mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

Romsics Ignác

BETHLEN ISTVÁN

POLITIKAI ÉLETRAJZ

Budapest

BETHLEN ISTVÁN
Politikai életrajz

A Magyarságkutatás könyvtára

• VIII •

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ GYULA

Sorozatszerkesztő
DIÓSZEGI LÁSZLÓ
FEJŐS ZOLTÁN

Romsics Ignác

BETHLEN ISTVÁN

Politikai életrajz

Magyarságkutató Intézet
Budapest
1991

Lektorálta:
Hajdu Tibor

© Romsics Ignác

ISSN 0865-3925
ISBN 963 8105 07 0

Készült a Magyarságkutató Intézetben
Megjelent a TS-5 Magyarságkutatás program,
az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA) és
a Magvető Könyvkiadó támogatásával.

Kiadó: Magyarságkutató Intézet
Felelős kiadó: Juhász Gyula
Szerkesztő: S. Varga Katalin, Tipográfus: Romhányi Katalin
Szedte: Szilágyi Judit Magyarságkutatás Programiroda
Szövegszerkesztés: Typovent Kft.
1800 Veszprémi Nyomda Kft.
Felelős vezető: Fekete István ügyvezető igazgató

Tartalom

Előszó 5

I. Család és ifjúkor 7
Ősei 7
Neveltetése és iskolái 10

II. Erdélyi gazda és politikus (1901-1918) 20
A Mezőség és a Bethlen-birtokok 20
Az ifjú agrárius 23
A „nemzeti ellenálló" 29
Erdélyi programja – 1907 32
Bethlen és a koalíció felbomlása 39
Az erdélyi magyar szupremáciáért – a háború előtt 44
Az erdélyi magyar szupremáciáért – a háború alatt 58

III. A konzervatív ellenforradalmár (1918–1921) 72
Károlyival és Károlyi ellen 72
Az ABC vezetője és a szegedi kormány bécsi képviselője 81
Erdélyi miniszter és a békedelegáció főmegbízottja 94
Kormányalakítási kísérlete és politikai programja 106

IV. A miniszterelnök (1921–1931) 120
Magyarország 1921-ben 120
Külpolitika és IV. Károly második visszatérési kísérlete 127
A belpolitikai stabilitás alapjainak megteremtése 141
Gazdaságpolitikája és a szélsőjobboldal elszigetelése 150
A gazdaság szanálása és a belpolitikai konszolidáció befejezése 163
Arccal a revízió felé 175
A konszolidált ellenforradalom belpolitikája 196
Mindennapjai, egyénisége és politikai stílusa 208
A konszolidáció válsága és Bethlen lemondása 222

V. A magyar politika „grand old man"-je (1931–1944) 237
A visszatérésre készülve 237
A revízió „apostola" 243
Gömbössel és Gömbös ellen 254
A pártonkívüli kormánytámogatás és ellenzékiség között 261
A nyugatbarát politikai erők élén 278
Illegalitásban és házőrizetben 297

Epilógus: A Szovjetunióban 306

Jegyzetek 311
Névmutató 351

Előszó

Gróf Bethlen István a 20. századi magyar politika egyik legjelentősebb, s a konzervatív-nacionalista magyar politikai gondolkodás egyik utolsó nagy alakja. 1901-es képviselővé választásától a „régi" Magyarország 1944–45-ös összeomlásáig a „politikacsinálás" elválaszthatatlanul hozzátartozott életéhez. 1901 és 1918 között sajátos erdélyi jegyekkel rendelkező regionális politikus; 1918–20-ban az ellenforradalmi erők egyik fő organizátora és a magyar békedelegáció főmegbízottja; 1921-től 1931-ig Magyarország miniszterelnöke, s mint ilyen az ún. Horthy-rendszer megalkotója és konszolidálója; ezt követően pedig 1945-ig a náciellenes és nyugatbarát politikai irányzatok vezéralakja volt.

A szenvedélyek már életében magasra csaptak körülötte. Hívei és politikai barátai, például első életrajzírói, Sebess Dénes és Surányi Miklós vagy a kor történészfejedelme, Szekfű Gyula kimagasló államférfinak tartották és Széchenyihez hasonlították. Ellenfelei, például Szabó Dezső vagy a baloldali demokrácia képviselői viszont ravasz és kisstílű erdélyi grófot láttak benne, aki csak a taktikázáshoz és a korrumpáláshoz ért. A 40-es évek végén és az 50-es években, amikor minden differenciálás nélkül az egész két világháború közötti magyar politikára a fasizmus címkéjét ragasztották, természetesen Bethlen is a fasiszta, félfasiszta politikusok gyűjtőtáborába került. Sőt akadtak tollforgatók, akik még ezzel sem elégedtek meg, hanem „vakmerő és gátlástalan tolvajként" jellemezve emberként is sárba próbálták rántani. A 60-as és 70-es években személye és politikája egyaránt reálisabb megvilágításba került, ám ugyanakkor – főleg egyes visszaemlékezések révén – megalapozatlan legendák és illúziók is kialakultak körülötte. Adataiban megbízható és szemléletében kiegyensúlyozott történészi munka pedig még a 70-es évek végén sem állt rendelkezésre.

Érdeklődésünket Bethlen iránt lényegében ez a historiográfiai hiányosság, illetve ezek a „Bethlen-képek" közötti különbségek keltették fel. 1979 őszén, amikor ez az érdeklődés konkrét kutatási tervvé érlelődött, azt tűztük ki célul, hogy Bethlen Istvánt, ill. politikáját pozitív és negatív elfogultságoktól mentesen, a maga összetettségében, fény- és árnyoldalaival, erényeivel és hibáival együtt mutassuk be és tegyük mérlegre. Tudatosan tehát sem idealizálására, sem befeketítésére nem törekedtünk. A történészi „objektivitás" lehetőségei persze maguk is behatároltak. A történelmi távlat – s több mint fél évszázad már kétségkívül annak tekinthető – ugyan segít a kortársi egyoldalúságok leküzdésében, ám az interpretáció bizonyos fokig elkerülhetetlen szubjektivizmusát nem szünteti meg. Ezért sem az Olvasót, sem magunkat nem áltathatjuk azzal, hogy munkánkkal az egyedül hiteles, az egyedül elképzelhető Bethlen-képet alkottuk meg. A szcientista-pozitivista történetfelfogás naiv ismeretelméleti optimizmusát osztani nem tudván csak azt mondhatjuk és csak annyit ígérhetünk, hogy a lehető legteljesebb tényfeltárásra törekedtünk, hogy prekoncepciótól vagy előítéletektől vezérelve egyetlen fontos adatot és körülményt sem hallgattunk el, hogy interpretációnkban mind az államügyész, mind a védőügyvéd attitűdjét igyekeztünk elkerülni, s hogy elsődleges feladatunknak nem az ítélkezést, hanem a megértést és a megértetést tartottuk. Az ítéletalkotás, azaz a szerző és „hőse" közötti viszony tisztázásának feladata elől természetesen mindezek ellenére sem tudtunk, de

nem is akartunk kitérni. Az „etalon", amely ebben segítségünkre volt, egy olyan nemzeti demokratikus értéktételezés, amely hitünk szerint baloldali, de nem doktriner, nemzeti, de nem nacionalista, s népi, de nem narodnyik. Természetesnek tartjuk, hogy ezen a ponton nem mindenki és nem mindenben fog egyetérteni velünk, s hogy konzervativizmushoz, nacionalizmushoz és Bethlenhez mint emberhez többféle viszonyulás képzelhető el attól függően, hogy ki milyen értékrend alapján áll, s attól, hogy mennyire toleráns más értékrendek iránt, s mennyire tudja ezek logikájába beleélni magát.

A történész „objektív" korlátai és a szerző „szubjektív" fogyatékosságai ellenére reméljük, hogy a munka, melyet végeztünk, nem volt hiábavaló, s hogy a szerzőn kívül másokat is hozzásegít majd Bethlen alakjának és politikájának, s ezáltal a 20. századi magyar történelem teljesebb és illúzióktól mentesebb megismeréséhez és megértéséhez.

Göd, 1989. október

I. Család és ifjúkor

Ősei

Gróf Bethlen István apai és anyai ágon egyaránt ősi erdélyi nemesi családból származott. A Bethlenek és a Telekiek a középkortól a II. világháború időszakáig Erdély talán két legkiterjedtebb nemzetsége voltak. Az évszázadok során mindkét család jellemek és hivatások legkülönbözőbb változatait adta. Hazájukat templomokkal és iskolákkal gazdagító s országuk sorsának jobbra fordulásáért küzdő politikusok, diplomaták, katonák és tudósok éppen úgy akadtak közöttük, mint csak önmagukkal és birtokukkal (vagy még azzal sem) törődő, léha és tékozló tucatarisztokraták. Történetükről vaskos könyvek állnak az érdeklődők rendelkezésére, amelyekből mi csak a legfontosabb családtörténeti adatokat emeljük ki.

A Bethlenek okmányszerűen kimutatható első őse a XII. század közepén élt és Ant (Ont) névre hallgatott. A nemzetség leszármazottai már a XIII–XIV. században jelentős birtokok urai voltak – elsősorban a Szamos és a Küküllő mentén. Az ország közéletében a XIV. századtól játszottak fontosabb szerepet. Többen viselték a pallosjoggal egybekötött comesi méltóságot, illetve a magasabb képzettségre utaló magiszteri címet. A XIV. század második felében élt Gergely pályája elején Zsigmond testőre, a végén hadseregének felügyelője volt. Egyik ükunokáját, Balázst II. Ulászló kamarásaként említik a források.[1] Ez időből, a XV. századból való a Bethlenek családi címere: a szájában kereszttel díszített aranyalmát tartó koronás kígyó, amelyről a Bethlen környéki népi képzelet úgy tartja, hogy az a falut valaha szorongató óriási sárkánykígyó képe, amelytől egy bátor páncélos vitéz (nyilván az egyik Bethlen) szabadította meg az ott lakókat.[2]

A Telekiek, akiket a genealógusok a Garázda nemzetségből eredeztetnek, ugyancsak a XIV–XV. században kezdtek felemelkedni. A család nevét adó Telek birtokot 1408-ban, a címeres nemesi levelet 1409-ben, a nemesi előnevet adó falut, Széket pedig 1414-ben kapták.[3]

Fénykorát mindkét család a XVII. században élte – szorosan kötődve az önálló erdélyi fejedelemség sorsához. A Bethlenek közül kikerülő XVII. századi erdélyi államférfiak sorát Farkas (megh. 1618-ban) nyitotta meg, aki megelégelvén Bécs politikáját és Básta rémuralmát, Székely Mózes, majd Bocskay István pártjára állt. Bocskay főispánná, utóda, iktári Bethlen Gábor (aki a bethleni Bethleneknek csak névrokona) pedig főárendátorrá és udvari lovashadainak kapitányává tette meg. Fia, Bethlen János (1613–1678), Kemény János, majd Apafi Mihály kancellárja és Erdély történetírója a frankfurti egyetemen tanult, s korának egyik legműveltebb magyarja volt. Ügyesen mozgott az 50-es évektől állandósuló erdélyi belviszályokban: feje nyakán maradt, vagyona állandóan gyarapodott. Erdély egyik leggazdagabb emberekénti halt meg. A nagy vagyonból szívesen áldozott református közcélokra is: az enyedi, kolozsvári, marosvásárhelyi és székelyudvarhelyi kollégiumokat egyaránt tetemes összegekkel támogatta.[4]

Nem volt tehetségtelenebb politikus Apafi Mihály másik kancellárja, Teleki Mihály (1634–1690) sem, aki Bethlen István anyai ágon való XVII. századi őse. A török birodalom visszafordíthatatlan gyöngülését látva Teleki fokozatosan eltávolodott korábbi híveitől, a Wesselényi-féle összeesküvés leleplezését követően Erdélybe menekült bujdosóktól, s Thökölyvel szembefordulva Béccsel próbált megegyezni.

Az I. Lipóttal kötött 1685-ös titkos egyezményben Teleki vállalta, hogy Erdélyt császári fennhatóság alá adja, a császár pedig elismerte a fejedelemség belső önállóságát. A megállapodás második része Teleki minden erőfeszítése ellenére is csak ígéret maradt, a szolgálataiért kapott grófi rang azonban valóság volt: Teleki Bethlen Jánoshoz hasonlóan jelentős birtokokat hagyhatott utódaira.[5]

A Teleki által képviselt Habsburg-orientációs irányvonal századvégi és XVIII. század eleji folytatója Bethlen János fia, Bethlen Miklós (1642–1716), az Apáczai Csere János, majd németországi és hollandiai professzorok tanítványaként pallérozódott híres emlékiratíró volt. A 60-as és 70-es években Bethlen Miklós Teleki Mihályhoz hasonlóan az önálló, illetve a Magyarországgal egyesítendő Erdély hívei közé tartozott. Később, a török ellen indított sikeres hadjáratok hatására azonban ő is a Habsburgok felé közeledett, s 1690-ben – miközben az Erdélybe betört Thökölyt fejedelemmé választják – Bécsben tárgyal I. Lipóttal a még Telekinek tett ígéretek betartásáról. Tárgyalásai eredményeként bocsátja ki I. Lipót az Erdély korábbi önkormányzatát szavatoló diplomát (Diploma Leopoldinum), amit 1691-ben a fogarasi országgyűlés is elfogadott. Bethlen Miklós kancellár lett, s Telekihez hasonlóan grófi rangot kapott (1696). Megvenni azonban, miként Telekit, őt sem lehetett, s amikor Lipót nem tartotta be ígéretét, szembefordult a császárvárossal. Élete utolsó éveit – a Rákóczi-szabadságharc idején – házi őrizetben töltötte Bécsben. Önéletírása, amely a hazai emlékirat-irodalom egyik csúcsa, ezeknek az éveknek kényszerű gyümölcse.[6]

A Bethlen és a Teleki név végig a XVIII. században is jelen volt Erdély közéletében. A két família közéleti-politikai helyzetét jól jellemezte báró Bruckenthal erdélyi kormányzó, aki egy alkalommal Kemény Zsigmond szerint ezeket mondta: „...minthogy a meghalálozott tanácsos úr a gróf Teleki családból való volt, már helyébe egynek a gróf Bethlen családból kell következni."[7] Kiemelkedően jeles közéleti személyiséget azonban ebben a században nem adtak Erdélynek. Igaz, a viszonyok is inkább szürke adminisztrátorokat igényeltek, semmint tágabb horizontú és nagyobb perspektívákban gondolkodó államférfiakat.

A két család közéleti-politikai reputációját a XVII. századi ősök déd-, illetve ükunokái, Bethlen István apai és anyai ágon való nagyapái, gróf Bethlen János (1792–1851) és gróf Teleki Domokos (1810-1876) öregbítették ismét. A történelem az ő életükben tűzte napirendre azt, ami a XVIII. században megvalósíthatatlannak bizonyult: Erdély és Magyarország egyesülését. S ők derekasan ki is vették részüket az unióért és Erdély belső megújulásáért folyó harcból. Bethlen János a reformkori erdélyi országgyűléseken a centrum egyik vezére, Wesselényi, Kendeffy Ádám és Kemény Dénes mellett a liberális ellenzék legismertebb politikusa volt. A reformkori erdélyi közvélemény ravaszságáról „vén rókának", liberalizmusa és reformeszméi miatt pedig „Erdély első polgárának" nevezte. 1848 tavaszán az országgyűlés az ő elnöklete alatt mondta ki Erdély és Magyarország egyesülését. A Bethlennél majd húsz évvel fiatalabb Teleki Domokos az ún. vándorpatrióták tagjaként küzdött az erdélyi ellenzék céljaiért. Megyegyűlésről megyegyűlésre járva tette szóvá az országot ért sérelmeket és hirdette a reformeszméket. A két – mérsékelt és visszafogott temperamentumukban, valamint inkább Széchenyiéhez, semmint Kossuthéhoz közel álló felfogásukban nagyban rokon – férfi a 40-es években került közel egymáshoz. Az 1846 őszén megnyitott kolozsvári országgyűlésen együtt harcoltak az úrbérrendezésért. „Sohasem láttam őket oly nemesen küzdeni" – írta róluk 1847 januárjában az egyik karzaton ülő diák. A forradalom és szabadságharc alatt némileg külön úton jártak. Teleki Domokos 1848 végén visszavonult a közélettől, mert mint maga írta:

A két nagyapa

Gróf Bethlen János

Gróf Teleki Domokos

Szülei

Gróf Bethlen István

Gróf Bethlen Istvánné

Szülőhelye, a gernyeszegi Teleki-kastély

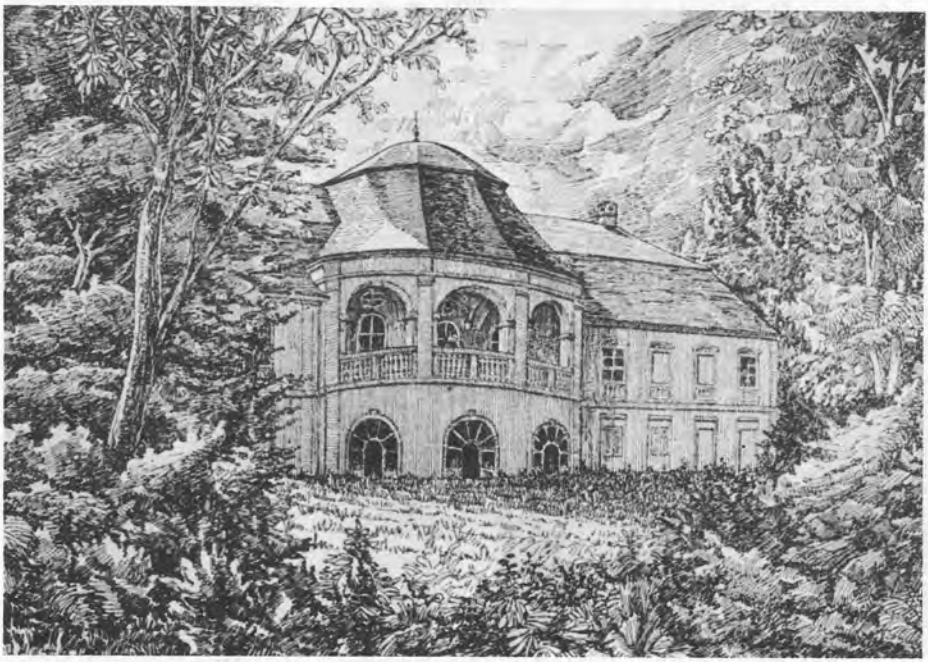

A mezősámsondi Bethlen-kastély

Tizennégyévesen, a bécsi Teréziánum egyenruhájában

A budapesti joghallgató

„A vérözönnel járó forradalomban nem találtam örömömet." A forradalom radikalizálódását Bethlen is fokozódó szorongással élte át. Ő azonban sem Kossuthtal nem fordult szembe, sem birtokaira nem vonult vissza: képviselői mandátumát is megtartva Bem hadseregében teljesített szolgálatot. A szabadságharc bukását követően mindketten a vidéki visszavonultságot választották. Bethlen két év múlva meghalt, Teleki pedig agrárgazdasági és történeti stúdiumokba temetkezett. A székely határőrség intézményéről és a Hóra-féle felkelésről írott tanulmányai e több mint tíz évig tartó félreállás eredményei. A politikai életbe 1861-ben tért vissza. Ettől kezdve haláláig képviselő s gróf Mikó Imre mellett Erdély egyik vezető dualizmuskori közéleti tekintélye volt.[8]

Bethlen Jánost első felesége, Béldi Rozália egy leány- és három fiú-, a második, báró Wesselényi Zsuzsánna két fiúgyermekkel ajándékozta meg. A legkisebb fiú, az 1839-ben született István apja barátjának, Teleki Domokosnak a leányát, a nála tíz évvel fiatalabb Ilonát vette feleségül – feltehetően az apák akaratának megfelelően vagy legalábbis sugallatára. Egyikükről sem tudunk sokat. Bethlen István, akinek a házitanítója 1848-ig bátyjának, Miklósnak a barátja, a fiatal Gyulai Pál volt, felsőbb tanulmányokat valószínűleg nem végzett, vagy ha igen, csak valamelyik erdélyi kollégiumban. Ezért s egyre súlyosbodó gyomorbántalmai miatt 1867 után sem vett részt a politikai életben.[9] Teleki Ilonát levelei alapján visszahúzódó, halk szavú, szelíd s talán egy kicsit félénk természetű, törékeny alkatú asszonyként tudjuk elképzelni. Olyannak, aki az Erdélybe, tavasztól őszig valamelyik Bethlen- vagy Teleki-birtok kastélyába (főleg a mezősámsondiba, illetve a gernyeszegibe), télen pedig a kolozsvári Teleki-házba bezárt életet nemcsak nem kifogásolta, hanem talán még természetesnek is találta. Azt persze nem mondhatjuk, hogy a visszavonultság és befelé fordulás a külvilággal szembeni érdektelenséget és szellemi igénytelenséget is jelentett. Laprendeléseikből ennek éppen ellenkezőjére lehet következtetni. Az erdélyi lapok mellett rendszeresen előfizettek a kiegyezéspárti *Pesti Napló*ra, s olykor-olykor a balközép nézeteit kifejező *Ellenő*re is. Állandóan küldették a Gyulai-féle nemzeti liberális *Budapesti Szemlé*t, s időnként a lektűrigényeiket kielégítő *Fővárosi Lapok*at. Ezek mellett alkalmanként a *Pester Lloyd*ra, a *Gazette de Hongrie*ra, a *Borszem Jankó*ra és a *Vadász és Versenyre* is előfizettek.[10] Az idősebb Ugron Gábor Bethlen Istvánt – annak ellenére, hogy közhivatalt nem vállalt – az egyik „legeszesebb és legműveltebb erdélyi mágnásnak" tartotta.[11]

Ami a család anyagi helyzetét illeti, Bethlen István és felesége már nem tartoztak a legvagyonosabb erdélyi arisztokraták közé. A XVII. században szerzett nagy Bethlen-vagyon a XIX. század közepén 52 Bethlen fiú és 25 Bethlen leány között oszlott meg, s nem sokkal lehetett kevesebb a Telekiek száma sem. A reformkori Bethlen Jánosnak még Kolozsvárott, Vajdakamaráson, Apanagyfaluban és Mezősámsondon is volt kastélya. Istvánnak már csak ez utóbbiban. Birtokai körülbelül 10 ezer holdat tettek ki, amelynek a pénzértéke halálakor az ingóságokkal együtt is alig tett ki többet 300 ezer forintnál.[12] Teleki Domokos Bethlen Jánoshoz hasonlóan még jelentős birtokok ura volt. Vagyona 1876-ban több mint félmillió forintra, 681 ezerre rúgott. Ez is négyfelé oszlott azonban, s Ilona apai jussként csak a 4 és 5 ezer hold közötti, Gyömrő melletti (ócsai) uradalmat kapta. Ennek évi jövedelme 10–12 ezer forint körül mozgott.[13]

Gróf Bethlen István és gróf Teleki Ilona házasságából három gyermek született, Klementina 1871-ben, Ilona 1872-ben s István 1874-ben.

NEVELTETÉSE ÉS ISKOLÁI

Gróf Bethlen István 1874. október 3-án született Gernyeszegen, Maros-Torda vármegye egy alig kétezer lakosú kis román–magyar községében, anyai nagyapjának évszázados öreg kastélyában. Az épület, amely az erdélyi barokk ma is egyik legértékesebb emléke, maga volt az erdélyi történelem egy darabja. Még a kancellár Teleki Mihály építtette a XVII. század végén, s Bethlen István születéséig nem egy híres Telekinek volt szülő- és lakóhelye. Utoljára Teleki Domokos lakott itt a neoabszolutizmus éveiben. A Maros-parti kastély az irodalomba is bevonult, mégpedig Domokos gróf 1848 és 1853 közötti titkárának, a fiatal Gyula Pálnak a jóvoltából, aki utóbb Gernyeszeg című költeményében örökítette meg a hely szellemét és hangulatát.

Maros, Maros s te vén kastély a dombon
Látlak megint oly sok év után!
A régi nyárfák még mind ott virulnak.
...
Hányszor keltett föl, hányszor ringatott el
Nem messze a malom zúgása ott.
Hányszor bolyongtam a nagy árnyas kertben,
A rigó füttye most is üdvözel,
S a rózsa, jázmin bokra hosszú sorban
Felhajlék hozzám s mintegy átölel.

– emlékezett élete alkonyán, 1897-ben.[14]

Bethlen István születésekor Gernyeszeg ura már gyakran betegeskedett, s két év múlva, 1876-ban meg is halt. A család következő halottja a fiatal István édesapja volt, aki állandó gyomorbántalmait megelégelvén, 1881-ben műtétnek vetette alá magát. A műtét, amelyet bécsi orvosok végeztek, nem sikerült (talán nem is sikerülhetett). A beteget holtan szállították vissza Bécsből Mezősámsondra, a családi kriptába.[15] Alig múlt 40 éves, s alig volt 10 éve házas, amikor meghalt, érthető hát, hogy távozása Teleki Ilonát erősen megviselte. A búskomorságra egyébként is hajlamos asszony szinte állandó kedélybeteggé vált; a világtól még jobban elzárkózott. Később fizikailag is romlott állapota. Látása gyöngült, időnként nyak- és fülfájástól szenvedett, s 40–45 éves korára, a 90-es évek elejére teljesen leromlott egészségi állapota.[16] Teleki Ilona így nem vállalhatta férje birtokai kezelésének felügyeletét és ellenőrzését, hanem 1882-ben gyám, illetve családi tanács kinevezéséért folyamodott a belügyminiszterhez. Ez a következő évben gróf Tisza Lajosnak, Teleki Domokos sógorának, egy Bethlen fiúnak és másoknak a részvételével meg is alakult.[17]

Sokat segített az özvegynek édesanyja, gróf Teleki Klementina is, akit az utolsó magyar nagyasszonyok egyikeként tudunk elképzelni. Férjének nemcsak élet-, hanem a maga női módján harcostársa is volt, s a társadalmi kötelezettségek elől ugyanúgy nem zárkózott el, ahogy ő sem. Árvaházakat támogatott, segélyalapokat hozott létre, kultúregyesületeket szervezett, Gernyeszegen óvodát alapított, s honvédcsapattestek zászlóanyja volt.[18] Unokáit nagyon szerette, s azok is szívesen vendégeskedtek anyjukkal Gernyeszegen vagy Kolozsvárott, a Közép utcai (ma: Dr. Petru Groza utca) Teleki-házban. Máskor ő látogatott Sámsondra, s néha még pesti, tátrafüredi vagy pöstyéni kirándulásaira és kúráira is magával vitte az árvákat.[19] Ha

Bethlen István emlékiratokat írt volna, egészen bizonyos, hogy a szeretet és a hála legmelegebb szavaival emlékezett volna meg nagyanyjáról, anyja mellett első nevelőjéről.

Tanulmányait négy-öt éves korában kezdte. Szülei ekkor magántanárokat hozattak Sámsondra, akik a Bethlen gyermekek mellett a szomszéd földbirtokosok (gróf Kuun, Szentkirályi) hasonkorú s Sámsondra átjáró fiait is oktatták. Hatéves korában már írt és olvasott. Egyik első (1881-es) levelében arról tudósított, hogy a kastély konyhakertje melletti kiskertjeikben, melyek művelése saját, önálló feladatuk volt, „jó időben" nővéreivel együtt „örömest" dolgoznak. A tanítás reggeltől délig tartott; délután játék következett a kastély parkjában és a falu melletti ligetekben. A kergetőzésbe, labdázásba és fára mászásba olykor-olykor a falusi gyermekek is bekapcsolódtak. Közös csínyeket is követtek el, amelyek közül Bethlen az uradalmi gyümölcsös megdézsmálására emlékezett vissza később. A társadalmi válaszfalak azonban már a gyermekek között is megvoltak: Bethlen tegezte falusi játszópajtásait, ők azonban magától értetődően grófurazták őt.[20] A fenti nevelési folyamat, úgy véljük, ennek ellenére igen pozitív emberformáló szereppel bírt. A mezőgazdálkodás iránti szeretete s az, hogy a parasztokkal, ha akart, ritka kivételektől eltekintve a későbbiekben is mindig szót tudott érteni, egyaránt ebben gyökeredzett.

A gondtalan gyermek- és ifjúévek a leányok számára sokáig, lényegében házasságukig (Ilona 1891-ben, Klementina 1896-ban ment férjhez) tartottak. A kis István számára azonban csak jóval rövidebb ideig. Édesatyja nyilván nem akarta, hogy fia asszonyok között nőjön fel, s az átlagarisztokrata útját járva megelégedjék egy rendszertelen és felületes ismeretanyaggal. Ezért úgy végrendelkezett, hogy István a szülői háztól messze, a Monarchia legexkluzívabb és Európa egyik legjobb intézetébe, a bécsi Teréziánumba kerüljön.[21]

A Teréziánum alapítójáról, Mária Teréziáról kapta nevét, aki annak idején azért hozta létre az intézményt, hogy a birodalmi nemesifjakból megbízható és jó katonákat faragjon. Az intézet szerepe és funkciója a XIX. század folyamán s különösen 1849 után több szempontból módosult. Az addig piarista irányítás alatt álló középiskola világi reálgimnáziummá alakult. A leérettségizettek többsége a továbbiakban nem a Katonai Akadémián, hanem inkább az 1883-tól a gimnáziummal együtt közös felügyelő kurátor alá tartozó diplomataképző Keleti Akadémián, illetve a bécsi vagy valamely más egyetem állam- és jogtudományi karán folytatta tanulmányait. Tanulmányi szempontból a két kultuszminiszter felügyelte a gimnáziumot, s 1875-től a magyar diákok számára a magyar nyelv, irodalom, történelem és földrajz is kötelező és érettségi tantárgyak lettek. Az intézet elit jellege természetesen változatlanul megmaradt. A Monarchia diplomáciai, felső államigazgatási és főtiszti karának jelentős része került ki innen. A hallgatók mintegy harmada-fele különböző (pl. Mária Terézia-, Ferenc József-, Rudolf herceg-féle) alapítványok ösztöndíjasa volt, a másik része pedig évi 1200–1500 forintért részesült oktatásban és internátusi elhelyezésben. Utóbbiak között elég sok magyar arisztokrata volt. A Bethlen által ott töltött tíz év alatt például többek között két Esterházy, két Teleki, két báró Kemény s egy-egy gróf Festetics, gróf Cziráky, gróf Mikes és gróf Szapáry tanult az intézetben. Szinte évfolyamról évfolyamra akadt egy-egy keleti herceg, bej vagy akár trónörökös. A kiegyezés utáni években itt tanult például XII. Alfonz, a későbbi spanyol király, Bethlennel pedig többé-kevésbé egy időben a szerb királynő unokaöccsei, két Rothschild fiú s az egyiptomi uralkodó, Mehemed Tewfik két fia.[22] A 300–350 fő körüli évi hallgatói létszámból 200–250 német, 40–60 magyar, 20–30 pedig lengyel anya-

nyelvű volt. A Monarchia többi nemzetisége mindössze 1–5 fővel képviseltette magát.[23]

A megreformált teréziánumi gimnázium tanulmányi és nevelési szempontból egyaránt Európa egyik legkitűnőbb középfokú tanintézete volt, noha mélyen arisztokratikus szelleme némileg már a XIX. század végén is anakronisztikusnak számított. Az oktatás német nyelven folyt, a hallgatók kötelezően tanultak latinul és görögül, s tetszés szerint, illetve a szülők akaratának megfelelően választhattak bármelyik világnyelv s a Monarchiában beszélt összes nemzetiségi nyelv közül annyit, amennyit akartak, illetve amennyit elbírtak. A nyolc év alatt a klasszikus görög–latin irodalmat eredeti nyelven ismerték meg: Homérosz, Szophoklész, Hérodotosz, Platón, Xenophón és Demosztenész éppúgy kötelező olvasmány volt, mint Ovidius, Livius, Vergilius, Horatius, Cicero és Tacitus. A modern irodalomból főleg a németet (Schillert, Lessinget, Goethét) tanulták, de azért Shakespeare is a kötelezők között szerepelt. Az intézet 40 ezer kötetes könyvtárral, hatalmas ásványtárral, numizmatikai gyűjteménnyel, különböző természettudományi szertárakkal és kabinetekkel rendelkezett. Hagyományosan nagy súlyt helyeztek a sportra. Hetente háromszor lovagoltak, s ugyancsak heti három délután vettek részt katonai gyakorlatokon, ahol lőttek, vívtak, s alaki képzésben is részesültek. Emellett természetesen úsztak, tornáztak, s szinte valamennyi akkor ismert sportágba belekóstoltak. Mindehhez persze a feltételek is messzemenően adottak voltak. Az intézet saját nyári és téli uszodával, torna- és vívótermekkel rendelkezett. A lovakat időről időre a császári és királyi istállóból kapták. Lovaglómesterük, egy őrnagy, az udvar spanyol lovasiskolájából járt hozzájuk.[24]

Nevelési szempontból katonás fegyelem és szigorú rend jellemezte a Teréziánumot. Külsőségekben, például a katonai uniformisra emlékeztető egyenruha kötelező viseletében éppúgy kifejeződött ez, mint az idő ökonomikus beosztásában. Hat órakor elektromos csengő jelezte a reggelt, s a 30 fős hálótermekbe ezzel egy időben belépő prefektusok és éjjeli szolgák „Uraim, hat óra, kérem, keljenek fel!" felszólítással nyomatékosították az ébresztőt. Mosakodásra, öltözködésre s a császáréhoz hasonlóan puritán vaságyak rendbehozatalára 20 perc állt rendelkezésre. Ezután rövid „szemle és eligazítás" következett az ágyak előtt, ahonnan kettes sorokban a tanulószobákba vonultak a növendékek. Ott rövid imát mondtak, majd mindenki a helyére ment, ahol már várta őket egy csésze tejeskávé és egy zsömle. A reggeli után tanulás következett; mindenki készült az aznapi órákra. A tanítás 8-kor kezdődött, s általában délig, 1-ig tartott. A közös ebédet egy hatalmas ebédlőben fogyasztották el, amelyben 12 nagy asztal állt – minden hálóteremnek, illetve tanulószobának (kamerata) egy-egy. Az ebédet, amely többnyire katonásan egyszerű fogásokból, főzelékből, húsból és gyümölcsből állt, 36 szolga (kameratánként 3-3) tálalta föl. Ebéd után az intézet gesztenyefákkal beültetett óriási parkjában tartózkodtak, ahol azonban – szemben az angolszász jellegű college-okban uralkodó szokásokkal – nem volt játék, hanem csak sétálni és társalogni lehetett, s ráadásul mindenkinek csak a saját kameratája számára kijelölt parcellán belül. Idegen kamerata területére lépni szigorúan tilos és büntetendő tett volt. A délutáni munka fél háromkor kezdődött. Ekkor voltak a sportfoglalkozások, ekkor lehetett olvasni, zenét, nyelveket és gyorsírást tanulni, s akinek szüksége volt rá, a másnapi órákra is készülhetett. Vacsora előtt hetente háromszor kötelező jellegű „gyakorlati foglalkozáson" vettek részt, ahol rajzoltak, festettek, szobrászkodtak, a könyvkötészettel ismerkedtek stb. A vacsorát 8 órakor szolgálták fel, ugyancsak a közös ebédlőben. Ezt közös esti imádkozás

követte, majd tisztálkodás, s 9 órakor már mindenki ágyban volt. Az ünnepnapok kivételével minden nap hajszálra így zajlott a Teréziánumban. Vasár- és ünnepnapokon délelőtt misén vettek részt (a katolikusok az intézet saját kápolnáját, a kálvinisták, mint Bethlen is, az egyik közeli református templomot látogatták); 11 és 1 között vendégeket fogadtak, ebéd után pedig kimenőre mehettek.[25]

A szigorú belső rend, a háló- és tanulószobák puritánsága s a növendékek katonásan egyszerű öltözéke meglehetős ellentmondásban állt magának az épületnek a pompájával s a szolgák és portások díszes ruházatával. A Favoritenstrasséra néző, XV–XVI. Lajos korabeli stílusban épült hatalmas épület főbejáratát a Habsburgok aranyozott címere díszítette, s a császári udvar ajtónállóinak öltözékét viselő portások őrizték. A főbejárattól széles márványlépcsőn lehetett felmenni a káprázatos pompával berendezett fogadótermekbe, amelyekben vasárnaponként a Monarchia mágnásai, arisztokratái és főtisztjei szoktak találkozni gyermekeikkel. „Számos nagy és gazdag egyetemet látogattam meg úgy Angliában, mint Németországban, Oroszországban és az Egyesült Államokban, de olyan disztingvált, nemes és elegáns hangulatú környezetet, mint amilyen a Teréziánumot jellemezte, sehol sem láttam" – írja Mohamed Ali egyiptomi herceg, éveken át Bethlen szobatársa, akinek visszaemlékezése alapján a teréziánumi napirendet is rekonstruálni tudtuk.[26]

1883 szeptemberében, kilencéves korában ebbe az intézetbe került a kis Bethlen István, s a karácsonyi, húsvéti és nyári szüneteket kivéve, kereken tíz évig tanult és élt itt. Beilleszkedése nem volt zavartalan. A katonásan szigorú életmódot szervezete eleinte nehezen viselte, 1884-ben betegeskedett is. Nehézségei voltak a német nyelvvel is, bár ennek alapjait már Sámsondon elsajátította. Mindezek miatt – az intézeti orvosok, valamint anyja és az unokája után Bécsbe is gyakran ellátogató nagyanyja közös elhatározásából – Bethlen István a gimnáziumi tanulmányokra felkészítő s a különböző előképzettséggel odakerülő növendékeket azonos szintre hozni hivatott ún. Vorbereitungsklasse felső tagozatát kétszer járta ki. Először „Erste Classe" minősítéssel, s a 13. helyen végezve, másodszor „Erste Classe mit Vorzug" minősítéssel, s a 4. helyen végezve. E két év alatt Bethlen fizikailag megerősödött, mintegy hozzáedződött az intézeti életmódhoz, s a német nyelvben is kellő jártasságot szerzett. Úgyhogy Teleki Domokosné rövidesen már arról számolhatott be ismerőseinek, hogy unokáját, „kivel igen meg vannak elégedve", Bécsben járván „jó színben, jó kedvben" találta. S ez valóban így is lehetett. Bár kiugró tehetségű valószínűleg egyetlen tantárgyból sem volt, 1885-től, a gimnázium első osztályától 1893-ig, érettségijéig Bethlen István minden tanévet „Erste Classe mit Vorzug" minősítéssel zárt. Ez azt jelentette, hogy minden alkalommal a 40–60 fős évfolyamok első 10-15 tanulója között végzett.„ ... amit szerettem – emlékezett később a teréziánumi évekre –, azt megtanultam érdeklődésből, amit nem szerettem, azt megtanultam becsületből. Így aztán végig jó tanuló voltam." Mint kiváló előmenetelű és udvarképes családi háttérrel rendelkező növendéket, 1887-ben Ferenc József királyi apródjává emelte. Ettől kezdve ünnepi alkalmakkor Bethlen az udvarba is bebocsátást nyert – bepillantva és valamennyire belekóstolva így a császár és király közvetlen környezetének viszonyaiba, illetve hangulatába is.[27]

Bizonyos, hogy a Teréziánumban eltöltött tíz év nemcsak Bethlen eszmei-világnézeti felfogására, hanem jellemére is igen jelentős hatással és befolyással volt. Mértéktartását, visszafogottságát, megfontoltságát és hallgatagságát ugyan szüleitől is örökölhette, de bizonyos, hogy a teréziánumi évek, a hátratett vagy karba font kezekkel végzett séták és a katonai gyakorlatok is ilyen irányban formálták egyéni-

ségét. Elhivatottságtudata, fensőbbségérzete, exkluzív arisztokratizmusa ugyanitt alakulhatott ki benne. Ha pedig nem, ha már Erdélyből, a családi környezetből hozta, mint ahogy hozhatta ezeket, akkor az intézeti légkör a megerősítés és nyomatékosítás feladatát látta el. Az emberekkel való bánni tudás képességére, ami a többnyire magántanárok által pallérozott magyar arisztokrata politikusok (ifjabb Andrássy Gyula, Tisza István, Károlyi Mihály stb.) körében elég ritka tulajdonság volt, ugyancsak itt, a növendéktársaival való állandó együttlét során tehetett szert. Nyolcadikosként a magyar növendékek „titkos komitéjának" a vezetője volt.[28]

A természettudományos tantárgyakat kevésbé, a történelmet nagyon szerette. Kedvenc tanára a világ- és német történelem professzora, Bernd volt. Amikor váratlanul meghalt, a nyolcadikosok nevében Bethlen búcsúztatta el temetésén. Történelmi témát választott a 7-8.-osok számára kötelező intézeti előadása tárgyául is: „Vorauf gründet sich die gebräuhliche Eintheilung der Geschichte in Altertum, Mittelalter und Neuzeit?" címmel a történelem szakaszairól, periodizációs alapjairól és problémáiról beszélt. Másik nyilvános teréziánumi előadása, amelyet Ferenc József névnapjának szokásos intézeti megünneplése alkalmából feltehetően jutalomként és kitüntetésként tarthatott, ugyancsak történelmi tárgyú volt, noha az alkalomhoz illő. Ekkor, 1892. október 4-én a Habsburg-ház XVI. századi nagyhatalmi helyzetéről (Die Weltstellung des Hauses Habsburg im Zeitalter der Entdeckung Amerikas) értekezett.[29]

A felsőbb osztályokba járván egyre jobban érdeklődött a politika iránt. Világképének s ezen belül történelem- és társadalomszemléletének alakulására – a családi impulzusok mellett – elsősorban a társadalomtudományi jellegű tantárgyak, a filozófia, történelem és az irodalom lehettek hatással. A tankönyveiben, így például a Horváth Mihály-féle *Magyarok történetében* és a Mangold Lajos által írt *Oknyomozó történelem*ben vagy a Beöthy Zsolt-féle *Magyar irodalomtörténet*ben, illetve Góbi Imre *Magyar irodalomtörténet*ében foglalt tényanyag alapvető ideológiai-politikai rendezőelve és szemléleti háttere a liberalizmus volt. A történelmi haladás gondolatának elismerése, az egyén politikai szabadságjogainak hangoztatása, a liberális-parlamentáris államberendezkedés igenlése, a társadalmi és felekezeti ellentétek jelentőségének tagadása, illetve bagatellizálása, amit ezek a könyvek sugalltak, Bethlen egész politikai pályafutása alatt vallott alapvető politikai elvei lettek. Nem kevésbé e monarchiai, illetve magyarországi liberalizmus sajátos megkülönböztető, illetve konzervatív jellegű korlátozó jegyei, amelyeket a tankönyvek természetesen ugyancsak kellőképpen kidomborítottak. Ezek közül utalhatunk a származás szerepének eltúlzására, s ezenbelül a közép- és nagybirtokos osztály, a volt nemesség társadalmi és politikai vezető szerepre predesztináltságára; egyfajta historizáló tradicionalizmusra, s ezzel összefüggésben a „szerves" történelmi fejlődés védelmezésére a radikálisan új eszmékkel szemben; a függetlenségi eszme kritikátlan piedesztálra emelésére, ám ugyanakkor a kiegyezés egyenlő felek között és a kölcsönös egymásrautaltság alapján kötött megegyezésként való bemutatására; a nemzeti egység ahistorikus jellegűvé mitizált eszményítésére; s végül a közelmúlt „eltorzult" értékelésére; 48 és 49 éles szétválasztására, egyfelől Széchenyi és Deák dicsőítésére, másfelől Kossuth lebecsülésére. Ezek azok a szemléleti elemek, amelyek Bethlen felfogását – bizonyos hangsúlyeltolódásoktól eltekintve – mindvégig jellemezték.[30]

Ezen általános kereteken belül Bethlen már teréziánumi évei alatt a liberalizmus konzervativizmus felé hajló változatai, illetve kifejezetten az ez idő tájt formálódó új típusú konzervativizmus irányában tájékozódott. Tanárai (például a magyar törté-

nelmet tanító Thallóczy Lajos) és intézeti vezetői mellett, akik közül utóbb ketten is, Gautsch von Frankenthurn báró és Hussarek von Heinlein báró osztrák kultuszminiszterek, majd miniszterelnökök lettek, e tekintetben különösen három magyar politikus hatott rá: Kállay Béni, gróf Apponyi Albert és gróf Károlyi Sándor.

Kállay Béni a magyar nagyhatalmi nacionalizmus sajátos változatát képviselte. A magyar nemzet állami különállásának erősítésére irányuló függetlenségi törekvéseket mint irreális és kicsinyes célokat elítélte, s a monarchiai uralom megszerzéséről, a magyarság birodalmi vezető szerepéről szövögetett terveket. A 70-es évek második felében, mielőtt külügyminisztériumi első osztályfőnök, illetve közös pénzügyminiszter lett volna, a Sennyei-féle konzervatív párthoz tartozott.[31] Miután Kállay felesége Bethlen leány, István nagynénje, fia, Ubul pedig ugyancsak teréziánumi növendék, István osztálytársa volt, a vasárnap délutáni Ausspeiséket többnyire náluk töltötte Bethlen. A Bethlent jól ismerő és hozzá elég közel álló Sebess Dénes szerint ilyen alkalmakkor Kállay szívesen kérdezgette és tanítgatta a korát meghazudtolóan komoly, a saját fiánál eszesebb és tehetségesebb rokon fiút. Néha a XVII. századi ősökről, Bethlen Miklós nagyszabású terveiről mesélt, máskor a birodalom szerkezetéről s ebben a magyarság helyzetéről és szerepéről magyarázott. Családi körben – írja Sebess – azt is elmondta Kállay, hogy az osztrák és cseh vezetők mennyire magyarellenesek, s mennyire vigyáznak, hogy „a magyar fák ne nőjenek az egekig".[32]

Apponyi Albert, akit Bethlen ekkor még nem ismert személyesen, Kállayhoz hasonlóan a Sennyei-féle konzervatív pártban kezdett politizálni. Nacionalizmusuk azonban gyökeresen különbözött. Apponyi ugyanis – bár 67-es alapon – éppen azokat a közjogi kérdéseket állította politikájának középpontjába, amelyeket Kállay szerint fölösleges és káros volt feszegetni. A teréziánumi magyarokra, de a másutt tanuló fiatal magyar arisztokraták többségére, így például Károlyi Mihályra is, mindenesetre mély benyomást tett ez a 67-es indíttatású, de mégis ellenzéki érvelés. Közel fél évszázad múlva, 1934-ben Bethlen így emlékezett vissza erre a hatásra: „1889-ben, negyvenöt évvel ezelőtt két magyar diák ült velem együtt a bécsi Theresianum iskolapadjában, és feszült figyelemmel olvasta, mialatt a mathezis tanára unalmas egyenleteket írt a táblára, a budapesti újságok híradásait a magyar képviselőház véderővitájáról. Különös lelki gyönyörűséggel nyeltünk minden szót, amely ezen vita rendjén gróf Apponyi Albert ajkáról elhangzott, és megvallom, hogy magyar osztálytársaimmal együtt sohasem lelkesedtünk sem azelőtt, sem azután élő magyar politikusért jobban, mint akkor gróf Apponyi Albertért. Ifjúságunknak ez az első mély benyomása, amely a nemzeti és politikai öntudatunk ébredésének pillanatában hatott reánk, hosszú időre kitörölhetetlen nyomokat hagyott lelkünkben. Velem együtt egy egész fiatal generáció nemzeti idealizmusa táplálkozott abból, amit Apponyi a nemzet jogairól, hivatásáról, jövőjéről akkor hirdetett, mert szava élő kifejezője volt mindannak, ami ennek a generációnak a lelkében vágyképpen, óhajképpen, lelkesedésben és ideális törekvésben elrejtve szunnyadott, és amiért, úgy éreztük akkor, évszázadokon keresztül apáink hiába ontották volt vérüket. Meg voltunk győződve, hogy ha Apponyi pártja a magyar országgyűlésen többségre jut, alkotmányos eszközökkel és egyszerűen a többség elve alapján fogja valóra váltani mindazt, amit évszázadokon keresztül fegyverrel nem voltunk képesek kivívni."[33]

A századvégre és életkorára egyaránt tipikus romantikus hazaszeretetének más, korabeli bizonyítékai is vannak. Egyik iskolatársa, Drasche-Lázár Alfréd őrizte meg 1890-ben, tizenhat éves korában írt hazafias versét. „Szép hazától" távoli „magányá-

ban" az udvari nemesapród és az internacionális elitiskola növendéke idézte fel ebben – németül! – Erdély „szép bérceit", „dúslombú sötét erdőit", s kérte Isten áldását Magyarországra. A magyar növendékek közötti politikai vitákban Bethlen mindig „tüzes kurucnak" bizonyult.[34]

A harmadik politikai személyiség, akinek az eszméi erőteljesen hatottak a fiatal Bethlenre, gróf Károlyi Sándor volt. Károlyi Kállayval és Apponyival együtt a századvégi magyar konzervativizmus reprezentánsai közé tartozott. A közjogi szőrszálhasogatás – Apponyival ellentétben és Kállayhoz hasonlóan – merőben távol állt egyéniségétől, s felfogását a közgazdasági és társadalmi szempontok dominanciája jellemezte. A konzervatív áramlaton belül a Nyugat-Európában évtizedes hagyományokkal rendelkező, de Magyarországon még újnak és modernnek számító agrárius jellegű szociálprotekcionizmus első számú ideológusának és gyakorlati-politikai képviselőjének számított.[35] Károlyi jelentőségének felismerését Bethlen számára nagyon nagy mértékben megkönnyítette, hogy Károlyi egyik legodaadóbb híve és támogatója, Darányi Ignác a magyarországi Teleki-birtokok, így Teleki Ilona ócsai birtokának pénzügyigazgatói posztját is betöltötte. Darányi már Teleki Domokosnénak és Teleki Ilonának is meghitt bizalmasa volt, s ezt a kapcsolatot a Bethlen gyerekek is örökölték. A viszonyra jellemző, hogy 1889-től Darányi tagja a Bethlen-birtokokra és a Bethlen gyermekek nevelésére és taníttatására felügyelő családi tanácsnak. Ezzel magyarázható, hogy a Károlyi Sándor által indított hitelszövetkezeti mozgalom második számú bázisa (Pest megye után) éppen Maros-Torda, s ezen belül éppen a Bethlen- és a Teleki-birtokok övezte falvak lettek. Az első erdélyi hitelszövetkezet ugyanis 1891-ben Mezősámsondon, a második 1892-ben Gernyeszegen, a harmadik és a negyedik pedig ugyanebben az évben a Sámsond melletti Mezőpaniton és Mezőmadarason alakult. Az első erdélyi hitelszövetkezet megalakítására, 1891 karácsonyán, gróf Károlyi Sándor és az agrárius verőrkar is leutazott Marosvásárhelyre, illetve Mezősámsondra. Bethlen István ekkor karácsonyi szüneten maga is otthon tartózkodott, valószínű tehát, hogy Károlyi Sándorral már ekkor megismerkedett.[36] Ha pedig nem, akkor később, egyetemi évei alatt kerülhetett a közelébe. Egyénisége és eszméi – miként olyan kortársaira is, mint például Károlyi Mihály vagy gróf Bánffy Miklós – mindenesetre nagy hatással voltak a fiatal Bethlenre. Politikai felfogása Apponyi mellett elsősorban az ő hatása alatt formálódott és alakult ki. Egy évtized múlva, amikor Károlyi meghalt, Bethlen szép beszéddel vett búcsút tőle, s tett hitet eszméi mellett.[37]

Nem tudjuk, hogy leérettségizvén fölmerült-e benne a katonai vagy a diplomáciai pálya lehetősége, amelyek a kiváló előmenetelű növendék előtt egészen bizonyosan nyitva álltak. Tény, hogy miután 1893. június–júliusban németből, latinból, görögből, matematikából és a magyar tárgyakból egyaránt kiváló eredménnyel (Zeugnis des Reife mit Auszeichnung) érettnek nyilváníttatott, elhagyta a császárvárost. Elhatározásában szerepe lehetett az őt ért eszmei-politikai hatásoknak. Ám valószínűleg ennél is nagyobb súllyal esett latba, hogy egyetlen fiúgyermek lévén nem akart lemondani az ősi birtok törzsének igazgatásáról. Döntése mindenesetre nem volt egyedülálló. Gróf Forgách Jánossal, báró Ambrózy Lajossal, Rubido-Zichy Ivánnal, Drasche-Lázár Alfréddal és báró Bornemisza Gyulával szemben, akik részben Bécsben, részben más külföldi egyetemeken folytatták tanulmányaikat, s idővel valamennyien a Monarchia diplomatái vagy konzuljai lettek, ezekben az években több magyar teréziánumi növendék is Budapesten, elsősorban az állam- és jogtudományi karon tanult tovább. Utóbbiak közé tartozott többek között a Bethlennél két évvel

előbb végzett báró Perényi Zsigmond és gróf Ráday Gedeon s a vele együtt érettségiző Scitovszky Tibor. Bethlen ez utóbbiak példáját követte, s 1893 őszén a budapesti egyetem állam- és jogtudományi karának hallgatója lett.

Az 1900 előtti egyetemi anyakönyvek hiányában megállapíthatatlan, hogy Bethlen milyen tantárgyakat vett fel és kiktől. A konzervatív-nemzeti szárnyhoz tartozó Concha Győzőt és Timon Ákost elvileg ugyanúgy hallgathatta, mint a Tisza-párti Balogh Jenőt, a polgáriasabb gondolkodású függetlenségiekhez kapcsolódó Földes Bélát vagy éppen a polgári radikálisok tanítómesterének tekinthető Pikler Gyulát. Akármelyikükhöz is járt azonban, a tanultakról beszámolni kevésbé tarthatta fontosnak, mert az egyetemi vizsgajegyzőkönyvek tanúsága szerint sem a jogi, sem az államtudományi szigorlatot nem tette le.[38] A pesti egyetemi évek saját későbbi visszaemlékezése szerint is elsősorban „lumpolással" teltek el. Fölszabadulva a szigorú teréziánumi rend alól, apa nélkül és nagykorúsítva az ifjú Bethlen egy-két évig úgy érezte, hogy „övé a világ". Színházba és mulatókba járt; a gyengébb nem kegyeit kereste és délelőttönként az elmúlt éjszaka fáradalmait pihente ki. Gyakran megjelent az erdélyi nemesi aranyifjúság különböző rendezvényein, a kolozsvári farsangi bálokon, a hamvazószerdát követő jótékony célú Bazáron, s az őszi vadászatokon is. Ezek sajátos, a Királyhágón inneni arisztokrácia társas életénél és érintkezési szokásainál jóval szegényesebb, „vidékiesebb" külsőségeit és „dzsentrisebb", demokratikusabb atmoszféráját az egyik állandó résztvevő, Bánffy Miklós örökítette meg *Erdélyi története* első kötetében. Mindezek mellett pedig – mintegy mellékesen – ismerkedett a közélettel és politikával, amely a közel két évtizedes nyugalmi periódus után éppen az átrendeződés és az ellentétek kiéleződésének korát élte.[39]

A XIX. század utolsó évtizede a „klasszikus" magyar liberalizmus felbomlásának időszaka volt. A szabadelvű kormányzattal szemben, amely éppen 1893 és 1895 között verekedte ki a polgári szabadságjogokat vallási téren is biztosító ún. egyházpolitikai törvényeket, a legkülönbözőbb eredetű és szándékú társadalmi-politikai erők aktivizálódtak és léptek fel. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890-es megalakulása óta nagy lendülettel folyt a szakszervezetek kiépítése, s az 1894-es hódmezővásárhelyi eseményekkel a Viharsarok agrárszocialista mozgalmai is első tetőpontjukra jutottak. A nemzetiségi (elsősorban román) mozgalmak megélénkülését 1893-ban az Aurel C. Popovici elleni ún. Replica-per, 1894-ben az ún. Memorandum-per, 1895-ben pedig a budapesti nemzetiségi kongresszus, illetve a román és magyar diákok egyre ádázabb röpiratháborúja jelezték. A konzervatív jellegű társadalmi-politikai irányzat katolikus ága 1895-ben Néppárt néven új ellenzéki pártot alakított. Ugyanebben az évben ülésezett Budapesten a III. Országos Gazdakongresszus, amely új lendületet adott az agrárius mozgalomnak. A rákövetkező évben, 1896-ban Károlyi Sándor vezetésével meg is alakult az agráriusok egyik legfontosabb érdekvédelmi szerve, a Magyar Gazdaszövetség.[40]

Hogy ezek közül a mozgalmak közül Bethlen melyekre figyelt föl, mely eseményeken vett részt esetleg személyesen is, s hogy mi volt ezekről a véleménye, forráshiány miatt megállapíthatatlan. Későbbi működése alapján csupán valószínűsíteni lehet, hogy az agrárius mozgalom mellett elsősorban az aktivizálódó és új arcot öltő erdélyi román mozgalmat kísérhette figyelemmel. Az ezzel kapcsolatos későbbi, először 1907-ben nyilvánosságra hozott nézeteit meghatározó művek (például Beksics Gusztáv brosúrái, Bartha Miklós cikkei vagy Jancsó Benedek és Moldován Gergely könyvei) ugyanis rendre ezekben az években jelentek meg. S nemcsak ő figyelt, őt is figyelték és észrevették – már ekkor. Bartha Miklós például már 1895

nyarán azt írta róla feleségének, hogy Bethlen István a kolozsvári kaszinói közgyűlésen őt támogató, tehát az eleve „derék" ifjakhoz (Désy Zoltán, gróf Bánffy Miklós, Wass Béla, báró Wesselényi Béla stb.) képest is „remek fiú".[41] Gyulai Pál pedig már idézett 1897-es versében kívánt sikeres politikusi pályát Teleki Domokos „szépreményű" unokájának.[42]

Bizonyára sok időt töltött néhány évfolyamtársával, elsősorban a teréziánumi társakkal, de valószínűleg másokkal is. Ekkor ismerkedhetett meg a vele együtt induló gróf Károlyi Mihállyal, s a nála egy évvel később kezdő Teleszky Bélával. S ha nem is érintkezett velük, legalábbis látnia kellett évfolyamtársát, Vlad Aurélt s az egy évvel felette járó Jászi Oszkárt. Tudjuk, hogy jogászévei alatt tökéletesítette angol nyelvtudását, mégpedig Hirst Ernőnek, egy Magyarországra került cambridge-i tanárcsalád fiának a segítségével, aki más fiatal arisztokratáknak, például Teleki Pálnak is angol nyelvmestere volt.[43]

Bethlen 1896 karácsonyáig, tehát három és fél éven át volt a budapesti egyetem bejegyzett hallgatója. A Teréziánumból annak idején úgy került ki, hogy latinul és görögül olvasott, németül anyanyelvi szinten, franciául jól s angolul úgy-ahogy írt, olvasott és beszélt. Ott tanult meg gyorsírni, cimbalmozni, lovagolni, s ezenkívül mindazt elsajátította, amit egy átlagos középiskolában is el kellett sajátítani. A budapesti egyetemi évek, úgy hisszük, jóval kevesebb maradandó nyomot hagytak mind ismeretanyagán, mind egyéniségén.

A három és fél éves pesti jogászkodás után fél évet angol egyetemeken töltött, részben az angol nyelv, részben ugyancsak a jogi és politikai tudományok studírozásával.[44]

Az Angliában látottak és tapasztaltak, egyfelől az angol államszerkezet és parlamentarizmus, másfelől a fejlett agrártechnikai és mezőgazdasági törvényhozás meghatározó élményei lettek. Egyebek mellett ennek a fél évnek is jelentős része lehetett abban, hogy az európai demokráciák közül egész további élete során a konzervatívabb típusú angol modellhez vonzódott, s a radikálisabb franciától mindvégig idegenkedett.

Angliából hazatérve birtokainak átvételével foglalkozott, 1897. október 1-jén pedig megkezdte katonaidejének letöltését, amely a szabályok szerint egy évig tartott. Szolgálatát a marosvásárhelyi 9. honvéd huszárezrednél kezdte, s a Frigyes Lipót porosz hercegről elnevezett 2. k. u. k. huszárezrednél fejezte be Ausztriában. Elöljárói minden tekintetben tökéletesen elégedettek voltak vele. Nyelvismerete jóval fölülmúlta az átlagost, s személyi lapja szerint kiválóan rajzolt, úszott, lőtt, vívott és lovagolt. Jelleméről, képességeiről és magatartásáról az alábbiakat állapították meg: „...szilárd, határozott jellem, víg kedélyű, élénk temperamentumú. Jelentős szellemi képességekkel rendelkezik, nagyon jó, gyors és helyes felfogással. ...elöljáróival szemben alázatos és nagyon tisztelettudó, egyenrangúakkal szemben bajtársias és előzékeny, alárendeltjeire jó hatással van. Nagyon jó modorú, és csak a legjobb társaságban mozog." A középmagas, nyúlánk, erős és egészséges, „katonai szolgálatra" tehát „békében és háborúban egyaránt alkalmas" fiatal Bethlen István parancsnokaitól megkapta azt, ami egy katonától a legnagyobb elismerésnek számított: arra is alkalmasnak találták, hogy közéjük lépjen, azaz, hogy aktív katona legyen. Sőt nemcsak alkalmasnak találták a katonai pályára, hanem kifejezetten szerették volna aktívvá minősíteni. „Aktív tisztnek nagyon megfelel és nagyon kívánatos lenne" (tudniillik aktívvá minősítése) – olvashatjuk 1898-as minősítésében éppúgy, mint a későbbi hadgyakorlatokat követő értékelésekben. Bethlen azonban a katonai karrier

lehetőségével sem élt. A tartalékos tiszti vizsgát („kiváló eredménnyel") ugyan letette, de 1898. szeptember 30-án címzetes, azaz tartalékos őrmesterként búcsút vett a hadseregtől, s a továbbiakban – 1899-től mint tartalékos hadnagy – csak az őszi nagy hadgyakorlatokon vett részt.[45]

Tanulóéveinek következő s egyben utolsó állomása Mosonmagyaróvár volt. Az ottani gazdasági akadémia a kor legjobb magyar agrárfőiskolájának számított. Hallgatóinak többsége gazdatiszti, jószágigazgatói pályára készült, de időről időre akadt köztük egy-egy gazdálkodást komolyan vevő arisztokrata is. Tanult ott például gróf Teleki Pál, s más nagybirtokosok szintén. Az a tény, hogy – hacsak vendéghallgatóként is – 1898 őszén Bethlen ide iratkozott be, már világosan jelzi elhatározását: gazdálkodni, vagy legalábbis gazdálkodni is akar és fog. Mint vendéghallgatót vizsgakötelezettségek nem terhelték, végbizonyítványt nem kapott, érdemjegyekkel előmenetelét nem minősítették. Az intézet anyakönyveiből ennek ellenére kiderül, hogy – a pesti jogászkodással szemben – agrárgazdasági tanulmányait komolyan vette. Rendszeresen látogatta az előadásokat, s a gyakorlati foglalkozásokat is. A tanári bejegyzések („szorgalmas, igen szorgalmas" stb.) alapján megállapítható, hogy a növénytermesztés kevésbé, az állattenyésztés (állatbonc- és élettan, szarvasmarhatenyésztés és tejgazdaság, lótenyésztés, juhászat, sertéstenyésztés), a szőlészet és az általános üzemszervezési és -vezetési ismeretek azonban erősen érdekelték.[46]

Az akadémia két évig tartott, itteni tanulmányait 1900 júniusában fejezte be. 26 éves volt ekkor, s talán nem túlzunk, ha azt mondjuk: átlagon felüli képességekkel és átlagon felüli ismeretekkel rendelkezett. Amikor Erdélyt odahagyta, 9 éves vézna kisfiú volt. Most, amikor oda visszatért, mert Mosonmagyaróvárról Mezősámsondra, a családi kastélyba vezetett útja, a férfikor küszöbén álló erős, egészséges s a politikusi és gazdálkodói pályához és életúthoz szükséges ismeretekkel egyaránt felvértezett önérzetes fiatalember. Középmagas, de nyúlánk alkata, csillogó szeme és magas homloka már a férfi Bethlen külsejét előlegezték, bár bajsza még alig pelyhedzett s haja is dús volt. Kövessük mi is Erdélybe, Erdély szívébe, a Mezőségre.

II. Erdélyi gazda és politikus (1901–1918)

A MEZŐSÉG ÉS A BETHLEN-BIRTOKOK

„Egy négylovas kocsi halad a mezősámsondi úton Nagyölyves felé. (...) Hepehupás kanyargós út vezet fel a dombokra melyeknek az aljában kis falucskák húzódnak meg. Új dombok és megint új faluk. Ez a Mezőség. Sehol egy kis erdő vagy bokros ciheres. Órákig halad a kocsi, és mindig ugyanaz a határtalan és szomorú egyformasága a tájnak. Egyik falu lakója sem látja a másik falut, dombok és völgyek szakadatlan változata követi egymást. Mindig ugyanaz a kép. (...) Ott terül el Erdély közepében, Kolozs, Maros-Torda, Torda-Aranyos megyékben. Szétszórt kis oláh falvak füstölgő kéményei fogadják az utast. Magyar szót csak elvétve lehet hallani. Pedig a tizenhatodik századig itt a magyarság volt többségben. Most már a kis udvarházakba, egy-két kastélyba szorult vissza. (...) Ma oláh községekkel van tele, bár itt-ott még magyar szigetecskék maradtak fenn rajta. Minden faluban két-három nemesi kúria. Némelyik kidőlt kerítésével kopottan úgy fest, mintha kihalt volna. Lassú füst üli meg a levegőt a házak között, tőzeg, száraz kukoricacsutka tüzétől ered. Ez a mezőségi kőszén. (...) Tengelyig süpped a kocsi a fekete sárban. Vasút nincs, a kolozsvári vonal elkanyarodott. A nagy orosz puszták hangulatát a steppék utazói sokszor leírták már. De ez valami egészen más. (...) Nem a magát kiélt kor képe ez, de a segítség nélkül, hangtalanul pusztulók levegője."[1]

Sebess Dénes, maga is e vidék szülötte, így, ilyen hangulatúnak képzelte el Bethlen István hazaérkezését. A vízió erősen rezignált és pesszimisztikus, de alapjában véve nem torz. Petelei István századvégi szociográfiájában még elmaradottabbnak és lehangolóbbnak látta a Mezőséget, Makkai Sándor az 1910-es évekre emlékezve Holttengernek nevezte el,[2] s a vidék egzakt gazdasági leírásaiból és statisztikai mutatóiból is ugyanilyen kép tárul elénk. Bár a régió talajadottságai – különösen a Maros és mellékfolyói mentén – erdélyi viszonylatban jók voltak, a mezőgazdasági kultúra igen alacsony színvonalon állt. A széles hátú dombsorok lejtőin elterülő búza-, rozs- és kukoricaföldeket 90%-ban fagerendelyes ekékkel művelték; a völgyekben meghúzódó buja réteken és legelőkön extenzív állattartás folyt. Haltenyésztésre kiválóan alkalmas tavait senki sem hasznosította, erdőket nem telepítettek. Az általánosan használt fűtőanyag így valóban a tőzeg, kukoricacsutka, sőt a szárított tehéntrágya volt. A vidék általános elmaradottságának s ezen belül a még mindig nagymértékben önellátó jellegű gazdálkodásnak az okát a kortársak többsége a piaci viszonyok és a kereskedelmi kapcsolatok fejletlenségével, illetve kialakulatlanságával magyarázta. Ezek azonban maguk is csak következmények voltak, mégpedig döntően a mostoha közlekedési viszonyoknak és szállítási lehetőségeknek a következményei. Az Erdélyt Budapesttel összekötő vasúti fővonal (Keleti Vasút) Kolozsvár után Brassó irányába kanyarodott, s a Mezőség csatlakozó szárnyvonalakat nem, illetve csak nagyon későn és akkor is csak részben kapott. Ezért a térség egésze képtelen volt bekapcsolódni a dualizmuskori Magyarország egyébként pezsgő gazdasági vérkeringésébe. Különösen rossz volt a helyzet Maros-Torda vármegyében, amely az 1000 lakosra jutó vasúthossz szempontjából az utolsó helyen állt az ország megyéi között. A közúthálózat ugyancsak fejletlen volt. 1903-ban 100 km^2-re Magyarországon 25,7, Erdélyben 23,6, Maros-Tordában azonban csak 19,6 km közút esett.[3]

Igaz a Sebess Dénes festette kép etnikai szempontból is. A Kis- és a Nagy-Szamos, valamint a Sajó, Maros és az Aranyos határolta Mezőség Erdély legkorábban (a X–XI. században) magyarok által benépesített területei közé tartozott, s döntően magyarlakta jellegét a középkorban is megőrizte. A románok a középkor végén kezdtek nagyobb számban beköltözni, különösen miután a XVI–XVII. századi harcokban a magyar lakosság száma erősen megfogyatkozott.[4] Az etnikai megoszlás módosulásának ez a tendenciája a XVIII. században és a XIX. század első felében is tovább folytatódott. Változás csupán a dualizmus időszakában állt be, amikor a magyarság össznépességen belüli aránya enyhén emelkedni kezdett. A románság össznépességen belüli aránya azonban ezekben az évtizedekben sem csökkent jelentősen. A Marosvásárhely és Kolozsvár, illetve Szamosújvár és Marosludas közötti magyar községek egykor összefüggő láncolatának emlékét a századfordulón egy-két magyar nyelvmedence és nyelvsziget őrizte. Kolozs megye összlakosságának 1900-ban például már csak alig több mint egynegyede vallotta magát magyarnak. Hasonló volt a helyzet Torda-Aranyos megyében is, míg Maros-Torda 204 községéből 30 tiszta románnak, 45 román többségűnek, 43 pedig vegyes anyanyelvű településnek számított.[5]

Ilyen tájon és ilyen falvakon kocsizott át Bethlen István, amíg megérkezett a Maros-Torda vármegyei, Marosvásárhelytől északnyugati irányban mintegy 25 km-re fekvő Mezősámsondra. A sámsondi birtok s a mintegy tucatnyi belső személyzetnek munkát adó 8-10 szobás, voltaképpen tehát a kisnemesi kúria és az arisztokrata palota közötti átmenetet képviselő kastély nem voltak ősi Bethlen-jószágok. Valamikor gróf Rhédey bírta őket, s tőle vette meg árverésen az egyik Bethlen-ős, feltehetően Bethlen János, Bethlen István szülei már mindenesetre itt laktak, s ide tért vissza ő is, hiszen a család ekkor már csak ezt az egyetlen kastélyt birtokolta.[6]

Testvérei, akik időközben (a fiatalabb Ilona 1891-ben gróf Haller Györgyhöz, Klementina pedig 1896-ban gróf Mikes Árminhoz) férjhez mentek, s nagyanyja, aki 1894-ben meghalt, már nem fogadták, illetve fogadhatták. Betegeskedő édesanyja várta csupán, s a jószágigazgató, aki a családi tanács, majd a családi tanács 1893-as feloszlatása után az árvák birtokaira felügyelő Bethlen Géza helyett a továbbiakban Bethlen Istvánnak tartozott elszámolással.

Az apai, nagyanyai és az anyai örökségen való megosztozás nem ekkor, hanem már korábban, egyes utalások szerint valószínűleg 1897 nyarán megtörtént. Amilyen szerény volt – magyarországi arisztokrata mércével mérve – a kastély, ugyanolyan szerény volt a birtok is. A három gyermek örökségének törzsét az ekkor már közel 400 ezer forint értékű apai hagyaték alkotta, amely hét gazdaságba szervezve majdnem 10 ezer kat. holdat tett ki. Ehhez járult édesanyjuk apai öröksége, a mintegy 4 ezer kat. holdnyi ócsai birtok, továbbá gróf Teleki Domokosné hagyatékából részint leányára, részint közvetlenül unokáira hagyományozott köteles és azon felüli rész, amely főleg ingóságokból és épületingatlanokból állt. Az 1897-es megosztozás során Bethlen az apai, anyai és nagyanyai örökség négytized, a két leány pedig három-három tized részét kapta. Mint fiú és a Bethlen név továbbvivője, Bethlen István kérte és kapta a Duna–Tisza közi birtoknál silányabb erdélyi birtokok mintegy felét, míg Klementina és Ilona a kisebb erdélyi birtokokon, az ócsai gazdaságon, valamint a birtokoktól független erdélyi és budapesti épületingatlanokon osztoztak. Az egytizeddel nagyobb örökségrész fejében István kötelessége lett az édesanyjáról való gondoskodás évi 4 ezer forint életjáradék formájában. Ehhez a leányok évi ezer-ezer forinttal járultak csupán hozzá. Röviddel ezután Bethlen István még egyszer örökölt:

egyik nagybátyja, a bohém életű agglegény Bethlen Dániel is reá hagyta 1400 holdnyi vajdakamarási birtokát és udvarházát.[7]

Mindezeket összeadva gróf Bethlen István földingatlan-tulajdona 5 és fél ezer kat. holdat tett ki. Nagybirtok, nagygazdaság volt ez kétségtelen, de mennyivel kisebb és jelentéktelenebb, mint a magyarországi latifundiumok! A XIX. század végi földbirtok-statisztikákban első helyen szereplő magyar nagybirtokos, herceg Esterházy Miklós közel 500 ezer, a 46. helyen szereplő gróf Károlyi Mihály pedig mintegy 50 ezer kat. holdnyi birtokot mondhatott magáénak. A három Bethlen gyermek még osztatlan apai örökségével 1893-ban a 296. helyen állt. Ennek alapján Bethlen István a századfordulón körülbelül a 600. lehetett a rangsorban. Ha azonban a statisztika nemcsak a birtoknagyságot, hanem a birtok értékét is tekintetbe vette volna, akkor valószínűleg még hátrább helyeződik a sorban. Az 5 és fél ezer hold mintegy felét ugyanis csak állattartásra hasznosítható legelők és kaszálók foglalták el, s a szántóföldi művelésre alkalmas részek nem haladták meg az 1900 kat. holdat. Ehhez járult 620 kat. hold erdő, 81 kat. hold kert, 36 kat. hold szőlő, 58 kat. hold nádas, valamint néhány holdnyi mezőgazdasági művelésre alkalmatlan köves domboldal és lápos, mocsaras ártér.[8] Évi jövedelme (1898-ban) ennek megfelelően mindössze 14 ezer forintot tett ki, ami többé-kevésbé megfelelt egy magyar királyi miniszter éves szintre számított fizetésének. Erdélyi viszonylatban persze így sem számított szegény arisztokratának, vármegyéjében pedig a leggazdagabbak közé tartozott. 1901-ben például 3135 koronás adójával a maros-tordai virilisták jegyzékén a hetedik helyen szerepelt. A későbbiekben valamivel hátrább helyeződött a sorban. Az 1910-es évektől az első tíz helyen a gróf Telekiek és Toldalaghyak osztoztak polgári származású szeszgyárosokkal, fűrésztelep-tulajdonosokkal és kereskedőkkel.[9]

Azok a vidékek, amelyeken Bethlen István birtokai elterültek, jól tükrözték a mezőségi viszonyokat. A vasútvonalak rendre elkerülték; közúthálózatának használhatósága erősen függött az időjárástól. Kolozs megyei birtokainak (Magyarfráta, Magyarpalatka és Vajdakamarás) művelői – a helynevek ellenére – már több mint felerészben románok voltak, Maros-Torda vármegyei földjei pedig éppen a román és a magyar nyelvhatár mentén feküdtek. A legdélibb fekvésű Mezőmadarast a környező falvakkal együtt még magyar többség lakta, az ettől északra fekvő Kislekencén azonban már erős, Mezősámsondon pedig enyhe román többség élt.[10]

Mezősámsond – noha sem postája, sem távírdája nem volt – nagyobb erdélyi falunak számított, amelyet mintegy kétezer ember lakott. Az egyharmadrészt vályogból és sárból, kétharmadrészt fából és sárból épült házak (összesen 450) egy mélyebb völgyet övező dombvonulat belső lejtőin bújtak meg, teljesen rendezetlenül. Tetőzetük túlnyomórészt nádból vagy zsúpból készült, cserép vagy pala csak ötöt fedett. Padlózatuk természetesen agyag volt. A falu határa öt és fél ezer holdat tett ki, amelyen egy nagybirtok, az 1600 holdas Bethlen-gazdaság, 73 közép- és gazdagparaszti s 131 kisparaszti és törpebirtokosi gazdaság osztozott. Az uradalmi cselédek száma 100, a mezőgazdasági napszámosoké 300 volt.[11]

Ide, ebbe a faluba, pontosabban az ebben a faluban magasodó kastélyba érkezett vissza, s Bécs, Budapest és London után ezzel a valósággal szembesült 1900 nyarán Bethlen István. Birtokirányítói, sőt közéleti és politikai szereplésének hátterében hosszú ideig ezek a viszonyok álltak, s a célok és feladatok, melyeket maga elé tűzött, jórészt ezekből adódtak.

AZ IFJÚ AGRÁRIUS

Mezősámsond új ura nagy energiával látott hozzá a családi tanács és Bethlen Géza felügyelete mellett némileg elhanyagolt gazdaságának rendbe szedéséhez és korszerűsítéséhez. A talaj- és éghajlati viszonyok miatt különösebb termékszerkezet-változtatásra nem volt mód, így a szántóföldeken – mint eddig – elsősorban ezután is rozs, búza, kukorica és cukorrépa termett. A völgyeken és domboldalakon végigsüvítő szél ellen azonban lehetett védekezni, s Bethlen módszeresen törekedett is erre. A védtelen és kopár területekre kis ligeteket, erdősávokat telepített. A vármegyei gazdasági egylet csemetekertjéből csupán 1901 tavaszán 10 ezer darab akáccsemetét kért és kapott.[12] A falu melletti mocsaras-lápos terület lecsapolásával növelte földjeinek művelhető részét. Ennél is fontosabb volt a gazdaság gépparkjának fokozatos kicserélése és állatállományának felfrissítése. Elsősorban sertés- és szarvasmarha-telepeit fejlesztette. Göndör szőrű mangalicákból álló sertéstenyészete rövidesen a megye legnagyobb és legkorszerűbb telepe lett, s számon tartották magyar marhákból álló szarvasmarha-tenyészetét is.[13] Szívesen foglalkozott lovakkal, s a zsuki lóversenyeken rendszeresen futottak is versenylovai. Mint kiváló lovas, ezeket eleinte maga lovagolta, később jól lovagló huszártiszteknek engedte át őket. Tulipán nevű lova egy alkalommal Erdélyi-díjat nyert, ami a pesti Királydíjnak felelt meg. Műszaki újításai közül a kislekencei vízimalom modern, szitás gőzmalommá alakítása emelkedik ki, amely az uradalom igényeinek kielégítése mellett mintegy 15–20 környékbeli falu őrletési szükségleteit is ellátta.[14]

Érdekes módon, gazdasága korszerűsítésével foglalkozva ismerkedett meg leendő feleségével, gróf Bethlen Margittal is. Budapesten találkoztak, ahol az egyébként Bethlenben lakó gróf Bethlen András, volt földművelésügyi miniszter román származású feleségével, Mocsonyi Líviával és két csinos leányával együtt a teleket tölteni szokta. Bethlen István gépeket vásárolni utazott föl a fővárosba. Bethlen Margit sok szempontból tökéletes ellentéte volt udvarlójának. Regényei s a család bizalmasainak visszaemlékezései alapján Bethlen András idősebb leányát extrovertált, némileg excentrikus és felületes, élénk temperamentumú, társaságot kedvelő és bohém természetű nőként tudjuk elképzelni. Az ismeretségből ennek ellenére (vagy talán éppen ezért) gyorsan szerelem lett, amelyet a szülők és a rokonok is szívesen láttak.[15] 1899 nyarán, a szokásos gernyeszegi Margit-napi bálon – írja kapcsolatukról az egyik unokaöcs, Bethlen Pál – „István már komoly szándékkal udvarolt a viruló szép Margitnak". Az esküvőt 1901. június 27-én tartották meg Bethlenben. A fiatal párra Bartók György református püspök adta áldását, s a díszvendégek gróf Khuen-Héderváry Károly horvát bán és felesége, gróf Teleki Margit voltak. Az egész napos vigasság másnap Sámsondon folytatódott. Az ifjú pár – mielőtt visszavonult volna – az egyik kiürített kocsiszínben megrendezett falusi mulatságon is kötelességszerűen részt vett.[16]

Nászútra ekkor nem mentek, később azonban sokat utaztak együtt és külön-külön is. Az első világháborúig megfordultak Olasz-, Spanyol-, Német-, Török- és Görögországban. Legnagyobb hatást mindkettejükre az „újvilág", Észak-Amerika gyakorolt, ahol 1904-ben jártak. Bethlen szempontjából ez félig-meddig tanulmányút is volt. Meglátogatta az ottani magyarság nagyobb telepeit, és fürkész szemmel tanulmányozta a mezőségihez képest összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalon álló amerikai mezőgazdaság titkát. Felkereste a híres mérnököt és mezőgazdasági gépgyárost, McCormickot, akivel kölcsönösen szimpatikusnak találták egymást, s aki

később Európában járván fel is kereste Bethlent erdélyi otthonában. A többhetes amerikai út közvetlen eredménye egy-két egészen modern, új mezőgazdasági gép beszerzése s néhány amerikai típusú szőlőoltvány telepítése lett.[17] Kisebb tanulmányutakat később is szívesen tett. 1908 nyarán például Angliában, 1910 nyarán pedig Svédországban és Dániában töltött három-három hetet, mindkét alkalommal az OMGE szervezésében.[18] Felesége, aki az évek múlásával egyre inkább saját külön életét élte, ezekre az útjaira többnyire már nem kísérte el.

Az ifjú gazda sámsondi élete meglehetős rendszerességet mutatott. Hat és hét óra között kelt. Nyolc órakor már felnyergelve várta lova a kastély udvarán, amelyen a kissé távolabb fekvő uradalmi központba lovagolt, hogy az intézővel megbeszélje a napi és másnapi teendőket. Hazajövet a dolgozószobájába ment, ahol leveleket bontott és válaszolt meg, majd olvasott. Olvasmányai főleg gazdasági, politikai és történeti tárgyúak voltak, a szépirodalom – feleségével ellentétben – nem érdekelte. Behatóan Erdély történetét s a későbbiekben, amikor birtokán földgáz tört fel, az új energiahordozó természetét és mezőgazdasági felhasználhatóságának lehetőségeit tanulmányozta. Szerette minden oldalról körüljárni azokat a kérdéseket, amelyek valamiért foglalkoztatták. Az ebéden felesége, ő s – ha Sámsondon volt – édesanyja, valamint a későbbiekben gyermekei (András 1902-ben, István 1904-ben, Gábor 1906-ban született) vettek részt. Ebéd után kicsit aludt, majd ismét a gazdaságba ment. Vacsora előtt, hét és fél nyolc között gyakran cimbalmozott. A vacsorát a gyermekek nélkül költötte el, s a lefekvésig ismét olvasott. „A gazdálkodás mellett – emlékezett később a sámsondi évekre Bethlen Margit – férjem legfőbb szórakozása az olvasás volt."[19] Mély hitéletet, mint például kortársai közül Tisza István vagy Teleki Pál, Bethlen nem élt. A vallást mindig inkább társadalmi funkciói, semmint dogmái és hittételei miatt tartotta fontosnak. „... a világnak – idézte olykor az ateista Voltaire-t – szüksége van egy mindent rendező akaratra", s ezért „ha nem volna Isten, egyenesen fel kellene találni". Vasárnaponként ezért családjával együtt rendszeresen részt vett a délelőtti istentiszteleten. A szertartás után – ahogy ősei is tették – többnyire szóba elegyedett a templom előtt csoportosuló kisgazdák tekintélyesebbjeivel; meghallgatta panaszaikat, egy-két mondatban válaszolt kérdéseikre, s néha maga is érdeklődött a családok katonafia, iskolás leánya vagy a várható gabonahozam iránt.[20]

A szokásos napirend természetesen felborult, ha vendégek érkeztek, vagy ha szenvedélyei, a lóverseny és a vadászat csábították el. Az egykori belső személyzet szerint tavasztól őszig gyakran vendégeskedtek rokonok és ismerősök a sámsondi kastélyban. Ilyenkor teniszmecsek és lovaspóló-mérkőzések váltották egymást. Évről évre ismétlődő programpontok voltak az augusztusi lóversenyek Zsukon, a szeptemberben kezdődő falkavadászatok nyúlra és rókára a közelebbi környéken s végül a Bethlen által leginkább kedvelt medve- és vaddisznóvadászatok a Görgényi-havasok vagy a Hargita járatlan fenyveseiben október végén, november elején.[21] S felborult természetesen akkor is, ha közéleti teendők szólították el Marosvásárhelyre, a megyeszékhelyre, Kolozsvárra vagy Budapestre.

A megyei, sőt erdélyi társadalmi és politikai elitbe Bethlen hazaköltözésével egyidejűleg automatikusan bekerült. Mint virilista azonnal tagja lett a megyei törvényhatósági bizottságnak, s mint gazdálkodó arisztokrata néhány hét elteltével a megyei Gazdasági Egyesület igazgatóválasztmányának. Természetes volt az is, hogy a sámsondi református parókiát hazaköltözésétől kezdődően kisebb-nagyobb összegekkel támogató ifjú „főpatrónus" szinte azonnal az erdélyi református egyházkerület tagja

s már 1903-ban egyházmegyei főgondnok lett.[22] Az azonban, hogy már 1901 őszén az ún. mezőségi kerület képviselőjelöltjeként lépett fel, s hogy egyhangúlag meg is választották, már nem következett feltétlenül arisztokrata nagybirtokos mivoltából. Ehhez már valamiféle – legalábbis megyei szinten meglévő – hírnév és befolyás is megkívántatott, amire Sebess Dénes szerint Bethlen részben mint mintagazda, részben mint műveltségével a környékbeli fiatalabb arisztokraták és dzsentri földbirtokosok közül kiemelkedő megyei politikus tett szert úgy a törvényhatósági bizottság, mint a gazdasági egyesület ülésein. Elnyerte a vármegye akkori főispánjának és a gazdasági egyesület elnökének, Dési Zoltánnak a szimpátiáját, aki mint politikus Apponyi híve, mint dzsentri földbirtokos Bethlen földszomszédja volt. A két férfi között – annak ellenére, hogy egyéniségük meglehetősen különbözött, hiszen Bethlen alapos, hallgatag és higgadt-óvatos, Dési pedig felületes, közlékeny és heves vérű volt – igen hamar baráti szálak is szövődtek. Ezzel kölcsönösen atyáik nyomdokaiba léptek, mert idősebb Bethlen István és Dési Sándor maguk is jó barátságban álltak.[23] Dési vagy közvetlenül Bethlen valószínűleg megszerezhette a budapesti pártvezérek beleegyezését is, mert a Függetlenségi és 48-as Párt, amely a legtöbb maros-tordai választókerületet a kezében tartotta, nem léptetett fel vele szemben ellenjelöltet. Bázisa pedig a megye akaratával szemben is lett volna a függetlenségi programnak, mert korteskörútján, így például Marosvásárhelyen, „Klerikális apponyista, miért lettél Bethlen Pista?" jelszóval tüntettek a kormánypárt (amelyhez ekkor Apponyi Albert és hívei is tartoztak) színeiben fellépő 27 éves képviselőjelölt ellen.[24]

Marosvásárhelyen, a választókerület székhelyén 1901. szeptember 14-én elmondott programbeszédét a helyi lapok másnap teljes terjedelmében közölték. Ennek alapján többé-kevésbé pontos képet alkothatunk magunknak akkori politikai felfogásáról és céljairól. Bevezetőjében az elmúlt egy-két év politikai mozgalmairól mondta el véleményét. Az Apponyi-féle Nemzeti Párt és a Szabadelvű Párt fúzióját, valamint az erre támaszkodva megalakult Széll-kormány kezdeti tevékenységét a magyar politikai élet „fordulópontjaként" értékelte. Elismeréssel szólt a kabinet közéleti purifikációs szándékairól, s mind a választások tisztasága feletti ítélkezésnek a képviselőháztól független kúria hatáskörébe utalását, mind pedig a képviselői összeférhetetlenség megszigorítását, ami alapjában véve a nagyburzsoázia ellen irányult, melegen üdvözölte. Egyetértett a közigazgatási szervezet évek óta húzódó, de csak igen lassan előrehaladó korszerűsítésével, például a körjegyzők státusának rendezésével, s az államosítással, ámbár ez utóbbihoz már hozzátette: „Az önkormányzatra ezentúl is szükségünk van..." Röviden foglalkozott a hamarosan esedékes gazdasági kiegyezés kérdésével, s határozottan a közös vámterület hívének mondta magát. „Én, tisztelt uraim, a közös vámterületet egy szükséges rossznak tartom, melyet fenn kell azonban tartanunk addig, míg nyersterményeink kivitelében Ausztriára és pedig főleg Ausztriára vagyunk utalva..." – jelentette ki. Legrészletesebben a gazdasági problémákkal s ezen belül is az agrárkérdéssel foglalkozott. Elég volt a közjogi és pártpolitikai vitákból; az országnak gazdasági reformokra, a gazdasági élet szanálására, pontosabban a mezőgazdaság szanálására van szüksége – hangsúlyozta nagy nyomatékkal. Megoldási javaslatként, illetve elérendő célként a következőket említette: a megterhelt földbirtokok kamatainak 4%-ra történő konvertálását államsegéllyel, a mezőgazdasági nyerstermékek erőteljesebb vámvédelmét, a börze szigorú ellenőrzését és az ún. fedezetlen határidőüzlet eltiltását, végül a termelési, fogyasztási és értékesítési szövetkezetek hathatósabb állami támogatását. A gazdatársadalom

gondjairól szólva röviden utalt Székelyföld speciális helyzetére, s ezzel kapcsolatban sürgette a székelyföldi vasútvonalak kiépítését és a munkalehetőséget teremtő iparfejlesztést.

Köntörfalazás nélkül megfogalmazta azt is, hogy társadalmi szempontból kiknek az érdekében és kikkel szemben tartja szükségesnek ennek a gazdaságpolitikának a kormányzati politika szintjére emelését. „...becsüljük és mentsük meg azt az értékes és hazafias anyagot, mely a kis- és középbirtokban van; mert az megmutatta értékét a hazára nézve 1000 év alatt más téren is, mint gazdaságin; de arról, mely helyébe lép, semmit sem tudunk még. ...védjük meg az országot azoktól, akiknél a gazdák panasza süket fülekre talál, akik azt mondják, hogy hiábavaló minden küzdelem, a gyenge elemeknek bukniuk kell, helyüket egy más elem fogja elfoglalni, mely életrevalóbb és ügyesebb, és akkor minden rendben lesz" – mondotta.

Nyíltan és egyértelműen agrárius program – foglalhatjuk össze röviden az ifjú Bethlen első nyilvános politikai beszédének lényegét. Szózata sokkal inkább hasonlított a Magyar Gazdaszövetség nyilatkozataihoz vagy gróf Károlyi Sándor ugyanebben az évben kelt híres gönci leveléhez, mintsem pártjának, a Szabadelvű Pártnak vagy akár az egyébként enyhén ugyancsak agrárius színezetű Széll-kormánynak a programjához. Mindezt maga is érezhette, mert beszédét a szabadelvűség és a Szabadelvű Párt melletti hitvallással zárta. Ezzel kapcsolatban azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az agrárius mozgalom radikális szárnyának stratégiai célkitűzéseit: a gazdasági szabad verseny teljes elvetését és egy szigorúan kötött gazdasági szisztémával való felváltását, illetve a nagytőkés és nagybirtokos osztály szövetségének megszüntetését és a földbirtokosság kizárólagos politikai hegemóniájának a megteremtését Bethlen sem ebben a beszédében, sem későbbi megnyilatkozásaiban nem tette magáévá. Amit mint agrárius politikus – ekkor és a későbbiekben – Bethlen valóban követelt, az – az államtól részben vagy egészben független érdekvédelmi szervezkedés mellett – lényegében az ipartámogató állami gazdaságpolitika agrár- s ezen belül elsősorban a közép- és nagybirtokos érdekeknek megfelelő korrekciója, azaz a kapitalista viszonyokhoz alkalmazkodni nem vagy csak részben tudó közép- és nagybirtokos osztály gazdasági szanálásának elősegítése volt.[25]

Bethlen első politikai beszéde logikus felépítésével és áttekinthető szerkezetével, továbbá közhelyeket, szóvirágokat és a közjogi teoretizálást kerülő sallangmentes stílusával későbbi nagy parlamenti szónoklatait előlegezte. Ifjabb Ugron Gábor, aki mint fiatal maros-tordai szolgabíró végighallgatta Bethlen bemutatkozását, utóbb így emlékezett benyomásaira: „Tartalmas, az elméleti tudástól duzzadó, szép beszéd volt, de erős lámpalázzal küzdött, és megérzett a gyakorlat hiánya." Sebess Dénes pedig így: „Bizonyos tétovázó szerénység volt fellépésében", s beszédébe, amely előtte feküdt, „sűrűn pillantgatott bele".[26]

Bár Bethlen 1901 után is maga felügyelte gazdaságait, képviselővé választása némileg mégis megváltoztatta életformáját. December közepétől április végéig ezt követően családjával együtt Budapesten élt, ahol külön lakást is fenntartott. A századvég és a századelő tipikus képviselői életformáját többen leírták – legtöbb iróniával talán Mikszáth Kálmán. Nem kétséges, hogy több tekintetben Bethlen is ezt az életformát élte. Délelőtt 10 és 11 között, amikor a parlamenti ülések kezdődtek, megjelent az Országházban, késő délután és este pedig társasági életet élt a Nemzeti Kaszinóban, a szabadelvű pártkörben vagy másutt. Tisza Kálmánhoz hasonlóan tarokkozni szeretett; partnerei Kállay Ubul, Dési Zoltán és a vásárhelyi Bedőházy János voltak. Az alig tíz évvel korábbi „jogászéletmódjához" képest határozottan

megkomolyodott. Noha jól vívott, egyszer sem párbajozott. A szerencsejátékokat kerülte, adósságokba nem keveredett, gáláns kalandjaival – amelyek egyszer-egyszer azért továbbra is előfordultak – a bulvársajtó sohasem foglalkozott. Táncolni tudott, de bálozni nem szeretett. Alkoholt (többnyire egy-egy pohár vörösbort) általában csak ebéd és vacsora után fogyasztott; mulatni, duhajkodni senki sem látta. Semmi olyat nem csinált tehát, amivel a pletykarovatok számára érdekessé válhatott volna. Jellemző, hogy az 1901-ben megválasztott képviselők közül a közé a néhány közé tartozott, akiknek az arcképét a Vasárnapi Újság nem közölte.[27] Csupán egy-két vezető politikus tekintett rá várakozással, ám egyelőre ők is csak másodrendű teendőkkel bízták meg. Mintegy kipróbálták a nagyobb feladatok előtt.

A marosvásárhelyi beszéd teljes egyértelműséggel jelölte ki Bethlen helyét a magyar agráriusok között. Az előzmények ismeretében ez természetesnek is tekinthető. Az agrárius vezérek örömmel vették csatlakozását, s kisebb feladatokkal is azonnal ellátták. Károlyi Sándor, mint a Magyar Gazdák Vásárcsarnokellátó Szövetkezetének elnöke például már 1902-ben maga mellé vette egyik alelnökének.

A Vásárcsarnokellátó Szövetkezet egyike volt Károlyi számos alapításának. 1897-ben jött létre azzal a céllal, hogy a szövetkező nagybirtokosok piaci terményei közvetlenül jussanak el a fővárosi vásárlókhoz, tehát hogy a kereskedelemnek jutó közvetítői haszon kikapcsolásával egyfelől nagyobb nyereségre tegyenek szert, másfelől olcsóbb, azaz eladhatóbb árukkal jelenjenek meg. A szervezet eleinte csak nagybirtokosokat tömörített. Éppen Bethlen meghívásának idejétől, 1901–1902-től azonban egyre inkább törekedett közép- és kisbirtokosok bekapcsolására is, elsősorban termelői szövetkezetek létrehozásának, illetve a már működő szövetkezetek csatlakoztatásának formájában.[28] Ebben a munkában vállalt szerepet Bethlen is, főleg Erdélyben. Elsőként, még 1902-ben saját falujában, Mezősámsondon alakított tejszövetkezetet, majd 1903-ban ugyanott általános értékesítő szövetkezetet. A szomszédos Mezőbándon a Gazdaszövetség helyi szervezetének égisze alatt, de valószínűleg ugyancsak Bethlen ösztönzésére alakult meg a termelői és értékesítő szövetkezet. 1904-ben 20 jól működő erdélyi hitelszövetkezet mellé ún. felvásárló és értékesítő szakcsoportokat szervezett. Ezek regionális csúcsszerve a Magyar Gazdák Vásárcsarnokellátó Szövetkezetének Marosvásárhelyen felállított fiókja lett, amely a vidéki szövetkezetektől összegyűjtött termékeket értékesítette.[29] A szövetkezet alakításával párhuzamosan ismeretterjesztő gazdasági előadásokat tartott, s gépbemutatókat és versenyeket rendeztetett.[30] Bethlen szövetkezeti szervező és a korszerű gazdálkodási technika elterjesztésére irányuló tevékenysége, amely az erdélyi arisztokraták körében inkább kivételes, semmint gyakori jelenség volt, későbbi külügyminiszterét, gróf Bánffy Miklóst utóbb arra inspirálta, hogy *Erdélyi története* főhősének, a könyv egyetlen pozitív beállítású arisztokrata szereplőjének, gróf Abády Bálintnak a megmintázásakor ezt erőteljesen hangsúlyozza.[31]

Károlyi és Bethlen közös munkája 1906-ig, Károlyi haláláig tartott. A maros-tordai gazdasági egyesület ünnepi ülésén Bethlen meleg szavakkal vett búcsút öreg mentorától, akinek elveit és célkitűzéseit – mint 1901-es programbeszédében – ekkor is magáénak vallotta. Kárhoztatta a kereskedelem és az ipar „idegen kezekbe" kerülését, az „illoyális versenyszellemet" s a „korlátlan gazdasági szabadság" elvét. Mindezekkel – Károlyira hivatkozva – az állami szociálpolitikának, mindenekelőtt a mezőgazdaság állami támogatásának s a gazdák önvédelmének, tehát a szövetkezésnek az elvét szegezte szembe. Külön kiemelte, hogy Károlyi az elsők között figyelt

fel Erdély s ezen belül a Székelyföld „nemzeti pusztulására", s kezdett foglalkozni a Királyhágón túli részek gondjaival.[32]

Kapott feladatot Bethlen az Országos Magyar Gazdasági Egyesülettől is, amelynek ugyancsak 1901 végén vagy 1902 elején lett tagja. Az OMGE egyik képviselőjeként részt vett az 1902. augusztus 28–30-i tusnádi székelykongresszus előkészítésében és lebonyolításában.[33]

Erdély – a századfordulótól kezdődően különösen sokat emlegetett – „pusztulása" alatt a politikusok és publicisták többsége ekkor még kizárólag vagy elsősorban a Székelyföld gazdasági pangását, sőt hanyatlását értette. Ez kétségtelen tény volt, amit több tényező idézett elő. Legfontosabbnak a hagyományos mezőgazdálkodás s ezen belül az extenzív állattartás válságát tarthatjuk. Ezt részben a jobbágyfelszabadítás során realizált legelőelkülönítés, a hatalmas közlegelők megszűnése, részben a tagosítási eljárás okozta. A mezőgazdaság intenzifikálásának, mint az új viszonyokhoz való alkalmazkodásnak a pénzügyi feltételei azonban hiányoztak. A kisgazdák szinte semmi tőkével sem rendelkeztek, a helyi kis takarékpénztárak pedig csak igen magas, 10–15%-os kamatra adtak pénzt. A kölcsönfelvételeknek így többnyire eladósodás s legrosszabb esetben árverezés lett a következménye. A vidék hagyományos háziiparát a gyáripari termékek versenye szorongatta. Igen kedvezőtlenül hatott emellett a Románia és a Monarchia között 1886-ban kezdődő vámháború is, amely a székelyföldi kisipart szinte egy csapásra megfosztotta legfontosabb, moldvai piacától. A székely körvasút, amely valamennyit legalábbis segíthetett volna az árufelesleg belföldi, elsősorban erdélyi értékesítésében, s a mezőgazdaság belterjesebbé válásának is ösztönzést adhatott volna, ugyanakkor még csak terv volt, amelyből igen vontatottan lett valóság. (A Keleti Vasút Brassónál északra ágazó szárnyvonala Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhelyig 1891-ben, Csíkszeredáig 1897-ben ugyan eljutott, de a Csíkszeredát Szászrégennel s ezen keresztül a Mezőséggel és Marosvásárhellyel összekötő vonalszakaszt csak közvetlenül az I. világháború kitörése előtt adták át.) A súlyos termelési és értékesítési gondok miatt egyre több székely hagyta el szülőföldjét, s próbált szerencsét Amerikában vagy Romániában.[34]

Mindez nem számított egyedi jelenségnek. A modern kapitalista gazdaság viszonyai közepette több más történelmi régió sem tudta megőrizni korábban előnyös helyzetét. A Székelyföld geopolitikai fekvése azonban olyan volt, hogy a regionális gazdasági érdekeket igen könnyen összefüggésbe lehetett hozni az összmagyarság nemzetpolitikai érdekeivel. Amikor marosvásárhelyi programadásakor arról beszélt, hogy a Székelyföldde „...a magyarság egy legerősebb és legszükségesebb védbástyája omlik össze, mely zuhanásában az egész magyar államot magával ránthatja", ezt tette Bethlen István, s többé-kevésbé ezt tették a székelyföldi képviselők is a parlamentben.[35] A fiatal Ady Endre – érdekes módon – az Egan-féle rutén akció elleni támadással egybekötve adott hangot hasonló véleményének.[36] Az ezzel kapcsolatos viták és mozgalmak 1900–1901-ben kulmináltak: marosvásárhelyi lateinerek (Deák Lajos, Máthé József, László Gyula) 1900-ban alakították meg a székelység ügyét felkaroló és napirenden tartó Székely Társaságot, 1901 márciusában az OMGE kivándorlási bizottsága foglalkozott az üggyel, szeptemberben székely nagygyűlés fogalmazta meg követeléseit Kézdivásárhelyen[37] stb. Ebbe a sorba illeszkedett az OMGE, a Székely Társaság s a székelyföldi képviselők által megrendezett háromnapos tusnádi tanácskozás is, amelynek az volt a célja, hogy részletes programot és javaslatokat dolgozzon ki a régió gazdasági életének fellendítésére.

A kongresszus öt párhuzamosan ülésező szakosztályában vitatta meg Székelyföld

helyzetét. Az elhangzott előadások, hozzászólások a térség valamennyi problémáját felölelték, s a javaslatok szinte mindazt tartalmazták, ami addig és azután a Székelyföldde kapcsolatban felmerült. Bethlen a birtokpolitikai, adó- és hitelügyi szakosztály munkájában vett részt mint alelnök. A szekció elnökével, gróf Zselénszky Róberttel, az OMGE egyik alelnökével összeállított főbb javaslatai a következők voltak: a szövetkezeti eszme székelyföldi terjesztése állami segítséggel; az ingatlanosztódás korlátozása az örökösödési törvény módosításával és hitbizományok felállítása középbirtokosok részére; a székelyföldi erdőségek egy részének állami kisajátítása s a földművelő lakosság rendelkezésére bocsátása, illetve telepes községek létesítése; végül a kölcsönszerzés megkönnyítése: kamatláb leszállítása, 2000 korona alatt bélyeg- és illetékmentesség, egy önálló székelyföldi záloglevél-kibocsátó intézet felállítása.[38]

A tusnádi határozatok sorsa biztatóan kezdődött. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter még ugyanabban az évben miniszteri kirendeltséget állított fel Marosvásárhelyen, amelynek a néhány évvel korábbi rutén akció mintájára az ún. székely akciót kellett volna szerveznie. 1903-ra a korábbiaknál nagyobb szabású telepítési törvényjavaslatával is elkészült. Ennél több azonban nem történt. A Széll-kormány bukása ugyanis a tusnádi határozatok sorsát is megpecsételte. Az 1903 őszén kinevezett új kormányfő, Tisza István bemutatkozó beszédében említésre sem méltatta a székelykérdést, s mint merkantilista beállítottságú politikus Darányit sem tartotta meg kabinetjében. A székelyföldi kirendeltség így évi 2-300 ezer korona közötti költségvetéséből meglehetősen keveset tudott tenni: tenyészállatokat és vetőmagot osztott, legelőket javított és létesített, gazdaköröket és szövetkezeteket szervezett. A székelykérdés rövidesen a figyelem előteréből is kikerült; a közvéleményt éveken át a fellángoló közjogi és parlamenti harcok foglalkoztatták és tartották izgalomban.[39]

A „NEMZETI ELLENÁLLÓ"

A nemzeti ellenállásnak is nevezett 1905–1906-os kormányzati és politikai válságot közvetlenül a kormány újonclétszám-emelési törvényjavaslata váltotta ki, amely 1903 januárjában került a képviselőház elé. A javaslat, amelynek elfogadását Apponyi Albert a magyar nemzetállam teljesebb kiépítésének igényével megfogalmazott nemzeti követelések (a hadsereg zászlóinak és jelvényeinek a magyar közjog szerinti megállapítása, magyar tisztek magyar ezredekhez vezénylése, a magyar ezredek magyar szolgálati és vezényleti nyelvének bevezetése stb.) teljesítésétől tette függővé, válasz volt az éleződő európai feszültségre, s a közös hadsereg megerősítését célozta. Apponyi mérsékelt követelése elsősorban a függetlenségi pártban talált visszhangra, amely rövidesen – mint 1898-ban – ismét az obstrukció fegyveréhez nyúlt. Május 1-jével az ország költségvetésen kívüli, exlex állapotba került, s a Széll-kormány, amely közel öt éven át próbálkozott egyfelől a Bécs és Budapest, másfelől a hazai pártok és érdekcsoportok közötti ellentétek békés, parlamenti feloldásával, lemondott. A király júniusban Khuen-Héderváry Károly horvát bánt bízta meg kormányalakítással, aki azonban Széllhez hasonlóan óvakodott az obstrukciót erőszakkal letörni, s így novemberben gróf Tisza Istvánnak adta át helyét.[40]

Bár az Apponyi támasztotta követelésekkel Bethlen is egyetértett, az obstrukcióban nem vett részt, s azt nem is helyeselte. A maros-tordai megyegyűlésen, 1903 májusában például „a kisebbség erőszakos eljárásának" nevezte a parlamenti esemé-

nyeket, s védte a kormányt az ellenzéki érvekkel szemben.[41] Lojális volt a Khuen-Héderváry-kormánnyal szemben is, s a Szabadelvű Párt jegyzői posztján, amelyet 1902-től töltött be, 1903 nyarán is megmaradt. Tisza István, aki úgy is, mint a párt jegyzőjét és a parlament naplóbíráló bizottságában kollégáját, s úgy is, mint a zsuki lóversenyeken és vadászatokon sporttársát, ekkor már jól ismerte távoli rokonát (Tisza nagybátyjának, Tisza Lajosnak a felesége gróf Teleki Domokos egyik testvére volt), a fiatal Bethlent. Számolt is vele, annak ellenére, hogy közgazdasági és társadalompolitikai felfogásuk jelentős mértékben különbözött. Miután sógorát, Sándor Jánost, Maros-Torda vármegye főispánját kormányalakításakor belügyi államtitkárnak tette meg, a megürült helyet Bethlen Istvánnak ajánlotta föl.[42] Alighogy ez a hír a helyi sajtóban megjelent, a fővárosi függetlenségi pártsajtó kiemelt helyen közölte, hogy Bethlen István kilépett a Szabadelvű Pártból. Bethlen István ezzel elsőként hagyta ott a kormánypártot. Apponyi és tucatnyi más híve csak három hét múlva, Andrássy s az agráriusok többsége (például Károlyi és Darányi) pedig csak hosszas fontolgatás után, egy év elteltével szánták el magukat ugyanerre a lépésre. Hirtelen elhatározásának okát kilépését bejelentő nyilatkozatában azzal indokolta, hogy „...Tisza István politikáját nem vállalhatja, ...s férfias önérzettel utasít vissza minden közösséget a mai kormánnyal s a mai rendszerrel".[43] Hogy ez közelebbről mit jelentett, csak találgatni tudjuk. Elképzelhető, hogy Tisza merkantil elveivel és gazdaságpolitikájával nem akart közösséget vállalni. Ennek azonban ellentmond, hogy az agráriusok többsége csak jóval később s nem gazdaságpolitikai okok miatt szakított Tiszával. Valószínűbb ezért, hogy a kormányra váró népszerűtlen feladatok (katonai költségek felemelése, illetve a házszabályok módosítása) keresztülvitelében való részvételtől, illetve Tisza ezzel kapcsolatos eltökéltségétől riadt vissza, amelyről a főispánság felajánlásakor közvetlenül is meggyőződhetett. Elhatározása mindenesetre arra vall, hogy önálló véleményalkotásával és felfogásának vállalásával Bethlen István bizonyos mértékben már ekkor is a saját útját járta, s már 1903-ban sem volt a mindenkori pártvezérek vezényszavát megszeghetetlen szentírásnak tekintő tucatpolitikus.

1903 végén és 1904 elején Bethlen párton kívüli politikusként vett részt a parlament ülésein, majd miután Apponyi 1904 tavaszán-nyarán újjáélesztette régi Nemzeti Pártját, hozzá csatlakozott, s követte őt 1905 elején a Függetlenségi Pártba is. Sebess Dénes szerint ezzel egyidejűleg a Függetlenségi Párt programját is elfogadta Bethlen, s választóihoz intézett egyik 1905. januári beszédében állítólag kijelentette: „A nemzeti élet teljessége kiküzdhetetlen akadályok előtt áll. El kell fogadni a függetlenségi párt programját, mely az önálló nemzeti államot akarja!"[44] Noha egyáltalán nem kizárt, hogy a marosvásárhelyi kispolgároknak és a Marosvásárhely környéki magyar parasztoknak tartott beszédében, akik ugyanúgy függetlenségi érzelműek voltak, mint a tiszántúliak vagy a Duna–Tisza köziek, elhangozhattak ilyen mondatok, úgy véljük, hogy Bethlen – Apponyihoz és az apponyistákhoz hasonlóan – voltaképpen ekkor is 67-es elveket vallott. Apponyiról írva, de talán magára is gondolva így emlékezett erre utóbb ő maga is: „Nagyon tévedne azonban az, aki ... azt a következtetést vonná le, hogy Apponyi a 67-i kiegyezésnek minden közös intézményét meg akarta volna változtatni vagy szüntetni. Korántsem. A külügyek közösségének fenntartásához élete végéig, tehát a 48-as függetlenségi pártba való 1905-ben történt belépése után is ragaszkodott. Belépése előtt ezt a kérdést Kossuth Ferenccel tisztázta, aki vele ezen a téren egy nézeten volt. Lehetetlennek tartotta a külügyek szétválasztását, és összeférhetetlennek úgy a Monarchia konstrukciójával,

de a magyar nemzet életérdekeivel is. A közös vámterületnek fenntartását gazdasági szempontból tartotta szükségesnek és jónak; megszüntetését életének egy szakaszában sem követelte. A külön bank felállítását sem követelte. (...) Előtte az Ausztriával való kapcsolatnak a fő problémáját a közös hadsereg német nyelvű berendezkedése alkotta."[45] Nem elvi megalapozottságú, hanem egyszerű pragmatikus, illetve taktikai jellegű lépésről lehetett és volt tehát itt szó, amire Bécs merevsége mellett mindenekelőtt az 1904. november 18-i zsebkendőszavazás s ezzel összefüggésben a közhangulathoz való alkalmazkodás szándéka késztette a „67-es ellenzékieket", köztük Bethlent.

Az 1905. januári választásokon mindenesetre az egyesült 48-as ellenzék színeiben lépett fel, s ezúttal kemény harcban kellett megküzdenie mandátumáért. A vármegyei apparátus 1901-ben mellette, most pedig kifejezetten ellene dolgozott. A főispáni székben Tisza feltétlen híve, gróf Lázár István ült, és Désy Zoltán sem volt már a megyeházán. Két pártra szakadt a korábban egységes megyei elit is. Az öregebb politizáló arisztokraták gróf Teleki Sámuellel (Bethlen nagybátyja) és báró Kemény Kálmánnal az élen a kormánypártban maradtak, s a szabadelvű jelöltet, Sándor Kálmánt támogatták. Bethlen oldalán inkább a megyei dzsentrik reprezentánsai, így Désy Zoltán, Gál Sándor, Urmánczy Nándor és ifjabb Ugron Gábor sorakoztak fel, akik korban maguk is fiatalabbak s politikailag úgyszintén apponyisták voltak.[46] Bethlen és a többi ellenzéki jelölt támogatására január elején Marosvásárhelyre érkezett Apponyi, s nagygyűlésen szólította fel a választókat híveinek támogatására.[46] A vármegye részrehajlását Bethlen tette szóvá a januári megyegyűlésen. A tisztikart korrupcióval vádolta, s ezt a Budapesten érvényesülő „kormányzati szellemből" származtatta. A hangulatra jellemző, hogy a kormánypárti többség viselkedése miatt Bethlen nem tudta befejezni interpellációját, s hogy az ellenzékiek már ekkor ülve hallgatták végig a király meghívólevelét.[48] A harc végül – mint a legtöbb választókerületben – Maros-Tordában is az ellenzék győzelmével végződött. Bethlen győzött Sándor Kálmánnal, Désy Zoltán pedig Teleki Sámuellel szemben, s megtartotta mandátumát Gál Sándor és Urmánczy is.[49]

Maros-Torda vármegye meglehetős hagyományokkal rendelkezett a nemzeti ellenállás terén. 1899. január elején, amikor elfogadott költségvetés hiányában az ország először került exlex állapotba, az akkori alispán, Désy Zoltán országos szenzációt keltő lépést tett. Megtiltotta az adók szedését, a megyei tisztviselők részére kiutalt államsegélyt nem vette föl, hanem más, megyei pénzalapból fizetett, s kiáltványban, illetve körlevélben szólította fel a tisztviselőket, hogy miután a kormány törvénytelenül van a helyén, csak az alispántól, azaz tőle fogadjanak el utasítást.[50]

Ilyen múlttal a háta mögött mi sem tekinthető természetesebbnek, mint hogy Maros-Torda a Tisza-kormányt felváltó ún. darabontkormány ellen meghirdetett, 1905 nyarán kezdődő s ezúttal az egész országra kiterjedő ellenállásnak is az élvonalában harcolt. Vezérnek most is Désy Zoltán jelentkezett. Ám ez alkalommal igen sok higgadtabb és megfontoltabb városi és megyei politikus, többek között Bethlen is részt vállalt benne. Tagja lett a vármegye törvényhatósági bizottsága által kiküldött „ellenállási intézőbizottságnak", s amikor az ellenálló tisztviselőktől a kormány megvonta a fizetéskiegészítést, ő volt az, aki virilistatársait adakozásra szólította fel, s elsőként adakozott.[51] 1906 tavaszán Désy és az ő javaslatára mondta ki a megyegyűlés, hogy a „teljhatalmú királyi biztos kiküldését alkotmányellenesnek tekinti, s törvényes végrehajtó hatalmi szervnek el nem ismeri".[52] Röviddel ezután részt vett azon a Kolozs vármegyei közgyűlésen, amely az odaküldött főispán eskütételét aka-

dályozta meg.[53] 1906 őszén beválasztották a Tulipánkert Szövetség országos vezérkarába, míg felesége a vármegyei tulipánmozgalom élén jeleskedett.[54] Nevét adta a koalíció 1905 decemberében szárnyaira bocsátott demagóg megyei napilapjához, a *Szabadság*hoz is. Főszerkesztője természetesen Désy Zoltán lett, s Bethlen (Gál Sándorral együtt) mint politikai főmunkatárs jegyezte a lapot. Cikket persze egyet sem írt, s azt is nehéz elképzelni, hogy a lap kifejezetten republikánus és kossuthiánus irányával (címoldalon hozott például olyan verseket, mint az *Előre*! vagy az *Akaszszátok föl a királyokat!*) egyetértett volna. Akit ő az 1848-49-es vezetők közül igazán tisztelt, az – neveltetésének megfelelően – elsősorban Széchenyi, másodsorban Deák Ferenc volt, s Kossuthról sem ekkor, sem később nemigen talált őszintén és lelkesen elismerő szavakat.[55] Feltehető tehát, hogy ebben az esetben is felfogásával és ízlésével ellenkező vállalásról volt szó, amire részben a közös harc érdekében, részben Désy Zoltánnak, egész életében egyetlen meghitt barátjának a kedvéért szánhatta el magát. Ezt valószínűsíti az a körülmény is, hogy amikor 1906 júniusában Désy a koalíciós kormány államtitkára lett, s a főszerkesztői poszt automatikusan Bethlenre maradt, akkor attól két hét alatt megvált, s a továbbiakban főmunkatársként vagy munkatársként sem szerepelt neve a lapon.[56]

A nemzeti ellenállás 1906 tavaszára dicstelen véget ért. Fehérváry bukását és a koalíció kormányra kerülését ugyan kierőszakolta, ám ezt csak olyan áron tudta elérni, hogy közjogi követeléseit gyakorlatilag teljesen feladta. A győzelem pirruszi s az egész küzdelem hiábavaló jellegét Bethlen ekkor még nem ismerte fel, vagy legalábbis nem vallotta be. Később annál inkább hangsúlyozta. „...nem elég a jog, hanem a jog mögött erőnek is kell lenni, mert ha a jog mögött erő nincsen, akkor a jogot érvényesíteni nem lehet" – jelentette ki például a koalíció harcára célozva 1921-ben.[57] 1934-ben még egyértelműbben fogalmazott. „...határozottan megállapítható, hogy Tisza Kálmán és Tisza István Ferenc József idejében világosabban látták a nemzet erőkifejtésének határait és azokat a kereteket, amelyeket figyelmen kívül hagyni a nemzetre nézve komoly veszélyt jelentett" – mondotta éppen egyik Apponyit méltató előadásában.[58] E felismerésekig és ezek vállalásáig azonban még hosszú út vezetett. Egyelőre és még évekig a látszatot hitte valóságnak, amely személyes politikusi karrierje szempontjából is kedvezően alakult. 1906-ban – mint 1901-ben – ismét egyhangúlag választották képviselővé.[59] Ő lett Károlyi Sándor utóda a Vásárcsarnokellátó Szövetkezet elnöki posztján (1906). Ugyanebben az évben beválasztották a parlament gazdasági bizottságába, amelynek többek között Apponyi, Kossuth Ferenc és Darányi is tagja volt.[60] Az OMGE igazgatóválasztmányába már 1905-ben bekerült, most, 1906-ban a szervezet közgazdasági szakosztálya alelnökévé is megválasztották.[61] Ez utóbbi ettől kezdve szinte örökletes tisztsége lett, amelyet 1918-ig minden tisztújítás alkalmával megkapott.

ERDÉLYI PROGRAMJA – 1907

A nemzeti ellenállás lezárulását követő hónapokban Bethlen tovább folytatta a vármegye közgazdasági helyzetének, pontosabban a megyei földbirtokosok értékesítési lehetőségeinek javítását célzó 1901–02-ben megkezdett tevékenységét. Egyik kezdeményezője és legfőbb szervezője volt például a megyei gabonaraktár szövetkezetnek, amellyel – a többi szövetkezethez hasonlóan – a kereskedőktől és a tőzsde spekulánsaitól (fedezetlen határidőüzlet) kívánta magát és a többi megyei magtermelőt

megszabadítani. A Széll-kormány annak idején tervezte a fedezetlen határidőüzlet eltiltását, illetve egy új tőzsde-törvényjavaslat megalkotását, azonban bukása után a tusnádi határozatokhoz hasonlóan ez is lekerült a napirendről. Az agrárius körök bizonyos mértékig e törvény helyett dolgozták ki a gabonaraktárak országos hálózatának tervét.[62] Bethlen és társai megyei szinten ezt realizálták 1906 nyarán és őszén Maros-Tordában. Az alakuló gyűlés szónokaként Bethlen az új szövetkezet célját és értelmét ekképpen határozta meg: „...ha valamely gazda az alacsony árfolyamok miatt terményét értékesíteni nem akarja, azt beraktározhatja, és a szövetkezet a lehető legmagasabb előleget adja rá alacsony beraktározási tarifa mellett, s így a gazda könnyen olcsó pénzhez jut, és módot kap arra, hogy termányeivel a magasabb árfolyamokra spekulálhasson. Emellett a szövetkezet több módot nyújtana gazdáinknak a termények jó értékesítésére. Itt vannak például a katonai és egyéb állami szállítások..."[63] A Marosvásárhely központtal megalakuló szövetkezet raktárait rövidesen építeni is kezdték. Az egyik első vidéki raktár – bizonyára nem véletlenül – a Mezősámsonddal szomszédos Mezőbándon épült fel – 19 ezer koronás kormánysegélyből.[64]

Egyik vezetője volt az ún. mezőségi vasút megépítéséért indult mozgalomnak is. Amikor Bethlen visszatért Mezősámsondra, a vidék egyetlen vasútvonallal rendelkezett. Ez Besztercétől Budatelkén át Marosludasig húzódva nagyjában-egészében középen szelte ketté a Mezőséget – jócskán elkerülve a térség nyugati és keleti felében fekvő Bethlen-birtokokat. Bethlen és a többi érdekelt birtokos először arra gondolt, hogy a meglévő vonallal párhuzamosan haladó s kizárólag teherszállítás céljaira szolgáló vasutat építtet Oroszfájától Radnótig. Ezek a munkálatok 1904-ben el is kezdődtek, s a vonal északi, Oroszfája és Mezőbánd közötti része hamarosan el is készült.[65] A későbbiekben az eredeti terv többszörösen módosult, s az eleinte mezőgazdaságinak nevezett vasút az évek során valóban mezőségi jellegűvé alakult. Lényeges volt, hogy Mezőbándtól nem délre, Radnót felé, hanem keletre, Szováta irányába vezették a síneket, s ezáltal a Mezőség és a Nyárádmente közvetlen kapcsolatba került. A Keleti Vasúttal összeköttetést biztosító Székelykocsárd–Marosvásárhely szárnyvonalba így nem Radnótnál, hanem a Marosvásárhely közelében fekvő Maroskeresztúrnál csatlakozott. Építettek egy Mezőbándot Mezőménessel s egy Oroszfáját Szászlekencével összekötő vonalszakaszt is, melyek egyaránt a Beszterce–Marosludas mellékvonalba csatlakoztak. Ezek által a Mezőség északi és középső részével került kapcsolatba a térség keleti fele, illetve a Nyárádmente. Bár a mezőségi vasút vonalai kivétel nélkül kis, keskeny nyomtávú, egysínpáros vonalak voltak, a mezőgazdasági termények elszállítását mégis nagymértékben megkönnyítették, s a vidék általános elszigeteltségén is enyhítettek. Teljes átadására 1914 végén került sor.[66]

1906–07-ig Bethlen közéleti tevékenységének fő színtere az agrár-, s ezen belül a szövetkezeti politika volt. Ilyen jellegű tevékenységével a későbbiekben sem hagyott fel. Részben mint gazda, részben mint az OMGE egyik vezetője és az 1907-ben Magyar Gazdák Értékesítő Szövetkezetévé alakult Vásárcsarnokellátó Szövetkezet elnöke továbbra is szerepet vállalt az agrárérdekek tudatosításában és védelmében, sőt az évek múltával egyre jelentősebbet. A tipikus, a jellegadó azonban nem ez volt 1907 utáni tevékenységében, hanem a nemzetiségi, pontosabban az erdélyi románkérdés figyelemmel kísérése és napirenden tartása, továbbá az ezzel kapcsolatos teendők újrafogalmazása. A szélesebb közvélemény először ezzel kapcsolatos fellépései során figyelt fel személyére, és jegyezte meg a nevét.

A koalíciós kormány az elvi alapjait tekintve liberális és toleráns szellemű dualizmuskori magyar nemzetiségi politika Tisza Kálmán és Bánffy Dezső nevével fémjelezhető erőszakosabb változatát folytatta. 1906–07-ben ismét megszaporodtak az izgatás miatt indított sajtóperek, s 1907 tavaszán a kormány kultuszminisztereként Apponyi beterjesztette hírhedtté vált népiskolai törvényjavaslatát. A javaslat legfőbb célja az volt, hogy a nem magyar anyanyelvű iskolák tanulói a 4. elemi befejeztével magyarul is tudjanak írni, olvasni és beszélni. Előírta ezenkívül a „kifogástalanul hazafias állampolgári nevelést", s többek között a magyar címer kötelező elhelyezését az iskolák falain. Mindezek fejében a községi és felekezeti iskolák tanítóinak fizetését évi 1000–1200 koronára emelte.[67]

Apponyi javaslatát a nemzetiségi képviselők hevesen támadták. Velük szemben s a javaslat védelmében mondta el parlamenti szűzbeszédét Bethlen István. Kiindulóés alaptétele az volt, hogy a román nemzetiségi mozgalom jellege az utóbbi években megváltozott. A XIX. század közepén és a század második harmadában – mondotta – a románság Magyarországon belül követelte magának a nemzetiségi jogok tágabb körét. A román királyság létrejöttét és függetlenségének nemzetközi szavatolását követően azonban egyre inkább tért hódított körében az irredentizmus, s valódi céljává, bármit tartalmazzanak is programjai, fokozatosan Erdély és a román királyság egyesítése vált. Az erdélyi románság célja – jelentette ki, anélkül hogy az egyes irányzatok között differenciált volna – ma az, hogy: „...az ország keleti részén először társadalmilag, azután kultúrailag és ha lehet nyelvileg is egy egységes területet alkosson, hogy erről a területről minden más elemet, főleg a magyart kiszorítson, kipusztítson, hogy ezen terület azután, egy kedvező alkalomkor, a független román királysággal veszély nélkül egyesíthető legyen."

Állításának bizonyítását az erdélyi románság magyarbarát szárnyához tartozó Moldován Gergely egyik 1894-es könyvének (*Magyarok, románok*) az ismertetésével kezdte. Moldován – az irredenta románságot leleplezendő – többek között ezeket írta: „Mi a mi célunk, mi a mi teendőnk? Támogatni a román államot az ideál megtestesítési munkájában. A munka fel van osztva, ők künn, mi benn. Rágni a magyar alkotmányosság fájának kérge alatt, mint a féreg: megtámadni az ép fát (...) Majd egyszer megőrölvén ledöntjük tövestől. (...) Minél több szabadságunk lesz, annál gyorsabb tempóban fogunk dolgozni. Minél több jogunk lesz, annál veszedelmesebb lesz a magyarra nézve, mert nekünk a jog és szabadság tőle csak azért kell, hogy azt ellene fordíthassuk. (...) Beszélünk még föderatív magyar államról is. Ámde ki lelkesül ezen programpontokért? Kinek kell Erdély autonómiája, a föderatív magyar állam? Nekünk kellene ugyan ideiglenesen, amíg megbontanók a magyar alkotmányt, azután abban rágódunk tovább, amíg átrágnók magunkat a Kárpátokon át a román államba. Az egész program egy fikció, csak arra való, hogy a Romániával való érintkezéseinket fedezzük..." (A könyv második feléből, amelyben Moldován az 1867 utáni antidemokratikus erdélyi viszonyokat, s ezen belül a „pöffeszkedő földesúri uralmat" bélyegezte meg s a remélt megbékélés demokratikus előfeltételeit sorolta fel, Bethlen természetesen nem idézett.)

Moldován könyvének egyoldalú ismertetése után a Károly román király uralkodásának 40 éves jubileuma alkalmából megrendezett 1906-os bukaresti kiállítással, illetve az arra érkezett magyarországi román küldöttségek viselkedésével foglalkozott. A román újságok annak idején részletesen ismertették az eseményeket, és a számtalan üdvözlőbeszédből és pohárköszöntőből is sokat közöltek. Bethlen ezekből szemelgetett. Nem volt nehéz dolga. A magyarországi románság képviselőinek

beszédeiben burkoltan, a román közéleti személyiségek megnyilatkozásaiban pedig leplezetlenül jelen volt az irredentizmus. „Adja Isten, hogy mikor még egyszer akartok hozzánk jönni, ne kelljen a határon átmennetek, hanem Ruménország területén utazzatok csak" – üdvözölte például az egyik romániai püspök a fogarasiak delegációját, mire a fogarasi román püspöki vikárius imigyen válaszolt: „... eljött végre az az idő, hogy a rumén kultúra napja ott keljen fel, ahol fel kell kelnie, azaz Ruménország fővárosában. Ehhez a naphoz jövünk mi, hogy felmelegedjünk, hogy megacélosodjunk a harcra, amelyet viselünk nemzetiségünk és nemzeti ideáljaink megvalósításáért."

Majd a még 1891-ben létrehozott s 1904-ben újjáalakult Liga Culturăla tevékenységét ismertette, amely nemzetközi és erdélyi propagandával egyaránt foglalkozott. Ennek új, a szenátus és a király által is jóváhagyott programjában ugyan nyíltan nem szerepelt az irredenta gondolat, a szervezet által kiadott s a Bodzai-szoroson keresztül Erdélybe csempészett propagandakiadványokban azonban kendőzetlenül benne volt. „...majd ha Ruménia nagy és hatalmas lesz, és a Dniesztertől a Tiszáig, a Dunától a Kárpátokig fog terjedni..." – idézett például az egyikből Bethlen.[68]

Apponyi törvényjavaslatáról a Parlamentben Bethlen közvetlenül egy szót sem szólt, s nem foglalkozott a magyar nemzetiségi politika teendőivel sem. Ezzel kapcsolatos nézeteit másfél hét múlva, egy kolozsvári nagygyűlésen fejtette ki. A népiskolai törvényjavaslattal természetesen egyetértett, s mint a magyar állam konzekvens nemzetiségpolitikájának első jelét üdvözölte. Úgy vélte, hogy az elmúlt években sem a magyar állam, sem Erdély törvényhatóságai és magyar társadalma nem tették meg azt, amit a román nemzetiségi mozgalom irredentizmus irányába fejlődő aktivizálódása láttán feltétlenül meg kellett volna tenniük. A vármegyéket a helyi viszonyokat figyelembe vevő nemzetiségi politika kidolgozására és alkalmazására, az erdélyi magyar társadalmat fokozottabb szervezkedésre és propagandatevékenységre, a kormányt pedig további törvényalkotásra szólította fel. Nagy hibaként említette, hogy a községi és felekezeti iskolákban olyan tankönyvekből tanulnak és tanítanak, amelyeket a kultuszminiszternek nem joga és kötelessége előzetesen megvizsgálni. Ezt kiküszöbölendő reményét fejezte ki, hogy a „... kormány a megkezdett úton fokozatosan tovább fog haladni az összes népoktatásnak államivá és ingyenessé tétele felé...". Ugyanilyen okból tartotta szükségesnek a tanítóképzés államosítását is. Ha mindezek (társadalmi összefogás, céltudatás és határozott állami és vármegyei nemzetiségi politika) nem valósulnak meg – zárta beszédét –, „...ez a haza el fog pusztulni, ez az erdélyi magyarság ki fog irtatni". Arról a nem mellőzhető szempontról, hogy az erdélyi románság helyzete ekkor már évek óta a nemzetközi politika tárgya is volt, Bethlen semmit sem mondott, s láthatóan nem számolt azzal sem, hogy az általa követelt nemzetiségi politika életbe léptetésére Románia esetleg a Hármasszövetségtől való eltávolodással válaszolna, ami viszont a monarchiai diplomáciát juttatná hátrányos helyzetbe.[69]

Parlamenti és kolozsvári beszédéhez szorosan kapcsolódik egy még ugyanezen év augusztusában, a Székely Társaságok Szövetségének szamosújvári közgyűlésén tartott előadása. Amint arra már utaltunk, az első Székely Társaság Marosvásárhelyen alakult 1900-ban azzal a céllal, hogy a Székelyföld problémáira ráirányítsa a figyelmet, s mint társadalmi szervezet azok megoldásához is hozzájáruljon. A marosvásárhelyiek példája nyomán hamarosan több más erdélyi, sőt magyarországi város hivatalosságai is megalakították a maguk székely társaságát. Ezek csúcsszerveként jött létre 1904. június 2-án Marosvásárhely központtal a Székely Társaságok Szövetsége,

amelyhez mintegy 40 más jellegű egylet és szervezet (például az OMGE, EMKE, a Vásárcsarnokellátó Szövetkezet stb.) is csatlakozott. A szervezet évente, kétévente megrendezett közgyűlésein Erdély s ezen belül elsősorban a Székelyföld gazdasági és kulturális helyzetét vitatta meg. Alapvető követelése volt az erdélyi vasúthálózat fejlesztése s legelsősorban is egy Kolozsvártól Marosvásárhelyen, Székelyudvarhelyen és Sepsiszentgyörgyön át a magyarbodzai határállomásig húzódó nagy erdélyi transzverzális vasútnak a kiépítése.[70]

Ez a főleg marosvásárhelyi magyar értelmiségiek által összetartott szervezet hívta meg 1907-es közgyűlésére Bethlent, aki *A Mezőség és az erdélyi magyarság* címmel tartott előadást. Bevezetőjében Erdély, illetve a nagyobb erdélyi tájegységek nemzetiségi viszonyaival foglalkozott, főleg a magyarság és a románság geográfiai elhelyezkedése szempontjából. Statisztikai adatokkal illusztrálta, hogy a Székelyföld és a Nagyalföld kompakt magyarsága közötti összeköttetés megszakadt, illetve megszakadóban van. Erdély természetes központjában, Gyulafehérvárott és környékén – mondotta – „...a hajdani erős magyarság romjai már annyira elporladtak, hogy az oláh történetírók annak létezését is tagadják". Hasonló folyamat bontakozott ki a Mezőségen is, ahol azonban még van erős magyarság, s amely földrajzilag éppen a Királyhágó és a Székelyföld között fekszik. Az erdélyi magyarság „restaurálását" tehát – vonta le következtetését – a Mezőségen és a Szamos mentén kell kezdeni. „Ezen vidék át van szőve magyar többségű szigetekkel, és majdnem minden községben találunk kisebb-nagyobb magyar kisebbségeket. Ezek azok a pontok, melyekre támaszkodva egy céltudatos nemzeti politika és egy erőteljes társadalmi actió még kiköszörülheti a múlt századok csapásait" – állapította meg. Legfontosabb teendőnek a nemzeti szempontú telepítés mielőbbi megkezdését tartotta, amivel azonban – tudván, hogy az ismét Darányi vezetése alá került Földművelésügyi Minisztériumban ezen már dolgoznak – részletesen nem foglalkozott. Ehelyett a kolozsvári beszédében közelebbről nem körvonalazott társadalmi teendők közül említett néhányat. A mezőségi birtokosokat felszólította, hogy tengeriművelő zselléreket, részes aratókat és cséplőket – amennyiben a helybeli magyar parasztság nem elegendő a gazdaságok munkaerő-szükségletének fedezésére – ne a románok és a cigányok közül fogadjanak, hanem hívják a székelyföldi magyarokat, ahol úgyis később érik a gabona. A mezőségi „maradék magyarság" megtartása érdekében fontos feladatként említette az iskolák és a független egyházközségek szaporítását, valamint a községi és tanyai óvodák felállítását. Utóbbiak – mondotta – szinte semmibe sem kerülnének, hiszen az óvónők fizetéséről az állam gondoskodik, egy-egy üres épület pedig – a gazdák jóindulata mellett – minden faluban található. A társadalmi teendők részletes kidolgozására különbizottság létrehozását javasolta.[71]

Bethlen egymást követő három beszédének nagy sajtóvisszhangja támadt. A budapesti és az erdélyi koalíciós napilapok egyaránt hosszabb részleteket közöltek beszédeiből, s a *Budapesti Hírlap* és a *Budapest* ezenkívül vezércikkekben is méltatta megnyilatkozásait. Egyik későbbi politikai ellenfele, Buza Barna parlamenti beszédét ekkor még „fáklyafénynek" nevezte, amely – úgymond – „...hatalmasan bevilágít ... a pokoli műhelybe...".[72] A marosvásárhelyi *Szabadság* pedig egyenesen „egy új államférfi" színre lépésének jeleit fedezte fel benne.[73] Bethlen később kialakuló sajátos erdélyi presztízsének gyökerei ezekig a méltató cikkekig nyúlnak vissza. Elemző értékelések, amelyek beszédeinek eszmetörténeti előzményeire s ezzel összefüggésben az eredetiség hiányára is rámutattak volna, nem jelentek meg. Pedig a valóság az volt, hogy beszédei gondolatilag szinte semmi újat sem tartalmaztak.

Ami a román irredentizmust illeti, a szabadelvű Beksics Gusztáv már egy évtizeddel korábban könyvek sorát szentelte annak bizonyítására, hogy a románkérdés mélyén „...állandóan az összes román faj politikai és állami egyesülésének törekvése rejlik...".[74] A függetlenségi Bartha Miklós, aki a 80-as években még a román–magyar megbékélés lehetőségéről és szükségességéről cikkezett, ugyancsak a 90-es évek közepétől hirdette publicisztikájában, hogy a románok által követelt autonómia célja Erdély és Románia egyesítése.[75] S megemlíthetjük végül Apáthy István kolozsvári egyetemi tanárnak, az erdélyi magyarság egyik később híressé vált vezetőjének a nevét is, aki éppen a bukaresti kiállításra érkezett magyarországi küldöttségeket kipellengérező brosúrák egyikéhez írott bevezetőjében jutott Beksicsével és Barthával teljesen megegyező végkövetkeztetésre.[76] Ami Bethlen parlamenti beszédében valóban újdonságnak számított, az ennek a lehetőségnek reális és közeli veszélyként való bemutatása volt, amit a sok bizonyító anyag egy pillanatra talán még azok számára is hihetővé tett, akik egyébként Hoitsy Pál és Rákosi Jenő problémamentes jövőképeit fogadták el valóságként.

Beksics Gusztáv gondolata volt az is, hogy a székelyföldi és az alföldi magyarság között majdnem megszakadt etnikai összeköttetést nagyarányú mezőségi telepítéssel kell megerősíteni.[77] Igaz, a század legelső éveiben ez a javaslat szinte teljesen kiiktatódott a közgondolkodásból, s előtérben a Székelyföld gondjai álltak. 1901-es képviselői programbeszédében maga Bethlen is csak ez utóbbival foglalkozott. Teljesen azonban nem merült feledésbe. Éppen a Bethlen fellépését megelőző két évben, 1905-ben és 1906-ban elevenítette fel az Erdélyi Gazdasági Egylet (EGE) egyik tehetséges fiatal tisztviselője, Éber Ernő.[78] Ezeket a műveket Bethlen egészen bizonyosan olvasta, s szerzőikkel ekkor vagy korábban személyes kapcsolatban is állt. Bartha Miklóshoz már egyetemista korában jó kapcsolatok fűzték. Beksics Gusztávnak 1902–03-ban kollégája volt a parlament munkásügyi bizottságában. Apáthyval és Éber Ernővel valószínűleg 1906 szeptemberében ismerkedett meg közelebbről, éppen az ún. vegyes vármegyék magyar lakosságának helyzetéről rendezett kolozsvári EGE-ankéton.[79]

Bethlen 1907-es fellépését mindamellett magunk is jelentős eseménynek tartjuk. Jelentőssé azonban nem beszédeinek gondolati újszerűsége, hanem az osztályát és az erdélyi magyarságot fenyegető veszélyekkel való nyílt szembenézés és az a körülmény tette, hogy személyében az erdélyi fülnek az egyik legjobban csengő nevet viselő arisztokrata mondta el azokat. A magyar kormányok nemzetiségi politikájával elégedetlen, főleg függetlenségi érzelmű és középosztálybeli státusú értelmiségiekre támaszkodó erdélyi magyar mozgalmaknak, amelyek gyűjtőtábora ez idő szerint a Székely Társaságok Szövetsége akart lenni, zászlóra, vezérre volt szükségük. 1907-es beszédeivel ezt a vezéri szerepet s egyben az időközben elhunyt Bartha Miklós és Beksics Gusztáv régebbi javaslatainak a napirenden tartását vállalta magára a politikusnak még mindig fiatal, ám a politizáló ifjú grófok jellegtelen „képviselősdiségével" immár végképp szakító, s saját, speciálisan erdélyi mondanivalóját és hangját egyre inkább megtaláló Bethlen István. A Székely Társaságok Szövetsége ezt azzal ismerte el, hogy szamosújvári kongresszusán Bethlent tiszteletbeli elnökévé választotta,[80] s a közművelődési egyesületek 1908. júniusi budapesti kongresszusára is delegálta.[81]

Bethlen 1907-es beszédeiben körvonalazott programjából, amely a századelő magyar nemzetiségpolitikai koncepcióinak egyik legoffenzívebb változatát jelentette, szinte semmi sem valósult meg. A tanügy teljes államosítására, azaz magyarosítására

vonatkozó kolozsvári javaslatai – amint erre már utaltunk – külpolitikai szempontból meglehetősen irreálisak voltak, s rövid távon azok voltak pénzügyi szempontból is, hiszen a több ezer felekezeti és községi iskola államosítása elviselhetetlenül megterhelte volna az állami költségvetést. Ezt később, egyik 1913-as beszédében maga is elismerte, s ugyanott már a külpolitikai szempontokat is számításba vette.[82] Reálisabb, rövidebb idő alatt és könnyebben teljesíthető lett volna programjának társadalmi része. Ennek megvalósulását viszont az érdekeltek széthúzása, illetve közömbössége akadályozta meg. A Beksics-, Éber-, Bethlen-féle mezőségi koncepciót a Székely Társaságok Szövetsége formálisan ugyan elfogadta, de a székelyföldi és marosvásárhelyi képviselők többsége valójában nem tette magáévá. Ellenvéleményüknek az egyik marosvásárhelyi képviselő, Fenyvesi Soma adott hangot még Szamosújváron. „...a mezőségi program semmi tekintetben sem jelentheti a székelyföldi program ellanyhulását vagy gyengülését. ...elsősorban a Székelyföld megerősítését kell folytatnunk" – mondotta.[83]

A mezőségi birtokosok és vármegyei vezetők elvben valószínűleg egyetértettek Bethlennel, gyakorlatilag azonban meglehetős érdektelenséggel viseltettek az ügy iránt. 1907. december 19-ére például Bethlen öt vármegye vezetőit és nagyobb birtokosait hívta össze Marosvásárhelyre, hogy a konkrét teendőkben megállapodjanak. Összesen két vármegye delegáltjai jelentek meg.[84] Feltehető, hogy a valamivel drágább székelyföldi munkaerő Mezőségre hívásában s óvodák, iskolák alapításában még kevesebb buzgalmat tanúsítottak. Nem hallgatható el, hogy e tekintetben Bethlen sem járt elöl jó példával. A megyei Gyermekvédő Egyesület elnöki tisztét ugyan elfogadta,[85] de arról, hogy a Bethlen-birtokok övezte falvakban új óvodák és iskolák létesültek volna, nem számolt be a helyi sajtó. Tény továbbá az is, hogy az öröklés útján tulajdonába került 140 holdas szabédi báró Kemény-birtokot, amely uradalmaitól gazdaságtalanul messze esett, maga sem a környékbeli székely kisgazdák, hanem a többet ígérő bazédi és mezőrücsi román parasztok között parcellázta fel.[86] A jelentős lépéseket tehát Bethlen is a kormánytól várta. Ezek kiharcolásáért mint politikus a későbbiekben sokat tett, de mint magánember és birtokos maga sem vállalt nagyobb áldozatokat.

A marosvásárhelyi lapok 1908 nyarán már a tusnádi határozatokkal állították párhuzamba a szamosújvári javaslatokat, s teljes joggal.[87] Mindössze annyi történt, hogy Darányi rendeletére a Székelyföldi Kirendeltség 1909-től a vármegyékre, tehát a Mezőségre is kiterjesztette segélyakcióját, s a továbbiakban mint Erdélyrészi Kirendeltség működött.[88] Igaz, Darányi nagy telepítési törvényjavaslata, amely az erdélyi szempontokat messzemenően figyelembe vette, s amelyet Bethlen a nyelvi-kulturális asszimilációnál kezdettől fogva fontosabbnak tartott, 1909 elejére elkészült.[89] Ebből viszont a nagypolitika alakulása miatt nem lett semmi. A koalíció még ugyanebben az évben felbomlott, s a Wekerle-kormányt követő Tisza-párti kabinetek mind gazdaságpolitikai, mind kül- és nemzetiségpolitikai okokból határozottan a megvalósítás ellen léptek fel.

A program kudarca a szervezet, a Székely Társaságok Szövetsége sorsát is megpecsételte. Kongresszusait ugyan az I. világháborúig minden nyáron megtartotta, ebben, s egy-két hatástalan petíció szerkesztésében azonban ki is merült tevékenysége. A harmadik, az 1908-as tordai kongresszus még valamennyire eseményszámba ment, az 1909-es debrecenin azonban már sem Bethlen és a másik tiszteletbeli elnök, Jancsó Benedek, sem mások nem jelentek meg.[90] Erdély kérdése csak 1912–13-ban, a Balkán-háborúk idején került ismét reflektorfénybe.

BETHLEN ÉS A KOALÍCIÓ FELBOMLÁSA

Mint a 67-es és 48-as alapon álló politikusokat egy táborba tömörítő nagy gyűjtőpárt, az Egyesült Függetlenségi Párt megalakulásától magában hordozta a felbomlás lehetőségét. A két irányzat ellentétei 1908 végére éleződtek ki, elsősorban az ún. bankkérdésben. A párt egyik része (Justh Gyulával az élen) az önálló magyar nemzeti bank híve volt, míg az apponyisták többsége a miniszterelnökkel és Andrássy csoportjával egyetértve gazdasági és egyéb meggondolásokból ellenezték ezt.[91] Bethlen az OMGE más vezetőihez hasonlóan azok közé a pragmatisták közé tartozott, akik a bank jellegénél (közös vagy önálló) fontosabbnak tartották, hogy annak irányításában a „gazdák" megfelelő képviseletet kapjanak, s hogy a mezőgazdasági hitelek kamatlábai alacsonyak legyenek. Az OMGE közgazdasági szakosztálya 1909. február 17-én így is határozott, noha a javaslattevő Rubinekkel szemben Bethlen azért megjegyezte: „...ezen testületben merülhetnek fel aggályok az önálló bank gondolatával szemben."[92] Később, a két világháború között a rossz agárhoz hasonlította Justh Gyulát és híveit. „Az önálló jegybank érdekében Justh Gyula és Károlyi Mihály részéről indított harc – amelyet csak azért kezdtek el, mert azt képzelték, hogy ezen a téren a király ellenállása nem lesz oly merev, mint a hadsereg kérdésében – magát a koalíciót fenyegette felrobbanással, miután a függetlenségi párt belátóbb része sem volt hajlandó úgy, mint a rossz agár, a fáradtság pillanatában nyulat cserélni" – írta Herczeg Ferenc politikai és újságírói működését méltatva.[93]

1909 nyara és ősze a kibontakozás lehetőségének keresésével telt el. Bethlen azzal a kooperációs tervnek nevezett kombinációval értett egyet, amelynek lényege a bankcsoport elszigetelése és a kormányból való kiszorítása, illetve a függetlenségi párt jobbszárnyának, az Alkotmánypártnak, a Néppártnak és az erre kapható szabadelvűeknek kormányképes többséggé való összekovácsolása volt.[94] A függetlenségi párt kettészakadása november 11-én formálisan is bekövetkezett. E nevezetes ülésen, amelyen Kossuth Ferenc kisebbségben maradt Justhtal szemben, Bethlen nem vett részt. Hovatartozása azonban egy percig sem lehetett kétséges, s november 12-én már meg is érkezett távirata, amelyben bejelentette: Kossuth Ferenchez csatlakozik.[95]

Az új, közkeletű nevén Kossuth-párt 14 tagú intézőbizottságában – Apponyi, Barabás Béla, Gál Sándor, Tóth János és mások mellett – Bethlen is helyet kapott.[96] Első „pártmegbízatása" meglehetősen abszurd feladat volt: az 1910. január 1-jével ismét beköszöntő exlex állapot elkerülésére, illetve alkotmányossá tételére kellett javaslatot kidolgoznia. Ennek hátterében az állt, hogy a Wekerle-kormány szeptember végén másodszor is lemondott, fölmentése és az új kormány kinevezése azonban késett. Mint lemondott – tehát politikai felelősség nélküli és elfogadott költségvetéssel sem rendelkező – kabinet, a Wekerle-kormány elvileg nem kaphatott indemnitást. A parlament ezzel a következő dilemma elé került: ha az indemnitást megadja, szabályellenesen jár el, viszont megmenti a kormányt a fenyegető exlextől. Ha az indemnitást nem adja meg, törvényesen cselekszik, azonban a kormány olyan helyzetbe kerül, amilyen helyzetbe jutott kormányokkal szemben ugyanezen képviselők többsége korábban ádáz harcot hirdetett. A Kossuth-pártiak egyik része (Apponyi, Désy) és a néppártiak úgy vélték, hogy az lenne a leghelyesebb, ha a koalíciós parlamenti többség – tekintet nélkül a kormány helyzetére – egyszerűen megszavazná az indemnitást. A Kossuth-pártiak másik része (Barabás Béláék) azonban helytelenítették ezt, a Justh-párt pedig kifejezetten ellene volt.

A Bethlen-féle javaslat – egy lényeges ismertetőjegyben előlegezve ezzel szerzőjének későbbi, különösen miniszterelnöki működését – azt akarta elérni, hogy valamennyire mindkét felet kielégítse, s ezzel leszerelje. Az indemnitás megszavazását elvetette, s a pénzügyi utalványozásokat január 1-től általánosságban véve megtiltani akarta. Az állami hitelműveletekből és magánjogi kötelezettségekből eredő feltétlenül szükséges kifizetéseket azonban január 1-től is engedélyezte volna a kormány számára. Noha a Kossuth-párt szótöbbséggel elfogadta ezt a formulát, Bethlen javaslata végül nem került a parlament elé. Ennek oka az volt, hogy a parlamenti többséggel rendelkező Justh-párt, amely „államjogi képtelenségnek" tartotta az indítványt, hallani sem akart elfogadásáról. Január 1-jével így ismét beköszöntött az exlex, s tartott egészen január 17-ig, ameddig az új, 67-es kormány meg nem alakult. Ennek azonban ekkor már senki sem tulajdonított különösebb jelentőséget.[97]

A koalíciós időktől Bethlen marosvásárhelyi képviselői beszámolójában vett búcsút. A Wekerle-kormány négyéves munkásságát eredményekben „rendkívül gazdagnak" ítélte, s megállapította, hogy ha a koalíció tovább hatalmon maradhatott volna, akkor ez „...úgy katonai, mint gazdasági téren egy jelentős lépéssel vitte volna előbbre a nemzeti jogok érvényesítését". A bukásért elsősorban a Justh-pártot tette felelőssé, de burkoltan az uralkodó hajthatatlanságára is célzott.[98] Ide kívánkozik, hogy évtizedek múlva, 1943-ban a koalíciós éveknek gyökeresen más értékelését adta. A koalíció bukásának „...matematikai biztonsággal kellett bekövetkeznie. Hiszen a nemzetnek tett nagyhangú ígéretekből beváltani egyetlenegyet sem tudott; a királlyal kötött paktum még a Fejérváry-kormány vád alá helyezése elé is tilalomfát állított" – írta akkor.[99] Kétségtelen, hogy a valóságnak megfelelőbb és őszintébb (bár az önkritikát nélkülöző) értékelés ez utóbbi volt. 1943-ig azonban még hosszú út vezetett. A fiatalkori illúziókkal való leszámolásnak és a realitások tudomásulvételének marosvásárhelyi beszédében Bethlen egyelőre még csak annyi jelét adta, hogy a „korona és a nemzet álláspontja közt való kompromisszum" szükségességét erőteljesen hangsúlyozta, és kijelentette: „...ha a nemzetre nézve egy elfogadható, egy olyan béke kínálkozik, amely nagy lépéssel viszi előbbre a nemzet ügyét, azt a békét meg kell majd kötni..."[100]

Az Egyesült Függetlenségi Párt kettészakadását és a koalíció bukását előidéző másik vitakérdés a választójog ügye volt, amely 1905–06-tól foglalkoztatta a közvéleményt. A Fejérváry-kormány belügyminisztere, Kristóffy József akkor a 24 éven felüli írni és olvasni tudó férfilakosságot kívánta felruházni választójoggal, ami a választók összlakosséghoz viszonyított arányának 6%-ról 16%-ra való emelését, tehát 180%-os növekedést jelentett volna.[101] Bécs a birodalmat bomlasztó nemzeti ellentétek háttérbe szorulását remélte a reformtól, ezért az a koalíció és az uralkodó közötti paktumba és a Wekerle-kormány programjába is bekerült. Az 1908 őszére elkészült választójogi törvényjavaslat, amelyet Andrássy Gyula belügyminiszter dolgozott ki, porosz és belga mintát követve a pluralitás elvén alapult. Az állampolgárokat vagyon és műveltség szerint négy kategóriába sorolta, s szavazataik számát ehhez szabta. A családos, vagyonos és érettségizett férfiaknak e szerint két vagy három, az írni és olvasni tudóknak egy, az analfabétáknak pedig 1/12 szavazatuk lett volna.[102]

Andrássy javaslatával maradéktalanul szinte senki sem értett egyet. A baloldal parlamenten kívüli erői és a függetlenségi párt Justh-csoportja a demokratizmus arculcsapását látták benne, a konzervatívok pedig – így a függetlenségi párt jobbszárnyát alkotó képviselők is – a nemzeti szempontot hiányolták belőle. Bethlen István ez utóbbiak közé tartozott. Baloghy Ernővel, Kállay Ubullal és másokkal

együtt csak abban a formában helyeselte a pluralizmus elvét, hogyha minden jogosultnak lesz legalább egy szavazata, s aki ezen felül azt is igazolni tudja, hogy magyarul tud írni és olvasni, annak lesz kettő. A magyar lakosság szempontjából ez a javaslat ugyan demokratikusabb volt Andrássy tervezeténél, a nemzetiségi lakosság többségének parlamenten kívüliségét azonban hosszú időre fenntartotta volna.[103] Hogy ezt a szétválasztást, ami Andrássy törvénytervezetében nem szerepelt, Bethlen miért tartotta elengedhetetlennek, azt 1907-es parlamenti beszédében félreérthetetlenül megindokolta.

Noha a koalíció bukásával Andrássy javaslata lekerült a napirendről, a választójog kérdése továbbra is a viták keresztüzében állt, sőt 1909 végén és 1910 elején még a közjogi kérdések törésvonalai mentén elrendeződött pártpolitikai struktúrát is megbontani látszott. A bankvita mellett ez is szerepet játszott a függetlenségi párt 1909. novemberi kettészakadásában, a Justh-párt és a liberális szabadelvűek, azaz 1910-től munkapártiak, illetve a Kossuth-párt, Néppárt, Andrássyék és a konzervatív szabadelvűek ezt követő kölcsönös közeledésének pedig döntő oka volt.

A demokratikus választójogot ellenző konzervatív-nacionalista mozgalom az OMGE berkeiben keletkezett 1909 végén, és a szervezet elnökének, Károlyi Mihálynak a palotájában állt össze politikai irányzattá 1910 elején. A megbeszéléseken a koalíció konzervatív vezetői mellett Tisza és hívei is részt vettek. A gyűlésezők 1910. február 21-én elhatározták, hogy március 19-én nagy választójog-ellenes gyűlést rendeznek Budapesten, s egyúttal a „választói jog nemzeti reformja mozgalomnak" nevezett csoportosulás vezetőit is megválasztották. Elnökké gróf Dessewffy Aurélt, alelnökké pedig a nagybirtok és a nagytőke reprezentánsait, közöttük Bethlent tették meg.[104]

A március 19-i vigadói nagygyűlés fő szónoka Tisza István, előadója a Kossuth-párti Baross János volt. A Baross-féle javaslat ugyan szakított az Andrássy-féle antidemokrata pluralista elvvel, a vagyoni és szellemi cenzust azonban jóval magasabban állapította meg Kristóffy egykori tervezeténél. A szavazók számát körülbelül 50–60%-kal növelte volna meg, akiknek zöme módosabb s többségükben magyar nemzetiségű iparos- és gazdaember lett volna.[105] Bethlen Tisza után s Károlyi Mihály előtt szólalt fel. Beszédében a demokrácia elvei és az állam érdekei között vont párhuzamot. Kifejtette, hogy Magyarországon e kettő között két szempontból is divergencia áll fenn. Egyfelől a nemzetiségek miatt, amelyek egyre inkább centrifugális erőt képviselnek, másfelől „egy nemzeti ideálokkal összeforrt erős királyság" és egy mély nemzeti tradíciókkal rendelkező bürokrácia hiánya miatt. E két körülmény következtében – állapította meg – „...a parlament úgyszólván kizárólag az egyedüli tényezője a nemzet fejlődésének". Az általános választójog behozatala pedig – folytatta eszmefuttatását – „alapjában rendítené meg a parlament működését", mert – úgymond – egyfelől osztályharcot, másfelől „óriási nemzetiségi harcokat" eredményezne. A magyar nemzeti politikának tehát – zárta beszédét – mindezek következtében nem az általános választójog bevezetése, hanem „...csak az lehet az érdeke, hogy az az elem, amely a múltban is ez országban a kultúrai felsőbbségénél, anyagi erejénél és politikai iskolázottságánál fogva mindig a haladás barátja volt, megtartsa a jövőben is azt a supremáciát és hegemóniát, mely mindenkor e nemzet összes polgárainak javára volt".[106]

A hagyományos elit uralmának csorbítatlan fenntartását Bethlen olyan fontos feladatnak tartotta, hogy bizonyos mértékig a közjogi ellentéteket is kész volt ennek alárendelni. „...kezet kézbe téve együtt kell küzdenünk azokkal a férfiakkal is, akiket

tőlünk bizonyos kérdések elválasztanak; ...félre a pártérdekkel akkor, amikor a nemzetnek az érdeke minket együvé hív" – mondotta idézett beszédében.[107] A vigadói nagygyűléssel ez a konzervatív szövetség országos szinten kibontakozni látszott. Bethlen arra törekedett, hogy regionális, erdélyi szinten is megvalósuljon. Március 11-ére ezért Bánffy Miklóssal összefogva nagygyűlést szervezett Marosvásárhelyre, ahová az összes erdélyi képviselőt és ismertebb közéleti személyiséget meghívta – pártkülönbség nélkül. A gyűlés célja – Bethlen fogalmazásában – az volt, hogy „...az erdélyi érdekek megvédelmezésére, politikai pártállásokra való tekintet nélkül, a partikuláris érdekek szolgálatára egységes működési alapokat teremtsenek".[108] Nem tekinthető ez egészen új gondolatnak. Más formában és szinten a Székely Társaságok Szövetsége ugyanezen célok érdekében szerveződött és dolgozott, noha elsősorban székelyföldi jelleggel. Új volt az, hogy Bethlen ezúttal Erdély élvonalbeli vezetőit próbálta tömöríteni, s új volt a jól ismert program (középbirtokos osztály konzerválása, telepítése és parcellázás, iparfejlesztés, vasúti hálózat kiépítése) egyik pontja, a választójog kérdése is. A nagygyűlés ezzel kapcsolatos határozata azt tartalmazta, hogy a választójog kiterjesztésének alapjául „semminemű egyszerűen általánosítható feltétel", sem az írni-olvasni, sem pedig a magyarul írni-olvasni tudás nem fogadható el, mert ezek önmagukban nem tekinthetők a választani tudás, azaz a választásra való érettség ismérvének. Az új választójogi törvény – olvashatjuk a Bánffy Miklós által fogalmazott felhívásban – „...a való élet részleteibe bocsátkozva kell hogy megkeresse azokat, kiknek kezébe a törvényalkotás magasztos jogát helyezi, megkeresse azokat, kik hazafias szellem, egyéni tisztesség és becsületesség, valamint politikai érettség szempontjából e jogra méltók és érdemesek".[109]

Bár e megfogalmazás elég tág volt ahhoz, hogy ki-ki saját felfogása szerint értelmezze, az „erdélyi blokk" marosvásárhelyi alakuló gyűlésének nem lett folytatása. A tavaszi választási előkészületek, majd az ismét kiéleződő közjogi ellentétek mind országos, mind erdélyi szinten illuzórikussá tették a konzervatív-nacionalista összefogás Tisza részéről nem is teljesen őszinte eszméjét. Különösen azzá vált Maros-Tordában, ahol ezek az ellentétek az országosnál és az erdélyinél is kiélezettebb formában jelentkeztek.

A Wekerle-kormány távozásával távozniuk kellett a koalíciós főispánoknak is. A maros-tordai főispán, ifj. Ugron Gábor utódául Erősdi Sándort nevezte ki a kormány, aki a század első éveiben a megye főjegyzői posztját töltötte be, s mint darabont 1905-ben is hivatalban maradt. A koalíció hatalomra kerülésekor Andrássy felfüggesztette, ő azonban szembeszállt a belügyminiszteri rendeletet végrehajtani akaró új főispánnal, Ugron Gáborral. A törvényhatósági bizottság többségének határozata s az ugyancsak darabont alispán „halasztó hatállyal bíró" vétója alapján továbbra is a megye főjegyzőjének tekintette magát, s csak hosszas huzavona után lehetett a megyeházáról eltávolítani. A megyei „ellenállók" azzal büntették Erősdit, hogy a vásárhelyi törvényszékkel 1909-ben 90 napi fogházra vagy 1800 korona pénzbüntetésre ítélték. A Tisza-párti 67-esek pedig – 1910-ben ismét hatalomra kerülve – azzal jutalmazták, hogy főispánnak tették meg.[110]

Nyilvánvaló volt, hogy – háta mögött a Munkapárttal és a megye szabadelvűivel – Erősdi törleszteni fog, s a közelgő választások szempontjából ez semmi jóval sem kecsegtette az ismét ellenzéki pozícióba került volt koalíciópártiakat. Bethlenék ugyanazt a módszert választották, mint annak idején Erősdi: megyegyűlési határozattal akarták a kormány döntését megváltoztatni. Széles körű akciót indítottak annak érdekében, hogy az áprilisi megyegyűlés tiltakozzon a kinevezés ellen, s szavazzon

bizalmatlanságot az új főispánnak. Egy-két évvel korábban, amikor a koalíció csillaga még magasan ragyogott, s a főispáni székben Ugron Gábor ült, a Désy–Bethlen-csoport könnyedén többséget kapott volna. 1910 tavaszán azonban már más volt a helyzet. A bizottsági tagok enyhe többsége gyorsan alkalmazkodott az új viszonyokhoz, s a Désy által beterjesztett bizalmatlansági javaslatot leszavazta.[111]

A május végi választási hadjáratban Bethlennek ezért minden eddiginél jobban meg kellett küzdenie mandátumáért. A Munkapárt jelöltje (Wittman Ernő) bírta Erősdi s rajta keresztül a közigazgatási kar és a csendőrség támogatását, Bethlen oldalán pedig uradalmának gazdatisztjei és a választókerület közép- és nagybirtokosai sorakoztak fel. A guruló koronák eszközével mindkét fél élt. Erősebbnek ezúttal is Bethlen és támogatói bizonyultak. Mezősámsond ura több mint 300 szavazattal előzte meg a Munkapárt máshonnan hozott jelöltjét.[112]

A Wittman–Erősdi-párt nem nyugodott bele vereségébe. Júniusban petíciót nyújtottak be Bethlen mandátuma ellen, s ebben választási törvénytelenségek egész sorát olvasták részben Bethlen és gazdatisztjei, részben pedig egyik megyei híve és földbirtokostársa, gróf Toldalaghy László fejére. A lajstromban vesztegetés, presszió és etetés-itatás egyaránt szerepelt.[113] A Bethlen-párt erre felújította támadásait Erősdi ellen, majd decemberben maga is feljelentette Wittmant. A vádak ugyanazok voltak, amelyekkel az ellentábor illette őt még júniusban. A marosvásárhelyi ügyészség vádirata szerint Wittman kortesei ugyanúgy fejpénzzel igyekeztek elősegíteni a választók „helyes" véleményalkotását, ahogyan Bethlenéi is. A különbség mindössze annyi volt, hogy Toldalaghy László és a gazdatisztek helyett ebben a vádiratban a járási csendőrparancsnokok szerepeltek.[114]

A harc 1911 elejéig tartott. A játszma befejeződésének első jeleként a kormány egyik kezével felmentette tisztségéből Erősdit, a másikkal pedig rehabilitálta, és egy távoli megyébe helyezte.[115] Ezt követően a Wittman-párt visszavonta óvását, aminek következtében 1911 nyarán a Kúria beszüntette az eljárást Bethlen és kortesei ellen, s a peticionálókat 17 ezer koronás vizsgálati költségben marasztalta el.[116] Hogy ezt az összeget ténylegesen ki fizette ki, arról ugyanúgy hallgatott az országos és a megyei sajtó, mint ahogyan arról sem szivárgott ki semmi, hogy Tiszának vagy az ugyancsak rokon Khuen-Héderváry miniszterelnöknek volt-e köze, s ha igen, hogyan és mennyiben az ügy ilyetén elintéződéséhez.

A maros-tordai pártpolitikai küzdelem még tartott, amikor Bethlen elmondta második parlamenti beszédét. Ezúttal, 1911. január 3-án, a szerb kereskedelmi szerződés vitájában szólalt föl, s azt kifogásolta, hogy a magyar és az osztrák–cseh ipar piacszükségleteit a kormány a magyar mezőgazdasággal fizetteti meg. Elsősorban a Szerbiából Magyarországra jövő hús- és élőállat-behozatali kontingens felemelését bírálta, de éles szavakkal illette az osztrák kormányt is az argentínai hús behozataláért.[117] A *Köztelek* lelkes hangú beszámolójából arra következtethetünk, hogy Bethlen az OMGE hivatalos álláspontját fogalmazta meg.[118] Beszéde után Lukács László pénzügyminiszter hosszasan értekezett az OMGE ez idő szerint párton kívüli elnökével, Károlyi Mihállyal, majd a déli szünet után bejelentette, hogy a hazai állattenyésztés támogatásának költségvetési tételét a kormány kétmillió koronával fölemeli.[119]

Bethlen társadalomképe és általános politikai felfogása szempontjából igen fontosnak tekinthető beszédének zárórésze, amelyben Sándor Pál néhány nappal korábbi parlamenti felszólalásának egy-két kitételére reflektált. Sándor ugyancsak a szerb kereskedelmi szerződésről beszélt, s mint az OMKE parlamenti reprezentánsa, ter-

mészetesen üdvözölte azt. Hosszasan fejtegette az OMGE és az OMKE közötti ellentétek okait, s ennek során megjegyezte, hogy az általános jólét első számú feltétele véleménye szerint a nagy- és középbirtokok állami segédlettel történő felosztása.[120] Az, hogy Bethlen az ország hivatott vezető rétegének a nemesi származású birtokosságot és értelmiséget s ezen belül elsősorban az arisztokráciát tartja, eddigi megnyilatkozásaiból is kiderült. Olyan egyértelmű kizárólagossággal azonban, mint ekkor, Sándor Pál szavaira reagálva, eddig még nem foglalt állást a hagyományos elit mellett s az új, feltörekvő polgári rétegek ellen. Zárómondatai ezek voltak: „Én azt látom, hogy a mi társadalmunkba egy méreganyag jutott be, amely minden téren érvényesülést keres. Érvényesülést keres nemcsak a politikában, hanem társadalmi téren, művészetben, irodalomban, erkölcsi felfogásban, mindenben, ami a közélet terére tartozik, és én azt látom, hogy ez az irányzat távol áll attól, ami nemzeti. Egy nemzetközi szellemet kíván érvényesíteni ebben az országban, és látom azt, hogy néha radikális, néha nemzetközi név alá helyezkedik, néha pedig szerényen megelégszik azzal, hogy a magyar nagybirtokot támadja. Nekünk az a meggyőződésünk, hogy ennek az országnak az érdeke az, hogy ez a méreganyag a közéletből eltávolíttassék. Ez a meggyőződésünk, és ezért fogunk küzdeni teljes erőnkkel, meggyőződésünk minden erejével."[121]

Az éles hang közvetlen előidézője Sándor Pál beszéde volt. Általánosabb és mélyebb okának azonban egyrészt a Munkapárt (amelyhez Sándor Pál is tartozott) hangsúlyozottan ipartámogató és merkantilista irányvétele, másrészt a parlamenten kívüli polgári baloldal kialakulása, illetve aktivitásának megnövekedése tekinthető. Utóbbinak az elmúlt fél évtizedben olyan jelei voltak, mint például a *Nyugat* és a *Világ* megindulása (1908, illetve 1910), a Társadalomtudományi Társaság kettészakadása (1906), a pécsi szabadtanítási kongresszus (1907), a Galilei-kör és a Választójog Országos Szövetségének megalakulása (1908), valamint Ady első versesköteteinek megjelenése. Bár a polgári baloldal és a szociáldemokrata munkásmozgalom elutasítása Bethlen 1911 utáni megnyilatkozásainak is visszatérő motívuma, ilyen élesen támadó hangot a továbbiakban 1917-ig nem ütött meg velük szemben. Mérsékeltebb hanghordozásának egyik oka valószínűleg az volt, hogy szakítva korábbi orientációjával, a parlamenten kívüli baloldal a háború előtti években szorosabb kapcsolatokat épített ki a függetlenségi ellenzékkel, s ezzel mintegy „nemzeti alapokra" helyezkedett. A másik pedig az lehetett, hogy a háború előtti kül- és belpolitikai fejlemények minden más belső, társadalmi problémánál fenyegetőbbé tették szemében a nemzetiségi veszélyt, amely elleni küzdelmet egyre inkább legfontosabb feladatának tartotta. Ezzel kapcsolatos tevékenysége a háború előtti években három területen bontakozott ki: a birtokpolitikai mozgalomban, a választójogi küzdelemben s végül a Tisza István román nemzetiségi vezetőkkel folytatott tárgyalásai elleni hadjáratban.

AZ ERDÉLYI MAGYAR SZUPREMÁCIÁÉRT – A HÁBORÚ ELŐTT

Darányi Ignác 1909 tavaszára elkészült telepítési törvényjavaslata a dualizmus időszakának legjelentősebb birtokpolitikai tervezete volt. Bethlen András 1894-es telepítési törvénye 3 millió forintos költségalappal indult, Darányi javaslata 12 éven át 10-10 millió koronával, összesen tehát 120 millióval számolt. Ez éves szintre szá-

mítva a gazdasági és infrastrukturális jellegű állami kiadások 10%-át tette volna ki. A 368 szakaszos tervezet szinte mindazokat a javaslatokat felölelte, amelyek az elmúlt két évtized birtokpolitikai tanácskozásain (így például az 1902-es tusnádi kongresszuson) felmerültek. Gerince az állami telepítés gondolata volt, amelynek a szükségességét Darányi főleg nemzeti szempontokkal (nemzetiségek földvásárlásai, egykézés, kivándorlás) indokolta. Megvalósítása optimális esetben közel egymillió hold parcellázását, illetve bérletbe adását, azaz az 500 holdon felüli nagybirtok mezőgazdasági földterületének mintegy 10%-os csökkenését eredményezte volna. Mindez természetesen a szabad birtokforgalom nagyfokú korlátozásával járt volna együtt. Ezért elvi liberális oldalról éppúgy, mint a tőkéjüket földbe fektető bankok és ipari érdekeltségek részéről heves kritikákat váltott ki. Támadta az OMGE-n belüli (főleg Tisza-párti) agráriusoknak az az ókonzervatív része is, amely a magyarországi birtokrendszert mind szociális, mind nemzeti szempontból a lehető legjobbnak tartotta, s a nagybirtokok egy részének parcellázását vagy bérbe adását semmilyen formában sem helyeselte. Nem támogatta a telepítés, illetve egy agrárius-nemzeti elvű birtokpolitika gondolatát Tisza sem. Ebben a kérdésben ő is liberális elveket vallott, s a szabadelvűség nevében tudatosan elutasított minden ilyen jellegű próbálkozást. A Wekerle-kormányt követő munkapárti kabinetek mindezek miatt Darányi törvénytervezetének a napirendre tűzése elől a leghatározottabban elzárkóztak.[122]

A reform hívei és ellenfelei először a Magyar Gazdaszövetség 1911. júniusi kecskeméti nagygyűlésén csaptak össze nyilvánosan.[123] Tisza azzal próbálta az elégedetlenkedő agráriusokat lecsendesíteni, hogy 15 millió koronás alaptőkével még 1911-ben egy bankot hozott létre, amelynek mind az eladósodott középbirtokok szanálását, mind pedig kisbérletek alakítását és a parcellázás előmozdítását feladatává tette. A Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége, közkeletű nevén az Altruista Bank 1912-ben 13 ezer, 1913-ban pedig 16 ezer kat. hold földet vásárolt, s körülbelül félannyit parcellázott, illetve adott bérbe. Tehát 10%-át sem annak a mennyiségnek, amellyel a Darányi-féle javaslat 12 éven át évről évre számolt, s természetesen nem is ott, ahol ez az agráriusok szerint etnikai szempontból leginkább indokolt lett volna, hanem ott, ahol eladó földek voltak.[124] A kedélyek lecsillapítását Tisza áthidaló ötlete így átmenetileg sem érte el. A birtokpolitikai mozgalom tovább tartott, sőt Bethlen István 1912-es fellépésével újabb lendületet vett.

A Gazdaszövetség kecskeméti nagygyűlésén – noha a szervezet éppen 1911-ben választotta igazgatóválasztmányi tagjai sorába – Bethlen egészségi állapotára hivatkozva nem vett részt. Darányi törvénytervezete mellett azonban, amelyet nemzeti-nemzetiségi szempontból már 1907-es szamosújvári előadásában is a nyelvi-kulturális asszimiláció szükséges kiegészítőjeként említett, s amely az 1910-es marosvásárhelyi nagygyűlés követelései között is szerepelt, most is hitet tett. „...végre sikerült a magyar gazdaközönség egyetemének figyelmét és érdeklődését azokra a veszélyben forgó nagy nemzeti érdekekre felhívni, amelyek a telepítési törvény megalkotását halaszthatatlan és elodázhatatlan szükséggé teszik. Minden magyar ember Erdélyben pártkülönbség nélkül csak azt kívánhatja, hogy bárha munkátokat siker koronázná!" – írta a nagygyűléshez intézett táviratában.[125] Darányinak küldött magánlevelében azt is közölte, hogy ebben a témakörben rövidesen egy-két cikket fog közzétenni.[126]

Hogy ezt megalapozottan tehesse, addig egyedülálló adatgyűjtésbe kezdett. 1911 végén és 1912 elején több tucat járási főszolgabírót keresett fel – részben személyesen, részben levélben. Valamennyiüktől az utóbbi öt év birtokforgalmi adatairól kért

felvilágosítást. Feltevése, hogy tudniillik az erdélyi magyar birtokállomány csökken, a román pedig nő, a századforduló óta agrárius közhelynek számított. Adatokkal azonban sem a Statisztikai Hivatal, sem a különböző gazdasági szervezetek nem rendelkeztek, s így hitelt érdemlően sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehetett. 1912 elejére Bethlen 23 románok lakta erdélyi, partiumi és bánáti vármegye 100 holdon felüli birtokainak 1907 és 1911 közötti forgalmi adatait gyűjtötte össze. Eszerint 1907 és 1911 között a 100 holdon felüli, mezőgazdaságilag művelhető magyar birtokok 6,6%-a, tehát majdnem 100 ezer hold szántó, kert és szőlő ment át román tulajdonba. Az anyaországi megyékben ez az arány 5,5%-ra csökkent, a Királyhágón túl viszont 8%-ra emelkedett. S mindehhez járult még 70 ezer hold erdőbirtok. A két tétel pénzértéke együttesen 70 millió koronát tett ki.[127]

A Bethlen által feltárt folyamat valódiságát az Erdélyi Gazdasági Egylet később ismertetendő adatgyűjtése s a korabeli hivatalos statisztikák is megerősítik. Az erdélyi magyar közép- és nagybirtokosok száma és földállománya valóban fogyott, s a román nemzetiségű földtulajdonosok száma és földállománya valóban nőtt. Mindez azonban jórészt természetes jelenség volt. Természetes volt egyrészt azért, mert a közép- és nagybirtokok (Erdélyben 84%-ban magyar) lassú, de állandó lemorzsolódása tendenciaszerűen az ország más vidékein is érvényesült. Másrészt pedig azért, mert a térség adott etnoszociális struktúrája következtében az eladásra kínált földek vevői legnagyobbrészt szükségszerűen a román lakosság köréből kerültek ki.[128] Hogy ezt a voltaképpen tehát természetes folyamatot a román pénzintézetek célirányos működése mennyiben gyorsította, illetve erősítette fel, pontosan megállapíthatatlan. Tény viszont, hogy erről is szó volt. A román polgárság egyik nagy egyénisége, Bariţiu, a földvásárlásról írva ugyanis már 1885-ben így fogalmazott: „...igen, ez egy gazdasági háború, amelyet teljes erőnkből kell folytatni az ország egész területén, ha tovább akarunk létezni, ha akarjuk, valóban legyen hazánk."[129] Az objektív és szubjektív okok mérlegelése azonban Bethlent kevésbé érdekelte. Számára elsősorban maga a jelenség volt fontos, amelynek problémává tétele nagymértékben alkalmasnak látszott a szorosan vett földbirtokos érdekek és az általános magyar nemzeti érdekek összekapcsolására, illetve megfeleltetésére.

A folyamatról először az Országos Magyar Szövetség 1912. márciusi ülésén számolt be. Az Országos Magyar Szövetség 1903-ban alakult azzal a céllal, hogy a nemzetiségi törekvéseket figyelemmel kísérje, ellenük küzdjön, s hogy a nemzetiségi kérdésben egyfajta kormánytanácsadói szerepkört lásson el. Élén mindig valamely notabilitás állt, valódi ügyvivője pedig előbb titkári, majd igazgatói, végül alelnöki minőségben Jancsó Benedek volt.[130] 1907-es nemzetiségpolitikai fellépése következtében Bethlent már 1907 végén választmányi taggá választották, ő azonban érdemben nem kapcsolódott be az irányításba. Most, 1912 elején Darányin keresztül jelezte, hogy szívesen kivenné részét a munkából, s a szervezet elnöki posztját is elfogadná. Berczik Árpád író, a Szövetség elnöke lelkes levélben üdvözölte a felajánlkozást s az új vezért, e „tevékeny, társadalmi és politikai összeköttetésekkel bíró, forró magyar érzelmű fiatal embert", ahogyan Bethlent nevezte.[131]

1912. március 12-én Bethlent a Magyar Szövetség társelnökévé választották. Ugyanezen az ülésen Bethlen ismertette adatgyűjtésének eredményeit. Ajánlására a Magyar Szövetség programjába iktatta a telepítési törvény megalkotásáért folytatandó harcot. A telepítés legfontosabb célját – Bethlen 1907-es előadásának megfelelően – abban jelölte meg, hogy „...az egy tömegben élő székelység a magyarság útján közvetlen összeköttetésbe hozassék a nagy magyar Alföld medencéjével". A javas-

lattal kapcsolatos hozzászólásában Bethlen kiemelte, hogy a telepítésnek „...nem szabad kizárólag középbirtokok létesítésére irányulni", hanem „...ott, ahol a kisbirtokok létesítésének a feltételei vannak meg, ilyeneket kell alkotni...".[132] A kisbirtokok szaporításának szükségességét Bethlen ekkor emelte ki először. Korábban inkább csak a középbirtokok pusztulásáról beszélt. Ennek egyik oka az a konzervatív körökben általános igény és óhaj volt, hogy a hagyományos vezető rétegek ne a polgári rétegből és a munkásságból, hanem a birtokos parasztságból frissüljenek föl. Másik, konkrét oka pedig az lehetett, hogy 1911–12-es vizsgálódásai során konstatálnia kellett: gazdáik takarékosabb és alacsonyabb szintű életvitele miatt a parasztbirtokok általában összehasonlíthatatlanabbul élet- és ellenállóképesebbek, mint az úri birtokok. A magyar parasztbirtokok szaporítása tehát – legalábbis a nemzetiségi vidékeken – nemcsak szociális, hanem fontos nemzeti érdek is – ismerhette fel.

A március eleji ülést követően a Magyar Szövetség köriratban hívta fel a fontosabb társadalmi egyletek és szervezetek vezetőségét a telepítési törvény elfogadtatásáért indított akció támogatására. Elsőként a közművelődési egyesületek csúcsszerve, az Országos Közművelődési Tanács csatlakozott, majd áprilisi közgyűlésén a Károlyi Sándor halála óta Darányi Ignác által vezetett Magyar Gazdaszövetség.[133]

Bethlen személy szerint is jelentős részt vállalt a közvélemény meggyőzésében és a kormány presszionálásában. A szokásos évi s ezúttal Siófokon megrendezett gazdaszövetségi nagygyűlésre két brosúrát is megjelentetett. Az egyikben – adatszerűen és higgadt, tárgyilagos stílusban – a vármegyénkénti birtokforgalom alakulását mutatta be, és a magyar birtokállomány fogyásának okait kereste. Utóbbiakkal kapcsolatban három reális tényezőre mutatott rá: az úri (szinte kizárólag magyar) és a paraszti (jelentős részben román) birtokosok merőben más életvitelére, az örökösödés következtében ismétlődő birtokosztódásokra, illetve -eladásokra, s végül a nemzetiségi (főleg román) pénzintézetek földvásárlási aktivitására.[134] A másikban – erősen agitatív formában – a „gazdatársadalmat" szólította fel tömörülésre s egy földbirtokos érdekekkel egyeztetett nemzeti szempontú birtokpolitika kikényszerítésére. Utóbbi nemcsak a románság gazdasági térfoglalása ellen íródott, hanem a Huszadik Század körének radikális, részben szociális, részben hatalmi-politikai indíttatású reformelképzelései, valamint a banki és ipari érdekeltségek földvásárlásai ellen is.[135] Ugyanebben az időben riadót fújt az *Erdélyi Gazda* hasábjain, s egy Erdéllyel foglalkozó interjú-, illetve tanulmánygyűjteményben is kifejtette felfogását.[136]

Mindezek után került sor júniusban a siófoki nagygyűlésre, amely országos mozgalmat hirdetett egy erőteljes birtokpolitika megindításáért. A határozati javaslatot Meskó Pál terjesztette elő; első hozzászólóként, Erdély nevében, Bethlen támogatta. A magyar birtokpolitika célja – mondotta – kettős kell legyen: „...biztosítania kell először is azt, hogy a magyar nemzeti birtok megtartassék magyar kézen, és biztosítania kell azt, hogy Magyarország földje a társadalom mentől szélesebb rétegeinek nyújtson és biztosítson megélhetést..."[137]

A Magyar Szövetség márciusi s a Gazdaszövetség júniusi felhívásának eredményeként a birtokpolitikai mozgalom kezdett valóban országos jellegűvé válni. Maros-Torda vármegye kezdeményezésére (az indítványt itt is Bethlen terjesztette elő) 1912 második felében az összes erdélyi és sok Erdélyen kívüli vármegye törvényhatósági bizottsága a mozgalom mellé állt, s az év végére csatlakozott az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, a nagy múltú EMKE is.[138] 1912 második felében és 1913 elején a telepítés ügye ennek ellenére kikerült a közfigyelem előteréből. A

Khuen-Héderváry-kormány új honvédelmi törvényjavaslatával szembeni parlamenti obstrukció, majd a Lukács-kormány választójogi törvénytervezete átmenetileg minden más kérdést, így a telepítés ügyét is háttérbe szorították.

A század első évtizedére jellemző nemzetközi feszültség és háborús konfliktusok hatására az 1900-as és az 1910-es évek fordulóján mindkét európai szövetségi rendszer, az antant és a Hármasszövetség is napirendre tűzte a hadsereg és a hadiipar maximális fejlesztését. A Khuen-Héderváry-kormány 1911 májusában beterjesztett törvénytervezete, amely az újonclétszám és a katonai kiadások jelentős felemelését tartalmazta, ebből a helyzetből fakadt. A törvénytervezet – a Széll-kormány 1903-as javaslatához hasonlóan – hatalmas parlamenti vita elindítója lett. A Justh-párt új és demokratikus választójogi törvény megalkotásához kötötte elfogadását, a Kossuth-párt, Néppárt és Andrássy csoportja pedig hagyományosan nemzeti engedmények kicsikarására próbálta felhasználni. A vita július közepére obstrukciós jelleget öltött, s végeredményben az 1912-es nagy nyári parlamenti színjátékba torkollott.[139]

A törvénytervezetet, illetve a kormány és Bethlen viszonyát eleinte ugyanaz az ambivalencia jellemezte, mint 1903-ban. A nemzeti követelésekkel (már csak azok nemzetiségpolitikai jelentősége miatt is) egyetértett, a Justh-párt kezdeményezte technikai obstrukciót azonban nem támogatta. 1912 januárjában a parlament nyilvánossága előtt jelentette ki, hogy nem vállal közösséget Justhékkal.[140]

Véleménye 1912. június 4-e, a nevezetes szavazás után változott meg, amellyel Tisza mint a Ház elnöke önkényesen lezárta a hónapok óta húzódó vitát. Bár a június 4-ét követő parlamenti ütközetekben nem vett részt, s így a rendőri segédlettel kivezetett és mentelmi bizottság elé vitt képviselők között sem szerepelt, néhány nap múlva szolidaritást vállalt a kitiltott ellenzékiekkel. Ennek egyértelmű jele volt, hogy a parlament közgazdasági bizottságába való megválasztását nem fogadta el. Június 24-i lemondólevelében többek között ezeket írta: „Minthogy a parlament vezetésében és működésében az alkotmányos jogrend helyébe a fegyveres erőre támaszkodó önkényuralom lépett: reám nézve minden olyan megbízás elvállalása, amely az ily módon tanácskozó gyülekezet elhatározásából ered, erkölcsi és közjogi lehetetlenség. Ugyanezért ezennel kijelentem, hogy a törvény- és házszabályellenesen létrejött választást érvénytelennek tekintem, el nem fogadhatom és visszautasítom." Bár levelének szövege teljesen megegyezett a Kossuth-párti és Justh-párti képviselők lemondónyilatkozatának szövegével, figyelemre méltó, hogy Bethlen egyedül és külön levélben határolta el magát Tisza módszereitől, s a Kossuth-pártiak közös nyilatkozatát nem írta alá. Sajátos különállását tehát június 4-e után is megőrizte.[141]

A parlament őszi ülésszakának megnyitásakor az ellenzék ott folytatta, ahol júniusban abbahagyta. Tisza és a rendőrök szintén. Noha Bethlen továbbra sem állt az élsípolók és az élverekedők közé, fizikai erejét ezúttal ő is kipróbálta. A részletes sajtóbeszámolókban kétszer bukkan fel neve. Egyszer úgy, hogy Károlyi Mihály után ő is mellbe vágta Pavlikot, másodszor pedig úgy, hogy kiszabadította Károlyit az őt szorongató rendőrök kezei közül.[142] „Károlyiról cafatokban lógott a ruha, eszméletét is elvesztette néhány percre a baráti segítségtől..." – írja e beavatkozásról Hajdu Tibor, Károlyi monográfusa.[143]

Tisza figyelmét nem kerülte el Bethlen viszonylagos visszafogottsága. Magatartását azzal jutalmazta, hogy Andrássyéhoz hasonló védettséget biztosított számára, s nem vetette fel azok listájára, akik ellen mentelmi eljárás indult, s akiket egy-két hétre ismét kitiltottak a Házból.[144]

Mi volt e visszafogottság oka? Egyfelől nyilvánvalóan kevésbé heves vérmérsék-

lete, fegyelmezettsége és méltóságérzete, illetve konstruktív jellegű emberi és politikusi habitusa, amelytől nemcsak a hajbókoló kormánypártiság, hanem a terméketlen ellenzékieskedés is távol állt. Másfelől: bizonyos politikai kérdésekben Tiszáéhoz közelítő felfogása. 1907-től Bethlent leginkább és egyre inkább a nemzetiségi kérdés, pontosabban Erdély sorsa foglalkoztatta. Ennek erőteljes külpolitikai meghatározottságát 1907-ben ugyan még kevésbé hangsúlyozta, ekkor azonban már – a nemzetközi élet 1911–12-es eseményeinek (marokkói konfliktus, olasz–török háború, Balkán-szövetség megalakulása) hatására – pontosan látta, hogy Erdély belső élete, sőt hovatartozása magyar belügyből egyre inkább a nemzetközi politika tárgyává válik. „...amíg a Balkánon a török hagyaték fel nem lesz osztva, addig Romániának feltétlenül érdeke, hogy a hármas szövetségre támaszkodjék, azért, mert ennél az osztozkodásnál csakis ez a hármas szövetségi csoportosulás juttatja őt konchoz. (...) De ez az osztozkodás nemsokára befejeződik, és következik egy időpont, amelyben ... Románia nem lesz annyira ráutalva a hármas szövetség támogatására, mint most ... és állásfoglalásának árát és értékét magasabbra fogja becsülni, mint a múltban" – mondotta például ezzel kapcsolatban a Magyar Társadalomtudományi Társaság nemzetiségi vitáján, 1913 elején.[145] Tartózkodásának egyik politikai oka tehát az volt, hogy a Monarchia s ezen belül a magyar kormány katonai programját – látva az uralkodó hajthatatlanságát – ekkor már nemzeti engedmények nélkül is egyre inkább helyeselte. A másik ok pedig a választójog kérdésében vallott felfogása lehetett, amely ha nem is fedte teljesen Tiszáét, mindenesetre sokkal közelebb állt az övéhez, mint Justh Gyuláéhoz vagy akár a Kossuth-párt balszárnyán elhelyezkedő képviselőkéhez.

A véderővita részben megerősítette, részben bomlasztotta a koalíció felbomlása után kialakult pártstruktúrát. A Nemzeti Munkapárt liberálisai – néhány, elveit komolyan vevő disszidenstől eltekintve – szorosan a konzervatív Tisza mögé zárkóztak. A konzervatív Néppárt, Kossuth-párt és a 67-es Andrássy-csoport ugyanakkor a Justh-párthoz közeledett, amely pedig az általános és titkos választójog közös platformján 1911 tavasza óta az MSZDP és a polgári baloldal, sőt egyes nemzetiségi politikusok szövetségese volt. A munkapárti sajtó leplezetlen gúnnyal követte e közeledés eseményeit, s előbb Károlyit, majd Bethlent is emlékeztette 1910-es választójogi elveire.[146]

Ami Károlyit illeti, ez a támadás teljességgel indokolt volt, hiszen ő ezekben a hónapokban valóban nagy léptekkel távolodott 1910-es elvbarátaitól. Bethlen konzervatív-nacionalista felfogása azonban 1910 óta mit sem változott, s ennek – éppen 1913 elején – egy újabb jelét is adta: főmunkatársi minőségben jegyezni kezdte az 1910-ben alapított s 1913 elején Kállay Ubul főszerkesztősége alá került *A Cél* című, később hírhedtté vált folyóiratot. Agrárius és keresztényszociális színezetű konzervativizmusával, valamint harcos nacionalizmusával ez a lap sok szempontból az 1919 után uralkodó helyzetbe került keresztény-nemzeti gondolatkört előlegezte.[147] Az ő esetében tehát inkább csak egy fricskáról volt szó.

Bethlen előbb rövid nyilatkozatban reagált a támadásra. Ebben mind a „radikális választójogi manifesztációktól", mind a Munkapárttól és a munkapárti kormányoktól elhatárolta magát. Utóbbiakat azért bírálta, mert magatartásukkal meghiúsították a konzervatív összefogás 1910-ben megfogalmazott és neki azóta is kedves eszméjének realizálását.[148] Néhány héttel később tanulmányszámba-menő, kétrészes nagy cikkben konfrontálta felfogását a kormány 1912 decemberére elkészült választójogi törvénytervezetével.

A Lukács-féle választójogi törvénytervezet szerint a népiskolát elvégzett önálló iparosok és kereskedők, továbbá a 20 korona adót fizető vagy 8 hold földdel rendelkező írni és olvasni tudó s a 40 korona adót fizető vagy 16 hold földet birtokló analfabéta felnőtt férfiak kaptak volna szavazati jogot.[149] A szavazók száma ezáltal országosan 74%-kal, Erdélyben pedig – miután Lukács az erdélyi és a magyarországi választójog közötti különbségeket is meg akarta szüntetni – 140%-kal emelkedett volna. Noha a magyar választók relatív többségét a Lukács-féle javaslat is biztosította, korábbi abszolút többségük megszűnt volna.[150] A Kossuth- és a Justh-párt 1913 májusában elfogadott közös programja ezzel szemben minimálisan 100%-os országos emelkedéssel számolt.[151] Az erdélyi magyarság többségét ez a terv természetesen még inkább veszélyeztette, s nem kizárt, hogy az etnikai arányokhoz közelítve a románságot juttatta volna relatív többséghez.

Ha a 100%-os emelkedést Bethlen túl radikálisnak tartotta is, a magyar lakosság választójogának kiterjesztésénél nem ellenezte, hogy az emelkedés a kormány által tervezettnél valamivel nagyobb mértékű legyen. Fő kifogása mind az ellenzék, mind a kormány elképzelésével szemben az volt, hogy egyik sem differenciál magyarság és nemzetiségi lakosság között, hanem „...az egységesség kedvéért egy és ugyanazon eszközökkel kíván a nemzetiségi, valamint a szociális veszélyekkel szemben védekezni". Részletes számításokkal bizonyította, hogy a javaslat törvénnyé válása esetén Erdély magyar választói többségű megyéinek száma 9-ről 6-ra csökken, a román többségű megyéké pedig 2-ről 6-ra emelkedik. Perspektivikusan – írta – még nagyobb változásokkal kell számolni, hiszen az analfabetizmus román lakosságon belüli aránya (1910-ben 67%-os) rohamosan csökkenni fog, amit a magyarság és a szászság műveltségi szintjének emelkedése (28, illetve 8%-os analfabetizmus) egyáltalán nem ellensúlyozhat. Ez a választójogi törvény – összegezte véleményét – „Erdély magyarságát kiszolgáltatná a nemzetiségeknek", s lehetővé tenné, hogy „...Erdély magyarsága majorizáltassék a románok által". Ezt annál is inkább veszélyesnek tartotta, mert a számításai szerint 40–50 főnyi új román képviselő természetes szövetségesét magától értetődően nem a „nemzeti alapokon szervezett magyar pártok" között fogja megtalálni, hanem majd Béccsel és a hazai baloldallal fog szövetkezni, amelynek a súlya az új törvény következtében ugyancsak megnő. Mindezen megfontolások alapján Bethlen leghelyesebbnek azt tartotta volna, ha az új törvényt – Andrássy 1908-as antidemokratikus tervezetéhez hasonlóan – plurális jelleggel készítették volna el. Miután nem ezt tették, azt javasolta, hogy azokban a megyékben, amelyekben a 24 éven felüli férfilakosság 50%-a nem végezte el a négy elemit (a 15 erdélyi megyéből tehát 10-ben), a választójog általános kelléke ne az írni és olvasni tudás, hanem a négy elemi elvégzése legyen. Továbbá javaslata volt, hogy a 20 koronás adócenzust mérsékelni lehetne, illetve, hogy a földbirtoknagyság mint alternatív kellék se szerepeljen a törvényben. Tekintve, hogy a magyarországi földek után általában lényegesen nagyobb adót fizettek, mint a silányabb erdélyi birtokok után, ez a javaslata – burkoltan – ugyancsak az erdélyi nemzetiségi választók számának a csökkenését, illetve a magyarság politikai befolyásának a megóvását célozta.[151]

Az ellenzéki pártok közeledése a párton kívüli függetlenségiek, a Kossuth-párt és a Justh-párt 1913. június 14-i újraegyesülésével végződött. Az új párt közjogi végcélként a perszonáluniót iktatta programjába, s ennek megfelelően önálló vámterületet és önálló bankot követelt. Közgazdasági szempontból az agrár- és merkantil érdekek egyforma védelmét írta zászlajára; külpolitikáját „békepolitikának" nevezte.

Legsürgősebb teendőnek az „általános választási jog megalkotását" tartotta.[152] Csupa olyan követelés, amelyekkel Bethlen, aki ezt az egyesülést konzervatív alapon, a közjogi kérdések kikapcsolásával s lehetőleg Andrássy vezetése alatt szerette volna elérni, valójában sohasem értett egyet. Választania kellett: vagy követi ifjúkori ideálját, Apponyi Albertet a felfogásával gyökeresen ellenkező programot meghirdető Egyesült Függetlenségi Pártba, miként azt jórészt taktikai és pártpolitikai okokból 1905-ben is tette, vagy elveihez közelebb álló program alapján álló párt és politikus felé orientálódik. Választását nagyban megkönnyítette, hogy Andrássy Gyula, aki 1913 tavasza óta régi, 1910-ben feloszlatott 67-es pártjának a felélesztésén és újjászervezésén fáradozott, az egyesülés napjaiban levélben szólította fel csatlakozásra, és hívta meg tiszadobi kastélyába. Bethlen válasza szinte kizárólag a megalakítandó új párt választójogi programjával foglalkozott. „...a kérdés szociális részétől kevésbé tartok. Itt hajlandó lennék messzebb elmenni a Tisza-lexnél, de tartok és nem tudok messzebb menni ott, ahol a nemzetiségi kérdéssel való connexitás lép előtérbe, sőt a mait is soknak tartom" – szögezte le az időközben törvénnyé lett Lukács-féle javaslattal kapcsolatos véleményének leglényegét ismét.[154]

A július eleji tiszadobi tanácskozáson Bethlen Dési Zoltánnal együtt képviselte az Egyesült Függetlenségi Párthoz nem csatlakozott mintegy féltucatnyi Kossuth-párti képviselőt. A megbeszélésről kibocsátott sajtóközlemény mind a Béccsel áthidalhatatlan ellentétben álló függetlenségi programot, mind a képviselőház mechanizmusának újraszabályozását (elnöki jogkör kiterjesztése, parlamenti őrség felállítása), tehát Tisza működését bírálat tárgyává tette. A választójoggal kapcsolatban az ipari munkásság igényeinek jogosságát hangsúlyozta.[155] Az Országos Alkotmánypárt ezt követően kidolgozott részletes programja közjogi kérdésekben „a célszerűségi és gazdasági szempontok" alapján állt, s a külön vámterület és az önálló jegybank követelését nem tartalmazta. Külpolitikai és katonai tekintetben egyetértett a véderő fejlesztésével, és a Hármasszövetség fenntartását kívánta. Közgazdasági szempontból súlyt helyezett az agrárius követelések megvalósítására, mindenekelőtt a „magyar föld helyes forgalmára" és a „nemzetgazdasági szempontból kívánatos birtokelosztás" biztosítására. A házszabályok reformjáról szólva helyeselte az obstrukció lehetőségének megszüntetését, támadta viszont a parlamenti őrséget és a klotűrt, s ezekkel összefüggésben Tisza elmúlt hónapokbeli működését. A program választójogi része – a függetlenségi párt elképzeléséhez hasonlóan – a régi választói létszám kétszeresére emelését követelte, úgy azonban, hogy „A magyar állam történelmi jellegét veszélyeztetni nem szabad."[156]

A volt Kossuth-párti képviselőkhöz és az Alkotmánypárt magját alkotó 67-es beállítottságú, de Tiszától idegenkedő fiatalabb arisztokratákhoz (gróf Esterházy Móric, őrgróf Pallavicini György, gróf Semsey László, gróf Teleki Pál, herceg Windischgraetz Lajos) hasonlóan a megküldött programmal „általánosságban" véve Bethlen is egyetértett. Aggályai csupán a választójogi résszel kapcsolatban voltak. E tekintetben további pontosítást, azaz szűkítést látott szükségesnek. Mindenekelőtt azokat a garanciákat hiányolta, amelyek nemcsak a képviselőházban, hanem az erdélyi megyékben is biztosítanák az addigi magyar szupremáciát.[157] Mivel ilyen garanciák a végleges pártprogramba nem kerültek, Bethlen nem vállalt párttisztséget, sőt a pártba is csak azzal a kikötéssel lépett, „...hogy ha a párt egy bizonyos ponton túlmenne a választójogban", ő akkor a pártból ki fog lépni.[158] Ígéretét – amint majd látni fogjuk – 1917-ben be is váltotta.

Az Alkotmánypárt megalakulását előkészítő tárgyalások idején, 1913 tavaszán és

nyarán ismét a figyelem középpontjába került a birtokpolitika, amely az 1912. júniusi siófoki nagygyűlés után átmenetileg háttérbe szorult. A figyelem kiváltó oka az Erdélyi Gazdasági Egylet és az EMKE Bethlen nyomdokain haladó nagy adatgyűjtése volt, amely a birtokpolitikai mozgalomnak újabb érveket adott. Tokaji László – az EGE titkára – 1912 második felében több ezer kérdőívet küldött szét Szilágyba és a 15 erdélyi vármegyébe. Kérdőívei – Bethlen gyűjtésétől eltérően – a 100 holdon aluli birtokok forgalmának alakulására is rákérdeztek, s az utolsó tíz évre, tehát az 1903 és 1912 közötti időszakra vonatkoztak.[159] Tokaji először csak két, várhatóan középarányos eredményeket adó megye, Alsó-Fehér és Kis-Küküllő adatait összegezte. Eszerint 1903 és 1912 között a magyarság közel ötszörösét vesztette, a románság pedig ötszörösét szerezte meg annak a földterületnek, amelyet az utolsó öt évre és a 100 holdon felüli birtokokra korlátozódva e két megyében Bethlen kimutatott. Az eredmény úgy is megdöbbentő volt, hogy minden hozzáértő tudta: a székelyföldi és a dél-erdélyi megyékben a magyarságra nézve kedvezőbbek az arányok.[160]

Bethlen, aki 1912-től az EGE tisztikarában is helyet foglalt, ezen első eredményekről értesülvén azonnal újabb akcióba kezdett. Az erdélyi képviselők, közéleti emberek és megyei vezetők részvételével április elejére nagy értekezletet szervezett Kolozsvárra, amellyel kimondatta, hogy az „erdélyrészi birtokpolitika rendezését és támogatását" követelő küldöttséget menesztenek a miniszterelnökhöz és a földművelésügyi miniszterhez.[161] Ezzel egyidejűleg keresztülvitte, hogy a birtokpolitikai mozgalmat mindmostanáig csak ímmel-ámmal támogató OMGE is napirendre tűzze a kérdést. A közgazdasági szakosztály május 5-én vitatta meg az erdélyi birtokforgalom alakulását. Az előadó Bethlen volt. Felolvasása három részből állt. 1907-es szamosújvári előadásának szellemében először Erdély nemzetiségi viszonyait ismertette. Ezt követően a földbirtokállomány nemzetiségi megoszlását vizsgálta a statisztikák és az 1911-es *Gazdacímtár* adatainak felhasználásával, végül a birtokforgalom tendenciáit jellemezte saját gyűjtésének, illetve Tokaji két vármegyére vonatkozó eredményeinek alapján. Pontosan tudván, hogy a székely vármegyékben a magyarság térvesztése jelentéktelen, mint 1907-ben és 1912-ben, elsősorban most is a Mezőség, illetve az ún. vármegyei magyarság „restaurálásának" szükségességét hangsúlyozta. Előterjesztett határozati javaslatának a lényege ugyanaz volt, mint 1912-es elemzéseinek: az erdélyi magyar közép- és nagybirtok megóvása, valamint „erőteljes magyar kisbirtokos osztály" teremtése. E kettős cél elérése érdekében a következő konkrét intézkedéseket javasolta: porosz mintára egy olyan nagyszabású birtokrendezési eljárást, amelynek következtében a közép- és nagybirtokok adó- és hitelterheiktől megszabadulhatnának, s járadékbirtokok vagy 1000 kat. hold alatti hitbizományok formájában osztatlanul egy kézen maradhatnának; a kötött forgalmú birtokaik eladására engedélyt kapott földbirtokosok kötelezését arra, hogy a vételárból Erdélyben vásároljanak földet; nagyszabású, évi 10 millió koronás költségvetéssel induló telepítés megkezdését, s ennek részeként a kivándorolt, de visszavándorolni kívánó, valamint a földtelen székelyföldi magyarok telepes birtokokhoz juttatását; az Országos Központi Hitelszövetkezet államsegélyekkel történő támogatását, hogy a román pénzintézetek földvásárlásaival szemben eredményes harcot kezdhessen; az erdélyi magánparcellázások előzetes állami engedélytől való függővé tételét; végül „szerves birtokpolitikai törvényjavaslat" elkészítését a fenti szempontok alapján és elsősorban Erdélyre tekintettel.[162] Kétségtelen, hogy Bethlen javaslatai elsősorban a nagy- és középbirtokos osztály megerősítését célozták. Az azonban, hogy

a parasztság, pontosabban a magyar parasztság földhöz juttatásáról egyáltalán ne szólt volna, amint ezt például Kemény G. Gábor állítja,[163] nem igaz.

A szakosztály vezetősége és az OMGE jelen levő vezérkara Bethlen előterjesztésével általában egyetértett és elfogadta azt. Legharcosabban Darányi támogatta. Ellenvélemény két oldalról hangzott el. Pap Géza, az Altruista Bank igazgatója – Bethlen kritikájára válaszolva – a vezetése alatt álló intézet működését védelmezte. Cs. Lázár László szakosztályi tag pedig azért bírálta az előadót, mert az – úgymond – „... teljességgel a védelem álláspontján van, márpedig a győzelemre ... csak támadó fellépés esetén lehet reményünk". A poseni porosz módszerek adaptálására célzó javaslatot, amelynek ki nem mondott lényege az erdélyi román földbirtokok állami kényszerkisajátítása volt, Bethlen a magyar történelmi hagyományokra és a magántulajdon sérthetetlenségére hivatkozva visszautasította.[164] Figyelemre méltó, hogy egyfelől a poseni porosz telepítés, másfelől az angol, dán és szibériai orosz telepítések között Bethlen a továbbiakban is különbséget tett, s helyesnek és követendőnek csak az utóbbiakat tartotta.[165] Ez a következetes különbségtétel neokonzervativizmusának korlátaira s a liberális eszmerendszerhez való kötődésére bizonyíték.

Bethlen konkrét és részletes formában most először megfogalmazott birtokpolitikai követeléseit, amelyek Darányi Ignác 1909-es törvénytervezetében foglalt javaslatok „erdélyesített" változataiként foghatók fel, júniusban tartott kassai nagygyűlésén a Magyar Gazdaszövetség is elfogadta.[166] A háború előtti birtokpolitikai mozgalom csúcspontja a Bethlen és Tokaji által kezdeményezett szeptember eleji „országos nagygyűlés" volt Kolozsvárott. Ekkorra az EGE gyűjtésének teljes feldolgozása is elkészült. Az eredményeket – a rendelkezésre álló mezőgazdasági birtokstatisztikák adataival összevetve – Tokaji tette közzé *Eladó ország* című könyvében és *Honfoglalás Erdélyben* című füzetében. Tokaji összesített adatai végül is nem lettek olyan lehangolóak, mint előzetes számításai voltak. Kiderült, hogy az egyik mintának vett megye, Alsó-Fehér magyarsága a legtöbbet vesztette, a másik minta, Kis-Küküllő pedig a harmadik helyen állt a megyék veszteséglistáján. Összesítésében így azt kellett megállapítania, hogy az utolsó tíz évben Erdély és Szilágy vármegye magyar birtokosai nem ötszörösét, hanem csak éppen valamivel több mint kétszeresét veszítették el annak a földterületnek, amelyet Bethlen a 100 holdon felüli birtokokra vonatkoztatva és az utolsó öt évre számítva 1912-ben kimutatott. Voltaképpen tehát megerősítette Bethlen adatait, s bizonyította két feltevését: azt, hogy itt egy tartós tendenciáról van szó, s azt, hogy elsősorban a 100 holdon felüli birtokok fogynak. Az eladott vagy elárverezett magyar birtokok túlnyomó többségét a román polgárság és parasztság, kisebb részét a szászság vásárolta meg – jórészt pénzintézetei közvetítésével. 1898 és 1912 között a 100 holdon felüli erdélyi magyar birtokok száma 2800-ról 2200-ra csökkent, a románoké és szászoké pedig 1100-ról 1700-ra emelkedett. Tokaji azt is kiszámolta, hogy földértékben mekkora volt a veszteség. 1898 és 1912 között 8,2%-os, 1903 és 1912 között pedig 5,5%-os csökkenést állapított meg.[167]

A kolozsvári gyűlés előadói beszédét Bethlen tartotta. Beterjesztett határozati javaslatai lényegében megegyeztek az OMGE közgazdasági szakosztályának ülésén már elfogadottakkal. Azokat csupán két vonatkozásban egészítette ki. Annak érdekében, hogy a még meglevő magyar birtokok ne osztódhassanak tovább, hanem paraszti és középbirtokosi hitbizományok formájában egyben és egy kézen maradhassanak, felvetette egy új örökösödési rendszer kidolgozásának szükségességét. Hangsúlyosabban foglalkozott a hitelrendszer kérdéseivel is, s egy külön erdélyi

földhitelintézet felállítását sürgette. Egyik követelés sem volt új és ismeretlen, az 1902-es tusnádi határozatok már mindkettőt tartalmazták. Az OMGE nevében Osztroluczky Miklós és Bernát István alelnökök, a Gazdaszövetség képviseletében Meskó Pál és Mezey Gyula, az EGE szószólójaként Tokaji László támogatták Bethlen javaslatait, amelyeket a nagygyűlés természetesen elfogadott.[168]

1913 végén Tisza ismét megpróbálkozott az egyre határozottabban erdélyi jelleget öltő, de voltaképpen mindvégig agrárius színezetű birtokpolitikai mozgalom lecsendesítésével. Decemberben újabb 12 millió koronát juttatott az Altruista Banknak, amit az részben erdélyi birtokosok hosszú lejáratú kölcsönigényeinek kielégítésére, részben eladósodott erdélyi magyar közép- és nagybirtokok megvételére fordított.[169] Az újabb kormánytámogatás segítségével néhány gazdálkodásra képtelen vagy jövedelménél többet költő „gazda" ugyan megmenekült a hitelezőktől, illetve az árverezéstől, a mozgalom nemzeti és szociális szempontból egyaránt legfontosabbnak tekinthető követelése, a telepítés azonban továbbra sem indult meg. Tisza – amint erre már utaltunk – eleinte gazdaságpolitikai meggondolásból ellenezte az agráriusok birtokpolitikai koncepcióját. Ekkor, 1913-ban azonban súlyos kül- és ezekkel szorosan összefüggő nemzetiségpolitikai okai is voltak ellenállásának.

A koalíciós időszak antiliberálisabb nemzetiségpolitikáját Bethlen nem egyszerűen csak helyeselte, hanem perspektivikusan annak egy még harcosabb és célratörőbb változatát tartotta volna szükségesnek. Birtokpolitikai javaslatai jórészt e koncepció jegyében fogalmazódtak meg, s ennek gerince kívántak lenni. Tisza, aki formálisan 1913 nyarától, gyakorlatilag viszont a koalíció bukásától állt az ország élén, ezzel szemben már 1910-es beszédeiben kifejezetten engedékeny és megegyezésre hajló hangot ütött meg, s az 1912-es év balkáni események (Törökország európai területeinek felosztása, Szerbia megerősödése, orosz befolyás növekedése) irányvételének helyességében csak megerősítették. A német és a monarchiai diplomácia egyaránt a Romániával való szövetség elmélyítésében látta megingott balkáni pozíciói megszilárdításának egyik fő eszközét, ami viszont a magyarországi románkérdés valamiféle rendezését tette szükségessé. Brătianu román miniszterelnök ugyanis, aki ekkor valójában már orosz orientációt követett, taktikai megfontolásból nem zárkózott el a Hármasszövetség és Románia közötti titkos szerződés megújításától. Ennek fejében azonban azt kívánta, hogy a magyar kormány mutasson előzékenységet román nemzetiségű alattvalói iránt.[170] Nyilvánvaló, hogy e két nemzetiségpolitikai koncepció kölcsönösen kizárta egymást. Ha a magyar kormány elfogadja Bethlenék birtokpolitikai elképzeléseit, fölösleges tárgyalást kezdeményeznie, s ha megegyezést akar, nem zárhatja el a románokat a földszerzés lehetőségétől.

A román nemzetiségi vezetőkkel folytatott tárgyalásai során, amelyekre két szakaszban, 1913 elején és 1913–14 fordulóján került sor, Tisza a kulturális és közigazgatási jellegű kollektív nemzetiségi jogok bővítését ajánlotta fel. Bár a megegyezés – részben Tisza ajánlatainak elégtelensége, részben Bukarest egyre inkább tartózkodó magatartása s végül az erdélyi román vezetőkkel szoros kapcsolatot tartó magyarellenes trónörökös, Ferenc Ferdinánd gáncsvetései miatt – nem sikerült, a próbálkozás önmagában véve is hatalmas felzúdulást váltott ki, mégpedig a parlamenti ellenzék valamennyi pártjában.[171]

Bethlen először 1913 februárjában, a Magyar Társadalomtudományi Egyesület nemzetiségi vitájában szállt szembe azzal a véleménnyel, amely szerint „...eddigi nemzetiségi politikánkban bizonyos változásokat kell inaugurálni, az iskolai törvényeken engedményeket kell tenni, a közigazgatás terén is lehetne concessiókat ten-

ni...". Változást – fejtette ki ismét – éppen az ellenkező irányban kellene kezdeményezni.[172] Később, 1913 végén és 1914 elején cikkek és parlamenti beszédek egész sorozatával támadta Tiszát.

A balkáni status quo felborulásából eredő veszélyeket természetesen az ellenzék is érzékelte. A függetlenségi baloldal kibontakozó francia orientációja alapvetően ugyanúgy ezzel magyarázható, mint az alkotmánypártiak fegyverletétele Tisza előtt a véderő megerősítésének s általában az Ausztriához fűződő viszonynak a kérdésében. 1913. szeptemberi kolozsvári beszédében ezzel kapcsolatban Bethlen a következőket mondta: „Mi is tudatában vagyunk annak, hogy Magyarország és az egész Monarchia politikai látóhatárára sötét felhők ereszkedtek, amelyekből távoli vihar morajlása hallatszik; tudjuk azt, hogy külpolitikánknak ezen fenyegető vihar előestéjén az a törekvése, hogy a független Románia erejét barátképp sorakoztassa mellénk; és mi meg vagyunk győződve arról, hogy az északi és déli szláv tenger fojtó ölelése közepén a magyar és román faj egymásra vannak utalva."[173]

Tisza és Bethlen helyzetmegítélése tehát lényegében megegyezett. A teendőket viszont egészen különbözően határozták meg. Bethlen kiindulópontja – mint 1907 óta mindig – most is az volt, hogy az erdélyi román nemzetiség végső és igazi célja – bármit mondjon is – Erdély és Románia egyesítése. Ebből pedig – állapította meg 1914 elején ismét – az következik, hogy „...minden engedmény, amit adunk, csak arra fog majd szolgálni, hogy gyorsabban és hathatósabban növelje azt az erőt, amely végeredményben, ha üt a történelmi óra, ellenünk fog fordulni".[174] Az engedmények politikája helyett ezért az erdélyi magyarság olyan mérvű gazdasági, politikai és kulturális megerősítését tartotta szükségesnek, amely Erdély Romániához csatolásának lehetőségét egyszer s mindenkorra kiiktatta volna a realitások köréből. Bukarest, illetve Brătianu magatartását – s ebben feltétlenül igaza volt – ugyancsak őszintétlennek ítélte. A Monarchia és Románia szövetségét ennek ellenére kívánatosnak, sőt szükségesnek tartotta. Meggyőződése volt azonban, hogy Romániát csak a nyilvánvaló erőfölény tarthatja meg a Hármasszövetség oldalán, hiszen az engedmények politikája terén nemhogy a magyar kormány, de még a föderalizálásra hajló bécsi körök sem versenyezhettek Oroszországgal.[175]

Itt, a Monarchia katonai erőfölényének szükségességéről írtakból olvasható ki először a koalíciós politika burkolt kritikája s annak belátása, hogy Magyarország ereje kevés a Béccsel és a nemzetiségekkel szembeni egyidejű harchoz.

Az ismételt támadásokat hallván és olvasván Tisza magához kérette Bethlent, hogy tárgyalásainak hátteréről, tartalmáról és céljairól tájékoztassa.[176] 1914 elején a találkozó létre is jött, meggyőzniük azonban nem sikerült egymást. Tisza – miután az adott helyzetben mást nem tehetett – továbbra is Románia tartós semlegesítésére törekedett, s nemzetiségpolitikáját 1914 tavaszán és nyarán is ennek megfelelően formálta. Bethlen pedig az engedni nem tudó, de ugyanakkor a kiúttalanságot is látó ember kétségbeesett és makacs konokságával ismételgette jól ismert régi tételeit, és folytatta Tisza-ellenes támadásait.

A birtokpolitikai küzdelem eredménytelensége és Tisza békülékeny nemzetiségpolitikája láttán Bethlenben ismét megfogalmazódott régi kedvenc eszméje: egy pártok fölött álló erdélyi pressure groupe megalakításának a szükségessége. 1907–08-ban ilyenné próbálta fejleszteni a Székely Társaságok Szövetségét; 1910-ben ennek csíráját látta az erdélyi képviselők marosvásárhelyi választójogi értekezletében; s most, 1912–13-ban az agrárius birtokpolitikai tervek „erdélyesítésének" alapján kísérelte meg ugyanezt. Az erdélyi magyar társadalom alkossa meg vezető társadalmi

szervét, amely minden téren ügyelve a gondokra, megteremtené az egyes társadalmi rétegek szolidaritását, s vezetné azt – mondotta egyik 1912-es nyilatkozatában.[177] Désy Zoltán és mások ugyancsak foglalkoztak e gondolattal. A politikai ellentétek azonban áthidalhatatlanoknak látszottak, mégpedig nemcsak a Munkapárt és az ellenzék, hanem az Alkotmánypárt és az Egyesült Függetlenségi Párt erdélyi képviselői között is. A közjogi és a választójog reformjával kapcsolatos vitakérdések mellett lényeges különbségek választották el a két ellenzéki pártot a közgazdasági, illetve gazdaságpolitikai teendők tekintetében is.[178]

Ha 1913 végén Tisza nem kezd újabb megbeszélésekbe a román vezetőkkel, az erdélyi pressure groupe-ból valószínűleg ekkor sem lett volna semmi. Próbálkozása azonban, amelyet – ha más alapról és érvrendszerrel is – a függetlenségiek ugyanolyan hevesen támadtak, mint Bethlen vagy a többi alkotmánypárti képviselő, nagy lökést adott az egyébként kilátástalannak látszó szervezkedésnek. A Tisza-ellenesség és az Erdély-védés általános platformja valamennyi erdélyi ellenzéki politikus számára elfogadható alapnak látszott.

A kezdeményező lépést végül is nem Bethlen, hanem a függetlenségi pártiak, elsősorban Apáthy István, a kolozsvári egyetem világhírű zoológus professzora, és báró Kemény Árpád nagybirtokos, főrendiházi tag, Károlyi személyes híve tették meg. A december 7-i kolozsvári alakuló gyűlés kimondta, hogy az erdélyi ellenzéki pártok (gyakorlatilag az Egyesült Függetlenségi Párt és az Alkotmánypárt) megalakítja az Erdélyi Szövetséget, amelynek célja „...az egységes magyar állam keretében megoldani azokat a közgazdasági, közigazgatási, közművelődési és társadalompolitikai föladatokat, melyeknek megoldását Erdélynek különleges viszonyai megkövetelik". A felszólalók túlnyomó többsége ezt az általános célt a nacionalizmus és a demokratizmus nemzeti demokratizmusnak nevezhető összeházasítása keretében és eszközeivel vélte elérhetőnek. A kollektív nemzetiségi jogok Tisza által tervezett bővítésével az általános demokratizálás eszméjét szegezték szembe. Ennek megfelelően Apáthy például élesen támadta a magyar állam egysége ellen törő irredenta törekvéseket, de ugyanakkor az ellenzéki pártok 1912. májusi választójogi tervezetének megvalósításáért is harcot hirdetett, amely pedig nemzetiségi különbség nélkül az írni-olvasni tudó 24 éven felüli férfiak túlnyomó többségének megadta volna a szavazati jogot. Ugyanő jelentette ki azt is, hogy „...a föld azé, aki szereti, s áldozatokat vállal érte. Tehát a magyar, román és tót paraszté. S legyen is az övék! A nagybirtokos nem szereti földjét ... A mesterséges védőeszközök nagy része igazságtalan is, hiábavaló is".[179] S nemcsak Apáthy beszélt így. A nemzetiségi problémák megoldására ezúttal Apponyi is a demokratizmust ajánlotta, s még az alkotmánypárti Ugron is arról beszélt, hogy: „A nemzetiségi kérdést másképp kell megoldani, mint ahogyan eddig hozzáfogtak, mert 3 millió embert kiirtani nem lehet, és nem lehet 3 millió ember érdekeit rúgásokkal szolgálni." A transszilvanizmus gondolata, amely az eddig idézett felszólalások mondatai között is ott bujkált, az egyik hozzászólásban expressis verbis is megfogalmazódott. „Mi itt élünk Erdélyben, testvéreik [értsd: a románoké] vagyunk jóban, rosszban, mi tehát nem az oláhok ellen szervezkedünk, hanem a közös erdélyi, egységes magyar érdekek miatt" – mondotta a kolozsvári polgárság nevében szót kérő Biró Balázs.[180] A felszólalások mondanivalójára és az egész gyűlés hangulatára jellemző, hogy Jászi Oszkár konkrétan csak Kenéz Béla – Bethlenével lényegében megegyező – telepítési javaslatait kifogásolta, s általános véleményét úgy összegezte, hogy az Erdélyi Szövetség ala-

kuló gyűlésén „régi, soviniszta melódiák mellett" „egészen új, szokatlan és termékenyebb álláspont nyilvánult meg".[181]

Bár Bethlen nem jelent meg a kolozsvári gyűlésen, az Erdélyi Szövetség soktagú vezető tanácsába őt is s a hozzá közel álló Désy Zoltánt, Kállay Ubult és Gál Sándort is beválasztották. Bethlen és Désy ezenkívül annak a bizottságnak is tagja lett, amelynek az volt a feladata, hogy a szövetség végleges programját és szervezetét elfogadni hivatott marosvásárhelyi nagygyűlést előkészítse.[182] Ez a körülmény, továbbá az, hogy Bethlen nem utasította vissza megválasztását, azt bizonyítja, hogy a Kolozsvárt hangadó nemzeti demokraták és az ott meg nem jelent konzervatív nacionalisták – szembeszökő nézetkülönbségeik ellenére – kölcsönösen óhajtották az együttműködést. Nyilvánvaló volt, hogy a kolozsvári gyűlés szellemében ez az együttműködés nem jöhet létre, mert arra sem az erdélyi alkotmánypárti képviselők többsége, sem a többi konzervatív-nacionalista beállítottságú erdélyi közéleti vezető nem lesz hajlandó.

Az egyezkedés közvetlenül a kolozsvári gyűlés után megkezdődött, s az Apáthy, Kenéz és mások összeállításában 1914 elején megjelent részletes programtervezet már több tekintetben ennek jegyeit viselte magán. Legszembeszökőbb volt ez a földbirtokpolitika esetében, amely a tervezetben alapvetően már Bethlen és Kenéz felfogása szerint fogalmazódott meg, s Apáthy szociális radikalizmusából csupán annyi maradt, hogy a Szövetség szükségesnek tartja „... a mezőgazdasági munkások földhöz juttatását (ha kell, kisajátítás útján is, de egyenlőre – nagyobb rázkódtatás elkerülése kedvéért – esetleg csak bérlők gyanánt)".[183] A tavasz folyamán ez a formula tovább „konzervativizálódott", s ugyanerre a sorsra jutott néhány más, például a választójog reformjára vagy a népiskolai oktatás nyelvére vonatkozó kolozsvári javaslat is.

Az 1914. június 7-i marosvásárhelyi nagygyűlés elnökei és szónokai Apáthy, Thorma Miklós, Bíró Balázs, s mellettük Bethlen, Désy és Ugron voltak. A nagygyűlés által elfogadott 34 pontos program Erdély nyugodt körülmények között is csak évtizedek alatt megvalósítható nagyszabású fejlesztési tervét tartalmazta. A közegészségügy államosítása, a kolozsvári egyetem bővítése, népiskolák és egy külön erdélyi műegyetem felállítása, valamint a fő folyók szabályozása ugyanúgy szerepelt benne, mint az erdélyi ipar nagyarányú fejlesztése. Az egyre fenyegetőbb balkáni helyzet miatt első helyre került Erdély katonai megerősítésének s a Keleti és Déli-Kárpátok hágóiról valóban hiányzó erődítmények kiépítésének követelése. Nemzetiségpolitikai szempontból a marosvásárhelyi program kiindulópontja ugyanaz volt, mint a kolozsvári felszólalásoké: „...a nemzetiségből mint ilyenből folyó semmiféle követelésnek el nem ismerése". Erősen hiányzott viszont a minden nemzetiséget egyaránt megillető „állampolgári jogok" részletezése, pontosabban e jogok kiterjesztésének követelése. A birtokpolitikai részből teljesen eltűnt például a nagybirtokok kisajátításának lehetősége, első helyre került viszont a „magyar birtokállomány csorbítatlan megőrzésének" és a „középbirtokok megtartásának és szaporításának" követelése, s a telepítés, illetve a „kisemberek és különösen a mezőgazdasági munkások földhöz juttatása" csak ez után következett. Ezt a részt akár Bethlen is fogalmazhatta volna, s nem kizárt, hogy ő is fogalmazta. A virilizmus eltörlése a programba csak feltételesen került be, az önkormányzatok erősítése, helyesebben a magyarság részvételi arányának növelése az önkormányzatokban azonban minden feltétel nélkül. Kolozsvárt s még az 1914 eleji programtervezetben is Apáthy azt tartotta, hogy az Apponyi-féle népiskolai törvény betartása mellett azt is lehetővé kell tenni, hogy a

nemzetiségi vidékeken levő állami iskolákban a magyarul nem tudó gyermekek legalább az első két osztályban anyanyelvükön tanulhassanak. A végleges, marosvásárhelyi programba ebből már csak annyi került, hogy az államnyelvet minden népiskolában olyan szinten kell tanítani, hogy azt minden 4 elemit végzett nehézség nélkül használhassa. Érdekesen változott a program választójogi része is. Bár a szavazás részlegesen (minden városban és a 40%-os analfabetizmust el nem érő vidéki területekben) titkos jellegének követelése (a Lukács-féle törvény csak a törvényhatósági városokban léptette életbe a titkosságot) megmaradt, a „demokrácián esett sérelmek" orvoslásának óhaja mellé a „magyarság jogos érdekein esett sérelmek orvoslásának" kívánalma is odakerült.[184]

Az új programmal Bethlen mindössze két okból lehetett és volt elégedetlen. Nem sikerült elérnie, hogy a Szövetség az együttműködni kész munkapártiakat is soraiba hívja, s hogy az Erdélyi Szövetség ezáltal – az OMGE-hez hasonlóan – valóban egy pártkeretektől független, nagy regionális érdekszervezetté váljon. A nemzeti összefogás szükségességét Bethlen 1910 óta állandóan hangoztatta, s erről még legélesebben Tisza-ellenes 1913–14-es cikkeiben és beszédeiben sem feledkezett meg. Országos szinten ezt kívánatosnak, Erdélyben egyenesen elengedhetetlennek tartotta. Elképzeléséből Marosvásárhelyen annyit sikerült megvalósítania, hogy a Szövetség szervezeti szabályzata kimondta: a tagok bármelyik párthoz tartozhatnak. Ennek gyakorlati értékét azonban erősen csökkentette a függetlenségiek, sőt az alkotmánypártiak egy részének erős Tisza- és Munkapárt-ellenessége, aminek beszédeikben is hangot adtak. Ebben Dési Zoltán is Apáthyval tartott, s hozzászólásában kijelentette: a miniszterelnököt csendőrök keze között szeretné látni vádlottként.[185] Az Erdélyi Szövetség ily módon a szervezeti szabályzatában foglaltak ellenére megőrizte ellenzéki, kormányellenes jellegét, amelybe munkapárti politikus sem ekkor, sem később nem lépett.

Elégedetlenségének másik oka a Szövetség választójogi programjával állt kapcsolatban. Kolozsvárhoz képest ez ugyan jelentős mértékben visszafejlődött, de Bethlen még ezt is soknak tartotta. Különösen ellenezte a titkosság kiterjesztését. Ebben azonban végül – „az egyhangúság biztosítása végett" – ő engedett.[186]

A marosvásárhelyi nagygyűlés megválasztotta a Szövetség 110 tagú vezető tanácsát, amely a nagygyűlések között a szervezet ügyeiben döntési joggal rendelkezett. Az operatív irányítás feladatait végző elnöki tanács megválasztása az októberre tervezett nagyenyedi nagygyűlés feladata lett volna. Erre azonban a háború kitörése miatt már nem került sor. Az Erdélyi Szövetség érdemi működését csak 1917 végén kezdte meg.

AZ ERDÉLYI MAGYAR SZUPREMÁCIÁÉRT – A HÁBORÚ ALATT

Néhány héttel a háború kitörése után Bethlen katonai szolgálatra jelentkezett. Korosztályát ekkor még nem hívták be, s mint képviselőnek később sem kellett volna bevonulnia. A szerb hadszíntérre tehát, ahová mint összekötő tisztet beosztották,[187] önként ment – kötelességtudatból és a harcolók sorsában való osztozás szándékával. Fiatalabb képviselőtársai közül többen, de még a nála 12 évvel idősebb Dési Zoltán is, aki 1915-ben hősi halált halt, ugyanezt tették.[188] Meg nem sebesült, különösebb fegyverténytt nem vitt véghez, s így a pesti sajtó egyáltalán nem, a megyei pedig csak egy alkalommal foglalkozott harctéri működésével. Az 1915. február eleji vásárhelyi

lapok azt adták hírül, hogy „Őfelsége gróf Bethlen István cs. és kir. huszár hadnagyot a harctéren teljesített szolgálata elismeréséül soron kívül főhadnaggyá léptette elő".[189]

1915 májusában néhány napot Sámsondon és Vásárhelyen, majd a képviselőház tavaszi ülésszakának berekesztéséig Budapesten tartózkodott.[190] Elsősorban Románia várható magatartása felől tájékozódott, s erdélyi képviselőtársaival a most már hivatalos diplomáciai úton is megfogalmazott román területi igényeket, illetve az Erdély védelme érdekében szükségesnek látszó teendőket vitatta meg. Ez ügyben Tiszától is kihallgatást kért.[191] Tisza ezekben a hónapokban szakított végérvényesen „románbarát" politikájával, s tette magáévá Bethlenék régi felfogásából azt, hogy Romániát csak erőpolitikával lehet a Magyarországot érintő területi követeléseitől eltéríteni és a Hármasszövetség mellett tartani. 1915-ben ennek megfelelően a román nemzetiséggel szembeni kormánypolitika valamelyest keményedett, s az erdélyi katonai védőművek kiépítésének szükségességére is nagyobb hangsúly helyeződött.[192] Ezen irányváltoztatással a Tisza és Bethlen közötti politikai ellentétek egyik legfontosabbika szűnt meg, ami egész későbbi kapcsolatuk alakulását döntően befolyásolta.

A képviselőházi ülésszak berekesztése után Bethlen visszatért a déli hadsereghez, s az ősz folyamán részt vett a Szerbia elfoglalásával végződő balkáni hadjáratban. December elején, a téli ülésszak időtartalmára ismét szabadságot kapott, s ez alkalommal a parlamentben is felszólalt.

Még a koalíciós évek alatt történt, hogy a Mezőség ásványkincsek nélküli s földművelésre is csak részben alkalmas földjéből hatalmas kincs, földgáz tört a felszínre. A kormány úgy határozott, hogy a még 1911-ben kimondott állami monopóliumot egy német bankra ruházza. 1916 januárjában erről a kérdésről mondott véleményt Bethlen. Mint eddig, most is két érdeket igyekezett összekapcsolni: az erdélyi földbirtokosságét és Erdélyét. Erdély érdekében azt kérte, hogy az Aradon és Nagyváradon át az ország belsejébe irányuló vezetékeket csak azután építsék meg, miután Brassó és a Székelyföld gázellátása megtörtént, valamint azt, hogy a gáz ára a vezetékhossztól tétessék függővé, azaz Erdélyben olcsóbb legyen, mint például Budapesten. Ettől s néhány más apróbb javaslatától az erdélyi, elsősorban a székelyföldi ipar fellendülését és új iparágak települését remélte. A mezőségi földbirtokosok s így saját érdekében is azt kívánta, hogy a gáz önköltségi árát, amelyen a tulajdonjogukról lemondott birtokosok a gázt a törvény szerint kaphatták, alacsonyabban állapítsák meg, s azt, hogy a birtokaikon levő lezárt kutakat már most használhassák.[193]

Tisza s pénzügyminisztere, Teleszky János nem zárkóztak el Bethlen és az ugyanilyen szellemben felszólaló Ugron kérésének – legalább részleges – teljesítése elől. A január végi megbeszéléseken Teleszky „méltányolta" Bethlen és Ugron érveit, s a Deutsche Bank igazgatója is „...Erdélyre nézve a földgáz kérdésében megnyugtató kijelentéseket tett".[194] Az erdélyi érdekek egyik vigyázójaként 1916 nyarán Bethlen tagja lett a Magyar Földgáz Részvénytársaság igazgatótanácsának.[195]

A tavaszt a fronton, a nyarat ismét Maros-Tordában és a fővárosban töltötte. Szabadsága alatt bontakozott ki Galíciában az ún. Bruszilov-offenzíva, amelynek hatása alatt a román kormány döntő lépésre határozta el magát. Az antant-hatalmakkal kötött augusztus 17-i titkos egyezményben Románia kötelezte magát, hogy a hónap végéig támadást indít a Monarchia ellen. Az orosz, olasz, francia és angol kormány ennek fejében elismerte Románia jogát Erdélyre a Partiummal és az Alföld keleti szegélyével, továbbá Bukovinára és a Bánságra.[196] Bár magának az egyez-

ménykötésnek a titkosságát sikerült biztosítani, a román csapatösszevonások híre valószínűleg eljutott Erdélybe, mert az erdélyi képviselők küldöttségének élén augusztus 25-én Bethlen ismét felkereste Tiszát. Mint 1915-ben, ekkor is Erdély katonai megerősítését sürgette. A lapok szerint Tisza közléseit a képviselők „megnyugvással vették tudomásul", s Gál Sándor a románkérdésben bejegyzett interpellációjának elmondásától is elállt.[197] Kérdés: mivel nyugtatta meg Tisza, egyáltalán megnyugtathatta-e a küldöttséget, amikor haderő-átcsoportosításra vonatkozó kéréseit – a galíciai harcokra hivatkozva – a hadvezetőség ismételten elutasította. Valószínűleg nem, mint ahogy maga sem lehetett ebben a kérdésben nyugodt.

Két nap múlva, augusztus 27-én, amikor a román támadás megindult, a Kárpátok erődítményrendszerének kiépítetlensége szembeszökően megbosszulta magát. A több mint 350 ezer katonával támadó román hadsereget a 34 ezer fős erdélyi hadsereg képtelen volt feltartóztatni. Székelyföld és Dél-Erdély magyar lakossága fejvesztetten menekült. Erdély néhány hétre hadszíntérré vált. Noha a térségbe vezényelt német és monarchiai csapatok gyors és sikeres ellentámadása következtében ellenséges katonaság alig másfél hónapig tartózkodott magyar területen, Erdély lakossága és gazdasága ezt a viszonylag rövid időt is megsínylette. Először a román katonaság rabolt, majd a német és az osztrák–magyar rekvirált, s dúlta föl a háború ellenére annyira-amennyire békés hátországi életet. Az elmenekült lakosság visszatelepítésének és a szétzilált gazdasági élet helyreállításának irányítására 1916 szeptemberében a kormány Kolozsvár székhellyel külön erdélyi kormánybiztosságot szervezett. „Szolgálaton kívüli viszonylatba helyezett" katonaként a továbbiakban Bethlen is itt dolgozott.[198]

Október végén a Székelyföldet járta: a károkat mérte fel és a visszatelepítés lehetőségeit vizsgálta. Benyomásairól Zaboláról keltezett hosszú levélben tájékoztatta Tiszát. Beszámolójában különösen Erdély vasúthálózatának a fejlesztését sürgette.[199] Később az elmenekült lakosság visszatelepítésének szervezésével foglalkozott, s emellett (feleségével együtt) a károsultak társadalmi segélyezése céljából szervezett ún. Pro Transsylvania mozgalom irányításában vett részt. Mint az erdélyi román nemzetiségi mozgalmak egyik legjobb ismerője ezenkívül az erdélyi katonai kémelhárítás munkáját is támogatta. Ilyen jellegű feladatvégzései során ismerkedett meg Gömbös Gyulával, aki ez idő szerint ugyancsak az erdélyi kormánybiztosság mellett teljesített szolgálatot, valamint az erdélyi hadsereg két parancsnokával, Habsburg József főherceggel és von Seeckt német tábornaggyal.[200]

Bethlen erdélyi működését és egyre nyilvánvalóbb politikai lojalitását Tisza azzal honorálta, hogy a közé a 24 magyar politikus és közéleti személyiség közé sorolta, akik a november 21-én elhunyt Ferenc József örökébe lépő Károly királlyá koronázása alkalmából megkapták a titkos tanácsosi címet. Az új tanácsosok túlnyomó többsége örökös főrendiházi tag, munkapárti főispán és Tisza személyes híve volt. Az ellenzéket Bethlenen kívül egyetlen ismert politikus képviselte, az ugyancsak alkotmánypárti gróf Esterházy Móric. Ők ketten korban is fiatalabbak voltak a zömmel az 50-es és 60-as években született munkapártiaknál, akik közül csak Tisza bizalmasa és a húszas évek későbbi kultuszminisztere, gróf Klebelsberg született Bethlennél később.[201]

1914 nyarán, amikor a háború kitört, az ellenzéki pártok hallgatólagos békét kötöttek a kormánnyal. A treuga dei alapja a háború feltétel nélküli támogatása volt. 1915 és 1916 folyamán részben a harctéri vereségek és veszteségek, részben a hátország kezdődő elégedetlensége következtében az ellenzéki taktika fokozatosan mó-

dosult. A függetlenségi balszárny, amely Károlyi vezetésével 1916 nyarán szervezetileg is elkülönült a többséget alkotó jobbszárnytól, 1915 végétől az általános, titkos és nőkre is kiterjedő választójog bevezetését s az annexiómentes béke mielőbbi megkötését sürgette. A függetlenségi jobbszárny és a 67-es ellenzéki pártok a kormánypolitikával ennyire szemben álló követeléseket ugyan sem 1915-ben, sem 1916-ban nem fogalmaztak meg, bizonyos mérsékelt reformokat, elsősorban a frontkatonák szavazati joggal való felruházását azonban maguk is kívánatosnak tartották. Összekötötte őket a részben öncélú Tisza-ellenesség is. 1916 végén és 1917 elején az ellenzéki pártok már nyíltan követelték az „erős kéz" és a non movere politikájához ragaszkodó Tisza lemondását és új, koalíciós jellegű kabinet kinevezését.[202]

Az események ilyetén alakulása Bethlent ismét ellentmondásos helyzetbe hozta. A részben Erdély védtelenül hagyásának vádját hangoztató Tisza-ellenes sajtótámadások alatt akár az ő neve is állhatott volna. A belpolitikai reformok, így például a választójog kiterjesztésének ügyében azonban Tisza elutasító érveit osztotta. Az ellenzék 1917. januári indítványát, amely a „hősök", azaz a frontkatonák szavazati joghoz juttatásának kívánalmát tartalmazta, ennek megfelelően nem is írta alá.[203] A kormányválsággal s az általános politikai helyzettel kapcsolatos felfogását a képviselőház március 3-i ülésén fejtette ki részletesen.

Abból indult ki, hogy a pártharcokat be kell fejezni, s helyre kell állítani a „nemzetnek azt a lelki atmoszféráját", amely a háború első hónapjaiban uralkodott. A konszenzus megszűnéséért Tiszát és az ellenzéket egyaránt felelőssé tette. Tiszát azért, mert nem tett meg mindent annak érdekében, hogy az ellenzéki vezetők az őket megillető posztokon dolgozhassanak; az ellenzéket pedig azért, mert az együttműködés helyett terméketlen kritikára fecsérli energiáját. Tisza, illetve a munkapárti kabinet lemondását mint lehetőséget sem vetette fel. Az ellentéteket néhány mérsékelt ellenzéki vezető miniszteri állásba kerülésével megszüntethetőknek vélte.

A treuga dei visszaállítása jegyében ismertette az erdélyi helyzetet is. Visszamenőleges kritikát – noha erre személy szerint is lett volna oka – csak röviden és igen mérsékelt hangnemben gyakorolt. A hangsúlyt a jövő teendőire tette. „A feladat tehát itten az, hogy félretéve minden pártszempontot, össze kell fogni mindenkinek abból a célból, hogy a háború után jóvátegyük azokat a nagy mulasztásokat, melyeket a magyar állam, a magyar közvélemény, a magyar nemzet, a magyar parlament pártkülönbség nélkül Erdéllyel szemben elkövetett" – mondotta. Máris aktuális feladatként említette egy Erdély rekonstrukciójával foglalkozó „szerves program" összeállítását s egy ennek végrehajtását előkészítő szerv létrehozását.

Beszédének második felében a kölcsönös béketapogatózásokra, a nyilvánosan először 1916 és 1917 fordulóján megfogalmazott hadicélokra s ezekkel összefüggésben a Monarchia, illetve Magyarország békefeltételeire reagált. Az antant békefeltételeivel szemben, amelyek osztrák–magyar vonatkozásban a Balkán és a Dunamedence „nemzeti elvű" átrendezését tartalmazták, Bethlen a Monarchia mint keletközép-európai kiegyensúlyozó középhatalom fennmaradásának történelmi szükségszerűsége mellett sorakoztatott fel érveket. „Ausztria és Magyarország – állapította meg – ...nem egyéb, mint a kis nemzetek vétója a nagyokkal szemben", amelynek szétszakadása, illetve felbomlása azzal a következménnyel járna, hogy az itt élő kis népek „oroszokká vagy németekké válnának". Oroszország – folytatta gondolatmenetét – „... nem fog megelégedni sohasem azzal, hogy termelési gócpontjaitól messze, keleten keresse külkereskedelmének kiútját...", hanem egyre inkább arra fog törekedni, hogy a Dardanellákat megszerezze, s ezek biztosítása céljából a balkáni

népeket is magához láncolja. Ha ez megtörténne, „... csak idő kérdése volna, hogy Magyarország függetlenségét mikor veszíti el".

Fenti eszmefuttatásával Bethlen az újabb kori magyar külpolitikai gondolkodás egyik alaptételét foglalta össze. A kérdés az volt, s a Monarchia politikai köreit többek között ez osztotta meg már évek óta, hogy e sokak által látott és fontosnak tartott szerepkör ellátására alkalmas-e még a birodalom abban a formájában, amilyenné a XIX. század közepén átalakult, vagy pedig további szerkezeti reformokra van szükség, s ha igen, milyen természetűekre? Ezek a viták a háború folyamán összekapcsolódtak területi kérdésekkel is, nevezetesen azzal, hogy győzelem esetén hol és mekkora területeket annektáljanak. 1917 elejére uralkodóvá és hivatalosan is elfogadottá vált, hogy a Monarchiának elsősorban délszláv s ezen belül szerb területek megszerzésére (az önálló szerb államiság teljes felszámolása nélkül) kell törekednie, s Romániától elegendő kisebb (stratégiai jellegű) határkiigazításokat követelni.

Az orosz veszély ecsetelése után Bethlen ezeket a kormánypárti és ellenzéki körökben egyaránt ismeretes, ún. maximális terveket fejlesztette tovább – Hoitsy Pál szellemében. Az 1907 óta rendezetlen státusú Boszniát és Hercegovinát – javasolta – fel kell osztani Horvátország és Szerbia között, s az ily módon megnövekedett Szerbiát – egy horvát mintájú autonómiával felruházva – Szent István koronájához kell csatolni. „... a geográfia – szögezte le a hasonló terveket föderális jelleggel, tehát Magyarország birodalmon belüli helyzete gyengítésének szándékával dédelgető bécsi körökkel szemben – más megoldást nem tűr." Az ország keleti határainak biztosítása érdekében Románia és Magyarország közötti lakosságcserét javasolt. Romániától – vetette fel – a békekötéskor nem pénzben, hanem földben kell kárpótlást kérni, s a határ menti erdélyi románságot oda kell telepíteni. Helyükre megbízható magyarokat kell hozatni, elsősorban a Moldvából áttelepítendő csángókat, másodsorban a háborúban kitűnt katonákat.

A délszláv népeket bekebelezni s a Bécs hatalmát korlátozni akaró magyar birodalmi gondolat sajátos megfogalmazása volt ez, alapvetően a századvég és a századelő ún. magyar imperialistái (Hoitsy Pál, Rákosi Jenő stb.) délibábos terveinek szellemében. „Nekünk a Monarchia negatív összetartásába – ismételte őket – erős, pozitív lelket kell öntenünk, mert ez történelmi hivatásunk." Ezzel összefüggésben felvetette a hadsereggel kapcsolatos nemzeti követelések fel ugyan soha nem adott, de 1912-től a maga részéről legalábbis időszerűtlennek tartott ügyét. Úgy vélte, hogy háborús magatartásával a magyar nemzet igazolta a dinasztia iránti hűségét, s az uralkodó ezt leginkább úgy honorálhatná, ha a békekötés után maga kezdeményezné a hadsereg eredetileg Apponyi által körvonalazott szervezeti és vezényleti reformját. A balkáni határok újrarajzolásához és a hadsereg „magyarításához" hozzátette még Bethlen az általa évek óta követelt nemzetiségpolitika kormányszintre emelését, s ezzel együtt volt az a három fő feltétel, amelyektől Magyarország „függetlenségének és jövőjének" egy újabb „ezredévre" történő megalapozása véleménye szerint elsősorban függött.

Mélyen imperialista s emellett a háborús erőviszonyokat is félreismerő beszédét a hadseregszállítók visszaéléseinek bírálatával s ebből kiindulva az ipari és banki érdekeltségek mind nagyobb méreteket öltő földvásárlásai elleni támadással zárta. Míg korábban főleg nemzeti-nemzetiségi szempontból követelte az állami birtokpolitikát, ebben a beszédében a szociális szempont dominált. Az állami beavatkozást elsősorban a háború elhúzódása következtében egyre növekvő társadalmi elégedet-

lenség lecsendesítése végett tartotta szükségesnek. A latifundiumokhoz és nagy hitbizományokhoz, egyáltalán a magántulajdonhoz – mint a háború előtt – természetesen most sem akart nyúlni. A rokkantakat, hadiárvákat, hadiözvegyeket, illetve általában véve a parasztságot – Hegedűs Lóránt, Prohászka Ottokár és mások 1915–16-os tervezeteihez hasonlóan – lényegében azokból a földekből is kielégíthetőnek vélte, amelyeket a közép- és nagybirtokosok a szabad ingatlanpiacon egyébként is eladásra kínáltak. Ezeket a földeket – javasolta – az állam vásárolja össze, s a háború után ezekből elégítse ki a parasztságot.[204] Néhány nappal korábban, a Gazdaszövetség február 22-i közgyűlésén ugyanilyen szellemben beszélt.[205]

Egyéb háború utáni reformteendőkről parlamenti beszédében nem tett említést. Makkai Sándor, ekkor még vajdakamarási lelkész tanúsága szerint azonban más szociális intézkedések szükségességével is egyre inkább számolt. „Akárhogy lesz, a háború után új világ kezdődik, tiszteletes úr. Ha, adja Isten, mi leszünk azok, akik ennek az új világnak útjait ebben az országban kiszabhatjuk, meg kell hogy tagadjuk sok régi meggyőződésünket és előítéletünket. (...) Olyan dolgok, mint az agrárreform, a népegészségügy, a falu kultúrája ... talán akkor elérkeznek a megvalósulás küszöbére" – idézte – bizonyára nem szóról szóra, de a lényeget illetően valószínűleg pontosan – gróf Bádoky, Vajdakamarás földesura, azaz Bethlen István 1917-es felfogását először 1936-ban megjelent mezőségi regényében a szerző.[206]

Bethlen parlamenti felszólalása nem váltott ki olyan nagy sajtóvisszhangot, mint 1907-es beszédei vagy 1913–14-es Tisza-ellenes támadásai. A lapok viszonylag röviden ismertették, s értékelő kommentárokra szinte egyáltalán nem méltatták. Még saját pártjának lapja, a *Magyar Hírlap* sem lelkesedett a szükségesnél jobban.[207] A tartózkodó fogadtatás részben a pártközi béke kéretlen apostolának, részben a többség annexiós elképzeléseinél valamivel messzebb menő magyar nagyhatalmi vágyak kendőzetlen fellebbentőjének szólt. Sokan persze csak apolitikusnak, esetleg irreálisnak, de nem elvetendőnek tartották a békekötéssel kapcsolatos nézeteit. Ellenük szólni ugyanis csak egyetlen ember, a demokrácia elveit egyre inkább magáévá tevő egykori harcostárs, gróf Károlyi Mihály szólt, de ő sem saját lapja, a *Magyarország*, hanem a *Népszava* hasábjain.[208]

Károlyi Bethlen imperializmusára reagált – elítélően; Tisza a pártközi megegyezés óhajára – egyetértően. Az ellenzék egyre hevesebb támadásainak hatása alatt s az uralkodó kifejezett kívánságának engedelmeskedve április végén végre elszánta magát kisebb jelentőségű népjóléti reformok meghirdetésére és az 1913-as választójogi törvény szerint szavazati joggal rendelkezők körének minimális bővítésére. Azt remélte, hogy az új kormányprogram segítségével megszerezheti a 67-es közjogi alapon álló ellenzéki pártok (az Alkotmánypárt és a Néppárt) aktív, s rajtuk keresztül esetleg még a mérsékelt függetlenségiek passzív támogatását is. Kezelhetetlen parlamenti ellenzéke ezáltal mintegy 20 főnyi károlyista képviselőre zsugorodott volna.[209]

Tervében kulcsszerepet szánt a két újdonsült ellenzéki titkos tanácsosnak, Bethlennek és Esterházynak, akik hívására május 1-jén jelentkeztek is nála. Mindkettőjüknek új, addig nem létező miniszteri tárcát ajánlott. Bethlennek az erdélyi ügyekét, Esterházynak az ún. átmeneti gazdaságit. A szélesebb politikai közvéleményben ekkor, Tisza ajánlatának a napjaiban tudatosult, hogy Bethlen István előtt esetleg más politikai jövő is állhat, mint a földbirtokosság osztály- s Erdély partikuláris érdekeinek a védelmezése. A május 1-jei megbeszélésen nemcsak Esterházy, hanem Bethlen sem adott egyértelmű feleletet, noha Tisza ajánlata megfelelt annak, amit márciusi

parlamenti beszédében követelt. Válaszukat mindketten pártjuk véleményétől tették függővé.[210] A helyzet kulcsa így Andrássy kezébe került. Ha elfogadja Tisza ajánlatát, a munkapárti kabinet néhány hónappal bizonyosan tovább élt volna. Andrássy azonban, aki egyrészt miniszterelnök akart lenni, másrészt az új kormányprogram sem elégítette ki teljesen, nem ezt tette. Elutasító álláspontját az alkotmánypártiak többsége és a függetlenségi ellenzék vezetői is támogatták. A tanácskozások így azzal fejeződtek be, hogy Bethlen és Esterházy kijelentették: nem fogadják el a miniszterséget, s nem óhajtanak a Tisza-kabinetbe belépni.[211]

Az ellenzék nyomásának és az új uralkodó óhajának engedve 1917 májusában Tisza lemondott. A király az Andrássyhoz közel álló Esterházy Móricot nevezte ki utódjául. Az új belügyminiszter, Ugron Gábor sajtónyilatkozatában jelentette be, hogy Erdély újjáépítését az Erdélyi Szövetség 1914-es programja alapján kívánja megkezdeni.[212] A földművelésügyi miniszter, Mezőssy Béla pedig az ingatlanforgalom állami ellenőrzéséről és szabályozásáról készült benyújtani törvényjavaslatot. A kormányprogram és Bethlen felfogása ezeken a pontokon többékevésbé fedték egymást. Ezért ezekre, pontosabban az ingatlanforgalomra vonatkozóan Bethlen félhivatalos formában konkrét kormánymegbízatást is vállalt. Mezőssy kérésére írásba foglalta az Erdélyben kívánatos birtokpolitikával és az ingatlanforgalom korlátozásával kapcsolatos nézeteit, s vállalta azt is, hogy figyelemmel kíséri a magyar tulajdonban levő földek adásvételi ügyeit.[213]

Ezzel azonban ki is merült azoknak a konkrét teendőknek a köre, amelyekkel Bethlen elvfeladás nélkül egyetérthetett. A kormányprogram középpontjába állított választójogi reformról ugyanis már Tiszához hasonlóan azt tartotta, hogy azzal a békekötésig nem lenne szabad foglalkozni, s ha már foglalkoznak, a szavazati joggal rendelkezők körét felelőtlenség úgy és olyan mértékben kiterjeszteni, ahogyan és amilyen mértékben azt az ellenzék mérsékeltebb köreiben is tervezték. Esterházynak, aki kabinetalakítása után őt is felkereste és támogatását kérte, kijelentette, hogy választójogi programja miatt csak feltételesen támogatja. Hozzátette: ha a törvénytervezet megjelenik, s intencióinak nem felel meg, nyíltan fel fog lépni a kormánnyal szemben, s a pártból is ki fog lépni.[214]

Nyilvánosan két hónap múlva, a maros-tordai megyegyűlésen jelentette be fenntartásait. Az erdélyi magyarság – mondotta munkapárti részről erősen propagált beszédében – csak olyan reformot támogathat, amely „...számol ugyan a demokratikus fejlődés követelményeivel, de egy jottát sem enged abból, hogy erdélyi magyarságunk egyfelől a parlamentben megfelelő képviseltetésben részesíttessék, és hogy magában Erdélyben a községi, a városi, a vármegyei életben a magyarság szuprematiája teljes mértékben fennmaradjon".[215]

Bethlen újabb választójogi fellépésével egyidejűleg az erdélyi munkapárti képviselők is mozgolódni kezdtek a tervezett demokratikusabb választójog ellen. Júliusban több értekezletet tartottak, s szeptember elején elhatározták egy választójog-ellenes erdélyi blokk megalakítását.[216] Az ezzel kapcsolatos munkapárti sajtóközlemények eldöntött tényként közölték, hogy az új erdélyi érdekszervezet alelnöke Bethlen István lesz.[217] Bár Bethlen ezt cáfolta,[218] megállapítható, hogy a kormány választójogi radikalizmusa elleni közös küzdelem szándékával közte és a Munkapárt között ezekben a hetekben egyfajta kölcsönös közeledés mégis elkezdődött. Bethlen – még júniusban – arra igyekezett rávenni Tiszát, hogy mint pártelnök engedélyezze a Munkapárthoz kötődő konzervatív erdélyi főispánok hivatalban maradását. „A választójog szempontjából nem indokolt, hogy olyan emberek helyébe, akik pártpolitikai-

lag nem exponálták magukat eddig túlságosan, csak azért, hogy néhány főispáni állás betöltésénél nehézségek támasztassanak, a konzervatív választói jog hívei reszkírozzák azt, hogy ezen főispáni állások olyanokkal töltessenek be, akik tűzzel-vassal lesznek esetleg hajlandók a választójogi szélsőségek mellett propagandát csinálni" – írta levelében.[219] Bár Bethlen kérését Tisza elutasította (csak Széll József fogarasi főispán erdélyi kormánybiztossá történő kinevezéséhez járult hozzá), ő is és hívei is nagyon fontosnak tartották a vele való kapcsolattartást, s szeptember–októberben fontolgatták is bevonását a Munkapárt választójog-ellenes kampányába.[220] Ennél több azonban egyelőre nem történt.

A munkapárti és konzervatív ellenzéki közeledés Apáthy Istvánt, a Károlyi-párt egyre aktívabb erdélyi exponensét arra késztette, hogy az ellenzéki pártok 1914-ben megalakított közös erdélyi szervezetének, az Erdélyi Szövetségnek a felélesztését kezdeményezze. A tervvel a legtöbb ellenzéki képviselő (Bethlen is) egyetértett, ismét áthidalhatatlannak látszó ellentétek mutatkoztak azonban a programot illetően. Apáthy, Ugron és mások kifejezetten kormánytámogató jelleggel szerették volna a szövetséget újjáéleszteni, s ennek megfelelően demokratizálni akarták a régi programot, különösen annak választójogi részét. A konzervatívok, élükön Bethlennel, azonban már az 1914-es program választójogi pontozataihoz is csak „nehéz szívvel" járultak hozzá, s azok módosítása elől mereven elzárkóztak. Apáthyhoz írott levelében Bethlen kijelentette, hogy a vezető tanács szeptember végére kitűzött ülésén csak akkor vesz részt, ha „... a gyűlésen az egész választójog kérdése mint kontrovers kérdés a tárgyalás anyagából kikapcsoltatik, illetve a gyűlés kimondja, hogy ámbár Erdély érdekét a választói jog eminenter érinti, határozatot e tárgyban nem provokál, miután az egyértelműség e tárgyban el nem érhető".[221] A szövetség vezetőinek egy része emiatt leghelyesebbnek tartotta volna, ha Bethlent meg sem hívják, s távollétében módosítják a programot.[222] Apáthy azonban jól látta, hogy Bethlennek a „lehagyása", akiről – Ugron Gábor megállapítása szerint – „Ekkor már mindenki tudta a parlamentben, hogy előbb vagy utóbb az ország sorsának intézésében nagy szerepet fog játszani",[223] az Erdélyi Szövetség jelentőségének csökkenését s esetleg a választójog-ellenes erdélyi blokk megalakulását eredményezné. Ezért Bethlen kívánságának megfelelően hozzájárult, hogy a vezető tanács szeptember 30-ára összehívott kolozsvári ülésén a választójog kérdése ne szerepeljen a napirendi pontok között.

Az előzetes megbeszélések másik vitakérdése a szövetség és a Munkapárt viszonya volt. Mint 1914-ben, Bethlen ekkor is azt szerette volna, hogy az erdélyi munkapártiakat is vonják be a szövetségbe, sőt annak irányításába. Ebben viszont Apáthyék makacsolták meg magukat. „...maradjunk csak úgy, amint voltunk" – szögezte le a 29-i előzetes értekezleten Thorma Miklós, mire Bethlenék – tudósított ugyancsak ő – „...látva a hangulatot, nem forcírozták tovább a kérdést".[224]

A régi program háborús helyzetnek megfelelő módosításáról a 30-i ülésen Bethlen terjesztett elő indítványt. Tervezetének első két pontja a békefeltételekkel foglalkozott. Talán az egyhangúság biztosítása céljából, talán mert időközben maga is közeledett a realitásokhoz, Szerbia bekebelezését s egyáltalán szerb területek annektálását ezúttal nem kezdeményezte. Jelentősen mérséklődött Romániával szembeni területszerzési vágya is. Lakosságcseréről és jelentősebb román területek annektálásáról nem ejtett szót, hanem csupán a „katonai szempontoknak megfelelően" javasolt határkiigazításokat a román–magyar határon. Ezeket természetesen Románia rovására. Az erdélyi magyar-székely határőrvidék kialakítása ugyan szerepelt indítványában, ez azonban nem feltétlenül sértett román érdekeket. Parlamenti beszédéhez

képest új momentum volt tiltakozása „minden olyan törekvés ellen, amely Magyarország és Románia között szorosabb közjogi kapcsolatot óhajtana".[225] Ezzel azoktól a IV. Károly által is támogatott osztrák vezetőktől és egyes román politikusoktól kívánt elhatárolódni, akik a határ menti területek annektálása helyett egész Romániát szerették volna a Monarchiához kapcsolni – előbb vámszövetség, illetve vámunió formájában, később pedig szorosabb jogi és politikai kötelékekkel is.[226]

A harmadik pontban Erdély háború utáni gazdasági megerősítésével és ennek részeként a vasúthálózat fejlesztésének szükségességével foglalkozott. A néhány hét múlva elkészült részletes tervezet a meglévő Arad–Gyulafehérvár–Tövis, illetve Nagyvárad–Kolozsvár–Tövis vonalon kívül négy új vasúti fővonal kiépítését javasolta. Ezek nyugat–keleti irányban szelték volna át Erdélyt, s a székely körvasút nyomvonalát részben követve, részben keresztezve érték volna el a határt. Az Erdélyi Szövetség vasúti tervezete mindösszesen 2000 km új sínpár háború utáni lefektetését irányozta elő. Ez a mennyiség az 1849 és 1914 között épült erdélyi vasútvonal hosszának (4500 km) közel felét tette volna ki, költségszükséglete (háború előtti árakon számítva kb. 120 millió korona) pedig az állami költségvetésből a gazdasági és infrastrukturális jellegű célokra fordított hányad egy teljes évi összegével lett volna azonos.[227]

A negyedik pontban az „önérdekű" birtokparcellázás megakadályozását követelte Bethlen azért, hogy „a háború után végrehajtandó nagy nemzeti és szociális birtokpolitika" megvalósítható legyen. Végül azok ellen az erdélyi románok ellen sürgetett erélyesebb fellépést (vagyonelkobzást), akik a román csapatokkal együttműködtek.[228]

Bethlen programtervezetét Kemény Árpád és mások néhány más javaslattal egészítették ki. Kiemelkedik ezek közül egy erdélyi királyi biztosság szervezésének a követelése, amelynek – a Tisza által tervezett erdélyi minisztériumhoz hasonlóan – Erdély „talpraállításának" előkészítése, illetve végrehajtása lett volna feladata. Az Erdélyi Szövetség vezető tanácsa szeptember 30-án megválasztotta szűkebb körű irányító testületét, az ún. elnöki tanácsot is. Ez Apáthy javaslatára három elnökből (Bethlen, Ugron és Kemény Árpád), három ügyvezető elnökből (Apáthy – Kolozsvár, Bedő Sándor – Marosvásárhely, Zakariás János – Brassó) és hat alelnökből állt.[229]

Az Erdélyi Szövetség követelései közül először a birtokforgalom állami ellenőrzése valósult meg, amelyet az Esterházy-kormányt 1917 augusztusában felváltó Wekerle-kabinet is programjába iktatott.[230] Az október végén megjelent 4000/1917. számú miniszterelnöki s az ezt kiegészítő 170096/1917. számú földművelésügyi miniszteri rendelet az ország 32 „határszéli", tehát döntően nemzetiségi vármegyéjében megszüntette a szabad birtok-adásvételt és a 10 évnél hosszabb időre szóló bérbeadást, s kimondta az állam elővásárlási jogát. A rendeletekben foglaltak végrehajtása, azaz a birtokforgalom ellenőrzése és szabályozása, valamint javaslattevés eladó földbirtokok állami megvételére, általában az Országos Ingatlanforgalmi Bizottság, Erdélyben pedig a Kolozsvár székhellyel felállított Erdélyi Ingatlanforgalmi Bizottság feladata volt. Utóbbi elnöke Bethlen lett.[231] Ezzel kapcsolatos teendőit nagyon komolyan vette, s az Altruista Bank erre előirányzott 8 milliós alapjának felhasználásával 1918 őszéig több kisebb-nagyobb birtoktestet vásároltatott, s még több (összesen mintegy 10 ezer hold) szabadpiaci eladását akadályozta meg.[232]

Bethlen és az Erdélyi Szövetség többi vezetője azt szerették volna, hogy a fenti birtokforgalmi rendeleteket továbbfejlesztendő a kormány még a háború befejezése

előtt dolgoztasson ki egy „szerves birtokpolitikai törvényjavaslatot". Elképzelésük szerint ennek mind a háború kiváltotta vagy fokozta szociális gondokra, mind Erdély és „az alföldi magyarság érdekeire" tekintettel kellett volna lennie.[233] Bár ennek szükségességét a kormány elismerte, a törvényjavaslat 1918 őszéig nem készült el.

Az Erdélyi Szövetség határozatai közül ezenkívül úgy-ahogy még kettő valósult meg. 1918 márciusában IV. Károly Ugron Gábor volt belügyminisztert erdélyi királybiztossá nevezte ki. Ugron királybiztosi programja megegyezett az Erdélyi Szövetség gazdasági programjával. Ennek realizálásához azonban sem pénzt, sem elegendő hatáskört nem kapott.[234] A szövetség békefeltételekkel kapcsolatos kívánalmainak egyikét az 1918. május 7-én aláírt bukaresti béke realizálta. Románia ebben elfogadta, hogy az Orsovától Bukovináig terjedő román–magyar határ, amely addig a Kárpátok gerincén húzódott, átlagban mintegy 10 km-rel keletebbre, illetve délebbre helyeződjék, azaz a hegyvonulat keleti és déli lejtőire vagy lábához kerüljön.[235] Magyarország ezzel mintegy 5 ezer km^2-nyi területet nyert, pontosabban nyert volna, ha a békeszerződésnek ezt a pontját végre is hajtják. Erre azonban már nem került sor, aminthogy az Erdélyi Ingatlanforgalmi Bizottság által képezett földalap sem a magyar birtokpolitika céljaira fordítódott. A központi hatalmak 1918 őszén bekövetkező összeomlása, Erdély román megszállása s végül a politikai impériumváltozás következtében az Erdélyi Szövetség programja történelmi mértékkel mérve szinte egyik percről a másikra a múlt teljességgel hasznavehetetlen rekvizitumává minősült, amely sem az erdélyi magyar politikának, sem a magyarországi román politikának nem lehetett kiindulópontja. Az Erdélyi Szövetség győzelemre készült, s a háború vereséggel végződött.

Vázsonyi Vilmos igazságügyi és választójogi miniszter 1917 karácsonya előtt ismertette új választójogi törvénytervezetét. Javaslata a frontkatonákat (életkori, vagyoni és műveltségi cenzus nélkül), a 24 éven felüli írni-olvasni tudó s 4 elemit végzett vagy 10 korona adót fizető férfiakat, továbbá a 24 éven felüli, polgárit végzett nőket és az írni-olvasni tudó hadiözvegyeket kívánta választójoggal felruházni. Együttes számuk mintegy 3 millió 600 ezret tett volna ki.[236] Az 1910-es választói létszám (1 millió 1-200 ezer) ezáltal megháromszorozódott, az 1913-as törvény szerinti (1 millió 8-900 ezer) pedig megkétszereződött volna. Így a választójoggal felruházott magyar állampolgárok köre méreteiben megközelítette volna a fejlett nyugat-európai államokban választójoggal rendelkezők össznépességéhez viszonyított (általában 30% alatti) arányát.[237]

Vázsonyi javaslatával az utolsó háborús év egyik legtöbbet vitatott kérdése került a magyar közéletbe. Az egyre nagyobb befolyásra szert tevő parlamenten kívüli baloldal és a Károlyi-párt balról, a Munkapárt és az 1918. január végén 48-as Alkotmánypárt néven egyesülő ellenzéki pártok (Alkotmánypárt, Néppárt, Apponyi-féle Függetlenségi Párt és a Polgári Demokrata Párt) konzervatívjai jobbról támadták. Bethlen először az Alkotmánypárt január 12-i értekezletén fordult szembe a javaslattal. Kijelentette, hogy a törvénytervezetet „nemzeti veszedelemnek" tartja, s miután azt az Alkotmánypárt hivatalosan támogatta, felvetette a pártkérdést.[238] A szakadást elkerülendő a 48-as Alkotmánypárt megalakulásával egyidejűleg Andrássy feloszlatta pártját. A párttagok többsége (köztük az erdélyiek és az agráriusok is) az új kormánypártba lépett, Bethlen pedig Kaas Alberttal és gróf Károlyi Gyulával együtt a pártonkívüliséget választotta.[239]

Részletesen az ellenzéki pártokhoz tartozó konzervatív erdélyi vezetők február 9-i kolozsvári értekezletén fejtette ki ellenvéleményét. Álláspontja lényegét tekintve

ugyanaz volt, mint 1913-ban: a magyar munkás és paraszt választópolgárrá tételével (bizonyos megszorításokkal) egyetértett, a nemzetiségi lakosság választójogának kiterjesztését azonban mereven ellenezte. A választójog általános kelléke ne az írni-olvasni, hanem a magyarul írni-olvasni tudás legyen – követelte első helyen. Ezt a frontkatonák, az ún. Károly-keresztesek esetében is elengedhetetlennek tartotta. Az alternatív jellegű másodlagos kellékekkel kapcsolatban azt kívánta, hogy a 10 koronás adócenzust emeljék 15 koronára, meg azt, hogy a 4 elemis végzettséget csakis olyan iskolák igazolhassák, amelyek az Apponyi-féle népiskolai törvényben foglaltaknak eleget tettek.[240]

1918 első felében a kolozsvári értekezleten elfogadott Bethlen-féle javaslatokkal teljesen egyező vagy nagyban hasonló módosításokat követelt az EMKE, Maros-Torda vármegye, a Magyar Szövetség, az Országos Közművelődési Tanács és az OMGE.[241] Bethlen nagyon szerette volna, ha az Erdélyi Szövetség is hasonló határozatot hoz. Ebbe azonban sem a másik két elnök, sem Apáthy nem egyezett bele.[242]

A vármegyék és a nacionalista egyesületek sorozatos tiltakozásai s még inkább Tisza és a munkapártiak ugyancsak reformellenes magatartása Wekerlét arra késztették, hogy Vázsonyi törvényjavaslatát alku tárgyává tegye. Mivel azonban ez sem vezetett eredményre, április közepén a második Wekerle-kormány is lemondott.[243]

A 48-as Alkotmánypárt április 20-án vitatta meg az ellenzékbe vonulás vagy kormányon maradás alternatíváját. Andrássy, Apponyi, Vázsonyi és a párt körülbelül kétötödét kitevő híveik Ugron javaslatára szavaztak, amely a további engedmények helyett az ellenzékbe vonulást ajánlotta. A Bethlenhez közel álló erdélyiek (Győrffy Gyula, Gál Sándor, Kállay Ubul), a néppártiak (gróf Zichy János, Simonyi-Semadam Sándor stb.), a konzervatív apponyisták és a disszidens munkapártiak, akik a többséget alkották, azonban a kormányhatalom megtartása, azaz a további engedmények és a Munkapárttal való megegyezés mellett voksoltak.[244] Utóbbiakra támaszkodva Wekerle megegyezett Tiszával, s május 8-án ismét ő alakított kormányt – ezúttal már Apponyi, Esterházy és Vázsonyi nélkül. A kormányalakítás után néhány nappal a 48-as Alkotmánypárt formálisan is kettészakadt. A képviselők közel fele ellenzékbe vonult, másik része pedig, amelyhez az 1919 utáni évek számos minisztere és vezető politikusa, így például gróf Teleki Pál, gróf Zichy János, báró Szterényi József, Popovics Sándor, Vass József, Simonyi-Semadam Sándor és Gieswein Sándor is tartozott, követte Wekerlét a választójogi törvénytervezet további megcsonkításának, a Tiszával való összefogásnak s végső soron a Munkapárttal való egyesülésnek az útján.[245] Bár formálisan csak később csatlakozott, kezdettől fogva ehhez a külön politikai irányzattá ezekben a hónapokban összeálló konzervatív-nacionalista és keresztény-agrárius színezetű csoporthoz kapcsolódott Bethlen is.

Az áprilisi kormányválság érdekes fejleménye volt Bethlen szempontjából, hogy neve ekkor merült föl először a lehetséges miniszterelnökök között. A vezető politikusok közül mindenekelőtt Tisza gondolt személyére, aki Wekerle „legalkalmasabb utódját" látta benne.[246] Ez azonban az adott helyzetben távolról sem számított a legjobb ajánlólevélnek, úgyhogy nem is ő, hanem ismét Wekerle alakított kormányt. Wekerle dezignálása után Bethlen egy ideig mint belügyminiszter szerepelt az előzetes kormánylistákon,[247] ám a miniszterelnök végül is a tárca nélküli erdélyi és felvidéki miniszterséget ajánlotta fel neki.[248] A megbízatást Bethlen elvileg elvállalta, gyakorlatilag azonban rekonstrukciós tervének és hatásköri elképzeléseinek elfogadásától tette függővé kormányba lépését. Mivel hatásköri igényeit a kormány több

tagja túlzottnak tartotta, miniszteri kinevezése ismét elmaradt, illetve további tárgyalásoktól tétetett függővé.[249]

Tisza és Wekerle előzetes megállapodása alapján májusban újra kezdődtek a még januárban létrehozott 48 tagú választójogi bizottság vitái és tanácskozásai. Ezeken Bethlen is rendszeresen részt vett. A vita az írni-olvasni vagy a magyarul írni-olvasni tudás kérdése körül forgott. Bethlen makacsul ragaszkodott eredeti álláspontjához, azaz a magyarul írni-olvasni tudáshoz, míg Tisza csak annyit akart elérni, hogy a választójog alapkelléke – alternatív jelleggel – a magyarul írni-olvasni tudás vagy a 4 elemis iskolai végzettség legyen. Mivel Wekerle az eredeti változatot védte, a vita kompromisszummal zárult. Tisza hozzájárult, hogy az alapjogcím csak az írni-olvasni tudás legyen, Wekerle pedig elfogadta a műveltségi cenzus felemelését 4 elemiről 6 elemire. A választói joggal rendelkezők száma az eredeti javaslathoz képest így közel 1 millióval, azaz 3 millió 6-700 ezerről körülbelül 2 millió 700 ezerre csökkent.[250]

A Tisza és Wekerle közötti megegyezéssel, illetve a bizottságban szótöbbséggel elfogadott határozattal Bethlen elégedetlen volt, s a javaslat parlamenti vitájában megismételte fenntartásait. Felszólalásában, amely az 1918 előtti magyar parlamentben elmondott utolsó nagyobb beszéde volt, kitért a háború utáni szociálpolitikai teendőkre is. Fejtegetéseinek a lényege az volt, hogy a hagyományos vezető rétegek uralmának fenntartását, illetve az ezt veszélyeztető polgári értelmiség elszigetelését a munkásság és a parasztság szociális igényeinek bizonyos, korlátozott mértékű kielégítésével lehet és kell biztosítani. Ezzel későbbi belpolitikájának egyik legfontosabb alaptörekvését fogalmazta meg. 1910-ben hasonló program jegyében indult *A Cél*, amelyet Bethlen 1913 óta főmunkatársként jegyzett. Noha e lap nyílt és egyre erősödő antiszemitizmusát Bethlen eddig nem vette át, a liberális-demokrata értelmiség törekvéseit ezúttal maga is a „bevándorolt" és a „magyar nemzet tradícióival, felfogásával és irányaival nem asszimilálódott" zsidóság hatalmi aspirációiból eredeztette. Név szerint Jászi Oszkárt s a vele kötött szövetségért Károlyi Mihályt támadta, akik – mint írta – saját hatalmi vágyaiktól ösztönözve a „holt számot, a tömeget" tervezik úrrá tenni a nemzet felett. Választójogi radikalizmusukkal Bethlen a „fokozatos haladás" konzervatív, konzervatív-liberális elvét állította szembe, amely az általános választójoghoz hosszabb idő alatt és annak megfelelően kíván eljutni, ahogyan és amilyen mértékben az „alsóbb néprétegek" a nemzeti kultúra részeseivé s ezáltal a nemzet részévé válnak.[251]

A nyár második felét, miután a választójogi törvénytervezetet a képviselőház elfogadta s a parlamenti ülésszak véget ért, Erdélyben töltötte. Elsősorban Kolozsvárt tartózkodott, ahová birtokpolitikai teendői s 1918 tavaszától a Pro Transsylvania örökébe lépett „Erdélyi Gyermekért" nevű egyesület elnöki tiszte is kötötte.[252] A központi hatalmak katonai vereségét előrevetítő frontesemények, a piavei támadások kudarcával, a nyugati front összeomlásával s végül a balkáni antanthaderő szeptember közepi támadásával kapcsolatos hírek itt érték. Ezek mind őt, mind Apáthyt és az Erdélyi Szövetség többi vezetőjét arra késztették, hogy – legalább az utolsó órában – felkészüljenek a katonai vereség Erdélyben várható politikai következményeire. A teendők megvitatása céljából szeptember végére tanácskozást hívtak össze Kolozsvárra.[253]

A gyűlés előtt három nappal Bulgária kapitulált, s ezzel a katonai vereség lehetősége valósággá vált. Az Erdélyi Szövetség elnöki tanácsának értekezlete elmaradt, Bethlen a fővárosba sietett. Útitársaiul Ugron Gábor s a szarvaslesét félbeszakító

Károlyi Mihály szegődtek. A Kolozsvártól Budapestig tartó egész éjszakai beszélgetés fő témája a nemzetiségi kérdés volt. „Ugron és én – emlékezett vissza a vitára Károlyi – a messzemenő engedmények megadása mellett voltunk, ami sehogy sem tetszett Bethlennek, aki végül annyit mégis koncedált, hogy ilyen rossz katonai és külpolitikai helyzet mellett a régi alapon nem lehet szilárdan kitartani, és kényszerülve lesz a magyarság valami engedményt tenni a nemzetiségek javára. De a lehető legnagyobb szűkmarkúsággal akart nekik mérni... Még ekkor is a legélesebben kritizálta Jászi Oszkár nemzetiségi politikáját, kivált a Keleti Svájc gondolatát..."[254] Hogy pontosan mik voltak azok az engedmények, amelyeket szeptember végén, október elején Bethlen „végül ... mégis koncedált", Apáthy István Károlyi Mihályhoz intézett október 14-i leveléből ismeretesek. Eszerint Bethlen, aki az Eötvös-féle nemzetiségi törvényt mindeddig elhibázottnak, Tisza 1913–14-es tárgyalásait pedig politikai melléfogásnak tartotta, s aki alig egy éve még egész Szerbiát annektálni akarta, az Erdélyi Szövetség október eleji ülésén elismerte Horvátország jogát az önrendelkezésre, s az etnikumok szerint kikerekítendő megyék kétnyelvűségének kötelezővé tételéhez, a felekezeti iskolák „messzemenő tanügyi önkormányzatának" bevezetéséhez, sőt nemzetiségi államtitkárságok és minisztériumok szervezéséhez is hozzájárult. Az Erdélyi Szövetség ekkor megvitatott és elfogadott új nemzetiségpolitikai állásfoglalásában az erdélyi magyarság megerősítéséről, birtokpolitikáról és stratégiai határkiigazításokról már szó esett; az erdélyi románok egyházi, közművelődési, gazdasági és közigazgatási önkormányzatának kiépítése, illetve továbbfejlesztése viszont igen nagy nyomatékkal szerepelt.[255]

Károlyi, aki a háború első felében még maga sem követelt ennél többet, de ekkor már a föderalizálás, illetve a nemzetiségi autonómiák alapján állt, ezeket az engedményeket kevésnek tartotta, s a későbbiek bizonyítják, hogy igaza volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az Erdélyi Szövetség 1918. őszi állásfoglalása Bethlen korábbi nemzetiségpolitikai koncepciójához képest ne lett volna gyökeresen új. Az volt, mégpedig olyannyira, hogy Károlyinak írott levelében – mint hihetetlent – Apáthy újra és újra megjegyezte: az új programot Bethlen István is elfogadta és helyesli. Kérdés: mi vitte rá? Korábbi nézeteinek felülvizsgálata vagy egyszerűen csak az új helyzethez való alkalmazkodás szándéka? Úgy véljük, s ezt Károlyi memoárja is bizonyítja, hogy egyértelműen az utóbbi. A tét – s ezt Bethlen világosan látta – Erdély és a többi vegyes etnikumú terület hovatartozása lett. A magyar impérium megmaradásáért 1918 októberében ennyit, később még többet is hajlandó lett volna megadni. Pálfordulása mindamellett igen jelentős lépésnek tartható. Ha reálpolitikai indítékból is, Bethlen itt és ekkor, a Károlyi-párt régi nemzetiségpolitikai progamjának az elfogadásával lépett rá arra az útra, amely egy lehetséges román–magyar megegyezés, s ami ennek előfeltétele volt, az erdélyi kérdés kompromisszumos rendezésének az irányába mutatott, s amelyről egész további pályafutása alatt nem tért le.

Nemzetiségpolitikai álláspont-módosítása nem járt együtt a belpolitika egyéb kérdéseiben vallott nézeteinek revideálásával. Általában véve Bethlen 1918 októberében is úgy gondolkodott és úgy politizált, ahogyan korábban. Miután IV. Károly október 16-i manifesztációjával a pártokat elválasztó hagyományos közjogi ellentétek érvényüket vesztették, s ezzel a világnézeti alapon szerveződő pártélet legnagyobb akadálya elhárult, a Munkapárt és a 48-as Alkotmánypárt maradéka egyesült. A pártegyesülés egyik fő szorgalmazója Bethlen volt.[256] Azt remélte, hogy ezzel mind Károlyi, mind az általános és titkos választójog programjával koalíciós kormányt alakítani kész Andrássy kinevezése tárgytalanná válik, s a kormányrúd az új konzer-

vatív tömörülés kezébe kerül. Utolsó parlamenti felszólalásában, október 23-án a képviselőház feloszlatására vonatkozó házelnöki javaslatot támogatta azért, hogy az október végi tömeghangulat hatása alatt nehogy a Ház „átgondolatlan" törvényeket hozzon.[257] Október 24-én, az új párt értekezletén másokkal együtt azt hangoztatta, hogy legfontosabb feladat a „határok megvédése" és a „belső rend fenntartása".[258] „Felfogásom szerint minden politikus szeme előtt csak egy szempont lebeghet: Magyarország integritása. Minden más kérdés csak elterelné a politikai világot ettől a főkérdéstől, amelyért pedig minden áldozatot meg kell hozni. Ez pedig csak egy módon lehetséges, ha mindnyájan összetartunk, tekintet nélkül a múltra, a pártállásra és a jövő célokra" – nyilatkozta ugyanezekben a napokban az egyik erdélyi lapnak.[259]

A parlament feloszlatásának másnapján, október 25-én hazautazott Erdélybe. A Nemzeti Tanács megalakulásáról, a forradalom győzelméről és Károlyi kabinetalakításáról már Mezősámsondon értesült. Ugyanitt szembesült a frontokról hazaözönlő katonák indulataival is, akiket Apáthyék hiába próbáltak a kolozsvári vasútállomáson meleg levessel és forró kávéval lecsendesíteni. A falu és a kastély, a parasztok és az uraság patriarchális kötelékei az október végi, november eleji forradalmi napokban meglazultak; a frontkatonák, hadiözvegyek és rokkantak egy része Sámsondon is törleszteni akart. A zavargásokat Bethlen egyik cigány kocsisa és néhány társa kezdeményezték november 3-án. Előbb az egyik nagygazda szalmakazlait gyújtották fel, majd a szövetkezeti boltba törtek be. A menet innen a községházához, s a vele szomszédos Bethlen-kastélyhoz készült. A legelszántabbak vért is akartak látni, s pillanatok alatt megszületett a jelszó: „koncoljuk fel Bethlen grófot és családját". A tömeg hangulatáról két szerb hadifogoly értesítette a kastély lakóit, akik ezzel korábbi ápolásukért érzett hálájukat rótták le Bethlen Margitnak. Bethlen nem vállalta a szembenézést az elszabadult indulatokkal. Családjával együtt a falu melletti nádasba, s onnan az éjszaka leple alatt Marosvásárhelyre menekült.[260] A távolodó falu sziluettje, a már égő községháza lángjai, s a tűz körül hullámzó tömeg képe örökre emlékezetébe vésődtek, s mint megélt élmények a forradalmak elvi elutasításához szolgáltattak számára személyes érveket.[261]

Bár az elégedetlenkedők dühe másnapra mérséklődött, s néhány katona józanságának és lojalitásának köszönhetően végül otthona sem vált a lángok martalékává, november végéig Bethlen nem akart, később pedig már nem tudott visszatérni Sámsondra. A forradalom lázában égő régi Magyarország 1918 őszén végnapjait élte. Az ország történetében gyökeresen új szakasz kezdődött, s óhatatlanul az kezdődött Bethlen életében is. 1918 őszéig sajátos erdélyi jegyekkel rendelkező nagybirtokos politikus volt. Állásfoglalásait az határozta meg, hogy Erdélyben, s Erdélyen belül is olyan részen, a Mezőségen élt és gazdálkodott, ahol a magyar közép- és nagybirtok fogyása, valamint a román parasztság gazdasági térnyerése a legszembetűnőbb volt. Agrárius neokonzervatizmusa és nacionalista nemzetiségpolitikája alapvetően egyaránt ebből a helyzetből fakadt. 1918–19 nagy kataklizmájának hatására, amely őt személy szerint mint embert és földbirtokost is mélyen érintette, a sok tekintetben kifejezetten antiliberális erdélyi nagybirtokos politikus nagyobb perspektívájú s a liberális eszmekörhöz is jobban kötődő konzervatív nemzeti politikussá vált. Ezen új szakasz kezdetét, az 1918 vége és az 1921 közötti éveket összefoglalóan az új feltételekhez való alkalmazkodás s az erdélyi politikusból vezető magyar politikussá válás időszakaként jellemezhetjük.

III. A konzervatív ellenforradalmár (1918–1921)

KÁROLYIVAL ÉS KÁROLYI ELLEN

A polgári demokratikus forradalom, illetve a Károlyi-kormány és Bethlen viszonyát az első hetekben sajátos kettősség jellemezte. A forradalom alapvető belpolitikai célkitűzései (általános és titkos választójog, radikális földreform stb.) ellen Bethlen immár közel két évtizede harcolt, s a demokráciáról, illetve a demokrácia magyarországi adaptálásáról vallott felfogása október–novemberben sem változott. Ebből a szempontból tehát a forradalom ellenségének és a forradalmi kormány ellenfelének számított, amit nem is igyekezett titkolni. A Nemzeti Tanácsra, majd a Károlyi-kormányra felesküdő konzervatív politikusok és közéleti személyiségek nevei között az övé nem szerepelt. A Károlyi-párt határokkal kapcsolatos álláspontját és nemzetiségi politikájának egyes elemeit azonban – ha kényszerből is – már október elején magáévá tette, s természetesen a rend helyreállítását is, ami a kormány egyik alapvető novemberi törekvése volt, erősen kívánta. Mindezek a kormány támogatása mellett szóltak, s Bethlen magatartását eleinte ez utóbbi megfontolások határozták meg. December közepéig nemcsak nem támadta Károlyit, hanem Erdély megtartásáért kifejtett erőfeszítéseiben a háttérből még segíteni is igyekezett. „Borzalmas időket élünk, összeomlik minden... Ebből már nem lehet kimászni, szegény Károlyi hiába erőlködik. De azért kutya kötelessége mindenkinek Károlyit támogatni" – vélekedett november 11-én Ugron Gábor,[1] s az első hetekben, legalábbis ami a kül- és nemzetiségpolitikai teendőket illeti, Bethlen is hasonlóképpen gondolkodhatott.

Először november 11-én tárgyalt Károlyival és Jászival. Megbeszélésük előzménye az volt, hogy a magyarországi és erdélyi románok Aradon működő Nemzeti Tanácsa november 9-én, tehát ugyanazon a napon, amikor Románia ismét hadat üzent Németországnak, ultimátumszerű memorandumot intézett a magyar kormányhoz. A jegyzék azt követelte, hogy a 26 románok lakta vármegye (a történeti Erdély mellett tehát a Bánság, a Részek és Máramaros is) helyeztessék a Nagyszebenben megalakítandó román nemzeti kormány szuverenitása alá.[2] Jászi Erdély kantonális autonómiák szerinti átalakításának javaslatával kívánt Aradra utazni, tervéhez azonban annak az „erdélyi nemzeti tábornak" a beleegyezését is meg akarta szerezni, amely nemzetiségi autonómiákról októberben még hallani sem akart. A megbeszélést, amelyet Károlyi úgy kezdett, hogy „...megkérte Bethlen Istvánt, ne hallgasson személyes érzelmeire, hanem nyújtson támogatást annak megmentésére, ami még megmenthető",[3] egyetértés jellemezte. Jászi indítványát nemcsak Apáthy és a kolozsvári szociáldemokraták vezetője, Vincze Sándor, hanem Bánffy Miklós és Bethlen István is elfogadták. „Maga Bethlen István gróf is – emlékezett utóbb Jászi – nyíltan kifejezte azt a véleményét, hogy ő is az adott körülmények között az általam javasolt kibontakozási tervezetet az elérhető optimumnak tekinti."[4]

Jászi november 13–14-i aradi tárgyalásai teljes kudarccal végződtek. A Román Nemzeti Tanács november 14-én kiáltványban közölte, hogy a románság „...semmi körülmények között sem akar a magyar nemzettel továbbra is bármilyen államközösségben élni, hanem el van határozva a tőle lakott területen szabad és független államot létesíteni".[5] Egy nappal korábban, november 13-án Linder Béla aláírta a belgrádi katonai egyezményt, amelynek értelmében a magyar csapatokat a Szamos felső folyását és a Maros vonalát követő demarkációs vonal mögé kellett visszavon-

ni. A demarkációs vonaltól keletre és délre eső területeket antanthaderő szállhatta meg. A román előőrsök – a konvenció formális aláírását tulajdonképpen be sem várva – november 12–13-án tűntek fel a Kárpátok szorosaiban. Bár a belgrádi egyezményből csak katonai megszállás következett, számítani lehetett rá, hogy a fegyverszünet eme kikötését sem Románia, sem az erdélyi románság nem fogja tiszteletben tartani.[6]

Az új fejlemények a vezető erdélyi politikusokat mély aggodalommal töltötték el, és arra ösztönözték, hogy demonstratív akciók szervezésével ország és világ s különösen a győztesek előtt dokumentálják: Erdély Romániához csatolása, amely mélyen igazságtalan és a wilsonizmussal is összeegyeztethetetlen lenne, a magyarság számára elfogadhatatlan. Az első ilyen akciót a budapesti Székely Nemzeti Tanács kezdeményezte, amelynek élén november közepéig Gál Sándor, Győrffy Gyula és Sándor László, november közepétől pedig Ugron Gábor, Sebess Dénes és Jancsó Benedek álltak. A november 17-i budapesti székely nagygyűlés résztvevői támogatásukról biztosították Jászit, s kimondták, hogy „...az integritás megóvása mellett a nemzetek szabad fejlődését biztosító kantonális szervezet hívei". Arra az esetre, ha a békekonferencia az integritást nem fogadná el, deklarálták az erdélyi magyarság önrendelkezési jogát, és állást foglaltak a Székelyföld „minden államtól független szuverén köztársasággá" alakulásának szükségessége mellett.[7]

Ezzel egy időben az Erdélyben tartózkodó Bethlen is cselekvésre szánta el magát. November 17-én Apáthynak, Ugronnak, Urmánczynak és több más erdélyi vezetőnek is táviratoztatott vagy telefonáltatott, hogy „...halaszthatatlanul sürgős és létünkre vonatkozó fontos kérdések megbeszélése végett" azonnal utazzanak Marosvásárhelyre.[8] Ösztönzésére november 19-én Marosvásárhelyen megalakult egy bizottság, amely feladatát az Erdélyi Székely Nemzeti Tanács megalakításának előkészítésében, továbbá egy november 28-ra, Marosvásárhelyre meghirdetett „székely nemzetgyűlés" megszervezésében jelölte meg. Az előkészítő bizottságban, amelynek elnöke Bodó Sándor vásárhelyi főügyész lett, egyetlen régi vezető erdélyi politikus sem foglalt helyet, s Bethlen sem volt tagja. A háttérben azonban kétségkívül ő, illetve ők álltak, amint erre a vásárhelyi szociáldemokrata sajtó akkor s a romániai történetírás újabban rá is mutatott.[9]

Az előkészítő bizottság Erdélyben szétküldött felhívása tiltakozott Erdély esetleges Romániához csatolása ellen, s minden testületet, szervezetet és egyesületet felszólított Magyarország integritásának megvédésére. Az önálló székely köztársaság kikiáltásának tervére csak annyiban utalt, amennyiben a „nemzetalkotó erdélyi székely magyarság évezredes jogainak csorbítatlan megóvását" külön is kiemelte. Egyes erdélyi lapok azonban ehhez hozzátették, hogy ha Magyarország integritását a győztes hatalmak nem tartanák tiszteletben, akkor a 28-i nagygyűlésen megalakítandó Erdélyi Székely Nemzeti Tanács legfontosabb feladata az lesz, hogy „...a wilsoni elv alapján megvesse fundamentumát egy önálló, független székely köztársaságnak".[10]

Az erdélyi politikusok demonstratív akcióival és a székely köztársaság esetleges kikiáltásának előkészítésével a kormány is egyetértett. A 17-i budapesti nagygyűlés határozatait véleményezve Jászi kijelentette, hogy: „Bármi legyen is az új rend, amely majd kialakul, a székelységnek megvan a joga ahhoz, hogy a benne rejlő nagy nemzeti és kulturális erőket a szabad nemzetek társaságában a legteljesebb mértékben kifejthesse."[11] Bodó Sándornak, aki a marosvásárhelyi nagygyűlésre invitálta, ugyanilyen értelemben táviratozott.[12]

Nem így a marosvásárhelyi szociáldemokrata Munkástanács és a zömmel ugyan-

csak baloldali beállítottságú tagokból (Antalffy Endre, Turnowszky Sándor, Molter Károly, Simó Géza, Csetri János stb.) álló Nemzeti Tanács, amelyek a reakció újjászületését látták a Bethlen kezdeményezte és a budapesti Székely Nemzeti Tanács támogatta mozgalomban. A vásárhelyi baloldal attól tartott, hogy az Erdélyi Székely Nemzeti Tanács döntően konzervatív politikusokból fog megalakulni. Antalffy Endre, a Nemzeti Tanács elnöke 21-én ezért arra kérte Jászit, hogy akadályozza meg a nagygyűlés megtartását, illetve lépjen közbe elhalasztásáért. Noha Jászi, majd Kolozsvárról Apáthy és Vincze Sándor kifejezetten a mozgalom támogatására szólították fel a Munkástanácsot és a Nemzeti Tanácsot, a marosvásárhelyi baloldal – részben elvi, részben hatalmi okokból – továbbra is támadta az előkészítő bizottságot és a háttérben álló Bethlent. „Egy politikailag többszörösen kompromittált, ízig-vérig reakciós, a politika leple alatt saját és mágnástársai egyéni érdekeiért síkraszállani akaró levitézlett államférfi nevét igyekszik felszínre dobni e városnak egy maroknyi polgára, viselkedése, a nemzetiségi kérdésben tanúsított megbocsáthatatlan rideg állásfoglalása és az átkos osztályuralom fenntartása érdekében kifejtett erőlködése az örvény szélére taszította ezt a sokat szenvedett szegény magyar nemzetet" – írta például a radikális-szociáldemokrata *Tükör*.[13] A helyi hatalmi harc Bethlenék visszavonulásával végződött. A tömegbefolyás nélküli előkészítő bizottság november 24-én feloszlatta magát, és a 28-i nagygyűlés levezetését Antalffyéknak engedte át.[14]

A november 28-i marosvásárhelyi nagygyűlésen, amelyen az erdélyi, bánáti és partiumi megyék magyar lakosságának több ezer küldötte vett részt, Antalffy Endre elnökölt. Szónokok Bíró Balázs és Szádeczky Lajos kolozsvári egyetemi tanárok, Ravasz László püspökhelyettes, valamint Szőts János (Kolozsvár) és Csetri János (Marosvásárhely) szociáldemokrata vezetők voltak. Bethlen, Bodó és az előkészítő bizottság többi tagja – noha feltehetően jelen voltak – nem szólaltak fel. A nagygyűlés helyeselte a kormány „wilsonizmuson alapuló" nemzetiségi politikáját és az integritáshoz való ragaszkodást, s az „ettől való eltérést" elutasította.[15] Kiáltványa, amely „A világ népeihez" címet kapta, ugyancsak Jászi alapelképzeléseinek szellemében fogalmazódott. Arra hivatkozva, hogy egy ország lakosságának 15%-a nem követelheti területének 35%-át, s hogy az erdélyi, bánsági és partziumi magyar és német lakossággal szemben a románság kisebbséget képez, a kiáltvány mind Erdély katonai megszállását, mind tervezett elcsatolását jogtalannak és a wilsonizmussal összeegyeztethetetlennek nevezte. Ezután lényegében megismételte Jászi aradi ajánlatát. „Mi nem ígérünk nektek csillogó királyságot; csak ami nekünk van: köztársaságot imperializmus, oligarchia és militarizmus nélkül. Minden nemzetnek egyformán demokratikus és nemzeti önállóságot, saját nyelvű közoktatást, igazságszolgáltatást, községi, járási és állami igazgatást magunk választotta szervekkel. Mindazt, amit a békekongresszustól is bármely nemzet várhat. Egy keleti Sweizot teremtünk magunknak, hol a hitfelekezetek teljes autonómiája, sajtószabadság, egyesülési, gyülekezési, birtoklási és munkaszabadság, szóval az életfeltételek egyenlősége mellett csupán az önként vállalt szerződés tartana össze az emberi tökéletesedés felé vezető nemes versenyen" – tartalmazta a felhívás.[16]

A székely köztársaság esetleges kikiáltásának tervével a nagygyűlés nem foglalkozott, s nem választotta meg az eredetileg tervezett Erdélyi Székely Nemzeti Tanácsot sem. Ehelyett – döntően saját híveiből – Antalffy egy Erdélyrészi Magyar Nemzeti Tanácsot alakított azzal a céllal, hogy az a románok által már megszállt és a belgrádi egyezmény értelmében még megszállandó területeken a magyarság érdekeit védje és ügyeit intézze.[17]

Három nap múlva, december 1-jén az erdélyi románok gyulafehérvári gyűlése a Romániával való egyesülés mellett döntött. A román csapatok másnap bevonultak Marosvásárhelyre. Parancsnokuk, Mosoiu tábornok kijelentette, hogy „...mihelyt annak módját ejtheti, a legelső feladata az lesz, hogy Apponyit, Andrássyt, Wekerlét és a többit kézre kerítsék, és felettük ítéletet fognak mondani". Emellett az erdélyi nagybirtokosok, többek között Bethlen földjeinek fekvése és gazdaságaik élelmiszerkészletei iránt érdeklődött.[18]

Bethlen nem várta be a román csapatok megérkezését. A november 28-i nagygyűlést követően családjával együtt Budapestre utazott, ahol a Múzeum utca 11. számú ház második emeletén bérelt kisebb lakosztályt – egyelőre ideiglenes jelleggel.[19]

Budapestre utazása után először a fővárosi székely mozgalom munkájába kapcsolódott be, amelynek különböző pártállású résztvevőit Erdély, illetve az integritás ügyének védelme és szolgálata kötötte össze. A többeknél is felbukkanó állítás, miszerint a Székely Nemzeti Tanács „vezére", „irányítója", „esze és lelke" Pestre érkezésétől Bethlen lett volna, utólagos túlzás. A testület valódi irányítója a Károlyihoz ekkor már elég közel álló Ugron Gábor volt, s Bethlen valójában a Székely Nemzeti Tanács „külügyi albizottságának" az irányítását vállalta. Ez külföldre irányuló propagandával és külföldi összeköttetések kiépítésével foglalkozott. Az év végétől e bizottságban működött Teleki Pál is, akivel Bethlen ekkor került először közvetlen munkakapcsolatba.[20] Ugronnal és Jancsó Benedekkel egyetértésben ők, Bethlen és Teleki kezdeményezték Bánffy Miklós és Kunfalvi Rezső tanár (korábban az amerikai elnök tanítványa volt Princetonban) kiküldését Svédországba, ami azonban egyiküknek sem sikerült.[21]

A Székely Nemzeti Tanács akcióinak s ezen belül Bethlen „külügyi" tevékenységének kezdetben semminemű ellenforradalmi vagy kormányellenes célja nem volt. Bánffy és Kunfalvi ugyanazzal a feladattal indultak útnak, mint a kormány emisszáriusai: a magyar érdekeknek kellett volna pártfogókat szerezniük a győztesek között. A viszonyra jellemző, hogy a kormány belügyminisztere – éppen Bethlen kérésére – az Országház épületében utalt ki helyiségeket a Székely Nemzeti Tanácsnak, s hogy Bánffy és Kunfalvi kormánytámogatással (1 millió koronát kaptak) utaztak külföldre. Kormánypénzen (30 millió koronát folyósítottak) folyt a Kolozsvárt szervezni kezdett székely különítmény toborzása és felszerelése is, amit az események előrehaladtával a Székely Nemzeti Tanács egyre szükségesebbnek tartott.[22]

Az ország területi épségének megvédése s ennek eszközei tekintetében tehát továbbra sem állt fenn ellentét Bethlen felfogása és a kormánypolitika között. Nem így a belpolitikában. A kormány reformtervei közül először a demokratikus földreformmal fordult szembe Bethlen. Az OMGE és a Gazdaszövetség december 15-i közös közgyűlésén sértett-dacos büszkeséggel vetette oda a felizgatott kedélyeket lecsendesíteni igyekvő földművelésügyi államtitkárnak (Laehne Hugó): „Minket megnyugtatni nem kell. Mi férfiak vagyunk, és mint férfiak meg is tudunk halni. Azonban a vesszőt megcsókolni sohasem fogjuk." Az országnak – tette hozzá – meg kell értenie, s a gazdaszervezeteknek propagálniuk kell, hogy „...birtokpolitikára szükség van, de a nemzet javára".[23]

Az OMGE február 6-i igazgatóválasztmányi ülésén ismét élesen támadta a törvénytervezet szociális radikalizmusát. A nagybirtokállomány gyakorlatilag teljes felszámolása mellett (a tervezet minden 500, illetve 200 kat. holdon felüli birtokot a parasztság kezére akart adni) elsősorban a nemzetiségi parasztság földhöz juttatását helytelenítette. „...ha a javaslatot – mondotta – a Felvidéken és Erdélyben úgy hajtják

végre, amint tervezik, akkor ezeken a vidékeken megdől a magyar szupremácia, még abban az esetben is, ha semmiféle politikai eszközt nem vesznek igénybe arra, hogy ezeket a területeket az országtól elszakítsák." A különbizottság hivatását, amelyet a földreform ügyének „figyelemmel kísérésére" az igazgatóválasztmány megalakított, s amelynek ő is tagja lett, a törvénytervezet szociális radikalizmusa elleni minél erőteljesebb propaganda megindításában jelölte meg. Az ország népét és az antant képviselőit – javasolta – egyaránt fel kell világosítani arról, hogy „...ez a reform nem fogja megváltani a földművesnépet az ő szenvedéseitől és bajaitól, és nem fogja a városi lakosság élelmezését megkönnyíteni".[24]

Az antant képviselőinek informálásában maga járt elöl jó példával. Leginkább a bécsi angol megbízotthoz, Cuninghame ezredeshez fűzték jó kapcsolatok, akivel – maga is konzervatív beállítottságú lévén – a legkönnyebben tudott szót érteni. Emellett bejáratos volt Vixhez is.[25] Károlyi, aki a konzervatív politikusok irányzattá szerveződését – parlamenti váltógazdálkodásra készülve – eleinte nemcsak hogy nem gátolta, hanem egyenesen kívánatosnak tartotta, sajátos módon maga is elősegítette politikai ellenfeleinek és az antant képviselőinek eszmecseréjét. Az amerikai Taylor-misszió tagjaival például a miniszterelnöki palotában adott fogadáson találkozott Bethlen.[26] Ezeken a megbeszéléseken Bethlen elsősorban továbbra is Magyarország integritását védte, s a kormányhoz hasonlóan arra figyelmeztetett, hogy a demarkációs vonalak további tologatása, illetve az antant általános politikája bolsevizmusba fogják kergetni az országot. Egyre inkább hangot adott azonban a kormány belpolitikájával kapcsolatos fenntartásainak is, s a reformok napirendre kerülésével, illetve a forradalom radikalizálódásával párhuzamosan kritikája fokozatosan élesedett.[27]

Az OMGE február 6-i igazgatóválasztmányi ülésén a kormány pénzügypolitikai tervei kerültek terítékre. Ezek legfontosabb eleme az egyszeri nagy vagyonadó lett volna, amelyet Szende Pál a 20 ezer koronát meghaladó vagyonokra progresszíve akart kivetni. Bethlen ebben a vitában sem tagadta meg önmagát. Az egyszeri nagy vagyonadó helyett részben 20, 30 sőt 50 évre elnyújtott vagyonadózást, részben a devalváció kimondását javasolta. A nagybirtokos érdekeknek különösen ez utóbbi felelt volna meg, hiszen a föld- és épületingatlanokat a leértékelés természetszerűleg nem érintette volna.[28]

Egyfelől a kormány külpolitikai és nemzetiségpolitikai kudarcai, másfelől a forradalom belpolitikai radikalizálódása nemcsak Bethlent, hanem a konzervatív, liberális, sőt mérsékelten demokrata polgári tábor többi tagját is a kormány ellen hangolták, s burkolt vagy nyílt szembefordulásra ösztönözték. Bethlen – körülbelül december végétől – arra törekedett, hogy ezek a politikusok, illetve pártjaik ellentéteiket félretéve kormányellenes szövetséget kössenek, akcióikat összehangolják, s az alapvető kül- és belpolitikai kérdésekben azonos irányvonalat kövessenek. Erőfeszítéseinek első eredménye az a brit kormányhoz intézett petíció volt, amely Anglia pártfogását kérte Magyarország integritásának megvédése érdekében, s amelyet a forradalom előtti ország 33 közéleti és politikai tekintélye (Apponyi, Wekerle, Khuen-Héderváry, Darányi, Herczeg Ferenc, Chorin, Szterényi, Ullman Adolf, Lánczy Leó, Bethlen, Teleki, Klebelsberg stb.) pártkülönbség nélkül aláírt.[29]

Január végére azt is sikerült elérnie, hogy a Keresztényszociális Néppárt, a Földmíves- és Kisgazdapárt, az Országos Köztársasági Párt és a Károlyi-pártból kiszakadt Lovászy-féle Függetlenségi Párt, valamint a Székely Nemzeti Tanács két-két delegált részvételével közös bizottságot hozott létre a külpolitikai kérdések megbeszélésére és a külföld felé irányuló propaganda összehangolására. A bizottság első,

január végi ülésén Szmrecsányi György számolt be Olaszország bécsi megbízottjával, Segré generálissal, valamint a Szerbiától független önálló illír állam létrehozására törekvő horvát politikusokkal folytatott megbeszéléseiről. Szmrecsányi – alighanem jócskán túlozva – úgy tájékoztatta a bizottságot, hogy Jugoszlávia két állammá alakulása esetén „... Olaszország hajlandónak mutatkoznék lemondani azon túlzott követeléseiről, amelyeket Istria és Dalmácia tengerpartjai iránt támasztott, és a legmesszebbmenőleg hajlandó lenne a békekonferencián Magyarország területi integritása mellett állást foglalni." Megbeszéléseinek továbbvitele és esetleges megállapodás keresése végett a bizottság Rómába küldte Szmrecsányit. Feladata Bethlen instrukciója és megfogalmazása szerint az volt, hogy „...igyekezzék odahatni, hogy Olaszország a magyarkérdés megoldásában az érintkezést Angliával felvegye, mert nekünk az a reményünk, hogy Anglia szintén jóindulattal van irántunk, míg Franciaország határozottan ellenünk dolgozik, és Amerika legfeljebb semleges ...". Január végén Szmrecsányi ki is utazott az országból, de kamatoztatható kontaktust teremtenie – Bánffyhoz és Kunfalvihoz hasonlóan – neki sem sikerült.[30]

A bizottság második s valószínűleg utolsó akciója egy 15 térképpel ellátott 10 oldalas memorandum kiküldése volt Londonba. Az írásos anyagot Bethlen, a mellékleteket minden bizonnyal Teleki állította össze. A beadvány – azzal a különbséggel, hogy a Monarchia az integer Magyarországgal helyettesítődött – ugyanabból, a Kárpát-medence geográfiai helyzetéből indult ki, mint Bethlen 1917-es, a békefeltételekkel foglalkozó parlamenti beszéde. Az integer Magyarország – tartalmazta – helyénél és helyzeténél fogva a béke legfőbb híve és védelmezője lenne az új Kelet-Európában, míg felosztása az egész térséget tűzfészekké formálja és a nagyhatalmak (végső soron Oroszország) játékszerévé teszi. 1917-es beszédéhez képest új vonás volt az angol–magyar érdekazonosság erőteljes hangsúlyozása, ami Pulszky Ferenc 1849-es londoni és Kossuth későbbi érvelésére emlékeztetett. Magyarország – állapította meg – érdekeinek biztosítása esetén Anglia „kontinentális Gibraltálja" lesz az átmenetileg franciaorientációs, hosszú távon azonban Oroszországnak vagy Németországnak kiszolgáltatott szláv államok között. A Szmrecsányinak adott instrukcióban és az angoloknak küldött memorandum eme részében a két világháború közötti magyar külpolitika egyik alapgondolata fogalmazódott meg – ilyen egyértelműen talán először.

Belpolitikai szempontból a beadvány abból indult ki, hogy „A jelenlegi magyar kormányt a sajnálatosan gyenge gr. Károlyival egy teljességgel bolsevik kormánynak kell tekinteni, melynek támogatója, helyesebben irányítója a budapesti katona- és munkástanács, mely az ország lakosságának nem egészen 1 ezrelékét képviseli." Ebből adódott a Bethlen szerint legfontosabb feladat: a bolsevizmus hatalomra kerülésének megakadályozása. Ennek érdekében 10-12 ezer fős antanthaderő Budapestre és a nagyobb ipari városokba küldését, a demarkációs vonalak stabilitásának biztosítását, a román, cseh és szerb csapatok által elkövetett atrocitások elleni fellépést s végül az új választások kiírásának, illetve az ezek során „feltétlenül" többséget szerző polgári pártokból alakítandó kormánynak a támogatását kérte.

A terjedelmes memorandum ugyanarra a sorsra jutott, mint a kormány és a kormányellenes erők legtöbb eddigi és ezutáni levele és beadványa. A Foreign Office egy-két alacsonyabb beosztású tisztviselője fejcsóválva áttanulmányozta, elcsodálkozott a magyarok „naivitásán", majd „No action" jelzéssel irattárba tette.[31]

A polgári pártok külpolitikai jellegű együttműködését Bethlen a belpolitika területére is szerette volna kiterjeszteni. Felmerült benne, hogy a már pártokba tömörült

vagy még párton kívüli polgári frakciókat egy pártban egyesítse. Az első ezzel kapcsolatos pártközi értekezlet január 5-én ült össze a ferencesek egyik bérházában. Az értekezleten Zichy János elnökölt. Az elfogadásra szánt programtervezetet Bethlen és a vele ezekben a hetekben fegyverbarátságra lépő Klebelsberg készítette. Szóbeli kiegészítésében Bethlen éles kritikával illette a baloldalt és a kormányt a kialakult kül- és belpolitikai helyzetért. „Nemzeti érzésünket büntetlenül sérthetik, nemzeti ideáljainkat lemosolyogják, nemzeti tradícióinkat bemocskolják, évezredes, bevált intézményeinket könnyelműen felforgatják" – mondta. Az ország egyre újabb és újabb területeit megszálló román és cseh csapatok garázdálkodásai mellett ezzel a belpolitikai reformokra és reformtervekre, így például Károlyi köztársasági elnökségére, valamint a munkáspártok osztályharcos, internacionalista ideológiájára célzott. „Osztálygyűlölet" helyett – hangsúlyozta – a „nemzeti érzés" és a „nemzeti érdek" előtérbe állítására van szükség, amelynek hivatott képviselői a különböző polgári pártok lehetnének. Javaslatát az egységes polgári párt megalakítására azonban csak a kisebbség, a konzervatív munkapártiak és a konzervatív-liberális színezetű Heinrich-féle Magyar Polgári Párt emberei támogatták. A Földmívespárt vezetői és a keresztényszocialisták egyaránt ellenezték, Lovászyék és a kisgazdák pedig meg sem jelentek. A hónap közepén Bethlen még egy pártközi értekezletet hívott össze, ám ekkor sem sikerült megegyezniük.[32]

A későbbi Egységpártot előlegező bethleni terv 1919 elején meghiúsult, mert a polgári-paraszti mérsékelten demokratikus balszárny ekkor még hallani sem akart a jobbszárnnyal való együttműködésről, és mert az új vagy újjászerveződött jobboldali polgári pártok sem kívántak beolvadni egy olyan gyűjtőpártba, amelynek hangadói várhatóan a volt munkapártiak, illetve a hozzájuk közel álló Bethlen lettek volna. Tárgyalásainak második szakaszában, január végétől február közepéig Bethlen ezért arra törekedett, hogy a meglévő pártokba belépni nem tudó vagy nem akaró forradalom előtti konzervatív képviselőket egy külön pártba egyesítse. Szervezőmunkájának eredményeként február 19-én új párt alakult, amely a Nemzeti Egyesülés Pártja nevet vette föl.[33]

Az alakuló ülésen elmondott elnöki megnyitójában Bethlen konkrét programot nem adott, hanem újfent általánosságban bírálta a kormány belpolitikájának „kinövéseit" s ezen belül a szociáldemokrata törekvéseket. Bár – 1918-as parlamenti beszédéhez hasonlóan – ekkor is kifejezésre juttatta, hogy a „múltban folytatott nemzeti politika" a megváltozott viszonyok közepette véleménye szerint is folytathatatlan, tehát reformokra és megújulásra van szükség, beszédében annak hangsúlyozása dominált, hogy a kormány s különösen az SZDP reformtörekvései úgy fejezik ki és úgy képviselik az „alsóbb néprétegek" osztályérdekeit, hogy nincsenek tekintettel a „felsőbb néprétegek" érdekeire. Ezzel – állapította meg – az osztályérdekek felett álló nemzeti érdeket, a „nemzet összes férfiainak szolidaritását" sértik és kockáztatják. A párt feladatát „az alsóbb és felsőbb néprétegek közös harmóniába", „a nemzeti érzés közös harmóniájába" olvasztásában jelölte meg, amit a „demokratikus haladás", illetve a „demokratikus intézmények" és a „múlt tradícióinak" az összeegyeztetésével vélt elérhetőnek. Külpolitikával és nemzetiségpolitikával alig foglalkozott. Ezekről – Deák híres mondását („Amit erő és hatalom elvesz...") parafrazálva – csupán annyit jegyzett meg, hogy „jogait" és területét a magyar államnak sohasem szabad önként feladnia. Ezzel a fegyveres honvédelem szükségességére utalt.[34]

Az alakuló ülés 20 tagú szervezőbizottságot választott, amelynek jellegadó magva konzervatív munkapárti főispánokból és képviselőkből (Iklódy-Szabó János, gróf

Klebelsberg Kunó, báró Perényi Zsigmond, gróf Ráday Gedeon, Rakovszky Iván, báró Solymossy Lajos) állt. A konzervatív munkapártiak, akik közül Perényi és Ráday Bethlen iskolatársai voltak Bécsben és részben Budapesten is, Tisza halálával irányító nélkül maradtak, s már november végén felkínálták a vezérséget Bethlennek. A régi agráriusok közül – Bethlen mellett – csupán Bernát István gazdaszövetségi vezető kapott helyet a bizottságban. A művészvilág konzervatívjait Glatz Oszkár festőművész, valamint Tormay Cecile és Ritoók Emma írónők, a „keresztény ifjúságot" Kende István és Kertész János képviselték. Andrássy és Apponyi hívei közül senki sem szerepelt a bizottság névsorában. Ez arra utal, hogy a volt alkotmánypártiak és apponyisták – az egy Telekitől s az Alkotmánypártból Bethlennel együtt még 1918 elején kilépett Kaas Alberttől eltekintve – nem csatlakoztak az új párthoz.[35]

A Nemzeti Egyesülés Pártjával az 1918–19-es polgári demokratikus forradalom időszakának bevallottan konzervatív, nyíltan forradalomellenes pártja született meg, amelyet a baloldal sajtója ennek megfelelő fogadtatásban részesített. A „munkapárti bárók és grófok" a „...nemzeti egység jelszava mögé rejtik reakciós törekvéseiket, azonban mindenki tisztában van azzal, mit akarnak ezek az urak" – írta a *Világ*.[36] A *Népszava* még élesebben fogalmazott.[37] Cnobloch osztrák követ február 21-i jelentésében a NEP-et a legfontosabb ellenzéki pártként jellemezte,[38] amit azonban erős túlzásnak érzünk. Tekintve, hogy a párt első és utolsó megmozdulása megalakulása volt, reálisabbnak látszik Tormay Cecile értékelése, aki szerint a február 19-i zászlóbontással mindössze annyi történt, hogy „a temérdek kicsi lobogó mellé egy új lobogó" került, illetve, hogy „Bethlen István tábora elszigetelten még egy pártot" alakított.[39] Ennek ellenére tény, hogy az ellenforradalom s ezen belül a konzervatív és konzervatív-liberális politikai erők vezetőjévé Bethlen valóban ezekben a hetekben kezdett válni. Múltja, a háború végére kialakult presztízse és a pártok közötti sajátos közvetítő szerepe mellett ebben Tisza halálának, Apponyi háttérbe húzódásának és Andrássy Svájcba távozásának is része volt.

A forradalomellenes erők január–februári megélénkülése, amelynek Bethlen pártalakítása csak egyik jele volt, a Berinkey-kormányt preventív ellenintézkedések megtételére késztették. Előbb (február 3-án) a *Vörös Újság* szerkesztőségében tartottak házkutatást, majd néhány nap múlva az Ébredő Magyarok Egyesületének helyiségeit és vezető polgári politikusok lakásait vizsgálták át. A Múzeum utcai Bethlen-lakosztályból Bethlen Margit *Tisza* című versének kéziratával távoztak a detektívek.[40] A február 22-i minisztertanácson, ahol az új internálási rendelet alapján letartóztatandók listáját állították össze, Bethlen neve is felmerült. Őt azonban végül nem internálták, hanem csak – Wekerlével, Pallavicinival és Bangha Bélával együtt – rendőri megfigyelés alá helyezték.[41]

Február 22-től március 21-ig Bethlen nem szerepelt a nyilvánosság előtt. A háttérben azonban változatlanul aktív volt. A Tanácsköztársaság kikiáltása előtti hetekben az április elejére meghirdetett választásokra való felkészülés, azaz a kormányellenes polgári pártok választási szövetségbe szervezése állt tevékenységének középpontjában. Elsősorban a Magyar Polgári Párt vezetőivel, Chorin Ferenccel és Heinrich Ferenccel működött együtt, s mellettük a Földmívespárt és a Keresztényszociális Néppárt egy-két hangadójával tudott úgy-ahogy szót érteni. Tárgyalt a szakadár függetlenségiek vezetőjével, Lovászy Mártonnal is. Lovászy azonban továbbra sem kívánt együttműködni vele és a körülötte lévő munkapártiakkal. A radikális keresztényszocialisták és egy-két földművespárti vezető mellett elsősorban rajta, illetve a

mögötte álló függetlenségieken múlott, hogy a március első hetében megalakult „fekete blokkból", ahogyan a Népszava nevezte a polgári pártok választási szövetségét, a NEP és a Tormay Cecile vezette Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége kimaradtak.[42]

A szélsőjobboldali nacionalista szervezetek közül Bethlent a MOVE-hoz fűzték jó kapcsolatok. Gömbös, amint erre már utaltunk, még az erdélyi betörés utáni hónapokban megismerte, Kozma Miklóssal, a Görgey testvérekkel és másokkal pedig 1919 elején került ismeretségbe. Horthy Miklóssal, aki 1919 elején ugyancsak többször megfordult a szerveződő ellenforradalom fővárosi harcálláspontjain, valószínűleg ugyanezekben a hetekben folytatta első eszmecseréit.[43]

A MOVE különböző kalandor terveit – Kozma Miklós szerint – Bethlen „éles és biztos kritikával" illette. Az olaszországi fogolytáborokban levő megbízható tiszteknek és katonáknak „ellenforradalmi nemzeti célokra" való felhasználásával azonban, amit február végén elvben a budapesti olasz katonai misszió vezetője is felkarolni látszott, egyetértett.[44] A MOVE és a Bethlen közötti kapcsolat a szervezet február 22-i feloszlatása után is megmaradt. Amikor – február utolsó napjaiban – Gömbös Bécsbe szökött, instrukciókkal Bethlen látta el. „...Bethlen István súlyt helyezett arra, hogy mielőbb Wienbe menjek, hogy arra az esetre, ha Magyarországon kitörne a vörös forradalom, Wienben egy ellenforradalmi komité számára elő legyen a talaj készítve. Bethlen István arra kért, hogy a Wienben székelő entente-missziókkal vegyem fel rögtön az érintkezést, elsősorban azért, hogy segítségükkel Nyugat-Magyarországot a kommunisták ellen meg lehessen szervezni" – emlékezett erre 1920-ban Gömbös.[45] Márciusban Kozma Miklós hozta-vitte a híreket Bethlennek, illetve Bethlentől, aki tehát február végétől nemcsak legális, politikai eszközökkel küzdött a kormány ellen, hanem a MOVE és más jobboldali radikális nacionalista szervezetek fegyveres ellenforradalmi akcióterveinek hátterében is ott állt. A kormány puccsszerű megdöntését – noha taktikai okokból – mindazonáltal február 22-e után sem helyeselte. Ennek legfontosabb oka az volt, hogy február végén, március elején a kormány végre elszánta magát az Erdélyt hovatovább teljesen megszálló román csapatok feltartóztatására, illetve visszaszorítására. Nyilvánvaló, hogy egy polgárháború vagy akár csak egy belső puccs jelentősen rontotta volna a külső ellenséggel szembeni harc esélyeit. Bethlen ezért úgy rangsorolta a teendőket, hogy előbb a románokat kell kiverni Erdélyből, s a „pesti kormány" ellen fordulni Erdély felszabadítása után is elegendő.[46]

Miközben a magyar politikai élet a választásokra, illetve a románok visszaszorítására készült, a győztesek Párizsban újabb magyarellenes ultimátumot fogalmaztak. A békekonferencia február 26-i döntése azt tartalmazta, hogy a román csapatok a Szatmárnémeti–Nagykároly–Nagyvárad–Arad vonalig nyomulhatnak előre. A békekonferencia döntését Vix alezredes március 20-án nyújtotta át a magyar kormánynak. A békekonferencia határozatáról – ha a részleteket nem is ismerték – a kormány tagjai és a vezető ellenzéki politikusok – különböző forrásokból – már február végén értesültek. Bethlen többszöri fellépése mögött, amellyel a székely hadosztályra támaszkodó katonai ellentámadás megkezdését sürgette, feltehetően ugyanúgy ez állt, mint ahogy Károlyi március 2-i szatmárnémeti beszédének is ez lehetett a közvetlen indítéka. Az a Batthyány Tivadarnál, sőt Károlyi Mihálynál is felbukkanó állítás azonban, miszerint Bethlen a jegyzéket előbb látta volna, mint maga a kormány, s esetleg az átnyújtás időzítése is neki lett volna köszönhető[47] – légből kapott, amint erre már mások is rámutattak.[48]

Bethlen március 21-én délután értesült a jegyzék átadásáról és pontos tartalmáról, mégpedig Ugron Gábortól, aki Károlyi Mihály megbízásából kereste fel lakásán.[49] Károlyi üzenete úgy szólt, hogy szocialista politikusokból álló kormányt kíván kinevezni, megmaradna államfőnek, a jegyzéket nem fogadja el, s Szovjet-Oroszországra támaszkodva meghirdeti a nemzeti ellenállást. Az üzenethez tartozó kérdés pedig úgy, hogy támogatná-e Károlyit és ezt a kormányt Bethlen, illetve a polgári tábor? Bethlen reagálására Ugron Gábor 1924-ben így emlékezett: „Bethlen a szó szoros értelmében kétségbe volt esve a hallottakra, mert bár a Vix-jegyzéket nagyjában ismerte, mégsem képzelte el, hogy az események idáig fognak elfajulni. Bethlen világosan látta a helyzetet. Azt mondta nekem, hogy ő el van készülve a legrosszabbra, a magyarság ügyét ily rettenetes körülmények között elveszettnek tartja... Az ő véleménye szerint nem lehet mást tenni, mint még egy kétségbeesett utolsó kísérletet az utolsó percben a Vix-féle jegyzék rendelkezéseinek megváltoztatására." A délután 4 óra körüli megbeszélésről Ugron azzal távozott, hogy Bethlen kérni fogja Vixet az ultimátum megváltoztatására, s amíg a válasz megérkezik Párizsból, Károlyi ne tegyen semmilyen elhatározó lépést. A koalíciós kormány tehát egyelőre ne mondjon le. A szociáldemokrata kombinációval kapcsolatos kérdésre Bethlen azt üzente, hogy mások nevében nem nyilatkozhat. Javasolta viszont, hogy Károlyi találkozzék személyesen a polgári pártvezérekkel, s kérje ki véleményüket.[50]

Ugron távozása után Bethlen Vix Andrássy úti rezidenciájára sietett. Az ott elhangzottakról a francia alezredes még aznap este továbbított távirata a legautentikusabb forrás. E szerint Bethlen a következő alternatívát állította fel: a jelenlegi demarkációs vonal fenntartása és 15 ezer fős antanthaderő Budapestre küldése esetén Magyarország szövetségre lép az antanttal és szembefordul az „orosz bolsevistákkal"; ellenkező esetben, ha az antant visszautasítja az ajánlatot, „a bolsevikokkal kötnek szövetséget".[51]

Vixtől (már az esti órákban) Zichy Aladár lakására ment Bethlen, ahol a többi polgári pártvezér is gyülekezett. Károlyit várták, aki titkárán keresztül még délután közölte: meghallgatja a polgári ellenzék vezetőit. Károlyi helyett azonban, aki időközben szociáldemokrata kabinet kinevezése mellett döntött, csak titkárának üzenete érkezett. Ez úgy szólt, hogy az „ügy" időközben elintéződvén, a megbeszélés tárgytalanná vált. A jobboldali ellenzék vezetői így magukban tanácskoztak, majd tanácstalanul szétszéledtek.[52]

Másnap reggelre, amikorra Vix távirata Párizsba érkezett, Budapest házain már vörös zászlókat lobogtatott a szél, s a Berinkey-kormányt a kommunistákból és szociáldemokratákból álló Forradalmi Kormányzótanács váltotta fel. A változás értelmében és jelentőségével Bethlen pontosan tisztában volt. Március 23-án, amikor Kozma Miklós találkozni akart vele, már csak az inas tartózkodott a Múzeum utcai lakásban.[53] Bethlen Margit fiaival egyik barátjuk vidéki birtokán húzódott meg, Bethlen pedig egy-két napos dénesfai tartózkodás után – bajusz nélkül, álruhában és hamis útlevéllel – Savanyúkúton át Bécsbe tartott.[54]

AZ ABC VEZETŐJE ÉS A SZEGEDI KORMÁNY BÉCSI KÉPVISELŐJE

Március utolsó napjaiban nemcsak Bethlen, hanem a forradalom előtti parlament számos más tagja is az osztrák fővárosba menekült. Bécs így néhány nap alatt a

Tanácsköztársaság elleni ellenforradalmi szervezkedés központja lett. Részben a polgári demokratikus forradalom alatti pártstruktúrának megfelelően, részben azonban már a Tanácsköztársaság utáni pártviszonyokat előlegezve a Bécsbe menekült magyar politikusokból április elejére három nagyobb csoport alakult. A legnépesebb vezetői a néppárti Szmrecsányi György és az 1918-ig alkotmánypárti, 1918 végétől pedig földmívespárti Pallavicini György voltak, akiket főként legitimista beállítottságuk kötött össze. A csoport mögött, amelyhez a gróf Zichy testvérek, Beniczky Ödön és gróf Sigray Antal is tartoztak, gróf Andrássy Gyula állt, aki gróf Windischgraetz Lajossal karöltve elsősorban ugyan Svájcban fejtett ki karlista propagandát, de időnként Bécsben is megjelent. A második csoport a Nemzeti Egyesülés Pártja Bécsbe menekült szervezőiből (gróf Teleki Pál, gróf Ráday Gedeon, Ángyán Béla stb.) tevődött össze, akik Bethlent ismerték el vezetőjüknek. E csoporthoz tartozott még Gömbös Gyula, gróf Schönborn Károly és lazábban kapcsolódva Gratz Gusztáv is. A harmadik nagyobb irányzatot a Károlyi-pártból 1919 januárjában kivált függetlenségi politikusok alkották, akiknek két legismertebb bécsi vezetője gróf Batthyány Tivadar és Hédervári Lehel volt. Ugyancsak Bécsben tartózkodtak, de mint az antant által jól ismert és nemkívánatos személyek, egyik csoporthoz sem csatlakoztak és különösebb aktivitást sem fejtettek ki: gróf Apponyi Albert, gróf Burián István és Lukács László.[55]

Mint Budapesten, Bethlen Bécsben is arra törekedett, hogy e csoportokat közös szervezetben egyesítse. Célját ezúttal el is érte. A bolsevizmus elleni küzdelmet, illetve a Tanácsköztársaság megdöntését mindhárom irányzat elsőrendű feladatának tartotta, s ez – noha csak rövid időre – nemcsak a távlati célok közötti különbségeket szorította háttérbe, hanem a személyi rivalizálást is tompította. Április 8-án egyesülést, illetve szoros együttműködést ajánlott a bécsi angol főmegbízott, Cuninghame is. A három ellenforradalmi csoport közös szervezete, amelyet a korabeli források nem Antibolsevista Comité, hanem (bécsi) Magyar Nemzeti Bizottság néven emlegetnek, Gratz és Gömbös szerint – s ez a valószínű – április 12-én, Pallavicini szerint csak április végén jött létre. A bizottság sem nem választott, sem nem felkért, hanem hallgatólagos közmegegyezéssel elfogadott vezetője – primus inter pares jelleggel – Bethlen lett.[56]

Az Antibolsevista Komitéban egyesült ellenforradalmi csoportok április elején abban bíztak, hogy az antant saját csapataival maga fogja eltiporni a magyarországi forradalmat. Április 5-én Allizé francia főmegbízottnál, 8–9-én pedig Ashmead-Bartlett angol újságírón keresztül Cuninghame-nél egyaránt ennek kieszközlését kérték.[57] Részletes javaslatuk, amelyet az ABC megalakulásának napjaiban a bécsi és svájci antantképviselőknek Bethlen és Teleki mutattak be, azon az antant által korábban valóban dédelgetett, ekkorra azonban már elejtett terven alapult, amelynek lényege az oroszországi bolsevizmus elleni koncentrált katonai támadás megindítása volt. Úgy okoskodtak, hogy egy ilyen támadást megelőzően az antantnak a Duna-medencében is „rendet" kell teremtenie, ami viszont elképzelhetetlen a közép- és kelet-európai forradalmi mozgalmak elfojtása s mindenekelőtt a magyarországi tanácshatalom megdöntése nélkül. Erre az érdekazonosságra hivatkozva a memorandum készítői „feltétel nélküli" szövetséget ajánlottak az antantnak, s a vitás területi kérdések „békés megoldását" készek voltak a bolsevizmus feletti általános győzelem utáni időre halasztani. A „rendteremtés" első fázisában francia gyarmati csapatoknak kellett volna megszállni Bécset és a nagyobb osztrák városokat. Ezzel egy időben – javasolták – kívánatos lenne román, szerb, cseh és lengyel csapatok felvonultatása a

magyar határra. A koncentrikus támadás megindulásának pillanatában a Magyar Nemzeti Bizottság felhívást intézne a magyar néphez. A felhívásnak tartalmaznia kellene, hogy a bécsi magyar politikusok élvezik az antant bizalmát, s hogy „a határok kérdése a magyar nép törvényes óhajainak megfelelően lesz megoldva". A tanácshatalom megdöntésére, a régi parlament összehívására, egy ideiglenes budapesti nemzeti kormány megalakítására, a kommunisták haditörvényszék elé állítására s egy 60-100 ezer fős magyar nemzeti hadsereg felállítására a tervezet 10-15 napot szánt. Ezt követően a szövetséges és magyar csapatok Ukrajna és Kelet-Galícia irányába fordulnának, s Oroszországban is véget vetnének a „felfordulásnak". Az együttműködés előzetes garanciáiként Bethlenék a következőket kérték: szabad kikötőhasználatot Fiumében s egy oda vezető vasútvonal biztosítását; a régi magyar vasútvonalak használatát a szövetségesek ellenőrzése alatt; élelmiszer-, szén- és ruhasegélyt; az államadósságok méltányos megosztását a Monarchia utódállamai között és a korona stabilizálásának elősegítését; végül kölcsön folyósítását a pénzügyek szanálására és a magyar csapatok felszerelésére.[58]

Az ABC ezen első kibontakozási javaslata két-három héttel késett el. Március 25-ig, ameddig az antant s ezen belül elsősorban Franciaország valóban számolt a dél-oroszországi intervenció kiterjesztésével, s a Tanácsköztársaság kikiáltása után Magyarország megszállásával is, a terv talán meghallgatásra talált volna. Március 25-e után azonban, amikor a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa Dél-Oroszország katonai kiürítése mellett döntött, semmiféle visszhangra sem számíthatott. Az ellenforradalmárok lépéshátrányát jól mutatta, hogy éppen azokban a napokban, amikor memorandumukat elkészítették, Smuts tábornok személyében az antant különmegbízottja tárgyalt Budapesten a Vix-jegyzékben megállapított demarkációs vonal módosításáról. Bár Smuts missziója nem járt sikerrel, a március 25-i párizsi döntés érvényességén s ennek következtében a Bethlen–Teleki-féle terv időszerűtlenségén ez mit sem változtatott.[59] Alizé és Cuninghame egyaránt ilyen értelemben tájékoztatták a velük tárgyalókat.[60]

Ezen grandiózus terv kidolgozásával többé-kevésbé egyidejűleg az ABC rövid ideig a Forradalmi Kormányzótanács belső puccsal történő eltávolításának lehetőségével is foglalkozott. A vezérszerepet Garami Ernőnek szánták, aki Svájcba utazván április 10-e körül néhány napot ugyancsak Bécsben töltött. Az ajánlat, amellyel Bethlen megbízásából Gratz Gusztáv kereste fel a szociáldemokrata vezetőt, úgy szólt, hogy szociáldemokrata politikusokból és az ABC képviselőiből Garami alakítson koalíciós kormányt. Garami állítólag nem zárkózott el a terv elől, de kabinetalakítását feltételekhez kötötte. Az antanttól területi engedményeket, továbbá élelmiszert és rendfenntartó fegyveres erőt kívánt volna, belpolitikai követelése pedig az volt, hogy a kabinet csak szociáldemokratákból álljon. Mivel előbbi az antant képviselőinek, az utóbbi pedig az ABC vezetőinek (Bethlen például csak egy-két szociáldemokrata miniszter erejéig támogatta a tervet) elutasításával találkozott, vízumának megérkezése után Garami továbbutazott Svájcba, s a polgári és szociáldemokrata politikusokból álló koalíciós kormány alakításának gondolata konkrét lehetőségként csak 1919 júliusának végén merült fel ismét.[61]

Április közepére egy harmadik terv körvonalai is kialakultak az ABC köreiben. Ennek lényege a Tanácsköztársaság saját, tehát magyar fegyveres erővel történő megdöntése volt. Ezt a tervet Hallier francia tábornok „megfontolásra méltónak" nevezte, Cuninghame kifejezetten támogatta,[62] s április 12-én Belgrádból, a magyarországi antanthaderő (Groupe d'Armées de Hongrie) főhadiszállásáról is olyan hírek

érkeztek Bécsbe, hogy de Lobit tábornok tárgyalni kíván róla.[63] A tervezet, amelyet az ABC képviseletében Pallavicini és Gömbös vittek el Belgrádba, a másik, egy-két nappal korábbi memorandumhoz hasonlóan abból indult ki, hogy a legegyszerűbb és leghelyesebb az lenne, ha a térségben állomásozó francia csapatok haladéktalanul megtámadnák Tanács-Magyarországot. Miután azonban – tartalmazta a tervezet – a franciák, illetve a szövetségesek erre katonai vagy politikai okokból nem hajlandók, a bécsi magyar vezetők készek az intervenciót megszervezni, s az élére állni. Az ellenforradalmi hadsereg kívánatos bázisául Gömbös és Pallavicini a déli demarkációs vonal menti területeket jelölte meg Zombor, Pécs és Csáktornya központtal. A hadsereg gerincét az Olaszországban lévő magyar hadifoglyok és a románokkal farkasszemet néző (közel 10 ezer fős) székely hadosztály ezredei alkották volna, amelyeknek az átállását a jegyzék szerzői biztosra vették. A franciák és a szerbek által ellenőrzött dél-magyarországi területeken megindítandó toborzástól két hadosztály emberanyagát remélték, s ugyanilyen toborzóakció engedélyezését kérték a Felvidéken is. Az ellenforradalmi hadsereg felfegyverzése részben Olaszország, részben a balkáni antanthaderő feladata lett volna. A katonai szervezőmunka és együttműködés megkezdésének előfeltételét a tervezet a bécsi komité „hallgatólagos" elismerésében és egy közelebbről nem körvonalazott, de feltehetően a határokra vonatkozó „előzetes politikai megállapodás" megkötésében jelölte meg.[64]

De Lobit, aki április 10-én, amikor üzenetét Bécsbe indította, még valóban az azonnali francia–magyar katonai akció híve volt és arra készült,[65] április 15-én, amikor Pallaviciniékkal tárgyalt, már csak személyes szimpátiáját fejezhette ki a bécsi ellenforradalmárok legfrissebb terve iránt. Időközben ugyanis megérkezett Pichon 10-i és Clemenceau 14-i rendelkezése, amelyek ismételten leszögezték, hogy nemcsak a magyar területi igényeket kell visszautasítani, hanem egy ütőképes ellenforradalmi hadsereg felállításáról és felfegyverzéséről sem lehet szó.[66] De Lobit így mindössze annyit ígérhetett, hogy a bécsi ellenforradalmárok áttelepülését a francia megszállási zónába, valamint egy korlátozott számú és erejű hadsereg szervezését és élelmezését a maga részéről nem fogja akadályozni. Egyebet (pénzt, fegyvert, és a kormánnyá alakuló komité elismerését) azonban nem ígérhetett, s nem is ígért.

Április 21-én, amikor az ABC ülésén Pallavicini beszámolt belgrádi tárgyalásaikról, a román hadsereg már hat napja harcban állt a Vörös Hadsereg Tisza felé hátráló alakulataival. Bethlen előbb azt hitte, hogy Románia csak a Vix-jegyzékben rögzített demarkációs vonalat akarja elérni, s nem feltételezte, hogy a bolsevizmus elleni harc ürügyén valójában újabb magyar területek birtokbavételére törekszik.[67] Amikor a valódi román szándékot felismerte, az ABC nevében újabb memorandummal fordult a békekonferenciához és a francia Dunai Hadsereg Bukarestben székelő parancsnokához, Berthelot tábornokhoz. Bár jegyzékét nem méltatták válaszra, s így annak gyakorlati hatása és eredménye nem lett, április végi politikai felfogása szempontjából mégis figyelmet érdemel.

Április 29-i jegyzékében Bethlen mindenekelőtt sajnálkozását fejezte ki amiatt, hogy az ország megszállása nem „valódi antantcsapatokkal" történik, s hogy egy magyar nemzeti haderő szervezésére mindaddig nem nyújtatott mód. A megszállásnak ez a formája – szögezte le – nem annyira vagy nemcsak a rend helyreállítását szolgálja, hanem „a románok, esetleg a csehek s szerbek területszerzési törekvéseinek kielégítését is", ami a magyar ellenforradalmárok közreműködését s így a Forradalmi Kormányzótanács felváltását egy nemzeti kormánnyal lehetetlenné teszi. E szempontokat figyelembe véve azt ajánlotta, hogy a román előnyomulás minél előbb

állíttassék meg, s szerb és cseh csapatok ne lépjenek akcióba. A román előnyomulás megállítása után – javasolta – az antant saját csapataival délről közelítse meg Budapestet, s 20-30 millió koronás hitel nyújtásával egyúttal tegye lehetővé, hogy a bécsi komité Nyugat-Magyarországon néhány ezer fős haderőt szervezhessen. A Budapest francia és ellenforradalmi magyar csapatokkal történő megszállása utáni teendőkre nézve lényegében ugyanazt az akciótervet ismételte meg, amely az ABC első, április eleji memorandumában is szerepelt: a március 21-e előtti demarkációs vonalak érvényességének és a Vix-jegyzék érvénytelenségének deklarálása; a román csapatok visszavonulása; ideiglenes koalíciós kormány alakítása polgári politikusokból és – s ez új momentum – „mérsékelt szocialistákból". Az ideiglenes nemzeti kormány fontosabb teendőit, amelyeket az egy napra összehívandó régi parlamentnek kellett volna előzetesen jóváhagynia, a következőkben jelölte meg: alkotmányozó nemzetgyűlési választások kiírása „általános, egyenlő és titkos választójog alapján", s a választások mielőbbi megtartása; az 1918. november 1. után hozott törvények és rendeletek felülvizsgálata; egy birtokpolitikai törvénytervezet elkészítése „a felek békés megegyezésére"; egy pártok felett álló rendfenntartó (rendőri és csendőri) s külön katonai erő megszervezése; a gyülekezési, egyesülési és sajtójog ideiglenes újraszabályozása; a gazdasági élet helyreállításának és a népjólétet szolgáló szociálpolitikának a megalapozása; végül a béke megkötésének előkészítése „a nemzet érdekeivel összhangban". Az ABC legitimista és köztársaságpárti szárnya (Batthyányék) között már korábban létrejött kompromisszumnak (lényege a királykérdés kikapcsolása volt) megfelelően a tervezet ideiglenes jelleggel elismerte az 1918. november 16-i néptörvényt. Az ideiglenesség időtartamáról és az ország végleges államformájáról Bethlen nem nyilvánított véleményt.[69]

Bethlen eddigi és ezutáni pályafutása minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy felfogásának e tervezetben tetten érhető „demokratizálódása" nem tekinthető másnak, mint a helyzethez való taktikai jellegű alkalmazkodásnak. A váltás ugyanolyan gyors volt, mint 1918 őszén a nemzetiségi kérdésben, s ahogy az, úgy ez sem elvi meggyőződésen alapult. A „demokratikus irányú polgári kormányzat", amelytől – mint írta – egyedül remélhető a tartós rend Magyarországon, 1919 tavaszán és nyarán köztársaságot, általános és titkos választójogot s szocialista minisztereket, 1919 végétől s különösen hatalomra kerülésétől király nélküli királyságot, korlátozott választójogot, nagyobbrészt nyílt szavazást s kizárólag polgári politikusokból álló kabinetet jelentett szótárában. Ez az „ahogy lehet" elvéből kiinduló és alapvetően taktikai jellegű rugalmas alkalmazkodás a politikusnak kétségkívül előnyére vált. Ám az embernek aligha írható javára.

Az ABC áprilisi tárgyalásainak és memorandumainak egyetlen konkrét eredménye az a szóbeli üzenet volt, amelyet Franchet d'Esperey beleegyezésével de Lobit küldött Bécsbe. „Az entente itteni képviselőivel eddig semmi megállapodást sem lehetett létesíteni, és alig van már remény arra, hogy velük ilyet létrehozni lehessen. Ellenben Franchet-val a tárgyalások kedvező eredménnyel végződtek; és ha pénzt tudunk szerezni, az egész akció súlyát az ő segítségére fogjuk bazírozni" – tudósította Bethlen az éppen Svájcban tartózkodó Andrássyt az április végi helyzetről.[70] Április 22–23-i megbeszéléseiken az ABC vezetői ezért úgy döntöttek, hogy a mozgalom központját a franciák megszállta övezetbe, Szegedre teszik át, s a komitéhoz kötődő katonatiszteket is oda irányítják. Részben Cuninghame javaslatának, részben az egész Nyugat-Dunántúl ellenforradalmi megszervezettségét hangoztató Szmrecsá-

nyi és Sigray érvelésének hatása alatt ugyanakkor a nyugat-magyarországi felkelés kirobbantására vonatkozó korábbi elképzeléseket sem vetették el egyértelműen.[71]

A Szegedre település és az ottani hadseregszervezés, illetve a nyugat-magyarországi akció pénzügyi fedezetének biztosítása céljából április második felében az ABC képviselői több osztrák bankházzal tárgyaltak nagyobb kölcsön felvételéről. A tárgyalások azonban – részben az osztrák kormány rosszallása miatt, részben pedig azért, mert az ABC nagybirtokosai vonakodtak a kölcsön visszafizetését Magyarországon kívüli birtokaikkal is szavatolni – lassan haladtak s kudarccal fenyegettek.[72] Az ABC Pallavicini–Szmrecsányi-csoportja és az ehhez kötődő katonatisztek ekkor és ezért határozták el a bécsi magyar követség kirablását, ahová – részben élelmiszervásárlásokra, részben a bécsi forradalom előkészítésére – április végén a tanácskormány 150–160 millió korona értékű készpénzt küldött. A bécsi rendőrség főnökének ezzel kapcsolatos jelentései szerint az akcióban az ABC Batthyány-csoportja is részt vett, míg a Bethlen-frakció nem.[73] Tekintve azonban, hogy a pénzen csak a Pallavicini–Szmrecsányi- és a Bethlen-csoport osztozott, s a függetlenségi frakció nem részesült belőle, valószínű, hogy ez éppen fordítva történt.[74]

A bankgassei betörést követően, május 6-ára Pallavicini, Szmrecsányi és Sigray újabb akciót készítettek elő. Mintegy 30-40 fiatal tiszt élén Királyhidánál megkísérelték a behatolást magyar területre. Tervük az volt, hogy a királyhidai és ligetfalui „fehérérzelmű" határrendőrökkel egyesülve Sopron felé nyomulnak, útközben felláztják és csatlakozásra bírják a parasztságot, majd körülfogják Sopront, ahol ugyanebben az időben Szmrecsányi testvérének kellett volna belső ellenforradalmat kirobbantania. A továbbiakban Sopron környékéről kiindulva az egész Dunántúl ellenőrzésük alá akarták vonni. Akciójuk azonban részben a felkészületlenség, részben a magyar határrendőrség Tanácsköztársasághoz hű parancsnokainak ébersége miatt teljes kudarcba fulladt. A támadókat az osztrák rendőrség vitte vissza Bécsbe.[75]

A brucki vállalkozás következtében, amelyet nemcsak a Batthyány-, hanem a Bethlen-csoport is ellenzett és kalandorságnak tartott, a komité latens ellentétei kiéleződtek. „Az itteni magyarok folyton veszekednek. Nagyon szomorú képet nyújtanak. Mindenki első akar lenni" – jellemezte a május közepi helyzetet Andrássy Gyula.[76] A bomlást a komité irányában eddig semlegességet tanúsító osztrák kormány magatartásváltozása is siettette. Kun Béla április 24-i szóbeli jegyzékére, amelyben a bécsi magyar ellenforradalmárok tevékenységének meggátlását kérte, Ottó Bauer szociáldemokrata külügyminiszter még kitérő választ adott.[77] A magyar követség kirablása és a brucki puccs után azonban már maga sürgette Renner kancellárnál elsősorban Szmrecsányi, de mellette Pallavicini, Batthyány és Bethlen kiutasítását Bécsből, s lehetőleg Ausztriából is. „Nem hagyhatjuk – írta –, hogy kormányzatunk égisze alatt Bécsből magyar Koblenz váljon."[78] Az ABC felbomlását siettető harmadik tényező a gróf Károlyi Gyula-féle ellenforradalmi kormány május 5-i megalakulása volt Aradon. De Lobit – mint láttuk – április közepén még a bécsi politikusokból akart kormányt alakíttatni. Miután azonban ők nem érkeztek meg, s egy esetleges Duna–Tisza közi francia–szerb előnyomulásra számítva és arra készülve ugyanakkor szükségesnek látszott egy a csapatok mögött haladó magyar „antibolsevista szervező és rendfenntartó szerv" létrehozása, tisztjei helyi emberek (elsősorban Varjassy Lajos) kormányalakítási terveit karolták fel.[79]

Az aradiak és a bécsiek, de legalábbis Károlyi és az ABC Bethlen-csoportja kölcsönösen tudtak egymásról, s valamiféle összeköttetésben is álltak. Az Arad polgári radikális párti főispánjából francia ügynökké lett Varjassy szerint ugyanis „Minden-

áron olyan kormányfőt kellett találni, aki bírja a bécsi antibolsevista komité elnökének, gróf Bethlen Istvánnak a szimpátiáját."[80] Erre a kapcsolatra, de legalábbis az ABC irányító szerepének aradi elismerésére vall az is, hogy az új kormány első ülésén határozatot hozott arról, hogy addig amíg a bécsi komité Aradra, illetve a kormány „végleges" helyére, Szegedre nem érkezik, „semmilyen elhatározó lépést" nem tesz. Ezzel egyidejűleg az aradi kormány Bécsbe küldte külügyminiszterét, báró Bornemisza Gyulát, aki egy Kolozsvár környéki földbirtokos fia, monarchiai diplomata (főkonzul) s tanulóéveiben Bethlen teréziánumi iskolatársa volt.[81]

A belső ellentétek, az osztrák kormány magatartása és az aradi kormány megalakulása következtében május végére a bécsi ellenforradalmi komité – bár formálisan nem oszlott fel – gyakorlatilag felbomlott. Ezzel egy időben Cuninghame jugoszláv vízumot szerzett és adott át közel húsz magyar politikusnak (Teleki, Zichy testvérek, Ernst Sándor, Ráday Gedeon, Sándor László, Pallavicini Alfonz stb.), akik június 2-án meg is érkeztek Szegedre. Batthyány Tivadar felvidéki birtokára utazott, Szmrecsányi György pedig a Graz melletti Tobelbadba vonult vissza.[82] A bécsi politikusok utolsó közös akciója annak a nyilatkozatnak a megszövegezése volt, amelyben kijelentették, hogy a „...Károlyi Gyula elnöklete alatt megalakult kormány létrejöttét helyeslik... és ennélfogva a kormányt pártkülönbség nélkül hazafias törekvésében támogatni fogják". Ezt a nyilatkozatot Andrássy és az ABC mindegyik csoportjának képviselői aláírták.[83]

Az ABC vezetői közül állandó jelleggel egyedül Bethlen maradt Bécsben. Károlyiék őt is hívták Szegedre, sőt májusi kormánylistáikon mint miniszterelnököt, illetve külügyminisztert szerepeltették. A Bécsből való teljes kivonulás azonban az egész ellenforradalmi szervezkedés francia gyámság alá kerülését jelentette volna, s Bethlen személy szerint sem kívánt a hivatalosan sem ekkor, sem később el nem ismert, csupán „jóindulatú semlegességben" részesített bizonytalan jövőjű kabinetben tárcát vállalni vagy annak élére állni. Egyik utolsó (május 15-i) ülésén ezért az ABC úgy döntött, hogy a kormány képviseletében Bethlen maradjon Bécsben, Teleki Pál pedig – az ABC képviseletében – lépjen be a szegedi kormányba. A Bécsben született tervet Károlyiék a június 2-i minisztertanácson jóváhagyták, s így május végétől augusztus elejéig Bethlen a szegedi kormány bécsi megbízottjaként folytatta tevékenységét.[84] Befolyására jellemző, hogy a külügyminiszteri poszt betöltése mellett, amit Teleki kapott, a hadügyminiszter személyében is ő döntött. Horthy Miklós ugyanis kezdeményezésére, a tőle kapott üzenet alapján jelent meg június elején Szegeden.[85]

A szegedi ellenforradalmi kormány s bécsi képviselőjének első számú célja a proletárdiktatúra megdöntése volt. Mint eddig, ezzel kapcsolatban ezután is számos terv született – mindig az éppen aktuális helyzetet alapul véve. A Vörös Hadsereg észak-magyarországi offenzívájának kezdeti szakaszában például a szegedi kormány nevében Bethlen arról tájékoztatta Hallier tábornokot, hogy a székely hadosztály Vörös Hadseregben maradt alakulatai (kb. 3 ezer fő) nemcsak érzelmeikben kommunistaellenesek, hanem fegyvereiket is készek a bolsevizmus ellen fordítani. Feltételük – közölte Bethlen – az, hogy ne hadifogolyként kezeljék őket, hanem fegyvereiket megtartva a cseh hadsereg önálló légiójaként harcolhassanak. A cseh hadsereg akcióképtelenségének esetére Bethlen felvetette, hogy az Ipoly északi folyásának vidékét bázisként felhasználva a székely különítmény néhány nap alatt 20 ezer fős hadsereggé növekedhetne, amely a Szegedről induló támadással egy időben vonulhatna Budapest ellen. Arra az esetre, ha a cseh kormány nem engedélyezné a tobor-

zást, azt kérte, hogy a székelyek Szlovákián és Erdélyen át Szegedre mehessenek, s az ott szerveződő hadseregbe olvadhassanak.[86]

Válasz, mint az eddigiekre, erre a tervre sem érkezett. Ezzel szemben ismertté vált Clemenceau június 8-i ún. első jegyzéke, amely az észak-magyarországi ellentámadás leállítása esetében kilátásba helyezte a Tanácsköztársaság képviselőinek meghívását a békekonferenciára.[87] A helyzet kulcsa – látszólag – Kun Béla kezébe került, amit Bethlen pontosan érzékelt. Szegedre küldött június 10-i tájékoztatójában így írt erről: „A Clemenceau által Kun Bélának küldött ultimátumra adandó választól függ az egész magyar politikai helyzet eldőlése. Ha Kun Béla nem teljesíti az ultimátumban követelteket, az antant hadiállapotba kerül a szovjet-kormánnyal. Ez Magyarországra nézve jobb eset, mert tiszta helyzetet teremt. Következménye lenne a szegedi kormány elismertetése és úgy katonai, mint politikai akciójának nyílt támogatása az antant részéről. Ha azonban Kun Béla elfogadja az antant követeléseit, úgy a szegedi kormány pozíciója tarthatatlanná fog válni, mert ezen esetben a szovjet-kormány elismertetése alig kerülhető el. Meghívatásuk Párizsba előre látható, ami oly győzelmet jelentene a szovjet-kormány részére, hogy a szegedi kormány minden tevékenysége meg kell, hogy bénuljon. Erre az eshetőségre számítva, gondoljunk tisztességes visszavonulásra, mert a franciák egész biztosan cserbenhagynak bennünket. (...) Mi akartunk szabad elvonulást engedni nekik, és most majd a magunk számára kell szabad elvonulásról gondoskodni. De hová mehetünk mi – extra Hungariam?"[88]

Kun Béla az első Clemenceau-jegyzékre kitérő választ adott, ami az adott helyzetben burkolt elutasításának számított.[89] A békekonferencia katonai szakértőinek és a balkáni antanthaderő parancsnokainak körében ezért ismét felmerült a Dél-Magyarország irányából indítandó tehermentesítő támadás terve, amit áprilisban is fontolgattak. Ez a szegedi kormány esélyeit és hadseregének szervezési feltételeit is javítani látszott. Június közepén d'Esperey és de Lobit egyaránt számoltak magyar csapatok részvételével. Nyomásukra a jugoszláv kormány részéről is mutatkozott hajlandóság annak engedélyezésére, hogy francia támadás esetén a Baja–Bátaszék körzetet az ekkor már 3-4 ezer fős ellenforradalmi hadsereg felvonulási és toborzási területként használhassa.[90] A dél-magyarországi támadás előkészítésében Bethlen annyiban vett részt, amennyiben az osztrák fővárosban felállított toborzóirodákon keresztül Szegedre irányította a Dunántúlról osztrák területre menekülő ellenforradalmárok és a kisebb csoportokban hazafelé tartó olaszországi hadifoglyok közül azokat, akik erre vállalkoztak. A transzportok Cuninghame segítségével történő összeállítását és útnak indítását az osztrák kormány nem támogatta, de hallgatólagosan eltűrte.[91]

Az antant dél-magyarországi támadásához s ezzel összefüggésben az ellenforradalmi hadsereg gyors megerősítéséhez fűzött reményeknek Clemenceau és Kun második jegyzékváltása vetett véget. Mint ismeretes, második, június 13-i jegyzékében a francia kormányfő román és csehszlovák viszonylatban közölte Magyarország végleges határait, s az észak-magyarországi területek kiürítése fejében ígéretet tett a Tiszántúl átadására. Tekintettel a súlyos kül- és belpolitikai helyzetre, a Tanácsköztársaság vezetői a feltételek elfogadása mellett döntöttek, s június végén megkezdték a korábban felszabadított északi területek átadását.[92]

Az új helyzetre Bethlen új memorandummal reagált. Az antanthatalmak kormányaihoz intézett június 26-i jegyzékében azt próbálta bizonygatni, hogy miután a Tiszántúl lakossága „...már többszörösen bizonyítékát nyújtotta antibolsevista érzelmeinek, kétségtelennek kell tekinteni, hogy a vörös csapatoknak a bevonulása ezekre

a területekre súlyos zavargásokra, véres küzdelemre adna okot...". A rend fenntartására és a viszonyok normalizálására – folytatta – csak a szegedi kormány képes, amely rendelkezik az ehhez szükséges eszközökkel. Mindezek előrebocsátása után kérte, hogy a román hadsereg ne a budapesti kormánynak, hanem a szegedi politikusoknak adja át a területet. Ha javaslatát – adott szavához ragaszkodni kívánván – az antant nem fogadná el, kijelentette, hogy a szegedi kormány „...kész minden eszközt megragadni, hogy a vörös csapatoknak a román hadsereg által kiürítendő területekre való bevonulását megakadályozhassa". Erre az esetre a „magas szövetségesek" „jóakaratú semlegességét" kérte.[93]

Kérését alátámasztandó június 28-án Bethlen külön sajtónyilatkozatban ismertette az ellenforradalom „mélyen demokratikus" céljait. A szegedi kormány – jelentette ki az április végi memorandumában foglaltakkal összhangban – „...főként abban látja küldetését, hogy a népnek visszaadja önrendelkezési jogát, az általános és feltétlenül egyenlő választójog alapján a nemzetgyűlést össze akarja hívni, hogy a nép maga döntsön sorsa felett, vissza akarja állítani a szólás- és sajtószabadságot, és ... egyengetni óhajtja, hogy a nép ismét kenyérhez és munkához jusson". Tagadta, hogy a Károlyi-kormánynak ellenforradalmi jellege lenne, s kijelentette: a szegedi kormány mindent elkövet annak érdekében, hogy a „szociáldemokrata párthoz tartozó igen értékes, neves személyiségeket" megnyerje a közös munkának. A tanácskormányt ezzel szemben úgy mutatta be, mint amely „a demokrácia minden megnyilvánulását elpusztította", s amely ellen nemcsak a régi uralkodó osztályok és a középosztály, hanem a parasztság és a munkásság jelentős része is forrong".[94] Míg memorandumával az antant, illetve a békekonferencia vezetőihez fordult, nyilatkozatát Nyugat-Európa közvéleményének szánta. Előbbiben a lényeget fogalmazta meg kendőzetlenül, utóbbiban ideológiát próbált gyártani hozzá. Eredménye egyiknek sem lett, hiszen – mint tudjuk – a békekonferencia csak a Felvidék kiürítését erőszakolta ki, a Tiszántúlét nem. A románok pedig önszántukból sem a budapesti, sem a szegedi kormány javára nem kívántak kivonulni.

Június 28-i sajtónyilatkozatával Bethlen utoljára szerepelt nyilvánosan Bécsben. Ha el is tűrte, az osztrák kormány egyáltalán nem nézte jó szemmel tevékenységét, a Volkswehr egyes alakulatai pedig kifejezetten akadályozták munkáját, például a toborzást.[95] Háttérbe húzódását ezenkívül az is motiválta, hogy június közepén az osztrák rendőrség olyan magyar detektíveket tartóztatott le, akikről bizonyítani tudta, hogy merényleteket készítettek elő a Bécsben és Bécs környékén tartózkodó magyar ellenforradalmárok ellen.[96] A kulisszák mögött, félig illegalitásban azonban továbbra is aktívan dolgozott. A hatalomra törekvő ellenforradalom külpolitikai kapcsolatait igen nagy mértékben ő alapozta meg ezekben a hetekben.

Bethlen külpolitikai koncepciójának egyik legfontosabb alapgondolata – amint ezt 1919. februári memoranduma is bizonyítja – az volt, hogy az önállósult és az új Európában elhelyezkedni kívánó Magyarország legbiztosabb külpolitikai támasza Anglia lehet és kell legyen. Álláspontja mögött az a reális felismerés húzódott meg, hogy a Németország és Oroszország Duna-medencei és balkáni befolyási övezeteibe egyaránt behatoló francia külpolitika érvényesülését a kontinentális egyensúlyra mindig ügyelő szigetországnak saját érdekében célszerű korlátozni. Bécsi tapasztalatai megerősítették felfogásában. Az ABC leginkább Cuninghame segítségére számíthatott, s július elején egy angol érdekeltség bécsi ügynöksége tett ajánlatot a Szegeden szerveződő hadsereg felfegyverzésére is. Az angol cég ajánlatából ezúttal már nem a pénzhiány, hanem a francia tábornokok ellenkezése miatt nem lett semmi, akik az

észak-magyarországi visszavonulás elrendelése után ismét „ejtették" a szegedi kormányt és hadseregét. „Nincs még itt az ideje, hogy a magyaroknak egy ekkora fegyver- és lőszerkészletet adjunk" – jelentette a magyar kormány kérésével kapcsolatos véleményét de Lobit-nak Charpy, a Szegeden és környékén állomásozó francia erők tábornoka.[97] A franciák apró ravaszkodásain és taktikai szempontjain Bethlen egyre inkább átlátott, s a francia politika valóban csak árnyalatnyi, a „szigorú semlegesség" elvétől a „jóindulatú semlegesség" elvéig terjedő módosulásainak június–júliusban alig tulajdonított jelentőséget. „A franciák sokkal tartózkodóbban, mint az angolok; az az instrukciójuk, hogy a magyarokkal szemben passzíve viselkedjenek" – tájékoztatta a szegedieket már június 5-én.[98]

Az új helyzethez alkalmazkodni kívánó bethleni külpolitikai koncepció másik pillére 1919 elején Olaszország volt. Noha az egyszerre francia- és délszlávellenes olasz–magyar érdekazonosság továbbra is fennállt, az olasz diplomácia 1919 nyaráig alig szentelt figyelmet az ellenforradalmi szervezkedésnek. A Tanácsköztársaság meggyengülését érzékelve, 1919 júniusától viszont egyre nagyobb érdeklődést mutatott a szegedi kormány és Bethlen tevékenysége iránt. „... az olaszok nagyon erősen közelednek felénk" – tudósította Pallavicini György Andrássyt június közepén.[99] Különösen foglalkoztatta Rómát egy esetleges „szlávellenes" román–magyar közeledés lehetősége, amelynek nagyhatalmi patrónusa akart lenni. Ez a terv először 1919 elején merült fel vezető olasz politikai körökben.[100] A Tanácsköztársaság kikiáltását követően aktualitását vesztette, 1919 nyarán azonban ismét előtérbe került.

A térség új vagy újjászületett államai közül legszorosabb és leginkább hasznosíthatónak látszó kapcsolatokat Lengyelországgal épített ki Bethlen. A szegedi kormány de facto képviselőjeként június végén Varsóba küldte gróf Csekonics Ivánt, s ezzel egyidejűleg a lengyel kormány Bethlen mellé akkreditált megbízottja is Bécsbe érkezett. A lengyel–magyar közeledés reális alapja a Csehszlovákiával szembeni kölcsönös területi követelés, célja a csehek bekerítése és perspektivikusan Szlovákia és Kárpátalja teljes vagy részleges visszaszerzése volt. Némi realitást az látszott kölcsönözni a tervnek, hogy azzal – persze a szlovák területek autonómiájának megteremtésével egybekövetve – egy-két magyarbarát szlovák, illetve szlovák származású politikus (Dvortsák Győző, Bulissza Károly, Steier Lajos) is egyetértett. A lengyel–magyar–szlovák tervekből július végéig annyi vált valóra, hogy az ugyancsak Varsóban tartózkodó Bulisszáék vállalták egy csehellenes és a lengyel–magyar közös határ gondolatát középpontba állító propagandaakció megindítását a Felvidéken. Az ehhez szükséges összeget a bécsi magyar követségtől elrabolt pénzből Csekonics folyósította. Továbbá annyi, hogy előkészületek történtek egy „lengyel-tót légió" felállítására lengyel területen. A magyar érdekek támogatását – az előzetes megbeszélések szerint – Magyarországnak Árva és Szepes megye Lengyelországnak történő átengedésével, valamint a Kelet-Galíciára vonatkozó lengyel igények támogatásával kellett viszonozni. Ezek megígérésére Csekonics felhatalmazást kapott Bethlentől. A lengyel–magyar–szlovák együttműködésről Pilsudski is tudott. Egyetértésének jelenként augusztus elején fogadta Dvortsákékat, s megígérte nekik, hogy lengyel útleveleket fog rendelkezésükre bocsátani abból a célból, hogy a „szlovák nemzetet" a párizsi békekonferencia előtt képviselhessék.[101]

Déli és délkeleti irányban – Telekivel együttműködve – Bethlen két vasat tartott, pontosabban próbált tartani a tűzben. A jugoszláv orientáció mellett az szólt, hogy a magyar területek megszállásában a románokhoz és a csehekhez képest Belgrád viszonylagos önmérsékletet tanúsított. Ellene, hogy a tiszti transzportok Szegedre szál-

lítását a jugoszláv kormány akadályozta, az ellenforradalmi hadsereg felszerelését nem támogatta, s végül: nemcsak Románia, hanem Olaszország érdekeit is sértette volna. Perspektivikusan ez utóbbi volt a legfontosabb. Mindezeket mérlegelve június 20. és 25. közötti belgrádi tárgyalásai alkalmával Teleki sem politikai, sem a határokra vonatkozó kérdéseket nem vetett föl, hanem csak a bolsevizmus elleni szigorúan katonai jellegű együttműködésről tárgyalt.[102] Július végén, amikor a Vörös Hadsereg tiszai átkelésének és kezdeti sikereinek hatása alatt az ekkor már 7 ezer fős, de felerészben fegyvertelen ellenforradalmi hadsereg bevetése ismét lehetőnek látszott, a jugoszláv támogatás megszervezése érdekében ennél ugyan tovább ment, de ekkor is megmaradt az általánosságok szintjén. A belgrádi francia követ szerint Teleki mindössze annyit jelentett ki, hogy a „szerbekre nem neheztelnek", s a bolsevizmus elleni katonai együttműködés sikeres befejezése után „gazdasági és egyéb téren is" együtt kívánnak működni.[103] Azoknak az itt-ott felbukkanó korabeli és későbbi feltételezéseknek, amelyek szerint az ABC vagy a szegedi kormány jugoszláv–magyar perszonálunióra törekedett volna,[104] mindössze ennyi az alapjuk.

A jugoszláv orientáció alternatívája a Romániához való közeledés, ennek sine qua nonja pedig az Erdély hovatartozása, illetve státusa fölötti román–magyar megegyezés volt. Bármennyire is valószínűtlennek látszott, 1919 tavaszáig Bethlen még reménykedett benne, hogy Erdély – legalábbis részben – Magyarországé maradhat. Áprilisi tervezetei még kétségkívül ezzel a hátsó gondolattal születtek. Érdemeket szerezni az oroszországi bolsevizmus leverésében, s ennek alapján kedvező békefeltételeket kicsikarni – foglalhatjuk össze például legelső memorandumának mögöttes tartalmát. Jegyzékeinek visszhangtalansága, a Tiszántúl román megszállása s végül a Vix-jegyzékben megjelölt demarkációs vonalat immár végleges politikai határként említő második Clemenceau-jegyzék azonban meggyőzték arról, hogy az antant – kisebb módosulásoktól eltekintve – komolyan veszi 1916-os ígéretét, s Erdélyt teljes egészében Romániának fogja adni. Belül, gondolatban persze régóta készült erre a – magyar szempontból legrosszabb – lehetőségre is. Ezért, amikor az antant szándéka a második Clemenceau-jegyzékből minden kétséget kizáróan bizonyossá vált, képes volt szinte azonnal váltani, s Románia irányában rögtön egy olyan új politikát kezdeményezni, amely addigi felfogásával diametrálisan szemben állt.

Ezen új politikai irányvonal lényege a szlávellenes román–magyar együttműködés, végső célja pedig egy Románia és Magyarország közötti államszövetség megteremtése volt. Gróf Csáky Imre, akit július elején Bethlen „hivatalosan" azért küldött Bukarestbe, hogy a román kormánytól a Tiszántúl átadását kérje a szegedi kormánynak, titkos megbízatásként azt a feladatot kapta, hogy ebben az irányban is puhatolódzon. A magyar politikusok – jelentette néhány nappal később Allizé – „...lehetségesnek tartanak egy – először a közös gazdasági érdekeken alapuló, de később politikai egyezménnyel is kiegészülő – román–magyar közeledést, amely végső soron a két ország közötti perszonálunióba torkollana".[105] Egy másik jelentésében a francia főmegbízott ehhez hozzátette: a Ferdinánd román király koronája alatt egyesülendő román és magyar királyság eszméje különösen Bethlennek „kedves".[106] Ha a perszonálunió tervére, amelyet – a gazdasági és biztonsági szempontok mellett – Bethlen nyilvánvalóan azért vetett fel, hogy az erdélyi magyarság elkerülhesse a kisebbségi sorsot, nem is érkezett válasz, a gazdasági és politikai együttműködés eszméje visszhangra talál Bukarestben és az erdélyi román politikusok körében. Kedvezően fogadta maga a román miniszterelnök is, aki – Bánát megosztása, Besszarábia hovatartozásának függőben tartása s végül az 1916-os szerződésben rögzítettnél

valamivel keletebbre megállapított román-magyar határ miatt – éppen június végén fordított hátat a békekonferenciának, s kezdett foglalkozni a „szláv tengerrel" szembeni román–magyar szövetség gondolatával.[107] Hogy ebben s általában Brătianu és a román külpolitika 1919 nyara és 1921 tavasza közötti manőverezéseiben mennyi volt a taktikai elem, tehát a békekonferencia, illetve a győztes nagyhatalmak zsarolása, s mennyi az, amit komolyan gondoltak, a román külügyi levéltár anyagai alapján lehetne pontosan kimutatni. Tény, hogy a román kormány képviseletében július közepén Bécsbe érkezett Erdélyi János, s a magyar javaslatra ellenjavaslattal válaszolt.

A román–magyar szövetség román részről támasztott feltételei igen súlyosak voltak. A német- és szlávbarát politikával való szakítás mellett, amit a magyar fél minden további nélkül elfogadhatott volna, Erdélyi a Bánság nyugati felének, továbbá a Vix-jegyzékben megjelölt demarkációs vonaltól nyugatra eső kisebb magyar területeknek (Békéscsaba és Makó a Maros–Tisza szöggel) az átengedését is kérte. Ennek fejében Románia vállalta volna Magyarország „felszabadítását a vörös uralom" alól, s kész lett volna kölcsönökkel segíteni a magyar gazdaság rekonstrukcióját.[108]

Ahogy Bethlen tervéből, úgy az Erdélyi közvetítette ajánlatból is jól láthatóan lógott ki a lóláb. A románok mindenekelőtt az Erdélyben teremtett fait accompli előzetes elismerését és a Vix-jegyzékben lefektetettnél is előnyösebb, lényegében az 1916-os bukaresti szerződésben rögzített közelítő román–magyar határ garantálását szerették volna elérni. Emellett – Nyugat-Bánság megszerzése érdekében – az egész együttműködésnek határozott jugoszlávellenes jelleget szántak. Erdélyről s az erdélyi magyarokról ugyanakkor semmit sem mondtak. A júliusi román–magyar tárgyalások így eredménytelenül zárultak. Az – igaz, különbözőféleképpen elképzelt – együttműködés gondolata azonban kölcsönösen tovább élt, s 1919 őszén és 1920-ban konkretizálódott is. A tárgyalások folytatását a nagyhatalmak bécsi képviselői közül különösen Borghese herceg szorgalmazta. Elképzelése szerint a „Magyarország és Románia közötti megegyezésnek a jövőben egy Olaszország, Magyarország és Románia közötti szövetség létrejöttéhez kellett volna elvezetnie".[109]

A prágai kormánnyal sem Bethlennek, sem a Károlyi-kormánynak nem voltak kapcsolatai. „A csehek a rideg elzárkózottság álláspontján állanak, politikailag sovinisztikusan elzárkózottak" – jelentette Szegedre még június 5-én Bethlen.[110] Június 20-a körül Szmrecsányi ugyan tárgyalt Tusárral, Prága bécsi képviselőjével kétezer, osztrák területen levő magyar tiszt felfegyverzéséről és egy Győr–Budapest irányú közös akcióról, Észak–Magyarország gyors kiürítése azonban teljesen értéktelenné tette ajánlatát.[111] A továbbiakban az ezt követően kialakuló lengyel–magyar–szlovák tervek határozták meg Prága és a magyar ellenforradalom viszonyát.

Az osztrák kormány és az ABC kapcsolatáról már szóltunk. Ez a hűvös viszony júliusban sem változott. Valamelyes távlati reményekkel kecsegtetett viszont, hogy a polgári pártok képviselőivel, elsősorban a keresztényszocialistákkal Bethlennek jó kapcsolatokat sikerült kiépítenie. Részükről „... a legnagyobb előzékenység és rokonszenv és messzemenő hallgatólagos segítség tanúsíttatik" – foglalta össze ezzel kapcsolatos benyomásait és tapasztalatait többször idézett június 5-i tájékoztatójában.[112] Március végén, április elején támogatásukkal készült a Gömbös és Pallavicini szerkesztette *Bécsi Magyar Futár*, június–júliusban pedig az a sok száz Tanácsköztársaság-ellenes röplap, amelyet Bethlenék a keresztényszocialista *Reichspost* nyomdájában nyomattak.[113]

Bethlen bécsi működésének utolsó fejezetét a magyar szociáldemokratákkal folytatott augusztus eleji tárgyalásai jelentették. Amint az ismeretes, Böhm Vilmos, majd a későbbiekben Weltner és Peyer július végén azért érkeztek Bécsbe, hogy az antant képviselőivel a Forradalmi Kormányzótanácsot felváltó szociáldemokrata kormány megalakításának lehetőségéről és feltételeiről tárgyaljanak. A július 22-én kezdődő megbeszélések a rövidesen ismét Bécsbe sereglő ausztriai magyar elenforradalmárokat mély aggodalommal töltötték el. Attól féltek, hogy a proletárdiktatúra vér nélküli felszámolásának fejében az antant hajlandó lesz tiszta szociáldemokrata kormány elismerésére. Böhm valóban ilyen reményekkel ült le tárgyalni. Amikor 25-én Borghese herceg útján Bethlen jelezte neki tárgyalási készségét, a szociáldemokrata vezető mereven visszautasította ajánlatát. Közölte: nem óhajt vele találkozni.[114] Böhm reményei s az ellenforradalmárok aggodalmai azonban túlzottnak bizonyultak. Részben az antant bécsi képviselőinek követelésére, részben a budapesti szociáldemokraták többségének állásfoglalása alapján a Peidl-kormány ugyanis csak ideiglenes jelleggel alakult meg, s egyik legsürgősebb feladatának a kormány polgári politikusokkal történő kiegészítését tartotta.

Az új helyzet egy-két napra ismét összehozta az ABC május végétől külön utakon járó pártvezéreit. Pallavicini, Szmrecsányi, Beniczky, Lingauer Albin, a volt Károlyi-pártiak képviseletében Lovászy s végül Bethlen augusztus első napjaiban ismét közös értekezleteket tartottak. Megbeszéléseik tárgyát az képezte, hogy a zavarosnak tűnő magyarországi helyzetet felhasználva Lehár ezredes csapatai élén benyomuljon-e Nyugat-Magyarországra, s így vegyék-e át a hatalmat, avagy tárgyalásokkal igyekezzenek a megalakítandó koalíciós kormányt úgy összeállítani, hogy a szociáldemokraták kisebbségbe kerüljenek. Pallaviciniék ismét a bevonulás mellett foglaltak állást, míg Lovászy és Bethlen előbb tárgyalni akartak.[115]

A Böhm–Bethlen-találkozóra augusztus 4-én került sor Cuninghame hivatali szobájában. Bethlen kibontakozási javaslatát Böhm utóbb így foglalta össze: „A polgári pártok képviselői és a Szociáldemokrata Párt egyezzenek meg a nagy elvi kérdésekben. Ennek alapján alakítsák meg az ideiglenes kormányt, amely a választásokat vezeti. A maga részéről úgy képzeli, hogy az új kormányban egyharmadban legyen képviselve a polgárság, egyharmadban a földműves lakosság és egyharmadban a munkásság." Ez lényegében véve megegyezett azzal, amit Bethlen április–májusi memorandumaiban és júniusi sajtónyilatkozatában lefektetett, s amit a *Neue Freie Presse*nek adott augusztus 3-i deklarációjában is megismételt. Bethlen ajánlatát Böhm elutasította, s Gorton tábornok áthidaló javaslatának megfelelően mindössze annak elfogadására mutatott hajlandóságot, hogy a szegedi kormány két tagja a Peidl-kormányba lépjen. Ez viszont Bethlent nem elégítette ki.[116] Továbbra is tárgyalni akart azonban, s a Peidl-kormánnyal szembeni fegyveres fellépést változatlanul helytelenítette. Böhmmel folytatott megbeszélése után repülővel üzenetet küldött Szegedre Telekinek. Ebben azt kérte, hogy az augusztus elején végre ágyúkkal és elegendő kézi fegyverrel ellátott nemzeti hadsereg minden olyan akciótól tartózkodjon, amely polgárháborúra vezethetne vagy a koalíció létrejöttének esélyeit ronthatná.[117]

A Peidl-kormány augusztus 6-i lemondatása a további tárgyalásokat feleslegessé tette. Bethlen csomagolt, s augusztus 9-én már ismét Budapesten volt. Elutazása előtt, augusztus 8-án hosszú levelet intézett Lloyd George-hoz. Területi integritásról, Magyarország épségéről ebben a levélben már szó sem esett. Szerzője a cseh, román és délszláv igények „teljes kielégítése" ellen emelte fel szavát, s az idegen impérium alá kerülő magyarság érdekében könyörgött védelemért a Németországgal kötött

békeszerződéshez csatolt kisebbségvédelmi klauzulákra hivatkozva. Méltányos és ésszerű rendezés esetén – fogalmazta meg több-kevesebb nyíltsággal – Magyarország tudomásul veszi a győztesek feltételeit, s „minden szomszédjával békében és harmóniában" élve alkalmazkodni fog az új Európa gazdasági és politikai rendjéhez. Ellenkező esetben, tehát ha a szomszédos népek igényeit teljes mértékben kielégítenék, „A nélkülözés és kétségbeesés olyan tettekre késztetné a nemzetet, amelyek állandóan veszélyeztetnék Kelet-Európa békéjét" – írta.[118] Bethlen levele a brit külügyminisztérium hírszerző osztályának egyik munkatársáig jutott el, aki augusztus 26-án ezt írta rá: „Not much in this."[119]

ERDÉLYI MINISZTER ÉS A BÉKEDELEGÁCIÓ FŐMEGBÍZOTTJA

Bethlennek s a Bécsből, Szegedről és vidéki kastélyaikból ugyancsak Budapestre seregló többi régi politikusnak egyik legfőbb augusztus közepi törekvése az volt, hogy a 6-i puccs eredményeként megalakult ún. hivatalnokkormány helyett olyan koalíciós kabinetet hozzanak létre, amelyben valamennyi párt képviselve lenne, s amely az antant elismerésére is számíthatna. Az ezzel kapcsolatos tárgyalások, amelyeket a magát kormányzóvá nyilvánító József főherceg vezetett, augusztus 10-én kezdődtek, s a hónap közepéig tartottak.[120] 1919 márciusában, amikor Bethlen Bécsbe ment, Budapest házain vörös zászlókat lobogtatott a szél, s az ország balra tartott. Most, amikor a fővárosba visszatért, a munkásság „tündöklő pallosa – mint Illyés írja – darabokban hevert",[121] s Friedrich István személyében a keresztény középrétegek szélsőjobboldali csoportjai igyekeztek az országnak utat mutatni. A Dunántúlon ugyanakkor a magát önállósító szegedi nemzeti hadsereg különítményei „tisztogattak" – Horthy Miklós fővezérletével. Ebből a megváltozott helyzetből adódott, hogy Bethlen, aki eddig mindig a baloldalt támadta, ezúttal a szélsőjobboldallal is szembekerült. 1919 tavasza és ősze között az ország és Bethlen bizonyos mértékig ellenkező utat jártak be. Miközben a magyar társadalom kis- és középtulajdonosi rétegeinek körében – a proletárdiktatúrára való visszahatásként – a konzervatív és jobboldali radikális törekvések erősödtek, addig Bethlen neokonzervativizmusa – a győztes államokhoz belpolitikailag is hasonulni kívánván – mérséklődött, liberalizmusa pedig erősödött. Ezzel magyarázható, hogy míg július végén, augusztus elején (Bécsben) Bethlen a szociáldemokrata Böhmmel szemben képviselte a magyar társadalom jellegének, illetve a pártok feltételezett erőviszonyainak megfelelő kormány alakításának álláspontját, addig augusztus közepén (már Budapesten) a szélsőjobboldali-antiszemita beállítottságú és a miniszterelnökséghez feltétlenül ragaszkodó Friedrichhel került szembe ugyanerről a platformról. A József főherceg vezette megbeszéléseken Bethlen a szociáldemokrata Garamival és más régi politikusokkal együtt Friedrich és minisztereinek távozását követelte, sőt – az antant miatt – a kormányzó lemondását is kívánatosnak tartotta.[122] A szociáldemokrata követelések – köztársasági államforma megtartása, általános és titkos választójog, szocialista miniszterek – elfogadását utóbb az antant nyomásával és azzal magyarázta, hogy a hatalom visszaszerzéséhez akkor még elkerülhetetlennek látszott, hogy az SZDP-nek „aranyhíd építtessék".[123]

Az augusztus közepi tárgyalások József és Friedrich győzelmével végződtek. A 15-én megalakult második Friedrich-kormány minisztereinek mintegy harmadát a kormányfőhöz közel álló keresztényszocialista politikusok tették ki, s az ABC veze-

tői és a szegedi kormány tagjai közül csupán Teleki lett miniszter.[124] Garami, aki az MSZDP-nek felajánlott tárcák számát kevesellte, s ezért nem vállalt miniszterséget, visszaemlékezéseiben azt írja, hogy József és Friedrich hivatalban maradása, illetve a kormány ilyen összetétele valószínűleg Bethlen műve volt.[125] A feltételezésből annyi igaz, hogy mint 1918–19 folyamán oly gyakran, Bethlen most is gyorsan alkalmazkodott. Noha József kormányzóságát nem tartotta szerencsésnek, ideiglenes megoldásként a tárgyalások folyamán végül is elfogadta személyét, s a továbbiakban csak a nemzetgyűlési választások megtartása után akarta felváltatni egy „polgári párti, egy földmívespárti és egy munkáspárti egyénből álló" államtanáccsal.[126] Miután megalakult, meghajolt a Friedrich-kormány előtt is. Aktívan azonban – legalábbis szeptember végéig, amikor valóban feladta a „polgár-paraszt-munkás" kormány bécsi hónapokra visszanyúló koncepcióját – nem támogatta. Inkább, ahogy más-más előjellel Sokorópátkai és Ernszt Sándor is írják, tudomásul vette, hogy a „régi vezérek" iránt „kevés az érdeklődés", a „nép új dolgokat akar", s átmenetileg félreállt az „egyik kezemben a kereszt, a másikban a nemzeti zászló" jelszavával kormányzó Friedrich elől, s hagyta, hogy a magántulajdonosi rend restaurálásának és a forradalmárok felelősségre vonásának hálátlan feladatát masok végezzék el.[127] Lojalitásra késztette emellett a kormány külpolitikai irányvétele is, amely román viszonylatban az ő bécsi és Csáky Imre bukaresti tárgyalásai egyenes folytatásának tekinthető.

A román–magyar különbéke, illetve szövetség tervével először augusztus 16-i ülésén foglalkozott a kormány, majd 19-én részletesen is megvitatta. Mivel kifejezetten csak Lovászy Márton külügyminiszter ellenezte, a tárgyalások azonnal megindultak, s több szakaszban szeptember végéig tartottak.[128] A román fél képviselői, akikkel a kormány tagjai mellett ellenzéki politikusok, így például a hónap végén Bethlen és Teleki is tárgyaltak, Erdélyi János és Constantin Diamandi, Románia régi szentpétervári követe voltak.[129] Az álláspontok, amelyek kialakításában Bethlen főszerepet vitt, szeptember közepére kristályosodtak ki. Ezek szerint a román és magyar fél mind országaik szoros gazdasági és politikai szövetségre lépésével, mind pedig e szövetség egyfelől szláv- és germánellenes, másfelől olaszbarát jellegével egyetértett. Ennek megfelelően a magyar fél elismerte Románia jogát a Bánság egészére, aminek fejében Erdélyi határozott ígéretet tett a Duna és a Dráva vonalát követő jugoszláv–magyar határvonal kiharcolásának támogatására. A Tisza–Maros szögre vonatkozó román kívánságra a magyar tárgyalófél kitérő választ adott, s összeegyeztethetetlennek látszottak az Erdély leendő státusával kapcsolatos álláspontok is. Erdély Magyarországtól való elszakadásához a magyar tárgyalófelek ugyan hozzájárultak, Romániához való viszonyát azonban – az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés mintájára – egy Ferdinánd király koronája alatti román–erdélyi dualizmus keretében képzelték el. Erdély belső életének kialakításánál a svájci példát tartották volna követendőnek, nyelvhatárokat követő autonóm területekkel, arányos parlamenti képviselettel, háromnyelvűséggel stb. Erdélyi ajánlata ezzel szemben a Romániával egyesült Erdély korlátozott autonómiáját sem tartalmazta, hanem megelégedett a magyar vármegyék területi autonómiájának vagy a Renner-féle kulturális autonómiának a biztosítására vonatkozó ígéretekkel. Magyar–román perszonálunióról a tárgyalások magyar dokumentációjában nincs szó. Arra a román kívánságra, hogy a Habsburgokat detronizálják, olyan kitérő jellegű magyar válasz született, hogy „A magyar kormány kötelezettséget vállal arra, hogy az államforma, továbbá a dinasztia kérdésében a nemzetet szabad döntésében nem befolyásolja".[130]

A magyar–román tárgyalások szeptember végén, október elején, mielőtt tehát a vitatott kérdésekben bármiféle közeledés létrejöhetett volna, ismét megszakadtak. Román részről ennek legfontosabb oka az volt, hogy az angol kormány ismételten és a legnagyobb határozottsággal fellépett a román–magyar különbéke és a bontakozó román–magyar–olasz szövetség ellen. Részben ezért, részben más külső és belső okok következtében a tárgyalásokat addig szorgalmazó Brătianu-kormány helyzete megingott, s a kabinet még ugyanebben az évben lemondott. Az örökébe lépő rövid életű román kormányok a román–magyar megegyezés tervének és lehetőségének kisebb jelentőséget tulajdonítottak.[131] Magyar részről – a Budapesten ugyancsak éreztetett angol rosszallás mellett – mindenekelőtt a román csapatok erőszakos fellépései, az ország javainak – a megbeszélések időszaka alatt sem szünetelő – Romániába szállítása csökkentették a tárgyalási készséget. „Román részről – írja az Erdélyivel és Diamandival ugyancsak tárgyaló Bánffy Miklós – az ország kirablása 1919-ben óriási politikai hiba volt. Ez volt az a történelmi pillanat, melyben alapját lehetett volna vetni a magyar és a román nép közötti megbékélésnek." A közös érdek – folytatja emlékirataiban – „...a két nemzet közötti százados ellentétet eltüntette vagy legalábbis annyira lefokozta volna, hogy idővel és kölcsönös jóakarattal barátságot és testvéri érzést építhettünk volna a helyébe".[132] Ehelyett a román–magyar viszony további romlása következett be. A helyzet odáig fajult, hogy október közepén a román katonák ismert politikusokat és minisztériumi tisztviselőket tartóztattak le, s Friedrichet is el akarták fogni. Október közepétől a miniszterelnökség épületét angol katonák őrizték.[133]

A román–magyar tárgyalások befejező szakaszában Bethlen és Friedrich kölcsönösen közeledtek egymáshoz. Ennek egyik első jeleként szeptember 22-én Bethlen a kormány rendelkezésére bocsátotta Csekonics Iván egészen eddig magánál tartott augusztusi és szeptember eleji varsói leveleit, amelyek a lengyel–magyar–szlovák együttműködésre vonatkoztak. Belépése a Wolff Károly és mellette Teleki Pál vezette Egyesült Keresztény Nemzeti Ligába, amely a gomba módra szaporodó titkos és féltitkos jobboldali nacionalista szervezetek egyike volt, s amelynek kormányalakításáig tagja maradt, valószínűleg ugyanerre az időre datálható. A közeledés szeptember végén megegyezéssel zárult. Bethlen szakított egy valóban koalíciós kormány megalakításának szükségességéről vallott felfogásával, s a békekonferencia elnökéhez, Clemenceau-hoz intézett szeptember végi levelében a Friedrich-kormány elismerését és támogatását kérte. Álláspont-változtatásának indoklásaképpen kiemelte, hogy az események arról győzték meg, hogy „...a szociáldemokraták túl közel állanak a kommunistákhoz."[134] Ennek viszonzásaként a 30-i minisztertanácson Friedrich bejelentette, hogy miután „...a székelység és általában az erdélyi ügyek intézését a miniszterelnökség hatáskörében nem vállalhatja, mert ez jelentőségénél és terjedelménél fogva oly roppant horderejű ügy, amely külön vezetést és külön vezetőket kíván", Bethlen Istvánt felkérte, hogy „titkos erdélyi miniszterként" lépjen be a kabinetbe.[135]

Bethlen október elején megszervezett „minisztériuma" két főosztályból állt. Az egyik, amely a Székely Nemzeti Tanács országházbeli szobáit foglalta el, s amelyet Gagyi Dénes vezetett, az erdélyi menekültek ügyeivel, elhelyezésükkel, segélyezésükkel stb. foglalkozott. A másik, az ún. politikai főosztály a Teleki Pál vezetésével még augusztus végén felállított ún. Békeelőkészítő Iroda B. osztályaként működött a külügyminisztérium épületében. A politikai főosztály szervezetileg három osztályra tagozódott. Az elsőnek, amelyet báró Horváth Emil volt erdélyi főispán vezetett, az

Képviselőként a parlament korelnökével és jegyzőivel 1905 körül

A marosvásárhelyi megyeháza

A Mezőség és a Bethlen-birtokok

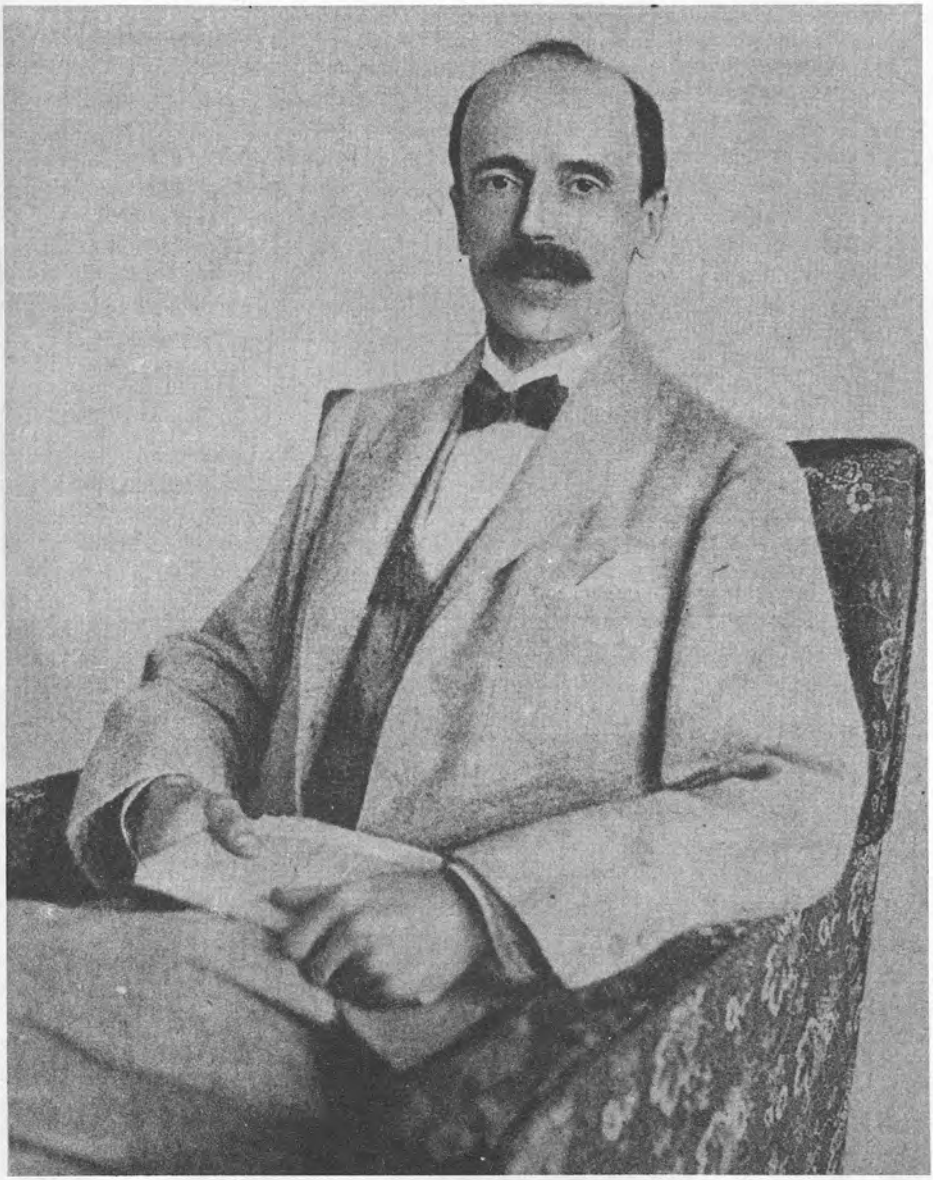

A békedelegáció főmegbízottja

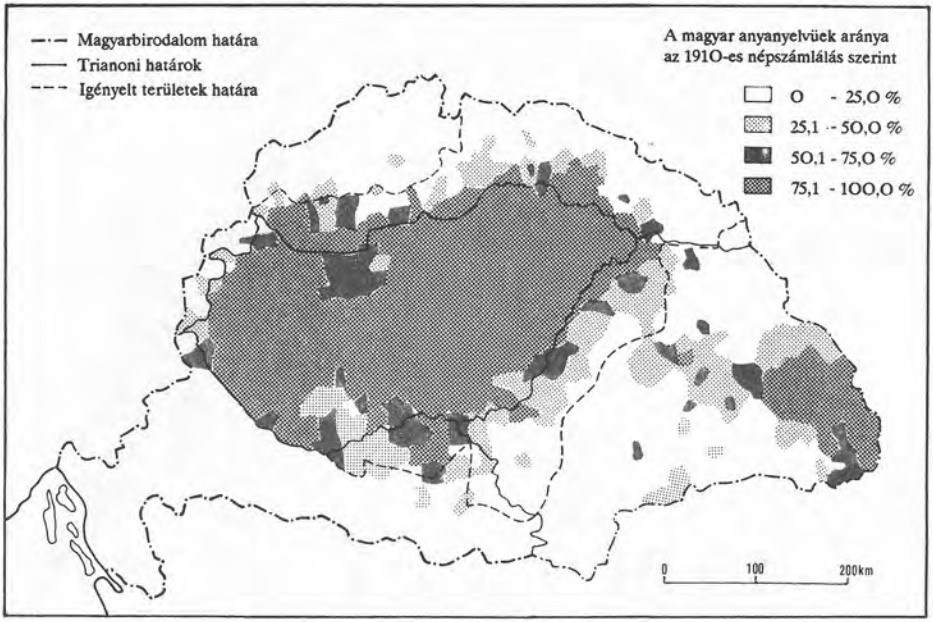

Az 1920-as magyar-francia tárgyalások során támasztott magyar területi igények

Kutasi tanyán a hódmezővásárhelyi kerület képviselőjelöltjeként 1920-ban

erdélyi magyar vezetőkkel, a román kormánnyal és a keleti antanthaderő parancsnokaival való kapcsolattartás, valamint az Erdély megszállására és a román csapatok által elkövetett atrocitásokra vonatkozó anyaggyűjtés képezte feladatát. A második osztály az erdélyi jellegű béketárgyalási anyagok feldolgozását végezte, Jancsó Benedek irányításával. A harmadik a békekötés utáni helyzetre készült és készített terveket. Ennek élén Sebess Dénes, Marosvásárhely háború előtti függetlenségi képviselője állt, aki egyben államtitkári rangban szükség esetén az egész szervezet élén is helyettesítette Bethlent. A bújtatott szervezésre Bethlen szerint azért volt szükség, mert „...minden külön erdélyi minisztérium felállítására irányuló törekvés a megszálló sereg parancsnokságának represáliáit vonná maga után".[136]

Bár ez az ún. erdélyi minisztérium formálisan csak november végéig, a Huszár-kormány megalakulásáig létezett, osztályai Bethlen irányításával ezt követően is működtek, s az eredeti tervnek megfelelően részben a béketárgyalások anyagainak előkészítésével, részben az erdélyi menekültek, valamint az Erdélyben maradt magyar kormánytisztviselők és az erdélyi magyar intézmények (egyházak, iskolák, szövetkezetek stb.) segélyezésével foglalkoztak. A szervezet pénzszükségleteit kisebb részben társadalmi adományokból és gyűjtésekből, döntően pedig a minisztertanács által időről időre kiutalt pénzösszegekből fedezte. A szeptember 30-i minisztertanács így például 5 millió korona „átalányösszeg", a december 15-i pedig 100 millió korona folyósítását határozta el az erdélyi minisztérium céljaira.[137] Ezen összegek igen jelentős része Erdélybe áramlott. Szétosztását a még januárban letartóztatott Apáthy Istvánnak mint kelet-magyarországi kormánybiztosnak a helyébe lépő Grandpierre Emil és segítőtársai végezték. Az erdélyi minisztériumba befutó aktuális információk többségét ugyancsak ők szolgáltatták.[138]

A Bethlen és Friedrich közötti fegyverbarátság igen rövid ideig, tulajdonképpen csak néhány napig tartott. A békekonferencia különmegbízottjának, Sir George Russel Clerk angol diplomatának október eleji budapesti közléseiből kiderült, hogy a nagyhatalmak Bethlen és a többi konzervatív politikus kérése ellenére sem ismerik el a Friedrich-kormányt, hanem kitartanak a valamennyi társadalmi réteget és pártot képviselő koalíciós kormány alakításának szükségessége mellett.[139] Erről értesülvén Bethlen ismét módosította álláspontját, és szeptember végéig vallott felfogásához kanyarodott vissza.

A Friedrichtől való távolodás jegyében október 10-e körül felújította 1919 februárjában egyszer már realizált pártalakítási tervét. Mint akkor, elsősorban ezúttal is konzervatív és konzervatív-liberális volt Tisza-párti politikusok (báró Perényi Zsigmond, gróf Ráday Gedeon, báró Harkányi János, Vadász Lipót) gyülekeztek körülötte. A volt apponyistákat Polónyi Géza és régi erdélyi képviselőtársa, Gál Sándor képviselték a tárgyalásokon. Rajtuk kívül személyes híve, báró Kaas Albert és gróf Csáky Károly huszár ezredes, későbbi honvédelmi minisztere említhetők a megbeszéléseken részt vevő ismertebb személyiségek közül.[140] A sajtótudósítások szerint tervezett „középpártjának", amely a Lovászy körül formálódó baloldali tömörüléssel és a kormányon levő jobboldali keresztény blokkal egyaránt szemben állt volna, Bethlen konzervatív-liberális jelleget szánt. Elnöknek Andrássyt szerette volna megnyerni, aki azonban – kijelentvén, hogy egyelőre pártokon kívül óhajt maradni – elhárította az ajánlatot.[141] Részben ezért, részben pedig minden bizonnyal azért, mert nem talált kellő politikai bázisra (a számításba vett Heinrich-féle liberális-nagytőkés Magyar Polgári Párt például nem velük, hanem a Lovászy-féle függetlenségi frakcióval fuzionált), pártalakítási próbálkozásait október második felére Bethlen feladta.[142]

Egy szélesebb politikai bázison nyugvó magyar kormány megalakítása s ezzel összefüggésben a román csapatok tervezett kivonásával szükségessé váló magyar fegyveres erő kérdésének megoldása céljából október 23-án Clerk ismét Budapestre érkezett. A megérkezését követő napokban Bethlen többször találkozott vele. Megbeszéléseik értelmében az egyik október végi minisztertanácson Bethlen arra kérte Friedrichet, hogy az ország érdekében mondjon le. Lehetséges utódjaként több olyan politikust megnevezett, akiket Clerk – állítása szerint – elfogadott volna. A posszibilis és kormányt alakítani kész politikusok egyikeként saját magát említette. Közölte azt is, hogy az új kormányba – bárki legyen is az elnöke – egy szociáldemokratát és egy liberális-demokrata politikust is be kell venni. Hozzátette: a maga részéről Garamira vagy Peyerre, illetve Vázsonyira vagy Bárczy Istvánra gondolt. Friedrichnek a belügyminiszterséget ajánlotta föl.[143] Bár ez már korántsem az a „paritásos" koalíció lett volna, amit korábban szorgalmazott, a hatalomhoz ragaszkodó Friedrich és miniszterei ezt is visszautasították. A jobboldali keresztényszocialista Ereky Károly például kijelentette: „...ha a gróf úr az entente megbízásából miniszterelnök akar lenni, akkor menjen Londonba."[144]

Bethlen dolgavégezetlenül távozott a minisztertanácsból. Clerk azonban hajthatatlan maradt, s így november elején mégis úgy látszott, hogy Friedrich végül beadja a derekát. 5-én előzetes ígéretet tett Clerknek lemondására. Bethlen esélyeit növelte az is, hogy a baloldali pártok vezetőivel történt megbeszélése alapján Horthy, az egyetlen létező magyar fegyveres erő parancsnoka kijelentette: „...a hadsereg alárendeli magát a kormánynak, amely az antant legfőbb megbízottjának közreműködésével létrejön." A megegyezésről Horthy Bethlen jelenlétében tájékoztatta Friedrichet.[145] Mindezek alapján november 5. és 10. között a magyar újságok, valamint a budapesti antantmegbízottak és a külföldi megfigyelők egyaránt Bethlen rövid időn belül várható kabinetalakításával számoltak.[146]

November közepén a kormányalakítási tárgyalások újabb fordulatot vettek. A nagyhatalmak közötti ellentéteket kihasználva Friedrich ekkor váratlanul ismét megmakacsolta magát, s megtagadta a hatalom átadását. Az újabb fordulatra Clerk ultimátumszerű választ nyújtott át Friedrichnek és a tárgyalásokon részt vevő többi politikusnak: vagy új kormányt alakítanak, vagy megszakad minden kapcsolat Magyarország és a szövetséges hatalmak között. A november 17–18-i pártközi értekezleten Bethlen a keresztény blokkon kívül álló többi politikussal együtt változatlanul a Friedrich-kormány lemondását és új, koalíciós kabinet alakítását követelte. Elsősorban azzal érvelt, hogy a megszállt területeken élő magyarság helyzetében csak akkor következhet be javulás, ha Magyarország alkalmazkodik a békekonferencia kívánságaihoz és elfogadja feltételeit. Ereky Károly szerint azonban kijelentette azt is, hogy a Friedrich-kormány politikáját „...nem tarthatja másnak, mint népbolondításnak, mert hiszen Magyarországon keresztény nemzeti politika nem lehetséges ilyen alapon. ...Magyarországon csak a zsidókkal együtt lehet dolgozni, és be kell venni a zsidó demokraták egy megbízottját."[147]

A november 17–18-i megbeszéléseken – valószínűleg a baloldal magatartása miatt is – Bethlen kabinetalakításáról már nem esett szó. Az ellenzék (Bethlennel együtt) Apponyi miniszterelnöksége mellett tört lándzsát. A hangadó keresztényszocialista miniszterek (Haller István, Ereky Károly) és a földmívespárti Rubinek Gyula azonban őt sem fogadták el. Helyette – Friedrichhel egyetértésben – a régi Néppárt keresztényszocialista csoportjának exponensét, ez idő szerint a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja alelnökét, Huszár Károlyt javasolták miniszterelnöknek. Horthy és

a régi, konzervatív, konzervatív-liberális politikusok: Apponyi, Andrássy, Pallavicini, Bethlen, Teleki, Perényi, Rakovszky István és Hadik János ekkor felálltak, és otthagyták az értekezletet.[148]

Az új kormány, amelyben a régi miniszterek mellett Nagyatádi Szabó István, Peyer Károly, Bárczy István és Heinrich Ferenc is helyet foglalt, s amelyet bizonyos fenntartásokkal Lovászy, Garami és Giesswein Sándor is elfogadott, a konzervatívok nélkül és ellenükre alakult meg november 24-én. A kabinetből kimaradt mágnáscsoport helyzetét jól jellemezte Andrássy felesége, aki november 20-án ezt írta naplójába: "Grófot nem akarnak... ezekre jár a rúd..., de bizonyos pontig érthető is. Amikor kezdődött a szervezkedés, nem voltak sehol, most nehéz elhelyezkedniük a már kialakult helyzetben. Bethlen Istvánt, aki tárca nélküli miniszter, állandóan támadja a kormánypárti sajtó. Horthy már veszti türelmét."[149] Clerk, aki a magyar üggyel már torkig volt, s aki Apponyinak mint közismerten németbarát múltú politikusnak a jelölését maga sem tartotta szerencsésnek, a békekonferenciától kapott felhatalmazás alapján november 25-én de facto elismerte a Huszár-kormányt. Párizsi megbízóit azonban úgy tájékoztatta, hogy a magyar politikusok közül a jövőben elsősorban Bethlennel kell számolni, s Horthy mellett őt tanácsos támogatni.[150]

Néhány nappal a Huszár-kormány megalakulása után, december 1-jén a békekonferencia felszólította a magyar kormányt, hogy küldje el megbízottait a Párizs melletti Neuillybe. A meghívással a december 2-i minisztertanács foglalkozott, amelyen a Békeelőkészítő Iroda vezetőiként Bethlen és Teleki is részt vettek. Bethlen gróf Somsich külügyminiszterrel együtt azt az álláspontot képviselte, hogy a magyar békedelegáció január előtt semmiképp se jelenjen meg Párizsban. Bár elismerte, hogy gazdasági szempontból a béke mielőbbi megkötése a kívánatos, mégis a halogatás politikáját javasolta. Véleményét azzal indokolta, hogy – úgymond – minél később jelenik meg a magyar békedelegáció Párizsban, annál inkább remélhető, hogy az ország jobb békefeltételeket fog kapni. Reményeit részben a szövetségesek belső ellentéteinek jól érzékelhető kiéleződésére, részben a „tót vidéken végbemenő eseményekre", tehát a lengyel–magyar–szlovák együttműködés esetleges eredményeire s végül a Békeelőkészítő Iroda által külföldre, főként Angliába küldött egyházi (protestáns és zsidó) missziók propagandatevékenységének feltételezett hatására alapozta. Bethlen érvelését a minisztertanács elfogadta, s 4-i válaszjegyzékén a Huszár-kormány így a megszálló csapatok kivonásához és a megszállt területeken elkövetett atrocitások kivizsgálására hivatott antant-bizottságok kiküldéséhez kötötte a magyar békedelegáció útnak indítását.[151]

Nagy eredményeket a halogató taktikától természetesen sem Bethlen, sem a kormány nem vártak. Mindössze annyit akartak elérni, hogy a magyar delegáció viszonylag kedvezőbb körülmények között nyújthassa át jegyzékeit, s próbálja az ország érdekeit képviselni. Bethlen javaslatára elhatározták azt is, hogy a párizsi kiutazást a delegáció nem pusztán diplomáciai aktusként fogja föl, hanem „nagy propagandaalkalomként" is. Ez, tudniillik a magyar álláspont részletes kifejtése és ennek széles körű propagandája – mondotta Bethlen – „...egy jogcím lesz arra, hogy később hivatkozhatunk mindezen előadott ellenvetéseinkre, amelyek meghallgatásra nem találtak, és így a saját erőnkben látjuk további sorsunk megoldását".[152]

A kiutazás végleges időpontját (január 5.) a december 12-i minisztertanácson határozták el, miután a békekonferencia hivatalos jegyzékben közölte, hogy a magyar kormány nincs abban a helyzetben, hogy előzetes feltételeket szabjon. A minisztertanács – Bethlen javaslatára – ennek ellenére ismételten kérte, hogy a béke-

konferencia január 5-ig üríttesse ki a Tiszántúlt, s gondoskodjék a kért vizsgálóbizottság felállításáról is.[153] A magyar kormány újabb jegyzékét a békekonferencia válaszra sem méltatta. A december 29-i minisztertanács ezért Apponyi javaslatára úgy döntött, hogy a békedelegációt az előzetes magyar kívánságok teljesítése nélkül is útnak indítja január 5-én.[154] A Bethlen-féle halogató taktikával a békedelegáció két-három hetet nyert. A Békeelőkészítő Iroda osztályai ezalatt befejezték a Párizsnak szánt anyagok összeállítását. Noha Bethlen számításai nem voltak teljesen alaptalanok, a halogató akció – mint látni fogjuk – egyéb eredménnyel nem járt.

A január 6-án Párizsba érkezett delegáció álláspontját Apponyi foglalta össze a december 29-i minisztertanácson. Ennek lényege – történeti jogon – az integritáshoz való elvi ragaszkodás, ám ugyanakkor a wilsonizmus, az etnikai elv elfogadása és ennek alapján népszavazás kiírásának a követelése volt. „Ha ez a két propozíció – mondotta Apponyi –, tudniillik a területi integritáshoz való ragaszkodásunk, másrészről pedig a népszavazásnak a kérése megvédhető nem volna, akkor ezen két elvnek fel nem adása mellett kell tárgyalásba bocsátkoznunk, és igyekeznünk igazunkat, amennyire csak lehet, megvédeni." Optimizmusra – tette hozzá – nincs semmi ok. „Értesülése szerint alig lesz alkalom az alkudozásokra, és az egész úgynevezett tárgyalásaink abból fognak állni, hogy jegyzékeket fogunk váltani a legfelsőbb tanáccsal."[155] A békedelegáció a valós helyzetet és kilátásokat lényegében reálisan érzékelő belső álláspontjával kiáltó ellentétben álltak azok a plakátok és transzparensek, amelyek a különvonat által érintett vasútállomások falain lógtak. Diplomácia és propaganda nem kívánatos mértékű szétválása, amely az egész két világháború közötti korszakot jellemezte, ekkor és így kezdődött.

A békedelegáció vonata Bécsben megállt. A pályaudvarra sereglő osztrák újságírók egyikének adott interjújában Bethlen két kérdésről nyilatkozott. Erdély Romániához csatolásáról szólva kijelentette, hogy „Nagy tévedés, ha a területi kérdésekről való döntésnél mindig csak a számbeli többséget veszik valamely ország hovatartozásának alapjául." Az osztrák–magyar viszony jövőjét latolgatva pedig azt hangsúlyozta, hogy „Magyarországon nagyon fontosnak tartják a békés, mindenféle súrlódástól mentes szomszédi viszonyt", s hogy ez – Bécs élelmiszer-ellátása miatt – Ausztriának is elsőrendű érdeke.[156]

A szövetségi ajánlatra nyilvánosan Renner nem reagált, a kulisszák mögött viszont csattanós nemmel válaszolt. A január 12-én aláírt prágai titkos egyezményben az osztrák és a csehszlovák kormány defenzív védelmi szerződést kötött a Párizs környéki békemű előírásainak betartására, azaz az új közép- és kelet-európai status quo megvédésére. Magyar részről jövő támadás esetére a szerződés a két fél katonai együttműködését is kilátásba helyezte.[157]

Röviddel Párizsba érkezése után a magyar békedelegáció 8 jegyzéket juttatott el a békekonferenciához. Ezek egyikét, amely *Az erdélyi kérdésről* címet viselte, Jancsó Benedekkel és másokkal együttműködve Bethlen állította össze. Munkája két nagyobb részből állt. Az elsőben Erdély, pontosabban a demarkációs vonalon túli erdélyi, partiumi és bánáti területek múltját és néprajzi viszonyait ismertette. Tagadta, hogy a román igények pusztán a románság statisztikai többségének kétségtelen tényével igazolhatók lennének, s a néprajzi-statisztikai elvvel egyfelől a történeti jogot, valamint a magyarság és a szászság gazdasági és kulturális felsőbbrendűségét, másfelől – a magyarságra vonatkoztatva – a wilsonizmust állította szembe. Igazságtalannak nevezte Erdély Romániához csatolását azért is, mert – mint kifejtette – a magyarországi románok sohasem kívántak Magyarországtól, illetve a Monarchiától

elszakadni. A gyulafehérvári határozatot – állapította meg – „...döntő súllyal mozdította elő Románia katonai beavatkozása". Jegyzékének ez a része ugyanolyan egyoldalú volt, mint az e tárgykörben elmondott 1918 előtti beszédei, csupán ellenkező előjellel. Az összeomlás előtt a románság irredenta törekvéseit abszolutizálta azzal a céllal, hogy egy nacionalistább nemzetiségpolitika szükségességét indokolja. Most elhallgatta ezeket azért, hogy Erdély Romániához csatolásának jogtalansága mellett ezzel is érvelhessen.

Jegyzékének második részében az Erdély jövőjével kapcsolatos magyar álláspontot ismertette. A három, elvileg lehetséges megoldás (államjogilag Magyarországhoz tartozó, teljesen önálló, független s végül Romániához tartozó Erdély) közül igazságos és megnyugtató rendezésként az elsőt és a másodikat nevezte meg. Elfogadta volna azonban a harmadikat is, feltéve, ha Erdély lakosságának többsége a megrendezni javasolt általános népszavazáson a mellett foglalna állást. Bárhogy is dől el azonban az államjogi hovatartozás kérdése – tette hozzá –, „...Erdély nemzetiségi kérdésének belső rendezése külön feladat", amely az elégtelen és nem is szankcionált kisebbségvédelmi klauzulákkal egyáltalán nem oldható meg. Rendezési elvként – ahogy az 1919. őszi román–magyar tárgyalásokon – ezúttal is a svájci államberendezkedést vette alapul, s Erdély négy nyelvi-etnikai területre való felosztását javasolta. Ezekből egy túlnyomóan magyar, egy román, egy sváb és szász, egy pedig vegyes lakosságú lett volna. Az egységes Erdélyen belül mindegyik területet széles körű kormányzati, közigazgatási és kulturális autonómiával kívánta felruházni. A központi kormányzatban bevezetni javasolta a háromnyelvűséget. A parlament egyik kamaráját – elképzelése szerint – „a három nemzet egyforma képviseletéből" kellett volna összeállítani.[158]

A lehető legdemokratikusabb rendezési ajánlat – jellemezhető röviden a Bethlen-féle javaslat. Szépséghibája „csupán" annyi volt, hogy a vesztes képviselte, s így eleve kudarcra ítéltetett. 1918 előtt a román követelések találtak süket fülekre Budapesten, most a magyar álláspont Bukarestben és Párizsban. Január 15-én, amikor Apponyit és az öt főmegbízottat a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa fogadta, Clemenceau úgy nyújtotta át a magyar delegáció megérkezésekor már kész békefeltételeket, hogy az előzetes magyar jegyzékekről, amilyen *Az erdélyi kérdésről* is volt, említést sem tett. „A terem, amelyben az ünnepélyes aktusnak végbe kellett mennie, félhomályba borult, és az elnöki asztalnál egyedül ülő Clemenceau mellett álló kandeláberek gyér fénye alig világította meg. A kép olyan volt, mintha temetési szertartáson vennének részt" – emlékezett a Quai d'Orsay Szajna–parti épületének egyik termében lezajló eseményre később Bethlen.[159] Mindez persze a delegációt nem lephette meg túlzottan, hiszen tudták, de legalábbis sejtették, hogy a „tárgyalások" ennyiből fognak állni.

Apponyi és a delegáció tagjainak többsége január 18-án visszautaztak Budapestre, s a békeszerződés tervezetére adott magyar válasszal csak február 10-én tértek vissza ismét. A közbeeső időben a Párizsban maradt delegátusok elvi-politikai vezetője főmegbízotti minőségben Bethlen, az adminisztrativ jellegű ügyek felelőse pedig a delegáció titkárságának irányítója, Praznovszky Iván volt.[160] A magyar delegáció megbízott vezetőjeként Bethlen főleg arra törekedett, hogy a nagyhatalmak, elsősorban Anglia jóindulatát elnyerje. A Békeelőkészítő Iroda által már korábban kiküldött missziók mellett ennek érdekében tevékenykedett Londonban gróf Bánffy Miklós, akit január elején most már beengedtek Angliába. Bánffynak több angol politikussal sikerült összeköttetést teremtenie, s néhányat közülük a magyar szempontból igazsá-

gosabb béke gondolatának is megnyert.[161] Ennek eredményeként az angol parlament alsó- és felsőházában február–márciusban ismételten ilyen interpellációk hangzottak el, amelyek a magyar határok igazolhatatlanságát, az etnikai elv nyilvánvaló megsértését hangsúlyozták, s a békefeltételek módosítását és az Erdélyben elkövetett román atrocitások kivizsgálását követelték.[162] A formálódó magyarbarát angol képviselőcsoport (lord Cecil, Maclein, Asquith, lord Curson) – kormányváltozásokban bízva – Bánffyn keresztül ismételten azt üzente Bethlennek, hogy a magyar delegáció igyekezzék az időt húzni, s a békeszerződés aláírását minél későbbre halasztani.[163]

Franciaország hegemón törekvéseit Olaszország Angliánál is féltékenyebben figyelte. A magyar követeléseket ezért leginkább Rómában karolták fel.[164] Arra vonatkozó dokumentumot azonban, hogy ebben Bethlennek valamiféle része lett volna, nem találtunk.

Az angol és az olasz támogatás megszervezése mellett törekedett Bethlen a francia közvélemény megnyerésére és a francia kormány befolyásolására is. Miután a január 17-i választásokon Clemenceau megbukott, s a Millerand-kormány megalakulásával a katolikus befolyás növekedett, 19-én arra kérte a magyar külügyminisztert, hogy Klebelsbergen keresztül mozgósítsák a hazai katolikus tényezőket, s memorandumban kérjék Amette francia bíboros támogatását a magyar érdekek védelmében. Csernoch hercegprímás levele rövidesen meg is érkezett Párizsba, s Amette interveniált is Dechanel köztársasági elnöknél. Eredményt azonban nem ért el. Március 10-i válaszában a francia bíboros közölte: a békekonferencia nem fog változtatni a magyar békefeltételeken.[165] Nem járt érdemi eredménnyel az az akció sem, amely az Action Française-en keresztül kívánta tájékoztatni a francia közvéleményt arról, hogy 1871-ben Irányi Dániel a magyar képviselőházban tiltakozott Elzász-Lotaringia Németországhoz csatolása ellen. Egy konzervatív francia napilap, az *Éclair* február 2-i és 3-i számaiban ugyan megjelent egy cikk, amely a francia–magyar érdekközösséget hangoztatta, ennél több azonban nem történt. A francia sajtót február–márciusban is a magyar békefeltételek megváltoztatására irányuló törekvésekkel való teljes szembenállás jellemezte.[166]

A nyugati közvélemény befolyásolása mellett Bethlen január végi és február eleji tevékenységéből a lengyel kapcsolat ápolása érdemel még említést. A lengyel–magyar–szlovák tervezgetésekben 1919 nyara óta Bethlen nem vett részt közvetlenül. A készülő csehellenes fellépés előkészületeiről azonban minden bizonnyal tudott, hiszen az egész akció politikai vezetője egyik teréziánumi iskolatársa és politikai elvbarátja, báró Perényi Zsigmond volt.[167] Az első ezzel kapcsolatos üzenetet, amely azt tartalmazta, hogy a „lengyel külügyminiszter egy meghitt barátja" a „szlovákkérdés megvitatása céljából" találkozni kíván vele, január 16-án kapta. Orlowski gróf a hónap végére meg is érkezett Párizsba, s a magyar delegátusok tudomására hozta: a lengyel–magyar közös határ ügyét s általában a „magyar ügyet" nagyban előmozdítaná, ha a magyar hadsereg részt venne a Szovjet-Oroszország ellen tervezett újabb lengyel intervencióban. Tekintve, hogy Bethlen ezt már 22-én javasolta a külügyminiszternek, s javaslatával mind Somsich, mind pedig Apponyi egyetértett, egészen bizonyos, hogy a magyar delegátusok a lehető legkészségesebben viszonyultak a lengyel ajánlathoz.[168]

Február 10-i visszaérkezése után Apponyi külön jegyzékben közölte a békekonferenciával, hogy a békeszerződés tervezete Magyarország számára elfogadhatatlan. Válaszával, illetve a válaszra adott azonnali jugoszláv, román és csehszlovák til-

takozásokkal a konferencia Legfelsőbb Tanácsa március első napjaiban, a Külügyminiszterek és Nagykövetek Tanácsa pedig március 8-tól foglalkozott. Ezeken a tanácskozásokon Lloyd George angol miniszterelnök az előzetes magyar határok etnikailag igazságosabb módosítását javasolta. Felvetését Olaszország melegen támogatta. Az ezzel kapcsolatos jegyzőkönyvek ismeretében egyértelműen kimondható: a határ menti, túlnyomórészt magyarok lakta területsáv elcsatolása kifejezetten Franciaországon múlott, amely a leghatározottabban elvetette az 1919-ben megállapított magyar határok módosításának tervét. Az angol–olasz és francia álláspont közötti sovány kompromisszumként született meg március végére az ún. Millerand-féle kísérőlevél, amely a békeszerződés elfogadása esetén bizonytalan ígéretet tett a határok esetleges későbbi kiigazítására.[169]

Néhány hétig, amíg a Millerand-féle kísérőlevél gondolata meg nem született és szövege el nem készült, a magyar békedelegáció számára úgy tűnhetett, hogy erőfeszítései – pesszimista várakozásai ellenére – mégsem végződnek teljes kudarccal. Noha a magyar belpolitika eseményei a békekonferencia döntéseit érdemben soha, ekkor pedig már egyáltalán nem befolyásolták, a békedelegáció tagjait mégis aggodalommal töltötték el az otthoni terrorcselekményekről, ez idő tájt a *Népszava* szerkesztőinek meggyilkolásáról érkező hírek, amelyeket a nyugat-európai sajtó is ismertetett. Attól tartottak, hogy a békekonferencia magyarellenes döntéseinek indoklásában ezek az események egy újabb érvvé válhatnak. Egyhangú döntéssel így és ezért született meg a békedelegációnak az a Horthyhoz mint kormányzóhoz és Huszárhoz mint miniszterelnökhöz intézett március 8-i levele, amelyben erélyes intézkedéseket követelt a terror megszüntetésére.[170]

A különítmények „rendcsináló" tevékenységét Bethlen ekkor kifogásolta másodszor. Először még október elején, amikor Beniczky belügyminisztert és Andrássyt Siófokra kísérte, kérte Horthytól, hogy lépjen fel az önkényeskedések és a tisztek politizálása ellen.[171] Tiltakozása azonban sem ekkor, sem a későbbiekben nem lehetett igazán kemény és határozott, mert a közte és az időközben kormányzóvá választott Horthy közötti jó viszony elmélyülését ezek az interveniálások nem befolyásolták hátrányosan.

Miközben a békekonferencia párizsi és londoni fórumain hagyományos külpolitikai vonalvezetésének megfelelően Franciaország a leghatározottabban szembeszegült a magyar békeszerződés tervezetének megváltoztatásával, a januári kormányváltozás következtében új vezetés alá került francia külügyminisztériumban egy merőben más magyarpolitika körvonalai kezdtek kirajzolódni. Ezen új politika lényege Franciaország kelet-európai gazdasági és politikai hegemóniájának egy lengyel–magyar–román szövetségre támaszkodva történő kialakítása, illetve megszilárdítása volt. A Magyarországgal szemben követett francia külpolitika módosulásának első jeleként Maurice Paléologue külügyi államtitkár március 17-én fogadta Halmos Károlyt és gróf Semsey Andort, akik egy Szlovákiában állomásozó francia katonatiszt segítségével, ám ugyanakkor a Békeelőkészítő Iroda tudtával és beleegyezésével még január első napjaiban érkeztek Párizsba.[172] Másnap, március 18-án Halmos és Semsey megjelentek a magyar békedelegáció szállásán (az elsők voltak, akik erre engedélyt kaptak), s beszámoltak a kapcsolatfelvételről. Bár a magyar delegátusok többé-kevésbé pontos információkkal rendelkeztek arról, hogy a békekonferencia bizottságaiban Franciaország hallani sem akar a békeszerződés tervezetének módosításáról, mint minden más olyan lehetőségen, amelytől Magyarország elszigeteltségének az enyhülését lehetett remélni, ezen is kapva kaptak. Március 18-i

ülésükön Bethlent s a delegáció egyetlen hivatalos diplomatáját, gróf Csáky Imrét bízták meg, hogy „nem hivatalos minőségben" tanulmányozzák a francia–magyar közeledés lehetőségét. Másnap, március 19-én azt is feladatukká tették, hogy a Halmos–Paléologue-féle nem hivatalos megbeszélések konkrétabbá tétele céljából alakítsák ki a magyar fél feltételeit. A Bethlen és Csáky által elkészített tervezetet, amelyet 20-án a delegáció is elfogadott, Halmos március 22-én adta át Paléologuenak.[173]

A Halmos által átadott, de valójában tehát Bethlen és Csáky által összeállított memorandum a békeszerződés aláírásának, illetve Franciaország közép- és kelet-európai gazdasági-politikai koncepciója támogatásának fejében részben politikai-területi engedményeket, részben gazdasági kedvezményeket kért. A politikai-területi feltételek ezek voltak: a határ menti színmagyar vagy döntően magyarok lakta területeket ne szakítsák el Magyarországtól, a Délvidéken és az Ausztriának ítélt nyugat-magyarországi sávban élő németek maguk dönthessenek hovatartozásukról, s végül az erdélyi magyar, székely és szász lakosság kapjon teljes területi autonómiát Románián belül. A gazdasági feltételek között a román hadsereg által elszállított magyar javak visszaadása, a háború előtti és alatti monarchiai adósságok arányos elosztása az utódállamok között, a máramarosi sóbányák magyar kiaknázásának biztosítása s végül a szomszédos államok és Magyarország közötti szabadkereskedelmi forgalmat biztosító egyezmények megkötésének a támogatása szerepeltek.[174]

Bár a franciák számára, akikkel március végétől már nemcsak Halmos és Semsey, hanem egy-egy alkalommal Csáky és Bethlen is közvetlenül tárgyaltak, ezek a politikai-területi igények valójában elfogadhatatlanok voltak, Paléologue egyelőre óvakodott ezt egyértelműen magyar tárgyalópartnereinek a tudomására hozni. A magyar delegátusok körében így több-kevesebb joggal olyan vélemény alakult ki, hogy Franciaországnak nyújtandó gazdasági előnyök (opció egy dunai kereskedelmi kikötő építésére Budapesten, a MÁV bérbeadása, befolyás biztosítása a legnagyobb iparvállalatokat ellenőrző Hitelbankban) fejében rövid időn belül szó lehet a békekonferencia területi döntéseinek a megváltoztatásáról. Április elején, amikor a Budapestre visszaérkezett békedelegáció tagjai tájékoztatták őket, így vélekedett erről Horthy, Andrássy és a Huszár-kormányt felváltó Simonyi-Semadam-kormány legtöbb tagja is.

A tárgyalások folytatására Bethlen és Csáky kaptak megbízást, akik április végén vissza is utaztak Párizsba. Feladatuk az volt, hogy a franciák által addig lényegében külön kezelt gazdasági és politikai jellegű tárgyalásokat, illetve feltételeket szinkronba hozzák, azaz a Franciaországnak adandó gazdasági kedvezményeket a Magyarországnak nyújtandó politikai támogatástól tegyék függővé. Május 12-én átadott jegyzékük területi-politikai követelései annyiban mentek túl a március 22-i memorandumban rögzítetteken, hogy a Pozsony–Selmecbánya–Kassa–Munkács–Zilah–Nagyvárad–Arad–Zenta–Zombor–Eszék–Dráva vonalon belül eső határ menti területek (1 millió 700 ezer főnyi lakossággal) mellett Északkelet-Szlovákiát (Szepes, Sáros és Zemplén vármegye) és Kárpátalját is kérték. A délvidéki és nyugat-magyarországi németek lakta területek hovatartozásának eldöntésére ezúttal is népszavazást, míg az erdélyi nem román lakosságnak területi autonómiát igényeltek.[175] A Telekitől mint külügyminisztertől kapott utasítás szerint Bethlen és Csáky a megegyezés érdekében a magyar kormány megkérdezése nélkül is lemondhatott volna Pozsonyról és környékéről, Kelet-Szlovákiáról és a Bánság német részéről, míg a Csallóközhöz, a Kisalföld északi részéhez, Hont és Nógrád vármegyékhez, Kárpátaljához, a Bács-

kához (a Ferenc-csatornáig), Baranyához és az erdélyi magyarságnak biztosítandó területi autonómiához feltétlenül ragaszkodniuk kellett volna.[176]

Tárgyalásokra azonban, legalábbis területi engedményekről, nem került sor. Bethlen és Csáky jegyzékét Paléologue csak mint információs anyagot vette tudomásul, s érdemi vitába ezekről a kérdésekről nem bocsátkozott. Elutasította Bethlennek azt a kívánságát is, hogy – a francia szándékok komolyságát bizonyítandó – vonják be a tárgyalásokba az érdekelt utódállamokat, mindenekelőtt Romániát is. Franciaország – jelentette Csáky – a francia–magyar közeledést „hosszú lejáratú ügynek" tekinti, s „álláspontjuk részletes megvitatásába" csak a békeszerződés aláírása után kíván bocsátkozni.[177] Paléologue magatartása a magyar kormány tagjaiban és párizsi megbízottaiban egyaránt erős kételyeket ébresztett Franciaország szándékainak őszinteségét, illetve a francia álláspont és a minimális magyar követelések összeegyeztethetőségét illetően. A magyar fél gyanakvását fokozta, hogy a tervezethez képest a békeszerződés végleges szövegén a békekonferencia semmit sem változtatott, s hogy a márciusi és áprilisi viták eredményeként a békeszerződéshez csatolt Millerand-féle kísérőlevél (amit Paléologue megtévesztő módon megpróbált a francia kormány érdemeként feltüntetni) csak igen általános formában és minden garancia nélkül utalt arra, hogy mód nyílhat az igazságtalan határvonalak kiigazítására. A békeszerződés aláírása és a gazdasági koncessziókra vonatkozó magyar ígéretek beváltása előtt Franciaország mindössze arra volt hajlandó, hogy budapesti főmegbízottja (Fouchet) május 18-án Horthy, Andrássy, Apponyi, a miniszterek egy része s a 15-én hazatért Bethlen és Csáky előtt felolvasott egy elvi nyilatkozatot. A francia kormány ebben ígéretet tett arra, hogy a békeszerződés és a Millerand-féle kísérőlevél szelleméhez híven támogatni fogja Magyarország arra irányuló törekvéseit, hogy a szomszédaival fennálló politikai és gazdasági természetű ellentéteit békés úton rendezze.[178]

Elsősorban a franciák magatartása, másodsorban az esetleges francia–magyar megegyezés elleni angol tiltakozások s végül az ugyancsak ez idő tájt kiépülő német–magyar kapcsolatok következtében a MÁV átengedésére vonatkozó opciós levelet, amely a felmerült gazdasági koncessziók közül a legnagyobb jelentőséggel bírt, a magyar kormány május 29-én csak feltételesen írta alá. Érvénybelépését, azaz parlamenti ratifikációját attól tette függővé, hogy a határidőként megadott hat hónap alatt (tehát 1920 végéig) Franciaország tesz-e konkrét lépéseket Magyarország több ízben kifejtett területi igényeinek biztosítása érdekében vagy sem. Bár a tárgyalások továbbvitelére kijelölt politikusok és gazdasági vezetők között Bethlen is szerepelt, az év végéig elhúzódó, de semmilyen konkrét eredményt nem hozó megbeszéléseken a továbbiakban közvetlenül már nem vett részt.[179] Ennek nyilvánvaló oka az volt, hogy a francia–magyar megegyezés lehetőségében egyre kevésbé hitt.

A Fouchet-féle deklaráció felolvasásának másnapján, május 19-én a békedelegáció lemondott. Ezzel Bethlen főmegbízotti megbízatása is megszűnt. Féléves tevékenységére visszatekintve azt emelte ki eredményként, hogy a külföldi közvéleményt sikerült rádöbbenteni: a békekonferencia döntései, illetve a békeszerződés kikötései mélyen igazságtalanok, ezért „állandóak nem lehetnek, és csak újabb bonyodalmaknak és háborúknak válnak szülőforrásává". A területi döntések megváltoztatását – folytatta –, amit a delegáció tagjai „szívük mélyén" reméltek, nem lehetett elérni.[180] Véleménye ennek ellenére az volt, hogy a békét meg kell kötni, mert Magyarország mögül hiányzik egy olyan gazdasági, diplomáciai és katonai háttér, amelyre támaszkodva az aláírás esetleg megtagadható lenne. Álláspontjának kialakításában fontos

szempont volt a megszállt területeken élő magyarság sorsa, s ezzel összefüggésben a célként már ekkor megfogalmazott revízió későbbi lehetősége is. A békeszerződés aláírásának megtagadása – fejtette ki még márciusban – „...a megszállt területeken élő magyarok helyzetét bizonyosan súlyosbítaná, még jobban üldöznék őket, s arra kényszerülnének, hogy nagy számban hagyják el lakóhelyüket. Ez pedig további gazdasági terheket róna Magyarországra. Azonkívül a megszállt területek örökre elvesznének Magyarország számára."[181]

Személyes pályája szempontjából a Párizsban töltött közel fél év – a bécsi hónapokhoz hasonlóan – igen jelentősnek tekinthető. E két városban Európa számos diplomatáját és politikusát ismerte meg, s Apponyi és különösen Csáky Imre oldalán a diplomáciai érintkezés szabályait és formaságait is megtanulta. A békedelegációt kísérő sajtótudósítások szerint „...csodálatosan hamar bele tudott a viszonyokba illeszkedni. Egykettőre tájékozódott, gyors pillantással értékelte a viszonyokat, embereket, érzéke volt a lehetőségekhez és tapintata az eszközök megválasztásához..."[182] Az újságírók ekkor vontak először párhuzamot közte és XVII. századi ősei között, ami azután a vele foglalkozó, két háború közötti publicisztikának az egyik leggyakrabban emlegetett közhelye lett. Így volt-e vagy sem, s ha igen, mennyiben – nehéz pontosan megállapítani. Kétségtelen tény viszont, hogy a Bécsben és Párizsban szerzett ismeretek és ismeretségek a leendő miniszterelnöknek csak előnyére váltak.

KORMÁNYALAKÍTÁSI KÍSÉRLETE ÉS POLITIKAI PROGRAMJA

A Békeelőkészítő Iroda B osztályának és az erdélyi menekülteket segélyező csoportnak az egyesítésével 1920. április 19-én megalakult az Országos Menekültügyi Hivatal. Feladatul ugyanazt kapta, mint 1919 őszén az erdélyi minisztérium, kiterjesztve azonban az összes elcsatolt területre és az összes menekültre. A hivatal politikai vezetője s az irányító és tanácsadó szerepkörrel mellette felállított Országos Menekültügyi Tanács elnöke Párizsból való hazatérte után Bethlen lett.[183]

Az erdélyi minisztérium 1919 őszétől 1920 tavaszáig mintegy 5 millió koronát fordított az országba érkező menekültek támogatására. Az 1920–21-es költségvetési évben póthitelekkel együtt az OMH ennek majdnem ötszörösét kapta, azaz 24 millió koronát költött el.[184] Az összegnövekedés részben az inflációs viszonyokkal, részben pedig azzal magyarázható, hogy a békeszerződés június 4-i aláírása, majd november 13-i parlamenti elfogadása után a menekültek száma ugrásszerűen megemelkedett. A nyári és őszi hónapokban napi 3-400-an érkeztek, akiknek csak töredéke tudott rokonoknál vagy ismerősöknél elhelyezkedni. A többség vagonokban és barakkokban lakott, munkája nem volt, s élelme is alig. A beözönlés üteme csak az év végétől csökkent, miután a minisztertanács Bethlen javaslatára kimondta, hogy a továbbiakban csak azok léphetik át a határt, „akiket nyomós okok kényszerítenek arra, hogy eddigi lakóhelyüket elhagyják". A fenti minisztertanácsi határozat alapján kibocsátott 1920. novemberi kormányrendelet a továbbiakban csak azok repatriálását engedélyezte, akiket formálisan kiutasítottak, illetve akiknek a családtagjai már korábban átköltöztek. Rajtuk kívül elvileg a tanulmányaikat Magyarországon folytatni kívánó fiatalok kaphattak még letelepedési engedélyt.[185] Ha határainkat nem zárjuk le s az átköltözést nem korlátozzuk – indokolta az intézkedést Bethlen –, „...félő, hogy egyrészt a megszállott területek magyarsága teljesen kipusztul... és ezáltal a

magyarság végvárait elveszti", másrészről pedig „...az ország vállaira olyan teher nehezedik, mely majdnem elviselhetetlen".[186]

A menekültek helyzetén enyhítendő az OMH több kisebb-nagyobb segélyakciót szervezett, amelyek közül a 200 milliós hitelkerettel induló lakásépítési akció, a 6–12 éves gyermekek hollandiai elhelyezése, az 1920-as nyári gyermeknyaraltatási mozgalom s végül a tisztviselők átképzése céljából szervezett téli szaktanfolyamok megindítása érdemelnek említést.[187] Az OMH szociális munkáját számos hazai és külföldi egyesület, valamint magánszemély támogatta kisebb-nagyobb összegekkel. Bethlen személy szerint a gyermeknyaraltatási akcióhoz járult hozzá 100 ezer koronával.[188] Politikai szempontból az idegen uralom alá került magyarságot ért sérelmek összegyűjtését, valamint ezeknek a hazai és a nemzetközi közvélemény elé tárását, tehát a kisebbségi jogvédelem megalapozását tartotta legfontosabb feladatának az OMH. Ennek végzésére 1920 végén Bethlen külön osztályt (Jogvédő Osztály) állíttatott fel, amely későbbiekben a Külügyminisztérium egyik alosztályaként működött.[189] Persze más, kevésbé nemes célokra is gyakran áldozott a szervezet. Murgács Kálmán menekült jegyző irredenta dalainak első kiadója például ugyancsak az OMH volt.[190]

Az OMH vezetésének átvételével egyidejűleg Bethlen megpróbált a távolléte alatt megválasztott és összeült nemzetgyűlésbe is bejutni. Jelöltséggel az egyik hajdúsági kerület (Hajdúböszörmény és Hajdúdorog) kínálta meg, amelynek korábbi függetlenségi képviselője (Benedek János) nem kívánt indulni a nyári választásokon. A kerület régi urai ellenjelölt nélkül, „egyhangú" szavazással akarták a nemzetgyűlésbe juttatni, ami nekik is s Bethlennek is a legkényelmesebb megoldás lett volna.[191] Számításukat részben Friedrich és helyi hívei, részben a választókerület először most szavazó kisgazdái húzták keresztül, akik ellenjelölteket léptettek fel Bethlennel szemben. Friedrich jelöltje, aki a KNEP támogatását is élvezte, Tasnádi Kovács József, szerteágazó hajdúsági kapcsolatokkal rendelkező fiatal debreceni ügyvéd, az ÉME egyik helyi vezetője volt. A kerület kisgazdái pedig, akik sem grófot, sem keresztény ébredőt nem akartak, egyik társukat, Földesi Mihályt léptették fel.[192]

Néhány nappal a választások előtt, június 8–9-én Bethlen egy napot töltött kerületében. Választási beszédében először Erdély sorsával foglalkozott, majd „egységes tömörülésre" hívta fel a magyarságot, s a békeszerződés aláírásának szükségességét indokolta. Utóbbiról szólva hangsúlyozta, hogy „...bolond az, aki most háborúsdit játszva fejjel akar nekimenni a falnak".[193] Ezzel a megállapításával részben a különböző kalandor szélsőjobboldali katonatiszti köröket, részben pedig a Friedrich-pártot vette célba, amelynek névadója május végi tiszántúli körútján a békeszerződés aláírása s a magyar külpolitika antant, ezen belül francia orientációs irányvétele ellen agitált.[194] A választ a Friedrich-párti jelöltnek, Tasnádi Kovácsnak a szolgálatába állt helyi laptól kapta meg, amely a magyartalanság, kereszténytelenség és zsidóbarátság vádjával denunciálta.[195] Nem eredménytelenül. A június 13–14-i választásokon Tasnádi Kovács 5800, Bethlen 3300, Földesi 2900 szavazatot kapott.[196]

A második fordulóig rendelkezésre álló két hét alatt folytatódott a kerület régi és új urainak a harca. A Bethlen-párti sajtó Bethlen bölcsességéről, mérsékletességéről, hosszú parlamenti múltjáról és államférfiúi kvalitásairól közölt cikkeket,[197] az ellenpárt pedig Bethlen munkapárti kötődésének és az erdélyi grófok 1918 előtti „magyarellenes politikájának" („magyar fajpolitika" hiánya) a felelevenítésével, valamint a MÁV francia kézre adásával kapcsolatos hírekre és Bethlen ebben játszott szerepére való célozgatással toldotta meg a korábbi vádakat.[198] A helyi harc második

menetében Bethlen közvetlenül nem vett részt; kerületében meg sem jelent. A 27–28-i szavazás lesújtó eredményéről (Tasnádi 3700 szavazattöbbséggel győzött) a fővárosban értesült.[199] Választási vereségét, amely politikai pályafutása alatt az első volt és az utolsó maradt, a pesti sajtó – mint több más régi politikusét is – tapintatos szűkszavúsággal vette tudomásul.[200]

A tiszántúli kiegészítő választások megtartása után, június 26-án a Simonyi-Semadam-kormány lemondott. A kinevezendő új kormány elnökségét mindegyik nagy párt magának szerette volna biztosítani. A Kisgazdapárt első számú jelöltje Rubinek Gyula, a KNEP-é Rakovszky István (Andrássy külügyminiszterségével), a közel húszfős ún. disszidens képviselőcsoporté (Teleki, Klebelsberg, Czettler Jenő, Kenéz Béla, Pallavicini, Sigray stb.) pedig Apponyi Albert volt. Horthy mindhárom jelölttel szemben ellenvetéseket tett, s Bethlent javasolta helyettük, akit már a Huszár-kormány lemondásakor is szeretett volna kinevezni. Bethlen akkor – Párizsban lévén – elhárította az ajánlatot, most azonban hajlott a megbízatás elfogadására. Válaszát a pártok álláspontjától tette függővé.[201]

A Horthy és Bethlen közötti jó viszony kialakulásának ez volt az első nyilvánvaló jele. Együttműködésük alapjának a legáltalánosabb értelemben felfogott konzervativizmus, a forradalmi vívmányok felszámolása és a polgári, magántulajdonosi rend visszaállítása tekinthető. Összekötötte őket az 1919-es közös ellenforradalmi múlt és az is, hogy Clerk, illetve Anglia mindkettejüket elfogadta, sőt támogatta. Szorosabb együttműködésük 1919 őszén kezdődött. 1920 tavaszán Bethlen elfogadta Horthy kormányzóvá választását, Horthy pedig arra törekedett, hogy a politikai irányítást Bethlen kezébe adja.

Bethlen két előzetes kikötéssel vállalta a kormányalakítási tárgyalások megkezdését. Egyik feltétele az volt, hogy a pártok támogassák egy abszolút parlamenti többséggel rendelkező egységes kormányzópárt megalakításával kapcsolatos tervét. A másik pedig az, hogy járuljanak hozzá a kormányzó házfeloszlatási jogának (a kormányzói jogkörrel foglalkozó 1920: I. tc. ezt nem tartalmazta) az elfogadásához. Az elsőt, amely korántsem csak a saját, hanem a legtöbb 1918 előtti konzervatív és konzervatív-liberális politikus vesszőparipája is volt, a hagyományos dualizmuskori mintának megfelelően Bethlen az „erős kormány" és a „kiegyensúlyozott kormányzás" egyik alapfeltételének tartotta. Ez tehát saját követelésének tekinthető, míg másik előzetes feltételét, a kormányzói hatalom kiterjesztésének elfogadását valószínűleg Horthy kérésére támasztotta. A két követelés abban mindenesetre egyezett, hogy mindkettő az akkor még osztatlan törvényhozói szerepkörrel rendelkező nemzetgyűlés hatalmát kívánta korlátozni. A pártok Bethlennel szemben támasztott követelése legfontosabb programpontjaiknak az elfogadása volt.[202]

Július 7-ét követően közel egy hétig tartó tárgyalások kezdődtek Bethlen és a pártvezérek között. Ezek eredményeként július 13-án megalakult az Egyesült Nemzeti Keresztény Kisgazda és Földmívespárt. Az új pártba, amely mintegy 180 képviselőből állt, a Kisgazdapárt 100 s a KNEP 60 képviselője mellett az ún. disszidensek is beléptek. Az egyesülés legfőbb hívei a disszidensek és a Kisgazdapárt Horthyhoz kötődő Gömbös-csoportja, fenntartásos támogatói pedig a Kisgazdapártból Nagyatádi hívei, a KNEP-ből pedig a régi néppártiak voltak. A Kisgazdapárt Rubinek-féle szárnya és a KNEP keresztényszocialistái eleinte hevesen ellenezték az egyesülést, végül azonban nem vállalták a kisebbségben maradást és külön párt alakítását.[203]

Az új párt nyolcpontos programtervezete a Bethlen–Horthy-féle feltételek és a

pártkövetelések kompromisszumának a jegyében készült el. A pártok közös követelésének eredményeként első helyre került a „jogrend biztosítása" s annak kimondása, hogy „A katonaság csak a polgári hatóság segítésére szolgálhat". Megítélésünk szerint Bethlen ezt őszintén kívánta, míg Horthy csak elfogadta. Ezután következett a földreform kérdése, amelyet az új párt Nagyatádi radikálisabb és Rubinek mérsékeltebb javaslatának az „összeegyeztetésével" kívánt megoldani. A KNEP, elsősorban a KNEP keresztényszocialistáinak a követelésére bekerült a programba – noha mérsékeltebb fogalmazásban, mint ahogy eredetileg szerették volna – a „keresztény társadalom intézményes védelme", s ezen belül konkrétan az 1914 utáni honosítások revíziója, s a „nem kívánatos elemek" (értsd: az ún. galíciai zsidók) kitoloncoltatása. A kormányzói jogkör kiterjesztésével kapcsolatosan a program azt tartalmazta, hogy a házfeloszlatás joga csak a földbirtokreform, az adóreform és a választójogi reform elintézése után tárgyalandó és adandó meg. Ha pedig ez mégis előbb tárgyaltatnék, akkor a következő választásokat az 1919-es Friedrich-féle (lényegében általános és titkos) választójogi rendelet alapján kell megtartani.[204]

E programnak, amely néhány konkrét kikötéstől eltekintve egyébként is elég általános volt ahhoz, hogy többféleképpen is értelmezhető legyen, Bethlen feltehetően nem tulajdonított különösebb jelentőséget. Sokkal fontosabbnak tartotta a kabinet személyi összetételét, amelyen a végrehajtás múlott. A kulcspozíciókat ezért feltétlenül saját megbízható embereinek kívánta juttatni, s az általa radikálisnak tartott pártvezéreket kisebb jelentőségű minisztériumok élére akarta állítani. Az egyesült párt kisgazda szárnyának és radikális keresztényszocialistáinak álláspontja ezzel szemben az volt, hogy Bethlen csak a honvédelmi, külügyi és pénzügyi tárca betöltéséről rendelkezhetik szabadon, s egyébként a „párt" személyi kívánságaihoz kell tartania magát. Az adott helyzetben belpolitikai szempontból legfontosabb tárcáknak a belügyi, földművelésügyi és a vallás- és közoktatásügyi számított. A Belügyminisztérium élére Bethlen egyik volt iskolatársát és régi hívét, ez idő szerint az Etelközi Szövetség Vezéri Tanácsának tagját, gróf Ráday Gedeont akarta állítani. Miután a pártok Rádayról hallani sem akartak, Tóth Jánost, régi konzervatív beállítottságú apponyista képviselőt javasolta. Az egyesült párt vezérei azonban őt sem fogadták el. A földművelésügy élén Bethlen az agrárius Rubinek Gyulát kívánta megtartani, s Nagyatádinak a közélelmezési tárcát ajánlotta fel. Nyilvánvaló volt, hogy ez a földbirtokos érdekeket messzemenően figyelembe vevő földreformot fogja eredményezni. A Kisgazdapárt paraszti szárnya ezért Nagyatádi földművelésügyi miniszterré való kinevezését követelte. A kultusztárca élén 1919 novembere óta a keresztényszocialisták egyik vezére, Haller István állt. Minisztersége garanciának látszott arra, hogy a „keresztény társadalom védelme", amely eddig pártprogram és eltűrt gyakorlat volt, intézményesülni fog, mégpedig a viszonyok megengedte legradikálisabb formában. Tárcájához ezért nemcsak ő, hanem hívei is ragaszkodtak. Hallernak Bethlen a népjóléti tárcát ajánlotta fel, s a kultuszminisztérium élére a zsidókérdésben mérsékeltebb Telekit vagy Klebelsberget akarta állítani.[205]

Az áthidalhatatlan személyi s az ezek mögött húzódó elvi ellentétek miatt július 14-én Bethlen visszaadta megbízatását Horthynak. Maga helyett Telekit javasolta, akit a kormányzó 15-én dezignált is, s aki a pártok személyi követeléseit elfogadva július 19-én meg is alakította kormányát. A gyorsaság, ahogyan Teleki Bethlen helyére állt, s a beletörődés, amivel az egyesült párt személyi igényeivel szemben viseltetett, egyáltalán nem ad hoc, hanem nagyon is végiggondolt szerepcserére s Teleki részéről tudatos politikai áldozatvállalásra vallanak, amit a budapesti német

követ ezzel kapcsolatos értesülése is megerősít. „A jelenlegi miniszterelnök magánjellegű közlése szerint... a hozzá személyileg közel álló Bethlen gróf rövid időn belülre várható ismételt előtérbe kerülésével lehet számolni. Gróf Teleki maga kizártnak tartja kabinetjének hosszú élettartamát" – jelentette Fürstenberg Teleki kormányalakításának másnapján.[206] A francia követ ugyanilyen információkat kapott. „Teleki grófot rövidesen valószínűleg Bethlen gróf fogja felváltani a kabinet élén." – táviratozta Fouchet augusztus 2-án.[207]

Addig is, amíg a miniszterelnökséget átveheti, Teleki a külügyminiszterséget ajánlotta föl politikai szövetségesének. Bethlen a sajtóközlemények szerint nemet mondott, válasza azonban egyáltalán nem lehetett kategorikus, mert szeptember 22-ig Teleki nem ajánlotta fel másnak a külügyi tárcát, s ezzel kapcsolatban a sajtónak is azt nyilatkozta, hogy „reméli... rövidesen sikerülni fog elhatározását [ti. Bethlenét] megváltoztatni."[208] Bethlen részéről két nagyobb s nyilvánvalóan a külföldnek szánt külpolitikai elemzés valószínűsíti, hogy július–augusztusban maga is számíthatott a külügyminiszterség későbbi átvételére.

A magyar diplomáciát és a külpolitikai látókörrel rendelkező magyar közvéleményt július végén és augusztusban két új nemzetközi fejlemény foglalkoztatta. Az egyik a szovjet-orosz hadsereg július végén kibontakozó sikeres és gyors előretörése volt a még tavasszal támadást kezdeményezett lengyel hadsereggel szemben. A másik pedig a Csehszlovákia és Jugoszlávia közötti politikai és katonai védelmi szövetség, amely augusztus 14-én jött létre. Előbbi igen sokak szemében a bolsevizmus magyarországi győzelmének ismételt lehetőségét idézte föl, utóbbi az 1919 ősze óta állandó jelleggel napirenden tartott szlovákellenes fellépés tervére mért csapást. Bethlen mindkét eseményre egy-egy nagyobb cikkel regált.

A lengyel–orosz háborúról írva mindenekelőtt nyugalomra szólított fel, s a mellett érvelt, hogy a szovjetkormánynak nem érdeke Magyarország megtámadása. Ha mégis ez lenne a szándéka – folytatta gondolatmenetét –, Magyarországon akkor sincs ok a nyugtalanságra, mert ez egyfelől csak időigényes csapatösszevonások és -átcsoportosítások, másfelől csak Románia és Csehszlovákia megtámadása után következhetne be, ami viszont az európai nagyhatalmak ellenállását váltaná ki. Magyarországnak tehát – ha északi és keleti szomszédai ezt teszik is – nemcsak beavatkoznia nem szabad ebbe a háborúba, hanem még mozgósítania sem ajánlatos, mert Szovjet-Oroszország ezt esetleg provokációként értelmezheti. „Egy ilyen háború – állapította meg – Magyarország számára semmilyen előnnyel nem járna".[209]

Bethlen e cikkben kifejtett véleménye nemcsak a bajor–osztrák jobboldali erőkkel ekkor már szoros kapcsolatot tartó katonai körök kalandor beavatkozási törekvéseivel, hanem látszólag a francia s ezzel összefüggésben a lengyel orientációs hivatalos kormánypolitikával (ennek megfelelően saját korábbi felfogásával) is szemben állt. Ezúttal azonban nem hirtelen álláspont-módosításról, hanem Teleki mint miniszterelnök és külügyminiszter, illetve Bethlen mint nem hivatalos, de a külföldi megfigyelők által azért leendő külügyminiszternek, illetve miniszterelnöknek tartott politikai személyiség közötti egyszerű szerepmegosztásról volt szó. A Lengyelországnak nyújtandó katonai segítséggel (és egy esetleges csehszlovákellenes fellépéssel) – feltéve, ha Franciaország a magyar hadsereget felszereli, akcióját helyesli s Anglia hallgatólagos beleegyezését is megszerzi – Bethlen ugyanúgy egyetértett, mint az ennek érdekében július-augusztusban Párizsban minden követ megmozgató Teleki. S viszont: a nemzetközi garanciák és Franciaország konkrét segítsége nélküli beavatkozást Teleki ugyanúgy helytelenítette és kalandorságnak tartotta, ahogy Bethlen.

Külpolitikájuk lényege tehát a kivárás volt. A szerepeket augusztus 9-én osztották ki. Ennek megfelelően Teleki folytatta a kilincselést Párizsban, Bethlen pedig egyfelől a magyar semlegességi nyilatkozatot már június óta sürgető szovjet kormányt, másfelől azokat a török, bolgár és északnémet (részben kormányon lévő) politikusokat próbálta megnyugtatni, akik a hivatalos szovjet ideológiát a hagyományos orosz imperializmus megjelenési formájaként felfogva, egy antantellenes nemzetközi összefogás lehetőségében bíztak, s terveikben Magyarországot is számításba vették.[210]

A külföld, ha a Teleki és Bethlen közötti „munkamegosztás" részleteiről nem is tudott, pontosan megértette a Bethlen cikkében foglalt üzenetet. Athelstan-Johnson, a budapesti angol főmegbízott helyettese például ezt jelentette róla: „Bizonyosra veszem, hogy Bethlen gróf, aki Horthy admirális és gróf Teleki meghitt barátja, s akit mint leendő külügyminisztert emlegetnek, nem írta volna meg ezt a cikket a kormányzóval és a miniszterelnökkel való megbeszélés nélkül, s felteszem, hogy ... a kormány legjobb politikájának azt tartja, hogy nyugodt marad, és jövő külpolitikai orientációjára való tekintettel figyeli az eseményeket."[211]

A Csehszlovákia és Jugoszlávia közötti megállapodásról, azaz az első ún. kisantant-szerződésről írott cikke a bécsi *Neue Freie Presse*ben jelent meg. Bár Bethlen csak a nyilvánosságra hozott egyezményt ismerte, s a hozzá csatolt szigorúan titkos katonai konvencióról[212] nem tudott, így sem lehetett nehéz kitalálnia, hogy Belgrádban defenzív és offenzív jellegű magyarellenes szövetség létesült. Cikkét ennek megállapításával kezdte. Ezután azt igyekezett kimutatni, hogy e szövetség révén Csehszlovákia gazdasági, politikai és katonai szempontból egyaránt egyoldalú előnyökhöz fog jutni, tehát Jugoszlávia előnytelen szerződést kötött. A továbbiakban a csehszlovák–jugoszláv megállapodás perspektíváiról írt. Magyarország szempontjából életbevágóan fontos kérdésként említette Románia és Ausztria magatartását. Ha Románia és Ausztria – állapította meg – csatlakoznak a szövetséghez, akkor „a Magyarország körüli és a nagyobb antant által Németország körül font gyűrű bezárul". Cikkének zárósoraiban, amelyek valószínűleg a legnagyobb feltűnést keltették, ismét formális szövetségi ajánlatot tett Ausztriának. „Mi a magunk részéről készségesen hajlandók vagyunk arra, hogy előzékenyen és a politikai és gazdasági érdekek kölcsönös figyelembevételével az Ausztria és Magyarország közötti régi baráti viszonyt, melyet csak egy gyökértelen, gyűlölködő politika zavarhatott meg, helyreállítsuk" – írta. Romániának, amely ezekben a hónapokban a Kisantant Beneš-féle koncepciója és a franciák, lengyelek és a magyarok által egyaránt szorgalmazott lengyel–magyar-román szövetség között ingadozott, ilyen nyílt ajánlatot nem tett. A Szovjet-Oroszországról írottak azonban, melyeknek a lényege az volt, hogy – szemben a korábbi helyzettel – egy „erős és belsőleg konszolidált Oroszország" ma magyar érdek, nyilvánvalóan Bukarestnek is szóltak, sőt talán elsősorban annak szóltak.[213]

Miközben Bethlen külpolitikai cikkeit írta, Teleki lépéseket tett annak érdekében, hogy leendő külügyminisztere vagy utóda képviselőséghez jusson. Szándékát Horthy is támogatta. Az a tény legalábbis, hogy az újságok egyszerre közölték Emich Gusztáv hódmezővásárhelyi képviselő kinevezését berlini követté és meghatalmazott miniszterré és azt, hogy Hódmezővásárhelyen „mozgalom indult" Bethlen mandátumhoz juttatása érdekében, ilyen egyeztetett központi akaratra utal.[214]

Mint Hajdúböszörményben, Bethlennek Hódmezővásárhelyen is Friedrich-párti ellenjelölttel (becskeházi Becske Kálmánnal) kellett megmérkőznie. Többé-kevésbé a vád is ugyanaz volt ellene, mint júniusban: antant- és zsidóbarátság. Hódmezővá-

sárhelyen ezt többek között hajdúböszörményi vetélytársa, Tasnádi Kovács József, a nemzetgyűlésben és a pesti sajtóban pedig Ereky Károly újította fel.[215] Vásárhely régi urai azonban nyilván jobban kezükben tartották városukat, mint Hajdúböszörményé, s az egyesült kormánypárt támogatása, amelybe dezignálásakor Bethlen belépett, is megtette a magáét. Ugyhogy Friedrich jelöltjének az induláshoz szükséges 500 ajánlást sem sikerült megszereznie. Szeptember 26-án így Bethlent szavazás nélkül, egyhangúan választották meg Vásárhely első kerületének képviselőjévé.[216]

Bethlen hódmezővásárhelyi választási beszéde 1918 ősze óta az első olyan nagyobb megnyilatkozása volt, amelyben a közelmúlt és a jelen főbb politikai kérdéseit egyaránt érintette. A magyar múltat 1848-tól tekintette át. A múlt század társadalmi és politikai forradalmát a gazdasági fejlődés szükségszerű következményeként mutatta be, amelyet eszmékkel a nagy francia forradalom látott el. Vívmányairól, a polgári jogegyenlőségről, a jobbágyfelszabadításról, a jobbágyság földhöz juttatásáról s általában a „feudális intézmények" lerombolásáról és a „szabad élet" lehetőségének megteremtéséről a feltétlen elismerés hangján szólt. Helyeslés és elismerés dominált a forradalmat és szabadságharcot követő „liberális korszakot" értékelő mondataiban is. „Ennek a korszaknak – jelentette ki – lehettek hibái, de sokat tett. Megteremtette a jogegyenlőséget. Biztosította a haladást. A fejlődést." Kritikailag a kor gazdaságpolitikáját, erélytelen nemzetiségpolitikáját s a dualizmus utolsó éveire jellemzőnek nevezett „destruktív túlzásokat", tehát a demokrata és szociáldemokrata törekvéseket említette, melyek ellen a kormányzat nem lépett fel kellő erővel. A „szörnyű katasztrófát, amelybe a nemzet került" – állapította meg egyoldalúan –, ezek a tényezők okozták. A háborút és az összeomlást követő forradalmakról a legteljesebb elítélés hangján szólt. 1848–49-cel párhuzamba állítva 1918–19-ről azt emelte ki, hogy utóbbit csak a „rombolás szelleme" jellemezte, s „építő ideáljai" nem voltak. Az „új ideálokat" – folytatta – nekünk kell megtalálni. Ezek konkretizálásával azonban adós maradt. Mindössze annyit sejtetett, hogy a „demokrácia kanyargós ösvényei", amelyeken Magyarország elindult, és a múlt hagyományai között nem szakadhat meg a kapcsolat. „Nem új törvényekre van szükség, a rendet a régi törvények alapján kell megteremteni és biztosítani" – jelentette ki.

A belpolitika aktuális kérdései közül kettővel, a munkáskérdéssel és az államforma kérdésével foglalkozott részletesebben. A munkásságról, pontosabban a szociáldemokrata ipari munkásságról szólva a „megbékélés" szükségességét hangsúlyozta. „Az iparimunkás-osztályt – mondotta – úgy kell kezelni ebben az országban, mint bármely más osztályt." „A bűnösök bűnhődjenek, de a félrevezetetteket és a megjavulni akarókat ezektől külön kell választani." „Elérkezett az ideje annak, hogy a kormány az ipari munkássággal szemben a megbocsátás politikájának útjára térjen." A „megbocsátás" feltételeül a nemzetköziség elvéről való lemondást szabta.

Magyarország államformájával, illetve a királykérdéssel kapcsolatban két dolgot hangsúlyozott. Kiemelte, hogy mivel a köztársaság intézménye „...a magyar nemzet mentalitásának és pszichéjének nem felel meg és katasztrófát jelent a nemzet jövőjére", Magyarország államformája csakis királyság lehet. A király személyéről szólvas azt húzta alá, hogy a leendő uralkodó csakis „nemzeti király" lehet, akinek trónra lépése előtt – „bármennyire fájdalmas" is magyar szempontból a régi Monarchia felbomlása – ki kell jelentenie, hogy a Pragmatica Sanctio érvényessége megszűnt. „Szent István trónja – jelentette ki – nem lehet ugródeszka senki számára, hogy idegen trónt általa elnyerhessen." Bár IV. Károly nevét egyszer sem említette, fenti formulával és kikötésekkel valójában az ő visszatérésének és trónra lépésének a

feltételeit írta körül. Álláspontja a Károly-ellenes szabad királyválasztók és a IV. Károly visszatérését feltétel nélkül kívánó intranzigens legitimisták felfogása közötti olyan átmenetet jelentett, amely a legitimizmushoz állt közelebb. Noha Bethlen ekkor kifejtett álláspontja, melyet mérsékelt és feltételes legitimizmusnak nevezhetünk, a trianoni békeszerződés kikötéseivel (ezek csak Magyarország és Ausztria unióját tiltották meg) nem ütközött, a nagy- és a kisantant valódi felfogásával, amelyet többek között a Nagykövetek Tanácsának 1920. február 3-i deklarációja tükrözött, annál inkább.

A belpolitika egyéb időszerű kérdései közül röviden kettőre utalt. Az ország gazdasági talpra állítását (új adó- és pénzügypolitika kialakítása, az ország nyersanyagszükségleteiről való gondoskodás) a legfontosabb és legsürgősebb teendőként említette. A választójoggal kapcsolatban annyit mondott, hogy a Friedrich-féle választójogi rendelet „...a nemzet érdekeinek nem egészen felel meg". Azt, hogy mennyiben és milyen mértékben kellene korlátozni, nem részletezte. A földreformmal foglalkozó törvénytervezetről, amelynek végső, kompromisszumos kialakításában – úgy is, mint április óta az OMGE közgazdasági szakosztályának elnöke – maga is részt vett, nem beszélt. Nem tett említést a numerus claususról sem, amelynek nemzetgyűlési vitája éppen ekkor zajlott. Ha a szélsőjobboldal radikális antiszemitizmusával nem is, a zsidó származású ifjúság továbbtanulási lehetőségének korlátozásával (Telekihez hasonlóan) valószínűleg Bethlen is egyetértett. Hallgatása mindenesetre nemcsak egyetértésként, hanem tiltakozásként is értelmezhető volt, s a liberális sajtó – amint ezt beszéde sajtóvisszhangjának elemzésekor látni fogjuk – inkább így fogta fel.

Viszonylag röviden s csak az általánosságok szintjén foglalkozott a külpolitikai kérdésekkel is. Mint minden 1919 utáni külpolitikai elemzésében, hódmezővásárhelyi beszédében is abból indult ki, hogy Magyarország kis országgá vált, s mint ilyennek alkalmazkodnia kell a nemzetközi feltételekhez. „Egyenlőtlen a verseny köztünk és szomszédaink között ... Két nép van ma, győző és legyőzött. Az elsőnek minden joga megvan, a másiknak csak kötelességei vannak. Határaink tárva-nyitva állnak ellenségeink számára, és fővárosunk egynapi járásra van az ellenséges földtől. Szomszédainknak és a velünk békét kötő feleknek kénytelenek voltunk a békeszerződésben a legtöbb kedvezményt megadni, míg mi hasonló kedvezményeket nem kaptunk. Termésünk feleslege nem a miénk, sem hajózható folyóink" – jellemezte a helyzetet. A „kardcsörtető" és „puccsista" törekvéseket éppen ezért elítélte, s szembeszállt azzal a véleménnyel is, amely „a jelenlegi kormány erélyes fellépésétől" várt gyors revíziós sikereket. A magyar külpolitika egyetlen lehetséges útja – összegezte véleményét – megfelelő szövetségi politika kialakítása, aminek előfeltétele az ország belső talpra állása és a kalandor törekvésekkel való szakítás.[217]

Bethlen hódmezővásárhelyi programadásának talán legfeltűnőbb vonása általános és konkrétumokat kerülő jellege volt. Azok körében, akik ismerték, ez annál is inkább meglepetést kelthetett, mert 1918-ig egyáltalán nem a rejtélyesség és a titokzatosság jellemezte politikai stílusát. A váltás vagy változás politikai szerepkörének 1919–20-ban bekövetkezett módosulásából adódott. 1918-ig Bethlen a harmad-, majd másodvonalbeli politikusok közé tartozott, s szerepe szerint mindig valamely homogén csoport, réteg vagy régió érdekeit képviselte. Az érdekegyeztetés komplikáltabb és több rafinériát igénylő feladata – ritka kivételektől eltekintve – sohasem rá, hanem mindig a pártvezérekre vagy a miniszterekre hárult. A nyíltságot és egyértelműséget tehát nemcsak megengedhette magának, hanem a minél hatékonyabb

nyomásgyakorlás érdekében szerepe szerint kifejezetten ezt kellett tennie. 1918 után viszont fordult a kocka. 1919 nyarára az ellenforradalom egyik elsőszámú vezetőjévé vált, s 1919 őszétől a miniszterelnökség várományosa volt. A hatalom csúcsain és az oda vezető úton pedig parlamentáris viszonyok közepette a viszonylagos őszinteséget és nyíltságot is csak az a politikus engedheti meg magának, aki programjával a társadalom, illetve a választójoggal rendelkező politikai közösség nagyobb részét biztosan maga mögött tudhatja. A választópolgárok többségét képviselő konzervatív jellegű párt, illetve többséget jelentő konzervatív közvélemény azonban 1920-ig nem alakult ki Magyarországon. Ebben a helyzetben Bethlen a következő alternatíva előtt állt. Egy homogén érdekcsoport (például a disszidensek vagy az agráriusok) élére állva nyílt sisakkal képviseli konzervatív elképzeléseit, s ennél többre nem törekszik, vagy pedig a különböző érdekcsoportoknak különböző arcait mutatva és a „kényes kérdéseket" kerülve próbálja magát elfogadtatni lehetőség szerint minél több érdekkörrel. A konzervatív-liberális volt Tisza-pártiak, illetve Horthy és a kormányzóság körüli szélsőjobboldali radikálisok bizalmát egyszerre bírni, s ezzel egy időben még más politikai körökben is szimpátiákat kelteni szükségszerűen kétértelműségekkel, rejtélyes hallgatásokkal és sejtelmes bajusz alatti mosolygásokkal járt együtt. 1919 őszétől, s különösen 1920 nyarától Bethlen ez utóbbi utat járta, s mint hódmezővásárhelyi beszédének sajtóvisszhangja mutatja, nem is sikertelenül. Új szerepe, miután gyorsan beletanult, s a továbbiakban mindig nagy természetességgel játszotta, valószínűleg alkatilag is megfelelt neki.

A magyar lapok közül elsősorban a konzervatív-liberális és liberális orgánumok (*Budapesti Hírlap, 8 Órai Újság, Az Újság, Az Est, Pesti Hírlap, Pesti Napló*), valamint a *Népszava* írtak elismerően róla. Utóbbi mint „magasabb szempontokkal" rendelkező, „konjunkturális pártérdekektől és a már-már kétségbeejtő jelszavaktól" mentes programot méltatta, amely „mint jó és helyes cselekedet emelkedik ki a magyar politika sivárságából". A lap vezércikkírója különösen a munkásságról, illetve a munkássággal szemben követendő kormánypolitikáról mondottakat dicsérte, amivel mintegy azt engedte sejtetni, hogy Bethlen nagyobb hajlandóságot mutat az MSZDP-vel való megegyezésre, mint a kormány.[218] Az *Újság* régi parlamenti vitapartnerével, Sándor Pállal s az ugyancsak liberális-demokrata beállítottságú Rupert Rezsővel rokonítva arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy Bethlen velük együtt a liberalizmus híve és bajnoka.[219] A többi liberális és konzervatív-liberális lap főleg a társadalmi megbékélés és a „harmónia" helyreállításának szükségességéről, valamint a „kardcsörtető" és a „jelszavas politika" ellen mondottak miatt dicsérte.[220]

A szélsőjobboldali lapok közül – s ez jól mutatja Bethlen nexusait és politikai kötődéseit – különösen a *Szózat* talált elismerésre méltót beszédében. A lap vezércikkírója a „nemzeti királyság" eszméjét mutatta be a beszéd gondolati magvaként. Ezt helyeselte, másról pedig – feltéve talán: nem az a fontos, amit Bethlen mond, hanem majd amit csinál – nem írt.[221] Meg kell mondani: a kormányzóság körüli jobboldali radikálisok feltételezése és várakozása nem volt teljesen alaptalan. Néhány nappal vásárhelyi programadása után Bethlen elfogadta a különböző szélsőjobboldali szervezetek (MOVE, Ébredő Magyarok Egyesülete, Területvédő Liga stb.) csúcsszerveként létrejött Társadalmi Egyesületek Szövetsége (TESZ) elnöki posztját. Ennek vezérkara felerészben jobboldali keresztényszocialistákból, felerészben szegedi tisztekből (Gömbös, Kozma Miklós, Görgey József, Zsilinszky Endre stb.) állt. A későbbiekben, 1920 végén, 1921 elején nevét adta utóbbiak azon memo-

randumához is, amelyben a „destruktív sajtóval" szembeni fellépést követeltek Horthytól.[222]

A Bangha-féle keresztényszocialista Központi Sajtóvállalat lapjai (például a *Nemzeti Újság*) néhány sorban, értékelő kommentár nélkül emlékeztek meg beszédéről,[223] míg a Gazdaszövetség hetilapja, a Rubinek-féle *Új Barázda* részletesebben, de ugyancsak nyílt állásfoglalás nélkül.[224] Nyílt kritikával mindössze két lap illette. A *Nemzeti Újság*hoz hasonlóan a KSV-hez tartozó *Új Nemzedék* azt kifogásolta, hogy Bethlen adós maradt a jobb- és a baloldal közeledésével, illetve megbékélésével kapcsolatban szükséges teendők konkrét megjelölésével.[225] A Friedrich-párti *Virradat* ennél jóval többet is szóvá tett, ez azonban csak szinte teljesen érthetetlenné cenzúrázva kerülhetett a nyilvánosság elé.[226]

Az európai fővárosok közül Bécsben reagáltak legélénkebben Bethlen beszédére. Renner, aki a külpolitikáról s különösen a királykérdésről mondottakban foglalt burkolt üzenetet pontosan megértette, külön sajtónyilatkozatban jelentette ki, hogy Ausztria Magyarország belügyének tekinti államformájának meg- és uralkodójának kiválasztását. Amennyiben – tette hozzá – Nyugat-Magyarország kérdésében a magyar kormánypolitika lemond az integritás elvéről, s a Prágába Bécsen keresztül készülő jobboldali magyar katonatisztek kalandor terveitől is elhatárolja magát, a két ország között helyreállhat a jó viszony.[227] Nyilvánosan nem, de a bécsi német követ előtt állítólag még azt is kijelentette, hogy a kapcsolatok normalizálása érdekében – feltéve, hogy „... a magyar trón nem fog ugródeszkául szolgálni a Monarchia ausztriai visszaállításához" – Ausztria kész a „Fertő tó keleti vidékéről" is lemondani. Ennek alapján a német követ Ausztria és Magyarország közötti megbékélést és megegyezést prognosztizált jelentésében.[228] Némileg bizonytalanabb jelleggel és tartózkodóbb formában ugyanezt jósolta Franciaország bécsi követe is.[229]

1920 őszétől 1921 áprilisáig, amikor végre valóban kormányt alakított, Bethlen minden tekintetben azon a politikai platformon állt, amelyet 1920. nyári megnyilatkozásaiban, főként pedig hódmezővásárhelyi programbeszédében körvonalazott. A gyors revíziós sikerek lehetőségébe vetett reményeket továbbra is megalapozatlanoknak tartotta, s a felelőtlen és átgondolatlan katonai akcióktól ezután is óvott. Nem titkolta azonban azt sem, s ez főleg vidéken elmondott beszédeiből tűnt ki, hogy a trianoni határokat nem lehet semmilyen körülmények között véglegesnek elfogadni. „...egy hazát egy darab alföldön megalapítani nem lehet, és ehhez hozzá lehet tenni azt, hogy európai színvonalú kultúrát egy darab alföldön megtartani szintén lehetetlen" – mondotta például 1921 elején Szegeden.[230] Ma – tette hozzá Szombathelyen – „Nem kalandokra, hanem reálpolitikára van szükség. ...nem arra van szükség, hogy a közönség körébe újabb izgató anyagot dobjunk, most megnyugtatásra, a hullámzó tenger lecsillapítására van szükség, mert ez az igazi irredentizmus."[231] Ezzel kapcsolatban bukkan fel beszédeiben a „magyar kultúrfölény" megtartásának, illetve megteremtésének mint a revízióra való felkészülés egyik formájának és eszközének a programja, amelyet Klebelsberggel együttműködve miniszterelnöksége alatt később realizált is, s ezért támogatja – már ekkor – a kolozsvári egyetem mielőbbi Szegedre költöztetését.[232]

Belpolitikai jelszavai sem változtak. A „jogrend" megszilárdítása, a gazdasági élet vérkeringésének megindítása, nemzeti király, az „extrém elemek" kitessékelése a kormányból és a kormánypártból – olvashatjuk például egyik november végi cikkében régi törekvéseit.[233] 1920 végén és 1921 elején mindeme kérdések közül a királykérdés állt a közérdeklődés homlokterében. A leghevesebb politikai viták e körül dúltak.

Ennek végleges megoldását az 1920. évi I. törvénycikk a békeszerződés elfogadása utáni időkre halasztotta. A nemzetgyűlésben ez november 15-én megtörtént; a kérdést mindkét tábor a maga meggyőződése és felfogása szerint szerette volna lezárni. A szabad királyválasztók balszárnya trónfosztást követelt, a karlisták pedig elérkezettnek látták az időt koronás királyuk visszahozatalára. A nemzeti királyság Bethlen-féle áthidaló és halasztó formulája, amelyet Teleki és Horthy is támogatott, egyik tábort sem elégítette ki. Részben ezért, részben más okok miatt az eddig is csak nevében egységes kormánypárt bomladozni kezdett, s december 2-án a kormány lemondott.[234]

A december eleji kormányválság napjaiban Bethlen nevét ismét a legesélyesebb miniszterelnök-jelöltként emlegették.[235] Bár Teleki szívesen megvált volna az idegeit egyre jobban felőrlő és ezért egyre inkább terhesnek érzett kormányfői poszttól, politikai barátját ezúttal nem dezignálta a kormányzó. Bethlen ezt azzal indokolta, hogy „Teleki tulajdonképpen nem bukott meg", a kormányválság tehát új kormány alakítása nélkül, egy-két miniszterecserével és a „szélsőséges elemek" ellenzékbe szorításával is megoldható.[236] Valójában azonban arról is szó volt, hogy a királykérdés körüli viták kiéleződése és a helyzet általános tisztázatlansága miatt ekkor nem is akart Teleki helyébe állni. A budapesti francia követség információi szerint elhatározását Horthy is helyeselte. „A kormányzó – jelentette Robien – nagyon bízik benne, s szeretné megőrizni arra az időre, amikor a körülmények kedvezőbbek lesznek..."[237]

December 16-án ily módon ismét Teleki alakított kormányt. A kibontakozás alapjának azt a december eleji párthatározatot szánta, amely Bethlen hódmezővásárhelyi beszédének megfelelően a Pragmatica Sanctiót hatályát vesztettnek nyilvánította, s az önálló nemzeti királyság elvét tette magáévá. A királyválasztás idejéről és a király személyéről a határozat nem szólt, s így ez is különböző értelmezésekre adott lehetőséget. Andrássyék és a KNEP többsége nemzeti királynak is Károlyt akarták, a szabad királyválasztók Horthy körüli csoportjai Albrecht főherceg és Horthy Paulette összeházasításáról szövögettek terveket, míg a kisgazdák leginkább József főherceggel rokonszenveztek. Mindezt ugyanarra a határozatra való hivatkozással.[238] Hogy a személyi kérdésben mi volt Bethlen valódi álláspontja, igen nehéz megállapítani. Mint Hódmezővásárhelyen, e tekintetben a későbbiekben is csak azt hangoztatta, hogy a békeszerződés értelmében Magyarországnak joga van bárkit nemzeti királlyá koronáznia. Megítélésünk szerint Bethlen Károly királlyá koronázását helyeselte volna, de csak a nyugati hatalmak beleegyezése és hozzájárulása esetén. Nevet azonban egyszer sem említett.[239] Így történhetett, hogy a királykérdésben kialakult különböző csoportok szinte mindegyike magához tartozónak érezhette; hogy Andrássyék rejtett karlistának, Gömbösék titkos szabad királyválasztónak tartották.[240]

A decemberi párt- és kormányválság 1921 januárjában újra kezdődött. Ennek közvetlen előidézői ezúttal Andrássy és legbensőbb hívei voltak, akik Károly visszatérését előkészítendő elérkezettnek látták az időt arra, hogy a kormányhatalmat kezükbe vegyék. Tervük a királykérdésben megosztott kormánypárt felrobbantása s konzervatív-liberális és karlista alapokon történő újjászervezése volt. Az új párt magvát az ún. disszidensek, a Tisza szellemét őrző Lukács-Kürthy-féle nemzeti középpártiak és a hozzájuk hasonlóan mandátum nélküli régi apponyisták alkották volna. E kipróbáltan konzervatív, konzervatív-liberális maghoz kívánták csatlakoztatni a KNEP Vass József vezette „higgadtabb és értékesebb elemeit", valamint a Kisgazdapárt nem minden ok nélkül elvtelennek, tehát jobbra vagy balra átra egyaránt

képesnek tartott Rubinek–Bottlik–Meskó-féle csoportját. A KNEP Haller–Huszár-féle keresztényszocialista szárnyával s a Kisgazdapárt „csizmás bálványaival" és értelmiségi „pretoriánusaikkal" mint „megsemmisítendő", illetve ellenzékbe szorítandó és elszigetelendő csoportokkal számoltak. A párt elnöke és az új kormány külügyminisztere Andrássy lett volna, míg Bethlennek a miniszterelnökséget (Rakovszky után a második helyen) vagy a belügyminiszterséget (első helyen) szánták.[241]

Noha az elképzelt új kormánypárt összetételével és a kibontakozás alapvetően konzervatív-liberális jellegével kapcsolatos részeket akár maga is írhatta volna, Bethlen egyértelműen elhatárolta magát Andrássyék kezdeményezésétől. De nem azonosította magát a szabad királyválasztók ellenakciójával sem, amely a szabad királyválasztás elvének kimondását és ennek felvételét javasolta az egységes kormánypárt programjába. Nyilatkozataiban a királykérdés „kikapcsolása" és a „mindkét oldalról kivont csatabárdok" elásása mellett tört lándzsát.[242] „Politikai kérdéseket – mondotta például Szegeden – akkor kell felvetni, amikor azok megoldhatók. Ilyen kérdéseknek [mint amilyen ti. a királykérdés is – R. I.] olyan időpontban való felvetése, amikor a praktikus megoldás lehetősége nincsen biztosítva, csak annak az egyenetlenségnek a szítására alkalmas, amelyet minden erővel el kell kerülni."[243] A kormányzópárt döntésre hivatott február 3-i értekezletén ugyanilyen szellemben beszélt. Telekivel együtt azt javasolta, hogy „...mondja ki a párt, hogy a független nemzeti királyság álláspontján áll, és a királykérdést a napi politikából kikapcsolja". A szabad királyválasztó kisgazdák ellenjavaslata, amelyet Simonyi-Semadam Sándor terjesztett be, így hangzott: „Mondja ki a párt, hogy a szabad királyválasztás elvének alapján áll, és ezt törvényes úton kívánja megoldani." A szavazás során négy szótöbbséggel a kisgazdák javaslata győzött. Bár a másnapi név szerinti szavazás alkalmával a nemzetgyűlés – feltehetően a Bethlen–Teleki-féle javaslatot elfogadó Horthy nyomására – nagy szótöbbséggel a királykérdés kikapcsolása mellett voksolt, s ez a szabad királyválasztó kisgazdák jelentős részének a behódolását jelentette, a párt- és kormányválság tényén ez mit sem változtatott. Február első hetében a Bethlen által tavaly júliusban létrehozott egységes párt alkotóelemeire bomlott.[244]

A következő napokban újjáalakuló két nagy párthoz sem Bethlen és Teleki, sem a Klebelsberg vezette disszidensek nem csatlakoztak. Közös törekvésük a történtek ellenére arra irányult, hogy az egységes kormányzópártot ismét megalakítsák. „...a pártok versengését – hangoztatta a pártvezérek 11-i értekezletén Bethlen – csak így lehet elkerülni." Noha elképzelésüket Horthy is támogatta, az egységes kormánypárt ismételt megalakítása ekkor nem sikerült. A Kisgazdapárt és a KNEP vezérei csupán a két párt szövetségének kimondásához s a mindenkori kormányfő vezetése alatt álló közös elnöki tanács megalakításához járultak hozzá. A pártszövetséghez a disszidensek is csatlakoztak. Az értekezletet követő tanácskozásukon azonban kimondták, hogy „...Bethlen István gróf körül csoportosulva... továbbra is egy többségi párt megalakításán munkálkodnak".[245] Bár Bethlen eddig is közel állt a 18-20 fős disszidenscsoporthoz, pártvezérré fogadása mégis meglepetést keltett. A csoport élére ugyanis Andrássy is szívesen állt volna, sokkal szívesebben, mint a többségében ugyan legitimista, körülbelül egyharmadrészt azonban jobboldali radikális keresztényszocialista KNEP élére, amelynek február végén végül is elnöke lett.[246]

Alig másfél hónappal a februári párt- és kormányválság tüneti kezelése után, 1921. március 26-án IV. Károly Magyarországra érkezett. Lépése, amelyre legszűkebb svájci környezete sugalmazására s egyes európai royalista körök ígéreteiben bízva

határozta el magát, a magyarországi legitimista vezetőket ugyanúgy meglepte és készületlenül találta, mint a szabad királyválasztókat. Nem megszervezett, hanem egy teljesen előkészítetlen hatalomátvételi kísérletről volt tehát szó.[247] A Horthy és Károly közötti várbeli megbeszélésen, noha abba a kormányzó politikusokat is bevont, Bethlen nem vett részt. Az események alakításába március 29-én kapcsolódott be aktívan, amikor Károly már visszaérkezett Szombathelyre. A minisztertanács felkérésére ezen a napon vállalta, hogy a király távozásra való rábeszélésének feladatával Szombathelyre utazó Andrássyt elkíséri, a szomszédos országok tiltakozó jegyzékeit Károlynak bemutatja, s ha szükséges, a „legenergikusabban is fellép".[248] Andrássy Gyuláné szerint feladata volt az is, hogy az Andrássy „...iránt bizalmatlan főméltóságának referáljon".[249] A háromnapos tárgyalássorozatról, amely Andrássy, Bethlen és Károly között folyt, egyetlen informatív forrás sem áll rendelkezésünkre. Csupán a végeredményt ismerjük: április 5-én IV. Károly elhagyta Magyarországot. Távozása előtt elkészítette proklamációját, amelyet mint a magyar nemzeti királyság törvényes uralkodója fogalmazott meg, s amelyben ismételt visszatérését is kilátásba helyezte. Kozma Miklós szerint Bethlen ezt nem helyeselte, pontosabban „nem tartotta kiadhatónak".[250] A nyilatkozat – Teleki bevezető soraival – a 7-i lapokban ennek ellenére megjelent.[251]

IV. Károly első visszatérési kísérlete a Teleki-kormány helyzetét minden eddigi párt- vagy kormányzati válságnál jobban megingatta. A szabad királyválasztók a királyi manifesztum „ellenjegyzéséért", a legitimisták pedig a kormány rekonstruálása során a szabad királyválasztóknak tett, illetve beígért személyi engedményekért támadták a kormányfőt.[252] Fürstenberg német követ szerint bizonyos mértékig megneheztelt rá Horthy is, amiért nem értesítette időben Károly Magyarországra érkezéséről. Teleki ugyanis Károly megérkezésekor éppen Szombathely mellett húsvétolt, s az eseményről az elsők között értesült.[253] Mint korábban, Teleki ekkor sem ragaszkodott a hatalomhoz, sőt inkább szabadulni igyekezett tőle, s maga helyett ismét Bethlent ajánlotta. „Teleki Pali – írja Horthy közlése alapján Kozma Miklós – folyton könyörgött, hogy őt állásától mentse fel. »Néha egy nap háromszor adta be lemondását... s távozás közben az ajtónál negyedszer is lemondott, folyton Bethlent ajánlva maga helyett.«"[254] Bethlent mások is ajánlották. Kétarcúságára, illetve ellentmondásos kötődéseire igen jellemző, hogy a szabad királyválasztók egyik vezére, Gömbös Gyula ugyanúgy az ő kinevezését kérte Horthytól, mint ahogyan Andrássy és a legitimisták többsége is őt hozta szóba a KNEP miniszterelnök-jelöltjeként. Utóbbiak Bethlenbe vetett bizalmát fokozta, hogy a nemzetgyűlés április 1-jei ülésén, a Horthy iránti hűségnyilatkozat megszavazásakor Bethlen Apponyival, Vázsonyival, Sándor Pállal és másokkal együtt maga is ülve maradt.[255]

1920 nyarán, amikor Bethlen először kapott megbízatást kormányalakításra, a pártok úgy érezték, hogy Bethlen rájuk akarja oktrojálni magát. Most, 1921 tavaszán úgy tűnt: Bethlen szívességet tesz az országnak, ha elvállalja a miniszterelnökséget. Ha nem is pontosan, a lényeget illetően jól adja vissza ezt a helyzetet naplójában Prónay Pál. „Hallom, te fogod a kormányt átvenni" – mondta a különítményes vezér, mire ezt a választ kapta: „Igen! szó van róla és akarják."[256]

Horthy 1921. április 13-án kérte fel kormányalakításra. Huszonnégy óra sem telt el, s Bethlen máris kész kabinetlistával jelentkezett. A kormányzó ezt vita nélkül, azonnal elfogadta, s még aznap, 14-én kinevezte az új kormányt. A gyors eredmény elsősorban azzal magyarázható, hogy okulva tavalyi kudarcából Bethlen lemondott az egységes kormánypárt azonnali létrehozásáról és beletörődött abba, hogy átmene-

tileg koalíciós alapon kormányoz. Továbbá azzal, hogy a személyi kérdésekben is engedményt tett. A földművelésügyi tárcát Nagyatádinak adta, aminek fejében a Kisgazdapárt elfogadta Ráday Gedeont belügyminiszternek, Bánffy Miklóst, a miniszterelnök másik régi személyes hívét pedig külügyminiszternek.[257] Hivatalát, mely a kormányzói intézményt követő legmagasabb politikai méltóság volt, április 15-én foglalta el.

IV. A miniszterelnök (1921–1931)

MAGYARORSZÁG 1921-BEN

Minden ország, minden nép történetében vannak hosszabb-rövidebb nyugalmi vagy felfelé ívelő békés építkező periódusok, amikor a politikai közösség élvonalbeli vezetőjének lenni ragyogással övezett, irigylésre méltó megtiszteltetést jelent. Több mint nyilvánvaló, hogy az 1920-as évek eleje nem tartozik a magyar történelem eme ritka szakaszai közé. A háborús vereség, a Monarchia felbomlása, a forradalmak megrázkódtatásai és ezek rendjén a történelmi ország összeomlása súlyos válsághelyzetet idéztek elő, amelyet Illyés Gyula és mások nem minden alap nélkül hasonlítottak a Mohács utáni reményvesztettség állapotához. Ha valaki egy ilyen korban a nemzet élére pályázik – és Bethlen kétségkívül tudatosan törekedett erre –, akkor azt többnyire kötelességtudatból, elhivatottság-érzetből és semmiképpen sem a fény és ragyogás iránti vágytól vezérelve teszi. Bethlen hitte, hogy politikai ellenfeleivel szemben neki van igaza, és akarta, hogy a kibontakozás általa elképzelt formája valósuljon meg. Élete legnagyobb kihívása volt ez, amely elől úgy érezte nem térhet ki.

A problémák legnagyobb része, amellyel az új miniszterelnöknek szembe kellett nézni, a Monarchia felbomlásából és a történelmi Magyarország összeomlásából adódott. A háború előtti magyar gazdaság az Osztrák–Magyar Monarchia kereteihez igazodott, s a birodalom piac- és nyersanyagviszonyaira épült. A Monarchia, ez a csaknem önellátó nagy gazdasági egység, amelynek áruforgalma vámok és deviza nélkül, közös pénz- és árrendszer alapján szinte belkereskedelmi jelleggel zajlott, 1918 őszén hat részre bomlott. Ez a körülmény önmagában több évre szóló feladatokat rótt az országra, hiszen az új feltételek közé került gazdaság nem élhetett kellő külkereskedelmi forgalom, önálló vámrendszer és saját pénz nélkül. Ehhez járult a történelmi Magyarország területi összezsugorodása, ami a Monarchia felbomlásából adódó nehézségeket még tovább fokozta. Súlyos aránytalanságok keletkeztek egyfelől az ország belső szükségletei és a nemzetgazdaság egyes ágazatainak teljesítőképessége, másfelől a nyersanyagkészletek nagysága és az egyes iparágak kapacitása között. A vasúti közlekedési eszközök gyártásával foglalkozó iparvállalatok például földrajzilag úgy helyezkedtek el, hogy szinte teljes egészében Magyarországon maradtak. Ezzel szemben a vasúthálózatnak csak 38%-a esett az új határok közé, s körülbelül hasonló arányban módosult a mozdony- és vagonpark is. A malomipar 1920-ban 65 millió mázsa őrlőkapacitással rendelkezett, az új ország szántóterületei viszont a legjobb esetben sem biztosíthattak többet évi 20-28 millió mázsa gabonánál. A vaskohászat 31%-a, a vasérctermelés 11%-a maradt meg. A nemzetgazdaság egyes ágazatai tehát nagyarányú behozatalra, mások nagyarányú kivitelre szorultak.

Mindezek a változások rendkívül nehéz helyzetet teremtettek és elkerülhetetlenül súlyos megrázkódtatásokkal jártak. A háború végére bekövetkezett gazdasági válságból hosszú ideig lehetetlenség volt kilábalni. A mezőgazdasági termelés 1919-ben a háború előtti szint alig több mint egyharmada, 1920-ban 50–60%-a, a gyáripari termelés 1920-ban a háború előtti szint 35–40, 1921-ben 50%-a körül mozgott. A termeléskiesés nagyarányú inflációval járt együtt. 1919 augusztusában 100 magyar korona még 11,6 svájci frankot ért, 1920 júniusában már csak 3,1-et.[1] A gazdaság bénultsága, az alacsony termelési szint és az infláció természetszerűleg nagyfokú

munkanélküliséggel, a bérből és fizetésből élő rétegek életszínvonalának erős csökkenésével járt együtt. A napszámosok életszínvonala 1919 végén mintegy 70, az ipari munkásoké 61–74, a katonatiszteké és tisztviselőké pedig 82–87%-kal volt alacsonyabb, mint 1913–14-ben. 1919–1920-ban emberek százezrei éltek irtózatos körülmények között: éhezve, fázva, lábbeli, ruházat és lakás nélkül.[2]

A háború, a forradalmak és végül Trianon megrázkódtatásai a magángazdaság mellett az államháztartást is súlyos válságba sodorták. Az egyre növekvő költségvetési deficitet a kormányok fedezetlen bankjegykibocsátással pótolták, ami viszont az inflációt fokozta.

A történelmi Magyarország összeomlása nemcsak közgazdasági, hanem nemzeti, etnikai szempontból is tragédia volt. Az 1920. június 4-én aláírt s rövidesen a nemzetgyűlés által is megerősített békeszerződés értelmében az országterület – Horvátország nélkül – 282 ezer km^2-ről 93 ezer km^2-re, a lakosság száma pedig 18,2 millióról 7,9 millióra csökkent. A nemzetiségi lakosság mellett az ország határain kívül rekedt 3,3 millió magyar is, akiknek mintegy a fele összefüggő területeken az új határok mentén élt. A nagyhatalmi döntés valósággal sokkolta az akkori magyarságot. Nem volt olyan társadalmi osztály, réteg vagy csoport, amely a trianoni határokba belenyugodott volna, s nem volt olyan politikai párt, amely ne követelte volna a revíziót. A megrázkódtatás mértékét jól mutatja, hogy 1919–1920-ban közel félmillió (350–400 ezer) kisebbségi sorba került magyar hagyta el szülőföldjét és menekült Magyarországra mindenét hátrahagyva. S ha a magyar kormány Bethlen javaslatára nem záratja le a határokat 1920 végén, a menekültek áradata minden bizonnyal még tovább tartott volna. A menekültek egy része rokonoknál, barátoknál húzódott meg. Sok tízezren azonban hónapokig pályaudvari vagonokban vagy rögtönzött barakkokban laktak. Ez az egyik napról a másikra földönfutóvá vált embertömeg helyzeténél fogva mindenféle szélsőség, szociális demagógia és külpolitikai kalandorság iránt hatványozott fogékonyságot mutatott.[3]

A nehézségek másik része a háború előtti gazdasági-társadalmi átstrukturálódás és a politikai felépítmény tradicionális szerkezete közötti aszinkronitásban gyökeredzett. Az alapszerkezetében konzervatív-liberális rezsimet a dinamikus gazdasági fejlődés következtében kialakult, megerősödött vagy deklasszálódott társadalmi csoportok egyik része a demokratikus, másik része a neokonzervatív, jobboldali radikális ideológiák szellemében kívánta átalakítani. E folyamatokat – mint valami katalizátor – az első világháború gyorsította fel.

A demokratikus erők 1919-ben ugyan vereséget szenvedtek, ám törekvéseiket a forradalmak bukásával korántsem adták fel. A demokratikus modernizáció programját legegyértelműbben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt képviselte. A párt újjáalakulását kimondó 1919. augusztus 24-i konferencia az 1918 előtti szociáldemokrata politika folytatása mellett tört lándzsát. Azaz egy olyan reformista út mellett, amely – ahogy Garami Ernő megfogalmazta – „egy kapitalista állam keretén belül" jelent „demokratikus és haladó politikát". Tiltakozásul a különítmények terrorakciói ellen az 1920-as választásokon a párt nem vett részt, s így nemzetgyűlési képviselettel sem rendelkezett. Nyilvánvaló volt azonban, hogy a városi munkásság jelentős részét befolyásoló szociáldemokrácia politikai életből való kirekesztettsége hosszú távon nem tartható fenn.[4]

Az ország demokratizálásáért küzdő kis- és középpolgári, valamint értelmiségi politikai csoportosulások közül az első forradalomban döntő szerepet vállaló Függetlenségi és 48-as Párt szétzilálódott. Vezetője, Károlyi Mihály és polgári radikális

tanácsadóinak többsége 1919-től emigrációban élt. Az ellenforradalom nemzetárulóknak kiáltotta ki őket, és az országba csak hosszú börtönbüntetés terhe mellett térhettek volna vissza. Országon belüli maradék híveiket (oktobristák) előbb Lovászy Márton, a későbbiekben pedig P. Ábrahám Dezső, gróf Batthyány Tivadar és Nagy Vince igyekeztek összefogni. A fővárosi zsidó kis- és középpolgárság Vázsonyi Vilmos vezette Demokrata Pártja viszont, amely a forradalmi időszakban aktív szerepet nem vállalt, s így a kompromittálódást is elkerülte, 1919–20-ban az antiszemita hangulat és kilengések ellenére is viszonylag gyorsan újjászerveződött, 1922-ben 4 képviselőt tudott a nemzetgyűlésbe küldeni. A Rassay Károly által irányított Független Kisgazda, Földműves és Polgári Párt, amely 1921 februárjában alakult, a demokratikus tábor jobbszárnyán helyezkedett el. A szociáldemokraták, oktobristák és Vázsonyiék elképzeléseihez képest a párt demokratizálási programja viszonylag mérsékeltnek volt tekinthető. Ugyanakkor súlyuknak megfelelően tartotta napirenden a parasztság problémáit, ami a demokrácia városi erőit nem vagy csak jóval kevésbé jellemezte. A nemzetgyűlésben 7 képviselő reprezentálta. A keresztényszocialista pártok és mozgalmak kisebbséget jelentő demokratikus töltetű irányzatainak szószólója Giesswein Sándor, pápai prelátus, képviselő volt.[5]

A fenti pártok 1921. február 17-én közös ellenzéki demokratikus blokkot alakítottak Polgárok és Munkások Szövetsége néven. A szövetség követelte Magyarország politikai berendezkedésének reformját a szabadelvűség és a nyugati demokráciák szellemében. Ennek részeként kérte az egyesülési és gyülekezési jog szabad gyakorlásának biztosítását, a háborús időkben bevezetett és azóta is gyakorolt sajtócenzúra megszüntetését, valamint a kémek és a feketézők mellett a baloldaliakkal szemben is alkalmazott internálás rendszerének felszámolását.[6]

A progresszió városi erőitől elkülönülten, ám ugyancsak demokratikus program alapján politizált a Kisgazdapárt, majd a kormányzó pártszövetség Nagyatádi Szabó István körül csoportosuló, döntően paraszti, kisebb részben pedig értelmiségi szárnya is. A pártfrakció követeléseinek tengelyébe a földreform, a progresszív adórendszer és a piacra termelő birtokos parasztság termelői érdekeinek biztosítása, mindenekelőtt a kötöttségektől mentes szabad termény- és állatforgalom helyreállítása került. Újra és újra hitet tettek azonban a politikai demokratizálás, így például az általános és titkos választójog, a közigazgatás demokratizálása, a sajtószabadság és a „felekezeti béke" intézményes biztosítása mellett is. Kiábrándulva a városi demokratikus erők parasztpolitikájából és a forradalmak bukása utáni helyzethez is alkalmazkodva, a közös agrárérdekek platformján 1919 őszén a Kisgazdapárt egyesült a nagyagrárius érdekeket képviselő konzervatív Keresztény Földmíves Párttal. Az 1920-as választásokon ez az egyesült agrárpárt parlamenti többséget szerzett, s mint ilyen tagja lett a kormányzó pártszövetségnek. Sajátos parasztdemokrata arculatát azonban Nagyatádi csoportja a kormánypárt egyik alkotóelemévé válva sem veszítette el.[7]

Az antiliberális neokonzervativizmusból táplálkozó szélsőjobboldali radikalizmus a parlamentarizmus felszámolására, illetve korlátozására és egyfajta centralizált polgári központi hatalom vagy egy katonai diktatúra létrehozására törekedett. A közszabadságokat és az általános politikai jogokat illetően céljaik között szerepelt az internacionalista munkásszervezetek likvidálása: a „destruktív", azaz szociáldemokrata, demokrata és liberális sajtó „megrendszabályozása"; s a zsidóság elleni hathatós fellépés. Enyhébb változatban: a zsidó „bankokrácia" hatalmának korlátok közé szorítása és a zsidó értelmiség, kispolgárság további „térnyerésének" megakadályozása; szélső esetben: a zsidók kitelepítése Magyarországról.

A szélsőjobboldali radikalizmus a háború, illetve a forradalmak előtt nem képviselt jelentős erőt Magyarországon. 1919 őszétől azonban igen erős hatalmi pozíciókkal rendelkezett. Hívei közül sokan tartoztak a keresztényszocialistákhoz, ők adták egy-két befolyásos új egyesület (MOVE, ÉME) tagságának többségét, s megtalálhatók voltak a Kisgazdapárton belül is. Erős politikai képviseletüknél is fontosabb volt azonban, hogy az ország egyetlen fegyveres ereje, a Nemzeti Hadsereg befolyásuk alatt állt. A Nemzeti Hadsereg néhány hírhedt tiszti különítménye 1919 őszén és 1920-ban forradalmárok, vöröskatonák és zsidó polgárok százait végezte ki és ezreit kínozta meg.[8]

A forradalmakat általában követő megtorlások kegyetlen logikájából, illetve a jobboldali radikalizmus erejéből és nagy befolyásából következett, hogy 1919–20-ban mind az általános állampolgári és politikai jogok, mind a büntetőjog és a büntetőjogi eljárás terén a háború előtti liberális jogelveket sok tekintetben semmibe vevő gyakorlat alakult ki. A már említett internálás és sajtócenzúra mellett ennek legfontosabb elemei a következők voltak: gyorsított bűnvádi perrendtartás bevezetése az 1919-es forradalmárok ellen, katonai büntetőbíráskodás bevezetése polgári egyének fölött, az esküdtszék kiiktatása a bűnvádi perrendtartásból, az egyesülési és gyülekezési jog erőteljes korlátozása, és ennek részeként a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek működésének akadályozása, a teljes postai forgalom (levél, telefon, távirat) ellenőrzése.[9]

A demokraták és jobboldali radikálisok melletti harmadik nagy politikai tábor vezéregyéniségei a forradalmak előtti hagyományos uralkodó elit, a nagybirtok és a nagytőke reprezentánsai közül kerültek ki. Néhány szükségszerűnek vagy elkerülhetetlennek ítélt változtatástól eltekintve ők lényegében a forradalmak, illetve a háború előtti Tisza István-i politikai viszonyok, tehát egy konzervatív-autokrata jegyeket is felmutató, ám alapszerkezetében mégis liberális jellegű parlamentáris rendszerhez kívántak visszatérni. A forradalmi vívmányok felszámolásával maradéktalanul egyetértettek, ám a különítmények brutalitásától és a keresztényszocialista radikalizmustól ugyanakkor idegenkedtek. Legfontosabb közös ismertetőjegyük ebben az értelemben a konzervativizmus volt.[10]

A konzervatívoknak nem volt saját pártjuk. Liberalizmus felé hajló (főleg nagytőkés) képviselői részben a Heinrich-féle Magyar Polgári Pártban tömörültek, részben pedig – gróf Andrássy Gyula vezetésével – a keresztényszocialisták által dominált Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjához csatlakoztak. A konzervatív agrárius szárny 1919 őszétől ugyanakkor a Kisgazdapárt alkotóeleme lett. Negyedik irányzatuk, amelyhez Bethlen is tartozott, 1921 elején a „pártonkívüliek pártját" (disszidensek) alakította meg.

A politikai élet másik nagy strukturáló tényezőjének a királykérdés tekinthető. Ennek alapján két nagy részre oszlott a politizáló közvélemény: a Habsburg-házhoz, illetve IV. Károlyhoz ragaszkodó legitimistákra, s a Károly trónörökletességi jogát tagadó szabad királyválasztókra. A legitimisták fő erői a KNEP-ben, a szabad királyválasztóké pedig a Kisgazdapártban helyezkedtek el. Ugyanakkor szabad királyválasztó keresztény pártiak és legitimista kisgazdapártiak is szép számmal akadtak. Ebből a szempontból megosztott volt a jobboldali radikalizmus és a demokrácia városi erőinek tábora is. Ez a pártkereteket áttörő megosztottság IV. Károly márciusi visszatérési kísérlete után is megmaradt. A Bethlen által képviselt kompromisszumos, s a nagyhatalmak restaurációellenes álláspontjához alkalmazkodni kívánó koncepciót (nemzeti király) mindkét tábor a maga felfogása szerint értelmezte.[11]

A forradalmak utáni zűrzavaros időszak első koncepciózus miniszterelnöke a Bethlenhez közel álló és hozzá hasonlóan konzervatív alapbeállítottságú Teleki Pál volt. A jogrend helyreállítása jegyében s az általa elképzelt konzervatív típusú konszolidáció szellemében 1920 folyamán Teleki felfüggesztette az ÉME működését, és feloszlatta, illetve a reguláris fegyveres testületekbe sorozta a terrorcselekményeiről hírhedt különítményeket.[12] Tovább folytatva ezt a munkát 1921 tavaszán elfogadtatta a Nemzetgyűléssel az állami és társadalmi rend hatékonyabb védelméről szóló törvényt, az úgynevezett rendtörvényt (1921:III. tc.). Bár a szövegezés kerülte a kommunista megjelölést, nyilvánvaló volt, hogy a törvény elsődlegesen az emigrációba és illegalitásba szorult vagy börtönben ülő kommunisták, s mellettük a Tanácsköztársaságban szerepet vállalt nem kommunista forradalmárok ellen irányult. Azzal, hogy a kommunista szervezkedést a törvény bűntettnek, illetve vétségnek fogta fel, a KMP-t gyakorlatilag illegalitásba kényszerítette s a párt tagjaival szemben szokatlanul szigorú ítéletekre adott lehetőséget. A törvény utolsó paragrafusai azt tartalmazták, hogy a hadsereg állományába tartozó tisztekre és katonákra hasonló vétségek esetén ugyanezek a büntetőjogi szankciók érvényesek. Ennyiben tehát az 1921. évi III. törvénycikk a hadseregbe olvasztott különítmények féken tartásának törvényes eszköze is kívánt lenni.[13]

A háború és forradalmak alatt öntudatra ébredt és aktivizálódott parasztság lecsendesítése és megnyugtatása céljából 1920 decemberében a földreformról fogadott el törvényt a Nemzetgyűlés. Ez a Kisgazdapárt paraszti szárnyára jellemző radikálisabb elképzelések s a nagy- és középbirtokosok mérsékelt, erőteljesen „állammegóvó" jellegű felfogása közötti kompromisszum jegyében készült el. A törvény ilyen kompromisszumos eleme volt például, hogy nem írt elő kötelező birtokmaximumot, és nem mondta ki a kényszerkisajátítás elvét. Így nagyon sok múlott a végrehajtáson, amelyről mindkét fél tudta, hogy az a mindenkori erőviszonyok függvényében fog alakulni.[14]

Az antiszemita hangulatot Teleki az ún. numerus clausussal igyekezett leszerelni és bizonyos mértékig kielégíteni. Az 1920. évi XXV. tc. szakított az 1918 előtti liberális szellemű, s jogilag a teljes tanszabadság alapján álló felsőoktatási beiskolázási rendszerrel. Kimondta, hogy az egyetemi hallgatók „nemzetiségi" megoszlásának meg kell felelni az „egyes népfajok" össznépességen belüli arányának. A törvény célja ezzel az volt, hogy a zsidó származású ifjúság továbbtanulási lehetőségeit korlátozza, a keresztény középrétegek gyermekeinek esélyeit pedig növelje.[15]

A béketermelésre való áttérés és az új gazdasági feltételekhez való alkalmazkodás terén a Teleki-kormány jószerével csak a tervek kidolgozásáig jutott el. Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter költségvetési és pénzügypolitikai koncepciójának lényege az inflációs folyamat megállítása, a korona értékének javítása és az államháztartás egyensúlyának belső erőforrásokra támaszkodó megteremtése volt. IV. Károly márciusi visszatérési kísérletének napjaiban a Nemzetgyűlés éppen ezzel kapcsolatos törvényjavaslatait tárgyalta.[16]

Külpolitikai szempontból az 1919–21-es magyar kormányok alternatívában gondolkodtak. Egyik lehetőségként a térség egy-egy államával (elsősorban Lengyelországgal és Romániával, s mellettük esetleg Ausztriával) való együttműködésre, a győztes nagyhatalmak egymás közötti ellentétének kihasználására és ezáltal az együttműködés nagyhatalmi hátterének a megteremtésére, s mindezekre támaszkodva a trianoni határok megközelítően etnikai elvű módosítására törekedtek. Ez a koncepció a magyar külpolitikai gondolkodásban hagyományosan nagy szerepet játszó

biztonsági szempontnak (német és orosz veszély) is megfelelt. 1920 végére azonban bebizonyosodott, hogy az Olaszországra vagy Franciaországra támaszkodó lengyel–román–magyar blokk terve és az ehhez kapcsolt határrevíziós elképzelés az áthidalhatatlan román–magyar ellentét miatt megvalósíthatatlan. Az osztrák–magyar együttműködést ugyanakkor a királykérdés eltérő megítélése, a két ország belpolitikájának különbözősége, valamint a még megoldatlan határkérdés akadályozta. 1921 tavaszára a Teleki-kormány ezért módosította addigi külpolitikai vonalvezetését. A román–lengyel közeledés folytatása helyett Csehszlovákia felé kezdett tájékozódni. Ennek eredményeként 1921. március 14-én magyar–csehszlovák tárgyalások kezdődtek Bruckban.[17]

A másik lehetőség, amellyel a magyar külpolitika 1921-ig folyamatosan számolt, a vesztes államok német vezetés alatti összefogása, a status quo fegyveres felborítása s lehetőség szerint a történelmi határok visszaállítása vagy egy azokhoz közelítő új határvonal elérése volt. A kialakult szerepmegosztás szerint ezt a külpolitikai vonalat magyar és német részről egyaránt kormányzati felelősség nélküli, főleg katonai tényezők vitték, de – legalábbis magyar részről – minden esetben a hivatalos külpolitika tudtával.[18] Ebből az a furcsa helyzet adódott, hogy ugyanaz az ország (Csehszlovákia), amelyhez a magyar kormány „hivatalosan" közeledni akart, a titkos tervezgetések szintjén a potenciális magyar katonai támadás első számú célpontja volt.

Származásából, neveltetéséből és politikai múltjából magától értetődően következett, hogy a demokratikus és jobboldali radikális elképzelésekkel szemben Telekihez hasonlóan Bethlen is a konszolidáció konzervatív formáját részesítette előnyben. Ezen belül, a konkrét tennivalók, a módszerek és az eszközök szintjén azonban még mindig tág tere nyílt a különböző lehetőségeknek. Ezekre nézve Bethlen mindeddig igen keveset árult el elképzeléseiből, s nem tette ezt miniszterelnökségének első heteiben sem. Április 19-i bemutatkozó nemzetgyűlési programbeszédét olyan általánossá, annyira „elvivé" próbálta formálni, hogy azzal eddigi támogatói és szövetségesei mellett a nemzet politikai képviseletének más árnyalatai is egyetérthessenek. Beszéde „Egy tudományos filozófiai előadás benyomását keltette egy modern kormány feladatairól, amelyet... bármelyik parlamentben el lehetett volna mondani" – jelentette róla az osztrák követ.[19] S ha mégis „leszállt" a konkrétumok szintjére, akkor igyekezett ezt úgy tenni, hogy egyik ígéretével semlegesítse, de legalábbis tompítsa vagy talányossá tegye a másikat.

Beszédét intonálva kijelentette: „Új politikát kell kezdenünk, mert a politikát ott, ahol Tisza István elhagyta, újrakezdeni nem lehet." Majd fél perc múlva hozzátette: „bár új politikát keresünk, ezt a politikát össze kell kapcsolnunk a múlttal, össze kell kapcsolni azokkal a nagy nemzeti tradíciókkal, amelyeken felépül ennek a nemzetnek a ... rendje". A Kisgazdapártnak megígérte az agrárreform végrehajtását és a kötöttforgalom megszüntetését, de határidőkről vagy birtokmaximumról most sem beszélt. Egyik mondatában elfogadta, hogy a közigazgatást demokratizálni kell, a másikban kijelentette, hogy „A demagógiát a megyegyűlésbe beereszteni nem fogjuk, mert ... törvényhatóságainknak ősi tradícióit, ősi nemzeti alapjait meg akarjuk őrizni és nem akarjuk érinteni." A kormány sürgős teendőjeként említette a cenzúra megszüntetését és a sajtószabadság helyreállítását, valamint az egyéb polgári szabadságjogok biztosítását. Ezzel párhuzamosan azonban – tette hozzá – szigorúan őrködni kell azon is, hogy azok a „destruktív elemek, amelyek a múltban ezt az államot már bajba süllyesztették, felül ne kerekedjenek". Ezzel összefüggésben sajátos értelmezését adta a demokráciának is. Formálisan elfogadta, ám alapelvét, az állampol-

gárok egyenlő politikai jogát és a többségi elvet elutasította. Ehelyett a mindenkori elitek fontosságát hangsúlyozta. Az „igazi demokrácia" – mondotta – „biztosítja az intelligens osztályoknak a vezetést", és nem jelentheti a „tömegeknek, a nyers tömegeknek vak uralmát". A zsidóságnak és a szélsőjobboldalnak egyaránt szólt annak határozott kijelentése, hogy „Én ellene vagyok mindenféle lármás antiszemitizmusnak." Továbbá az is, hogy az állampolgári jogegyenlőséget „megbolygatni" semmilyen körülmények között sem fogja engedni. Azt azonban, hogy a numerus claususszal ezen a jogegyenlőségen már komoly csorba esett, ekkor sem hozta szóba. A munkásosztályról mondottak egyértelműen jelezték, hogy Telekihez hasonlóan a szociáldemokrata mozgalom integrálására vagy semlegesítésére fog törekedni. Elismerte, hogy „sok mindenféle intézkedés áll fenn, amely a munkásosztállyal szemben ma már méltánytalan". Bejelentette, hogy a vitatott kérdések rendezése céljából a kormány tárgyalásokat fog kezdeményezni a munkásság vezetőivel. Álláspontját, a lehetséges engedmények körét azonban ebben a vonatkozásban sem konkretizálta. Mindössze arra tett ígéretet, hogy a már létező kötelező betegbiztosítás mellett az ipari munkásság öregségi és rokkantsági biztosításáról is gondoskodik. A társadalompolitikai teendőkről szólva Bethlen több más szociálpolitikai tervét (egészségügy korszerűsítése, házhelyakció, a keresztény középosztály fiainak ipari és kereskedelmi pályákra irányítása, a vidék kulturális nívójának emelése, a mezőgazdasági munkásság kötelező biztosításának bevezetése stb.) is említette.

Legszűkszavúbban a királykérdésről és a külpolitikáról szólt. Eddigi nyilatkozataihoz hasonlóan ekkor is leszögezte, hogy a Pragmatica Sanctio, tehát Magyarország és a volt osztrák tartományok együttes birtoklása megszűnt. Ennek – folytatta – a következményeit le kell vonni. Erre azonban csak az ország megerősödése után és csak akkor kerülhet sor, ha ez „külbefolyásoktól mentesen tehető". Addig az 1920. évi I. tc., tehát a király nélküli királyság állapota tartandó fenn. Kérte a képviselőket, hogy vegyék ezt tudomásul és a kérdés elhamarkodott felvetésére egyik oldalról se törekedjenek. Arra az esetre, ha akár a szabad királyválasztók, akár a legitimisták ezt mégis megtennék, a legszigorúbb intézkedéseket helyezte kilátásba.

Külpolitikai programját nagyon röviden annyiban foglalta össze, hogy „Magyarországnak bele kell illeszkednie abba a helyzetbe, amelyet a reánk kényszerített trianoni béke alkotott."[20]

Bethlen miniszterelnöki bemutatkozásának hazai fogadtatása nem volt olyan kedvező, mint 1920-as hódmezővásárhelyi fellépéséé. A disszidensek, a volt munkapártiak és a Kisgazdapárt Gömbös-csoportja ugyan most is várakozásteli bizalommal üdvözölték, s tekintettel politikai jövőképeik különbözőségeire, taktikai szempontból ezt eredményként lehetett elkönyvelni. Ám a Kisgazdapárt többsége és a kereszténypárt meglehetősen hűvösen és tartózkodóan, egyes csoportjaik pedig kifejezetten elutasítóan értékelték. A Kisgazdapárt agrárdemokrata szárnya különösen a földreform és a közigazgatási reform elodázásától tartott. Jellemző, hogy ez utóbbi ügyében Nagyatádi és Bethlen már az első minisztertanácson tengelyt akasztott.[21]

A kereszténypárt általánosságban véve Nagyatádiékhoz hasonlóan a kormány törvényekben és rendeletekben konkretizálódó politikájától tette függővé támogatását. Egy kérdésben, a belügyi államtitkári poszt betöltésének ügyében azonban már az első napokban válaszút elé állította a miniszterelnököt. Horthyval megegyezve Bethlen ezt Gömbösnek ígérte, akit a túlnyomórészt legitimistákból álló KNEP semmiképpen sem akart elfogadni. A feladatot – megőrizni a kormányzó és a kormányzóság körüli jobboldali radikálisok bizalmát és megszerezni a KNEP támogatását is –

Bethlen Andrássyval összejátszva és Gömböst becsapva oldotta meg. Egy közvetítő útján régi pártvezére tudomására hozta: ha a KNEP kitart álláspontja mellett és ennek kézzelfogható jeleit adva őt kényszerhelyzetbe hozza, „kész lenne Gömböst elejteni". Az összjáték, melynek tetőpontja a három keresztény párti miniszter kormányból való kiválási szándékának a bejelentése volt, kitűnően sikerült. Április 20-án Gömbös maga kérte, hogy a minisztertanács tekintsen el kinevezésétől.[22]

A legkritikusabb hangot a polgári baloldal lapjai és a *Népszava* ütötték meg. Az utóbbi szerint Bethlen programja minden várakozáson alul maradt; keveset mondott és alig ígért. A Szociáldemokrata Párt kifogásolta a parasztságnak, illetve az agrárérdekeltségeknek tett ígéreteket és határozottabb állásfoglalást sürgetett a szabadságjogok helyreállítása ügyében. A polgári baloldal nyilatkozatai elsősorban ugyancsak a liberalizmus, illetve a demokrácia melletti egyértelmű kiállás hiányát nehezményezték.[23] Mindezek alapján a Bethlen-kormánynak és személy szerint a miniszterelnöknek csak igen kevesen jósoltak hosszú hivatali időt. A többség – mint utóbb Fenyő Miksa írta – „Úgy érezte, hogy Teleki Pál vérszegény rezsimje után most egy másik erdélyi mágnás jön, egy másik erdélyi fejedelem kései utódja, ugyanazzal a politikai látókörrel, ugyanazokkal a 24 órás célkitűzésekkel, ugyanazoknak a problémáknak a játéklabdájaként, tehát ugyanazon sorsnak eleve elrendeltetésével."[24]

Bethlen kormányalakításának és programbeszédének nyugat-európai fogadtatása ezzel szemben jóval egységesebb és lényegesen pozitívabb volt. A francia és az angol követ különösen dicsérőleg emlékeztek meg jelentéseikben a beszéd „realizmusáról" és „liberalizmusáról". Hohler angol követ ehhez még hozzátette, hogy a brit érdekek szempontjából „minden erőfeszítést meg kell tenni az ország konszolidációjának elősegítéséért."[25] De nagy várakozással tekintettek Bethlenre azok is, akik ezeket a jelentéseket Párizsban és Londonban a kezükbe vették. Cadogan, a Foreign Office közép-európai referense például Hohler jelentésére írta: „Csak kívánni lehet, hogy [a programot] keresztül is vigyék".[26] A nagyhatalmaknak kiszolgáltatott és szuverenitásának számos attribútumától megfosztott, legyőzött kis állam miniszterelnökeként Bethlennek nagyon fontos volt ez az előlegezett bizalom és nagyon sok múlott azon, hogy mennyiben tud ennek a későbbiekben megfelelni.

KÜLPOLITIKA ÉS IV. KÁROLY MÁSODIK VISSZATÉRÉSI KÍSÉRLETE

Kormányzásának első két évében Bethlen minden szempontból az addigi magyar külpolitikai doktrínát követte. Törekedett a győztes nagyhatalmak bizalmának megnyerésére, ám ugyanakkor a status quo gyors és erőszakos megváltoztatásának lehetőségével is folyamatosan számolt. A programbeszédében meghirdetett megbékélési politika jegyében 1921. május 23-án Magyarország kérte felvételét a Népszövetségbe és 1921. július 26-án ratifikálta, azaz törvénybe iktatta a trianoni békeszerződést. A látványos lépések mellett súlyt helyezett Bethlen a nyugati hatalmak bizalmas tájékoztatására is. Röviddel a kabinet megalakulása után külügyminisztere, Bánffy Miklós felkereste a budapesti francia követet és hosszú expozéban tájékoztatta a kormány békés külpolitikai célkitűzéseiről. Kijelentette, hogy a békeszerződést véglegesnek tekintik és minden hátsó gondolat nélkül közeledni kívánnak a szomszédos államokhoz. Készek feladni Jugoszláviával és Romániával szembeni területi követeléseiket, s csupán annyit akarnak elérni, hogy a magyar kisebbségek jogait (elsősorban Erdélyben) a két állam külön egyezményekben is szavatolja. Területi enged-

ményt – folytatta Bánffy – Magyarország már csak Csehszlovákiától remél, de ezt is a márciusban megkezdett tárgyalások folytatásával, békés úton, kétoldalú megállapodás eredményeképpen. A Csallóköz és az ottani „mintegy 300 ezer magyar visszacsatolása az anyaországhoz teljesen kielégítene bennünket" – mondotta. Mindehhez még annyit fűzött hozzá, hogy kormánya külpolitikai szempontból elsősorban Franciaországra kíván támaszkodni és kész mindenben a Quai d'Orsay tanácsait követni.[27] Néhány nap múlva Bethlen megerősítette miniszterének közléseit.[28]

A magyar–csehszlovák tárgyalások második szakaszára Budapesten és Marienbadban került sor 1921 júniusában és júliusában. Az időközben lezajlott első királypuccs a környező államok mindegyikében riadalmat keltett és az utolsó lökést adta a kisantant létrejöttéhez. Az 1920-as jugoszláv–csehszlovák szerződés mintájára 1921. április 23-án Románia és Csehszlovákia, június 7-én pedig Románia és Jugoszlávia kötött védelmi szövetségi szerződést.[29] Ez Magyarország tárgyalási pozícióját jelentősen rontotta, Csehszlovákiáét pedig javította. Főleg ezzel magyarázható, hogy a két fél egyetlen hosszú távú gazdasági vagy kereskedelmi egyezményben sem tudott megállapodni, hanem csak a cseh szén és a magyar liszt rövid időre szóló csereforgalmáról írt alá szerződést.[30] Összeegyeztethetetlennek tűntek az igazságosabb határról vallott felfogások is. Visszaemlékezése szerint Bánffy az 1938-as határoknál valamivel délebbre fekvő, tehát lényegében etnikai határvonalat kért. Beneš, csehszlovák külügyminiszter viszont csak jóval kisebb terület, Komárom és Losonc vidékének az átengedéséről volt hajlandó tárgyalni. Marienbadból hazatérve Bánffy tájékoztatta Bethlent, aki külügyminiszterével együtt úgy vélte, hogy ily minimális engedmény fejében nagy hiba lenne, ha Magyarország egy kétoldalú egyezmény formájában önként is lemondana a csehszlovák fennhatóság alá került többi volt magyar területről.[31] Nem jött volna azonban létre megegyezés akkor sem, ha a magyar fél elfogadja Beneš ajánlatát tárgyalási alapként. A csehszlovák külügyminiszter ugyanis azzal a helyes feltételezéssel tette meg ellenjavaslatát, hogy a magyarok azt úgyis visszautasítják. Ha nem ezt tennék – tájékoztatta a prágai angol követet –, „kénytelen lennék egyenes visszautasításban részesíteni őket".[32]

Beneš tehát egyetlen négyzetméter átengedését sem tartotta megengedhetőnek. Ugyanakkor az sem állítható, hogy az igényelt etnikai határokat Bethlen bizonyosan elfogadta volna végleges rendezésként. Bizalmas körben, az egyik augusztusi minisztertanácson ugyanis kendőzetlenül feltárta, hogy perspektivikusan egy „nagy" – ha nem is integrális – revízióval számol. „Nekünk reményünk lehet az, hogy Tótföldet és Erdély nagy részét, a Bánátot kedvező külpolitikai konstelláció esetén visszaszerezhetjük" – mondotta ekkor. Hozzátette, hogy „a kedvező európai konstellációt e területek visszaszerzése tekintetében csak Németország adhatja".[33]

A status quo-ellenes magyar–német együttműködés Bethlen részéről először ekkor megfogalmazott lehetősége felveti azt a kérdést, hogy mennyire volt őszinte eddigi és ezutáni külpolitikai elemzéseinek visszatérő motívuma, a német Drang nach Osten–től való félelem? Nem kétséges, hogy az erre való gyakori hivatkozásnak manipulatív funkciója is volt: Magyarország fontosságának felértékelése a nyugati hatalmak szemében. Ugyanakkor a legteljesebb mértékben őszinte is volt. Bethlen valóban féltette Magyarország önállóságát egy esetleges német expanziótól. Úgy gondolta azonban, hogy megfelelő ellensúlyokat találva a Németországgal való együttműködés majd olyan keretek között lesz tartható, amelyek a revízió ügyét ugyan még hathatósan elősegítik, ám az ország és a térség egyoldalú német befolyásolás alá kerülését ugyanakkor nem vonják maguk után. Feltevésének irrealizmusa a mából

visszatekintve nyilvánvaló. Azt azonban, hogy a Weimari Köztársaságot alig egy évtized múltán a Harmadik Birodalom fogja felváltani, s hogy a nemzetközi erőviszonyok úgy alakulnak, mint ahogy a 30-as évek második és 40-es évek első felében alakultak, az 1920-as években senki sem láthatta és nem is látta előre.

A német kapcsolatot a kormány 1921 nyaráig továbbra is a szélsőjobboldali szervezeteken keresztül tartotta. Miután azonban 1921 nyarán a bajorországi Kahr-kormány megbukott és a különböző paramilitarista szervezeteket feloszlatták, Bethlen közvetlenül a berlini szövetségi kormánnyal is felvette az érintkezést. Közvetítőnek báró Szterényi Józsefet kérte fel, aki szeptember közepén utazott Berlinbe. Szterényi azt kapta feladatul, hogy vezető német személyiségekkel – elsősorban a kancellárral és a külügyminiszterrel – „Magyarország jövő külpolitikájának alapvonalait" megbeszélje.[34] Az érintkezésfelvétel és kölcsönös tájékozódás után, 1921 novemberében Bethlen Szterényivel és Bánffyval együtt felkereste a budapesti német követet és közölte vele, hogy minden külpolitikai kérdésben szoros együttműködésre törekszik a német kormánnyal. „Úgy Bethlen, mint Bánffy – jelentette a megbeszélésről Fürstenberg – kijelentették, hogy Magyarország számára az egyetlen megoldás az együtthaladás Németországgal. Az, amit a magyar külpolitikában eddig tettek és amit kényszer hatása alatt még tenniük kell, az antant nyomására történt, illetve fog történni."[35]

Bethlen fenti kijelentésének természetesen ugyanúgy hiba lenne túlzott jelentőséget tulajdonítani, mint áprilisban a francia követ, más alkalmakkor pedig az angol vagy az olasz vezetők előtt tett szinte szóról szóra egyező nyilatkozatainak. Mindezek nem egy következetes külpolitikai doktrína megfogalmazásai, hanem egy független diplomácia folytatására képtelen kis állam pillanatnyilag szinte teljesen reménytelen támaszkeresésének következetlen megnyilvánulásai voltak. Andrássy Gyula és Apponyi Albert, akik egy európai nagyhatalom diplomáciai stílusához szoktak, idegenkedve és némi malíciával reagáltak ezekre a kétszínűségekre, ha értesültek róluk.[36] Bethlen, Bánffy és Teleki, a három erdélyi gróf viszont magától értetődő természetességgel alkalmazta az önálló erdélyi fejedelemség diplomáciájából jól ismert fortélyokat. „Az, hogy mit mondok és csinálok, a kül- és belpolitikai szükségszerűségek függvénye. Az én politikámat a körülmények alakítják" – mondotta egy alkalommal Bethlen.[37] „Mindannyian tudtuk, hogy mit lett volna kívánatos tenni, de mindig azt tettük, amit lehetett és az adott körülmények megengedtek. Ez az a gyakorlati politika, amelyet őseim Erdélyben követtek és amely egyedül vezet ma is célhoz" – jelentette ki máskor Bethlen Miklós emlékirataiból idézve.[38] A megbékélési politika őszintétlenségét és a status quo felborítására való készséget bizonyítja az is, ahogy a különböző irredenta akciókkal és propagandával foglalkozó egyesületeket 1921 nyarán Bethlen átszervezte. Ezeket a szervezeteket – hivatalosan – feloszlatták. Ezt kormányrendelet is kimondta és egy Bethlen-nyilatkozat is a közvélemény tudomására hozta.[39] Valójában azonban csak annyi történt, hogy az egyes szervezeteket átkeresztelték, vagy más, semleges nevű egyesületbe olvasztották. Az erdélyi propagandával foglalkozó Magyar–Székely Szövetség neve például ezt követően Népies Irodalmi Társaság lett, a Területvédő Liga pedig a Magyar Nemzeti Szövetség egyik tagozatává vált. Meg annyi, hogy egy csúcsszerven, a Társadalmi Egyesületek Szövetségén (TESZ) keresztül Bethlen valamennyit közvetlen fennhatósága alá vonta. Az új hierarchia szerint az irányítás és a szükséges anyagi eszközök elosztása a TESZ két új vezetőjének, Teleki Pálnak és Pap Antalnak a kizárólagos

jogköre lett. Ők viszont a pénzt is és az utasításokat is a miniszterelnökségtől, az esetek többségében közvetlenül Bethlentől kapták.[40]

A TESZ-től és az irányításával működő különböző irredenta szervezetektől a nyilvánosság, s különösen a külföld előtt Bethlen a továbbiakban mindig élesen elhatárolta magát. Akcióikat mint a magyar társadalom véleményét és érzelmeit kifejező megnyilvánulásokat állította be, amelyeket a kormány legfeljebb mérsékelni, de teljesen megakadályozni semmiképpen sem tud. A valóságban viszont a miniszterelnök mindenkori diplomáciai eszköztárához tartoztak ezek a szervezetek. Ők mondták el vagy tették meg azt, amit a kormány nem akart vagy nem mert, de amelyekre a hivatalos diplomáciában mindenkor hivatkozni és támaszkodni lehetett.[41] Ezt a szerepmegosztást modellértékűen példázta az osztrák–magyar határvita, az ún. nyugat-magyarországi kérdés lezárulása.

1919. július 20-án a békekonferencia úgy döntött, hogy a történelmi Magyarország 4312 km^2-nyi nyugati peremvidékét 340 ezer – döntően német anyanyelvű – lakossal Ausztriának adja. Az új határt az osztrák és a magyar békeszerződések is ennek megfelelően állapították meg. Mielőtt azonban a békeszerződéseket aláírták volna, a két állam tárgyalásokba bocsátkozott a határkérdés megegyezéses rendezéséről. Ezeket a nagyhatalmak is jó szemmel nézték és 1920 decemberében közölték, hogy amennyiben Ausztria és Magyarország békésen megegyeznek, „a szövetséges kormányok üdvözölnék ezt". 1921 tavaszáig a két ország képviselői újra és újra tárgyalóasztalhoz ültek, ám megegyezniük egyszer sem sikerült. A terület teljes átadásához az 1919–20-as szociáldemokrata Renner-kormány s az 1920–21-es keresztényszocialista Mayr-kormány is maradéktalanul ragaszkodott.[42]

A nyugat-magyarországi ügyben követendő politikát Bethlen személyesen dolgozta ki és terjesztette az április 28-i minisztertanács elé. Első számú lehetőségként a kétoldalú tárgyalások folytatását, a nagyhatalmak támogatásának megszerzését, s ennek révén egy kompromisszumos megoldás elérését említette. Arra az esetre, ha Ausztria fegyverrel akarná a területet birtokba venni, fegyveres ellenállást javasolt. Harmadik lehetőségként azzal számolt, hogy a nagyhatalmak a csehszlovák és a jugoszláv hadsereget is bevetik. Ebben az esetben – fejtette ki – a fegyveres ellenállás reménytelen; egyetlen lehetőség a terület autonómiájának „spontán" deklarálása, amely egy későbbi időpontban csatlakozna majd Magyarországhoz. Bár a hangsúlyt a tárgyalásra, illetve a diplomáciai eszközökre tette, ezek kudarca esetére már ekkor utasításokat adott a csendőrség felkészítésére, szabadcsapatok toborzására és az ehhez szükséges pénzeszközök biztosítására.[43]

A nyugati támogatás megszerzésére Teleki kapott megbízatást. Júniusi utazása során a francia és az angol kormánytól egyaránt azt kérte, hogy a megegyezés érdekében Párizs és London gyakoroljon nyomást Bécsre. A nyilvánvaló zsarolás szándékával kijelentette azt is, hogy a kért támogatás elmaradása esetén Bethlen le fog mondani és a „németbarát Andrássynak" adja át a hatalmat. A Foreign Office, melynek az volt az álláspontja, hogy ha a békeszerződés ratifikálásáig nem születik megegyezés, akkor a kérdéses területet Magyarországnak maradéktalanul át kell adni, hivatalosan nem fogadta Telekit. A Quai d'Orsay emberei viszont, miután Ausztria és Németország esetleges egyesülését sokkal vesélyesebbnek tartották az angoloknál, és ennyiben Ausztria gyengítése állt érdekükben, melegebb fogadtatásban részesítették. Konkrét ígéreteket ugyan ők sem tettek, ám elvi rokonszenvükről biztosították a közvetítőt.[44]

Teleki párizsi és londoni útja alatt Bécsben tovább folytatódtak a kétoldalú tár-

gyalások. Schober, az új kancellár röviddel hivatalba lépése után elvi ígéretet tett arra, hogy a nyugat-magyarországi terület háromnegyedének átadása fejében egynegyed részéről kész lemondani. Ígérete azonban éppen olyan őszintétlen volt, mint Bethlen magatartása. Miközben ugyanis a magyar kormánynak ilyen ajánlatot tett, a szövetséges nagyhatalmaknál azért kilincselt, hogy azok kényszerítsék Magyarországot az egész terület átadására. Ez volt a helyzet július 26-án, a békeszerződés ratifikálásakor.[45]

A békeszerződés ratifikálását követően a Nagykövetek Konferenciája értesítette a magyar kormányt, hogy kétoldalú kompromisszum hiányában a békeszerződésben kijelölt nyugat-magyarországi sáv egészét át kell adni Ausztriának. Korábbi álláspontjuktól eltérően a nagyhatalmak annyi engedményt azonban tettek, hogy az átadás határidejét két nappal későbbi dátumra tették annál, mint amelyen Jugoszláviának kellett az 1918 végétől megszállva tartott baranyai háromszöget kiüríteni. Ez az engedmény, amely Bethlen manőverezési lehetőségeit jelentősen javította, elsősorban Franciaország támogatásának volt köszönhető.[46]

Az osztrák–magyar tárgyalások augusztusban tovább folytatódtak, ám megegyezés ekkor sem született. Az osztrák parlament külügyi bizottsága augusztus 13-án végérvényesen elutasította a háromnegyed–egynegyedes megosztozási tervet. A nyugatmagyarországi fegyveres ellenállás előkészületei ezt követően felgyorsultak. Az akció irányítására ún. Honvédelmi Bizottmány alakult, amelynek elnöke báró Perényi Zsigmond, Bethlen volt teréziánumi iskolatársa és a Területvédő Ligát magába olvasztó Magyar Nemzeti Szövetség elnöke lett. A bizottmány tagjai, például Gömbös Gyula és az erdélyi propagandáért felelős Urmánczy Nándor ugyancsak a különböző irredenta szervezetek vezetői közül kerültek ki. Ettől kezdve az események Bethlen április 28-i előterjesztésének második számú variánsa szerint alakultak.[47]

Augusztus 27-én a magyar kormány átadta Ausztriának a kérdéses terület nagyobb részét. 28-án azonban – hivatkozva arra, hogy Jugoszlávia sem fejezte még be a kiürítést – felfüggesztette csapatainak kivonását. Ezzel egy időben a kiürített zónában fegyveres összetűzések kezdődtek az osztrák rendőrség és az irreguláris magyar szabadcsapatok között. Az angol és a francia követ érdeklődésére Bethlen rezzenéstelen arccal közölte: sajnálja a történteket és mindent elkövet a szabadcsapatok leszerelése érdekében.[48]

A nagyhatalmak különbözőféleképpen reagáltak az eseményekre. Anglia továbbra is az egész terület átadását szorgalmazta, amit viszont Franciaország csak „félszívvel" támogatott. Olaszország ekkor is kétszínű magatartást tanúsított: Londonban a teljes kiürítés álláspontját képviselte, Bécsben és Budapesten viszont kompromisszumra biztatott és már szeptember elején felajánlotta közvetítői szolgálatait. Az ellentétes elképzelések eredője végül az olasz békéltetési javaslat elfogadása lett.[49] Az október 11–13-i velencei konferenciára Bethlen azzal a megalapozott reménnyel indult el, hogy a terület mintegy negyedrészét, azaz Sopront és környékét sikerül megtartani. Az elutazása előtti minisztertanácson kijelentette, hogy megállapodás esetén a „bandákat" le kell szerelni és el kell távolítani a térségből. Ha viszont nem sikerül megegyezni, az eddigi területátadás is „formális" marad. Ebben az esetben – mondotta – „az önálló Burgenland kikiáltása az odavaló lakosság és a felkelők dolga".[50] Álláspontjáról – indirekt módon – az érdekelt nagyhatalmakat is tájékoztatta. Üzenete azt tartalmazta, hogy a magyar kormány megegyezés esetén „minden elképzelhető eszközzel fellép a felkelők ellen", ám kompromisszum hiányában „képtelen lesz megbirkózni velük".[51]

A velencei konferencián Olaszország határozott nyomásának köszönhetően Bethlen várakozásának megfelelően eredmény született. Ausztria hozzájárult, hogy Sopron és 8 Sopron környéki falu hovatartozásáról népszavazás döntsön. Ennek fejében Magyarország kötelezte magát a szabadcsapatok leszerelésére és a terület nagyobb részének megtisztítására. Ez utóbbival kapcsolatban azonban nem várt nehézségek merültek fel. A velencei tárgyalásokat megelőzően a felkelők jelentős része kilépett eszköz szerepéből. A csapatok önállósították magukat és Prónay Pál vezetésével deklarálták az egész terület függetlenségét (Lajtabánság). Velencéből hazatérve Bethlen levélben közölte a különítményes vezérrel, hogy „több gyümölcs, amit leszakíthatnánk, nincs; aki azt hiszi, hogy további ellenállással még többet lehetne elérni, az merőben téved". Bethlen érvelését Prónay nem fogadta el és mintegy két héten át egyszerűen fittyet hányt a miniszterelnök utasításaira. Csak október 31-én, Horthy szavára hátrált meg, aki a hadsereg bevetését helyezte kilátásba.[52]

A velencei döntés – még ha azt a különítményesek és politikai támogatóik vereségként is próbálták beállítani – Bethlen első politikai sikere volt. Az eredmény elsősorban annak volt köszönhető, hogy a nagyhatalmak ebben a kérdésben nem voltak egységesek, s hogy – két vesztes államról lévén szó – hajlottak az engedékenységre. Szerepet játszott azonban az is, hogy a magyar kormány és személy szerint Bethlen ezt a kedvező helyzetet felismerte és ügyes taktikával kihasználta. Az irredenta szervezetekkel való együttműködés kétségkívül kockázatokat rejtett magában, ám enélkül, pusztán diplomáciai eszközökkel aligha lehetett volna eredményt elérni.

A velencei tárgyalásokat Bethlen felhasználta arra is, hogy Párizs és Berlin után az olasz diplomácia vezetőivel is konzultációkat folytasson. Olaszország 1919–20-as magyar szimpátiái a jugoszláv–olasz határviták 1920. októberi lezárulása (rapallói szerződés) után ugyan jelentősen mérséklődtek, ám teljesen továbbra sem szűntek meg. Nyitott kérdésnek látszott, hogy Róma a kisantantra alapozza-e Duna–medencei politikáját, vagy Magyarországra és mellette Ausztriára? Torretta külügyminiszterrel folytatott megbeszélése alapján Bethlen az utóbbit remélte. Hazatérte után kijelentette, hogy „idővel a most megkezdett tárgyalások fonalán eljuthatunk odáig, hogy Olaszország és Magyarország között egy szorosabb baráti viszonynak vethetjük meg az alapját".[53]

A nyugat-magyarországi ügy lezárását IV. Károly második visszatérési kísérlete zavarta meg. A király október 20-án érkezett Magyarországra. A környezete és néhány hazai híve (Rakovszky István, Beniczky Ödön, Ostenburg-Moravek Gyula) által sugallt terv lényege abban foglalható össze, hogy a királyhű nyugat-magyarországi csapatok élén Károly bevonul Budapestre és – ha másként nem megy, erőszakkal – átveszi a hatalmat Horthytól. A király és hívei feltételezték, hogy egy-két nap alatt a kisantant nem tud támadni, s mire mozgósít, már késő lesz, mert a nagyhatalmak elfogadják a kész helyzetet.

A királykérdésben Bethlen külpolitikájához hasonlóan a két-, pontosabban többszínűségig rugalmas politikát követett. A legtöbb magyar arisztokratához hasonlóan lelke legmélyén ő is legitimista, monarchista volt. Pontosan tudta azt is, hogy a Monarchia felbomlásából Magyarországnak összehasonlíthatatlanul több hátránya származott, mint előnye. A legitimisták többségével szemben ugyanakkor azt is megértette és elfogadta, hogy a Monarchia visszaállítására vagy akár Ausztria és Magyarország egyesítésére a nagyhatalmak, a környező államok és az osztrák közvélemény egyaránt elutasító álláspontja miatt semmilyen esély sincs. Ezért már 1920

elejére kidolgozta az ún. nemzeti királyság koncepcióját, amely belpolitikai szempontból is igen taktikus formulának bizonyult. Megválaszolatlanul hagyva ugyanis a király személyének kérdését (Károly a jogfolytonosság alapján, versus szabad választás), legitimista és szabad királyválasztó értelemben egyaránt interpretálni lehetett. Az 1921. áprilisi „királylátogatás" nemzetközi fogadtatása újabb tanulsággal szolgált. Kiderült, hogy a nagyhatalmak és a környező államok IV. Károly magyar nemzeti királyságát sem magyar belügynek, hanem csak hozzájárulásukkal elintézhető nemzetközi kérdésnek tekintik.

Mindezeket mérlegelve április 19-i programbeszédében – amint erre már utaltunk – Bethlen meghirdette a királykérdés „kikapcsolását", majd kormányalakítását követő titkos diplomáciájában arra törekedett, hogy IV. Károly újabb előkészítetlen trónfoglalási kísérletét lehetetlenné tegye. Röviddel kormányalakítása után, április végén figyelmeztette a francia követet egy újabb királypuccs veszélyére, és a beszélgetés során arra célzott, hogy a király túl közel (Svájcban) van Magyarországhoz. Néhány nappal később a követ arról küldött jelentést, hogy Bethlen és kormánya – noha a jelenlegi rendszert csak átmenetinek gondolják – „néhány évre tökéletesen megfelelőnek tartják a szabadon választott kormányzó uralma alatti monarchikus Magyarországot".[54] Bánffy Miklós ugyanezekben a napokban az angol követség vezetőjét figyelmeztette Andrássy és a legitimista arisztokraták „intrikáira".[55] Júniusban Bethlen ismét találkozott a francia követtel és megerősítette korábbi közléseit: a jelenlegi állapot átmeneti fenntartására és konszolidálására törekszik a király jogainak megőrzése mellett. Hozzátette: noha ez nyilvánvalóan „súlyos veszélyt jelentene az országra nézve", a legitimisták nem adták fel tervüket Károly visszahozatalára.[56]

Bethlen és Bánffy külföldnek szánt közléseiről a hazai közvélemény nem szerzett tudomást. Annyit azonban ezek ismerete nélkül is érzékelni lehetett, hogy a király visszatérésének előkészítése érdekében a kormány semmit sem tesz. A legitimisták ezért júniustól nagyszabású offenzívába kezdtek Horthy és Bethlen ellen. Közvetlenül a volt különítményes vezéreket, Prónayt, Héjjast és a hozzájuk kötődő politikusokat, Gömböst, Kozmát és Eckhardtot vették célba, akiknek szigorú felelősségre vonását követelték. Rajtuk keresztül azonban valójában Horthyt és mellette Bethlent támadták.[57] Céljuk Horthy tekintélyének aláásása, hatalmának gyöngítése és ezáltal Károly visszatérésének belpolitikai előkészítése volt.

A legitimista támadásokkal szemben Horthy és Bethlen elvileg támaszkodhatott volna a szabad királyválasztó kisgazdákra, akik a karlista debatterekkel folytatott vitában Bethlen „majdnem minden szavát megtapsolták és tüntettek mellette és a kormányzó mellett".[58] Ez esetben azonban – legalább részben – Nagyatádiék demokratizmusával is azonosulniuk kellett volna. Ezt viszont egyikük sem akarta. Augusztus elején ezért inkább a legitimista vezetőkkel bocsátkoztak bizalmas tárgyalásokba.

Az augusztus eleji megbeszéléseken Andrássy Horthy szemére vetette, hogy a fehérterrorban kompromittált tiszteket nem szerelik le és nem büntetik meg, s hogy a kormányzóság és a kormány semmit sem tesz a király visszatérése érdekében. Ez annál is inkább sajnálatos – tette hozzá –, mert a király és hívei el vannak tökélve a restaurációra, az antikarlista konzervatívokkal nem fognak együttműködni, s így Horthy és kormánya a „forradalmi elemek", „köztársaságiak" és a „legbutább kisgazdák" uszályába kerülhet. Andrássy vádjaira adott válaszában Horthy azzal védekezett, hogy a szigorú megtorlásokra 1919–20-ban szükség volt, s hogy „hazafiatlanság" lenne most ezért a különítményes tiszteket megbüntetni. A királykérdéssel kapcsolatban kijelentette, hogy meggyőződése szerint „Károly király rossz király

lesz, mert Magyarország neki csak Springbrett lesz, hogy az osztrák császárságot visszaszerezhesse". Ennek ellenére mihelyt lehetséges lesz, vissza kell hozni a királyt, s ő át fogja neki adni a hatalmat. Ez azonban körültekintő előkészítést igényel; egy újabb puccsszerű visszatérés „katasztrofális" következményekkel járhat úgy a királyra, mint az országra nézve.[59]

Augusztus közepétől a tárgyalásokba bekapcsolódott Bethlen és Bánffy, és a legitimisták részéről Gratz Gusztáv is. Ezeken a megbeszéléseken Horthy továbbra is olyan álláspontot képviselt, hogy a királykérdés nem aktuális. Ezzel szemben Bethlen – állítják a legitimista források – „nyíltan legitimistának nyilvánította magát", s kijelentette, hogy „amióta miniszterelnök lett, belátta, hogy az országban csak egy legitim restauráció segíthet, amelynek mielőbb meg kellene történnie".[60]

Több jel utal arra, hogy a kormány már augusztusban megkezdte Károly visszatérésének előkészítését. Augusztus végén a párizsi magyar követ közölte a francia Külügyminisztérium vezetőivel, hogy a monarchikus restauráció az egész ország közvéleménye szerint elkerülhetetlen, s hogy a legjobb megoldás Károly visszatérése lenne.[61] Ugyanezekben a napokban a német követ úgy értesült, hogy a magyar kormány rövidesen Genfbe küldi Telekit és Apponyit azzal a feladattal, hogy a Népszövetségtől kérjék a magyar trón betöltésének magyar belüggyé nyilvánítását.[62]

Mindezek alapján annyi bizonyosan megállapítható, hogy április–júliusi elképzelése mellett, amelynek lényege a király nélküli királyság állapotának néhány éves fenntartása volt, a legitimisták nyomásának engedve 1921 nyarától Bethlen IV. Károly kevésbé távoli visszatérésének a lehetőségét is fontolóra vette. A továbbiakban Bethlen IV. Károly közeli és távoli trónra lépésének a lehetőségével egyaránt számolt, és tárgyalópartnerétől függően hol az egyik, hol a másik mellett kötelezte el magát. Így történt ez például augusztus végén, Horthy Károly királyhoz intézett levelével kapcsolatban is. A nagyhatalmak és a kisantant álláspontjára hivatkozva Horthy ebben arról próbálta meggyőzni Károlyt, hogy „a restauráció pillanatnyilag lehetetlennek látszik; az uralkodó visszatérése ellen szóló külpolitikai nehézségek ma nagyobbak, mint áprilisban voltak". Bethlen a levél elküldése mellett foglalt állást. A legitimistákat, akik ezt ellenezték, ugyanakkor biztosította, hogy a levélben foglaltakkal teljes mértékben maga sem ért egyet. Könnyebb lesz azonban – tette hozzá – a későbbiekben egy másik levelet írni, mint ezt visszatartani. „Ez az igazi Bethlen! Mindenkinek igazat adni, és a végén mindenkit becsapni" – kommentálta magatartását elég találóan naplójegyzeteiben Andrássy felesége.[63]

A nyugat-magyarországi események miatt szeptember második és október első felében a királykérdés valamelyest háttérbe szorult. Ismét előtérbe került azonban október második felében. Velencéből hazatérve Bethlen folytatta tárgyalásait Andrássyval. Megegyezésükről október 21-i pécsi beszédében számolt be.

A pécsi beszéd királykérdéssel kapcsolatos passzusai részben megegyeztek a Bethlen által addig is hangoztatott elvekkel (a Pragmatica Sanctio érvénytelen, Magyarország uralkodója nem lehet más állam uralkodója stb.). Az új elem az volt, hogy az Andrássyval kötött megállapodás értelmében Bethlen végre kimondta azt, amire eddig csak célozgatott, vagyis azt, hogy IV. Károly 1918. november 13-i eckartsaui nyilatkozata, amelyben lemondott az államügyek vezetésében való részvételről, szerinte is vis major következménye, s ezért érvénytelennek tekintendő. Más szóval: Magyarországnak van törvényes királya, akit csupán a körülmények gátolnak uralkodó jogainak gyakorlásában. Bejelentette, hogy a kormány „alkalmas időpontban" tárgyalásokat fog kezdeni a nagyhatalmakkal a nemzet fenti álláspont-

jának elfogadtatása céljából. Károly visszatérésének másik feltételéül eddigi álláspontjának megfelelően azt szabta, hogy a király elégedjen meg a magyar trónnal és nyilvánítsa érvénytelennek a Pragmatica Sanctiót. Addig, amíg a kormány tárgyalásai eredményre nem vezetnek, „a királykérdést sem egyik, sem másik irányban eldönteni nem lehet és nem is szabad" – mondotta.[64]

Bethlen október 22-én reggel érkezett meg Pécsről a Kelenföldi pályaudvarra. Ott titkára, Fogler Béla várt rá, aki tájékoztatta, hogy október 20. óta a király ismét az országban van és a legitimista vezetőkkel, valamint csapataival együtt a főváros felé közeledik. Bethlen azonnal kocsijába ült, és a Várba, a kormányzóhoz hajtatott. Horthyval folytatott négyszemközti megbeszéléséről soha egyikük sem nyilatkozott. Így csak döntésüket ismerjük, de azt, hogy ez hogyan született meg, nem. Az eddigiek alapján mindenesetre biztosra vehető, hogy különösebb vita nélkül határozták el, hogy az áprilisi alkudozáshoz hasonló tárgyalásokba nem bocsátkoznak, a fegyveres támadásra fegyverrel válaszolnak, s a királyt ismét az ország elhagyására kényszerítik.[65] A kétségkívül kedvezőtlen külpolitikai körülmények és az esetleges személyes motívumok mellett gyors és határozott döntésükben szerepet játszhatott az is, hogy – tekintettel az Andrássyval kötött kompromisszumra – joggal becsapottnak érezhették magukat. Egyelőre ugyanis csak azt tudták, hogy Andrássy és Gratz is az uralkodó mellett vannak. A behívásban vállalt szerepük azonban tisztázatlan volt.

A kormányzóságról Bethlen a Sándor-palotába ment, és fél tízre rendkívüli minisztertanácsot hívatott össze. Munkatársai közül senkivel sem konzultált; a jegyzőkönyv tanúsága szerint minisztereinek a véleményét sem kérte ki. Ehelyett döntéseit közölte és utasításokat adott ki. Azok, akik ekkor és a következő órákban látták és beszéltek vele, egybehangzóan állítják, hogy Bethlen ugyanolyan volt, mint máskor. Arca, szemei semmit sem árultak el érzelmeiből. Látszólag szenvtelenül tette, amiről hitte, hogy tennie kell.[66]

Bethlen utasítására Bánffy még a délelőtt folyamán tájékoztatta az angol követet a kialakult helyzetről és a kormány álláspontjáról. Ezzel egy időben a hazai és a külföldi sajtó képviselőit is informálták. Horthy ugyanekkor a hadsereget szólította fel ellenállásra. Az angol, francia és az olasz követ közös tiltakozó jegyzékét, mely megismételte kormányaik korábbi elutasító álláspontját és Károly haladéktalan eltávolítását kérte, a déli órákban vették át a Külügyminisztériumban. Közvetlenül ezután a kisantant-országok követei is tiltakoztak. Kijelentették: ha a magyar kormány nem lenne abban a helyzetben, hogy „Közép-Európa békéjének megzavarását" megakadályozza, akkor kormányaik fognak arról gondoskodni.[67] Ezek a jegyzékek állampolitikai szempontból Horthy és Bethlen döntésének helyességét igazolták.

22-én délután Horthy és Bethlen közvetítő útján felajánlották Károlynak, hogy csapatai nélkül jöjjön a Várba, tekintse meg a tiltakozó jegyzékeket és személyesen beszéljen a nagyhatalmak képviselőivel. Azt remélték, hogy a helyzet reális ismeretében a király önként elhagyja az országot. Vass Józsefet, aki Horthy levelét vitte, azonban nem engedték a király közelébe. Nem járt nagyobb sikerrel Bethlen sem, aki telefonon hívta fel a király által kinevezett miniszterelnököt, Rakovszky Istvánt. A király környezetében lévő legitimista politikusok attól tartottak, hogy a Várban Károly ismét meginog, és Horthy befolyása alá kerül, mint áprilisban. A felajánlott tárgyalás helyett Rakovszky „szabad út" biztosítását követelte Bethlentől, és ez esetben „enyhe elbírálást" helyezett kilátásba. Ellenkező esetben – mondotta – „szabad kezet biztosít magának".[68]

A karlista csapatok időközben befutottak Budaörsre, és felkészültek a fegyveres

támadásra. A 23-i minisztertanácson Bethlen így összegezte a helyzetet: „a kérdés további elintézése most már tisztán a katonák kezébe van letéve, és ezzel a kocka végleg el lett vetve. Amennyiben a kormány Budapestet elveszítené, úgy ez esetben eldől a kérdés az antant szempontjából is, és azonnal meglesz a katonai beavatkozás a kisantant részéről".[69] Amikor Bethlennek ezek a szavai elhangzottak, a budaörsi csata már megkezdődött. Az ágyúk dörgése jól kivehetően felhallatszott a Várba, s az adott erőviszonyok alapján az ütközet kimenetelét egyáltalán nem lehetett előre sejteni. Az ütközet alatt Rakovszky „viszonozta" Bethlen tegnapi telefonját. Azzal fenyegette a miniszterelnököt, hogy „lógni fog". „Bethlen gróf – jelentette a beszélgetést végighallgató francia követ – a felindultság minden jele nélkül, a legnagyobb nyugalommal azt válaszolta, hogy teljesíteni fogja kötelességét." „Egy olyan ember társaságában voltam – kommentálta Bethlen magatartását –, aki ugyanúgy ura önmagának, mint máskor és aki arisztokrata tudatában ugyan mélyen megrendülve, de szilárdan eldöntötte, hogy inkább feláldozza életét, és szenvtelenül hagyja, hogy királya árulójaként kezeljék, mintsem hogy elősegítsen egy olyan győzelmet, amelynek a lehetőségében nem hisz."[70]

A budaörsi csata 24-re a kormánycsapatok győzelmével végződött. A következő napokban, 26–28-án az angol kormány, majd a Nagykövetek Tanácsa is olyan határozatot hozott, hogy Károlyt haladéktalanul el kell távolítani az országból és proklamálni kell a trónfosztást. A trónfosztást elkerülendő 29–30-án Bethlen és Horthy kérte Károlyt, hogy önként mondjon le. Ennek fejében ígéretet tettek fia, Ottó trónra jogosultságának titkos elismerésére. Bethlen kísérletet tett arra is, hogy személyesen találkozzon az uralkodóval. A király azonban elutasította az ajánlatot és azt üzente vissza, hogy „rebellisekkel" nem tárgyal.[71]

Ezek után nem maradt más hátra, mint a detronizáció kimondása. A nagyhatalmak és a kisantant mellett ezt követeltek többek között a kisgazdapárti szabad királyválasztók is. IV. Károly trónfosztását és a Habsburg-ház trónöröklettségi jogának a megszűnését a minisztertanács november 1-jén, a nemzetgyűlés november 6-án fogadta el. Ugyanezekben a napokban a királyi pár a Glowworm nevű angol monitoron elhagyta Magyarországot.

Horthy és Bethlen kapcsolata, amely eddig is szoros és a miniszterelnök zárkózottságához képest elég bizalmas volt, a detronizációt követően tovább erősödött és fokozatosan új alapokra helyeződött. Horthy, aki 1920–21-ben a napi politika szintjén is meghatározó szerepet játszott az ország politikai életében, ettől kezdve egyre inkább a kormányzói méltóság reprezentatív funkcióinak gyakorlására szorítkozott, és az államügyek közvetlen intézését Bethlennek engedte át. S ha valamibe mégis beleszólt, azt a húszas évek végéig általában Bethlen tanácsainak megfelelően tette.

Annak a konzervatív-legitimista arisztokrata csoportnak a támogatását viszont, amelyre korábban elsősorban kívánt támaszkodni, Bethlen hosszú időre elveszítette. A meg-megújuló támadásokra Bethlen mindig azzal válaszolt, hogy a nagyhatalmak és a kisantant ellenállása miatt a királykérdés egyelőre nem aktuális; az elsietett megoldási kísérleteknek továbbra is elejét fogja venni. Időpontról, személyi kérdésekről azonban 1929-ig soha, egyetlen szót sem mondott. „A királykérdés személyi oldalának elintézését egyáltalában nem tartjuk aktuálisnak ma sem, és nem tartjuk időszerűnek, hogy ezzel a problémával foglalkozzunk" – jelentette ki például 1924-ben.[72] „A királykérdés személyi részének elintézése nem aktuális, nem lehet aktuális mindaddig, amíg külbefolyásoktól mentesen nem képes a nemzet ebben a kérdésben dönteni" – mondotta egy év múlva, 1925 végén is.[73]

Szűkszavúsága az eddigiekhez hasonlóan továbbra is számtalan találgatásra adott lehetőséget. 1923–24-ben meggyanúsították, hogy maga akar első ember (kormányzó vagy nádor) lenni. 1922-ben, majd 1929–30-ban ismét feltételezték, hogy egy román-magyar perszonálunió előkészítésén dolgozik.[74] Mindezekből azonban egy szó sem volt igaz. 1922 tavaszáig, ameddig IV. Károly élt, perspektivikusan az ő személyében, ezt követően pedig valamelyik Habsburg főherceg (József, Albrecht vagy a fiatalkorú Ottó) személyében gondolkodott. Nem volt igaz az az ugyancsak gyakran hangoztatott vád sem, hogy a királykérdés kikapcsolását Bethlen valójában Horthy kormányzóságának tartósítására találta ki, s a nemzetközi körülményekre való hivatkozással tulajdonképpen csak álcázta célját. Ezzel szemben megállapítható, hogy a detronizációt követő egy-két évben Bethlen Rómában és Londonban is tapogatódzott a magyar nemzeti királyság megalapításának lehetőségéről. 1923 nyarán Contarini olasz külügyi államtitkárnak például ezeket mondta: „a dolog ma nem aktuális, ő a kérdés megoldásánál, mint monarchista két szempontra helyez súlyt: először, hogy Magyarország tényleg királyság legyen, másodszor, hogy Magyarország függetlensége megőriztessék, mert ha Ausztriával közös uralkodója volna, a magyar király megint csak Bécsben rezidálna". A személyi kérdéssel kapcsolatban Contarini kérdésére kifejtette, hogy „nézete szerint alig volna elképzelhető más, mint egy Habsburg, mert egy nem Habsburg nemcsak a legitimistákkal találná magát szemközt, de nagy ellenkezéssel fogadná a magyar társadalom azon része is, mely a traditiókra tart, erős kritika tárgyát képezné az arisztokrácia részéről". Hozzátette, hogy a maga részéről József vagy Albrecht királyi herceget egyaránt megfelelőnek tartaná. A továbbiakban Contarini türelmes magatartásra intette Bethlent, s amikor ezt a magyar miniszterelnök megígérte, az olasz államtitkár azzal zárta a beszélgetést, hogy „ez őt nagyon megnyugtatja".[75] Chamberlain angol külügyminiszterrel folytatott 1925-ös megbeszélésén Bethlen ugyancsak sürgette a királykérdés napirendre tűzését. Az angol álláspont nem volt eleve elutasító. Miután azonban Bethlen közölte, hogy véleménye szerint csakis a három főherceg (Ottó, József és Albrecht) egyikének megkoronázásáról lehet szó, azt a jóindulatú tanácsnak álcázott instrukciót kapta, hogy a kérdést továbbra se „feszegesse", mert ez háborút jelentene a kisantanttal.[76] A francia diplomácia képviselőivel Bethlen hasonló beszélgetést nem folytatott. Ám ha ezt megtette volna, ott is ugyanilyen elutasító magatartással találkozott volna. A budapesti francia követeknek küldött utasításokból ugyanis egyértelműen kitűnik, hogy a francia diplomácia Magyarországgal szembeni elvárásainak két legfontosabbika a trianoni határok sérthetetlensége és a Habsburg-restauráció megakadályozása volt.[77]

A királykérdés tartós kikapcsolása tehát külpolitikai szükségszerűségnek tekinthető. A kérdés személyi oldalának „lebegtetése" belpolitikai szempontból ugyanakkor Bethlen taktikai eszköztárának is részét képezte. Bármelyik „trónkövetelő" mellé állt volna ugyanis, a másik kettő hívei feltétlenül szembefordultak volna vele. Hallgatásával, illetve homályos utalásaival viszont többnyire mindhárom csoportosulás támogatását vagy lojalitását biztosítani tudta.

A második királypuccs tovább fokozta Magyarország Duna-medencei elszigetelődését. 1921. november 6-án Csehszlovákia és Lengyelország, december 16-án pedig Csehszlovákia és Ausztria kötött olyan kétoldalú politikai egyezményt, amelyben kölcsönösen elismerték a versailles-i status quót és semlegességet vállaltak az egyikük ellen irányuló támadás esetére. Bár Magyarország elleni fegyveres akcióra sem Ausztria, sem Lengyelország nem tett ígéretet, sőt a lengyel–csehszlovák egyezmény

végül nem is lépett érvénybe, a szerződések így is a kisantant pozícióját erősítették és Magyarországét gyöngítették.[78]

Magyarország és konkrétan Bethlen nyugat-európai megítélése ezzel szemben pozitív irányban változott. Róma, London és Párizs egyaránt úgy ítélte meg, hogy a magyar kormány korrekten és bátran viselkedett. „Magyarország ezzel – jelentette az osztrák követ – az antant szeretett gyermekévé vált és átvette azt a szerepet, ami eddig a miénk volt."[79] Cnobloch kétségkívül túlzott. Annyi azonban feltétlenül elfogadható jelentéséből, hogy az a nagyfokú bizalom, amelyet a későbbiekben Nyugat-Európa, elsősorban Anglia részéről Bethlen folyamatosan élvezett, alapvetően ekkori magatartásának, a detronizációnak és a királykérdés tartós kikapcsolásának volt köszönhető. A Bethlennel szembeni nyugati bizalom kialakulásának egyértelmű jele volt, hogy a királykérdéssel kapcsolatos Magyarország–kisantant vitában Anglia és Olaszország egyértelműen Magyarország mellé állt. A kisantant, elsősorban Beneš azt állította, hogy a király visszatéréséhez Bethlennek is köze volt, s hogy csak a kisantant erélyes fellépése következtében fordult szembe a puccskísérlettel. Erre hivatkozva Beneš szigorú retorziókat kért Magyarországgal szemben. A trónfosztás mellett, amit a nagyhatalmak is elfogadtak, követelte a jugoszláv és a csehszlovák hadsereg mozgósítási költségeinek a megtérítettését, a kisantant bevonását Magyarország lefegyverzésének az ellenőrzésébe és a velencei egyezmény végrehajtásának az elhalasztását. Franciaország, amely 1920-ban komolyan fontolgatta egy magyarbarát politika lehetőségét, s óvatos formában Ausztriával szemben még 1921 nyarán is Magyarországot támogatta, egyértelműen Beneš, illetve a kisantant követelései mellé állt. Ez Franciaország háború utáni külpolitikai kétértelműségeinek a megszűnését s a kelet-európai francia politika kisantant-orientációjának az egyértelművé válását jelezte. Anglia viszont, amely eddig inkább a kisantantot támogatta, határozottan megvédte a Bethlen-kormányt. A Foreign Office Beneš Bethlen „habozó" és „kétértelmű" magatartásával kapcsolatos állításait alaptalannak nevezte, s követeléseit egyértelműen elutasította. Olaszország az angol álláspontot támogatta. Ennek következtében a Nagykövetek Tanácsa nemcsak a kisantant túlzó követeléseit vetette el, hanem a soproni népszavazás mielőbbi lebonyolítását is szorgalmazta.[80]

Az 1921. december 14-én megrendezett népszavazáson Sopron lakosságának 72,8, a Sopron vidéki lakosságnak pedig 54,6%-a a Magyarországhoz tartozás mellett nyilatkozott. A magyar szervek különböző manipulációi miatt, amelyek azonban néhány százaléknyi szavazatnál többet semmiképpen sem jelenthettek, az osztrák kormány tiltakozást jelentett be a nagyhatalmaknál. A Nagykövetek Konferenciája ezt elutasította, és érvényesnek ismerte el az eredményt.[81]

A Magyarország kontra kisantant ellentéttel kapcsolatban ilyen egyértelműen először ekkor kialakult francia-angol, illetve francia–olasz szembenállás azzal magyarázható, hogy a kisantantra támaszkodva hegemón kelet-európai pozícióra törő francia külpolitika Anglia és Olaszország érdekeit egyaránt sértette. Ez az érdekellentét az egész évtized Kelet-Európát érintő nagyhatalmi politikájára rányomta bélyegét és ennyiben a támaszkereső Magyarország lehetséges külpolitikai orientációját is meghatározta.

A detronizációt és a soproni népszavazást követő hónapokban Bethlen folytatta „alternatív" diplomáciáját. Hivatalos nyilatkozataiban továbbra is azt hangoztatta, hogy „harmóniában" kíván maradni „azokkal a törekvésekkel, melyek Európában a békét akarják megteremteni", és hogy Magyarország be kíván illeszkedni „az európai politika nagy irányelveibe".[82] A megbékélési külpolitika jegyében Párizs, Berlin és

Róma után 1921 végén Londonnal is közölte, hogy „jövő irányvonalát úgy óhajtja kialakítani, hogy az találkozzék Őfelsége kormányának egyetértésével".[83] Fenntartotta kérelmét Magyarország népszövetségi felvétele iránt is, amelyről az osztrák–magyar határvita miatt a szervezet mindeddig nem határozott. A nagyhatalmak támogatták a kérelmet. 1922. szeptember 18-án Magyarországot így ellenszavazat nélkül vették fel a Népszövetség tagállamainak sorába.[84] A felvétellel Magyarország mintegy „szalonképes" európai állammá vált. Elvileg a győztesek egyenjogú és egyenrangú partnere lett. Gyakorlatilag pedig szélesebb lehetőségek nyíltak meg előtte a külkapcsolatok kiépítése, az információszerzés és némileg a kisebbségvédelem terén.

Bár hinni már alig hihettek benne, a megbékélési külpolitikához kapcsoltan 1921 végén és 1922-ben Bethlen és Bánffy tovább próbálkoztak a döntően magyarok lakta határmenti területek vagy azok egy részének megegyezéses visszaszerzésével. A franciákhoz eljuttatott ezzel kapcsolatos térképek és memorandumok, melyeket Foch tábornok információi szerint Bethlen sugallt és hagyott jóvá, az 1920-as francia–magyar tárgyalások során egyszer már megfogalmazott minimális követeléseket tartalmazták. Csakis határ menti és magyar többségű területek visszacsatolását kérték tehát. A térképek szerint az etnikailag igazságosabb és Magyarország számára elfogadható új határvonal a Pozsony–Duna felső ága–Érsekújvár–Léva–Korpona–Dobsina–Kassa–Tőketerebes–Záhony–Beregszász–Királyháza–Zilah–Kraszna–Nagyvárad–Nagyszalonta–Temeshidegkút–Temesvár–Nagybecskerek–Zombor–Bezdán–Eszék–Dráva vonalat követte volna. 1920-ban, a Millerand–Paléologue-féle külpolitika idején Magyarország hasonló igényeit Franciaország elfogadta tárgyalási alapként. 1921–22-ben, a Berthelot nevéhez köthető egyértelműen kisantant-orientációs francia külpolitika kialakulása után azonban csakis kategorikus elutasítás lehetett a válasz. Ez is történt. A magyaroknak értésükre kell adni, hogy a kísérőlevélre hivatkozva ne reménykedjenek határmódosításban. Korrekciókra kizárólag a Magyarország és szomszédai közötti békés megegyezés formájában kerülhet sor – tartalmazta a memorandumukkal kapcsolatos francia külügyminiszteri feljegyzés.[85]

A másik kísérlet Bánffy Miklós nevéhez köthető, aki 1922. őszi genfi tartózkodása alatt a marienbadi megbeszélésekhez hasonló, de előzetes felhatalmazás nélküli tárgyalásokba bocsátkozott Ninčić jugoszláv külügyminiszterrel a jugoszláv-magyar határ módosításáról. Elvben megállapodtak, hogy a Jugoszláviához került, de vendek és magyarok lakta Muraköz és Dél-Vas megye esetében népszavazással, a baranyai és bácskai határszakaszon pedig terület- és lakosságcserével lehetne egy etnikailag igazságosabb határvonal elérésére törekedni. Bánffy feltételezte, hogy Bethlen „a megegyezést nemcsak helybenhagyja, hanem kitűnőnek is fogja találni". Mielőtt azonban a magyar minisztertanács állást foglalhatott volna, Pašić, jugoszláv miniszterelnök kategorikusan abrogálta az előzetes megállapodást és külügyminiszterét minden további tárgyalástól eltiltotta.[86] Az 1919–20-as román–magyar és az 1921-es csehszlovák–magyar tárgyalások eredménytelenségéhez hasonlóan a fenti próbálkozás kudarca is azt bizonyítja, hogy a Magyarország és szomszédai közötti kétségkívül igen kívánatos „kiegyezés" elmaradása távolról sem csak a „reakciós" magyar vezetőkön, hanem legalább ilyen mértékben a kisantant-államok „demokratikus" politikusain is múlott.

Bethlen 1921 végi és Bánffy 1922-es akciói az utolsók voltak azoknak a háború utáni próbálkozásoknak a sorában, amelyekkel a magyar diplomácia kísérletet tett egy etnikai elvű teljes vagy részleges határmódosításra. 1922–23 folyamán a határ-

megállapító bizottságok kijelölték a nagyjából már 1919-ben megállapított, s az 1920-as békeszerződés által rögzített új országhatárokat. A nemzetközi erőviszonyok megváltozása nélkül ezek módosításában a továbbiakban most már végképp nem lehetett bízni. Hivatalos külpolitikájának célkitűzései között a határmódosítást ezért Bethlen 1922-től nem is szerepeltette. Helyette egyre inkább a kisebbségvédelemre, a jóvátételi kötelezettségek eltörlésére vagy enyhítésére, továbbá a kereskedelmi kapcsolatok kiépítésére és az általános lefegyverzés előmozdítására helyezte a hangsúlyt. A magyar delegáció vezetőjeként ezt képviselte az 1922. április–májusi genovai konferencián is, amely a győztes és a legyőzött államok első közös tanácskozása volt a háború óta.[87]

A megbékélési külpolitika alternatívájaként Bethlen továbbra is számolt a status quo-ellenes összefogás lehetőségével. 1921-hez és 1922 első feléhez képest 1922–23 fordulóján ennek esélyei ismét megnövekedtek. 1922 novemberében Németországban megbukott a „teljesítési politikát" követő baloldali Wirth-kormány. Helyére a jobboldali Cuno-kormány lépett, amely a Ruhr-vidék francia megszállásával szemben passzív ellenállást hirdetett. Kisázsiában Kemál Atatürk csapatai októberre döntő győzelmet arattak a szövetséges és görög erők felett, s ezáltal fegyverrel érvénytelenítették a sèvres-i békében megállapított új török határokat. Olaszországban hatalomra jutott a fasizmus; Mussolini alakított kormányt. Nem kizárt, hogy a nemzetközi élet legutóbbi eseményei – reagált az új fejleményekre 1923 elején Bethlen – „egy új Európát érlelnek meg".[88]

A kialakult háborús válságban ismét megélénkültek az 1921-es érintkezésfelvétel óta stagnáló német–magyar kapcsolatok. A Cuno-kormány 1922 decemberében Budapestre küldte Hugo Stinnes gyárost, hogy a magyar vezetőkkel a két ország „nacionalista irányú" együttműködéséről tárgyaljon. Horthy és Gömbös mellett Stinnes Bethlennel is találkozott. Tárgyalásairól készített jelentésében a német gyáros kiemelte, hogy francia–német, illetve cseh–német konfliktus esetén Magyarország kész lenne Csehszlovákiát hátba támadni. Magyarország célja ez esetben Szlovákia visszaszerzése lenne.[89]

A német–magyar fegyveres együttműködés összehangolása céljából 1923 februárjában Bethlen közvetlenül Seeckt tábornaggyal, a Reichswehr főparancsnokával is felvette az érintkezést. Levélváltásuk igazolja, hogy Stinnes helyesen interpretálta Budapest felfogását. Szlovákia visszaszerzése érdekében a magyar vezetők (köztük Bethlen) valóban készek lettek volna Csehszlovákia – kétségkívül igen kockázatos – megtámadására.[90]

Bethlennek küldött válaszában Seeckt üdvözölte a magyar ajánlatot. Jelezte azonban azt is, hogy Szlovákia kérdésében a német felfogás eltér a magyartól. Szlovákia visszacsatolását Magyarországhoz a német vezetők távolról sem tartották annyira természetesnek, mint a magyarok. Ehelyett már ekkor autonóm vagy független Szlovákiával számoltak.[91] Ez a véleménykülönbség előrevetítette a csehszlovák–magyar határ módosításával, illetve általában a Duna-medencei rendezéssel kapcsolatos későbbi német–magyar ellentéteket.

A német–magyar együttműködés részleteinek kidolgozására és ennek alapján egy esetleges Csehszlovákia–ellenes fegyveres akcióra 1923-ban végül nem került sor. A passzív ellenállást meghirdető Cuno helyére 1923 nyarán Gustav Stresemann került. Ez az ellenállási politika kudarcát és az ún. teljesítési politika győzelmét jelentette. A Stresemann politikájával szembeforduló szélsőjobboldali erőket 1923 novemberében a kormánycsapatok szétverték (Hitler–Ludendorff-puccs). Megegyezéssel, a sèv-

res-i béke módosításával végződött a török–görög határvitát lezáró lausanne-i konferencia is 1923. július 21-én. Végül a győztesekkel való frontális szembefordulás kilátástalanságát húzta alá a szovjet rendszer meginduló belső konszolidációja is Szovjet-Oroszországban, amelyre a fehérorosz emigránsok és szövetségeseik mindeddig mint potenciális bázisukra tekintettek. Ezek a fejlemények a megbékélési politika alternatívájaként mindeddig napirenden tartott status quo-ellenes magyar reményeket is szükségképpen szertefoszlatták. Partner nélkül maradva Bethlen külpolitikájának kizárólagos irányvonala ettől kezdve 1927-ig törvényszerűen az eddig is hangoztatott „megbékélés és beilleszkedés" lett. Saulusból Paulussá persze ezekben az években sem vált. Mindössze arról volt szó, hogy a nemzetközi viszonyok alakulásából levont következtetések kényszerítő logikája 1923 közepére-végére beláttatta vele, hogy a revansista politika egyelőre minden nemzetközi bázisát elvesztette. „Ma Európa helyzete olyan, hogy békét akar mindenáron és ha nem illeszkedünk bele Európa érdekeinek szövevényébe, ha nem alkalmazkodunk politikánkkal Európa érdekeihez, akkor akármennyire van igazunk, mint békebontó állíttatunk oda és semmi téren nem fogja siker koronázni tevékenységünket. (...) Higgyék el, ha valakinek nehéz, nekem nehéz ezt az önmegtagadást gyakorolnom. Higgyék el, hogy az ország nagy érdekei forognak itt kockán, mert különben ezt az önmegtagadást sem magamnak, sem másnak nem parancsolnám" – nyilatkozta ezzel kapcsolatban 1923 őszén.[92]

A BELPOLITIKAI STABILITÁS ALAPJAINAK MEGTEREMTÉSE

Az 1920-as hódmezővásárhelyi és 1921. április 19-i programbeszédében egyaránt meghirdetett „liberalizálás", azaz a háború alatt életbe léptetett és 1920-ban megerősített antiliberális jogkorlátozások felszámolása, a polgári szabadságjogok háború előtti szintjének biztosítása érdekében miniszterelnökségének első hónapjaiban Bethlen igen keveset tett. 1921 őszéig e téren mindössze annyi történt, hogy enyhítették a levél- és táviratcenzúrát, korlátozták a gyorsított bűnvádi eljárás érvényességi körét, s a polgári személyeket kivonták a katonai nyomozószervek illetékességi köréből.[93] A baloldali pártok és a két kormánypárt demokratikus csoportjai ezt igen kevésnek találták, és ezért 1921 tavaszán és nyarán folyamatosan támadták a kormányt. A szélsőjobboldal ezzel szemben azt kifogásolta, hogy a „liberális szellem" ismét bevonult a nemzetgyűlésbe.[94]

Annál többet fáradozott Bethlen a konzervatív kormány s a demokratikus és szélsőjobboldali csoportok által uralt nemzetgyűlés beállítottsága közötti aszinkronitás megszüntetésén. Ennek érdekében mindenekelőtt a meglévő pártstruktúra felbomlasztására, s egy konzervatív elképzeléseinek szolgálatába állítható egységes kormánypárt létrehozására, valamint az országgyűlés második kamarájának, a főrendiháznak a visszaállítására törekedett. Emellett közeledni próbált a Szociáldemokrata Párthoz és előkészítette a választójog korlátozását.

Az egységes kormánypárt létrehozását eredetileg úgy képzelte, hogy az új párt magjává a legitimista kereszténypárt konzervatívjait, a nagybirtokos disszidens csoportot és a volt Tisza-pártiakat teszi, s ebbe olvasztja be a kisgazdapárti agráriusokat. A nyári tárgyalások során Andrássyval ebben meg is állapodtak. E tárgyalásokkal egyidejűleg Bethlen távolodni kezdett a jobboldali radikális, szabad királyválasztó Gömbös-csoporttól, amely a disszidensek és a volt Tisza-pártiak mellett mindeddig egyik legfontosabb támaszát képezte. Erre utalt, hogy a nyár folyamán a kormány

végre elmozdította az I. Csendőrtartalék zászlóalj éléről Prónay Pált, és hogy Bethlen ígéretet tett a miniszterelnökség ugyancsak jobboldali radikális sajtófőnökének, Eckhardt Tibornak a felmentésére.[95] Kozma Miklós, a Gömbös-csoport másik vezéralakja – nem alaptalanul – mindezt úgy értékelte, hogy az Andrássyval kötött megállapodás értelmében augusztustól Bethlen „könnyíteni akart azon a tehertételen, melyet szemében a fajvédők, élén Gömbössel jelentettek" és „bőrükre koncessziókat tett".[96]

A Kisgazdapárt sorainak szétzilálására Bethlen az ún. Eskütt-ügyet próbálta meg felhasználni. Eskütt Lajos Nagyatádi Szabó István személyi titkára volt – előbb a pártban, később a Földművelésügyi Minisztériumban. Még a Teleki-kormány idején pattant ki, hogy Eskütt és a minisztérium több más tisztviselője pénzért árulták a közélelmezési cikkek exportját lehetővé tevő miniszteri engedélyeket. A kabinetalakítást követő hetekben Bethlen nem foglalkozott az üggyel, sőt inkább „altatta" azt. Szeptembertől azonban szabad folyást engedett a vizsgálatnak. Ennek következtében a Kisgazdapárt Nagyatádit követő parasztdemokrata szárnyának több tagját megfosztották képviselői mandátumától. Eskütt Lajost pedig letartóztatták. A ténylegesen megtörtént visszaélések energikus feltárásának, sőt felfújásának és felnagyításának politikai célja Nagyatádi lejáratása, csoportjának elszigetelése, a párt konzervatívjainak leválasztása, s ezáltal a konzervatív-legitimista szinezetű egységes kormánypárt létrehozásának az előkészítése volt.[97]

A konzervatív-legitimista kormánypárt programjával Bethlen 1921. október 21-i pécsi beszédében lépett a nyilvánosság elé. Kifejtette, hogy az új kormánypárt és ezáltal az ország vezetését fokozatosan a hagyományos vezető elit kezébe kívánja adni. A „történelmi magyar intelligencia... tudása, képzettsége, látóköre és kipróbált hazafiassága nélkül – mondotta – egészséges, egységes kormányzat soha ki nem alakulhat ebben az országban". A „kisgazdatársadalmat" ugyanakkor mint feltétlenül integrálandó, ám „vezetésre és irányításra szoruló" osztályt mutatta be.[98]

Bethlen számítását IV. Károly második visszatérési kísérlete húzta keresztül. A detronizációs törvényjavaslat beterjesztése után a keresztényparti konzervatív-legitimista arisztokrata csoport többé hallani sem akart Bethlent támogató egységes pártról. A szabad királyválasztó Kisgazdapárt, amely az októberi események előtt már bomlófélben volt, ugyanakkor megerősödött. A trónfosztással egyik régi és fontos követelésük teljesült. Azzal, hogy aktív részt vállalt a király csapatainak leverésében, javult a Gömbös-csoport pozíciója is. Az új helyzet konzekvenciáit Bethlen egyelőre nem vonta le. Novemberben és december elején még mindig a királypuccs előtti koncepciója alapján folytatta tárgyalásait. November 26-i beszédében az új párt nevét (Nemzeti Egység Párt) is bejelentette. Amennyiben „hívó szavát" visszautasítanák, kilátásba helyezte a házfeloszlatást. Hogy szavának nagyobb nyomatékot adjon, a december 3-án újjáalakított kabinetjéből Nagyatádit egyszerűen kihagyta. A két nagy párt azonban Bethlen minden fenyegetőzése ellenére sem hódolt be, s ez a miniszterelnököt taktikájának megváltoztatására kényszerítette. Új elképzelésének lényege a legitimistákkal való szakítás, a Kisgazdapárt programjának látszólagos elfogadása és mindezek alapján a Kisgazdapárt kormánypárttá bővítése volt. Az ezzel kapcsolatos tárgyalások már decemberben megkezdődtek, de eredményre csak 1922 februárjában vezettek.[99]

Az egységes kormánypárt létrehozására irányuló tárgyalásokkal párhuzamosan Bethlen lépéseket tett az országgyűlés második kamarájának visszaállítása érdekében is. Az 1918 előtti törvényhozás mechanizmusának mintájára ennek azt a szerepet

szánta, hogy az az alsóházzal szemben konzervatív ellensúlyt képviseljen. A dualizmuskori főrendiház szinte kizárólag arisztokratákból és egyházi főméltóságokból állt. A tervezett új felsőházba ezzel szemben elsősorban nem örökös jogon, hanem méltóság vagy hivatal alapján, valamint választás és kormányzói kinevezés útján kerültek volna a tagok. A javaslat tehát szakított az 1918 előtti főrendiház túlnyomóan arisztokrata, örökletes jellegével, s ennyiben alkalmazkodott az új helyzethez. Ugyanakkor a népfelség, a népszuverenitás demokratikus elvét sem ismerte el. Ehelyett bizonyos rendi, korporatív szellem hatotta át. A felsőházi tagok többségét ennek megfelelően a vármegyei és városi autonómiák, valamint a különböző érdekképviseleti szervezetek, illetve főhivatalok delegálták volna. A törvénytervezetet ezért a nemzetgyűlés demokratikus csoportjai olyan elutasítóan fogadták, hogy szavazásra bocsátásával a kormány meg sem próbálkozott.[100]

Az ellenforradalom és a szociáldemokrata munkásmozgalom viszonyát Bethlen elődjeinek nem sikerült rendezni. 1920 végén, 1921 elején Teleki ugyan kísérletezett az 1920-as nemzetgyűlési választásokat bojkottáló és így politikai képviselettel sem rendelkező munkáspárt megnyerésével, ám próbálkozása nem vezetett eredményre. A párt ragaszkodott politikai tényezőként való elismeréséhez, míg Teleki csak a szakszervezetek érdekvédelmi tevékenységének az engedélyezéséhez akart hozzájárulni.[101]

Bethlen tudatában volt, hogy a kommunisták törvényen kívül helyezésével a munkásság politikai képviseletének a kérdése még távolról sincs rendezve, s hogy a polgári rendet történelmi adottságként és keretként elfogadó reformista szociáldemokrácia valamilyen fokú integrálása elkerülhetetlen. Bevonásukra a kormányba persze már régen nem gondolt, de azt, hogy a kormány ellenzékeként részt vegyenek a politikai életben, kül- és belpolitikai okokból egyaránt szükségesnek tartotta. Anglia erre külön felhívta figyelmét. A Szociáldemokrata Pártban szintén megvolt a készség a kompromisszumra. A pártvezetőség 1921 második felében több fontos ügyben olyan magatartást tanúsított, amely egyértelműen megegyezési hajlandóságáról vallott. 1921 augusztusában együttműködtek a kormánnyal a baranyai háromszög átvételében; a királypuccs idején passzivitást és semlegességet tanúsítottak; s decemberben arra szólították fel a soproni munkásságot, hogy Magyarország mellett szavazzon. Ezen túlmenően közvetlenül is Bethlen tudomására hozták megegyezési készségüket és azt, hogy benne „az összes eddigi miniszterelnökök között a legjobban bíznak".[102]

A kormány és az MSZDP közötti megállapodás, amely a köztudatba Bethlen–Peyer-paktum néven került be, 1921. december 22-én született meg. Az MSZDP ebben vállalta, hogy a kormány külpolitikai törekvéseit támogatja, nem népszerűsíti a köztársasági államformát, szakít a liberális polgári ellenzékkel, lemond a közalkalmazottak, vasutasok és postások szervezéséről, a mezőgazdasági munkások körében új szervezeteket nem hoz létre, s politikai sztrájkokat nem kezdeményez. Ennek fejében a kormány kötelezte magát, hogy az MSZDP és a szakszervezetek működését és pártlapjainak terjesztését nem akadályozza, elrekvirált helyiségeit visszaadja, az ún. kivételes intézkedéseket fokozatosan megszünteti, s hogy a munkásbiztosítást korszerűsíti és továbbfejleszti. Az MSZDP eredetileg az internálások teljes megszüntetését is követelte, ebbe azonban Bethlen semmiképpen sem akart beleegyezni. Ezzel kapcsolatban ezért abban állapodtak meg, hogy csak azok internálása szűnik meg, akikért a párt felelősséget vállal, s a kommunisták és „terroristák" internálása továbbra is érvényben marad.[103]

A megegyezés a kölcsönös ígéretek és kölcsönös engedmények valóságos rendszerére épült. Lényege egyfelől az volt, hogy a kormány elismerte a pártot mint politikai tényezőt és szavatolta működési feltételeit. Másfelől pedig az, hogy az MSZDP lemondott a rendszer radikális ellenzékének szerepköréről. Az 1921-es rendtörvénnyel és ezzel a megállapodással Bethlennek sikerült a munkásmozgalmat úgy megosztania, hogy a munkásság túlnyomó többségét képviselő Szociáldemokrata Párt az ellenforradalmi rendszer alapjait a továbbiakban komolyan nem veszélyeztette. Sopron és környékének megtartása után ez a megállapodás Bethlen második jelentős politikai sikerének tekinthető.

A Szociáldemokrata Párttal kötött megállapodás értelmében 1921 decemberében teljes mértékben megszűnt a gyorsított bűnvádi eljárás. Feloldották a politikai jellegű gyűlések és felvonulások tilalmát is. A gyülekezési jogot a továbbiakban csak annyiban korlátozták, hogy a politikai gyűlések megtartásához be kellett szerezni az illetékes rendőrhatóság előzetes engedélyét. És annyiban, hogy ha a résztvevők eltértek a jóváhagyott napirendtől, a rendőrség feloszlathatta a rendezvényt.[104]

A kivételes sajtóellenőrzés rendszerét, azaz a cenzúrát már a tárgyalások alatt, december 10-én hatályon kívül helyezte a kormány. Az 1912. évi LXIII. tc.-nek az a része, amely felhatalmazta a Belügyminisztériumot a sajtótermékek megjelenésének és terjesztésének a megakadályozására, azonban továbbra is érvényben maradt. E kivételes felhatalmazással Bethlen egész kormányzása alatt rendelkezett, s több alkalommal élt is az ellenzéki lapok hosszabb-rövidebb időre szóló betiltásának vagy utcai árusításuk megtiltásának a lehetőségével. A húszas évek nagyvárosi és budapesti sajtója ennek ellenére igen sokszínű volt, s az ellenzéki lapokban – miként a parlamentben is – tág tere nyílt a kormánypolitika bírálatának.[105]

Bethlen további konkrét engedményei közül megemlíthető még a karácsonyi kormányzói amnesztia, amely a „nyugat-magyarországi felkelők", tehát a különítményesek mellett azokra is kiterjedt, akiket a két forradalom alatti magatartásuk miatt ítéltek el 5 évnél rövidebb börtönbüntetésre. Ez együttesen mintegy 27 ezer embert érintett. Továbbá a bányák mindeddig érvényben lévő szigorú katonai felügyeletének megszüntetése és a bányászok szabad mozgásának és szervezkedésének a biztosítása.[106]

A Szociáldemokrata Párttal kötött megállapodás aláírása utáni napokban Bethlen elsősorban ismét az egységes kormánypárt mielőbbi létrehozására koncentrált. Új taktikájának megfelelően a Kisgazdapártot a továbbiakban nem megtörni, térdre kényszeríteni, hanem – legalábbis látszólag – megnyerni, maga mellé állítani akarta. 1922. január 5-én megjelent a Kisgazdapárt értekezletén, és bejelentette, hogy az a „szikla", amelyre „építeni lehet" és építeni akar, a Kisgazdapárt.[107]

A január 5-ét követő tárgyalások során nyilvánvalóvá vált, hogy a konzervatív agráriusok és Gömbös követői, akik együttesen a párt enyhe többségét alkották, támogatják Bethlen tervét. Az agrárdemokraták azonban, élükön Nagyatádival, továbbra is bizalmatlanok voltak és – nem alaptalanul – a párt demokratikus jellegének az elvesztésétől féltek. Elsősorban Bethlen választójogi elképzeléseitől tartottak, amelyekről okkal feltételezni lehetett, hogy nem a „széles néptömegeknek" fognak kedvezni. Január közepén, amikor Bethlen végre feltárta erre vonatkozó terveit, bizalmatlanságuk teljes mértékben igazolódott. A miniszterelnök ugyanis nemcsak csökkenteni akarta a választásra jogosultak számát, hanem – az 1918-as választójogi törvényhez hasonlóan – a vidéki körzetek esetében a nyílt szavazást is vissza akarta állítani. Ezzel – ahogy a 24-i minisztertanácson ki is fejtette – elsősorban a nincstelen

és ezért könnyen radikalizálható szegényparasztságot kívánta megfosztani a szabad véleménynyilvánítás és érdekérvényesítés lehetőségétől.[108]

A választójogi törvénytervezet minisztertanácsi vitája élesen felszínre hozta, hogy a Kisgazdapárt paraszti-demokratikus szárnya nem fogadja el a titkosság részleges megszüntetését, és hogy ezen az alapon az egységes kormánypárt nem fog létrejönni. Ezért a kormányzóval folytatott 25-i megbeszélésen, amelyen a kisgazdavezetők is részt vettek, Bethlen úgy tett, mintha feladná a nyílt szavazás visszaállítására vonatkozó javaslatát és meghajolna Nagyatádiék álláspontja előtt. A kormányzói kihallgatást követően Nagyatádi elégedetten nyilatkozta: „A titkosság elve az egész vonalon érvényesül." Ezt Bethlen is megerősítette. A Kisgazdapárt esti értekezletén kijelentette, hogy a titkosság kérdését a párttal „teljes egyetértésben kívánja megoldani".[109]

Bethlen ígéretei alapján a Kisgazdapárt még 25-én este határozatot hozott arról, hogy a párt programjának változatlan fenntartása mellett egységes táborba szólítja mindazokat, akik a párt elveit magukévá teszik. A párt hivatalos nevét ugyanezen az értekezleten Keresztény Kisgazda, Földmíves és Polgári Pártra változtatták. Határozatukat közölték a „Bethlen István grófot feltétlenül követő disszidens képviselőkkel", akiket külön is felkértek az egyesülésre. A disszidens csoport tagjai február 1-jén írták alá belépési nyilatkozatukat és formálisan február 2-án csatlakoztak. Az egységes kormánypárttá bővülő Kisgazdapárt új „vezére" Bethlen, elnöke Nagyatádi, ügyvezető alelnöke pedig Gömbös Gyula lett.[110]

Bethlen, a disszidens csoport és a hozzájuk csatlakozó egy-két pártonkívüli képviselő belépése a Kisgazdapártba döntő fordulatot jelentett nemcsak a parasztpárt, hanem az ellenforradalom belpolitikai konszolidációjának történetében is. Így és ekkor jött létre annak az egységes kormánypártnak a magja, amely a továbbiakban a parlamenti képviselőknek mindig több mint felét tömörítette, s amely így a dualizmuskori Szabadelvű Párthoz, illetve a Nemzeti Munkapárthoz hasonlóan kivételes esetektől eltekintve mindig a kormány szilárd támasza volt.

Persze arra nézve, hogy Bethlen és a Kisgazdapárt újdonsült tagjai mennyiben fogadják el a párt régi programját, már a csatlakozás napjaiban is komoly kétségek merülhettek fel. A kormány január 27-én beterjesztett választójogi javaslata ugyanis Bethlen 25-i ígérete ellenére azt tartalmazta, hogy a szavazás módja a vidéki kerületekben nyílt lesz. Ez az ellenzék és a két nagy parlamenti párt soraiban egyaránt nagy felháborodást keltett. Bethlen ezért ismét visszakozott. Megígérte, hogy a szavazás módjában való állásfoglalást nem tekinti pártkérdésnek, hogy mindenki szavazhat legjobb meggyőződése szerint, s hogy így a nyílt vagy titkos szavazás kérdésében a nemzetgyűlés teljesen demokratikus módon maga dönthet majd.[111]

A nemzetgyűlés 20 tagú különbizottságot küldött ki a választójogi tervezet megvitatására. A választójogi bizottság január 31-től február 9-ig ülésezett. A bizottság a javaslat alapvető elveivel egyetértett és „számottevő módosítást" általában véve nem tartott indokoltnak. A szavazás módját tekintve azonban túlnyomó többségük a titkosság mellett foglalt állást. A nyílt szavazást csak hárman, a disszidens Fáy Gyula, az agrárius Rubinek István és Gömbös Gyula támogatták.[112]

A törvénytervezet február 11-én került a nemzetgyűlés elé. Vitája 13-án kezdődött. Február 16-ig, amikor a nemzetgyűlés 2 évben megállapított mandátuma lejárt, a képviselőknek 4 nap állt rendelkezésükre a tervezet megvitatására és elfogadására vagy elutasítására. Kétségtelen, hogy a törvény horderejéhez képest ez igen rövid idő volt. Hasonló javaslatok fölött más esetekben hetekig vitatkozott a Ház. Arra azon-

ban elegendő lett volna, hogy a nemzetgyűlés egészében és részleteiben is meg- vagy leszavazza. A legitimista, demokratikus és keresztényszocialista ellenzék azonban tárgyalási alapként sem fogadta el, hanem obstrukciós vitát kezdeményezett. A legitimisták részéről Apponyi és Friedrich, a demokraták színeiben Rassay és Rupert, a keresztényszocialisták nevében pedig Giesswein Sándor és Budaváry László egyaránt azt hangsúlyozták, hogy nincs szükség új választójogra; a Friedrich-féle választójog megfelel a nemzet érdekeinek. Az ellenzék feltételezte, hogy ha február 16-ig nem lesz új törvény, akkor Bethlen kénytelen-kelletlen a régi választójog alapján fog választatni.[113] Ezt viszont Bethlen nem engedhette meg magának. Ha ugyanis a Friedrich-féle választójogot érvényben hagyja, akkor nagy valószínűséggel ismét egy olyan nemzetgyűlés ült volna össze, amely konzervatív politikáját nem részesítette volna elegendő támogatásban. Ezért két lehetőség között választhatott. Vagy az 1918-as Vázsonyi-féle választójogi törvényt deklaráltatja érvényesnek, s ez esetben a felnőtt lakosság 74 százalékáról 36 százalékára csökkenti a választásra jogosultak arányát, vagy pedig rendeletileg lépteti életbe saját választójogi javaslatát, s ez esetben csak 16-17 százalékos lesz a csökkenés. Bethlen az utóbbi mellett döntött és február 21-re ún. alkotmányjogi értekezletet hívatott össze. A Horthy elnökletével tanácskozó, konzervatív jogászokból és közéleti személyiségekből álló testület minden zökkenő nélkül eljátszotta a neki szánt szerepet. Kimondta, hogy a Friedrich-féle rendelet érvénye a nemzetgyűlés feloszlatásával megszűnt, s hogy az új választójog terén a kormánynak szabad keze van.[114]

Bethlen így március 2-án rendeletileg léptette életbe választójogi törvénytervezetét. Ez több szempontból szűkítette a választásra jogosultak körét. 1920-ban az írni és olvasni tudó 24 éven felüli nők rendelkeztek szavazati joggal, most az elemi népiskola 6. osztályát elvégzett 30 éven felüliek. Friedrich rendelete szerint a fél éve egy helyben lakó és 6 éves állampolgársággal rendelkező 24 éven felüli férfiaknak volt választójoga, Bethlen rendelete alapján a 2 éve egy helyben lakó, 10 éves magyar állampolgársággal rendelkező s az elemi népiskola első négy osztályát elvégzett 24 éven felülieknek. Ezek a szűkítések mintegy 3/4 millióval csökkentették a szavazó polgárok számát, amely így 3 millióról 21/4 millióra olvadt. 1920-ban a 24 éven felüli lakosság 74,6 és az összlakosság 40 százalékának volt választójoga, 1922-ben a 24 éven felüli lakosság 58,4, s az összlakosság 28,4 százalékának. A 3/4 millió választójogától megfosztott állampolgár többsége (kb. 550 ezer fő) az iskolázatlan nők közé tartozott. Ezzel a legitimisták és a keresztényszocialisták táborára mért csapást Bethlen. Az iskolázatlan férfiak kizárásával pedig elsősorban a kisgazdák lehetséges szavazóinak száma csökkent.[115]

Ezek a szűkítések végül is nem voltak olyan jelentősek, hogy a Bethlen céljait kiszolgáló nemzetgyűlést automatikusan biztosíthatták volna. (Összehasonlításképpen: Nyugat- és Észak- Európában, továbbá Ausztriában és Csehszlovákiában ugyanezekben az években az összlakosság 45–60 százalékának, az ún. latin országokban, Franciaországban, Svájcban, Olaszországban, továbbá Belgiumban és Lengyelországban 25–35 százalékának, a Balkánon pedig 15–25 százalékának volt választójoga.)[116] Budapest és környéke, továbbá a törvényhatósági jogú városok (összesen 50 kerület a 245-ből) kivételével ezért a törvénytervezetnek megfelelően visszaállította a dualizmuskori nyílt szavazást. Ez példa nélkül állt a korabeli Európában. A nyílt szavazás azt jelentette, hogy a továbbiakban a választóknak csak 24 százaléka szavazhatott titkosan. A Kisgazdapárt, mint alapvetően falusi bázisú párt ezzel a mindenkori kormány, illetve a Belügyminisztérium alá tartozó vidéki közigazgatási szer-

vek kénye-kedvére lett kiszolgáltatva. Néhány kisgazda-képviselő tiltakozott és kilépett az Egységes Pártból. A többség azonban Nagyatádival együtt meghajolt Bethlen akarata előtt és továbbra is a pártban maradt. A választójogi rendeletet a minisztertanács vita nélkül vette tudomásul.[117] A behódolást Bethlen azzal honorálta, hogy az Eskütt-ügyet ad acta tetette. Két nappal a fenti minisztertanácsi ülés után, március 19-én Eskütt Lajost szabadlábra helyezték. A vizsgálat ugyan nem szűnt meg ellene, de Bethlen a továbbiakban Eskütt elhallgattatására, az országból való eltávolítására és az egész ügy eltussolására törekedett.[118]

A Kisgazdapárt csatavesztése így és ekkor vált teljessé és véglegessé. Nyilvánvaló volt, hogy kormánytámogatás nélkül vidéken igen nehéz lesz mandátumot szerezni. Kormánytámogatásra pedig csak az számíthatott, aki beleillett Bethlen elképzeléseibe. A nemzetgyűlés feloszlatása előtt a Kisgazdapárt diktált és Bethlen alkalmazkodott. Február 16. után a viszony megfordult. Bethlen diktált és a Kisgazdapárt engedelmeskedett. Ettől kezdve a miniszterelnök félreérthetetlenül érzékeltette, hogy a Kisgazdapárt kibővített formában sem az ő tervezett kormányzó pártja, s hogy annak megalakulására csak ezután fog sor kerülni. Február 17-én, egy nappal a nemzetgyűlés berekesztése után Bethlen máris csatlakozásra felszólító levelet intézett a konzervatív uralkodó körök nemzetgyűlési képviselettel mindaddig nem vagy alig rendelkező töredék pártjaihoz. Elsőként, február 18-án a volt munkapártiak egy részét tömörítő Nemzeti Középpárt jelentette be csatlakozását báró Perényi Zsigmond vezetésével. Ezt követően csatlakozott a volt alkotmánypártiakból álló Magyar Rendpárt és Hoitsy Pál vezetésével a volt függetlenségiek konzervatív szárnya. A kormánypárt, amelyet ettől kezdve nem is Kisgazdapártnak, hanem Egységes Pártnak hívtak, ezzel gyűjtőhelye lett az ellenforradalom különböző irányzatainak. Ide tartoztak a liberális, félliberális vagy konzervatív nagytőkések és nagybirtokosok, a Gömbös-vezette jobboldali radikálisok, továbbá a régi Kisgazdapárt paraszti és középbirtokosi irányzatai egyaránt.[119]

A Kisgazdapárt kormánypárttá bővülése, majd az Egységes Párt megalakulása a KNEP-et is felbomlasztotta. Képviselői közül néhányan beléptek az Egységes Pártba, a többiek pedig három külön pártot alakítottak.[120]

A nemzetgyűlési választásokat május utolsó és június első napjaiban tartották meg. Az Egységes Párt a nyílt szavazásos kerületekben a leadott szavazatok 60, a vidéki és Pest környéki titkos kerületekben viszont csak 23 százalékát szerezte meg. Ennek alapján a 245 mandátumból 144-et kapott. Ezzel abszolút parlamenti többségre tett szert. A párt képviselőinek társadalmi hovatartozás és politikai felfogás szerinti összetétele jelentős mértékben megváltozott. Nagyatádi paraszt híveinek, az ún. „csizmás" képviselőknek a száma 32-ről 16-ra csökkent, a közép- és nagybirtokosoké pedig 36-ra emelkedett. A mindenkori kormányzattól függő állami és megyei tisztviselők aránya 4 százalékról 15 százalékra, illetve 6 százalékról 10 százalékra nőtt. A 144 képviselő közül mindössze 52 volt 1920–22-ben is képviselő.[121]

Politikai szempontból négy jól elkülönülő csoportra oszlott a párt. A konzervatív centrum jobbszárnyát a volt Kisgazdapárt agráriusai alkották, kiegészülve az újonnan beválasztott földbirtokosokkal és néhány közhivatalnokkal. A centrum balszárnyán a volt munkapárti politikusok és Bethlen személyes hívei helyezkedtek el. Közöttük már nagyiparosok is akadtak, és sokan foglaltak helyet nagyobb iparvállalatok igazgatóságában vagy felügyelő bizottságában. Az Egységes Párt centruma tehát a nagybirtok és a nagytőke régi kompromisszumának helyreálltát, az agrár és merkantil érdekek egyeztetésének a szándékát tükrözte. A párt balszárnyát Nagyatádi „csizmá-

sai" és értelmiségi hívei (kb. 20–25 fő) alkották. A párt jobbszárnya Gömbösből és közel tucatnyi jobboldali radikális hívéből állt.[122]

Az Egységes Párt tehát társadalmi és politikai szempontból egyaránt heterogén képet mutatott. Ebből következett, hogy a párt egységes világnézettel vagy ideológiával sem rendelkezett. Egységes volt a párt abban, hogy a királykérdést Bethlenhez hasonlóan nem akarta feszegetni és egységes volt a forradalmakkal, elsősorban a bolsevizmussal szemben. Minden egyéb kérdésben azonban kisebb-nagyobb felfogásbeli különbségek jellemezték az egyes csoportokat. Legnyilvánvalóbb volt ez a zsidókérdésben. Ebből a szempontból a nyíltan antiszemita Gömbös-csoporttól a zsidó nagytőke reprezentánsáig (Bíró Pál) terjedt a skála. Az egymástól elég távol eső világnézeti felfogásokat és politikai érdekeket Bethlen a „magyar nemzeti demokrácia", a „keresztény szabadelvűség", a „fokozatos haladás" és az „arany középút" fogalmaiban próbálta közös nevezőre hozni. Ezeket azonban – a helyzettől függően – maga is nagy rugalmassággal értelmezte és azokat egyértelműen definiálni sohasem tudta.[123]

Az Egységes Párt képviselőin kívül a kormány táborát növelték még az ún. kormánytámogató pártok, a Heinrich-féle liberális-nagytőkés Nemzeti Polgári Párt (2 képviselő) és a mérsékelten legitimista, keresztényszociális színezetű Huszár–Wolff-féle Keresztény Nemzeti Egység Pártja (14 képviselő) is.

A kormány ellenzéke az Egységes Pártnál is jóval heterogénebb képet mutatott. Az ún. keresztény ellenzék, amelyhez összesen 16 képviselő tartozott, Andrássy és Friedrich legitimista pártjából és Haller József keresztényszocialista pártjából állt. Az ún. demokratikus ellenzék mintegy tucatnyi képviselője négy különböző párthoz tartozott. A 28 párton kívüli képviselő között kormánytámogatók, legitimisták, keresztényszocialisták, jobboldali radikálisok és liberális demokraták egyaránt akadtak. A Szociáldemokrata Párt 24 mandátumot mondhatott magáénak és ezzel a legerősebb ellenzéki párt volt. Az ellenzéki képviselők együttes száma mintegy 80-ra rúgott.[124]

A kormánypárt relatív és az ellenzék nagyfokú politikai heterogenitása folyamatos manőverezési és taktikázási lehetőségekre adott alkalmat és egyben tett szükségessé. Ezekkel – mint majd látni fogjuk – Bethlen egész miniszterelnöksége alatt mesterien élt.

Bethlen eredetileg azt tervezte, hogy az Egységes Pártot hagyományos klub–pártból modern tömegpárttá szervezi. E célból minden vármegyében községi, kerületi és vármegyei pártszervezetek szervezésére adott utasítást. El kell érni – vázolta koncepcióját a főispánoknak küldött egyik leiratában –, hogy az egyes pártszervezetekben a „nagybirtokostól a kismunkásig", a „nagyiparostól a kisiparosig" minden társadalmi réteg együtt legyen, s hogy a havonta egyszer-kétszer összejövő párttagoknak „az illetékesek politikai irányításokat adjanak". A visszaérkező jelentésekből azonban, amelyek a földéhes szegényparasztság és a földbirtokos helyi elit érdekellentéteinek áthidalhatatlanságáról szóltak, be kellett látnia, hogy a magyar viszonyok közepette konzervatív programmal modern tömegpárt nem szervezhető. Eredeti elképzelését feladva ezért lemondott az Egységes Párt egész országot átfogó vidéki szervezeteinek létrehozásáról. Ehelyett a dualizmuskori mintának megfelelően meghagyta a pártot főleg képviselőkből álló klub–pártnak, amely nem saját szervezetein, hanem a vidéki közigazgatás vezetőin át tartott kapcsolatot a társadalommal.[125]

A szociáldemokratákkal kötött egyezségével, az Egységes Párt létrehozásával és különösen az új választójogi rendelettel Bethlen megteremtette az ellenforradalom

belpolitikai konszolidációjának alapjait. Utólag, a mából visszanézve mindezek egy tudatosan végiggondolt taktika logikusan egymásra épülő lépéseinek tűnnek. Láttuk azonban, hogy a belpolitikai stabilitás alapjainak megteremtése, és általában az ún. bethleni konszolidáció folyamata sokkal inkább menet közben, az adott viszonyokhoz állandóan alkalmazkodva, semmint egy részleteiben is előre kigondolt koreográfia szerint ment végbe. A létrejött politikai rendszer egyik legfőbb jellemzője abban ragadható meg, hogy a kormány elnöke, azaz az állami adminisztráció irányítója azonos volt a kormánypárt vezetőjével. Ezzel és a nyílt szavazással Bethlen kezébe igen jelentős hatalom került. Kizárólagos személyi vagy pártdiktatúrájáról azonban mindezek ellenére egyodalúság és a fogalmakkal való játék lenne beszélni. Ennek számos alkotmányos és gyakorlati akadálya volt. Ezek közül legfontosabbnak a nyilvánosság tudatosan megőrzött pluralizmusát, s ezen belül a bal- és jobboldali ellenzék sajtóban és a parlamentben egyaránt „engedélyezett" kritikáját tarthatjuk. Az ellenzék a hatalomra kerülés esélye nélkül, a problémákat és a különböző érdekeket egyszerűen csak felszínre hozva és napirenden tartva is törvényességre és az érdekek folyamatos egyeztetésére késztette és kényszerítette a kormányt. A kormány, illetve a kormányelnök mozgásszabadságát korlátozta bizonyos mértékig maga az Egységes Párt is, amely ha agrárdemokrata jellegét el is veszítette, a különböző társadalmi rétegek és politikai irányzatok érdekütköztetési és -érvényesítési harcainak bizonyos mértékig a továbbiakban is teret és lehetőséget adott. Ebben az értelemben a kormánypárt egyfajta „előparlament" funkcióját töltötte be, amit a fontosabb törvényjavaslatok országgyűlési vitája előtt gyakorolt.

Bethlen konszolidációs eredményeit a politizáló magyar közvélemény ellentmondásosan fogadta. Fenntartás nélkül csak az Egységes Pártban, valamint a két kormánytámogató pártban tömörült nagypolgári, földbirtokos és középosztálybeli csoportok üdvözölték. Az ő véleményüket fejezte ki az egyik volt Tisza-párti képviselő, Vadász Lipót, amikor a választások után „tudatta" Bethlennel, hogy „A józan emberek ezt, ezt a Te politikádat várták, és most kivirágzik bennük a reménység és a hűség". Legvehemensebben az intranzigens legitimisták támadták a detronizációért és a radikális keresztényszocialisták „a keresztény fajvédelmi elvek" feladásáért. A többi párt vagy pártcsoport általában várakozó álláspontra helyezkedett, és továbbra is a konszolidáció folytatásától tette függővé magatartását.[126]

Bethlen konszolidációs lépéseinek nyugat-európai fogadtatása ezzel szemben ismét sokkal egységesebb és egészében pozitív volt. Az angol, német és francia követ egyaránt arról írt jelentésében, hogy az elmúlt egy évben Magyarország jelentősen előrehaladt a belpolitikai stabilizálódás útján, s hogy ez nem kis mértékben Bethlen személyes érdemének tudható be. A választójog korlátozását természetesen nehéz volt összeegyeztetni a demokrácia elveivel, ám erre is találtak magyarázatot. „Nekem és kollégáimnak az a véleményünk, hogy Magyarország demokratizálási kísérlete nagyon veszélyes próbálkozás lenne. (...) A demokrácia elvei érdekében történő bármely külső beavatkozás az ország szétesését, az általános zűrzavart és az összeomlást segítené elő, amelytől a magyarok nagy áldozatok és veszteségek árán épp hogy megmenekültek" – jelentette Hohler angol követ.[127] A francia követ jelentése még nagyobb pragmatizmusról tanúskodott. „...amit a szomszédos államok és a nagyhatalmak jelenleg várnak a magyar kormánytól, az külpolitikailag mindenekelőtt a béke, belpolitikában pedig a rend. Agressziót és felfordulást három irányzat idézhet elő: a magyar fasiszták (irredenta és antiszemita szervezetek), a karlisták és a kommunisták. Bethlen gróf mindeddig féken tartotta őket. ...képes lenne-e ma egy

másik kormány uralni a helyzetet, és ugyanezeket a garanciákat adni a külföldnek? Ez nagyon kétségesnek tűnik és kollégáim közül többen azt állítják, hogy nem." –közölte Párizzsal.[128]

Rokonszenvvel figyelték Bethlen konszolidációs lépéseit azok is, akik ezeket a jelentéseket Londonban és Párizsban a kezükbe vették. Cadogan, a Foreign Office közép-európai referense például, aki annak idején Bethlen kormányalakítását és programadását is üdvözölte, elégedetten állapította meg, hogy a Bethlen-kormány konszolidációs politikája liberális irányban halad; a cenzúrát máris megszüntette, megegyezett a szociáldemokratákkal és a kivételes rendszabályokon is enyhített. A magyar emigránsok (Károlyi, Jászi, Linder stb.) Bethlen-ellenes kiáltványainak és felhívásainak a megállapításait viszont túlzottnak tartotta, és a lapszélre jegyezte: „Aligha éri meg elolvasni az olyan uraknak, mint Károlyi Mihály és Linder Béla, durva és ügyetlen propagandáját."[129]

A győztes nagyhatalmak szempontjából tehát mindenekelőtt az volt a fontos, hogy Magyarország elfogadja a trianoni rendezést, s hogy belső viszonyait is konszolidálva megszilárdítsa a Tanácsköztársaság megdöntése után visszaállított polgári rendet. Hogy ezt pontosan milyen formában teszi, annak sem ekkor, sem a későbbiekben nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget. A belpolitikai stabilizáció jellegét tehát – az ország államformája kivételével – 1920–21-től alapvetően nem a külső tényezők, hanem a belső erőviszonyok határozták meg.

Egy politikai konszolidáció minden esetben csak akkor és csak úgy lehet tartós, ha gazdasági konszolidációval párosul. A Bethlen-kormány egyik legfőbb törekvése ezért 1922-től az volt, hogy a háború, a forradalmak és a trianoni diktátumok következtében mély válságba került gazdaságot talpra állítsa és fellendülését elősegítse.

GAZDASÁGPOLITIKÁJA ÉS A SZÉLSŐJOBBOLDAL ELSZIGETELÉSE

A Tanácsköztársaság bukása utáni hónapokban a háború előtti Magyarország mindkét markáns gazdaságpolitikai irányzata, az agrárizmus és a merkantilizmus is újrafogalmazódott. A pozicionálisan megerősödött agrárius irányzat az önállóvá vált ország gazdaságát egyoldalúan a tőkés mezőgazdaság fejlődésére kívánta alapozni, s az ipart és a nemzetgazdaság egyéb ágazatait ennek rendelte volna alá. A gyakorlatban ez a mezőgazdaság és legfeljebb még a mezőgazdasági termények feldolgozóiparának fokozottabb állami támogatását és egyúttal a hazai nyersanyagbázis nélküli iparágak visszafejlesztését jelentette volna. Ehhez kapcsolódva a szélsőjobboldal a zsidóvagyonok kisajátítását és a tőkés gazdaság alapintézményeinek (tőzsde, bankok) felszámolását, illetve „megrendszabályozását" követelte. A nagyipari burzsoázia ezzel szemben azzal érvelt, hogy sokoldalúan fejlett hazai ipar nélkül a mezőgazdaság prosperálása sem képzelhető el. Ahhoz pedig, hogy a hazai ipar fellendüljön és strukturálisan az új helyzethez idomuljon, nyersanyag-behozatalra és az ipari késztermékek erőteljes vámvédelmére van szükség.[130]

Az agrárius mozgalomban töltött két évtizedes politikai múltja alapján joggal feltételezni lehetett, hogy hatalomra kerülve Bethlen a közép- és nagybirtokosok érvelését fogadja el. Sokak várakozásával szemben azonban gazdaságpolitikájának alapjává nem a mezőgazdaság egyoldalú támogatását, hanem az agrár- és az ipari szektor érdekeinek folyamatos egyeztetését tette. S ha ez az érdekegyeztetés nem jart sikerrel, általában az ipar javára döntött. A kormánynak – jelentette ki már 1921. május

4-én – „elő kell készülnie arra, hogy adott esetben a magyar ipart megfelelő vámvédelemben részesíthesse".[131] Néhány hét múlva arról beszélt, hogy egyes fejletlen iparágakat, mint például a textilipart, bútoripart, vegyipart, amelyek „önerejükből lábra állani alig képesek", különleges támogatásban kell részesíteni.[132] Hasonló kijelentéseket „az ország ipari állammá való fejlődésének" támogatásáról a későbbiekben is gyakran tett.[133]

Kormányának első gazdaságpolitikai intézkedései ugyancsak az agrár- és merkantil érdekek egyeztetésének a szándékáról vallottak. A Kisgazdapárt és a különböző agrárérdekeltségek követelésének engedve a minisztertanács április végén határozatot hozott a rekvirálások megszüntetéséről; a gabonafélék szabott árát kétszeresére emelte és felszabadította a zöldség- és gyümölcsfélék, valamint a gyapjú belföldi forgalmát. Ezt követően lehetővé tette a külföldre irányuló állatkivitelt, majd június 17-én elfogadta a gabonaforgalom szabaddá tételére vonatkozó rendelettervezetet.[134] Ezzel egy időben revízió alá vette a kormány az érvényben lévő szabad kereskedelmi jellegű vámrendelkezéseket is és különböző ipari protekcionista intézkedéseket hozott. A behozatali tilalmak körét kiszélesítette, az iparcikkek vámtételeit pedig jelentősen felemelte. Ennek eredményeként a hazai ipar bizonyos mértékben már 1921 nyarán védett helyzetbe került. Ez a béketermelésre való átállást és az iparszerkezet strukturális átalakulását egyaránt elősegítette.[135]

Az egyoldalú agrárizmus feladása s az agrárérdekek képviselete mellett az iparvédelem és -fejlesztés tudatos vállalása szükségszerűen következett Bethlen miniszterelnöki kinevezéséből. Amit megtehetett erdélyi nagybirtokos politikusként, azt nem tehette meg az egész nemzetgazdaságért és az egész társadalom érdekeiért felelős politikusként. Saulusból Paulussá válásában emellett külpolitikai megfontolások is szerepet játszottak. Abban az esetben ugyanis, ha Magyarország csak a mezőgazdaságát fejleszti, nyilvánvalóan a környező iparosodottabb országoknak szolgáltatta volna ki magát. Baráti kapcsolatok esetén ez esetleg megengedhető és elképzelhető lett volna. Úgy azonban, hogy Magyarország többé vagy kevésbé mindegyik szomszédjával szemben állt, hogy a revízió a legfontosabb nemzetpolitikai céllá emelődött, s hogy ennek érdekében Bethlen és a magyar vezetők a fegyveres bevatkozás lehetőségével is számoltak, tudatos öngyilkosság lett volna. Végül szükségesnek tartotta az iparfejlesztést Bethlen azért is, mert abban egy olyan eszközt látott, amellyel a mezőgazdasági túlnépesedés a földbirtokviszonyok radikális megváltoztatása nélkül is enyhíthető valamelyest.[136]

Az agrár- és merkantil érdekek kompromisszumát tükröző kereskedelempolitika kimunkálása mellett legfontosabb gazdaságpolitikai feladatának Bethlen az infláció megállítását tartotta. A kormány ezzel kapcsolatos koncepcióját Hegedűs Lóránt pénzügyminiszter dolgozta ki. Ennek lényege a belső erőforrásokra (adókra és az egyes vagyonfajták 5-20 százalékos vagyondézsmájára) támaszkodó stabilizáció volt. Hegedűs felfogását kezdetben Bethlen is elfogadta és külföldi kölcsön felvételével miniszterelnökségének első hónapjaiban maga sem számolt. Magyarország – nyilatkozta ezzel kapcsolatban kormányalakítása után – „sorsa jobbrafordulását nem idegen segítségtől, hanem saját szorgalmától és önfeláldozó munkájától várja".[137]

1921 nyaráig úgy tűnt, hogy az önerőre támaszkodó stabilizáció sikeres lesz. A korona zürichi árfolyama az 1920. decemberi 1,24 centime-ról 1921. júniusára 2,34 centime-ra emelkedett. Az átmeneti eredményeket azonban nem sikerült stabilizálni. A nyár közepétől a korona értéke ismét csökkenni kezdett, s 1,14 centime-os árfolyamával szeptemberben elérte addigi mélypontját.[138]

A kudarc alapvető oka az volt, hogy a vagyonváltságtól remélt 30 milliárd koronát a nemzetgyűlés már a törvények elfogadása során lefaragta 11-12 milliárdra. Valamint az, hogy az inflációs viszonyok miatt a papírkoronában befolyó összegek gyorsan értéküket vesztették. De nem tartotta magát a redukált költségvetéshez a kormány sem. A menekültek letelepítése, a felduzzadt köztisztviselői állomány fizetése, az ellátatlan lakosság élelmezése, a magyar kisebbségek kötelességszerűen és a távlati revízió reményében is vállalt anyagi támogatása, valamint a katonai tárca igényeinek kielégítése az elmúlt hónapokhoz hasonlóan 1921 nyarán és őszén is igen jelentős, előre nem látott kiadásokat tettek szükségessé. Mindezek fedezésére, valamint a háború előtti államadósságok részleteinek egyidejű fizetésére és a háborús jóvátétel címén követelt szállítások teljesítésére a kormány bevételei messzemenően kevésnek bizonyultak.[139]

Az újrakezdődő inflációt érzékelve 1921 júliusában Bethlen az ezer holdon felüli nagybirtokok vagyonváltságából képződő közel 500 ezer kat. hold föld külföldi kölcsön céljaira történő igénybevételét fontolgatta.[140] Ez azonban kétféle veszéllyel is fenyegetett. Jelentősen, közel 50 százalékkal csökkentette volna a földreform céljaira rendelkezésre álló földterületet. Ez nyilvánvalóan a Kisgazdapárt igen heves ellenállását váltotta volna ki. A vagyonváltság-földek szét nem osztása ugyanakkor azt is lehetővé tette volna, hogy háborús jóvátétel címén a győztes hatalmak az egészet lefoglalják. A költségvetési hiány pillanatnyi fedezésére így ismét megindították a bankóprést. Ez Hegedűs stabilizációs tervének kudarcát jelentette. A pénzügyminiszter ezért szeptember 27-én kivált a kormányból.

Az önerőre alapozott stabilizációs terv összeomlását követő hónapokban megerősödött az az elképzelés, hogy már az államháztartás megrendült egyensúlyának helyreállítását is külföldi támogatással célszerű elérni. 1922 márciusában így nyilatkozott erről Bethlen is. „A pénzügyi helyzetünk súlyos. Bevételeinkből kiadásainkat fedezni képesek nem vagyunk. Hosszú idő fog még eltelni, amíg megfeszített munkával e célt elérjük. Ebben a munkában a külföld segítsége nélkül célt nem érhetünk" – mondotta Hódmezővásárhelyen.[141] Mivel azonban a fenyegető jóvátételi fizetések rendezetlensége miatt külföldi kölcsönre elfogadható feltételek mellett egyelőre nem lehetett számítani, a kormány továbbra is a rendelkezésére álló belső eszközökkel próbálta a költségvetési deficitet megszüntetni vagy legalábbis mérsékelni. Az új pénzügyminiszter, Kállay Tibor 1922 nyarára ennek érdekében „szerves adóreformot" dolgozott ki. Ez a társadalom adóterheit jelentősen növelte. Az új adórendszer – bár bizonyos progresszivitást nem lehet elvitatni tőle – elsősorban a széles néprétegeket sújtotta. A kisfizetésűek 1 százalék körüli jövedelemadója fizetésarányosan nézve ugyanis sokkal nagyobb terhet jelentett, mint a havi 2 ezer aranykoronán felüli jövedelmeket sújtó 7,5 százalékos adókulcs.[142] A gazdaság két nagy szektora közül az új adórendszer a mezőgazdaságot sújtotta jobban. A földadót ugyanis – minden más adófajtától eltérően – a mindenkori búzaárfolyam alapján, tehát valorizáltan kellett fizetni.[143] A kormány kiadásainak lefaragása érdekében az adóreformmal egyidejűleg 11 ezerrel (209 ezerről 198 ezerre) csökkentették az állami alkalmazottak irracionálisan magas számát. Ez volt az ún. első B-listázás.[144] Végül 1922 őszén leállította a kormány a jóvátétel részeként addig teljesített természetbeni (szén, vágóállat) szállításokat.[145] Mindezen restrikciók eredményeként a korona romlásának üteme 1922-ben lassult. Az év végétől azonban ismét felgyorsult. 1922 decemberében 1 papírkorona még 0,23 centime-ot, 1923 júniusában azonban már csak 0,08 centime-ot ért.[146]

Az infláció gazdasági életre gyakorolt hatása ellentmondásos volt. Nemcsak demoralizált és a fixfizetésű rétegek nyomorát tartósította ugyanis, hanem – miután a papírpénzben nyújtott kölcsönöket nem valorizálták – a gazdaság igen olcsó finanszírozási forrásává is vált. Ennyiben tehát konjunktúrateremtő hatással rendelkezett. Ennek és az 1921-es behozatali tilalmaknak a segítségével 1921–22-ben a termelés kimozdult mélypontjáról. Ún. inflációs prosperitás bontakozott ki, amelynek során lassan a magyar gazdaság is átállt a béketermelésre. Megindult az iparszerkezet strukturális átalakulása is. A korábban hiányzó iparágak (elsősorban a textilipar) gyors fejlődésnek indultak, az új helyzetben túlméretezettek pedig a piaci adottságokhoz idomultak. 1920 és 1924 között az ipari termelés szinte megduplázódott, a mezőgazdasági termelés mintegy 20 százalékkal nőtt. Így 1924-re mindkét ágazat termelése megközelítette vagy elérte a háború előtti szint 70 százalékát.[147]

Az infláció azonban legfeljebb egy-két évig lehet a gazdaság talpra állásának hatékony eszköze. Hosszabb távú érvényesülése nem a kibontakozást, hanem a teljes dezorganizációt segíti elő. A lakossági jövedelmek még erőteljesebb megadóztatásával, újabb vagyondézsmával és az állami adminisztráció drasztikus leépítésével a költségvetési deficit valószínűleg önerőből is megszüntethető lett volna. Ez azonban egyrészt tovább csökkentette volna a gazdaság már egyébként is alacsony forgótőkealapját, és újabb politikai feszültségeket okozott volna. Másrészt – és ez volt a fontosabb – elintézetlenül hagyta volna a jóvátétel kérdését, és szinte csábította volna a győzteseket magas terhek megállapítására. 1922 végétől Bethlen ezért egy nagyobb összegű külföldi államkölcsön megszerzéséért és ezzel összefüggésben a jóvátételi terhek elengedéséért, illetve minimalizálásáért kezdett dolgozni.

Az első tájékozódó lépést ebben az irányban 1922 novemberében tette meg, amikor W. Lampson, a Foreign Office közép-európai osztályának vezetője Budapesten járt. Mint a legtöbb külföldi diplomatára, Bethlen Lampsonra is jó benyomást tett. „...azt hiszem – számolt be Londonban benyomásairól –, hogy (Bethlen gróf) nagyon komoly és értelmes államférfi, aki teljes mértékben tudatában van azoknak a nehéz feladatoknak, amelyek előtte és Horthy tengernagy előtt tornyosulnak, és kész mindent megtenni annak érdekében, hogy átsegítse országát a jelenlegi megpróbáltatásokon."[148] A Budapesten szerzett benyomásai alapján Lampson úgy tájékoztatta a Pénzügyminisztériumot, hogy „az adott helyzetben bármilyen nagyobb jóvátételi összeg megállapítása csak a pénzügyi káoszt fokozná Közép-Európában. Ezt elkerülendő felvetette, hogy Ausztriához hasonlóan esetleg Magyarország is kapjon 20 éves moratóriumot fizetési kötelezettségeire.[149] Hohler követ ugyanilyen értelemben jelentett.[150] Ezek alapján mértékadó londoni politikai és pénzügyi körökben 1922 végére olyan vélemény alakult ki, hogy Magyarország pénzügyi és gazdasági szempontból a csőd felé közeledik; jóvátételt nem tud fizetni, s hogy stabilizációjához külföldi kölcsönre van szüksége.[151]

November második felében az olasz követen keresztül Bethlen az éppen hatalomra került Mussolini segítségét is kérte Magyarország pénzügyi rekonstrukciójának nemzetközi segítséggel történő megvalósításához. Az addigi olasz külpolitikai vonalvezetésnek megfelelően Mussolini válasza nagyon udvarias és szívélyes volt. Jelezte azonban azt is, hogy Róma – miután abban közvetlenül is érdekelt – nem tekinthet el teljesen a magyar jóvátételtől.[152] Így Anglia, amely a magyar jóvátétel teljes törlését javasolta, a Jóvátételi Bizottság januári ülésén egyedül maradt előterjesztésével. A bizottság kifejtette rosszallását az elmaradt szállítások miatt, és azok pótlólagos teljesítését követelte.[153]

A jóvátétel törlése esetén a londoni pénzpiacon a magyar kormány valószínűleg azonnal jelentős összegű kölcsönt kaphatott volna. Úgy azonban, hogy ez nem sikerült, hogy az egyelőre még meghatározatlan összegű jóvátételi fizetések fejében a magyar állam bevételeit bármikor zárolhatták, elutasították a kormány 1923. eleji kérését. Ez nyilvánvalóvá tette, hogy a kölcsön megszerzésének előfeltétele a magyar állami bevételek zálogjogának teljes vagy részleges feloldása. A magyar kormány ezt 1923. április 22-én kérte a Jóvátételi Bizottságtól. A kérés alátámasztása érdekében 1923 áprilisában Bethlen pénzügyminiszterével együtt Párizsba, Londonba, onnan ismét Párizsba, s végül Rómába utazott.[154]

Bethlen londoni és római fogadtatása egyaránt szívélyesnek volt mondható. 1922 végére kialakított álláspontjának megfelelően a Foreign Office úgy vélte, hogy „a fenyegető pénzügyi katasztrófa elkerülése érdekében... szükséges a jóvátételi fizetések felfüggesztése és a zálogjog feloldás egy kölcsön–kibocsátás céljából".[155] Mértékadó lapok, mint a *Times* és a *Financial Times* ugyanebben a szellemben írtak.[156] Ezt az angol tervet, tehát a jóvátétel mérséklését, illetve átmeneti elhalasztását, valamint a zálogjog feloldását Mussolini is elfogadhatónak tartotta. Az olasz kormányfő május 3-án utasította a Jóvátételi Bizottság olasz tagját az angol javaslat támogatására.[157]

Bár a Magyarországnak nyújtandó nemzetközi kölcsönt elvben Franciaország sem ellenezte, azt jóval szigorúbb feltételekhez kívánta kötni. Nemcsak a jóvátételi fizetések elhalasztását ellenezte, hanem kikötötte azt is, hogy a kölcsön első részleteiből Magyarországnak jóvátételi fizetéseket kell teljesíteni. Franciaországnak Magyarországgal szemben nem voltak ilyen követelései. Álláspontjának kialakításában két szempont játszott szerepet. Egyrészt az, hogy Magyarországgal szembeni barátságos magatartásával nem akart precedenst szolgáltatni Németországnak. Másrészt kelet-európai szövetségi rendszerének, a kisantantnak a támogatása, amely legszívesebben semmiféle kölcsönt sem adott volna Magyarországnak, vagy ha igen, akkor csak igen szigorú pénzügyi és politikai feltételek mellett.[158]

A Jóvátételi Bizottság május 23-i ülésén így két javaslat fölött szavaztak. Az angol–olasz előterjesztés fölött, amely a jóvátételi fizetések 20 évre történő elhalasztását indítványozta, s a francia–kisantant álláspont fölött, amely ezt elvetette és kikötötte, hogy a kölcsön egy részét a háborús jóvátétel rendezésére kell fordítani. Mivel a francia elnök két szavazattal rendelkezett, a bizottság 3:2 arányban a francia–kisantant javaslatot fogadta el.[159]

A Jóvátételi Bizottság döntését a brit diplomácia vereségként könyvelhette el. Ez azonban Magyarországnak annyiban talán még jól is jött, hogy a továbbiakban Anglia presztízskérdést csinált a magyar jóvátétel és kölcsön méltányos elintézéséből. Céljának elérése érdekében az angol kormány mindenekelőtt Romániára és Csehszlovákiára gyakorolt nyomást, amelyek az angol pénzpiactól Magyarországhoz hasonlóan nagyobb kölcsönöket vártak. „A kisantanttal szemben minden pénzügyi segítség megtagadásának politikáját folytatjuk mindaddig, amíg meg nem változtatja álláspontját Magyarország pénzügyi rekonstrukcióját illetően" – fogalmazta meg a brit álláspontot Cadogan.[160]

Bár közel egyéves diplomáciai huzavona árán, Angliának így végül sikerült – esetenkénti olasz támogatással – Franciaországot és kelet-európai szövetségeseit rábírni eredeti álláspontjuk megváltoztatására. Ennek köszönhető, hogy a 250 millió aranykoronában megállapított nemzetközi kölcsönt teljes mértékben a magyar kormány kiadásainak fedezésére, illetve a gazdaság szanálására lehetett fordítani. A

jóvátétel összegét viszonylag alacsonyan, 200 millió aranykoronában állapították meg. A fizetési feltételeket úgy szabták meg, hogy 1927-ig csak kisebb szénszállításokat, 1927-től 1933-ig pedig csak évi 10 millió koronán aluli részletfizetéseket kellett teljesíteni. Ausztriához képest, amely 20 évre teljes fizetési moratóriumot kapott, ezek nyilvánvalóan kedvezőtlen feltételek voltak. Bulgáriához viszonyítva azonban, amelyet mintegy 500 millió aranykoronának megfelelő összeg fizetésére köteleztek, kifejezetten előnyösnek volt mondható.

A pénzügyi téren rákényszerített engedményeket Franciaország és a kisantant azzal fizettette meg, hogy a kölcsön kibocsátását politikai feltételekhez kötötte. Ezek a következők voltak: Magyarország különnyilatkozatban elismeri a trianoni békeszerződésben megállapított határokat; garantálja, hogy a Habsburg-dinasztia egyik tagja sem tér vissza a magyar trónra, és végül megígéri, hogy törekedni fog baráti kapcsolatok kialakítására a kisantanttal.[161]

A kisantant politikai feltételeit, amelyekkel Anglia is egyetértett, Bethlennek el kellett fogadnia. Ő ezt Anglia tanácsára némi vonakodás után megtette, és az ezzel kapcsolatos jegyzőkönyveket aláírta. Arra azonban, hogy bármelyik kikötést komolyan vegye és magára nézve morálisan kötelező érvényűnek tekintse, egy percig sem gondolt. Érintettük már, hogy perspektivikusan továbbra is valamelyik Habsburg-főherceg királlyá koronázásában gondolkodott, s természetesen a revízió feladása sem fordult meg fejében. Kötelezettségvállalásainak gyakorlati jelentőségét munkatársai előtt annyiban foglalta össze, hogy „Hivatalos személyeknek tartózkodni kell a jövőben irredentisztikus nyilatkozatoktól."[162]

A nemzetgyűlési választások és a népszövetségi kölcsön 1924-es kibocsátása közötti két évben a belpolitikai ellentétek nem mérséklődtek, hanem inkább fokozódtak. A nehéz szociális helyzet miatt ez szükségszerűen alakult így. A kormánypolitikát opponáló két „szélsőség" közül Bethlen első számú ellenfele továbbra is a baloldal volt. A veszélyesebb viszont – miután hatalmi pozíciókkal rendelkezett és a kormányzó rokonszenvét is bírta – a szélsőjobboldal. Nyilatkozataiban általában mindkét irányzattól elhatárolta magát, s a kormánypolitikát – amint erre már utaltunk – az „arany középúttal" azonosította. A kormány feladata – mondotta például az 1922-es választásokat követően – az, hogy „a maga részéről állandóan és egyforma energiával szálljon szembe úgy az esetleg jobbról, mint a balról mutatkozó felforgató jelenségekkel szemben". A kormány – nyilatkozta máskor – „a középúton kíván haladni" és ezen az alapon „keresi az ország rekonstrukciójának és a konszolidációnak a lehetőségét".[163]

A szélsőjobboldal offenzíváját Héjjas Iván kezdte 1922 nyarán, közvetlenül a nemzetgyűlési választások után. Héjjas sértőnek találta, hogy a nyugat-magyarországi felkelőket a kormány 1921 végén amnesztiában részesítette. Az ezzel kapcsolatos sajtóvitában kijelentette, hogy „még nem adta ki az utolsó parancsot", s hogy ha „a magyar ég bármely táján villámlik", Budapest számára ő lesz az „istennyila".[164] Kijelentéseire Bethlen érdemben nem reagált. Amikor azonban néhány nap múlva embereivel együtt felvonult az osztrák határra, Bethlen az egész társaságot lefogatta, és tiltott toborzás címén eljárást indított ellenük. A szélsőjobboldal sajtója ezért „elvfeladással" és a „manchesteri liberalizmus felé való orientálódással" vádolta Bethlent.[165]

A Héjjasék letartóztatását követő vitákban a szélsőjobboldal három konkrét politikai követelést terjesztett elő: a sajtóellenőrzés megszigorítását és ennek részeként a liberális és demokratikus lapok *(Világ, Az Est, Pesti Napló)* betiltását (Eckhardt

Tibor); a numerus clausus kiegészítését további zsidóellenes rendelkezésekkel (Buday Dezső); s végül a főiskolai ifjúság „nemzeti szellemű nevelésének" hatékonyabb támogatását (Gömbös Gyula).[166]

A baloldali lapok betiltása és a sajtóellenőrzés megszigorítása a szélsőjobboldal régi követelései közé tartozott. A Társadalmi Egyesületek Szövetségének ezzel kapcsolatos javaslatát a szervezet elnökeként 1921 elején Bethlen a nevével jegyezte. Miniszterelnökként azonban többé nem vállalta. A minisztertanács 1921 nyarán olyan határozatot hozott, hogy visszamenőleges retorziókat nem szabad alkalmazni a sajtóval szemben, és „régi bűnökért" nem szabad lapokat betiltani. Néhány hónappal ezelőtt elbocsátott sajtófőnökével, Eckhardt Tiborral szemben Bethlen a nemzetgyűlésben is ezt az álláspontot képviselte.[167]

A numerus claususról és ezzel összefüggésben a zsidókérdésről kormányalakításáig Bethlen taktikai okokból egyszer sem nyilatkozott. A kormányalakítását és különösen az 1922-es választásokat követő hónapokban, amikor a szélsőjobb a numerus clausus kiterjesztését, a baloldal pedig eltörlését követelte, azonban nem hallgathatott tovább. Ezzel kapcsolatos nyilatkozatai alapján megállapítható, hogy a zsidóság kiegyezés utáni térnyerését és a keresztény középosztály „térvesztését" a különböző gazdasági és kulturális ágazatokban Bethlen ugyanúgy a magyar társadalomfejlődés egyik súlyos anomáliájának tartotta, mint a konzervatívok általában, s a konzervatív gondolatkört radikalizáló szélsőjobboldal. Kormányalakítása után ezzel kapcsolatban így nyilatkozott: „Társadalmi bajaink... középosztályunk bukásából származnak. A magyar középosztály elvesztette vezető szerepét gazdasági téren... Ennek az eredménye az lett, hogy a kereskedelem, a vállalkozás, a pénzügy olyanok kezébe került, akik a nemzet érzésével nem voltak s talán ma sincsenek még úgy összeforrva, mint ahogy az helyes és kívánatos volna."[168] Célkitűzése ugyancsak emlékeztetett a jobboldali radikálisok jövőképére. „Mi keresztény alapon állunk, és ezt az alapot egészen pontosan definiáljuk akkor, amikor azt mondjuk, hogy vissza kell vezetni közéletünkbe a keresztény felfogás ideáljait. A keresztény vállalkozásnak kell megint előtérbe nyomulnia, és a kereszténység számára vissza kell szerezni a gazdasági és a kulturális életben elvesztett pozíciókat" – nyilatkozta 1922 őszén.[169]

A szélsőjobb és Bethlen antiszemitizmusa közötti nagy különbség tehát nem a diagnózisban és nem is a célok kitűzésében, hanem a terápia módjában rejlett. A szélsőjobb radikális és antihumanizmusa mellett gazdasági káosszal is fenyegető koncepciójával szemben Bethlen hosszú távú és humánusabb megoldásokat javasolt. Javaslatainak lényege a keresztény ifjúság gazdasági pályák felé terelése és tudatos „helyzetbe hozása" volt. Részben ezért, részben a nagyszámú menekült miatt a numerus clausust nemcsak elfogadta, hanem azt kifejezetten szükségesnek is tartotta, s eltörléséről vagy enyhítéséről, amit a hazai baloldal mellett a Népszövetség és a nemzetközi zsidószervezetek is kértek, egyelőre hallani sem akart.[170] Az állampolgári jogegyenlőség további megsértését, amit a jobboldali radikálisok követeltek, azonban ugyancsak megakadályozta, s fellépett a zsidóverések és a szélsőségesen demagóg antiszemita propaganda ellen is. Elve volt, melyet egész miniszterelnöksége alatt érvényesített, hogy az ország újjáépítéséből a zsidóságot nem lehet, s nem is célszerű kirekeszteni; hogy „tisztességes vállalkozások, tisztességes pénzintézetek ellen rendőri eszközökkel eljárni azért, mert vezetői zsidók, megengedhetetlen". Emellett feltételezte azt is, hogy a zsidó nagytőke közreműködése nélkül „megállana a gazdasági vérkeringés az országban".[171] A zsidó nagybirtokot (például a Weiss család derekegyházi uradalmát) ezért a földreform végrehajtása során ugyanolyan

védelemben részesítette, mint az arisztokrata birtokokat. A szélsőjobboldal megmegújuló rohamával szemben hangoztatta, hogy „A földreform intenciója nem az volt, hogy azért, mert valaki zsidó, annak a birtoka elvétessék."[172] Néhány nappal Héjjasék letartóztatása és a szélsőjobboldali törvényjavaslatok beterjesztése után, amikor a jobboldali sajtó antiszemitizmusa ismét felerősödött, figyelmeztette a kormánytámogató lapok szerkesztőit, hogy „nagyon helytelenül cselekszenek és teljesen a kormány intenciói ellenére, mikor az antiszemitizmust szolgálják". Kérte őket, hogy ha egy zsidó ügynök csal, ne általánosítsanak, s demagóg módon „ne támadják a drágaságért a zsidó bankokat".[173]

A különböző szélsőjobboldali csoportok 1922 szeptemberében létrehozták az Egyesült Keresztény Blokkot. Ez a meglévő pártkereteken átnyúló laza szövetségként indult, amelybe a kormánypárt Gömbös-csoportja, a kormányt támogató Keresztény Nemzeti Egység Párt Wolff Károly vezette szárnya, a keresztény nemzeti ellenzékből Haller István keresztényszocialista pártja, valamint a legitimista pártból Friedrich István és néhány híve vettek részt. Bethlen azzal a kikötéssel járult hozzá a Gömbös által kezdeményezett szervezkedés megindításához, hogy a mozgalom nem irányul sem a meglévő pártstruktúra, sem a kormány és a kormánypárt programja, illetve politikája ellen.[174] Gömbös ezeket a kikötéseket látszólag elfogadta. Valójában azonban éppen arra törekedett, hogy a kormányra kerülés, de legalábbis Bethlen eredményes presszionálása céljából egy nagy szélsőjobboldali koalíciót hozzon létre. A mozgalom jelszavai a „keresztény fajvédelem", a liberális és szocialista sajtó „megrendszabályozása", a külpolitikai „passzivitással" való szakítás, a török nacionalistákkal és a német szélsőjobboldali csoportokkal való kapcsolatok ápolása, s a hadseregfejlesztés, illetve fegyverzet-korszerűsítés voltak. Október közepére ezen az alapon mintegy 100 képviselőt tudhattak maguk mögött. Rokonszenvezett a mozgalommal Horthy is, aki – ha Bethlenbe vetett bizalma nem is rendült meg – a kormánypolitika óvatos liberalizálását, a nagytőke érdekeinek felkarolását és a „keresztény fajvédelem" szempontjainak háttérbe szorulását maga is helytelenítette, s ezért miniszterelnökét Gömböshöz hasonlóan jobb felé szerette volna tolni.[175]

Bethlen az Egységes Párt október 4-i pártvacsoráján foglalt állást a jobboldali koncentrációval kapcsolatban. Kijelentette, hogy a „toborzást", az aláírásgyűjtést be kell szüntetni, hogy a pártkereteken átnyúló koncentráció fölösleges, s hogy a kormány továbbra is az „arany középúton" jár.[176] Néhány nap múlva megismételte ezt a kormánytámogató kereszténypártban is. Beszédében leszögezte, hogy a „keresztény politikát helyesli, ennek azonban nem antiszemitizmusban kell megnyilatkoznia".[177] Gömbösnek és társainak ezt követően egy „bizalmas politikai vacsora" keretében is lehetőséget adott nézeteltéréseik tisztázására. Ennek során Bethlen feltárta külpolitikai útkeresésének néhány elemét, s arról próbálta meggyőzni Gömböséket, hogy Friedrichen és Halleren keresztül valójában Andrássy és a legitimisták törekszenek előtérbe kerülni.[178]

Gömböséket és a kormányt támogató kereszténypártiakat részben meggyőzve és leszerelve Bethlen teljes határozottsággal léphetett fel Friedrich ellen, akivel forradalmi és legitimista múltja miatt a kormányzó sem rokonszenvezett. Szervezetét, melyet olasz mintára Magyar Fasiszta Tábornak nevezett, Bethlen november 12-én feloszlatta. A szervezkedésről 1922 novemberében Hódmezővásárhelyen így nyilatkozott: „Ez a kormány keresztény alapon áll és marad is minden körülmények között. Nincs tehát itt szükség semmiféle fasizmusra, egy idegen intézményre, amely beválhat... más államban, de mi maradjunk meg magyaroknak." A miniszterelnököt

elkísérő Gömbös ugyanekkor arról beszélt, hogy Bethlen és közte „nincsenek ellentétek", és „ha tempóban van is köztünk különbség, mégis egy táborba tartozunk".[179]

A Gömbös és Bethlen közötti megegyezés kölcsönösen őszintétlen és ezért igen rövid életű volt. Ellentéteik ismételt kiéleződését 1923 elején Bethlen kölcsönkérési szándéka idézte elő. Gömbösék okkal feltételezték, hogy a kölcsön fejében „olyan politikát kell csinálnunk, melynek alapja Trianon", és „le kell mondanunk a belátható jövőben a nemzet legszentebb vágyairól és törekvéseiről..."[180] 1923 elején Gömbös mozgósította a szélsőjobboldali diákszervezeteket, és a politikát az utcára vitte. A zavargások csúcspontja a március 15–16-i diáktüntetések voltak Budapesten. A mozgolódás ekkor olyan méreteket öltött, hogy a külföldi megfigyelők már Bethlen bukásáról, illetve Gömbös és Wolff közeli kormányalakításáról küldtek jelentéseket.[181]

A jobboldali radikálisok 1923-as Bethlen-ellenes támadását különösen veszélyessé tette, hogy ezzel egy időben az Egységes Párt kisgazdafrakciója is mozgolódni kezdett. Ezt alapvetően a földreform végrehajtásának vontatottsága váltotta ki.

A földreformhoz – miután a trianoni Magyarországon egyetlen holdnyi földdel sem rendelkezett – Bethlent személyes érdek nem fűzte. A közép- és nagybirtokok minél teljesebb megóvásához azonban makacsabbul akkor sem ragaszkodhatott volna, ha továbbra is több ezer hold ura. Azzal, hogy a földreform elodázhatatlan, természetesen Bethlen is tisztában volt. Jól tudta, hogy enélkül a parasztság nem lesz lecsendesíthető. Igyekezett azonban azt a lehető legszűkebb keretek között tartani. A földreformra nem mint egy szükséges közgazdasági operációra, hanem mint a szociális feszültségek egyik levezető eszközére tekintett. A radikális földreform, a „parasztország" koncepciójának híveivel vitázva Bethlen változatos érveket sorakoztatott föl a tulajdonviszonyok mesterséges megváltoztatása ellen. Előfordult, hogy a magántulajdon sérthetetlenségének elvére hivatkozott, amelytől – mint mondotta – csak kivételes esetekben lehet eltérni, s ilyenkor is csak azért, hogy többet „ne kelljen hozzányúlni" a tulajdonjoghoz. „...földre igénye ott, ahol a magántulajdon szent, senkinek sincs, aminthogy senkinek nincs igénye az én kabátomra" – mondotta egy alkalommal. Máskor a nagybirtok magasabb terméshozamaira, illetve a kis-, közép- és nagybirtokok egymásra utaltságára hivatkozott.[182] Legnagyobb nyomatékkal azonban a radikális földreform elkerülhetetlen társadalmi-politikai következményeit emlegette. Ismételten arra figyelmeztetett, hogy a közép- és nagybirtok felszámolása azért is megengedhetetlen, mert ez a nemzet vezetésére predesztinált közép- és nagybirtokosság anyagi függetlenségének a megszűnését, s ennek következtében a másik anyagiakban független réteg, a „városi zsidóság" hegemón helyzetbe kerülését jelentené.[183]

1923 tavaszáig Bethlen eredményesen védte a nagybirtokosok érdekeit. Az 1920 vége és 1923 májusa közötti időszakban mindössze 136 ezer hold földet osztottak ki néhány ezer igénylő között.[184] Emiatt Nagyatádi egyre inkább egy módosító törvényjavaslat beterjesztését látta szükségesnek. A kormánypárt néhány Gömbössel rokonszenvező kisgazdája pedig 1923 januárjában ultimátumszerűen követelte a „földbirtokreform sürgős végrehajtását".[185]

A 20–30 fős kisgazdafrakció csatlakozása a szélsőjobboldal nagy nyeresége lett volna, ami feltehetően a kormánypárt felbomlásával járt volna együtt. Néhány héttel első kölcsönszerző útja előtt Bethlen ezt semmiképpen sem engedhette meg. Horthy támogatását felhasználva ezért ismét meghátrálásra késztette Gömböst, és ezen az alapon megint kompromisszumot kötött vele. A kormánypárt április 11-i értekezletén

Gömbös kijelentette, hogy a „miniszterelnök keresztény fajvédelmi gondolkodását sohasem vonta kétségbe", és elismerte azt is, hogy helytelen volt a párton belüli vitakérdéseket a nyilvánosság elé vinni. Ennek viszonzásaképpen Bethlen biztosította az elégedetlenkedőket, hogy a „keresztény politikai irányt az adott lehetőségek számbavétele mellett mindig is követte és követni fogja".[186]

Gömbös és Bethlen kibékülése persze ezúttal sem volt több kölcsönös politikai mimikrinél. Bethlen május végi hazatérése után tovább folytatódtak a párton belüli villongások és a kormány elleni támadások. A Gömbös és Bethlen közötti kenyértörés így elkerülhetetlenné vált. Ennek vesztese – egyes tavaszi prognózisoktól eltérően – nem Bethlen, hanem Gömbös lett, akit június 15-én Bethlen a párt elhagyására vagy politikai felfogásának megváltoztatására, azaz a párt hivatalos irányvonalának elfogadására és ennek nyilvános dokumentálásaként az ügyvezető alelnökségről való lemondásra szólított fel. Gömbös ekkor még az utóbbit választotta. Néhány hét múlva azonban, 1923. augusztus 2-án féltucatnyi hívével együtt kivált a kormánypártból, és megalakította a Magyar Nemzeti Függetlenségi Pártot, közkeletű nevén Fajvédő Pártot.[187]

Bethlen Gömbös fölött aratott győzelme több tényezővel magyarázható. Ezek közül legfontosabbnak Horthy támogatása tekinthető. 1922 őszén Horthy bizonyos mértékig még hajlott Gömbösék érveinek az elfogadására, s maga is szerette volna miniszterelnökét a fajvédelem irányába befolyásolni. Az elmúlt egy év folyamán azonban – részben Bethlen, részben Hohler angol követ befolyására – sikerült érzelmein úrrá lenni, s Bethlen kül- és belpolitikájával teljes mértékben azonosulni. Bethlen befolyásának egyértelművé válását és a fajvédők „kegyvesztettségének" kialakulását Kozma Miklós így örökítette meg naplójában: a kormányzó „Gömböséket éretleneknek tartja. Érzelmileg úgy az antiszemita, mint a nacionalista politikát illetőleg teljesen velük érez, de ez csak keresztülvillan azon sorok között, amit mond, egyébként pedig mondja azt, amin három szó után meglátszik a miniszterelnök igen nagy befolyása és hatása. (...) A kormányzó már nem az, akit én ösmertem fővezéremül. Sok keserű csalódáson ment azóta át. Sokszor megütötte a kezét. ...egy narkotizált bábúvá változott. Saját egyéniségét engedte annyira elszínteleníteni, hogy ma, miután mások fejével nem lehet, mások szavaival gondolkodik." Közvetlenül ezután jegyezte fel Kozma azt is, hogy a nála járt ébredőknek és egyetemistáknak Horthy kijelentette: „Ebben az országban rendnek kell lenni, és én rendet is fogok tartani. A rendetlenkedőkbe belelövetek, s ha a rendetlenség a jobboldalról történik, számomra a különbség csak annyi, hogy ezekbe fájó szívvel fogok belelövetni, míg egy esetleg baloldalról jövő rendetlenkedésbe passzióval."[188]

Gömbös csatavesztésének másik fontos oka Nagyatádi, illetve az Egységes Párt kisgazdacsoportjának magatartásában keresendő. 1923 tavaszán a kisgazdacsoport közeledett Gömböshöz, s májusban, amikor Bethlen külföldön tárgyalt, Nagyatádi nyilvánosságra hozta a földreform meggyorsítására vonatkozó törvénytervezetét. Nyugat-Európából hazatérve tehát Bethlen választás elé került. Vagy vállalja Nagyatádi novelláját, s ezzel megőrzi a kormánypárt paraszti bázisát, vagy pedig szembefordul vele, s ez esetben Gömbös táborába taszítja az agrárdemokratákat. Mivel ez utóbbi a konzervatív rezsim paraszti bázisának teljes elvesztését jelenthette volna, reálisan csak Nagyatádi követeléseinek az elfogadása mellett dönthetett. Gömbösnek írott június 15-i levelének elküldése előtt ezért – jobb meggyőződése ellenére – áldását adta a novella beterjesztéséhez. Július 27-én, közvetlenül Gömbösék kiválása előtt így nyilatkozott: „A kormány azon a nézeten van, hogy az eredeti földreform-

törvény novelláris módosításra szorul abból a célból, hogy a földbirtokreform végrehajtása körül az eljárást gyorsítsa, lehetőleg gyorssá tegye, és hogy az eredeti törvény bizonyos hiányait kiküszöbölje."[189] Nagyatádi és csoportja így végül elállt a pártból kiszakadó fajvédőkhöz való csatlakozástól. A kormánypárt nevezetes augusztus 2-i értekezletén, ahol erről döntöttek, Nagyatádi másodszor is kezet nyújtott Bethlennek. Belső vívódásairól, s a miniszterelnök szuggesztív erejéről az egyik fajvédőnek, aki a kilépésre kapacitálta, így panaszkodott: „Én magam is érzem, hogy Bethlen megtévesztett, hogy nem jár igaz úton. De mikor megpróbálom, hogy oldózkodjak tőle, olyan őszintének tudja magát mutatni, olyan meleg, baráti módon néz a szemembe, s úgy fogja meg a kezemet, hogy alig tudok nem hinni neki. Mindig azt mondja: itt a nagy történelmi pillanat, hogy a parasztságot, a föld népét jó úton vezessük a nagy közös cél felé."[190]

A földreformnovella nemzetgyűlési vitája 1923. december 1-jén kezdődött, s végleges elfogadása 1924. március 31-én történt meg. A beterjesztés és elfogadás közötti 3/4 évet az agrárius érdekszervezetek és a kisgazdák, illetve a kormánypárt konzervatív nagybirtokosi és agrárdemokrata szárnya közötti állandó küzdelem jellemezte. Konzervatív meggyőződésén erőt véve Bethlen ebben a vitában is az adott politikai helyzet által parancsolóan előírt kompromisszumos módon vett részt. Nagyatádit, akinek az eredeti tervezete viszonylag radikális volt, állandóan mérsékletre intette, az agráriusokat pedig folyamatosan engedékenységre.[191]

Az 1920-as földreformtörvény hiányosságait a novella jelentősen mérsékelte. Eredményét jól mutatja, hogy az 1920 vége és 1923 nyara között szétosztott 136 ezer holddal szemben 1923 ősze és 1925 ősze között 726 ezer hold föld került a parasztság kezébe. E két tétel együttesen az 1920-as évek végéig kiosztott összes föld 75 százalékát tette ki.[192] Összevetve a polgári demokratikus forradalom földreformtervével, amely a nagybirtokok teljes felszámolását jelentette volna, az ellenforradalom földreformja persze így is rendkívül mérsékelt volt. Az ország termőterületének mindössze 8,5 százalékát érintette, s így az 1000 holdon felüli birtokokra eső földterületnek csak 14, s az 500–1000 holdas birtokok földállományának csak 5,5 százalékos csökkenését eredményezte. Ám a szétosztott 1 millió 200 ezer holdból még így is több mint 100 ezer törpebirtokos és kisparaszt, valamint több mint 200 ezer földnélküli napszámos kapott néhány holdat.[193] Bár ezekből az 1-3 holdas birtokokból a magyar éghajlati és talajadottságok mellett nem lehetett megélni, arra kiválóan alkalmasak voltak, hogy a szegényparasztok munkaerejének és idejének egy részét lekössék, s hogy a magántulajdon és a polgári rend tiszteletét a legszegényebb paraszti rétegek körében is növeljék. Ezért a földreform politikai célját súlyos közgazdasági hibái ellenére is elérte. Azzal, hogy családtagjaikkal együtt több mint 2 millió embert (az össznépesség 1/4-ét!) juttatott földhöz, jelentősen növelte a magántulajdonosok számát és a magántulajdon tiszteletét. Ezzel döntő mértékben járult hozzá a háború és a forradalmak alatt föleszmélt parasztság átmeneti megnyugvásához, elégedetlenkedésének ideiglenes lecsendesedéséhez, s így végső soron az ellenforradalmi rendszer belpolitikai megerősödéséhez.

Bethlen győzelmének harmadik oka abban jelölhető meg, hogy a mérvadó nyugat-európai kormányok a fajvédőkkel folytatott harcában is mellé álltak, s Gömböst vagy Friedrichet nem támogatták. Az angol kormány magyar ügyekkel foglalkozó diplomatái és pénzügyi szakemberei 1923 tavaszán úgy ítélték meg, hogy Bethlen távozása, illetve Gömbös hatalomra kerülése „majdnem biztosan tönk szélére sodorná Magyarországot a lehető legrövidebb időn belül". A Foreign Office ezért ismé-

A miniszterelnök

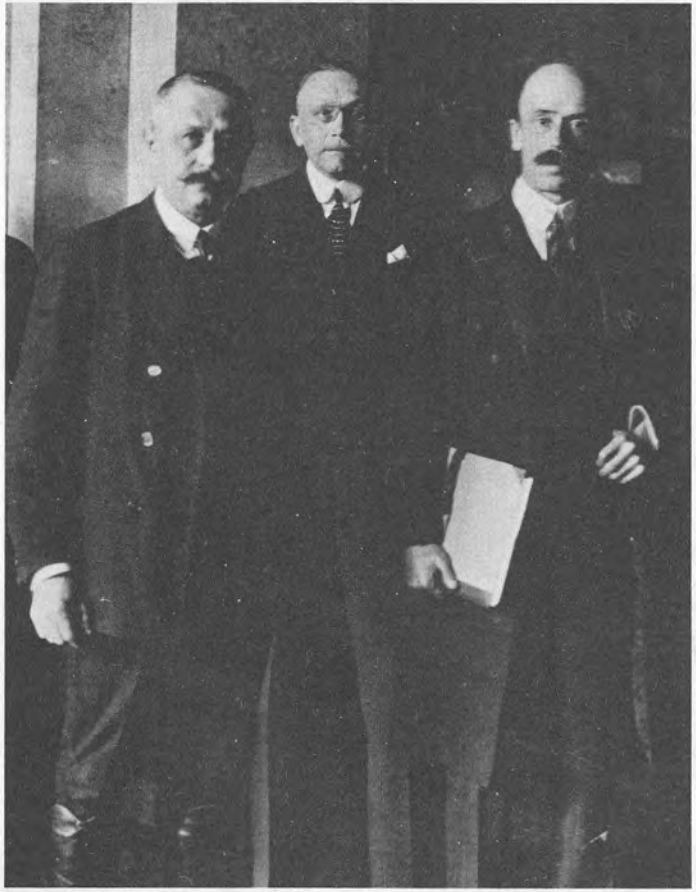

Nagyatádival a parlament folyosóján

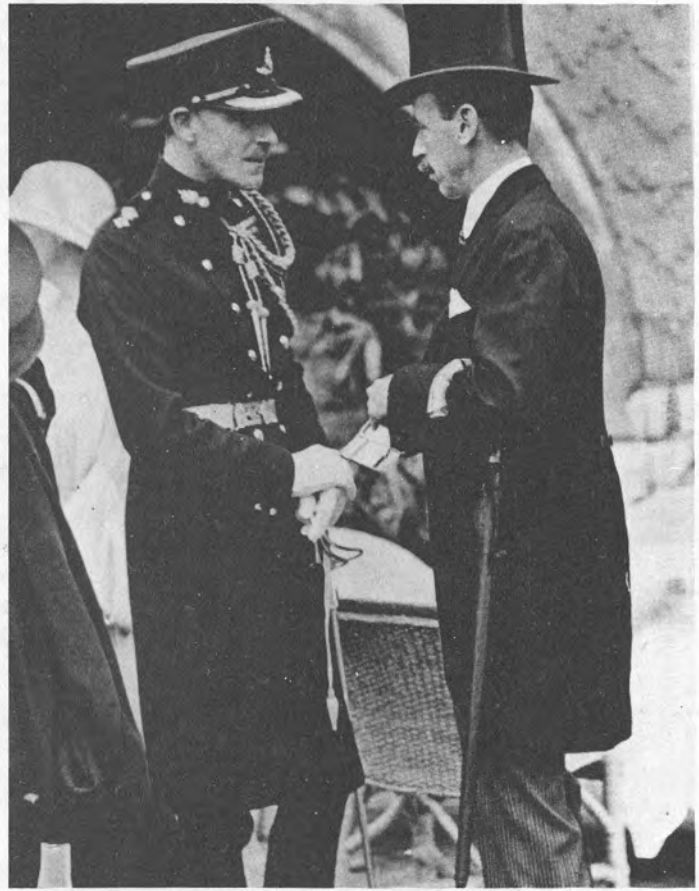

Az angol követség katonai attaséjával egy fogadáson

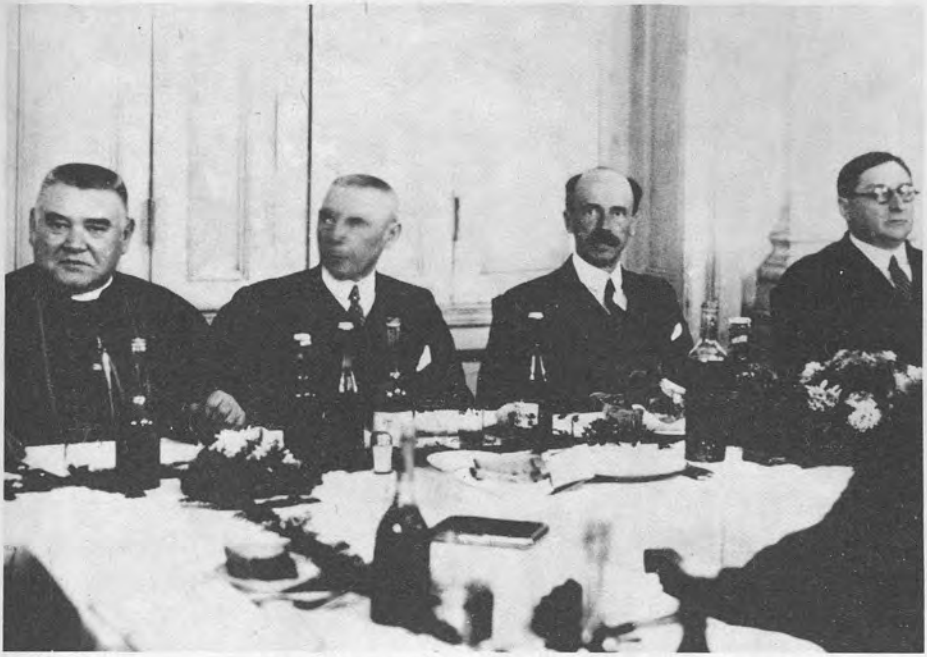

Minisztereivel egy díszvacsorán

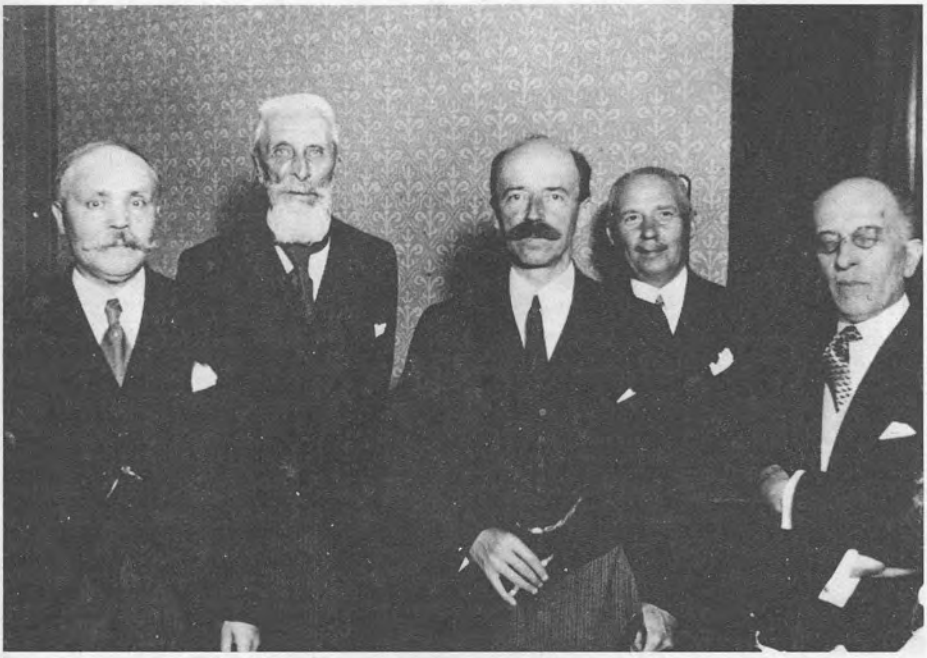

Apponyival és De Vienne követtel (jobbról) a francia követségen

Feleségével és kíséretével 1927-ben Rómában

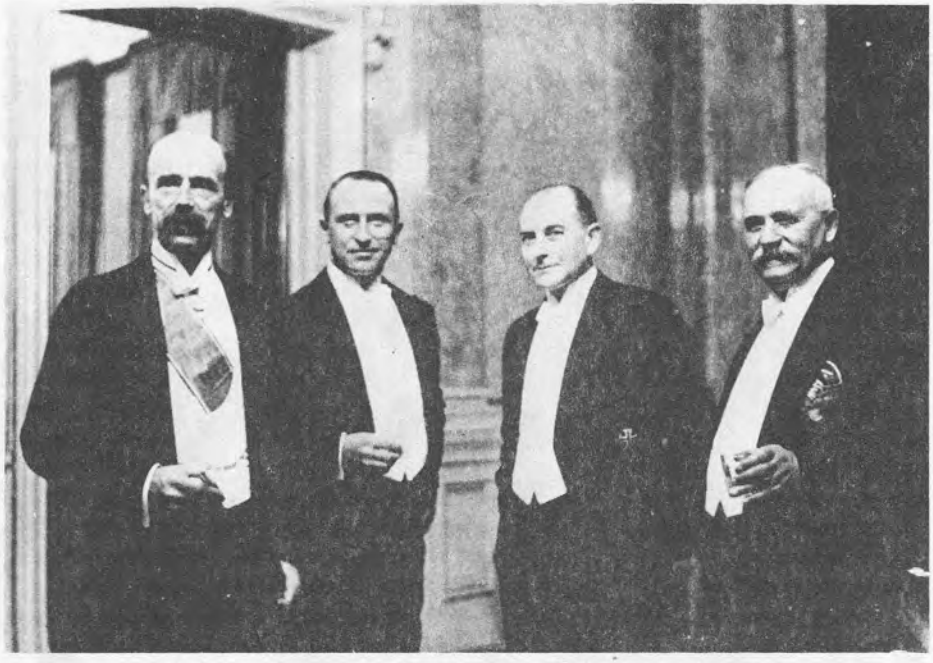

Német miniszterek társaságában 1930-ban Berlinben

telten értésére adta Bethlennek, hogy ha marad és nem enged Gömbösnek, akkor számíthat Anglia jóindulatára és támogatására.[194] A német követ ugyanezekben a napokban azt jelentette Berlinbe, hogy a Bethlen–Gömbös ellentét szempontjából „Bethlen erősítése áll érdekünkben", s hogy a német sajtót is ilyen értelemben kell befolyásolni.[195] A francia követ hasonlóképpen ítélte meg a helyzetet, s ezért még a Jóvátételi Bizottság magyar kölcsönnel kapcsolatos kezdeti, mereven elutasító álláspontjával sem értett egyet.[196] A demokratikus országok rokonszenvével persze nem is igen számoltak a jobboldali radikálisok. Azt azonban feltételezték, hogy az 1922 őszén hatalomra került Mussolini támogatni fogja őket. Legnagyobb meglepetésükre azonban ebben is csalódniuk kellett. A fasiszta kormány ugyanis a megelőző olasz vezetéshez hasonlóan a mindenkori magyar kormánnyal s nem annak ellenzékével törekedett jó viszonyra. Az olasz követ így már röviddel Mussolini kormányalakítása után közölte Bethlennel, hogy a „fasizmus nem érdekelt saját eszméinek exportjában".[197] Az olasz álláspont egészen nyilvánvalóvá vált 1923 tavaszán, amikor Bethlen igen szívélyes fogadtatásának kontrasztjaként Friedrichet sem Mussolini, sem Contarini külügyi vezértitkár nem fogadta.[198]

A szélsőjobboldal és a kormány politikai harca a fajvédők kiválása után, 1923 második felében is folytatódott. A kormányellenes támadásokban a Fajvédő Párt mellett aktívan részt vett Haller István keresztényszocialista pártja és Friedrich István legitimista színezetű csoportja is, amelyek Gömbösékkel együtt a parlament ún. keresztény ellenzéki blokkját alkották. A parlamenti pártok mellett 1923 második felében a különböző titkos és féltitkos szélsőjobboldali szervezetek is aktivizálódtak. Ismét több bombamerényletet követtek el, s a német szélsőjobboldal győzelmében és támogatásában bízva egyik csoportjuk konkrét puccstervet is kidolgozott a hatalom átvételére. Ezt ürügyként felhasználva Bethlen erélyes ellenintézkedéseket foganatosított. A puccskísérlet vezetőit letartóztatták; a nemzetgyűlés törvényt fogadott el a robbanóeszközöket előállítók, rejtegetők és felhasználók ellen kiróható súlyos büntetésekről; a közalkalmazottaknak megtiltották, hogy részt vegyenek a különböző szélsőjobboldali egyesületek munkájában; az Ébredő Magyarok Egyesületét átszervezték és a politikai tevékenységtől eltiltották; a többi egyesületet pedig – a külföldi propagandával foglalkozó egyletek 1921-es átszervezéséhez hasonlóan – egy olyan csúcsszerv (Nemzeti Munkavédelmi Hivatal) alá rendelték, amelyet legfelsőbb szinten a Belügyminisztériumból irányítottak.[199]

A Gömbös-csoport ellenzékbe kényszerítésével és a kormány 1923-as intézkedéseivel a szélsőjobboldal háttérbe szorításának folyamata, amelyet még a Teleki-kormány kezdett 1920-ban, befejeződött. A Bethlen–Peyer paktum, az Egységes Párt létrehozása, a választójog korlátozása és ennek alapján a sikeres nemzetgyűlési választások, s végül a földreform meggyorsítása után ez az ellenforradalmi rendszer belpolitikai konszolidációjának újabb jelentős lépése volt. A szélsőjobboldal „térvesztése" természetesen nem jelentette teljes kiszorításukat a politikai életből, sőt még csak a hatalomból sem. Az államigazgatás és a hadsereg különböző szintjein, a parlamentben és a tömegtájékoztatásban továbbra is jelen voltak, sőt bizonyos befolyással is rendelkeztek. Korlátok közé szorított és ellenőrzött tevékenységük Bethlent egyáltalán nem zavarta. Sőt inkább „jól jött" neki, mert állandó jelenlétük saját konzervatív politikáját a Nyugat és a hazai demokratikus ellenzék szemében egyaránt kedvezőbb fényben tüntette fel. Ezen túlmenően megfelelt Bethlennek ez a helyzet azért is, mert a különböző belpolitikai vitákban a szélsőjobboldal és a demokratikus ellenzék nagymértékben kijátszhatóknak bizonyultak egymással szem-

ben. Ezzel szemben bármelyikük teljes kiszorítása a politikai életből azzal a veszéllyel járt volna, hogy Bethlen a másik, a megmaradó ellenzék foglyává válik.

A szélsőjobboldal elleni küzdelemben Bethlent és a baloldali ellenzéket taktikai érdekazonosság kötötte össze. A liberális és szociáldemokrata ellenzék ezért 1922 második felében és 1923-ban mérsékelt sajtótámogatásban részesítette a miniszterelnököt. Egyes csoportjaik (Rassay) szövetségüket is felajánlották. Míg azonban a baloldal a szélsőjobboldal háttérbe szorítását csak első lépésnek, a demokratizálási folyamat kezdetének tekintette, addig Bethlen végcélnak, amelyet egyáltalán nem kötött össze a rendszer antidemokratikus jellegzetességeinek megszüntetésével. Így miközben Gömbössel hadakozott, a baloldaltól is újra és újra elhatárolta magát. Filippikáiban, melyeket a demokratikus ellenzék ellen intézett, a kor pamfletirodalmára emlékeztető stílusban a baloldali pártokat tette felelőssé a történelmi Magyarország összeomlásáért, és elvitatni próbálta tőlük azt is, hogy valóban demokráciára törekszenek. Különösen éles hangot használt Károlyival, Jászival és az itthoni radikálisokkal szemben, akiket a „polgári forradalom Ocskay brigadérosainak" nevezett, s akikről azt állította, hogy „szervezeteikkel, propagandájukkal, agitációikkal a forradalom ágyát" megvetették.[200] Azt, hogy az adott hatalmi-politikai viszonyok mellett a baloldali ellenzék belső erőkre támaszkodva képes lehet a rendszer demokratizálását kikényszeríteni, reálisan nem lehetett feltételezni. Arra viszont joggal számítani lehetett, hogy Bethlen kölcsönkérelmét felhasználva a kisantant és a demokratikus nagyhatalmak mozgósíthatók lesznek e cél érdekében. Az oktobrista emigráció és a hazai baloldal 1923 végén és 1924 folyamán több – részben összehangolt – akciót indított ennek érdekében. Legnagyobb jelentősége ezek közül Peidl Gyula, Garami Ernő és Vámbéry Rusztem 1924. februári londoni utazásának volt. A Szociáldemokrata Pártot, a szociáldemokrata emigrációt és a polgári radikálisokat reprezentáló delegáció azt kérte, hogy a kölcsön fejében az angol kormány kényszerítse Bethlent az általános és titkos választójog visszaállítására, a numerus clausus eltörlésére és általában a polgári szabadságjogok biztosítására. A munkáspárti MacDonalddal folytatott beszélgetése során hasonló kérést terjesztett elő a Jugoszláviából Angliába áttelepedett Károlyi Mihály is. Ugyanezt propagálta amerikai előadó körútján Jászi Oszkár, s belgrádi kormánykörökben Seton-Watson. Rupert Rezső, az oktobrista Kossuth Párt elnöke ezzel szemben a kölcsön megvonását javasolta az angol kormánynak azzal a nem titkolt céllal, hogy az ily módon lehetetlenné tett Bethlent Apponyi Albert válthassa fel a miniszterelnöki székben.[201]

Beneštől és a kisantant vezetőitől – mint tudjuk – nem állt távol különböző politikai feltételek támasztása. A döntő azonban nem ez, hanem a nagyhatalmak véleménye volt. Ez pedig ebben az esetben is Bethlen malmára hajtotta a vizet. Különösen kedvező volt az angol kormány álláspontja, amely érdemben a demokratikus ellenzék és az emigráció 1923–24-es intervencióit követően sem módosult. A rendszer antidemokratikus vonásait, melyeket az ellenzék kifogásolt, részben túlhangsúlyozottnak, részben szükségesnek tartották. S mivel egy demokratikus rezsim lehetőségében nem hittek, Gömbös hatalomra kerülését viszont reális veszélynek látták, változatlanul Bethlent támogatták. „Ha Bethlen bukik, valószínűleg Gömbös fogja követni és ez olaj lenne a tűzre" – oktatta ki a közép-európai körútjáról hazatérő Seton-Watsont Lampson, a Foreign Office közép-európai osztályának vezetője. Hohler budapesti követet – közvetlenül Peidlék látogatása után – pedig úgy instruálta, hogy „...sem Angliának, sem a világnak nem áll érdekében hogy akár szóban, akár tettel elősegítsék a jelenlegi magyar kormány megbuktatását". „A mi fogalmaink

szerint Magyarország adottságainál fogva egy nem demokratikus ország, amelynek – ha akar – belülről és nem kívülről kell demokratizálódnia" – tette hozzá.[202]

A demokratikus ellenzék és az emigráció 1923–24-es Bethlen-ellenes kampánya így mindössze annyi eredménnyel járt, hogy a konzervatív, s ezért Horthyt és Bethlent kritikátlanul dicsérő Hohlert az angol kormány 1924 nyarán visszahívta. Továbbá annyival, hogy „nem hivatalosan és a legbarátibb módon" McDonald figyelmeztette Bethlent a polgári szabadságjogok fontosságára.[203] Ezt megértve 1924 őszén a kormány feloszlatta az internálótáborokat, és lehetővé tette, hogy az 1919 őszén emigrált „kisebb bűnösök", akik az 1920-as és 1921-es kormányzói amnesztia hatálya alá estek, hazatérhessenek és az ügyészség esetleges vádjaival szemben szabadlábon védekezhessenek.[204] Az angol kormány Bethlen fenti lépéseivel megelégedett, és a rendszer érdemi demokratizálását nem követelte. Olaszországgal együtt magyar belügynek tekintette Anglia azt is, hogy a Károlyi Mihály ellen még 1921-ben indított hazaárulási pert 1924 decemberében a Kúria súlyosan elmarasztaló ítélettel zárja (földjeinek 60 százalékát kobozták el, ingóvagyonát pedig teljesen). Noha szerette volna, az angol és olasz támogatást Franciaország egyedül nem tudta hatékonyan ellensúlyozni.[205] A kommunisták elleni politikai perek pedig természetesen még kevesebb figyelmet váltottak ki Nyugaton.

A népszövetségi kölcsön belpolitikai feltételek nélküli kibocsátása Bethlen nagy győzelme és a baloldal nagy veresége volt. Nemcsak a visszatérés lehetőségében gondolkodó oktobrista és szociáldemokrata emigráció szóródott szét, hanem a demokrácia hazai tábora is meghasonlott. Bár a Szociáldemokrata Párt és a polgári baloldal egyes csoportjai tovább vívták Bethlen-ellenes harcukat, a baloldal legerősebb szervezete, Rassay Károly mérsékelten demokrata pártja egyre inkább eltávolodott addigi szövetségeseitől, s a kormánypárti vagy kormánytámogató konzervatív és mérsékelten liberális erőkhöz közeledett.[206]

A GAZDASÁG SZANÁLÁSA ÉS A BELPOLITIKAI KONSZOLIDÁCIÓ BEFEJEZÉSE

Az államháztartás szanálásának és a korona stabilizálásának tervét a nemzetgyűlés 1924. április 18-án fogadta el. Az állami költségvetés tartós egyensúlyának biztosítása érdekében a szanálási törvény nemcsak a nemzetközi kölcsön két és fél éven át folyósítandó részleteivel számolt, hanem a Népszövetség ajánlásainak megfelelően előirányozta az állami bevételek további növelését és az állami alkalmazottak létszámának újabb csökkentését is.

Az újabb adóreform következtében a fejenkénti adóteher mintegy 65 százalékkal múlta felül az 1912-es szintet. Az árváltozásokat beszámítva ez körülbelül 30 százalékos emelkedésnek felelt meg.[207] Bár a legtöbb adónem esetében továbbra is érvényesült bizonyos szerény progresszivitás, összességében ezek a terhek a széles néprétegeket mégis sokkal jobban sújtották, mint a középosztályt vagy a felső tízezreket. Matolcsy Mátyás néhány évvel későbbi, de arányaiban a húszas évek második felére is érvényes számításai szerint az össznépesség 81 százalékát kitevő munkások, kisiparosok, kiskereskedők és 100 holdon aluli parasztgazdaságok az összes adóteher 38 százalékát, az ún. középosztály mintegy másfél milliós tömbje (18 százalék) 41 százalékát, s a felső 50 ezer (0,6 százalék), azaz a nagybirtokosok és a nagypolgárok 21 százalékát fizették. Az 1927-től érvényes új pénzben számítva az egy főre eső

adóteher eszerint az első kategóriában 52, a másodikban 264, a harmadikban 3 990 pengőt tett ki. Összevetve az igen eltérő jövedelmi viszonyokkal ez azt jelentette, hogy az első kategóriához tartozó kisemberek átlagos keresetük 21 százalékát, a középosztálybeliek fizetésük 29 százalékát, a föld és a pénz arisztokratái pedig jövedelmük 26 százalékát fizették be az államkasszába. Jövedelemarányosan tehát csak az első és a második kategória között érvényesült valamelyes progresszivitás. A második és a harmadik között viszont már 10 százalékos degresszió lépett fel.[208]

Az 1922-ben megalapozott és 1924-ben „továbbfejlesztett" adórendszert a befolyásos agrárius és merkantilista érdekszervezetek létrehozásától kezdve folyamatosan bírálták. Előbbiek szerint a földbirtok, utóbbiak szerint a gyáripar viselte a terhek aránytalanul nagyobb részét. Valódi kárvallottjai azonban kétségkívül nem ők, hanem a parasztság, a munkásság és a kispolgárság százezrei voltak.

Az állami alkalmazottak létszámát két lépcsőben – 1924-ben és 1925-ben – újabb 35 ezer fővel csökkentették. A közalkalmazottak létszáma így 1925–26-ra 150–160 ezer fő körül stabilizálódott, ami a háború előtti létszám mintegy felének felelt meg. Ez 5 százalékkal volt több annál, mint amit a Népszövetség szakemberei a trianoni Magyarország számára indokoltnak és pénzügyileg még elviselhetőnek gondoltak (45 százalék). Az 1922 és 1925 között elbocsátott 60 ezer fő költségmegtakarító hatását jelentősen csökkentette, hogy – részben a természetes elöregedés, részben a menekültek beáramlása miatt – az állami nyugdíjasok száma ugyanezekben az években kb. 70 százalékkal (az 1913-as 63 ezerről 1926-ra 101 ezerre) emelkedett. A költségvetés személyi kiadásainak összege így – annak ellenére, hogy 1924. július 1-től a nyugdíjakat 40 százalékkal csökkentették, s a közalkalmazotti fizetések 1924–25-ben még mindig csak az 1914-es szint 36–72 százaléka között mozogtak – csak kismértékben mérséklődött. Ez a tétel az egész költségvetésnek a háború előtt 28 százalékát, az 1920-as évek elején 60–66 százalékát, 1926-ban pedig 50 százalékát tette ki.[209]

Az államháztartás stabilitása ennek ellenére a vártnál jóval korábban, már 1924 végén helyreállt. A költségvetési deficit megszüntetésére a felvett kölcsönnek mintegy negyede (55 millió aranykorona, illetve 81 millió pengő) elegendőnek bizonyult. Ennek alapján biztosra vehető, hogy a költségvetés egyensúlya külföldi kölcsön felvétele nélkül is elérhető lett volna. Miért döntött Bethlen mégis a kölcsön felvétele mellett? Ahogy már eddig is utaltunk rá, három fő szempontja volt. Először: nagyon tartott attól, hogy még magasabb adóterhek megállapítása és még több állami alkalmazott elbocsátása tovább fogja növelni a társadalom széles rétegeire egyébként is jellemző szociális elégedetlenséget, és ez táptalaja lesz újabb politikai zavaroknak. A szélsőjobboldal bázisa és befolyása ezáltal tovább növekedett volna, s ez a minden elemében még kialakulatlan rendszer tartós destabilizálódását idézhette volna elő. Másodszor: a saját erőre támaszkodó szanálást a győztes hatalmak és a kisantant nagy valószínűséggel egyaránt úgy értékelték volna, hogy Magyarország gazdasági kondíciói kedvezőek; tehát semmi sem áll útjában annak, hogy az ország nagy jóvátételt fizessen. Jellemző, hogy a Jóvátételi Bizottság 1921–22-ben 5 milliárd, s a „baráti" Olaszország 1923 elején 2,8 milliárd aranykoron jóvátétel fizetését tartotta indokoltnak.[210] Bethlen ezt tudta, és 1923 őszén Kozma Miklóst úgy tájékoztatta, hogy a kölcsönkérelem egyik „fő motívuma" a „reparációk fizetésének elodázása".[211] Számítása lényegében ezen a ponton is bevált. A megállapított összeg (200 millió aranykorona) az eredetileg tervezettnél jóval kisebb, s a fizetési ütemezés kedvező volt. Harmadszor: az alacsony belső tőkeképződési szint miatt a magyar

gazdaság finanszírozásának egyik fontos forrása hagyományosan a külföldi tőke volt. A magyar gazdaság ezt 1920 után is igényelte. Állami kölcsönt azonban a jóvátételi kérdés rendezetlensége, illetve az állami bevételek zálogjoga miatt nem vagy csak rövid lejáratra és gazdaságtalanul magas kamatra lehetett kapni. A népszövetségi kölcsön elnyerése ezzel szemben bizalmat keltett nyugati pénzügyi körökben, és további hitelek egész sora előtt nyitotta meg a kaput. 1929-ig, a nagy gazdasági világválság kezdetéig a különböző magáncégek, egyházak, önkormányzatok összesen mintegy 1,9 milliárd pengő hosszú, közép és rövid lejáratú hitelt vettek fel. A háború előtti kölcsönökkel együtt az ország adósságállománya így 1929 nyarára 3,5 milliárd pengőre emelkedett. Az egy főre jutó adósságállomány ekkor az egész térségben Magyarországon volt a legmagasabb.[212]

A megemelt összegű és az infláció megszűnésével értékállóvá váló adók, a létszámcsökkentések, valamint a népszövetségi kölcsön segítségével az 1924–25-ös gazdasági évtől az 1928–29-es gazdasági évig az állami költségvetés minden évben jelentős bevételi többlettel zárt. Ezt a többletet (az 5 év alatt összesen 931 millió pengőt) a kormány elsősorban beruházásokra fordította. A beruházások évi átlagos összege (200 millió pengő) elérte a történelmi Magyarország 1900 és 1910 közötti beruházásainak (100–200 millió korona, azaz 136–272 millió pengő) összegét.[213]

Az évi 200 millió pengő „pazarló" felhasználásáért Bethlent utólag igen sok támadás érte. A valóság ezzel szemben az, hogy az esetleg feleslegesnek tartható kiadások, mint például az új hivatali épületek építésére és a régiek renoválására (ide értve a lillafüredi építkezések 3,5 milliós tételét is) fordított összegek az összes beruházásoknak csak mintegy 10 százalékát tették ki. A beruházások 90 százalékának hasznossága viszont alig vitatható. Legtöbbet, mintegy 400 milliót infrastruktúrális jellegű célokra, az úthálózat bővítésére, a vasúti közlekedés és a távbeszélő-hálózat korszerűsítésére, valamint ármentesítési munkálatokra fordítottak. Az egyes termelési ágazatok (mezőgazdaság, hitelélet, bányászat, ipar) közvetlen támogatása közel 200 millió pengőre rúgott. Viszonylag sokat (122 milliót) juttattak a kulturális szférának. Ezen belül legnagyobb tétellel (46 millió) az elemi iskolai hálózat fejlesztése szerepelt, míg a felsőoktatás 22 milliót kapott. Szociális célokra, így például a közegészségügy korszerűsítésére és az ún. kislakásépítési akció támogatására együttesen 105 milliót fordítottak.[214]

A bevételi többlet kisebb részét Bethlen a tisztviselői fizetések emelésére használta fel. 1927-től a közalkalmazottak alsó kategóriái 1913-as béreik 100–110 százalékát, a középkategóriák mintegy 80 százalékát, az államtitkárok és miniszterek pedig régi béreik 70 százalékát kapták. Reálkeresetük ezzel összességében nemcsak elérte, hanem szerény mértékben meg is haladta a háború előttit. A húszas évek közepétől biztosított szociális jólét és biztonság, illetve a leépítések következtében képződött jelentős létszámú „kapun kívüli" tartalék léte együttesen azt eredményezte, hogy az állásban lévő állami tisztviselők vezetőik iránti engedelmessége és a kormányzat által megfogalmazott célok iránti odaadása erősödött. Ez a politikai konszolidáció egyik lényeges eleme és a rendszer egyik fontos jellemzője volt.[215]

A pénzügyi stabilizációval közel egy időben került sor az új vámrendszer kidolgozására és életbe léptetésére. Az 1921-ben bevezetett tilalmi rendszer az inflációs gazdálkodáshoz hasonlóan néhány évig előnyös volt, hosszabb távon azonban nem szolgálta a gazdaság érdekeit. Nemcsak az iparcikkek beáramlását akadályozta ugyanis, hanem a nyersanyagforgalmat is. Mindaddig, amíg a magyar gazdaság stagnált, ez nem jelentett különösebb hátrányokat, mert nyersanyagigényei korlátozottak

voltak. Az inflációs évek végére azonban egyre inkább fékező hatást kezdett kiváltani, mert a gazdaság fellendülésével a nyersanyagok iránti importszükségletek is megnőttek.

Az önálló vámtarifa kidolgozása során a tilalmi rendelkezések vitájához hasonlóan ismét élesen felvetődtek az ipar és a mezőgazdaság eltérő kereskedelempolitikai érdekei. A nagyiparosok szuper-védővámokat követeltek. A nagybirtokosok ezzel szemben 1922 nyaráig a vámok nélküli szabad kereskedelem, ezt követően pedig a mérsékelt vámvédelem álláspontján álltak. Ez utóbbi felfogást támogatta a kereskedelmi burzsoázia is.[216] Bethlen ezúttal is az ipar érdekeinek megfelelő védővámos irányzatot támogatta. „Ennek az országnak – jelentette ki 1923 nyarán – arra van szüksége, hogy végre maga dolgozza fel nyersterményeit, hogy véget vessen annak a szerencsétlen állapotnak, hogy a kivitt nyerstermékeket feldolgozott formában sokkal drágább áron legyünk kénytelenek visszahozni a fogyasztás kielégítésére."[217] A parlament néhány nappal későbbi ülésén, az agrárius Gaál Gasztonnal vitatkozva kifejtette azt is, hogy az iparfejlesztés terheit – legalábbis átmenetileg – szükségképpen a mezőgazdaságnak kell viselni. „Ha akarunk ipart, akkor magunkra kell vennünk azt, hogy átmenetileg a mezőgazdaság érdekei is bizonyos megterhelést szenvedjenek" – mondotta.[218]

Az 1925 januárjában bevezetett vámtarifa-rendelkezések átlagosan mintegy 30 százalékos vámvédelmet biztosítottak a hazai iparnak. Leginkább a fejletlen, de hazai nyersanyagbázissal rendelkező könnyűipari ágazatokat, így például a textilipart védték. Egyes ruházati cikkek importjára 50–75 százalékos vámtételeket is kivetettek. A némely ágazatában túlméretezett nehézipar átlagosan 20 százalékos vámvédelmet élvezett. Ezen belül előfordultak olyan jelentős árdrágító hatással rendelkező iparfejlesztési egyoldalúságok is, mint például az, hogy az import szöget és kapát 200 százalékos vám terhelte.[219]

Az új vámtarifa-rendszer bevezetésével a gazdasági élet újjászervezése befejeződött. Ezt követően a magyar gazdaság néhány esztendőn át a fellendülés időszakát élte. Bethlen gazdaságpolitikájából logikusan következett, hogy ez a fellendülés elsősorban az ipar területén mutatkozott meg. Az ipari termelés 1924 és 1929 között több mint 70 százalékkal emelkedett, s az 1929–1933-as világgazdasági válság előestéjén mintegy 12 százalékkal múlta fölül a háború előtti szintet. A mezőgazdaság ezzel szemben stagnált, illetve csak igen mérsékelten fejlődött. Bár a mezőgazdasági munkafolyamatok gépesítése megindult, a továbbra is jelentős munkaerő-túlkínálat miatt ez nem vett nagyobb lendületet. Az intenzív kultúrák lassan terjedtek; a talajerő-gazdálkodás pedig egyáltalán nem fejlődött. A legfontosabb termények hozamai így alig emelkedtek. Ezért a növénytermesztés szintje 1929-ben is csak 1-2 százalékkal haladta meg a háború előtti éveket.[220]

Az 1920-as években elért gazdasági fejlődés mértékét jól mutatja az egy főre jutó nemzeti jövedelem alakulása. Ez – a különböző számítások szerint – 1928–29-re 1920–21-hez képest 35–40 százalékkal, 1913-hoz képest pedig 10–14 százalékkal növekedett. Ez az emelkedés megfelelt a környező országok hasonlóképpen mérsékelt ütemű növekedésének. Jelentősen elmaradt viszont a nyugat- és észak-európai országok 1913-hoz viszonyítva gyakran 30–40 százalékos egy főre jutó nemzetijövedelem emelkedése mögött. És elmaradt a századforduló utáni igen dinamikus hazai fejlődés mögött is. Ez azt jelentette, hogy fejlettség és produktivitás szempontjából Kelet-Európán belül a magyar gazdaság az ország feldarabolása ellenére is megőrizte

korábban elért pozícióját. Nyugat- és Észak-Európához viszonyított történelmi lemaradása viszont (a környező országokhoz hasonlóan) fokozódott.[221]

A gazdaság fellendülésével párhuzamosan emelkedett a lakosság életszínvonala. A munkásság és a parasztság reálbérei a húszas évek utolsó harmadára megközelítették vagy elérték, sőt egyes esetekben túl is szárnyalták a háború előtti szintet. A gyári munkások reálbérindexe – az 1913-as értéket 100-nak véve – 1921-ben 69, 1924-ben 77, 1925-ben 90, 1926-ban 100, s 1929-ben 102 volt.[222] A mezőgazdasági lakosság jóléti indexe az 1923–24-es 81-ről 1928–29-re 100-ra emelkedett.[223]

A gazdaság újjászervezése, fellendülése és az életviszonyok változó mértékű, de kétségtelen javulása nagymértékben visszahatottak a politikai életre. A politikai konszolidáció befejezésének és a kiegyensúlyozott, nagyobb zavarok és válságok nélküli kormányzásnak az alapjait és feltételeit teremtették meg.

Kül- és belpolitikailag, valamint gazdaságilag is egyre inkább megszilárduló helyzetét 1924 végétől Bethlen arra használta fe, hogy a központi államhatalom szerepét alkotmányos úton tovább növelje, azaz kormányzati rendszerét újabb biztosítékokkal bástyázza körül. Első lépésként – 1924 novemberében – új törvényt fogadtatott el a fővárosi törvényhatóság működéséről (1924. évi XXVI. tc.). Ennek lényeges rendelkezései voltak, hogy a korábbi gyakorlattól eltérően a főpolgármestert a továbbiakban Horthy és a kormány három jelöltje közül kellett választani, valamint az, hogy a közgyűlés kinevezett tagjainak számát az addigi szám közel háromszorosára, 60-ra emelték.[224]

Ezzel egyidejűleg Bethlen létrehozta a kormánypárt fővárosi „tagozatát". Ebbe a Wolf-féle Keresztény Községi Párt mérsékeltjeit és a „nem szektárius liberálisokat" egyaránt invitálta. Az új párttal, melyet Bethlen a szélsőjobboldallal és a baloldallal egyaránt szemben álló konzervatív polgári egységfrontként képzelt el, a Gömböst támogató szélsőjobboldali Keresztény Községi Párt és a szociáldemokrata–liberális baloldali koalíció pozícióit egyaránt meg akarta ingatni. A szociáldemokraták és a radikálisok fővárosi „uralma" – foglalta össze a pártalakítás célját – csak akkor lesz elkerülhető, ha a hatalmon lévő Wolff-párt vezetői „nyíltan és őszintén békés jobbot nyújtanak azon liberális férfiaknak, akik a destrukciótól távol állanak".[225] Az 1925-ös fővárosi választások igazolták Bethlen félelmeit. A baloldali koalíció 131 mandátumával szemben Wolff pártja 91, a „középutas" új kormánypárt pedig csak 24 mandátumot szerzett. A kormánytámogató konzervatív-keresztény többséget tehát csak a kormány által kinevezett 60 városatyával lehetett biztosítani a székesfőváros közgyűlésében.[226]

Ugyancsak 1924 novemberében terjesztette a nemzetgyűlés elé Bethlen a házszabályok módosításának tervét. Ennek lényege az általános politikai kérdések fölötti viták, valamint az egyes felszólalások időtartamának korlátozása, továbbá a házelnök jogkörének a kiterjesztése volt. Politikai célja pedig az, hogy a mindenkori ellenzék kezéből a végeláthatatlan szócsaták fegyverét kicsavarja. Ez lényegében véve az 1920-ban hatálytalanított 1912–13-as Tisza-féle házszabályok visszaállítását jelentette. A házszabály-revízió beterjesztésével Bethlen olyasmit képviselt, amit mint ellenzéki politikus a háború előtt maga is élesen kritizált. Az ellenzék, amely tervezetét ugyanolyan vehemenciával támadta, mint annak idején ő maga Tisza javaslatát, nem is mulasztotta el ezt szemére vetni.[227]

A házszabály-revízió és általában Bethlen hatalombiztosító intézkedései elleni hatékonyabb fellépés érdekében a polgári demokraták többsége és a szociáldemokraták – felrúgva ezzel a Bethlen–Peyer-paktumban vállalt kötelezettségek egyikét – közös

szervezetben (Országos Demokratikus Szövetség) egyesültek. (Rassay pártja és néhány más mérsékelten ellenzéki liberális politikus ebben már nem vett részt.) 12 pontos programjukban többek között az általános és titkos választójog visszaállítását, a kormányzói poszt betöltésének időhatárokhoz kötését, demokratikus közigazgatást és új adórendszert követeltek.[228]

Az Országos Demokratikus Szövetség 1924 novemberében a háború előtti magyar parlamenti életre emlékeztető heves obstrukcióval fogadta a Tisza-féle házszabályok visszaállításának tervét. Ennek során – felhasználva a még húzódó Eskütt-per törvényszéki tárgyalásait – az ellenzéki képviselők ismételten rámutattak arra a kétértelmű és félreérthető szerepre, amelyet Bethlen az egész ügyben játszott. Feltételezni (bizonyítani nem) lehetett, hogy Bethlen nem az ügy felderítésére, hanem eltussolására törekedett. Továbbá azt is, hogy Eskütt 1922-es szabadon bocsátásáért letett óvadék előteremtését Bethlen is segítette. Az ügy rendkívül kínos mellékkörülményévé vált, hogy Bethlen legidősebb fia is protezsált kiviteli engedélyekért folyamodó személyeket.[229]

Az Eskütt-üggyel kapcsolatos parlamenti szócsaták során 1924. november 28-án Györki Imre szociáldemokrata képviselő hamis eskütétellel vádolta meg Bethlent. A házelnök erre megvonta tőle a szót. Botrány kerekedett, amelynek Bethlen Tisza István módján vetett véget. Györkit és a vele tartó tucatnyi szociáldemokrata képviselőt parlamenti őrséggel távolította el az Országházból.[230]

Az Országos Demokratikus Szövetség erre bejelentette, hogy passzivitásba vonul. 30 szociáldemokrata és polgári demokrata képviselő közel fél évig bojkottálta a parlament üléseit. Bizonyos engedmények, elsősorban a választások titkosságának visszaállítása fejében a baloldali ellenzék kész lett volna a visszatérésre. Bethlen azonban – a kölcsönt megkapva, s Angliát és Olaszországot maga mögött tudva – nem egyezkedett. Baloldali ellenzékének távollétét arra használta fel, hogy a házszabályok módosításával kapcsolatos javaslatát a csonka nemzetgyűléssel jogerőre emeltesse. 1924. december 11-én ez meg is történt. Az 1921–22-ben kiépített autoriter hatalmi rendszerébe ezzel egy újabb stabilitási tényező került. A demokratikus blokk politikai gyűléseken próbálta népszerűsíteni álláspontját, a kormány azonban rendre betiltotta rendezvényeit. A Szociáldemokrata Pártot ezenkívül azzal sújtotta, hogy átmenetileg megvonta a *Népszava* utcai árusításának jogát. Majd a szövetség sorainak szétzilálása céljából megjelentette a teljes szövegében addig ismeretlen Bethlen–Peyer-paktumot. Ezeknél is hatásosabb fegyvernek bizonyult azonban a fővárosi választások kiírása, s az új választójogi törvényjavaslat beterjesztése. Nyilvánvaló volt, hogy az ellenzék sem a választásokon való részvételtől nem fog tartózkodni, sem a választójogi törvényjavaslat vitájától nem tarthatja magát távol. A Demokratikus Szövetség pártjai így 1925. május 26-án a passzivitás feladása mellett döntöttek. Visszatérésüket, miután egyetlen lényeges engedményt sem sikerült kicsikarniuk, másként mint újabb politikai vereségként, alig lehetett értékelni.[231]

Bethlen 1925. március 6-án mutatta be választójogi törvényjavaslatát. A tervezettel kapcsolatos vitákban 1919 ősze óta most először fejtette ki és vállalta teljes nyíltsággal konzervatív politikai meggyőződését. Az „arany középút", az „igazi demokrácia", illetve az „igazi keresztény politika" ködös jelszavait ekkori nyilatkozataiban a „józan konzervatív politika" célkitűzése váltotta fel, amely a „család érinthetetlenségének", a „magántulajdon szentségének", valamint a valláserkölcs és a hazafiság elvein nyugszik, s amely a „tömegek túlsúlyával" szemben a „kvalitásnak", a „vezető középosztályoknak, az intelligens osztályoknak" biztosít irányító szerepet.

Kifejtette, hogy a magyar viszonyok közepette, ahol az iskolázott és vagyonnal rendelkező rétegek kisebbségben vannak az iskolázatlan és vagyontalan paraszti és munkástömegekkel szemben, „Azok a demokratikus intézmények, melyek Nyugaton beváltak és jól funkcionálnak, Magyarországon azt idéznék és idézik elő, hogy minden olyan demagógia, amely a szenvedélyekre apellál, felsőbb néposztályokkal szemben mindennap sikerre találhat."[232] A választásra jogosultak körének bővítése és különösen a titkosság általánossá tétele elől ezért a leghatározottabban elzárkózott. Az 1925. július 7-én elfogadott XXVI. tc. az 1922-es választójogi kormányrendelethez képest így egyetlen lényeges változtatást sem tartalmazott, hanem csak „törvényesítette" azt.[233]

1925 második felében, a választójogi törvény elfogadása után a belpolitikai élet érezhetően lecsendesedett. A kisgazdák – részben kielégítve és időközben vezérüket is elvesztve (1924-ben Nagyatádi meghalt) – izolálódtak; a szélsőjobboldal és a kormány közötti ellentétek mérséklődtek; a demokratikus blokk az elszenvedett vereségek hatása alatt reményvesztve felbomlott. Az év végi politikai csendet ekkor – teljesen váratlanul – egy újabb, s minden eddiginél nagyobb hullámokat verő politikai botrány törte meg: az ún. frankhamisítási ügy.

A frankhamisítás eredetileg szélsőjobboldali német katonatisztek ötlete volt. Miután azonban 1923. novemberi fegyveres puccsuk kudarcba fulladt, pénzhamisító tervüket is elejtették. Ötletüket ekkor a magyar szélsőjobboldal, személy szerint Windischgrätz Lajos herceg karolta fel. Elképzelésük az volt, hogy a hamis frankok értékesítéséből befolyt összegeket irredenta célokra fogják felhasználni. A titkos pénzhamisító „üzemet" az Állami Térképészeti Intézetben állították fel. 1924 első felében az „üzem" működni kezdett, s 1925 őszére mintegy 30–35 ezer db hamis 1000 frankos készült el. Értékesíteni azonban – mivel gyenge minőségűek voltak – egyet sem sikerült belőlük. A hollandiai értékesítéssel megbízott ügynök, Jankovich Arisztid rögtön megérkezése után lebukott és a francia–holland hatóságoknak azonnal vallomást tett. A néhány nap alatt nemzetközi botránnyá dagadó ügyet rendkívülivé és politikailag is igen kínossá az tette, hogy az egész ügy irányítója (Windischgrätz) egy volt miniszter, a hamisításnak helyet adó intézet reprezentatív elnöke (Teleki Pál) egy volt miniszterelnök, a hollandiai ügynök útnak indítója pedig az ország hivatalban levő főkapitánya (Nádosy Imre) volt. A későbbiekben dokumentumok kerültek elő arról is, hogy több más előkelő személyiség is részt vett az ügyben, vagy legalábbis tudott róla.[234]

A nyomozás első egy-két hetében Bethlen az egész ügy eltussolására, majd miután a francia rendőrség tudomására jutott adatok miatt ez lehetetlenné vált, Windischgrätz, Nádosy és néhány mellékszereplő feláldozásával annak gyors lezárására törekedett. A vizsgálatnak ebben a január közepéig tartó szakaszában olyan gyanú, hogy esetleg Bethlen is tudott volna a pénzhamisításról, nem merült fel. Franciaország és a hazai baloldal ekkor még egyaránt bízott benne, s remélték, hogy ez alkalmat fog szolgáltatni számára a szélsőjobboldallal való teljes leszámolásra. Jellemző, hogy Beneš, aki eddig és ezután is a legtöbb borsot törte Bethlen orra alá, 1926. január 10-én még kizártnak tartotta, hogy Bethlen részt vett volna az akcióban vagy tudott volna róla. „A magyar miniszterelnök – közölte a prágai angol követtel – túl intelligens ahhoz, hogy ilyesmivel, ami annyira árt az ország érdekeinek, kapcsolatban lett volna."[235]

A magyar kormánynak és személy szerint Bethlennek ez a kedvező megítélése január végére gyökeresen megváltozott. Ezt az okozta, hogy – ma sem tudni, hogyan

– az ellenzék tudomást szerzett arról, hogy Bethlen egyáltalán nem Jankovich december közepi letartóztatását követően értesült először a pénzhamisításról, hanem már november végén. Ez rendkívül kínos helyzetbe hozta. Kiderült, hogy a sajtónak és a külföldi követeknek adott addigi nyilatkozatai, melyekben kategórikusan tagadta, hogy tudott volna az ügyről, valótlanságok voltak. Ennek alapján a kormány kezdeti tétovaságát is teljes joggal bűnpártolásnak lehetett minősíteni. Minderre fény derülvén a kormány és Bethlen ellen január végétől minden addiginál hevesebb ellenzéki kampány indult. A fölbomlott Demokrata Szövetség pártjai, valamint az intranzigens legitimisták ismét Bethlen lemondását követelték. Az oktobrista és szociáldemokrata emigráció nevében ugyanezt sürgette Párizsban Károlyi Mihály, Garami Ernő és Linder Béla is. A fajvédők viszont – 1923 óta először – szorosan a kormány mögé sorakoztak. Nem vonta meg bizalmát Bethlentől Horthy sem, noha a baloldal és a legitimisták megpróbálták erre rávenni.[236] Februárra módosult Bethlen nemzetközi megítélése is. Anglia és Olaszország ugyan továbbra is csak benne tudott gondolkodni, ám Csehszlovákia és Franciaország véleménye radikálisan megváltozott, s az emigráció és a hazai ellenzék álláspontjához közeledett. „...nemcsak Teleki gróf, hanem Bethlen gróf is nyakig belekeveredett az ügybe", s ezért „az egyetlen megoldás egy centrumkormány létrehozása" – nyilatkozta március elsején Beneš.[237] A csehszlovák külügyminiszter véleményét az angol követ március végén így foglalta össze: Beneš úr „súlyosan vétkesnek tartja az ügyben Bethlen grófot, és azt szeretné, hogy adja át helyét valaki másnak. Egyetért azzal, hogy az új kormány valószínűleg reakciósabb lesz a jelenleginél, de a maga részéről jobbnak tart egy becsületes reakciós kormányt, mint egy »haladó machiavellistát«".[238] A Bethlen-kormány indirekt eszközökkel történő megbuktatását javasolták Briand elnöknek a Quai d'Orsay szakértői is 1926. február 23-i összeállításukban.[239] Bethlen nemzetközi támogatóinak és ellenfeleinek tábora – mint 1921-ben és 1923–24-ben – ezzel ismét összeállt.

A frankhamisítási botrány s különösen saját szerepének és ezzel kapcsolatos hazugságainak napvilágra kerülése Bethlent eléggé megviselte. A miniszterelnöki palotában – jelentette a *Világ* már január 5-én – „...a második királypuccs óta nem uralkodott olyan izgatott hangulat, mint ma délelőtt".[240] A hónap végén, amikorra a bűnpártolás ténye kiderült, Bethlen „fizikailag is lesújtottnak látszott".[241] Február elején, amikor az ellenzék Horthyt is megpróbálta ellene hangolni, megfordult fejében a lemondás gondolata is. Ezekben a napokban az angol és az olasz követtel egyaránt közölte: csak akkor marad, ha London és Róma jóindulatára és támogatására továbbra is számíthat.[242]

Bethlen távozása vagy maradása szempontjából döntő jelentőséggel bírtak a Népszövetség és a Nagykövetek Tanácsának március eleji ülései, ahol a népszövetségi kölcsön felvételekor előírt pénzügyi ellenőrzés feloldásáról vagy fenntartásáról, illetve a Térképészeti Intézet szerepét ürügyül használva egy szigorú katonai vizsgálat lehetőségéről kellett a nagyhatalmaknak dönteni. Súlyosan elmarasztaló döntések esetén Bethlen nem maradhatott volna a helyén. A hazai baloldal és az emigráció várakozásaival szemben azonban ilyesmikre nem került sor. Az angol–olasz „tengely" egyértelmű és megingathatatlan álláspontja miatt a Nagykövetek Tanácsa egyszerűen ad acta tette a Magyarország katonai potenciáljának felülvizsgálatát kérő francia javaslatot. A Népszövetség pedig halasztó határozatot hozott. A szervezet március eleji ülésszakán az angol és az olasz külügyi államtitkárok biztosították Bethlent, hogy „a legnagyobb érdek fűződik ahhoz, hogy a jelenlegi kormány a

helyén maradjon". Chamberlain angol külügyminiszter ehhez hozzátette: Anglia nemcsak Magyarország pénzügyi ellenőrzésének a feloldását támogatja, hanem a trianoni békeszerződésben előírt katonai kontroll mielőbbi megszüntetését is szorgalmazni fogja.[243]

A Genfből hazatérő Bethlen ellen a baloldal, s különösen Andrássyék újabb támadást készítettek elő. Az ellenzék azt állította, hogy Bethlen nem 1925 novemberében, hanem már 1923-ban, a kezdet kezdetén értesült a frankhamisítási tervről, s hogy jóvá is hagyta azt. Ez minden korábbinál súlyosabb vád volt, amit ha megfelelően bizonyítani tudtak volna, Bethlen minden bizonnyal eltűnt volna a politika süllyesztőjében. Az egyik „koronatanú", Hír György szavahihetőségéhez azonban erős kétség fért, a másik koronatanú, Rába György pedig utóbb visszavonta terhelő állításait.[244] Az elfogulatlan szemlélő így sem akkor nem tudta, sem ma nem tudhatja teljes egyértelműséggel eldönteni, hogy kinek volt igaza? Teleki Pál azt állította, hogy amikor az irredenta egyesületek vezetőjeként 1923-ban tájékoztatta Bethlent a tervről, akkor ő „dühbe gurult" és utasította Nádosyt az akció megakadályozására.[245] Ezzel szemben Hír György azt vallotta, hogy 1923-ban Bethlen nemcsak jóváhagyta a vállalkozást, hanem írásos „salvus conductus-t" (ami egyébként sohasem került elő) is adott a hamisítóknak.[246]

Mivel elképzelhetetlennek tartjuk, hogy a más vonatkozásban annyira realista Bethlen áldását adta volna egy ilyen kalandor vállalkozáshoz, a magunk részéről Teleki verzióját tartjuk hihetőbbnek. Ezt valószínűsíti a legitimista, tehát Bethlen iránti elfogultsággal alig vádolható gróf Sigray Antal vallomása is. Ő azt állította, hogy amikor 1925 és 1926 fordulóján ez a kérdés közte és Windischgrätz között felmerült, a herceg így nyilatkozott: „Bethlen tudott róla, de az igazat meg kell mondani, hogy Bethlen ellene volt".[247]

Bethlen politikai felelősségének, sőt bűnpártolásának a tényéhez azonban semmi kétség sem fért. Egy egészséges szellemű demokratikus rendszerben valószínűleg ennyi is elég lett volna a bukáshoz. Magyarországon azonban, ahol a nemzeti közvélemény Trianont olyan égbekiáltó igazságtalanságként könyvelte el, hogy azzal szemben még a pénzhamisítást is megengedhetőnek, sőt hazafias cselekedetnek tartotta, ennek éppen ellenkezője történt. A frankhamisítókkal szemben „szolidáris" és elnéző miniszterelnök pozíciója nemcsak hogy nem gyöngült meg, hanem inkább megerősödött. 1926 második felében, miután a folyamatos angol-olasz nyomásnak engedve Franciaország kisebb megszorításokkal végül hozzájárult a pénzügyi ellenőrzés feloldásához, a miniszterelnökséget szinte elárasztották az üdvözlő táviratok és felkérések, hogy Bethlen fogadja el a különböző vidéki városok díszpolgárságát. „Bethlen pozíciója – jelentette ezzel kapcsolatban június közepén az angol követ – biztosabb, mint valaha volt, s a tetlegesség, amelyet Justhtól elszenvedett (a fiatal demokrata emigráns a Népszövetség üléséről távozó Bethlent formálisan felpofozta [R.J.]), meglehetősen nagy szimpátiát ébresztett iránta."[248] A Bethlen iránti elfogultsággal egyáltalán nem vádolható francia követ ugyanekkor így jellemezte a helyzetet: „A Magyarország pénzügyi ellenőrzését illető genfi határozatok itt nem okoztak nagyobb csalódást. A hivatalos sajtó úgy tálalja azokat, mint a kormány teljes győzelmét. ...az ellenzéki újságok sokkal kevésbé hízelgő értékelései semmiféle izgalmat nem váltottak ki a szélesebb közvéleményben. Az általános vélemény az, hogy Bethlen gróf, aki szorult helyzetéből kimászva ezúttal ismét tanújelét adta közismert ügyességének, olcsón úszta meg az ügyet. Az »átlag magyar« ebből azt a következ-

tetést vonja le, hogy mindent összevetve erősen ésszerűtlen lenne egy ilyen okos államférfi bukását kívánni."[249]

1925 végére a rendszer hazai és külföldi ellenzéke is felismerte, hogy Bethlen-ellenes harcuk újabb csatáját is elvesztette. A vereség beismerésének tekinthető, hogy Garami Ernő, aki Károlyi és Jászi mellett a demokratikus emigráció harmadik legtekintélyesebb alakjának számított, 1926 augusztusában kihallgatást kért a párizsi magyar követtől. A beszélgetés során Garami kijelentette, hogy szeretne hazatérni és a szociáldemokrata parlamenti csoport élére állni.[250]

Az egyértelmű angol és olasz támogatás, Horthy bizalma és a „nemzeti" közvélemény rokonszenve ellenére 1926 őszén Bethlen a lemondás, illetve a politikától való átmeneti visszavonulás gondolatával foglalkozott. Az elmúlt 5 és fél évben, amióta a kormányt vezette, s különösen a frankügy kirobbanását követő hónapokban idegileg kimerült és szellemileg, fizikailag egyaránt elfáradt. Úgy érezte, hogy pihennie kell. Másik indoka, amiért Horthytól körülbelül egy évre felmentését kérte, külpolitikai természetű volt. Feltételezte, hogy a megromlott francia–magyar viszony távozásával érdemben javítható lesz. Az elkövetkezendő egy évben – prognosztizálta – „nagy események" sem a kül-, sem a belpolitikában nem várhatók. A rutinszerű miniszterelnöki feladatok ellátására pedig a kormány több minisztere is alkalmas. A katonai ellenőrzés beígért megszüntetésére is gondolva feltételezte viszont, hogy körülbelül egy év múlva megkezdődhet az igazi „külpolitikai munka", Trianon „likvidálásának" előkészítése. Bejelentette, hogy erre a feladatra kész külügyminiszterként viszatérni, s a későbbiekben, „ha érik a helyzet", a miniszterelnökséget is átveszi.[251]

Bár kétségtelen, hogy Bethlen valóban kimerült és pihenni szeretett volna, Horthy kérésére végül mégis maradt. A kormány október 14-i lemondása így merő formalitás volt, amely egyedül arra szolgált, hogy a frankhamisításban leginkább kompromittálódott belügyminiszter, Rakovszky Iván külön indoklás nélkül kiválhasson a kabinetből.

A kormány október 15-i újjáalakulását követő hetekben Bethlen ellenállás nélkül beépítette 1921–22-ben megalapozott, 1924–25-ben pedig továbbfejlesztett kormányzati rendszerébe az utolsó stabilitási tényezőt. A képviselőház mellé felsőházat szervezett. Célja ezzel az volt, hogy a törvényhozás menetébe még egy „biztonsági féket" építsen, s a törvényhozás konzervativizmusának folyamatosságát és állandóságát így válsághelyzetek esetére is biztosítsa. A legitimisták szétforgácsolódása következtében valószínű, hogy ezt a szerepkört a régi főrendiház is tökéletesen ellátta volna. Ez azonban szögesen ellentmondott volna egyfelől az arisztokrácia 1919 után bekövetkezett s Bethlen által is csak fékezni, de nem visszafordítani tudott háttérbe szorulásának, másfelől a nagypolgárság és a középrétegek s ezen belül elsősorban a „keresztény középosztály" megnövekedett társadalmi súlyának és politikai hatalmának. Az 1926. évi XXII. tc. ezért az 1921-es törvényjavaslat szellemében jelentősen csökkentette az egyházi főméltóságok és az arisztokraták felsőházi helyeit, s egyúttal teret biztosított a nagytőke és a középrétegek, elsősorban az értelmiségi elit képviselőinek.

A felsőházba örökös jogon, méltóság vagy hivatal alapján s végül választás vagy kinevezés útján kerülhettek a tagok. Örökös jogon tagjai lettek a felsőháznak a Habsburg-Lotaringiai családnak állandóan az ország területén lakó 24 éven felüli férfitagjai. Méltóság vagy hivatal alapján 31 egyházi vezető (köztük a két zsidó főrabbi) és 16 világi főméltóság (koronaőrök, a legfőbb bíróságok vezetői, a honvédség vezér-

kari főnöke stb.) kapott felsőházi helyet. 40 tagot a kormányzó nevezett ki, további 152 helyet pedig a törvényhatóságok és a különböző érdekképviseletek töltöttek be választással. A felsőházat a képviselőházhoz hasonlóan megillette a törvénykezdeményezés joga. Ha az alsóház által elfogadott törvényjavaslatot nem találta megfelelőnek, két ízben is a két ház megfelelő bizottságai együttes ülésének az összehívását kezdeményezhette új javaslat elkészítése céljából.[252]

Közvetlenül a felsőházról szóló törvény elfogadása után, 1926. november 15-én Horthy feloszlatta a II. nemzetgyűlést, s az 1925-ben elfogadott választójogi törvény alapján képviselőházi választásokat írt ki. Az 1926. december 14–15-én megtartott választások a kormánytámogató erők nagy győzelmével és az ellenzék erősebb-gyengébb fokú vereségével végződtek. 1922-höz képest a kormánypárt mandátumainak száma 144-ről 177-re, a kormánytámogatóké pedig 20–25-ről 42-re emelkedett. A huszas évek elején még 80–85 fős ellenzék száma viszont 33–34-re csökkent. A jobboldali, ún. keresztény ellenzék pártjai közül teljesen szétforgácsolódott Andrássy és Friedrich legitimista pártja. A parlamentben mindössze négyen maradtak közülük. A fajvédők száma 7-ről 4-re csökkent, a szélsőjobboldali keresztényszocialisták pedig teljesen eltűntek a képviselőházból. A baloldali ellenzéket ugyancsak súlyos vereségek érték. Az MSZDP 24 mandátum helyett csak 14-et, a különböző liberális és demokrata polgári pártok pedig 20 helyett csak 10-et szereztek.[253]

Az ellenzék vereségét és a kormányzati erők győzelmét a régebbi történeti munkák többnyire az adott választási rendszerrel, a „választási terrorral" és a „választási csalásokkal" magyarázták.[254] Kétségtelen, hogy mindezek ezúttal is játszottak valamelyes szerepet. Tekintve azonban, hogy a választójog és a választási rendszer 1922-höz képest érdemben nem változott, kézenfekvő feltételezni, hogy a különbségek alapvető okai nem ezek, hanem a kormánypárt és személy szerint Bethlen presztízsének a növekedése, illetve az ellenzék tömegbefolyásának a csökkenése voltak. Ebben az eredményes stabilizáció, a gazdasági fellendülés, az életszínvonal-emelkedés, továbbá a kormány, illetve Bethlen 1921 és 1926 közötti politikai sikerei játszottak szerepet.

Az ország hangulatának módosulását jól mutatta a titkos körzetekben 1922-ben és 1926-ban leadott szavazatok megoszlása közötti különbség. Az átrendeződés legnagyobb vesztese a Szociáldemokrata Párt lett, amely az 1922-es 208 ezer szavazattal szemben 1926-ban csak 105 ezret kapott. Kisebb mértékben, de csökkent a polgári baloldalra leadott szavazatok száma is. A kormánypárt és a kormánytámogató pártok titkos kerületekben szerzett mandátumainak száma így 16-ról 22-re emelkedett, az ellenzéki pártoké pedig 30-ról 26-ra csökkent.[255] Mindezek alapján úgy véljük, hogy nem nagy túlzás Bethlen egyik liberális kritikusának, Madarassy-Beck Gyulának az az 1929-es megállapítása, hogy „Ebben az időben tényleg Bethlen-párti volt az országnak igen tekintélyes többsége", s hogy ebben az időszakban valószínűleg egy „titkos és széles körű választás is Bethlen Istvánnak biztosított volna majoritást a parlamentben".[256] A mértékadó személyiségek közül ugyanígy vélekedett erről Apponyi Albert is.[257]

Nemcsak az ellenzéki képviselők számának összezsugorodása mutatta azonban Bethlen kormányzati rendszerének a megerősödését és személyes tekintélyének a megszilárdulását, hanem az ellenzék átstrukturálódása és „ellenzékiségének" mérséklődése is. 1926 végétől a rendszer következetes kritikájára tulajdonképpen csak a Szociáldemokrata Párt vállalkozott. A polgári baloldal és a szélsőjobboldal viszont egyre inkább „leszerelt" Bethlen előtt. A liberális demokraták közül többen (Bárczy

István, Sándor Pál, Ugron Gábor stb.) nyíltan Bethlen táborába mentek át. Vázsonyi Vilmos Nemzeti Demokrata Pártja pedig egyesült a Bethlen iránt már korábban is „megértőbb" Rassay Károly pártjával.[258]

A szélsőjobboldal, elsősorban a fajvédők fegyverletétele még teljesebb és látványosabb volt. Érzékelve, hogy a Fajvédő Párt nemcsak hatalomra nem kerülhet, hanem a szociális feszültségek enyhülése és a viszonyok általános normalizálódása következtében bázisa is megrendült, a frankhamisítási ügy lezárulásának heteiben Gömbös látványosan behódolt Bethlennek. „Fajtestvéri szeretettel tekintek Bethlen István gróf miniszterelnökre, akinek férfias cselekedeteivel már eddig is sikerült a magyar nemzet eddig ellenkező és széthúzó táborát egységbe kovácsolnia" – nyilatkozta 1926 nyarán. Kijelentette azt is, hogy „A fasiszta ideát nem lehet átültetni Magyarországra", s hogy ezért mi sem áll távolabb tőle, mint hogy „magyar fasiszta vezér legyen".[259] Ezt követően Gömbös ismét Bethlen „kedves barátjává" vált; meghívást kapott a miniszterelnöki vacsorákra; s a miniszterelnökség „rendelkezési alapjai" is megnyíltak a rendszeres pénzügyi támogatás nélkül egyre jobban sorvadozó fajvédő sajtó és szervezetek támogatására.[260] A szélsőjobb keresztényszocialista csoportja látványos behódolás nélkül, csendben csatlakozott a kormánytámogató Keresztény Nemzeti Gazdasági és Szociális Párthoz.

Az 1926-os választásokat megelőző és a választásokat követő programbeszédeiben Bethlen ismételten ígéretet tett a szabadságjogok további kiterjesztésére.[261] Az 1927 és 1931 közötti közel fél évtizedben, ameddig Bethlen még hatalmon volt, mindezekből azonban semmi sem valósult meg. Ezért az ellenforradalom politikai rendszerének kialakulását és megszilárdulását a felsőház 1926-os felállításával és az 1926-os választásokkal befejezettnek tekinthetjük.

Az ellenforradalom belpolitikai konszolidációjának eredményeként létrejött hatalmi rendszer társadalmi szempontból a nagybirtokosság, a nagypolgárság, valamint az úri középbirtokosság és a felső katonai és államhivatalnoki csoportok kompromisszumán alapult. A nagyburzsoázia liberális és konzervatív-liberális, a földbirtokosság konzervatív-liberális és konzervatív, a katonai-bürokrata réteg pedig mindezek mellett jobboldali radikális tendenciákat is képviselt. E sajátos szövetséget a három réteg közös antidemokratikus érdekei tartották össze. A kispolgárság, a birtokos parasztság és a munkásság érdekérvényesítési lehetőségei korlátozottak voltak, a szegényparasztság előtt pedig szinte minden ilyen lehetőség bezárult. A kormányhatalom társadalmi és tömegbázisa tehát a dualizmus időszakához képest szélesedett, de a nyugati és az első világháború után kialakuló közép-európai demokráciák kiterjedtebb és szilárdabb társadalmi megalapozottságát az 1920-as években sem érte el.[262]

Politikai intézményeit és azok működését tekintve a bethleni konszolidáció kormányzati formája korlátozott polgári parlamentarizmus volt. A törvényhozás, végrehajtás és bíráskodás 1918 előtti hármassága az 1920-as évek közepére alapvetően helyreállt. Az országban szélsőjobboldali, liberális-demokrata, polgári demokrata és szociáldemokrata ellenzéki pártok működhettek, amelyek a parlamentben és a nyilvánosság előtt egyaránt kifejthették és hirdethették véleményüket. A hatalmi rendszerbe épített „biztonsági elemek", azaz az alapvetően liberális típusú parlamentáris intézményrendszer autokrata működtetése miatt ugyanakkor nem volt reális lehetőség arra, hogy a konzervatív kormánypárt megbukjon, s a társadalom esetleges többségi véleményének megfelelően egy szélsőjobboldali vagy baloldali demokratikus koalíció kerüljön hatalomra. Ennek következtében a törvényhozó és végrehajtó ha-

talom sem különült el olyan mértékben, mint ahogy az a klasszikus liberalizmus elvei szerint kívánatos lett volna. A konszolidált ellenforradalom hatalmi rendszerében tehát polgári parlamentáris és autokrata elemek keveredtek.

Az 1920-as évek állam- és kormányzati rendszere a fasizmus legfontosabb ismertetőjegyeivel (a többpártrendszer és a parlamentarizmus felszámolása, az állami bürokrácia fölé rendelt hierarchikus felépítésű nagy tömegpárt léte, monopolhelyzetet élvező és az emberi élet minden szféráját lefedni és szabályozni kívánó párt- és állami ideológia, totális terrorrendszer) nem rendelkezett. Sőt bizonyos szempontból még a húszas évek utolsó harmadától kialakuló kelet-európai autoriter államoknál is pluralistább és toleránsabb volt. Az 1945 utáni magyar történetírás ennek ellenére sokáig a bethleni konszolidációt is fasizmusként értékelte. Ez megfelelt a két világháború közötti kommunista véleménynek, s politikailag az 1949 utáni rendszer legitimációját szolgálta. Az 1970-es évekre ez a felfogás meghaladottá vált, s előtérbe került a rendszer konzervatív jellegzetességeinek hangsúlyozása.[263]

A magyar és a nemzetközi szakirodalom felfogásának alakulását döntően befolyásolta és ma is befolyásolja C. A. Macartney angol történész véleménye, aki 1956-ban megjelent nagy munkájában Horthyt és Bethlent egyaránt konzervatív politikusként mutatta be, rendszerüket pedig konzervatív-autoriter típusú parlamentarizmusként írta le. Az angolszász és német összefoglalások lényegében ma is Macartney minősítését ismétlik. A különbség az egyes munkák között csupán annyi, hogy míg az angol professzor a hangsúlyt a konzervativizmusra tette, az újabb feldolgozások olykor a rendszer autoriter, máskor liberális vonásait emelik ki.[264]

ARCCAL A REVÍZIÓ FELÉ

A nemzetközi viszonyok alakulásának kényszerítő logikájához alkalmazkodva 1923 közepére-végére Bethlen belátta, hogy a revansista politika átmenetileg minden nemzetközi támaszát elvesztette. A revansista elképzelések elejtése mellett szólt az ország súlyos gazdasági helyzete, illetve ezzel összefüggésben a népszövetségi kölcsön 1924-es felvétele is, amelynek odaítélése és feltételrendszere kizárólag a győztes nagyhatalmaktól függött. „Nem mehetünk ... olyan útra, mely járhatatlan, legalább még ma járhatatlan" – érvelt Bethlen 1924–26-ban mindazokkal a kormánypárti és szélsőjobboldali politikusokkal szemben, akik egy aktívabb és merészebb külpolitikát követeltek. Az elmúlt három-négy év diplomáciai kudarcaira utalva szinte már oktatta a kellő külpolitikai horizonttal nem rendelkező „nemzeti" közvéleményt és képviselőket: a magyar revíziót pillanatnyilag egyetlen győztes nagyhatalom sem támogatja; a legyőzött államok blokkja – elsősorban Németország teljesítési külpolitikája miatt – egyelőre illúzió; a kisantant-országok a legmérsékeltebb határmódosítást sem fogadják el, és szövetségük az adott körülmények között megbonthatatlan.[265] Várnunk kell tehát arra – tette hozzá más alkalommal –, hogy a revízió „előfeltételei az európai politikai helyzetben adva legyenek". Addig, amíg ez meg nem történik, s addig, amíg Magyarország belpolitikailag meg nem szilárdul és gazdaságilag meg nem erősödik – hangoztatta – „Magyarország számára az egyetlen lehetséges külpolitika a türelmes várakozás".[266]

Persze a magyar diplomácia a „türelmes várakozás" éveiben sem tétlenkedett. A revízióra való csendes felkészülés eszköztárához tartozott a nagyhatalmak „ráhangolása" a revízióra, a Magyarországot ért igazságtalanság állandó emlegetése s a kü-

lönböző országok rokonszenvének megszerzése vagy megőrzése. A Nyugat, elsősorban Franciaország és Anglia felé Bethlen változatlanul azt hangsúlyozta, hogy Németország és „Oroszország" előbb vagy utóbb visszanyerik régi erejüket, s miután ez megtörténik, arra fognak törekedni, hogy „Közép-Európát befolyási övezetekre osszák". Ez – próbálta „orientálni" a francia követet – úgy lenne megakadályozható, ha az érdekelt kisállamok, elsősorban Lengyelország, Románia és Magyarország, de mellettük esetleg Csehszlovákia is, szoros szövetségre lépnének. Ennek egyetlen akadálya a magyar területi követelések merev elutasítása, aminek – zárta gondolatmenetét – fatális következményei lesznek az egész térségre nézve.[267] Ez a beszélgetés 1925 novemberében zajlott le Bethlen és a francia követ között. Alig fél év múlva, 1926 áprilisában a nyilvánosság előtt is megismételte eszmefuttatását. „Mi ma olyan világosan még nem láthatjuk azt, hogy a volt Monarchia területén alakult kis államok végeredményben részben orosz, részben német vazallusokká válhatnak, mert a nagy harcban nemcsak a Monarchia daraboltatott fel, de elbukott az orosz birodalom, mely egy évtized óta a forradalom perzselő lángtengerében él. (...) De meddig fog ez az állapot tartani? Gondolkodó ember előtt nem kétséges, hogy a nagy orosz nemzet előbb vagy utóbb újból világpolitikai tényezővé válik, és a nagy német nemzet is kiheveri az őt ért veszteséget. Mi magyarok nem akarunk orosz vazallusokká válni, és bármennyi történelmi és kultúrkapocs is fűz Németországhoz, függetlenségünket ebben az irányban is meg kell őriznünk, éppúgy, mint azt tettük ezer éven keresztül. Mi magyarok akarunk maradni, és független nemzeti életet élni" – mondotta a Tisza István 65. születésnapja alkalmából rendezett emlékünnepségen.[268]

A térség jövőjével kapcsolatos pesszimista vízióját francia és angol „beszélgetőpartnerei" általában eltúlzottnak tartották. De ha gondolatmenetét általánosságban még el is fogadták, a revízióról akkor sem akartak hallani. A francia követ például 1925 novemberében a határok szerepének fokozatos csökkenésére való utalással hárította el a konkrétumokba való bocsátkozást, a Quai d'Orsay pedig a burgenlandi kérdés lezárulása óta következetesen azt az álláspontot képviselte, hogy a „Magyarország és Franciaország közötti normális viszony alapvető felvétele a trianoni békeszerződés előírásainak lojális végrehajtása és betartása".[269]

Franciaországtól eltérően Anglia 1921 végétől folyamatosan magyarbarát politikát folytatott. Ez azonban főleg gazdasági téren nyilvánult meg, s addig sohasem terjedt, hogy a revízió ügyét is felkarolta volna. A határok megbolygatását London Párizshoz hasonlóan (talán kevesebb merevséggel) ellenezte. A legtöbb, amit e tekintetben az angol kormánytól Bethlen kapott, az Chamberlain külügyminiszter egy 1925. végi négyszemközt tett kijelentése volt. Az angol feljegyzés szerint ez így hangzott. „Magyarországnak minden joga megvan ahhoz, hogy fenntartsa reményét határainak majdani kiigazítására." Az angol politikus ezt a „majdani" határkiigazítást a szomszéd államokkal történő megegyezés és megbékélés folyamatának részeként képzelte el.[270]

A magyar külpolitika második számú támogatója Anglia után hagyományosan Olaszország volt. A burgenlandi kérdés lezárulása, a népszövetségi kölcsön megszerzése és a frankhamisítási ügy során ez egyaránt megmutatkozott. 1923 tavaszán Mussolini és Contarini közölték Bethlennel azt is, hogy Magyarország néhány év múlva a revízió kérdésében is számíthat Róma segítségére.[271] A bíztató jelek ellenére az olasz–magyar viszonyban 1924–25-ben bizonyos mértékű elhidegülés következett be. Ennek okai az 1924. januári olasz–jugoszláv és az 1924. júliusi olasz–csehszlovák barátsági és együttműködési szerződések voltak. Olaszország ezeket

azért kötötte, hogy a francia külpolitikát ellensúlyozandó kiterjessze befolyását a kisantantra. Az olasz külpolitika status quo-ellenes magyar–bolgár–albán orientációja ennek megfelelően átmenetileg háttérbe szorult.

A Csehszlovákia-ellenes szorosabb együttműködés tervét ugyan feladva, de továbbra is jó kapcsolatokra törekedett Bethlen Németországgal. 1923 és 1924 fordulóján, a háború utáni német gazdasági válság mélypontján a Magyar Vöröskereszt útján élelmiszer- és ruhaszállítmányokat küldetett a német lakosságnak.[272] Gesztusának értékét fokozta, hogy a magyar gazdaság ezekben a hónapokban legalább olyan mély válsággal küszködött, mint a német. A későbbiekben – például 1925 folyamán – ismételten kölcsönös véleménycserét és a két ország külpolitikájának folyamatos egyeztetését ajánlotta a német vezetőknek. Szemben a nyugati országok és Olaszország felé folytatott propagandájával, melynek lényege a térséget fenyegető „kettős veszélyre" való hivatkozás volt, a német diplomaták előtt a két országot összekötő momentumokra, a „fegyverbarátságra" és a „sorsközösségre", valamint a szláv veszélyre helyezte a hangsúlyt. „A mutatis mutandis egyforma békeszerződések és a nagy-, illetve a kisantanttal szembeni azonos beállítódás Németországot és Magyarországot megbonthatatlan sorsközösség formájában szövetségessé tették. Minden magyar meg van győződve arról, hogy Magyarország újbóli felemelkedése csakis Németország oldalán sikerülhet. Noha a két ország hivatalosan ma nem léphet szövetségre, a régi szövetségesi érzés minden magyar hazafi szívében mély gyökereket vert" – jelentette például az 1925. március eleji beszélgetésükön elhangzottakat a német követ.[273] A szorosabb német–magyar együttműködés tervét azonban, amelyre Bethlen ismételten javaslatot tett, Stresemann és munkatársai időszerűtlennek és német szempontból teljesen értéktelennek tartották, s ezért udvariasan elutasították. „Az, hogy a német érdek egybeesne egy magyar felszabadító háborúval, a dolgok jelenlegi állása szerint alig képzelhető" – válaszolt a fenti követi jelentésre Köpke külügyminisztériumi igazgató 1925 áprilisában.[274]

Bethlen elvszerűséggel alig vádolható külpolitikájának új fejleménye volt, hogy 1924–26-ban a Szovjetunió felé is kapcsolatokat próbált kiépíteni. Ebben két szempont motiválta. Egyrészt a szovjet piac korlátlan felvevőképessége, amely a magyar gyáripar legtöbb értékesítési nehézségét megoldhatta volna. Másrészt az a körülmény, hogy Moszkva nem ismerte el a Párizs környéki békéket, s Besszarábia elcsatolása miatt Romániával nyílt határvitában állt. Bethlen feltételezte, hogy a besszarábiai kérdés Szovjetunió javára történő megoldása Erdély hovatartozásának a felülvizsgálatára is befolyással lehet. A két ország belpolitikai berendezkedése között persze óriási különbségek mutatkoztak, s Bethlen antikommunizmusa sem enyhült 1919 óta. Ez azonban – úgy tűnik – a legkevésbé sem feszélyezte. „... külpolitikai kérdésekben – fejtette ki a parlamentben – nincs helye a szentimentalizmusnak", és ezért „A magyar kormányt ... nem szabad szentimentális motívumoknak vezetniök". „Nem volnék méltó erre a helyre – tette hozzá –, ha nem tudnék felülemelkedni ilyen érzelmi szempontokon."[275]

A legnagyobb titokban folyó tárgyalások, melyekről csak igen kevesen tudtak, 1924 őszére az egyezménykötés stádiumához érkeztek. A diplomáciai és konzuli érintkezés felvételéről szóló szerződést szeptember 5-én, a kereskedelmi forgalommal kapcsolatos megállapodást pedig szeptember 12-én írták alá.[276] Az egyezmények aláírását a minisztertanács október 10-én jóváhagyta. Ezt a parlamenti és kormányzói szentesítésnek kellett volna követnie. Ha ez is megtörténik, s a következő évben Bethlen fogadta volna a Budapestre akkreditált szovjet követet, egészen bizo-

nyosan az orosz és a magyar nép egymásrautaltságáról meg a két ország közötti történeti érintkezésekről beszélt volna, s a Romániával szembeni érdekazonosságra való utalás mellett valószínűleg megemlítette volna a perspektivikus német expanzió elleni együttműködés szükségességét is.

Az aláírt egyezmények ratifikálására és így a szovjet követ fogadására azonban végül nem került sor. Ennek egyik oka az 1924 októberében hatalomra került konzervatív angol kormány nyíltan meghirdetett szovjetellenessége volt.[277] A közeledés meghiúsulása másik s a fentinél fontosabb okának a szeptember végén nyilvánosságra hozott egyezményekkel szembeni erős hazai ellenállás tekinthető. Nemcsak a fajvédők támadták Bethlent és vádolták azzal, hogy „ezzel az egyezménnyel is, mint egész politikájával, a hazugságok hínárjába vezeti az országát". Hanem támadták a legitimisták, a kormánytámogató kereszténypártiak, a kormánypárt fajvédői és konzervatívjai, sőt a demokratikus ellenzék soraiból Nagy Vince is.[278] A Külügyminisztériumon kívül a szovjet–magyar közeledést voltaképpen csak az ipari export fokozásában érdekelt nagytőkés körök helyeselték.

A kormányzóval a háta mögött és nyomást gyakorolva a kormánypártra Bethlen valószínűleg maga mellé tudta volna állítani a parlament többségét. A kormányzó támogatása azonban ezúttal hiányzott. Horthy, aki a Szovjetuniót „veszedelmes gennygócnak" tartotta, és „örök veszélynek" az emberiségre nézve, s aki eme érzelmein a kecsegtető külpolitikai előnyök reményében sem tudott úrrá lenni, határozottan a kapcsolatok felvétele ellen foglalt állást. Meggyőzni és véleményétől eltéríteni Bethlen sem tudta.[279]

A kedélyek néminemű lecsillapodása után, 1926–27-ben Bethlen ismét megkísérelte elfogadtatni közeledési tervét a Szovjetunióhoz Horthyval és a közvéleménnyel. „Revízió alá kell vennünk Oroszországgal szemben követendő magatartásukat" – nyilatkozta 1926 nyarán.[280] Horthyhoz intézett 1926. szeptember 24-i levelében, melyben a követendő magyar külpolitika alapelveit vázolta, ugyancsak utalt erre. „... mind fokozottabb külpolitikai erőfeszítést kell tennünk a kisantant szétrobbantására a szerbek megnyerése útján és bizonyos orosz kapcsolatok bevezetése révén" – írta.[281] Horthy azonban megmakacsolta magát, s Bethlen érveit ezúttal sem fogadta el. A Szovjetunióval való hivatalos kapcsolatok felvételére így csak jóval később és egészen más nemzetközi körülmények közepette, 1934-ben került sor.

A szovjet–magyar viszony késői normalizálását a közvéleménynek szánt nyilatkozataiban Bethlen a III. Internacionálé propagandatevékenységével és a magyar kommunistáknak nyújtott szovjet támogatással indokolta.[282] Valójában azonban nem erről, hanem Horthyval szembeni meghátrálásáról volt szó, amely miniszterelnöksége alatt először és utoljára fordult elő. Utóbb és bizalmas körben ezt maga is elismerte. „Annak idején – közölte a német követtel 1934-ben – kizárólag a kormányzó abszolút ellenállása hiúsította meg a dolgot. Horthy tengernagy kijelentette: senki sem kényszerítheti arra, hogy a Szovjet képviselőjét fogadja."[283]

A szovjet–magyar tárgyalások zátonyra futását követően, 1925 végétől 1926 őszéig Bethlen a Jugoszláviához való közeledéssel kísérletezett. A kezdeményező lépést ebben Chamberlain angol külügyminiszter tette meg. A Foreign Office feje 1925. december 12-én azt tanácsolta Genfben Bethlennek, hogy Magyarország kössön olyan garanciális szerződéseket szomszédaival, mint amilyeneket Németország kötött 1925. október 16-án Locarnóban a francia–német és a belga–német határ sérthetetlenségéről. Bethlen ezt – hangsúlyozva, hogy Magyarország területi és etnikai veszteségei összehasonlíthatatlanabbul nagyobbak, mint Németország nyugati vesz-

teségei, s hogy ezért Magyarország a revízióról sohasem mondhat le – elutasította. Hajlandónak mutatkozott azonban arra, hogy a Magyarországgal szemben legkevésbé ellenséges kisantant-államhoz, Jugoszláviához közeledjen.[284] Erre jugoszláv részről is mutatkozott készség. Bethlen kérdésére Ninčić 1926 márciusában azt válaszolta, hogy „nézete szerint nem lenne akadálya annak, hogy valamelyes megállapodás Magyarország szomszédai közül egyelőre csak az ő országával jönne létre".[285]

A jugoszláv–magyar közeledéstől kezdetben Bethlen csak gazdasági és kereskedelmi előnyöket remélt, s ezek mellett legfeljebb még egy szokványos döntőbírósági megállapodásra gondolt. Érzékelve azonban a kedvező belgrádi visszhangot, messzebb menő célokat is megfogalmazott. Törekvése a frankügy lezárulását követő hetekben egy olyan megállapodás elérésére irányult, amely kölcsönös semlegességet is biztosított volna egy harmadik állammal keletkező konfliktus esetére.[286] Nem kétséges, hogy ez a harmadik állam csakis Románia lehetett, amelyet Jugoszláviára, Szovjetunióra és Bulgáriára támaszkodva Magyarország ily módon valósággal bekerített volna. Egy ilyen típusú szerződés Jugoszlávia kisantant-kötelezettségeinek a hatálytalanítását s ennyiben a szövetség felbomlásának kezdetét jelentette volna. Ezért feltételezni lehetett – s ezt a magyar Külügyminisztérium szakemberei is így gondolták –, hogy Bethlen terveit Jugoszlávia nem fogja elfogadni. Mielőtt azonban ez egyértelműen kiderülhetett volna, a jugoszláv–magyar közeledés terve is halálos sebet kapott. Alighogy 1926 szeptemberében a konkrét tárgyalások Genfben megkezdődtek, közbelépett Olaszország. Mussolini jelezte: kész egy olyan „messzemenőbb politikai szerződést kötni", amely „Magyarországnak nagyobb előnyöket biztosítana, mint egy Jugoszláviával kötendő szerződés".[287]

Mussolini közbelépése az olasz–jugoszláv viszony megváltozásával magyarázható. 1926 tavaszán, amikor Bethlen mintegy engedélyt kért Rómától a tárgyalások megindításához, Grandi, az új külügyi államtitkár még nem ellenezte azt. Albánia olasz „védnökség" alá helyezése (1926. november 22.) miatt azonban 1926 őszére az olasz-jugoszláv viszony oly mértékben feszültté vált, hogy egy katonai konfliktus lehetősége fenyegetett. A magyar–jugoszláv megbékélés tehát olasz szempontból hirtelen nagyon nem kívánatossá vált.[288]

Olaszország szövetségesi értéke – mind gazdasági, mind politikai szempontból – összehasonlíthatatlanul nagyobb volt Jugoszláviáénál. A magyar–jugoszláv közeledés helyébe így 1926 végétől a Bethlen által régen várt s már 1921-ben „előre jelzett" olasz–magyar barátkozás lépett. Magyarország Jugoszláviával szembeni politikáját ennek megfelelően a továbbiakban nem a békülékenység, hanem – Olaszországgal karöltve – egyre inkább a horvát autonomisták, illetve szeparatisták támogatása jellemezte.

Az olasz orientáció kialakulása egybeesett a revíziós célokat szolgáló aktívabb külpolitika feltételeinek a megteremtődésével. Mint erre a frankügy kapcsán már utaltunk, 1926 nyarán a Népszövetség megszüntette Magyarország szigorú pénzügyi ellenőrzését. Ehhez járult az állandó katonai ellenőrzés feloldása 1927. május 15-én. Mindezek együtt egy új, az addiginál nyíltabb, egyértelműbb és aktívabb külpolitika folytatására teremtettek lehetőséget.

Az előkészítő tárgyalások után Bethlen 1927. április 4-én érkezett Rómába. Az olasz fővárosban töltött öt nap alatt háromszor tárgyalt Mussolinivel. Megbeszéléseik során Bethlen részletesen ismertette felfogását Magyarország külpolitikai helyzetéről és a követendő külpolitikáról. Abból indult ki, hogy „Közép-Európa helyzete nem definitív"; az „új rendezés" egyik vagy másik nagyhatalom irányításával előbb vagy

utóbb bekövetkezik. A francia koncepciót – mondotta –, mely Magyarország, Ausztria és a kisantant megbékítésére, majd pedig szövetségbe tömörítésére törekszik a status quo alapján, nem támogathatja, mert „Magyarország lelkileg sohasem fogja elfogadni a trianoni szerződést". Amennyiben – folytatta gondolatmenetét – nem Franciaország fogja a térség új rendjét megszabni, úgy előre látható, hogy „Német- és Oroszország megerősödésével e két hatalom fog erre a rendezésre befolyást gyakorolni". Magyar szempontból különösen az orosz befolyás megnövekedését nevezte veszélyesnek, miután az „északi és déli szláv népek blokkja" ez esetben harapófogóba zárná Magyarországot. Kifejtette, hogy a francia, német vagy orosz hegemónia nemcsak a magyar, hanem az olasz érdekeknek sem felel meg, s ezért Olaszországnak és Magyarországnak együttes erővel a felvázolt lehetőségek megakadályozására kell törekedni. Így tehát – fejezte be eszmefuttatását – a kisantant fellazítása, a magyar revízió s ennek révén Magyarország megerősödése nemcsak magyar, hanem olasz érdek is.

Bethlen érvelésével Mussolini általában véve egyetértett. Elfogadta, hogy Magyarország „fő ellensége" Csehszlovákia, s hogy a revízió menetében „sorrendben első a csehkérdés elintézése" legyen. Helyeselte azt is, hogy a „csehkérdés elintézése" céljából a két másik kisantant-állam egyikét semlegesíteni kell, a másikat pedig sakkban tartani. Határozottan leszögezte azonban, hogy a francia szövetségi hálózat jugoszláv–magyar közeledéssel egybekötött gyöngítése ellenkezik Olaszország érdekeivel. Ehelyett azt javasolta, hogy Bethlen próbálkozzon a román–magyar viszony javításával. Megígérte, hogy a román kormányt igyekezni fog ilyen értelemben befolyásolni, és felvetette, hogy a stagnáló lengyel–magyar kapcsolatok élénkítése révén Lengyelországot is fel lehetne használni erre a célra. Biztosította továbbá Bethlent arról, hogy cseh–magyar konfliktus esetén „Romániára a legnagyobb nyomást gyakorolja, hogy semleges maradjon", Jugoszláviával szemben pedig úgy fog fellépni, hogy az „egy helyben fog topogni". A perspektivikus orosz és német veszéllyel kapcsolatban, amit Bethlen hosszan exponált, Mussolini lehetségesnek tartott egy olasz–német megegyezést, s ennek alapján a Duna-medence olasz és német befolyási övezetekké formálását.

A tárgyalások során Bethlen felvetette: ahhoz, hogy Magyarország aktívabb külpolitikát folytathasson, elengedhetetlen, hogy „hadserege kellően fel legyen fegyverezve". Ezért kérte, hogy a háború végén Itáliában maradt osztrák–magyar fegyvereket Olaszország adja át Magyarországnak. Mussolini nem zárkózott el ez elől, csupán a körültekintő technikai kivitelezés fontosságára figyelmeztetett. Megállapodtak, hogy a tekintélyes mennyiségű fegyverkészletet egy olasz magáncég adja föl lengyelországi úticéllal, ám Magyarország csak egy-két vagont küld tovább.

Szóba került az Anschluss kérdése is. Bethlen úgy vélte, hogy az, „akár akarjuk, akár nem, meglesz, és ezért Magyarország nem tesz és nem is tehet ellene semmit". Mussolini ezzel is egyetértett. Megjegyezte azonban, hogy ez esetben rekompenzációkat fog követelni Németországtól.[289]

A római látogatás végén Bethlen és Mussolini szerződést írtak alá. Ez kimondta, hogy a két állam között „állandó béke és örökös barátság fog fennállni", s hogy az esetleg felmerülő vitás kérdéseket diplomáciai úton, illetve választott bíróság segítségével oldják meg. A szerződést tíz évre kötötték azzal, hogy ha a tíz év elteltével egyik fél sem mondja föl, akkor újabb tíz évre érvényben marad. A szerződést titkos záradék egészítette ki. Ebben a két kormányfő minden konkrét előírás vagy kikötés

nélkül kötelezettséget vállalt a szorosabb politikai együttműködésre és arra, hogy a jövőben állandó konzultációkat folytatnak egymással.[290]

Az olasz–magyar szerződés jelentős előrelépés volt Bethlen régi törekvésének, a külpolitikai elszigeteltségből való kitörésnek és a nagyhatalmi támaszkeresésnek az útján. Rómából hazatérve ezért teljes joggal nyilatkozta, hogy ez „bizonyos hátvédet nyújt a jövőben Magyarországnak".[291] Elégedetten nyugtázhatta Bethlen azt is, hogy – az olasz készség ellenére – semminemű olyan kötelezettséget nem vállalt, amely szabad külpolitikai mozgásában a későbbiekben esetleg korlátozhatná. Egy kis ország mindig helyes óvatossága mellett ez azért is igen fontos volt, mert előre lehetett látni, hogy Olaszország önmagában nem lesz képes a status quót megváltoztatni. Ezért – mind eddig – Magyarországnak más nagyhatalmak egyetértésének, illetve támogatásának a megszerzésére is törekednie kellett.

Rómából hazatérve Bethlen elérkezettnek látta az időt, hogy gazdaságilag megerősödve, belpolitikailag megszilárdulva, a pénzügyi és katonai ellenőrzéstől megszabadulva s Mussolini ígéreteivel a tarsolyában szakítson korábbi magatartásával, titkos diplomáciájának és a nyilvánosságnak szánt nyilatkozatainak addigi dualizmusával, s nyíltan vállalja mindvégig legfőbb külpolitikai célját: a revíziót. Ezt először 1927. május 27-i zalaegerszegi beszédében jelentette be,[292] majd 1928. március 4-én Debrecenben is megismételte. A Keleti Locarnóval kapcsolatos elgondolásokra, illetve a főleg Párizs és Prága által pártfogolt Duna-konföderációs tervekre utalva elismerte, hogy Közép-Európa jelenlegi, „széjjelforgácsolt" helyzetében valóban igen sebezhető, s hogy a térség kis nemzeteinek az együttműködésére ezért égetően szükség lenne. Mindaddig azonban – tette hozzá –, amíg Magyarország határait nem módosítják, nem lesz magyar kormány, amely egy ilyen kombinációba belemenne, mert a „magyar nemzet kapura szögezné azt az államférfiút, aki egy második Trianont aláírna". „Mi – mutatott rá Magyarország egyedülálló helyzetére – nem tartományokat vesztettünk el. Bennünket földaraboltak. A mi esetünk nem Elzász-Lotaringia esete. A miénk Lengyelország esete. Németország lemondhatott egy tartományáról, de mi fajunk egyharmadáról örök időkre le nem mondhatunk. (...) ezekre a határokra egy végleges békét felépíteni nem lehet. (...) nekünk más határokra van szükségünk."[293]

Bethlen fellépései következtében 1927 nyarától nyílt revíziós propaganda bontakozott ki az országban. A „magyar–kérdés" napirenden tartásának és megoldása szorgalmazásának váratlan külföldi propagátora is akadt: lord Rothermere, angol sajtómágnás. Egy magyar származású arisztokrata hölgy (herceg Hohenlohe Stefánia) sugalmazására 1927. június 21-én Rothermere szenzációszámba menő cikket jelentetett meg *Daily Mail* című lapjában. A cikk rámutatott a trianoni békeszerződés etnikai igazságtalanságaira, s követelte a határ menti, döntően magyarok lakta területek visszaadását Magyarországnak. A *Daily Mail* cikkére Franciaország és a kisantant ellenpropagandával válaszolt, ami Rothermere-t újabb cikkek írására és íratására késztette. Ebből valóságos sajtóháború kerekedett, amelynek hangjai csak 1929-re csendesedtek el.[294]

A Rothermere-akció Bethlent ellentmondásos helyzetbe hozta. A nemzetközi közvélemény „lelkiismeretének" felébresztése teljes mértékben beleillett terveibe. Ezt a revízióra való felkészülés egyik szükséges eszközének tartotta. A különböző irredenta társadalmi szervezetek – jóval kisebb hatékonysággal – éppen ezért kormányra lépése óta végeztek hasonló munkát. Ilyen szempontból tehát jól jött neki az „ingyenpropaganda". Nem örült viszont a revízió Rothermere-féle koncepciójának,

amely csak a határ menti területek visszaadását tartalmazta. Az etnikai elvű határkiigazítást 1920–21-ben még nagy valószínűséggel Bethlen is elfogadta volna. A 20-as évek végén azonban már kevésnek tartotta, s emellett taktikai szempontból is helytelenítette az etnikai elv hangoztatását. „... ily beállítás – tartalmazta az ezzel kapcsolatos külügyminisztériumi körrendelet – már eleve kizárja azt, hogy komoly kilátással lehessen adott esetben – előre meg nem ítélhető politikai konstelláció – a revíziót elérni."[295] Ezért 1928 nyarán Bethlen személyesen kérte Mussolinit, hogy hasson Rothermere-re propagandájának tartalmi módosítása érdekében. A határ menti magyar vidékek visszaadása helyett – javasolta – követeljen Rothermere autonómiát Szlovákia és Kárpátalja számára. Beneš ezt – érvelt – sohasem fogja megadni. „Egy-két falut" viszont esetleg felajánlhat. Ezt pedig ő nem akarja, de nem is fogadhatja el, mert ezzel elzárná a lehetőséget „szélesebb aspirációk" előtt.[296]

Mi volt hát Bethlen revíziós programja? Ahogy erre már céloztunk, nem volt minden részletében állandó programja. Követeléseit a nemzetközi viszonyok, illetve Magyarország vélt vagy valós nemzetközi helyzetének a függvényében állandóan változtatta. 1920–21-ben például egyszerre törekedett a „nagy revízióra" és az etnikai határkiigazításra. Az 1920-as évek végére ez a kettősség megszűnt célkitűzéseiben. Olaszország és potenciálisan más nagyhatalmak támogatásában bízva feltételezte, hogy a nemzetközi erőviszonyok eltolódása következtében az etnikai határoknál jóval több is elérhető lesz. Amint ezt 1928 nyarán az olasz követnek, 1930 novemberében pedig Musztafa Kemálnak is kifejtette, északi irányban Magyarország célkitűzése egész Szlovákia és Kárpátalja visszaszerzése, déli irányban pedig a Duna–Dráva határ elérése, beleértve a Muraközt is. A szívélyes olasz-román viszony, illetve a magyar-román közeledés Mussolini által pártfogolt terve miatt az olasz követet Bethlen úgy tájékoztatta, hogy Magyarország nemcsak Horvátországról mond le egyszer és mindenkorra, hanem Erdélyről is. Ez utóbbi azonban csak taktikai álláspont volt részéről. Néhány hónap múlva Ankarában ugyanis már így körvonalazta Romániával szembeni követeléseit: „...Románia vissza kell adja azokat a területeket, amelyek a régi történelmi Erdély határáig nyúlnak el. Erdélyt független állammá kell tenni, amelyben a román, magyar és német lakosság a svájci alkotmány mintájára teljes autonómiával bírna. Erdélynek Magyarországgal szoros gazdasági kapcsolatban kellene maradnia, mert a gazdasági érdekek Erdélyt Magyarországhoz vonzzák."[297]

Revíziós elképzeléseiről a nyilvánosság előtt Bethlen egyelőre továbbra sem beszélt. Áttételes módon és konkrétumok nélkül azonban tudatta a politizáló közvéleménnyel, hogy a határ menti területek visszaszerzésénél többre gondol. Erre az 1927-ben személyes kezdeményezésére megindított és elnöklete alatt megjelenő *Magyar Szemle* című folyóiratot, illetve egyik bizalmasát, Ottlik Lászlót használta fel. 1928 őszén Ottlik *Új Hungária* címmel nagy feltűnést keltő cikket publikált a folyóiratban. Ebben az elsők között vázolta fel a „Szent István-i Magyarország" korszerűsített, föderalizált, illetve autonómiákra építkező visszaállítását.[298] Bár Ottlik írása minden részletében valószínűleg nem fedte Bethlen felfogását, messzemenően igazat adhatunk a francia követnek, aki azt jelentette haza, hogy a szerző gondolatai „aligha állanak messze Bethlenéitől".[299]

Nem lelkesedett a Rothermere-akcióért Bethlen azért sem, mert abból folyamatosan kül- és belpolitikai nehézségei származtak. A francia és az angol kormány azt várták tőle, hogy egyértelműen határolja el magát az angol lord kezdeményezésétől, és mérsékelje a hazai sajtó Rothermere követeléseit visszhangozó propagandáját. A

magyar közvélemény viszont, amely valósággal földöntúli glóriát vont a „nemes lord" feje fölé, azt remélte, hogy a kormány „összefog" Rothermere-rel, és nemzetközi fórumok elé viszi a magyar határok ügyét.

A helyzet ellentmondásosságát Bethlen szokásos „diplomata magatartásával" próbálta áthidalni. A hazai közvéleménynek szánt sajtónyilatkozataiban üdvözölte és örvendetesnek nevezte, hogy „A világsajtó érdeklődésének előterébe került a békerevízió ügye", s az eddigieknél is nagyobb nyomatékkal hangsúlyozta, hogy „a trianoni béke revíziójának el kell következnie". A túlzott várakozásokat mérséklendő ehhez általában hozzátette, hogy – mivel még nem látja elég érettnek a helyzetet – a kormány egyelőre „nem szándékozik semmiféle konkrét lépést tenni a békerevízió napirendre tűzése érdekében".[300] Az angol s különösen a francia követet viszont arról biztosította, hogy az egész Rothermere-akciót „időszerűtlennek és szerencsétlennek" tartja, s „visszautasít minden olyan törekvést, amely a békeszerződés revíziójára irányul". Sajnos azonban – fűzte hozzá – álláspontját teljes nyíltsággal az általános közhangulat és a közvélemény nyomása miatt nem képviselheti. „Ha ezt megtenném – bizonygatta az angol követnek –, minden presztízsemet elveszíteném népem körében, és helyzetem megrendülne."[301]

Megtévesztenie Bethlennek természetesen sem az angol, sem a francia diplomáciát nem sikerült. De Vienne követ – éppen a revíziós kampánnyal összefüggésben – egyik 1927. szeptemberi jelentésében külön kitért rá, hogy Bethlen kijelentéseit sohasem szabad dogmaként kezelni, szavahihetőségéhez erős kétség fér, s hogy „külpolitikáját mindig a körülmények kondicionálják".[302] Ám, ha teljesen nem is hittek neki, megértették helyzetét, és elfogadták ehhez alkalmazkodó magatartását. „Nem engedheti meg magának, hogy szembehelyezkedjen a revízióval kapcsolatos túltengő nemzeti érzéssel" – ismerte el az angol követ 1928. október 24-én.[303]

Mussolini felvetésének megfelelően 1927 második felében Bethlen megpróbálkozott a német–olasz s ennek függvényében a német–magyar viszony barátságosabbá tételével. „A Németország–Olaszország–Magyarország kombináció – jelentette erről a német követ – Bethlen gróf kedvenc gondolata."[304] A magyar Külügyminisztérium munkatársainak „szondázásai" után Bethlen 1927 decemberében, Genfben tette meg közvetítői ajánlatát Stresemann-nak. Elmondta, hogy „Mi jó viszonyt kívánunk fenntartani úgy Németországgal, mint Olaszországgal", és hogy az olasz–német viszony megjavítására is komoly lehetőséget lát. Olaszország – közvetítette Mussolini üzenetét – kész lenne bele egyezni az Anschlussba, ha Németország véglegesen lemondana az Olaszországhoz csatolt németek lakta Dél-Tirolról. Bár Stresemann érdeklődéssel hallgatta Bethlen fejtegetéseit, a francia orientációs német külpolitika irányváltoztatásának lehetőségét határozottan elvetette. Nem vállalta a Brenner-határ elismerését sem, hiszen ezzel precedenst teremtett volna Lengyelország számára a keleti határokat illetően. Ebből következett, hogy egyelőre a magyar-német kapcsolatok elmélyítésének sem szentelt különösebb figyelmet.[305] Más jelzések ugyanakkor arra utaltak, hogy Németország nem zárja ki egy későbbi magyar–német együttműködés lehetőségét. „Magyarországnak – közölte Schubert külügyi államtitkár Kánya Kálmán követtel 1928 februárjában – bizonyos mértékig türelemmel kell lennie. Hiszen teljesen világos, hogy egy állam egy másik államnak – miként egy férfi is egy másik férfinak – csak akkor tud segíteni, ha maga már ismét egészséges és visszanyerte erejét."[306] Bethlen ezért – ha kísérlete pillanatnyilag meg is hiúsult – joggal számolt továbbra is „egy jövőbeni olasz–német–magyar blokk lehetőségével".[307]

Mussolini és Bethlen szóbeli megállapodása értelmében 1927 végén Olaszország

megkezdte az első világháborús fegyverek Magyarországra szállítását. Az egyik első szállítmány – mezőgazdasági gépalkatrészeknek álcázva – 1928. január 1-jén érkezett meg Szentgotthárdra. Az osztrák vámtisztek azonban észrevették a csalást, és Bécs jóváhagyásával nyilvánosságra hozták az ügyet. Ebből a frankhamisításhoz hasonlóan néhány nap alatt nemzetközi botrány kerekedett.[308]

Bethlen s utasítására a magyar kormányszervek először most is a teljes tagadás álláspontjára helyezkedtek. A január 2-i hivatalos nyilatkozat szerint a szállítmány rendeltetési helye Varsó volt, s a vagonok valódi tartalmáról a magyar hatóságok mit sem sejtettek.[309] Ezzel egy időben Bethlen a francia és az angol követtel is közölte: „a géppuskákat nem a magyar kormánynak szánták, s ismeretem szerint nem is magyar illetőségű személynek."[310] A szívélyes lengyel–magyar viszonyra való tekintettel a lengyel kormány nyilvánosan nem cáfolta, hogy a szállítmány rendeltetési helye Varsó. Diplomáciai úton viszont egyértelműen a nagyhatalmak és a kisantant tudomására hozta, hogy a magyar állítás nem felel meg a valóságnak. Ezt valószínűsítette Beneš nyilatkozata is, miszerint Csehszlovákiától senki sem kért tranzitengedélyt. Néhány héten belül kiderült az is, hogy a vagonokat nem egy veronai magáncég, hanem az olasz katonai hatóságok indították útnak.[311]

Bethlen eredeti álláspontja így egy idő után tarthatatlanná vált. Január végétől ezért már nem általában a magyar kormányszervek, hanem csak saját szerepének a tisztázására törekedett. Személy szerint semmit sem tudtam az ügyről, azt valószínűleg Csáky honvédelmi miniszter szervezte Horthy jóváhagyásával – tájékoztatta az angol követet január 31-én.[312] Szemben azonban a franküggyel, amelynek részleteiről feltehetően valóban nem tudott, a fegyverszállítás menetéről pontos információkkal rendelkezett. Ismeretes, hogy az egészet ő kezdeményezte, s az is, hogy 1927. július 21-én Mussolini egyenesen neki címzett táviratban közölte, hogy az „anyagok előkészítése" folyamatban van. 1928. január 30-án személyesen tárgyalta meg az olasz követtel Bethlen azt is, hogy a szállítások az addigi formában nem folytathatók; a továbbiakban más útvonalat és más eszközöket kell igénybe venni.[313]

A nyugati követeknek adott magyarázata annyiban azonban most is eredményesnek bizonyult, hogy sikerült másokra terelnie a gyanút, és sikerült a személyes bűnösség vádja alól kibújnia. „Nem szeretném azt hinni – jelentette január végi beszélgetésükről az angol követ –, hogy [Bethlen] mindenben hazudott, és így arra a következtetésre jutottam, hogy a Horthy és Csáky által vezetett katonai párt ismét a háta mögött cselekedett." Február végi jelentésében ezt valószínűsítette a francia követ is, hozzátéve: nehéz elhinni, hogy Bethlen, aki egyébként annyira kézben tartja az ügyeket, erről egyáltalán ne tudott volna.[314]

A fegyverszállítás nemzetközi fogadtatása és „lecsengése" ugyancsak hasonlított a franküggy elintéződéséhez. Nemcsak Olaszország törekedett ugyanis a botrány eltussolására, hanem Anglia is. 1928. január 14-én Chamberlain javasolta a francia kormánynak, hogy közös fellépéssel akadályozzák meg az „ügy politikai kérdéssé válását". Magyarország küldje vissza a fegyvereket a feladónak, és ezzel borítsanak fátylat az egészre. A kisantant viszont – elsősorban Csehszlovákia – ezúttal is szigorú vizsgálatot kért, és a magyar kormány elmarasztalását követelte.[315] Érdekesen alakult Franciaország álláspontja. Briand elnök kelet-európai szövetségeseivel nyíltan természetesen nem helyezkedhetett szembe, s ezért az angol javaslatot nem fogadta el. A kulisszák mögött azonban – s ez a francia külpolitika Magyarországgal szemben követett eddigi irányvonala módosulásának a lehetőségét jelezte – maga is az ügy eljelentéktelenítésére és következmények nélküli lezárására törekedett.[316]

Közel féléves huzavona után lényegében ez is történt. A kisantant kérésének megfelelően egy népszövetségi bizottság ugyan kiszállt a helyszínre, s ez meg is állapította, hogy titkos hadianyag-szállításra történt kísérlet, ám a feladó és a címzett pontos kilétének megállapítását sem ez a bizottság, sem a Népszövetség vezető szervei nem tartották fontosnak. Kiemelte viszont a jelentés, hogy a szállítmánynak nem volt komoly katonai értéke. Az ügy tehát lezárult anélkül, hogy Bethlen vagy a magyar kormány bármiféle elmarasztalásban részesült volna.[317]

1928. április elején Mussolini és Bethlen ismét találkoztak. A „konzultációt" az olasz kormányfő kérte azzal a céllal, hogy megkísérelje Magyarországot szorosabb szövetségesi kötelékekkel az olasz külpolitika szekere elé fogni. Tekintettel a szentgotthárdi incidensre a találkozót teljes titokban igyekeztek lebonyolítani, ami azonban nem sikerült. A magyar Külügyminisztérium cáfolatát, miszerint Bethlen magánemberként utazott Olaszországba és olasz politikusokkal egyáltalán nem találkozott, senki sem hitte el.

A külpolitikai helyzet áttekintése során a tavalyi platform szellemében Bethlen közös cselekvési program körvonalait vázolta fel. Ennek egyik leglényegesebb elemeként a román–magyar közeledés olasz és lengyel segítséggel történő keresztülvitelét említette. Ebben már tavaly megállapodtak, ám az elmúlt egy évben semmiféle előrehaladás nem történt e téren. A közeledés előmozdítása céljából Bethlen felajánlotta Magyarország semlegességét arra az esetre, ha Szovjet-Oroszország megtámadná Romániát. A találkozó olasz dokumentációja szerint – a magyarban erről nincs említés – a kisantant román–magyar közeledéssel történő felbomlasztása érdekében Bethlen ígéretet tett a román-magyar határ elismerésére.

A „közös cselekvési program" másik pilléreként Bethlen felvetette egy jobboldali rezsim hatalomra segítését Ausztriában. Egy konzervatív osztrák kormány – érvelt – mérsékelné a csehszlovák demokrácia iránti osztrák rokonszenvet, és ennyiben gyöngítené a kisantant pozicióit; lehetővé tenné az olasz fegyverek akadálytalan átszállítását Magyarországra; kevésbé bolygatná a dél-tiroli kérdést, és az Anschlusst sem siettetné. „Ha sikerülne – mondotta – ezen a két téren eredményt elérni, nevezetesen Ausztriában jobboldali rezsimet hatalomra juttatni, másfelől Magyarország és Románia közt közeledést létesíteni, egy új szituáció teremtődne Közép-Európában, mert a kisantant felbomlana, abból Románia kilépettnek volna tekinthető, és egy új középeurópai blokk alakulna olasz vezetés alatt, amely állana Ausztria, Magyarország és Romániából. Ez az új helyzet Magyarországnak szabad kezet biztosítana déli és északi szomszédaival szemben, és akcióképessé tenné azon feltétel alatt, hogy Magyarország katonai felkészültsége és felfegyverkezése keresztülvitetik."

Bethlen javaslataival – mint 1927-ben – Mussolini ezúttal is egyetértett. Ugyanakkor tájékoztatta arról, hogy jelenleg egy görög-török-olasz pacte à trois létrehozásán fáradozik, melybe Bulgáriát, Romániát és lazábban Magyarországot is szeretné bevonni. Javasolta, hogy a román-magyar közeledés mellett Magyarország Törökországgal is fűzze szorosabbra kapcsolatait. A német-olasz viszony kérdésével – tekintettel a tavalyi kudarcra – ezúttal egyik fél sem hozakodott elő.

Áttérve az Olaszország által felvetett szorosabb szövetségesi viszony lehetőségére, Bethlen diplomatikusan kitért az ajánlat elől. Kijelentette, hogy egy ilyen szerződés értéke pillanatnyilag „igen csekély lenne, hiszen Magyarország katonai értéke jelentéktelen". Ennek megkötése – mondotta – csak Magyarország felfegyverzése után látszik célszerűnek. Ehhez kérte Mussolini további támogatását. Mussolini elfogadta Bethlen érvelését. A szorosabb szövetségesi viszony létesítésére vonatkozó tervét

elejtette, s ugyanakkor megígérte nagyobb összegű fegyverkezési kölcsön nyújtását és a magyar légierő megszervezésének támogatását.[318]

Bethlen az 1928-as milánói találkozóról is elégedetten térhetett haza. Miközben Mussolini minden javaslatát és kérését elfogadta, ő maga egyetlen olyan kötelezettséget sem vállalt, amely külpolitikai mozgásában a későbbiekben esetleg akadályt jelenthetett volna.

A milánói találkozón elfogadott cselekvési program értelmében a magyar, olasz és lengyel diplomácia 1928 második felében kísérletet tett a román–magyar viszony barátságosabbá tételére. Az ismert és az egész korszakot jellemző fő vitakérdéseken – román–magyar határ és az erdélyi magyar kisebbséget sújtó diszkriminációk – túlmenően ezt az ún. optáns-ügy is akadályozta. Az optáns-ügy abból fakadt, hogy a háború után az utódállamok földreform céljaira kisajátították azoknak a magyar közép- és nagybirtokosoknak a földjeit, akik az állampolgárság megválasztásakor Magyarország mellett döntöttek. A trianoni békeszerződés és a hozzá csatolt kisebbségvédelmi szerződés előírásaira hivatkozva ezek a birtokosok, illetve a képviseletüket vállaló magyar kormány különböző nemzetközi fórumokon 1922-től kérték a román kormány kötelezését a kártalanításra. Jugoszláv és csehszlovák viszonylatban – részben a csekélyebb mértékű kisajátítások, részben az eszközölt kártalanítás miatt – a kérdésnek nem volt akkora jelentősége. Romániában azonban minden kártalanítás nélkül több mint félmillió hold olyan földet sajátítottak ki, amely magyar állampolgárok tulajdonát képezte. Ennek pénzértéke mintegy 150–200 millió aranykoronára (a népszövetségi kölcsön összege) rúgott. Az ügyben Bethlen is közvetlenül érdekelt volt; feleségének birtokaival együtt közel 10 ezer hold, azaz mintegy két és fél millió–három millió aranykorona erejéig perelte a román államot.[319]

Mivel a vegyes döntőbírósági tárgyalások 1926 végéig nem vezettek eredményre, a magyar kormány 1927 elején a Népszövetség Tanácsa elé terjesztette az ügyet. Tekintettel azonban arra, hogy Romániával való szívélyes kapcsolata miatt Olaszország „óvatos visszafogottságot" tanúsított, s Anglia támogatása sem volt egyértelmű, a „magyar ügy" Genfben sem számíthatott sok sikerre. A genfi magyar kiküldött ezért 1927. július 12-én azt javasolta, hogy Bethlen vonja vissza személyes követelését, s mint közvetlenül érdektelen államférfi lépjen fel. „Gyönyörű morális platform volna ez, melyben, érzem, nagyméltóságod legyőzhetetlen volna. Vagy megnyerjük az ügyet, és akkor amúgy is az ország hálája fogja kísérni nagyméltóságodat e téren is, vagy pedig elveszítjük, és akkor csak olyanról mondott le nagyméltóságod, amit amúgy sem nyert volna meg" – érvelt a genfi magyar kiküldött Bethlenhez intézett „szigorúan bizalmas" levelében.[320] Bethlen válaszát nem ismerjük. Az ügy további fejleményei alapján azonban aligha kétséges, hogy nem fogadta el a megítélésünk szerint is ésszerű javaslatot. Ebben az egy kérdésben tehát a maga anyagi érdekeit is szem előtt tartva járt el.

A Népszövetség 1927 szeptemberében javasolta, hogy a magyar és a román kormány kezdjenek közvetlen tárgyalásokat. Bethlennel folytatott 1927. decemberi megbeszélésen Chamberlain ehhez hozzátette: olyan megoldást kell találni, amely „a két felfogás között áll, és sem az egyik, sem a másik felet nem elégíti ki teljesen". Konkrét javaslatként felvetette, hogy a magyar állam maga kártalanítsa az optánsokat, s az így kifizetett összegeket az érdekelt hatalmak majd levonják az 1943 után fizetendő jóvátétel összegéből. Bethlen igen önérzetes válasza, amelyhez azonban a későbbiekben nem tartotta magát, így hangzott: „Semmi körülmények között sem

lehetek hajlandó Magyarországot megterhelni egy olyan összeggel, amelynek egy része az én zsebembe folyna."[321]

Itt tartottak az optáns-kérdés fejleményei 1928 tavaszán és nyarán, amikor az olasz és a lengyel diplomácia megkezdte a román–magyar közeledés előkészítését. A megegyezés Bethlen részéről támasztott előfeltételei ezek voltak: az optáns-kérdés magyar szempontból előnyös rendezése, a magyar kisebbség helyzetének javítása, s végül Románia eltávolodása a kisantanttól. Ennek fejében semlegességet ajánlott egy szovjet–román háború esetére.[322] Titulescu román külügyminiszter két feltétel elfogadása esetén mutatott hajlandóságot egy barátsági és meg nem támadási szerződés aláírására. Ha Magyarország garantálja a román határ sérthetetlenségét, s ha elfogadja az optáns-kérdés Chamberlain által javasolt kompromisszumos rendezését.[323] A román–magyar határ garantálásába – miután ezt már többször szavatolta – Bethlen ezúttal is belement volna. Június 4-én közölte az olasz követtel, hogy a remélt politikai szerződés fejében lemond a területi követelésekről, és megelégszik Erdély autonómiájának Románián belüli biztosításával.[324] Az optáns-kérdésben azonban hajthatatlan maradt. Különösen megmerevedett azután, hogy Pilsudski figyelmeztette: a románok tájékoztatni akarják az érintkezés-felvételről szövetségeseiket. A román-magyar közeledés eredménye ilyenformán maximálisan az erdélyi magyarság helyzetének valamelyes javulása lehetett volna. Bethlen két másik célkitűzésének, a kisantant fellazításának és az optáns-ügy előnyös rendezésének az elérésére nem mutatkozott reális lehetőség. A magyar diplomácia ezért június közepén az olasz és a lengyel közvetítőkkel egyaránt közölte, hogy „a magyar kormány ily körülmények között kénytelen ezen akció további folytatásától eltekinteni".[325]

A román-magyar közeledés terve átmenetileg lekerült a napirendről. 1928 második felében és 1929 elején csak az optáns-kérdésben folytatódtak a tárgyalások. 1929 februárjára a magyar fél 130 millió aranykoronára mérsékelte követelését, Románia „utolsó ajánlata" viszont csak 100 millió korona volt.[326] Bethlen ekkor újrakezdte tapogatózását Románia felé. Az optáns-ügy megfeneklése mellett ebben az is motiválta, hogy az addigi román kormányt 1928 végén Iuliu Maniu (Maniu Gyula) kabinetje váltotta fel, aki minisztertársával, Vajda-Voevoddal együtt Erdélyből származott, és politikai pályafutását az 1918 előtti magyar parlamentben kezdte. Bethlen feltételezte, hogy a bukaresti centralizációs törekvésekkel szemben Erdély regionális érdekeit hangoztató egykori képviselőtársaival talán könnyebben szót ért. Zaleski lengyel külügyminiszterrel történt 1929. május 21–23-i találkozóján ezért ismét közvetítést kért. Kijelentette: amennyiben Románia eltávolodik a kisantanttól, engedékenységet mutat az optáns-kérdésben, és kulturális koncessziókat ad a magyar kisebbségnek, Magyarország kész a területi kérdés kikapcsolásával „komolyan Romániához közeledni".[327] Üzenetét a nyár folyamán más csatornákon is eljuttatta Bukarestbe.[328] Reményeiben azonban ismét csalatkoznia kellett. Az új kormány válasza semmiben sem különbözött elődjéétől. „Mironescu úr – számolt be erről a bukaresti francia követ – a legnagyobb bizalmatlansággal fogadta ezt a javaslatot, és azt mondta: nem hajlandó megengedni, hogy rés keletkezzék a kisantanton belül." A román–magyar közeledés gondolata 1929 őszére így ismét a megvalósíthatatlan tervek süllyesztőjébe került.[329] Teljesen azonban továbbra sem felejtődött el, és a későbbiekben még többször új életre kelt.

1929 őszére megszakadtak az optáns-kérdéssel kapcsolatos kétoldalú tárgyalások is. Az ügy végül nagyhatalmi döntés formájában intéződött el. 1929 végéig Bethlen kitartott régi álláspontja mellett; azaz elutasította, hogy az optánsokat az 1943 után

fizetendő magyar jóvátételből kártalanítsák.[330] Nem fogadta el Olaszország, Anglia és később Franciaország azon áthidaló javaslatát sem, hogy Magyarország mondjon le teljesen az optánsok kártalanításáról, s ez esetben a nagyhatalmak garantálják, hogy jóvátétel címén 1943 után „semmit" vagy csak „egészen minimális összeget" kell fizetni. A volt lengyelországi német földbirtokosok kárára és a német nemzet javára a Weimari Köztársaság ebbe a kompromisszumba belement. Bethlen azonban képtelennek bizonyult egy ilyen lépésre. Az egyéni érdekeltség ténye, amely ebben akadályozta, egyre többeknek szúrt szemet. Ez kül- és belpolitikai szempontból egyaránt kínos helyzetbe hozta. 1929 végén ezért ismét komolyan foglalkozott a lemondás és az átmeneti (az optáns-kérdés elintéződéséig) visszavonulás gondolatával. Mussolini kifejezett kérésére ettől végül elállt, de a kártalanításhoz továbbra is ragaszkodott. Makacsságának, egyéni és osztályérdekei önző védelmezésének az lett a következménye, hogy az 1930. januári hágai és az 1930. áprilisi párizsi konferencián a nagyhatalmak az 1943-tól 1966-ig terjedő időszakra további évi 13,5 millió (összesen tehát 310,5 millió) aranykorona jóvátétel fizetésére kötelezték Magyarországot. Kimondták, hogy ebből külön pénzügyi alapot hoznak létre, amelynek túlnyomó részét (240 millió aranykoronát) a magyar – romániai, jugoszláviai és csehszlovákiai – optánsok kártalanítására fordítják.[331]

Hazatérve a tárgyalásokról a hágai és a párizsi döntést Bethlen átlátszó rabulisztikával megpróbálta sikerként beállítani és személyes érdekeltségét az ügyben bagatellizálni. „... a magyar miniszterelnöknek – mondotta – egy ezrelék érdekeltsége van ebben", és „ez az összeg nem olyan, amely 1943 után nem volna elviselhető".[332] Ez azonban kétségkívül porhintés volt. Az igazság a demokratikus ellenzék, Rassay és a szociáldemokraták oldalán állt, akik teljes joggal mutattak rá, hogy Bethlen a trianoni Magyarország társadalmával fizetteti meg a történelmi Magyarország felosztása során birtokaikat vesztett földbirtokosokat.[333] Ennek szomorú elvi jelentőségén mit sem változtat, hogy a nemzetközi pénzügyi rendszer 1931-es összeomlása következtében a nagyhatalmak 1932-ben mindenféle jóvátételi fizetést eltöröltek, s hogy így végül a magyar optánsok kártalanítása is elmaradt.

A hágai, illetve a párizsi döntéssel megszűnt azoknak a vitakérdéseknek az egyike, amelyek Románia és Magyarország viszonyát évek óta a mélyponton tartották. 1930 tavaszától ezért lassú javulás jelei kezdtek mutatkozni a két ország között. Ez egyelőre csak gazdasági és kereskedelmi téren mutatkozott meg, de Bethlen remélte, hogy hamarosan politikai közeledésre is sor kerülhet. 1930 nyarán, amikor Londonban járt és Seton-Watsonnal is találkozott, kijelentette: „Magyarország legfőbb érdeke a jó viszony Romániával", és „úgy véli, erre most itt van a pszichológiai pillanat".[334] Az enyhülés esélyeit látszott növelni, hogy londoni „száműzetéséből" 1930 júniusában visszatért Bukarestbe Károly herceg, akit rövidesen királlyá koronáztak, s akitől a hírek szerint nem állt távol a közeledés Magyarországhoz. Áprilisban ilyen értelmű üzenetet juttatott el Bethlenhez Maniu román miniszterelnök is.[335] A külföldi lapok 1930 nyarán mindezek alapján már ismét egy román–magyar perszonálunió lehetőségéről kezdtek cikkezni.[336] Ennek azonban semmiféle konkrét alapja nem volt; ilyen tárgyalások Bethlen 1931-es távozásáig nem kezdődtek.

A román–magyar közeledés alternatívájaként, vagy inkább csak a konkrét engedmények megtételétől vonakodó Románia presszionálása céljából 1930 második felében Bethlen ismét megszellőztette a szovjet–magyar viszony normalizálásának lehetőségét. „Külpolitikailag – fejtette ki például 1930 őszén Ankarában – köztünk és a szovjetek között semmi ellentét nincsen, és eltekintve a szovjet kormányzati szisz-

téma különleges természetétől, külpolitikailag akár szövetségesek is lehetnénk."[337] A közvélemény szondírozása céljából ezzel kapcsolatban november végén a hazai sajtónak is nyilatkozott.[338] Noha szovjet részről ekkor is messzemenő készség mutatkozott a kapcsolatok felvételére, a várható belpolitikai ellenállás miatt Bethlen végül ismét visszatáncolt. „... a Szovjetunióval való kapcsolat belpolitikailag jelenleg elviselhetetlen lenne számára" – jelentette erről a német követ 1930. december 16-án.[339] „Adott pillanatban" azonban – tartalmazta egy másik beszámoló – „A magyar kormány ... vissza fog térni a kérdésre."[340]

A román–magyar, illetve szovjet–magyar kapcsolatoknál sikeresebben alakult az osztrák–magyar viszony. Az 1928-as milánói megbeszélés után Bethlen felújította az osztrák jobboldalhoz fűződő kapcsolatait, és közvetett eszközökkel megkezdte egy konzervatív fordulat előkészítésének a támogatását Ausztriában. 1928 nyarán titokban két ízben is találkozott Richard Steidle Heimwehr-vezérrel. Megbeszéléseik eredményeként Steidle írásos nyilatkozatot adott arról, hogy hatalomra jutása esetén a dél-tiroli kérdést „Olaszország belpolitikájába tartozónak tekinti". Ennek fejében Mussolini 1928 augusztusától folyósítani kezdte a Heimwehr felfegyverzésére szánt milliók első részleteit.[341]

A magyar–osztrák viszony megjavításának útjában elsősorban a burgenlandi kérdés állt. Az 1921-es velencei egyezmény ellenére a magyar sajtóban ismételten megjelentek olyan nyilatkozatok, amelyek Magyarország jogát emlegették az elcsatolt Nyugat-Magyarországra. Walko külügyminiszter 1927. decemberi nyilatkozata mellett[342] így lehetett értelmezni Bethlen 1928. október 14-i beszédét is, melyet a hűségkapu felavatása alkalmából Sopronban mondott el. Ebben többek között azt fejtegette, hogy ha lehetőséget kapnának rá, az elcsatolt területek „nem magyar ajkú polgárai" is visszatérnének Magyarországhoz.[343] A beszédével kapcsolatos igen éles osztrák és német reagálások[344] azonban meggyőzték arról, hogy a kétharmadrészt német ajkú, gazdaságilag jelentéktelen és viszonylag kis területre fenntartott elvi igényért nem érdemes az osztrák–magyar, s áttételesen a német–magyar viszony jövőjét kockára tenni. 1928. december 15-én, Genfből hazatérőben ezért biztosította Seipel kancellárt, hogy „nem gondol a burgenlandi kérdés felvetésére".[345] Ezt egy német újságírónak adott nyilatkozatában is megerősítette.[346] Horvátország mellett így Burgenland lett az a másik elcsatolt területrész, amelyről Bethlen valóban lemondott.

Az olasz–magyar támogatással végrehajtani tervezett fegyveres puccsra végül nem került sor. Az osztrák belpolitika 1929 őszére külső beavatkozás nélkül is jobbra tolódott. Szeptemberben ismét a konzervatív Johannes Schober alakított kormányt. Az új kancellár, bár Seipellel ellentétben az Anschluss híve volt, készneк mutatkozott az osztrák–csehszlovák kapcsolatok lazítására s az olasz–osztrák és magyar–osztrák viszony javítására. Az osztrák külpolitika módosulásának egyik első jeleként 1930 februárjában olasz-osztrák barátsági szerződést írtak alá Rómában. Ugyanezen év júliusában – Mussolini biztatására és Bethlen meghívására – az osztrák kancellár hivatalos látogatást tett Budapesten. A tárgyalások során megállapodtak, hogy az 1923-as döntőbírósági egyezményt barátsági és együttműködési szerződéssé bővítik. Emellett Bethlen kérte azt is, hogy Schober tegye lehetővé az olaszországi fegyverek átengedését Magyarországra.[347] A búcsúfogadáson az olasz követ kijelentette: Róma nagyon örül ennek a találkozónak, és egy „olasz–osztrák–magyar háromszög" kialakulását igen kívánatosnak tartja.[348] Ugyanígy nyilatkozott Bethlen is. „...Olaszország, Ausztria és Magyarország geográfiai elgondolásban nem széttagolt részek, ha-

nem egy nagy politikának nagy egységbe foglalt tömbjét adják" – tájékoztatta az újságírókat.[349] A homályos fogalmazás arra utalt, hogy a hármas blokkhoz a későbbiekben Bethlen Németországot is csatlakoztatni akarja.

Schober látogatását Bethlen 1931 januárjában viszonozta. Fogadtatása Schober budapesti vendéglátásához hasonlóan igen szívélyes volt. Ellátogatott Bethlen a Teréziánumba is, ahol egykori igazgatója, báró Hussarek és az intézet magyar diákjai fogadták. Kíséretével együtt végigjárta az egész épületet, sétált a hatalmas kertben, s végül felkereste azt a szobát, amelyben mint növendék annak idején lakott. Azon ritka alkalmak egyike volt ez, amikor vonásai érzelmekről is árulkodtak, amikor meghatottságát és ellágyulását nem tudta, de talán nem is akarta palástolni.[350]

Találkozásuk hivatalos aktusaként a két kormányfő aláírta a még Budapesten előkészített szerződést és az ehhez csatolt titkos jegyzőkönyvet. Utóbbi kimondta, hogy Ausztria és Magyarország „... minden politikai kérdésben ... különösen azokban, amelyek a közös szomszédokra vonatkoznak, követeik útján állandó érintkezést fognak fenntartani".[351] A kisantant fellazításának, bekerítésének és Magyarország nemzetközi pozícióinak a javulása szempontjából ezt annak ellenére érdemi eredményként lehetett elkönyvelni, hogy a fegyverszállítással kapcsolatos magyar kérés elől Schober kitért, hogy a magyar és olasz kapcsolatnál valójában fontosabbnak tartotta a németet, s hogy mindezek következtében a három állam együttműködése egyelőre nem emelkedett arra a szintre, amelyet Mussolini és Bethlen kívánatosnak tartottak volna.

A közép- és kelet-európai kisállamok közül az 1928 és 1931 közötti időszakban Ausztria mellett Lengyelországgal tudott még politikai együttműködést kialakítani Bethlen. Lengyelország ugyan Franciaország szövetségi rendszeréhez tartozott, de a kisantant államai közül csak Romániához fűzte – kifejezetten a Szovjetunió ellen irányuló – szerződéses viszony. Határvitáik miatt – változó erősséggel – a csehszlovák–lengyel viszony az egész évtizedben feszült volt, s déli szomszédjával Lengyelország Franciaország minden erőfeszítése ellenére sem lépett szövetségre. Ez – mint 1919–21-ben – most is kedvező alapot nyújtott a lengyel–magyar kapcsolatok élénkítésére. A közeledés Olaszország érdekeivel sem ellenkezett. 1927-ben Mussolini maga ajánlotta Bethlen figyelmébe ezt a lehetőséget.[352]

A magyar–lengyel tárgyalások 1927 őszén kezdődtek, s 1928 végére jutottak el egy döntőbírósági szerződés aláírásának stádiumáig. A tárgyalások során Pilsudski marsall kifejezte reményét, hogy a lengyel–magyar baráti jó viszony az évek múltával tovább fog fejlődni. Bár a békeszerződés döntéseinek megváltoztatására pillanatnyilag semmi lehetőséget nem látott, a revízió szükségességének napirenden tartását és a békeszerződés későbbi időpontban történő módosításának a tervét támogatta.[353]

Az olasz elképzeléseknek megfelelően a lengyel–magyar döntőbírósági szerződéshez hasonló egyezményt kötött 1929-ben Magyarország Bulgáriával is. Törökországgal, amely Olaszország földközi-tengeri és balkáni politikájának egyik pillére volt, ennél messzebb menő kapcsolatok kialakítására is sor került. Az 1929. január 5-én aláírt semlegességi és döntőbírósági szerződésben a két ország kötelezte magát, hogy minden olyan szövetségtől távol marad, amely a másik fél ellen irányul. Továbbá semlegességet vállaltak arra az esetre, ha egyiküket nem provokált támadás érné.[354]

A szerződés maga után vonta a két ország közötti kapcsolatok megélénkülését. 1930 októberében a török nemzeti ünnepre Bethlen meghívást kapott Ankarába hivatalos látogatásra. A török politikusokkal – elsősorban a Musztafa Kemállal – folytatott megbeszélésein Bethlen főleg a pánszláv veszélyt és az ebből eredő török–ma-

gyar érdekazonosságot hangsúlyozta. Kifejtette, hogy a pánszláv törekvések első sikere a török birodalom kiszorítása volt Európából, a második a Monarchia széttörése s a harmadik egy „nagyszláv birodalom megalapítása volna, amelynek tudatos és metodikus előkészítése folyamatban van". Ezzel kapcsolatban ismertette a nyugati szláv korridor megvalósítására irányuló 1919–21-es törekvéseket, valamint Kárpátalja geográfiai jelentőségét, melynek „létcélja, hogy keleti korridort alkosson az oroszok felé". Kemál közbevetésére elismerte, hogy a „mai Oroszország" nem folytat pánszláv propagandát. Hozzátette azonban, hogy a jövőre nézve ez a lehetőség egyáltalán nem zárható ki, „különösen akkor, ha az orosz birodalom meg találna erősödni". Megegyeztek, hogy a „pánszláv politika" ellensúlyozása s ennek alárendelten Bulgária szorosabb bevonása az olasz szövetségi rendszerbe, egy status quo alapján álló Balkán-unió létrehozásának a megakadályozása s végül a kisantant „megbontása" országaik közös érdeke. Az utóbbival kapcsolatban Kemál megígérte: „... a Jugoszláviával és Romániával fennálló vitás kérdések elintézésében" Magyarország számíthat Törökország segítségére.[355]

Az olasz–magyar s az ezeket kiegészítő osztrák–magyar, lengyel-magyar, bolgár–magyar és török–magyar szerződések révén az 1920-as évek végére Magyarország kilépett nemzetközi elszigeteltségéből, és egy olyan formálódó szövetségnek képezte részét, amely Franciaország és a kisantant Duna-medencei hegemóniájával szemben jelentett kihívást. Ez kétségtelen külpolitikai eredmény volt, amely Bethlent jogosan töltötte el büszkeséggel és bizonyos fokú elégedettséggel. Ugyanakkor látnia kellett azonban azt is, hogy Olaszország és kis szövetségesei önmagukban nem lesznek képesek a status quo megváltoztatására. Az olasz blokkhoz való tartozás mellett ezért arra törekedett, hogy az ország külpolitikai mozgáslehetőségeit megőrizve más nagyhatalmak támogatását vagy legalábbis szimpátiáját is megszerezze. Anglia egyre inkább platonikus jellegű rokonszenvének a megőrzése mellett elsőrendű fontosságúnak továbbra is a német kapcsolatot tartotta. Ám ezzel egyidejűleg a francia–magyar viszony megjavításán is energikusan munkálkodott.

A német támogatás megszerzéséért folytatott hadjáratának újabb rohamát 1928 nyarán indította. A *Berliner Tag*nak adott egyik júniusi nyilatkozatában ismét azt fejtegette, hogy az olasz–német barátság nemcsak olasz, osztrák és magyar érdek, hanem német is, hiszen a kisantant ellensúlyozása mind a négy állam természetes nemzetpolitikai célja. Sejtetni engedte, hogy a közeledés útjában álló vitás kérdések – Dél-Tirol és az Anschluss – kölcsönösen elfogadható és megnyugtató rendezése teljes mértékben elképzelhető.[356] Mint korábbi közvetítési kísérlete, úgy ez is olasz jóváhagyással történt. „Bravó, Bethlen! Magatartásból 5-ös" – jegyezték a berlini olasz követ ezzel kapcsolatos jelentésének margójára Rómában.[357]

Bethlen Németország iránti érdeklődését fokozta, hogy a rekonstrukció és a gazdasági fellendülés következtében megélénkült mezőgazdasági termelés 1928-tól permanens értékesítési nehézségekkel küzdött. A Németországgal folytatott kereskedelem, pontosabban a magyar kínálat méreteihez képest korlátlan felvevőképességű német agrárpiac elzárkózása vagy megnyitása így Magyarország gazdasági életének egyik kulcsfontosságú kérdésévé vált. Az új kereskedelmi szerződés ügye Bethlen és Stresemann, illetve Bethlen és Schubert 1928 végi megbeszéléseinek már egyik fő témája volt. A német diplomácia halogató, a homályos és távoli ígéretek taktikáját alkalmazó álláspontja azonban egyelőre Bethlen minden erőfeszítése ellenére sem változott. A magyar kivitel megkönnyítését Stresemann a belső válsággal küzdő német mezőgazdaság érdekeire hivatkozva hárította el.[358] A politikai együttműkö-

déssel kapcsolatban pedig változatlanul olyan jelzések érkeztek Budapestre, hogy a revízió felvetését és a francia orientáció módosítását Németország továbbra is időszerűtlennek tartja; s ha a revízió majd aktuális is lesz, „A danzigi korridor-kérdés elintézésének sorrendileg hamarabb kell bekövetkeznie, mint ahogy a magyar határok ügyét fel lehet vetni."[359]

A külkapcsolatok sokirányú nyitva tartásának és fejlesztésének helyes koncepciójától vezérelve, de részben Németország zsarolásának a szándékával is, 1928-ban célul tűzte ki Bethlen a francia–magyar viszony megjavítását is. Egyik fő közvetítője ebben a konzervatív budapesti francia követ, De Vienne volt, akivel az évtized végére egészen bizalmas, már-már baráti kapcsolatba került. De Vienne pontosan tudta (és jelentette), hogy Bethlen egy kisantant-ellenes közép-európai revizionista blokk létrehozásán fáradozik, s hogy a német „minotauruszra" vetett „mosolyai" is ezt a célt szolgálják. Érzékelte azonban azt is, hogy érzelmei Németországgal szemben legalábbis ambivalensek; hogy „mosolyai" mögött a jövőt illetően nyugtalanság rejtőzik; s hogy a francia politika számára ez egy mindeddig kiaknázatlan lehetőséget rejteget. „Adott lévén geográfiai helyzete – továbbította például Bethlen szavait 1929 tavaszán –, Magyarországot keletről a szláv, nyugatról a német veszély fenyegetheti. A szláv veszély miatt nemcsak Lengyelország, hanem szükségképpen Románia felé is közelednie kell. A német veszély (Anschluss, egyoldalú német befolyás lehetősége Csehszlovákiában) miatt pedig azok felé kell fordulnia, akik akár Keleten, akár Nyugaton ugyanezt a fenyegetést érzik és az európai egyensúly fenntartását óhajtják."[360]

Részben De Vienne jelentései, részben az olasz–magyar szerződés és az ehhez kapcsolódó magyar diplomáciai aktivitás következtében a húszas évek utolsó harmadában a Quai d'Orsay irányítói újragondolták magyarpolitikájukat. A Magyarországgal szemben folytatott francia politika enyhülésének már 1927-ben mutatkoztak jelei, s 1928–29-ben ezek a jelek egyre szaporodtak. Korányi Frigyes párizsi magyar követ 1928. május 3-i jelentésében így foglalta össze ezt a hangulatváltozást: „A frankügy Franciaország közvetlen gyűlöletét teremtette meg. Azóta azonban ez a gyűlölet eloszlott, s Magyarország erőteljes talpra állása, nemkülönben az olasz barátsági szerződés révén izoláltságából való kilépése jobban ránk vonta a figyelmet. Ennek folytán mindig több komoly francia tényező foglalkozott a magyarkérdéssel, és nyerte azt a benyomást, hogy Magyarország az európai politika sakktáblájában mást is jelent, mint a kisantant veszélytelenné tett hadifoglya. A mind sűrűbbé vált személyes érintkezések magyarok és franciák között, az optáns-ügy s a Rothermere-akció folytán itt is köztudomásra jutott sok igazságtalanság s nem utolsósorban az a felvilágosító propaganda, amelyet az itteni nehéz terrénumon, hacsak csendesen és korlátok között is, folytathattunk, mindig több rokonszenves gócpontot is támasztottak, s mindezeknek a tényezőknek összhatása általánosságban hajlamot idéztek elő a vezető körökben is, hogy abbahagyják velünk szemben az à limine való elzárkózást, s némi érdeklődéssel hallgassanak meg. Ma már módunkban van magánérintkezésben Magyarország olyan aspirációit is szóvá tenni és megindokolni, amelyekről pár év előtt még mérsékelt franciákkal is lehetetlen volt beszélni."[361]

A francia politika módosulása Bethlen személyének és belpolitikájának a megítélésére is kihatott. A Külügyminisztérium félhivatalosa, amely egy-két évvel korábban – például a frankhamisítás idején – Bethlent még Közép-Európa legreakciósabb, feudális politikusaként mutatta be, 1928 végén olyan elismerő cikket közölt róla, amilyen korábban csak angol és olasz lapokban szokott megjelenni. Bethlen módszerei – olvashatjuk ebben – természetesen „vitathatók", és „megkérdőjelezhető az

is, hogy egy kicsit több liberalizmus nem tenné-e lehetővé ugyanolyan tartós eredmények elérését?". Ám – folytatódik a cikk – „nem szabad elfelejteni, hogy Magyarország a háborúnál is szörnyűbb megpróbáltatással ismerkedett meg: Kun Béla bolsevista rendszerével. Érthető tehát, hogy minden figyelmét arra fordítja, hogy megakadályozzon egy újabb anarchiát".[362] Briand elnök, aki 1926-ban szóba is alig akart állni Bethlennel, 1929 januárjában hivatalos látogatásra hívta meg. A meghívás elől, amelyet Rómában és Berlinben egyaránt igen nehéz lett volna megmagyarázni, Bethlen kitért. 1929 júniusában azonban, Madridból jövet megszakította útját Párizsban, és több vezető francia politikussal találkozott.

E megbeszéléseken a két ország kulturális kapcsolatainak fejlesztése és a gazdasági közeledés lehetősége egyaránt felmerült. Bethlen kiemelte, hogy félti Magyarországot a német tőke befolyásától, és szívesebben látná Budapesten a francia bankokat és ipari érdekeltségeket.[363] „Senki adófizetője nem akarok lenni, különösen Németországé nem, mivel a gazdasági függés helyzetünkben a politikai függetlenséget veszélyezteti. És én független akarok maradni" – mondotta.[364]

A legfőbb vitakérdés, a francia–magyar kapcsolatok igazi elmélyítésének legfőbb akadálya a magyar revízió és Franciaország kelet-európai szövetségesi elkötelezettsége volt. A francia vezetők (Poincaré, Berthelot) ezzel kapcsolatban kijelentették: „a békeszerződések megváltozhatatlanok ma és a jövőben is." Bethlen erre rutinszerűen azt válaszolta, hogy bár Magyarországon mindenki a revízió mellett van, s erről ő sem mondhat le, egyelőre nem tartja aktuálisnak a kérdést, s revízionista beszédeinek csak belpolitikai funkciója van.[365] A legfőbb vitakérdésben tehát nem jött létre közeledés. A Bethlen elutazása utáni sajtócikkek azonban még e tekintetben is optimizmusra adtak okot. A szívélyes fogadtatás miatti csehszlovák, román és jugoszláv tiltakozást például a *Temps* szokatlanul éles hangon utasította vissza. „...egészen természetes, hogy a magyarok tiltakoznak az ellen a szerződés ellen, amely jelentékenyen csökkentette területüket, és amelyet területi döntései és politikai hatásai miatt egyaránt mélyen igazságtalannak tartanak. (...) Senki sem tilthatja meg nekik, hogy keserűségtől eltelve fájlalják ezt a helyzetet, amely az ő rovásukra alakult ki, és reménykedjenek abban, hogy egy nap, a lehetőségek mértékében, békés diplomáciai eszközökkel ez orvosolható lesz" – írta a kormány félhivatalosa.[366] Ilyen megértő cikk a trianoni békeszerződésről és a magyar külpolitika célkitűzéseiről francia lapban 1920 óta nem jelent meg. Ez, valamint a hivatalosan is kifejezésre juttatott együttműködési szándék gazdasági és kulturális téren, reményt adtak arra, hogy a későbbiekben ez az egyelőre még erősen platonikus francia rokonszenv bizonyos kézzelfogható előnyökkel is fog járni.

Bethlen Franciaország felé fordulásának taktikai funkciója az volt, hogy Németországgal megértesse: Magyarország számára más lehetőség is adott, nemcsak a német orientáció. (Ez a megfontolás egyébként a lengyel–magyar kapcsolatok 1928. végi megélénkülésében is szerepet játszott.) „Üzenetét" a német diplomaták, elsősorban Schön budapesti követ hibátlanul dekódolták. Schön és a kelet-európai német követek jelentéseiben 1929 nyarától szinte refrénszerűen ismétlődött, hogy „a magyar kormány a német politikával elégedetlen", hogy a magyarok szerint „a mai Németországtól Magyarország semmit sem várhat, és ezért más barátok után kell néznie", s hogy ezért az eddigi németbarát politikát lassan egy németellenes politika válthatja fel.[367] Ezt a benyomást erősítendő a német diplomaták előtt Bethlen – lényegében valótlan, de legalábbis túlzó – célzásokat tett arra, hogy „a franciák Magyarországot valósággal körüluduarolják, és egészen félreérthetetlen ajánlatokat

tesznek politikai együttműködésre", s hogy „őt a francia kormánynak ez a magatartása nagyon foglalkoztatja".[368] A budapesti német követ ezért 1930. február 15-i jelentésében a német–magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok kiszélesítésére és arra tett javaslatot, hogy Bethlent hívják meg hivatalos látogatásra Berlinbe. Schön javaslatát a Wilhelmstrasse elfogadta, s így 1930. november 22-én Bethlen feleségével együtt háromnapos hivatalos látogatásra Berlinbe utazott.[369]

Bethlen meghívása és berlini utazása egybeesett a német politika lassú átalakulásával. Az ún. nagykoalíciós (szociáldemokratákat is magában foglaló) Müller-kabinetet 1930. március 3-án a konzervatív Brüning-kormány, Stresemannt pedig (már 1929 őszén) Julius Curtius váltotta fel. Ez nemcsak a német belpolitikára, hanem a külpolitikára is hatással volt. A változás lényege abban ragadható meg, hogy míg Stresemann a versailles-i békerendszer kereteit elfogadva törekedett a legnagyobb mozgáslehetőséget elérni és ennek alapján a keleti német határok módosítására, addig Brüning és Curtius – felhasználva a Stresemann által teremtett mozgáslehetőséget – e nemzetközi rendszert magát akarták megingatni és a revíziót elérni. Másként fogalmazva: vezetésük alatt a német külpolitika nyíltabbá és offenzívabbá vált.[370] Ez a változás természetesen Magyarország helyét is módosította a német külpolitikai célkitűzések rendszerében. Az új doktrína – Köpke miniszteri igazgató megfogalmazásában – így hangzott: „... a francia szövetségi rendszer fellazítása Kelet- és Délkelet-Európában közös célunk Magyarországgal, ennélfogva a kisantant fellazítására irányuló magyar erőfeszítéseknek szívből sikert kívánhatunk. (...) Magyarország megerősödését üdvözölnünk és támogatnunk kell."[371]

Bethlen novemberi látogatására már e módosult külpolitikai doktrína jegyében került sor. A „magyar és német nép sorsközösségével", a „több száz éves történelmi és kulturális kapcsolatokkal" és a háborús „fegyverbarátsággal" kapcsolatos frázisok pufogtatása mellett, amelyekkel Bethlen és Brüning a sajtót traktálták, ezúttal a két ország külpolitikájának érdemibb megbeszélése és bizonyos mértékű összehangolása is megtörtént. Bethlen elmondta, hogy a „magyar külpolitika legelső célja a kisantant meglazítása" és annak megakadályozása, hogy a Balkánon egy „szláv tömb" alakulhasson ki. Az ország külkapcsolatai – mondotta – ezeket a célokat szolgálják. Curtius – s ez már az új külpolitika megfogalmazását jelentette – abból indult ki, hogy „... a német külpolitikai célkitűzések éppen a legfontosabb kérdésekben, mint a revíziós és leszerelési kérdésben, párhuzamosan haladnak a magyar külpolitikával". Hozzátette: új szövetségi rendszer kialakítására a német kormány egyelőre nem gondol, ám ennek ellenére reméli, hogy „az idők folyamán a német és magyar politika közt mind szorosabb érintkezés és kölcsönös támogatás alakul majd ki". Ezzel összefüggésben figyelmeztette Bethlent, hogy a német–lengyel viszony javulása a közeljövőben nem várható, s ezért egy további lengyel–magyar közeledés komoly akadályát jelenthetné a német–magyar kapcsolatok magasabb szintre emelésének. Bethlen biztosította Curtiust, hogy a „Lengyelország elleni német állásfoglalás Magyarországon teljes megértésre talál". Felmerült a német–olasz viszony jövő alakulása is. Bethlen kérdésére Curtius kijelentette, hogy „... a fejlődés magával hozza majd egyes kérdésekben az Olaszországgal való együttműködés megerősítését", noha szorosabb szövetségesi viszony kialakítására Németország pillanatnyilag még nem gondol.

A politikai eszmecserét a gazdasági kérdések megvitatása követte. Bethlen azt remélte, hogy a magyar állat- és gabonakivitel ügyében azonnal kézzelfogható eredményt érhet el. Ebben azonban csalódnia kellett. Bár az Auswärtiges Amt – politikai megfontolásokból – kész lett volna azonnali engedményekre, a gazdasági szakem-

berek továbbra is kitérő és halogató válaszokat adtak. E téren így csak annyit sikerült elérnie, hogy megállapodtak: 1931 elején a szakemberek konkrét kereskedelmi tárgyalásokat kezdenek.[372]

Az 1927 és 1930 közötti időszakban Bethlen igen sokat beszélt és írt a revízióról. Arról azonban, hogy revízión konkrétan mi is értendő, a nyilvánosság előtt mindeddig egyetlen szót sem szólt. Berlinből hazatérve elérkezettnek látta az időt, hogy nyíltabb legyen. Olyan őszintén, mint az olasz államférfiakkal vagy 1930 októberében Kemál pasával, persze továbbra sem beszélt az újságírókkal. Azt azonban félreérthetetlenül jelezte, hogy a határ menti területek visszacsatolásával Magyarország nem elégedhet meg. „Vannak területek, amelyek kétségtelenül magyarok. Ezeket minden további nélkül vissza kellene csatolni az anyaországhoz. Azokon a területeken, ahol a helyzet nem ennyire tiszta, a népszavazás volna a megoldás módja" – nyilatkozta 1931 tavaszán több alkalommal.[373] Bethlen feltételezte, hogy a történelmi Magyarország egyes nemzetiségei – konkrétan a szlovákokra és a kárpátukránokra gondolt – népszavazás esetén „arra az elhatározásra jutnának, hogy mellettünk döntsenek".[374] Ez lényegében a békedelegáció 1920-as álláspontjához való visszakanyarodást, azaz – legalábbis északon és északkeleten – a történelmi határokhoz való elvi ragaszkodás deklarálását jelentette.

Az 1929-es párizsi, 1930. októberi ankarai, 1930. novemberi berlini és 1931. januári bécsi látogatásaival s az ezekhez kapcsolódó, részben egyezményekben rögzített, részben szóbeli megállapodásaival Bethlen 1927-ben kezdődött aktívabb és célratörőbb külpolitikája tetőpontjára jutott. Az osztrák–magyar szerződés aláírását követő fél évben, amelyet egyébként diplomáciai szempontból is az egyre inkább elmélyülő gazdasági válság leküzdésére irányuló törekvések s nem a revízió további előkészítése jellemeztek, külpolitikájában új szempontok és momentumok az eddigiekhez képest már nem kerültek fel; a magyar diplomáciai gépezet minden tekintetben az 1927 és 1930 között lerakott vágányokon mozgott vagy vesztegelt. Az ország első számú szövetségese változatlanul Olaszország volt, amelynek támogatásához képest Anglia rokonszenve egyre inkább csak szimbolikus értékkel bírt. Részben politikai, de növekvő mértékben gazdasági megfontolásokból is, folytatódott a Németország és Franciaország közötti utilitarista „libikókázás" is. A végső és egyértelmű döntés a két nagyhatalom között még sokáig nyitott kérdés maradt, s mint majd látni fogjuk: ez a döntés lényegét tekintve a nemzetközi erőviszonyok alakulásának függvényében született meg. A szomszédos vagy távolabbi kisállamok és középhatalmak közül szívélyes vagy baráti maradt a viszony Ausztriával, Lengyelországgal, Bulgáriával és Törökországgal. Román–magyar viszonylatban azonban – noha erre 1931 tavaszán is történt kísérlet – továbbra sem jött létre enyhülés.

Bethlen 3-4 éves aktív külpolitikája sikeres és sikertelen elemeket egyaránt tartalmazott. A legnagyobb eredménynek az számított, hogy az 1920-as évek végére Magyarország kilépett korábbi nemzetközi elszigeteltségéből, s a kínálkozó lehetőségeket kihasználva javította pozícióit a kisantanttal szemben. Pozitívumként lehetett elkönyvelni azt is, hogy az ország külpolitikai mozgásszabadsága megmaradt. Olaszország támogatását Bethlen „ingyen" kapta; azért semmiféle később hátrányossá válható szerződéses kötelezettséget nem vállalt. S végül ügyesen használta ki a magyar diplomácia az 1920-as évek végétől újraéledő francia–német ellentétet. Ennek konkrét eredményei már 1931-ben megmutatkoztak.

Bethlen külpolitikájának alapcélkitűzése, a kisantant felbomlasztása ugyanakkor nem sikerült. A magyar területi követelések, az ország gyengesége és kedvezőtlen

tárgyalási pozíciója miatt ez egy eleve irreális célkitűzésnek tekinthető. Valamelyes esélye csak abban az esetben lehetett volna, ha a szovjet-magyar kapcsolatok kiépítése révén Románia komolyan fenyegetve érezte volna magát. Erre viszont a belpolitikai ellenállás miatt nem került sor. Ez – noha nem rajta múlott – Bethlen külpolitikájának talán legnagyobb hiányossága volt.

A mérleg negatívumai között kell számontartanunk Olaszország erejének, illetve kiegyensúlyozó szerepének a túlbecsülését is. Az a feltételezés, hogy a későbbiekben Olaszország ellensúlyozni tudja Németországot, illetve a Szovjetuniót, messzemenően megalapozatlan volt. A pillanatnyi, az 1927–30-as erőviszonyok ugyan alapot adtak erre, ám a gazdasági és demográfiai mutatók alapján előre lehetett és kellett volna látni Olaszország fokozatos lecsúszását az európai hatalmak ranglistáján.

Végül hibaként említhetjük a revíziós program bizonytalanságát, illetve Bethlen kompromisszumkészségének minden elvi alapot nélkülöző mélységes pragmatizmusát. Ez nemcsak az utódállamok egyébként is meglévő bizalmatlanságát fokozta, hanem a nyugat-európai országok (elsősorban Anglia) esetleges támogatásának az elnyerését is nehezítette. Mivel a revízió 1931-ig konkrét formában nem került napirendre, ennek káros következményei Bethlen miniszterelnöksége alatt még nem mutatkoztak. A 30-as évek elejétől azonban, amikortól a revízió a nyugat-európai országokban is fokozatosan szalonképes fogalommá vált, érezhetően nehezítette támogatók és szimpatizánsok szerzését.

A KONSZOLIDÁLT ELLENFORRADALOM BELPOLITIKÁJA

Az 1926-os választásokat megelőző és a választásokat követő programnyilatkozataiban Bethlen ismételten arról beszélt, hogy „A magyar politika fordulópont előtt áll."[375] Ennek külpolitikai vonatkozásairól az előző fejezetben részletesen szóltunk. Megállapításának azonban nemcsak kül-, hanem belpolitikai tartalma is volt. Az 1921 és 1926 közötti fél évtizedet komplex (gazdasági, politikai) rekonstrukciós folyamatként felfogva Bethlen elérkezettnek látta az időt arra, hogy az elért eredményekre támaszkodva a kormánypolitika immár „magasabb ideálok után" törekedjék. Azaz: hozzálásson azoknak a szociálpolitikai és kultúrpolitikai céloknak a megvalósításához, amelyeket a miniszterelnök már 1921 áprilisában meghirdetett, de amelyek napirendre tűzése a gazdasági krízis és a belpolitikai bizonytalanság miatt mindeddig elmaradt.[376]

A szociálpolitika Bethlen 1918 előtti gondolatvilágában is fontos helyet foglalt el. Akkor azonban elsősorban a közép- és nagybirtokosság s emellett alkalmanként még a magyar nemzetiségű birtokos parasztság érdekvédelme foglalkoztatta. A kispolgárság, értelmiség és munkásság gondjai többnyire kívül estek szemhatárán. Először 1917–18-ban, a háborús viszonyok következtében kiéleződött szociális ellentétekkel szembesülve fogalmazódott meg benne, hogy a polgári rend megingott stabilitásának helyreállítása valószínűleg megoldhatatlan a társadalom egészét megcélzó modern szociálpolitika nélkül. A forradalmi időszak tapasztalatai tovább erősítették benne ezt a felismerést. Ezért kormányalakításától kezdődően úgy gondolta, hogy a hatalomból kizárt alsó és középső társadalmi rétegek lojalitásának megszerzéséhez vagy semlegesítésükhöz a politikai és adminisztratív eszközök nem elegendőek; ezek mellett szükséges egy preventív szociálpolitika kidolgozása is. 1921-es programadó nemzetgyűlési beszédében ezzel kapcsolatban már célul tűzte ki az ipari munkásság

társadalombiztosításának továbbfejlesztését (öregségi és rokkantsági biztosítás), a mezőgazdasági munkásság kötelező betegbiztosításának a bevezetését, az egészségügy korszerűsítését és a népbetegségek elleni küzdelmet, valamint a szegénysorsú parasztság önálló lakásokhoz juttatásának a támogatását. Háború előtti szűkkeblű agrárius szociálprotekcionizmusához képest ez jelentős előrelépésnek tekinthető egy átfogóbb és a modernebb, nyugat-európai mintákat követő szociálpolitika irányába.[377]

Az egyes elemeiben már 1918 előtt kialakult szociálpolitikai rendszer továbbfejlesztésére reálisan csak a gazdasági válságból való kilábalás után, emelkedő nemzeti jövedelem mellett kerülhetett sor. A 20-as évek közepéig e feladatokról ezért Bethlen többnyire hallgatott. Csak 1926–27-ben hirdette meg ismét, hogy „az emberiség humanitárius és szociális érzése révén a szegényebb néposztályoknak élhetőbb helyzetbe kell jutniok, kell, hogy ők is olyan emberi sorsnak részesei legyenek, amely emberi sorsról elmondható, hogy nemcsak a robot, hanem egyúttal bizonyos emberi élvezetek is jellemzik ezt az életet".[378]

A szociálpolitikai reformok sorát a társadalombiztosítás újjászervezése nyitotta meg. A kötelező betegségi és baleseti biztosítás a háború előtt gyakorlatilag csak az ipari, kereskedelmi és közlekedési dolgozókra terjedt ki. 1919 őszén a Friedrich-kormány kiterjesztette ezt a háztartási alkalmazottakra is. Az 1927. évi XXI. tc. megerősítette Friedrich fenti rendeletét, s szerény mértékben tovább bővítette a biztosításra kötelezettek körét. Bevonta a közjegyzői és ügyvédi irodák, valamint az orvosi rendelők és szerkesztőségek dolgozóit is. A kötelező jelleggel biztosítottak száma ezzel megközelítette, illetve bizonyos ingadozással elérte az egymilliót. A 20-as évek végétől tehát a városi munkásságnak mintegy 80–90 százaléka részesült ebben az alapvető szociális védelemben. A biztosítottak szociális kedvezményei jelentős mértékben nőttek. A megbetegedett dolgozó a háború előtt 20 héten keresztül részesülhetett ingyenes gyógykezelésben, s ugyancsak 20 hétig kaphatott táppénzt. Az igényjogosultság időtartama most 1 évre, a táppénz összege pedig a fizetések 50 százalékáról 55–75 százalékára nőtt. A baleseti járadék a teljes munkaképesség elvesztése esetén régen a bér 60 százalékát, 1927-től 66 százalékát tette ki. A betegségi járulékot 50–50 százalékos megoszlásban a munkaadók és a munkavállalók, a baleseti járulékot kizárólag a munkaadók fizették.[379]

A megreformált társadalombiztosítás szolgáltatásai nemzetközi összehasonlításban is figyelemre méltóak voltak. Az angliai betegségi táppénz például csak a fizetések 18–32 százalékát, a baleseti járadék pedig csak 31–56 százalékát tette ki. Az igényjogosultság időtartama – egy év – megegyezett a magyarországival.[380]

Egy évvel később, 1928-ban a Bethlen-kormány bevezette a kötelező öregségi, rokkantsági, özvegységi és árvasági biztosítást, amely a munkásmozgalom régi követelései közé tartozott. Öregségi járadékra az a biztosított tarthatott igényt, aki betöltötte 60., illetve 65. életévét, és munkáltatója legalább 7 és fél éven át fizette utána a napibérének legfeljebb 3,5 százalékáig terjedhető járulékot. A rokkantsági, özvegységi és árvasági járadék folyósításának közel négyéves biztosítás volt a feltétele. A kötelező öregségi, rokkantsági, özvegységi és árvasági biztosítás nagyjából egészében ugyanazokban a foglalkozási kategóriákban dolgozókra, illetve azok családtagjaira terjedt ki, mint a kötelező betegségi és baleseti biztosítás. A biztosítási költségek 8/9-ed részét a munkaadók és munkavállalók fizették fele-fele arányban, 1/9-ed részét pedig az államkincstár fedezte. A magyar rendszer – kisebb eltérésektől eltekintve – ebben is az angolt tekintette irányadónak.

Az 1927–28-as reform a biztosítás szervezetét is érintette. Úgy állította vissza a munkásbiztosítás önkormányzatát, hogy annak hatáskörét jelentős mértékben csökkentette. A dualizmus időszakában a munkásbiztosítás önkormányzati szervei elvileg felerészben a munkaadók, felerészben a munkavállalók embereiből álltak. A gyakorlatban azonban a munkavállalók befolyása érvényesült. A munkásbiztosító pénztárak tisztviselőinek döntő többsége ugyanis a Szociáldemokrata Párt tagja volt. Az új törvény ezzel szemben az állam befolyását növelte. Az alkalmazottakat korábban az önkormányzat választotta és fizette, ezentúl pedig a népjóléti és munkaügyi miniszter. Az önkormányzat feladatköre az állami tisztviselők működésének irányítására és ellenőrzésére szűkült. Az önkormányzat összetétele is módosult. A gyárosok és munkások 50–50 százalékos képviselete ugyan megmaradt, de a testület elnökét ezentúl a kormány nevezte ki. A fentiek szerint átszervezett és kiterjesztett társadalombiztosítás irányítására 1928-ban létrehozták az Országos Társadalombiztosító Intézetet, közkeletű nevén az OTI-t.[381]

Az 1920-as évek társadalombiztosításának szociálpolitikai hálóján két nagy lyuk tátongott: a mezőgazdasági munkások kötelező biztosításának és a munkanélküliség elleni biztosításának a megoldatlansága.

A mezőgazdasági munkásság kötelező betegségi és baleseti biztosításának a bevezetése eredetileg a meglévő társadalombiztosítási rendszer továbbfejlesztésének fontos elemeként szerepelt. Maga Bethlen nemcsak 1921-ben említette a megoldandó feladatok között, hanem 1926–27-ben is. „A szociális biztosítási törvényalkotást fokozatosan ki kívánjuk terjeszteni a mezőgazdasági munkásosztályra is" – mondotta például 1926. november 24-i szécsényi beszédében.[382] Sorrendben ennek 1929-ben, az említett két társadalombiztosítási törvény után kellett volna következnie. A nagy gazdasági világválság 1929-től érezhető hazai hatása miatt azonban ez elmaradt. Az értékesítési nehézségekkel és egyre inkább teljesíthetetlenné váló adóterhekkel küzdő mezőgazdasági munkaadók indirekt béremelésekre való kötelezése elől (a járadék fizetése valójában ezt jelentette volna) a kormány 1929–30-ban meghátrált. Önkéntes, nem kötelező alapon azonban az agrárszektorban is terjedt ez a biztosítási forma. A mezőgazdasági napszámosok és cselédek közül biztosítottak száma az 1923-as 432 ezerről 1929-re 702 ezerre emelkedett. Ez az időszakonként vagy állandóan bérmunkát vállaló szegényparasztság keresőinek közel felét jelentette.[383]

A bethleni „szociálpolitikai háló" másik problematikus pontja a munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás hiánya volt. (Az 1920-as évek elején ezt a legtöbb közép- és nyugat-európai országban bevezették.) Az ipariforgalmi munkásság 15-20 százalékára (az 1920-as évek első fele), illetve 10 százalékára (az évtized utolsó harmada) tehető munkanélküliek így csak rendszertelen segélyekre s különböző, de ugyancsak esetleges karitatív akciókra támaszkodhattak. A régebbi történeti irodalom ezt a hiányosságot a kormány nagy mulasztásaként szokta számba venni. Újabban viszont megállapítást nyert, hogy az a gazdaságpolitika, amelynek megkérdőjelezhetetlen alapelve volt a hazai ipar támogatása és erősítése, nem vállalhatta a rendszeres munkanélküli-segéllyel szükségszerűen együtt járó ipari költségemelkedést. Másként fogalmazva: a magas ipari költségek és az 1928-ban bevezetett nyugdíj vállalkozókra háruló terhei miatt a rendszeres munkanélküli-segély nem tartozott az ipar reálisan megengedhető lehetőségei közé.[384] S ha ez igaz az iparra, akkor még inkább igaz a mezőgazdaságra, ahol az időszaki munkanélküliek aránya nagyságrendekkel volt nagyobb. Az agrárlakosság foglalkoztatottságának átlagos mértéke

ugyanis a 20-as évek második felében is csak 80–85 százalékra becsülhető. Egy földmunkás évente kb. csak 180 napot tudott dolgozni.[385]

A fenti megállapítás igaza mellett szól az is, hogy a nyugat- és észak-európai országok az 1920-as évek elején mintegy 50-100 százalékkal magasabb egy főre jutó nemzeti jövedelem mellett vállalkoztak a munkanélküli-segély intézményének bevezetésére. Ugyanakkor tény az is, hogy – ha a modern szociálpolitika szükségszerűségét fel is ismerte – a társadalombiztosítás ezen legújabb elemétől Bethlen valóban idegenkedett, s azt sokáig elvből is ellenezte. A munkanélküli-segély – mondotta például néhány hónappal kormányalakítása után – „nem a munkanélküliség megszüntetésére, hanem csakis fokozására alkalmas, mert elveszi a munkakedvet, és olyanok is beállnak munkanélkülinek, akik különben munkát találnának".[386] Ókonzervatív felfogása mellett Bethlen még 1925-ben is kitartott, s csak 1926–27-re jutott el annak felismeréséig, hogy a „kultúrdemokráciának" a „munkanélküliség elleni biztosítás" is része.[387] Ez azonban csak elvi felismerés volt. Gyakorlatba való átültetése az ipari lobby ellenállása, majd pedig a válság miatt nem képezte komoly megfontolás tárgyát. A kérdés napirendről való levételét megkönnyítette, hogy a munkanélküli-segély bevezetését a liberális ellenzék is megengedhetetlennek tartotta.[388]

A szorosabban vett szociálpolitika egyéb szektorai közül előrehaladás történt még a lakásügy és a közegészségügy terén. Részben a földreformhoz kapcsolva, részben attól függetlenül 1920 és 1930 között 290 ezer lakóház épült föl, ami 24,7 százalékos növekedést jelentett. Az egy lakásra eső lakók száma – jórészt a menekültek miatt – azonban így is csak igen mérsékelten (4,4 főről 3,9 főre) csökkent.[389] A közegészségügy ennél jóval jelentősebb mértékű modernizálódását számos mutató – a százezer főre eső orvosok számának majdnem megkétszereződése, a százezer főre eső kórházi ágyak 329-ről 467-re emelkedése, a csecsemőhalandóság 19 ezrelékről 16 ezrelékre csökkenése stb. – bizonyítja. A munkaügy és munkavédelem terén ezzel szemben több volt a hiányosság, mint az eredmény. A legfontosabb ebből a szempontból a nyolcórás munkaidő bevezetése lett volna, amely azonban a mezőgazdasági munkások kötelező biztosításához hasonlóan megrekedt a törvény-előkészítés stádiumában, s csak az 1930-as évek második felében vált valósággá.[391]

A kül- és belpolitikához vagy akár a gazdaságpolitikához képest a szociálpolitikával Bethlen keveset foglalkozott. Bár érdekelte – a társadalombiztosítási reformok előkészítő fázisában például maga is tanulmányozta a Webb házaspár „Ipari demokrácia" című könyvét –, a legtöbb ezzel kapcsolatos kérdésben népjóléti miniszterére és egyben állandó helyettesére, Vass Józsefre hagyatkozott.[392]

Kultuszminisztere, gróf Klebelsberg Kunó még nagyobb önállósággal dolgozott. A klebelsbergi kulturpolitika két alapgondolatával, a népiskolai hálózat bővítésével s ennek révén a legszegényebb falusi lakosság műveltségi szintjének emelésével, valamint a „magaskultúra" intézményeinek (egyetemek, külföldi Collegium Hungaricumok) kiemelt támogatásával Bethlen messzemenően egyetértett. „...az általa kimondott szó – írta erről Klebelsberg egyik könyvének előszavában – annak a politikának alapgondolatait fejezi ki, amelyet magam is képviselek."[393] Konkrétan azonban mindezekkel csak akkor foglalkozott, ha a kultusztárca költségvetését, amely a környező országokét és a dualista Magyarországét egyaránt jelentősen meghaladta, a parlament meg akarta nyirbálni. Ez történt például 1927-ben, amikor a honatyák az elemi és polgári iskolai hálózat fejlesztési költségeit sokallták. El kell érni – mondotta ekkor Bethlen –, hogy „ne legyen az országban falu vagy tanyakör, mely-

nek ne volna meg a maga iskolája".[394] 1930-ban és 1931-ben pedig, amikor a külföldi magyar intézetek rendszerét támadták, így érvelt: „Én azt hiszem, hogy ez a nemzet, ha a maga függetlenségét fenn akarja tartani, igenis kell, hogy gondoskodjék arról, hogy a kultúrvilág összes nagy nemzeteivel a kultúrkapcsolatokat legalább olyan mértékben fenntartsa, hogy akármilyen viszontagság jön erre a nemzetre, ezen viszontagságok közepette legyenek magyar férfiak, akik a magyar ügyet annál a nemzetnél megfelelő módon – képzettségük, kultúrájuk révén – képviselni tudják, amely nemzet körében ők a maguk egyetemi tanulmányait végezték. Én tehát igenis helyeslem ezeket az intézményeket. Könnyű ezek felett pálcát törni az olcsó népszerűség jelszavával, de aki egy nemzet lelkébe bele kell hogy pillantson és akinek felelősséget kell vállalni a jövő fejlődés irányáért, az ezeket a kérdéseket ilyen könnyelműen nem kezeli."[395]

A Bethlen folyamatos támogatását élvező klebelsbergi kultúrpolitika az 1920-as évek végére jelentős vívmányokról számolhatott be. Az 1920-as népiskolai törvény alapján 1930-ig 3500 új tanterem épült fel, s az egy tanteremre jutó elemista tanulók száma így 60-ról 40-re csökkent. Növekedett a tanítói létszám is: a háború előtt egy tanerőre 80, 1930–31-ben 47 tanuló jutott. 1930-ban a 6 éven felüli lakosság 90 százaléka tudott írni és olvasni. Az analfabéták aránya tehát az 1920-as 15 százalékról 10 százalékra csökkent. A „magaskultúra" terén elért eredmények közül említhető két vidéki egyetem, a szegedi és a pécsi létrehozása és a debreceni továbbfejlesztése, öt Collegium Hungaricum (Bécsben, Berlinben, Rómában, Zürichben és Párizsban) létesítése, a Tihanyi Biológiai Intézet kapuinak megnyitása 1927-ben, s végül az új állami ösztöndíjrendszer, amelynek alapján a 20-as évek közepétől évente rendszeresen több száz magyar diák tanult külföldön.[396]

A kultúrpolitikai kezdeményezések közül egyetlenegy köthető közvetlenül Bethlen nevéhez: a *Magyar Szemle* megindítása 1927-ben. Különös, de tény, hogy a Tisza István által alapított *Magyar Figyelő* és a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* 1918-as megszűnése óta a kormányhatalmat kezében tartó konzervatív irányzat nem rendelkezett saját társadalomtudományi orgánummal. *A Napkelet* irodalmi folyóirat volt, a *Protestáns Szemle* és a *Magyar Kultúra* pedig hangsúlyozott felekezeti profillal rendelkezett, s az utóbbi, Bangha Béla folyóirata szélsőjobboldali és antiszemita beállítottsága miatt sem tölthette be a *Magyar Figyelő* vagy a *Magyar Társadalomtudományi Szemle* régi funkcióját. A szociáldemokraták, liberálisok, sőt a 20-as évek közepétől a kommunisták is ugyanakkor saját elméleti orgánummal *(Szocializmus, Századunk, Új Március, 100 %)* rendelkeztek. Bethlent ez indította arra, hogy a szellemi élet hozzá közel álló képviselőit – a Herczeg Ferencet, Szekfű Gyulát, Jancsó Benedeket – 1927 januárjában levélben szólítsa fel egy olyan „havonta egyszer megjelenő folyóirat" megindítására, „amely megismertetné olvasóival a külpolitika, szociálpolitika, a jogi, művelődési, gazdasági politika feladatait és eseményeit, s ez ismertetésekben igyekeznék belénevelni a lelkekbe a történelmi fejlődésünk, földrajzi helyzetünk és társadalmi állapotunk adta valóság képét, s a theoriáknak és improvizációknak veszélyeit".[397]

Az alapbeállítottságát tekintve konzervatív, de ezen belül liberális jegyeket is felmutató s feltétlenül magas intellektuális horizonttal rendelkező folyóirat első száma 1927-ben, az utolsó 1944-ben jelent meg. Szerkesztője előbb Szekfű Gyula, majd Eckhardt Sándor, a szerkesztőbizottság elnöke mindvégig maga Bethlen volt. A szerkesztés részletkérdéseibe Bethlen ritkán szólt bele. Ellenpéldaként említhető, hogy 1931-ben – az OMGE közbenjárására – szóvá tett egy olyan cikket, amely a földre-

formot merészelte bírálni.[398] Általában – mint Szekfű írja – „elégnek tartotta az irány megjelölését", s azt sem kifogásolta, „ha a kormány működését kritikával kísértük".[399] A folyóirat közel 20 évfolyama s a körülötte alakult Magyar Szemle Társaság (ennek elnöki tisztét ugyancsak Bethlen viselte) könyvsorozatai *(Magyar szemle Könyvei* és *Kincsestár)* ma is értéket jelentenek.

A „magasabb ideálok utáni" törekvés mellett „fordulópontról" beszélt 1927-es programnyilatkozataiban Bethlen azért is, mert ismételten meghirdette a „közszabadságok helyreállításának meggyorsítását", illetve befejezését. A konkrét teendők között említette az egyesülési és gyülekezési jog törvényes szabályozását, az esküdtszék visszaállítását, a még mindig hiányzó sajtótörvény megalkotását s a numerus clausus módosítását.[400] Míg azonban szociálpolitikai és kultúrpolitikai bejelentései őszinték voltak, melyeket kormányzata meg is valósított, a politikai rendszer demokratizálásával kapcsolatos ígéretei inkább a választási demagógia fogalomkörébe tartoztak. Ezek részben a külföldnek, részben a választók százezreinek szóltak. Ezt bizonyítja, hogy – noha ezek megvalósításának útjában pénzügyi akadályok nem álltak – 1926–27-es ígéreteiből 1931-es lemondásáig mindössze a numerus clausus módosítását váltotta be.

Bár Bethlen és a szélsőjobboldal antiszemitizmusa minőségileg különbözött, a baloldal meg-megújuló támadásaival szemben a 20-as évek közepéig a miniszterelnök is védte a numerus clausust. Az ösztöndíjrendszer bizonyos preferenciái mellett többek között ezt is egy olyan szükséges eszköznek vélte, amelynek segítségével a keresztény középosztály gyermekei, akik „a történelmi tradíciónak megfelelő fajiságot képviselik", „a nemzetnek újból vezetői lesznek".[401] A 20-as évek közepétől ezzel szemben egyre gyakrabban emlegette, hogy a „numerus clausus csak átmeneti intézmény", amelyet a „momentán helyzet szült", s így a „momentán helyzet javulásával a törvény is hatályát kell hogy veszítse".[402] Álláspontjának megváltoztatására alapvetően a pénzügyi világgal összefonódott nemzetközi zsidószervezetek és a Népszövetség állandó nyomása késztette. A Népszövetség először 1921 őszén vizsgálta meg a magyarországi zsidóság helyzetét, majd 1925-ben ismét napirendre tűzte. A kormány képviseletében Genfbe utazó Klebelsberg ekkor biztosította a szervezetet, hogy a törvényt a közeljövőben „eltörlik vagy módosítják".[403]

A törvény eltörlésére azonban valójában sem Bethlen, sem Klebelsberg nem gondolt. Annak lényegét mindketten meg akarták őrizni. Egyik Bethlenhez intézett 1926-os levelében Klebelsberg így vallott erről: „A törvényt tehát majd revideálnunk kell, de nem azért, hogy a zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük."[404] Az 1928-as törvénymódosítás során lényegében ez is történt. A törvényjavaslat változatlanul szociálpolitikai szükségszerűségnek tekintette a felvehető hallgatók számának meghatározását, s változtatni csupán a válogatás szempontrendszerén akart. Azt tartalmazta, hogy az eredeti törvényből iktassák ki a „népfajhoz", illetve nemzetiséghez tartozást mint felvételi szempontot, s helyette – egyéb kritériumok mellett – a szülők foglalkozása legyen mérvadó. A törvényjavaslatot jobbról is, balról is heves támadások érték. A szélsőjobboldal, a kormánytámogató kereszténypárt, a kormánypárt jobbszárnya és centruma s még olyan nagyobb látókörű konzervatívok is, mint Teleki Pál, megengedhetetlennek tartották az 1920-as törvény enyhítését. Jellemző, hogy amikor a módosítás lehetősége 1925 és 1926 fordulóján az Egységes Pártban először felmerült, a kormánypárti képviselők 80–85 százaléka ellene foglalt állást.[405] Az MSZDP és a polgári baloldal ugyanakkor a

teljes tanszabadsághoz való visszatérést követelte. A törvénymódosítás körüli politikai jégzajlás persze meg sem közelítette a korábbi nagy olvadásokat. Az antiszemita tüntetőket Bethlen megkardlapoztatta, pártjára és a keresztény pártra pedig szigorúan ráparancsolt, hogy a javaslatot tessék megszavazni. Ha ezt nem tesszük meg magunktól most – érvelt a Wolff–Zichy-féle párt klubjában 1927 végén –, a nyilvánvaló külpolitikai kényszer hatására fogjuk majd megtenni valamivel később.[406]

A képviselőházi szavazáson jelen levő 171 honatya közül így 147 a javaslat mellett szavazott. A liberálisok, szociáldemokraták, fajvédők és rakoncátlankodó keresztény pártiak ellenállása együttesen is csak 34 ellenszavazatot eredményezett. Az 1920. évi XXV. tc.-t módosító 1928. évi XIV. tc. kimondta, hogy az egyetemi felvételeknél „...a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérő megelőző tanulmányi eredményeire, illetve szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy elsősorban a hadiárvák és a harctéri szolgálatot teljesítettek és közalkalmazottak gyermekei, továbbá a különféle foglalkozási ágakhoz (mezőgazdasághoz, iparhoz, kereskedelemhez, szabad foglalkozásokhoz stb.) tartozóknak gyermekei az ezen foglalkozásokhoz tartozók számának és jelentőségének megfelelő arányban jussanak főiskolákra, és a fölvettek száma az egyes törvényhatóságok között is igazságosan osztassék fel".[407]

A „gettó intézményét", ahogyan az emigráns Károlyi Mihály nevezte az egyetemi felvételi rendszert szabályozó 1920-as törvényt, a Bethlen-kormány tehát kiiktatta a magyar törvénykönyvből. A felvételek gyakorlatában azonban továbbra is szerepet játszott a vallási szempont, legfeljebb egy kicsit kevésbé szigorú formában. A zsidó vallású egyetemisták aránya a következő években mintegy egyharmaddal nőtt, azaz az 1920-as évek utolsó harmadára jellemző 8 százalékról az 1930-as évek elejére 12 százalékra emelkedett. (1918 előtt a zsidó származású egyetemisták és főiskolások aránya 30 százalék körül mozgott.)[408]

A numerus clausus 1928-as módosításával a rendszer „liberalizálása" befejeződött. A kormány következő jelentősebb törvényeire, az 1929–30-as közigazgatási reformra már nem a liberalizálás, hanem a centralizálás szándéka, illetve a korporációs gondolat nyomta rá bélyegét.

Mindaz, amit 1927 áprilisában Rómában látott és tapasztalt: az olasz fasizmus lendülete, gazdasági eredményei, állam- és munkaszervezési megoldásai és személy szerint Mussolini energikus egyénisége Bethlent elég erősen impresszionálták. A hazautazását követő hetekben ismételten a fasizmus „sikereiről", a „tőke és munka harmóniájának" nemzetközi jelentőségű megteremtéséről, „a parlamenti, momentán kialakult többség" elégtelenségéről, az „erős vezetés" szükségességéről és a „nép széles rétegei bizalmának" fontosságáról nyilatkozott.[409] Az év végén kormánydelegáció utazott Rómába a fasizmus módszereinek tanulmányozására. Ennek vezetője kijelentette: a magyar kormány a továbbiakban „a mostani konzervatív rendszer és a népi erők közeledésén" kíván munkálkodni.[410] Ugyanebben az időben a kormánypárt köreiben terjedt Bethlen „vezérként", sőt egyedül hivatott „karizmatikus vezérként" való ünneplése.[411]

Az olasz rendszer szolgai utánzására persze Bethlen egyáltalán nem gondolt. A pártok felszámolásának lehetősége fel sem merült benne, s látnia kellett azt is, hogy a nagybirtokrendszer radikális lebontása nélkül széles népi bázisú kormányzat Magyarországon elképzelhetetlen. A közép- és nagybirtokállomány minél teljesebb megóvása s ezáltal a közép- és nagybirtokosság hatalmának konzerválása viszont politikájának sine qua nonja volt. Viszolygott a hívei körében átmenetileg népszerű

Mussolini-típusú diktátori szereptől is.[412] Bár az autokrata vonások kétségkívül kiütköztek egyéniségén és vezetői stílusán is, veleszületett arisztokratizmusa és a modern népvezér szükséges eszköztársa kibékíthetetlen ellentétben álltak egymással. De elképzelhetetlen volt egy magyar Mussolini Horthy miatt is, aki minden ilyen törekvést személye elleni támadásként értékelt volna. Az olasz rendszerhez, illetve Mussolinihez való ambivalens viszonyát maga Bethlen a francia követnek egy alkalommal így jellemezte: „...csodálom, de ne higgye, hogy utánozni akarom. A politikában semmi sem fölcserélhető az országok között; ez a ruha sem Magyarország, sem az én méretemnek nem felel meg. Elszántan alkotmányos és parlamentárius vagyok és maradok."[413] Egyik sajtónyilatkozatában ugyanezt a gondolatot így fogalmazta meg: „Magyarország részéről hiba volna, ha le akarná a fasizmust másolni csak azért, mert Olaszországban eredményesnek bizonyult."[414]

Egyetlenegy kérdésben, az érdekképviseleti rendszer óvatos hazai adaptálásában azonban kétségkívül kimutatható az olasz hatás. Ez az elv már a főrendiház felsőházzá szervezése s a társadalombiztosítás 1928-as szervezeti reformja során is érvényesült, s rányomta bélyegét az 1929–30-as közigazgatási reformra is. A vármegyei és városi autonómiákkal foglalkozó 1929. évi XXX. tc. megszüntette a korábbi nyers virilizmust, s a virilisták arányát 50 százalékról 40 százalékra csökkentette. Ez azonban csak igen szerény jogkiterjesztést jelentett, mert a választható tagok száma ugyanilyen arányban csökkent. A törvényhatósági bizottsági tagok 20 százaléka a továbbiakban részben kinevezett örökös tagokból, részben pedig az ügyvédi, mérnöki stb. kamarák, vallásfelekezetek és állami hivatalnokok delegáltjaiból tevődött össze.[415]

Budapest önkormányzati élete már 1918 előtt is demokratikusabban szerveződött, mint a vidéké. Ez a dichotómia az 1920-as években is megmaradt. Az 1920-as fővárosi törvény példá teljesen eltörölte a virilizmus antidemokratikus intézményét. Így történhetett, hogy a szociáldemokrata és liberális-demokrata baloldal, amely a parlamentben mindig csak törpe kisebbséget alkotott, a székesfőváros önkormányzati életében tekintélyes erővel rendelkezett. Ez ellen már az 1924-es fővárosi törvény is fellépett, s ez volt a célja az 1930. évi XVIII. tc.-nek is. Bár a virilizmus visszaállítására nem került sor, a törvényhatósági bizottság választható tagjainak aránya 80 százalékról 63 százalékra csökkent, a kinevezett, illetve az érdekképviseletek által delegált tagok aránya pedig 20 százalékról 37 százalékra emelkedett.[416]

Az érdekképviseleti elv érvényesítését néhány nyilatkozatában Bethlen megpróbálta úgy beállítani, mint „nagy haladást a demokratikus elv megvalósítása felé".[417] Valójában azonban nem erről, hanem a rendszerhű vagy rendszerlojális középosztály s ezáltal a konzervatív központi hatalom befolyásának a növeléséről volt szó. Az ellenzék egyes tagjainak, például Györky Imre szociáldemokrata képviselőnek az a kijelentése viszont, hogy az ország politikai szerkezete ezzel fasisztává vált volna, kétségkívül ugyanúgy a túlzások kategóriájába tartozott, mint Bethlen ellenkező előjelű állítása.[418]

A 20-as évek utolsó harmadának rendszerkorrekciói közül egy érdemel még említést: a házszabályok további szigorítása 1928 végén. A költségvetés általános vitájának időtartamát ekkor 20 napról 10 napra, az egyes hozzászólásokét pedig 2 óráról 1 órára csökkentették. Korlátozták a hozzászólók körét is. Egyéni indítványokat a továbbiakban csak a bizottságokban lehetett tenni, s a parlamenti vitában pártonként

csak egy-egy kijelölt szónok vehetett részt. Az ellenzék kormányellenes parlamenti kritikája ezáltal még szűkebb keretek közé szorult.[419]

Nem a beígért demokratizálás, hanem a kormányszervek ellenőrző szerepének erősítése jegyében készült el a kormány sajtónovella-tervezete is. Miután azonban ezt nemcsak a baloldal, hanem a szélsőjobb és a kormánypárt egyes csoportjai is támadták, a kormány visszavonta javaslatát.[420]

A 20-as évek utolsó harmadának törvényeit mélyen áthatotta az a konzervatív szellem, amely Bethlen egész beállítottságát és politikáját jellemezte. A jogkiterjesztés (numerus clausus, társadalombiztosítás), a korporációs elv (felsőház, társadalombiztosítás szervezete, közigazgatási reform), valamint a központi kormányhatalom irányító és ellenőrző szerepének további fokozása (közigazgatási reform, házszabály-revízió) ugyan szintén részét alkották e törvény- és rendeletalkotásnak, ám sohasem olyan mértékben, hogy az újabb politikai eszmék és intézmények teljesen kiszorították vagy akárcsak gyökeresen megváltoztatták volna a forradalom előtti időkből átmentett s az évtized első harmadában csak módosított, új helyzethez igazított régieket.

A kormány 1927–30-as parlamenti ellenzéke létszámát és tömegbefolyását tekintve egyaránt gyöngébb volt annál, mint amivel Bethlennek miniszterelnöksége első éveiben kellett megküzdenie. Legerőtlenebbé szélsőjobboldali ellenzéke, a Fajvédő Párt vált, amelynek a kormánypolitikához való közeledése 1927–28-ban tovább folytatódott. 1928. szeptember 5-én Gömbös honvédelmi államtitkár, egy év múlva pedig honvédelmi miniszter lett. Feladatul a létszámban és felszerelésben mindeddig igen gyenge hadsereg fejlesztési tervének kidolgozását kapta. A híveihez intézett felhívásában ezzel egyidejűleg bejelentette, hogy „a politikai magvetés munkáját a fajvédelem terén befejezték", s hogy „pártunk beolvadt az Egységes Pártba". Ez utóbbi azonban – miután döntését néhány párthíve helytelenítette – csak részlegesen valósult meg. Szemere Béla és Méhely Lajos vezetésével a Fajvédő Párt továbbra is működött.[421]

Gömbös és két fajvédő képviselőtársának csatlakozását a kormánypárt túlnyomó többsége ellentmondás nélkül vette tudomásul. A liberális szárny tagjai körében azonban mozgolódás kezdődött. Kállay Tibor lemondott mandátumáról, egy-két képviselő pedig kilépett a kormánypártból.

Az új honvédelmi államtitkár, illetve miniszter és Bethlen viszonya 1930-ig mentes volt nagyobb feszültségektől. Tartva magát Horthynak tett ígéretéhez, Gömbös főleg katonai szakkérdésekkel foglalkozott, és a politika általános irányáról 1928-29-ben egyszer sem fogalmazott meg Bethlen-ellenes különvéleményt.[422]

Kevésbé, mint a szélsőjobboldal, de meggyöngülve került ki az 1926-os választásokból a rendszer baloldali ellenzéke is. A liberális és szociáldemokrata pártok 1927-es bénultságához hozzájárult az is, hogy a szabadságjogok kiterjesztésével kapcsolatos nyilatkozataiban Bethlen tulajdonképpen arra tett ígéretet, ami a baloldal politikai követeléseinek kezdettől gerince volt. Átmenetileg tehát úgy tűnhetett, hogy Bethlen kisajátította ellenzékének programját. 1928–29-ben, miután egyértelművé vált, hogy az új törvényjavaslatok jó része csak tárgyában és nem tartalmában egyezik az ellenzék követeléseivel, a baloldal némileg ismét aktivizálódott.

A baloldali ellenzék 1928-29-es Bethlen-ellenes harcának új elemeként merült fel a belső demokratizálás és a revízió kérdésének összekapcsolása. Azt hirdették, hogy mindaddig, amíg a „konzervatív-diktatórikus" rendszer nem alakul át nyugati típusú demokráciává, a Rothermere által meghirdetett etnikai elvű határrevízió sikerére sem

lehet számítani. A belső demokratizálás viszont nagy valószínűséggel a revízió elérésének is hatékony eszköze lenne. Ezt a hamis és részben taktikai jellegű, Bethlen megbuktatásának szándékával kitalált és terjesztett érvelést néhány „üzenetével" Rothermere lord is „hitelesítette".[423]

A baloldali ellenzék, legitimisták és a kormánypártból kivált liberálisok körében 1928–29-ben több olyan mozgalom indult, amely a revíziót és a demokratizálást zászlajára írva ismét egyfajta közös kormányellenes poltikai platform kialakítását célozta. Az 1921-es vagy 1924-es demokratikus szövetségekhez hasonló, reális politikai erőt jelentő szervezetekké azonban ezek egyike sem tudott válni. A kormánypárt megbontásán és Rassayval együtt egy mérsékelten demokratikus kormányképes, ellenzéki tömörülés létrehozásán fáradozó Kállay Tibor 1929 őszén keserűen állapította meg, hogy mértékadó körökben „senki sem akar ellenzéki politikát csinálni".[424] Az ellenzéki koalíció kialakulását akadályozta Bethlen és a szociáldemokraták 1929-es újabb megállapodása is. A mindaddig emigrációban lévő régi szociáldemokrata vezetők (Garami Ernő, Waltner Jakab, Buchinger Manó) elleni bűnvádi eljárás törlése és hazatérésük, valamint a vidéki szervezőmunka engedélyezése fejében a pártvezetés ekkor ismételten ígéretet tett a magyar külpolitika külföldi támogatására.[425]

A baloldali ellenzék egyes csoportjai az 1920-as évek végén is próbálkoztak Bethlen külső segítséggel történő megbuktatásával. A hazai oktobristák, polgári radikálisok képviseletében 1929 nyarán Vámbéry Rusztem tett erre kísérletet Londonban. Felhasználva kapcsolatait az angol Munkáspárthoz, amely 1929 tavaszán ismét hatalomra került, Vámbéry terjedelmes memorandumot juttatott el különböző kormánypolitikusokhoz. A „Bethlen-rendszer" kritikus hangú bemutatása után a *Századunk* főszerkesztője ebben azt javasolta, hogy a rezsim demokratizálása, illetve Bethlen megbuktatása céljából Anglia vonjon meg minden pénzügyi támogatást a jelenlegi kormánytól, és közölje vele azt is, hogy a demokratizálás a revízió előfeltétele. A véleményezésre felkért külügyi tisztviselők azonban Vámbéry memorandumára is azt írták, amit a hasonló jellegű korábbi magyar kérésekre. Elismerték, hogy Bethlen opportunista politikus, s hogy nyugati mércével mérve rendszerével szemben „súlyos kifogások támaszthatók". Túlzónak tartották azonban Vámbéry azon állítását, hogy a magyar rendszer az olasz vagy a spanyol diktatúrával lenne egylényegű. Változatlanul Bethlen nagy érdemének tudták be, hogy „sikerült megzabolázni honfitársainak irredentizmusát", s hogy „kivételesen nehéz körülmények közepette középutas politikát folytatott és a helyzet realitásaihoz alkalmazkodott". A Foreign Office szakértői tehát ismét „megvédték" Bethlent hazai ellenzékével szemben.[426]

A demokratikus ellenzékkel folytatott 1927–29-es vitáiban Bethlen újrafogalmazta álláspontját az általános és titkos választójogról. Korábbi nyilatkozataitól némileg eltérően elismerte, hogy az általános és titkos választójog „teoretikusan helyes, jó és jogos intézmény", s hogy „a fokozatos fejlődés előbb vagy utóbb minden országban ide fog vezetni". Azonnali magyarországi bevezetését azonban – az egyes társadalmi osztályok közötti „nagyon mély ellentétek" és szociális feszültségek miatt – továbbra is megengedhetetlennek tartotta.[427] „Demokratikus úton kell haladni, de nem a tömegek uralma alapján, nem azon az alapon, hogy az alsóbb néprétegek diktatúrát gyakoroljanak, vagy hogy rétegeket lerántsanak a proletársorba, hanem úgy, hogy az alsóbb rétegeket felemeljük. Ahol gyönge a középosztály, ahol ez annyit veszített, mint Magyarországon, ott félős, hogy az általános, titkos választójognak egyik napról a másikra való megvalósítása újabb társadalmi összeütközésekre vezet, mint amilyenek a múltban voltak" – nyilatkozta például 1927 februárjában.[428] 1927-28-as

nyilatkozatai ellenére bizonyos jelek arról árulkodtak, hogy 1929-től Bethlen készült a titkosság kiterjesztésére. Ebbe az irányba mutatott, hogy az 1929-es közigazgatási választásokat a vármegyékben is titkosan rendezték meg. Sejtetni engedte, hogy ezt a legközelebb már titkosan megrendezendő parlamenti választások „előjátékának", „főpróbájának" tekinti. Az eredmény alapján, amely – igaz, csak 50–80 százalékos részvétel mellett – kétharmados kormánypárti többséget hozott, Bethlen joggal gondolhatott arra, hogy változatlan vagy javuló szociális viszonyok esetén az 1931-es titkos parlamenti választások sem rendítik meg rendszerének alapjait és a hagyományos vezető elit hatalmát.[429] Az 1929 őszétől kibontakozó gazdasági válság körülményei közepette azonban ez az egyébként is csak feltételesen megfogalmazott elképzelése is a süllyesztőbe került. Az 1929-es „kísérlet" – jelentette ki 1931 tavaszán – jól sikerült, ám „mielőtt tovább mehettünk volna, ránk szakadt a világ gazdasági válságának máig is tartó periódusa". „Ebben a helyzetben a titkosság bevezetése felérne egy politikai krízissel."[430]

A párton kívüli, illetve több különböző pártban is megtalálható legitimisták az 1926-os frankhamisítási botrány idején Bethlen legelszántabb politikai ellenfeleiként viselkedtek. Az év végi választási kudarcaikat követően 1927-ben a baloldali ellenzékhez hasonlóan viszonylag keveset hallattak magukról. 1928–29-ben azonban ismét megélénkültek. Újraéledő aktivitásukat három körülményre lehetett visszavezetni. Először arra, hogy 1928-ban Ottó 16 éves lett, és reális közelségbe került nagykorúsága. Másodszor arra a komolytalan, de létező 1928-as tervre, miszerint Rothermere lordot vagy fiát kellene magyar királlyá koronázni. S végül arra, hogy Gömbös visszalépését a kormánypártba és kinevezését államtitkárrá, majd miniszterré a királykérdésben folytatott addigi kormánypolitikától való eltérésként lehetett értelmezni.

A legitimisták kemény magja, az élen Andrássy Gyulával, IV. Károly halála óta Ottót tartotta a törvényes magyar királynak, s a kormánytól a királyfi Budapestre hozatalának és királlyá koronázásának az előkészítését várta volna el. Számítottak arra is, hogy ezt követően Ottó osztrák császárrá koronázására és a Monarchia, de legalábbis egy osztrák–magyar államszövetség visszaállítására is sor kerülhet.[431] A legitimisták mérsékeltebb és realistább szárnya, amelynek hangadói Apponyi Albert és Zichy gróf voltak, Bethlenhez hasonlóan belátták, hogy a nagyhatalmak ellenállása miatt a Monarchia visszaállítására nincs reális lehetőség. Tudatában voltak annak is, hogy Ottó magyar nemzeti királlyá koronázása sem képzelhető el az érdekelt hatalmak előzetes hozzájárulása nélkül. Ezért ők megértőbbek voltak Bethlennel szemben, s miközben a kormánypolitika „antilegitimista tendenciáit" bírálták, egyúttal Andrássyékat és a királyi udvart is figyelmeztették a realitásokra.[432]

A legitimisták parlamenti és sajtótámadásaira Bethlen újra és újra régi formulájával válaszolt: a „kormányzóság provizórikus intézmény", Magyarországnak joga van nemzeti királyra, ám a „királykérdést ma megoldani teljesen lehetetlen", s ezért azt felvetni is „botorság és őrültség volna".[433] A potenciális király személyéről, illetve a provizórium időtartamáról – egyetlen kivételtől eltekintve – azonban továbbra sem mondott semmit. Az egyetlen kivétel 1929 májusában történt, amikor a kormányzóság intézményével kapcsolatban azt a kijelentést tette, hogy Horthy „egész élete végéig hivatalában fog maradni".[434] Szokatlan „bőbeszédűségének" két lehetséges magyarázata van: rögtönzés közben elszólta magát, s valójában Horthy hatalmának időtlen időkre terjedő meghosszabbításán munkálkodott, amit nem tartunk valószínűnek; vagy tudatos, de nem őszinte gesztust tett a kormányzónak Gömbössel szembeni pozíciójának az erősítésére. Ez utóbbit el tudjuk képzelni. Erre utal, hogy ké-

sőbbi, 1929 és 1931 közötti hasonló tárgyú nyilatkozataiban 1929. májusi kijelentését sohasem erősítette meg, hanem korábbi állásfoglalásaihoz hasonlóan arról beszélt, hogy a trón betöltésének kérdésében akkor történik majd döntés, „ha a nemzet szuverenitása minden külső befolyástól menten, a függetlenség és szabadság összes attribútumaival nyilatkozhat ezen kérdésben".[435]

Bethlen halasztó álláspontja a 20-as évek végén is megfelelt a nagyhatalmak és a kisantant felfogásának. Ezzel kapcsolatos közléseit 1927 áprilisában Mussolini „látható megnyugvással vette tudomásul". 1928 őszén, válaszul a megélénkült legitimista tevékenységre, az olasz kormányfő megerősítette elutasító álláspontját. „...nézetem szerint bármely Habsburgnak a kandidálása a kisantant részéről a legnagyobb ellenállással fog találkozni, és igen meg fogja nehezíteni a revíziót. Ezért előbb kellene a revíziót megoldani, és csak azután a királykérdést. Egyébként részemről a Horthy–Bethlen-kombináció minél további fenntartását tartom a magyar nemzet szempontjából a legszerencsésebbnek" – továbbította üzenetét Hory András magyar követ.[436]

Nem változott a kisantant álláspontja sem. 1930 nyarán, Ottó nagykorúvá válásának évében a három tagállam közös határozatban szögezte le, hogy a Habsburg-restauráció bármely formáját megengedhetetlennek tartják, ezt minden eszközzel (à tout prix) megakadályozzák, és ennek érdekében készek „a végsőkig elmenni".[437]

Noha Németország megerősödése és az Anschluss-veszély miatt Franciaországban nőtt egy esetleges Habsburg-restauráció híveinek a száma, a hivatalos francia külpolitika változatlanul a kisantant mereven elutasító álláspontját támogatta. 1928 decemberében Bethlen és a francia követ hosszan tárgyaltak erről. A követ kérdéseire Bethlen elmondta, hogy Ottó nagykorúvá válása és a legitimista agitáció megélénkülése politikáját legkevésbé sem befolyásolják. „...a nagyobb agitációt – mondotta egykedvűen – a szokásos eszközökkel lecsendesítjük. S ha ez nem lesz elég, rendkívüli eszközökhöz fogunk folyamodni." „Mindaddig – jelentette a követ –, amíg Bethlen gróf van hatalmon, azt hiszem, nem kell félnünk egy monarchista kalandtól." Sajnos azonban – tette hozzá – „Bethlen gróf betegeskedik, és Horthy sem fog örökké élni".[438]

Anglia szigorúan elutasító álláspontja az 1920-as évek végére jelentősen enyhült. A Foreign Office belső állásfoglalásai szerint az 1920-as tiltó határozatot London 1929–30-ban elvileg már megváltoztathatónak tartotta, s a maga részéről Ottó magyar királlyá koronázását is el tudta volna fogadni. Az olasz, francia, osztrák és kisantant álláspont ismeretében azonban továbbra is irreálisnak tartotta a legitimista tervet. Némi esélyt Ottó megkoronázására csak abban az esetben látott volna, ha Magyarország ezt megelőzően Locarno-típusú megállapodásokat köt az utódállamokkal. Ez viszont sem Bethlen, sem a legitimisták szerint nem tartozott a kívánatos lehetőségek közé. A brit szakértők legjobb politikának Bethlenhez hasonlóan a „wait and see" magatartást tartották, s így sem pro, sem kontra nem kívánták magukat elkötelezni.[439]

A baloldali és legitimista ellenzék 1927–29-es akciói ellenére a 20-as évek utolsó harmada Bethlen tízéves miniszterelnökségének belpolitikai szempontból legnyugodtabb időszaka volt. Parlamenti többsége megingathatatlannak látszott, a gazdasági fellendülés eredményeként tömegbázisa növekedett, s a három európai nagyhatalom vezetői egyaránt benne látták az ország hivatott és már-már pótolhatatlan vezetőjét. Ennek a nyugalmi állapotnak az 1929 őszén kezdődő gazdasági világválság hazai jelentkezése vetett véget. A válság több szempontból új helyzetet teremtett, s az új helyzet új problémákat vetett fel és új feladatokat adott.

MINDENNAPJAI, EGYÉNISÉGE ÉS POLITIKAI STÍLUSA

A miniszterelnökség Bethlen első olyan „állása" volt, amely rendszeres napi hivatali munkával járt. 1918 előtti regionális politizálása és képviselősége emelkedő pályája ellenére mindvégig jól összeférт a gazdálkodással és különböző passzióival, elsősorban a vadászattal. 1918-tól, Erdélyből való kiköltözésétől kezdve életrendjének ez a ritmikája módosult. Energiáit ettől kezdve kizárólag a „politikacsinálás" kötötte le. Különösebb rendszerességet azonban ez sem kívánt. A nagypolitikát nem reggel vagy délután és nem az íróasztal mellől, hanem főleg este, a Nemzeti Kaszinó termeiből, a pártkörből és a különböző fogadásokon lehetett nyomon követni és befolyásolni. Igaz, 1920 tavaszától az Országos Menekültügyi Hivatal elnöki posztját is betöltötte, ami miniszteri beosztásnak számított. A valóságban azonban ez is csak reprezentatív teendőkkel járt. Az irányítás operatív része teljes mértékben államtitkára, Sebess Dénes vállaira nehezedett.

Kormányfői kinevezésével „kényelmes" életétől Bethlen hosszú időre búcsút vett. A miniszterelnöki poszt „békeidőben", egy olajozottan működő államigazgatás élén is teljes embert kívánt. Hogyne kívánt volna hát az 1920-as évek elején, a teljes gazdasági és politikai dezorganizáció közepette? Feleségével és gyermekeivel már az elmúlt években is alig foglalkozott. 1921 áprilisától még kevesebb ideje jutott a család ügyes-bajos dolgaira. Ezeket többnyire felesége intézte – nagy gyakorlati érzékkel. Miközben például Bethlen kormányát állította össze és a külföldi követeket fogadta bemutatkozó látogatásokon, felesége már költözésüket irányította az Esterházy utcai Károlyi-palotából a miniszterelnökség Szent György téri épületébe, az ún. Sándor-palotába. A mindenkori miniszterelnöknek itt tágas lakás állt rendelkezésére.[440]

Mint teréziánumi kisdiák kora óta mindig, Bethlen István miniszterelnökként is fél 7 és 7 között kelt. Reggelijét családja körében fogyasztotta el. Reggeli előtt, alatt és után a nagyobb hazai és külföldi napilapokat futotta át. Az eseményektől és napi programjától függően ez tarthatott negyedóráig, de adott esetben egy-másfél óráig is. A magyar lapok közül a konzervatív-liberális *Pester Lloyd*ot szerette. Főszerkesztőjének, Vészi Józsefnek kitűnő elemző vezércikkeit csak ritkán mulasztotta el. Reggeli után tavasztól őszig gyakran teniszezett a Margitszigeten. Teniszpartnere egy perfekt angolságú banktisztviselő volt, akivel – beszédkészségét fejlesztendő – általában angolul társalgott.[441]

Hivatalába fél tíz körül érkezett meg. Titkárai (Fogler Béla és Kassay Farkas Béla) röviden referálták a napi postát, amit Bethlen két részre osztott. A fontosabb leveleket és előterjesztéseket félretette tanulmányozás céljából, a jelentéktelenebbek megválaszolására pedig szóbeli vagy egy-két szavas írásos utasítást adott. A hozzá intézett levelek többségére „a miniszterelnök megbízásából" aláírású válasz ment. Néhány esetben diktálta a válaszokat. Az, hogy maga válaszolt volna meg leveleket, mint például elődei közül Tisza István tette, a legritkább esetben fordult elő. Hetente legfeljebb egy vagy két saját kezű levelet írt.[442]

Titkárai után a miniszterelnökségi államtitkár és a miniszterelnökségi sajtófőnök referált neki. Mindkét beosztás kulcspozíciónak számított, amelyet csak bizalmi emberek tölthettek be. Államtitkára előbb az erdélyi báró Horváth Emil, majd 1924-től 1928-ig báró Prónay György, ezt követően pedig Darányi Ignác unokaöccse, Darányi Kálmán volt. A sajtófőnöki pozíciót előbb Eckhardt Tibor, majd 1922-től 1928-ig Ángyán Béla töltötte be. Ángyán fiatalemberként, 1919 elején, a Nemzeti Egység

A parlamentben – gondolataiba merülve

Díszmagyarban egy Szent István-napi ünnepségen

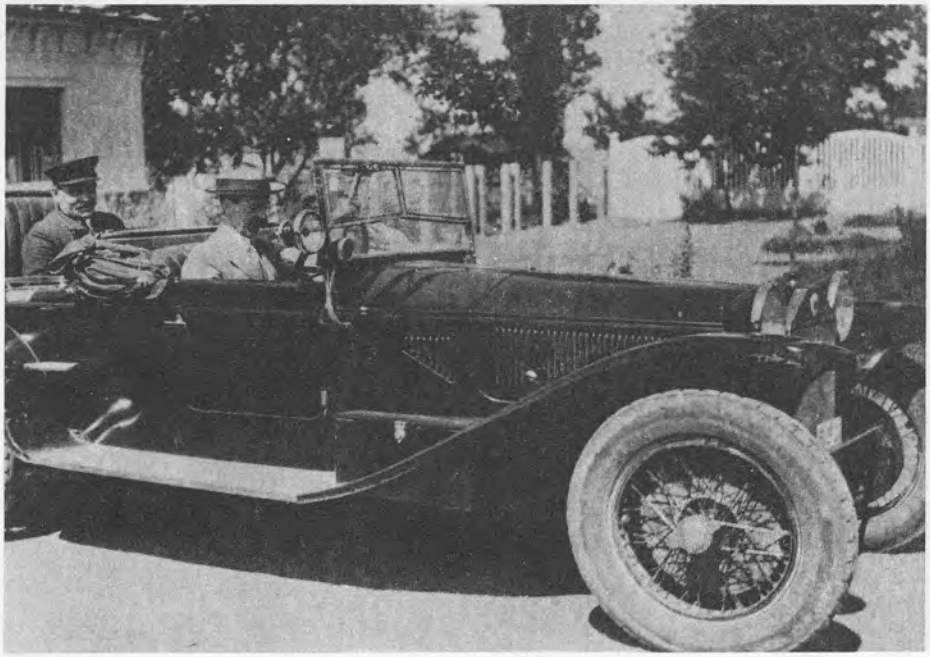

Az autót is szerette vezetni

A repülőt is kipróbálta

Vadászaton

A strandon

Kedvenc sportja a lovaspóló volt

Inkei háza előtt a Budapesti Lovasegylet tagjaival

Pártja szervezésekor került Bethlen közelébe. Mellette tartózkodott Bécsben, s az ellenforradalmi emigráció hazatérése után is. A 20-as évek közepére a miniszterelnök egyik legbizalmasabb munkatársa, valóságos „füle és szeme" lett, aki a sajtóügyeken túlmenően a legkényesebb bel- és külpolitikai ügyekbe is be volt avatva. Szolgálataiért Bethlen 1928-ban igazságügyi államtitkárrá neveztette ki. Helyére addigi helyettese, Szudy Elemér lépett.[443]

A postabontás és munkatársainak beszámolója után Bethlen vagy a parlamentbe, a képviselőház üléseire ment, vagy „feleket" fogadott. 10 és 11 között, amikorra egyedül maradt íróasztalánál, a miniszterelnöki előszoba általában már megtelt Bethlenre várakozó miniszterekkel, diplomatákkal, főispánokkal, bankemberekkel és képviselőkkel. A bebocsáttatás sorrendjét a titkárok határozták meg, akik az „ügyfelek" körében éppen ezért minden kötelező nyájasságuk ellenére osztatlan ellenszenvnek örvendtek. Attól a helyes céltól vezérelve, hogy „főnöküket" a felesleges látogatóktól megkíméljék, néha elküldtek fontos embereket, és olyanokat is, akikkel esetleg Bethlen is találkozni akart volna. A 20-as évek közepétől politikai körökben ezért az a bon mot járta, hogy „Széll Kálmánhoz minden barátja bejutott, Tisza Istvánhoz bejutott minden ellensége, Bethlen Istvánhoz azonban nem jut be sem barát, sem ellenség".[444] A két „cerberus", Kassay Farkas Béla és Fogler Béla ellen a 20-as évek végén kisebbfajta „palotaforradalom" tört ki, ami végül mindkettejüknek az állásába került.[445] Utódaik Hlatky Endre és Pásint Ödön lettek. Utóbbi egy mezőségi unitárius lelkész házaspár gyermeke volt, s feltűnően hasonlított Bethlenre. A hasonlóság és a miniszterelnök atyai gondoskodása alapján a mindentudó szóbeszéd Pásint Ödönt Bethlen negyedik fiaként tartotta számon.[446]

A miniszterelnöki bőrfotelekben folyó négyszemközti megbeszélések időben és jellegükben nagymértékben különböztek. A „tárgyalások" többsége néhány percig tartott, s eredményük papírdarabokra írt egy-két szavas utasításokban „objektiválódott". Azok, akiknek ilyen fogadtatásban volt részük, rendszerint azzal léptek ki a Sándor-palota kapuján, hogy a miniszterelnök zárkózott, a cinizmusig szenvtelen, a mindennapi élet ügyes-bajos gondjai iránt érzéketlen, és „cézári gőggel" elnéz az emberek feje fölött.[447] Azok azonban, akik az államügyek szempontjából valóban fontos dolgokról tudtak vele eszmét cserélni, s ezek iránt Bethlen érdeklődött is, egészen más benyomással távoztak. Hory András, akinek diplomataként többször volt alkalma Bethlennel találkozni, így emlékezett kihallgatásaira: „Bethlen Istvánnak nem lehetett felületesen referálni. A referálónak alkalmat adott, hogy gondolatait részletesen kifejtse és egyéni véleményét is előadhassa. Egyáltalán nem volt fölényes. (...) Meghallgatta a saját felfogásával ellentétes nézeteket is, sőt vitába is szállt a referáló tisztviselővel. Kérdéseire szabatos, konkrét válaszokat várt. A felvetett kérdésekben nem foglalt azonnal állást, és utasításait az összes kérdést összefoglalva, csak hosszas megfontolás után adta meg. Elhamarkodott véleményt nem lehetett tőle hallani. Ha valamely kérdésben álláspontja még nem alakult ki, hallgatásba burkolózott."[448]

Gyors felfogóképessége, éles logikája és analizálni tudása, melyhez keresetlen méltóság, végtelen higgadtság és külsőleg állandó nyugalom párosult, nemcsak Horyt nyűgözte le, hanem sok más 20-as évekbeli politikust és közéleti személyiséget is. Olyan különböző egyéniségek, mint Makkai Sándor református püspök, Kozma Miklós, a Gömbös-csoport „íródeákja" és későbbi belügyminiszter, vagy Szegedy-Maszák Aladár diplomata egyaránt Bethlen négyszemközt vagy szűkebb körben érvényesülő „szuggesztív hatalmáról", „karizmájáról" írnak, amellyel „elbűvöl-

te" és szinte észrevétlenül meggyőzte tárgyalópartnerét. A *Pesti Napló* riportere 1924 karácsonyán így írt erről: „Jóformán körül sem tudunk nézni. Az első pillanattól fogva Bethlen lenyűgöző mosolya és fordulatos, okos, elmés beszédmodora köt le minden figyelmet. Parlamenti beszédeiben valami érdesség, valami keménység szokott megcsendülni: itt, ebben a bizalmasabb enteriőrben, nyoma sincs ennek. Közvetlenségével megfogja a hallgatóját nyomban, s valahogy a fel-feltörő ellentmondás is szerény megjegyzéssé szelídül ezzel a megnyerő és így, intim környezetben meggyőzőbb beszédmodorral szemben."[449]

A nyugat-európai követek és tudósítók – függetlenül országuk és a Magyarország közötti viszonytól – ugyancsak említik jelentéseikben Bethlennek ezt a tulajdonságát. Barclay angol követ olyan „valóban okos és nagy embernek" látta, aki emellett még „elegáns és elragadó" is, s „rendkívüli személyes charmmal rendelkezik". Welczek német követ, akire egy „nyugodt, megfontolt és komoly ember" benyomását tette, azt jelentette róla, hogy a budapesti politikusok közül ő ébresztette benne a legmélyebb bizalmat. „Nyugalma, keresetlensége és gondolatainak világossága rendkívül szimpatikussá teszik, és előnyösen megkülönböztetik a legtöbb itteni politikustól" – írta.[450]

Barát vagy ellenség, egy órára vagy csak néhány percre fogadott politikus, valamennyi hangsúlyozza azonban Bethlen szűkszavúságát vagy megfontolt hallgatagságát, ami folyamatosan egyfajta rejtélyességet vont személye köré. Ez részben abból fakadt, hogy Bethlen mindenkivel csak annyit közölt, amennyi megítélése szerint az illetőre tartozott, s terveibe teljesen senkit sem avatott be. Részben pedig abból, hogy azokról a problémákról, amelyek megoldására nem volt konkrét elképzelése, vagy azokról, amelyek megoldhatatlanok voltak, senkivel sem beszélt. Így állt elő az a helyzet, hogy miközben az újságolvasó érdeklődő pontos információkkal rendelkezett példának okáért arról, hogy egy-egy hétvégi vadászaton Bethlen hány szarvasbikát vagy vaddisznót kapott puskavégre, addig fontos kérdésekben – például a királykérdésben – homály fedte a miniszterelnök elképzeléseit, és az újságírók találgatásokkal traktálták a közvéleményt. Ezzel kapcsolatban ugyancsak több vicc és szólásmondás forgott közkézen. Ezek egyike szerint két dolgot nem lehetett pontosan tudni a 20-as évek Magyarországán: azt, hogy mi van a Pick szalámiban, és azt, hogy Bethlen István mit forgat a fejében. Rejtélyességét fokozta, hogy alig volt addig Magyarországon miniszterelnök, aki olyan hermetikus módon elzárkózott volna az emberekkel való érintkezéstől, mint Bethlen. Az, hogy hogyan tud meglenni társaság és igazán bensőséges férfibarátok nélkül, családja számára is megfejthetetlen rejtély volt.[451]

A délelőtti fogadóórák elmaradtak vagy gyorsan befejeződtek, ha Bethlen a képviselőház üléseire sietett. Ezeken eleinte rendszeresen részt vett, később azonban csak fontosabb alkalmakkor, ha a parlamentből föltelefonáltak érte, vagy ha beszédet mondott. Tízéves miniszterelnöksége alatt összesen 385 esetben kért és kapott szót a Házban. A felsőházban 18-szor, a képviselőházban, illetve nemzetgyűlésen 367-szer. Ahhoz képest, hogy 1901-től 1918-ig alig féltucatszor beszélt, ez hatalmas szám. Felszólalásainak többsége az interpellációkra, kérdésekre adott rövidebb felelet, illetve az ellenzéki képviselőkkel folytatott szópárbaj kategóriájába tartozott. Legalább félszázra tehető azonban azoknak a másfél-két, sőt egy-egy alkalommal két és fél- három órás beszédeknek a száma is, amelyekben programot adott, egy-egy nemzetközi tárgyalás eredményét ismertette, vagy komolyabb interpellációkra válaszolt.[452]

Első nyilvános fellépéséről, 1901-es marosvásárhelyi programadásáról a jelenlévők azt jegyezték föl, hogy „erős lámpalázzal küzdött", és leírt szövegébe „sűrűn pillantgatott bele". Hasonló jeleknek miniszterelnöksége alatt nyomát sem látjuk. Rövidebb rögtönzésekre, az ellenzéki képviselőkkel folytatott szópárbajára bármikor készen állt; feljegyzésekre, „szamárvezetőre" ezekhez nem volt szüksége. Nagyobb beszédeire természetesen készült, ám ezeket sem írta le. Vázlataiban számok, adatok, valamint normál vagy gyorsírással lejegyzett vezér- és címszavak sorakoztak egymás alatt. Hagyatékában egy-egy beszédének több vázlata, a felhasználni kívánt adatok különbözőféle csoportosítása is megtalálható. Ez alapos felkészülésre, mondanivalójának ismételt átgondolására vall. Mondatokba öntött, stilisztikailag megkomponált beszédszöveg azonban egy sincs. Érthető hát, hogy a parlamenti gyorsírók által lejegyzett és később külön kötetekben is kiadott beszédeinek esztétikai, retorikai értéke minimális.[453]

Írásainak és beszédeinek kétkötetes válogatása elé írt bevezetőjében Bethlen azzal mentegette módszerét, hogy „A mai gyorsan élő világban nincs idő arra, hogy különösen felelős állásban lévő politikus beszédét gondosan előkészítse és csiszolgassa."[454] Bizonyos azonban, hogy szentimentalizmus, líra és hevület nélküli egyéniségének sem felelt meg az érzelmekre ható klasszikus szónoklás szokásos eszközeinek az alkalmazása. Szónoki ars poeticáját egy alkalommal így fogalmazta meg: „A rövid és szóvirágokat kerülő szöveg nézetem szerint nagyobb erejű, mint hogyha floszkulusokkal és sok indokolással akarunk egy-két paragrafust bevezetni."[455] Beszédei ennek megfelelően sohasem az érzelmekre és a képek, metaforák barokkos zuhatagával, hanem mindig az értelemre és az érvek gazdagságával, világos okfejtéssel hatottak.

Született nagy szónoknak, mint Kossuth Lajos vagy Apponyi Albert, Bethlen István tehát semmiképpen sem tartható. Debatterként viszont kétségkívül előkelő helyet vívott ki magának a parlamentben. Pillanatok alatt felismerte ellenfeleinek tárgyi vagy logikai tévedéseit, s a közbeszólásokra is azonnal megtalálta a kellően tréfás vagy csípős választ. Gyakran alkalmazott fegyvere volt a gúny és a fölény, s ha sarokba szorították, a rabulisztika, denunciálás, sőt olykor-olykor a demagógia is. „Bethlen grófnak a vitatkozás művészetében nincs párja a parlamentben" – jelentette az angol követ 1924-ben.[456]

Egyéniségére vetett fényt beszédeinek néhány más sajátossága is. Például a vitapartnereinek megszólításakor elég következetesen alkalmazott megkülönböztetés. Az, hogy a vele egyenrangúnak érzett képviselőket, akik általában a Nemzeti Kaszinó tagjai voltak, „barátomnak" vagy „kedves barátomnak", az Országos Kaszinó tagjait „az én tisztelt képviselőtársamnak", a Teréz körúti polgári kaszinó tagjait viszont egyszerűen csak „képviselő úrnak" szólította.[457] Vagy az, hogy az ismert latin, német, francia és angol szólásmondások, közmondások közül rögtönzés közben melyek jutottak legtöbbször eszébe. A Macht geht vor Recht (a hatalom erősebb a jognál), a do ut des (adok, hogy adj), a quieta non movere (feleslegesen ne bolygassuk a dolgokat), si duo faciunt idem, non est idem (ha ketten csinálnak valamit, sohasem ugyanaz), les absents ont tort (a távollevők tévednek) gyakori emlegetései ugyanúgy egy hidegfejű, a cinizmusig racionális emberre vallanak, mint egész politikai stílusa is.

Ebédjét kettő és három között költötte el, többnyire ugyancsak családja körében. 1918 előtti, mezősámsondi szokásától eltérően ebéd után nem pihent, hanem sétált. Nyaranta gyakran levitette magát a Margitszigetre, ahol a legmelegebb napokban is

hűvösben lehetett. Általában azonban a Bástyasétányon kapcsolódott ki; a Vár és a Hadtörténeti Múzeum közötti szakaszon. Egyszer-egyszer felesége vagy fiai is elkísérték, de jobban szerette, ha egyedül róhatja az utat. Sétája közben természetesen sokan köszöntötték, ami azonban egyáltalán nem zavarta meg gondolataiban. Gépiesen bólintott, vagy megemelte a kalapját, és rezzenéstelen arccal ment tovább. Megszólítani ilyenkor senki sem merte. Ismerősei azért, mert tudták, hogy Bethlen ezt nem szereti; az ismeretlenek meg azért, mert visszarettentek szenvtelen arcától és távolba meredő tekintetétől.[458]

Sétája után, négy és öt óra között visszament dolgozószobájába, ahol esti programjától függően hétig, nyolcig vagy akár kilencig, tízig maradt. Látogatók ilyenkor már nem zavarták, úgyhogy az előkészített levelek és kimenő iratok aláírása után nyugodtan tanulmányozhatta a beérkezett terjedelmesebb tervezeteket, beadványokat. Rövid szipkájából ezekben az órákban általában már a második doboz cigarettát szívta. Hogy ezt a nyilvánvalóan feszültséglevezető szenvedélyét mérsékelje, gyakran öncsaláshoz folyamodott: cigarettáit kettétörte, és fél cigarettákra gyújtott rá. Ez azonban napi „teljesítményét" egyáltalán nem befolyásolta. Ha valaki ilyenkor rányitott, először a sűrűn gomolygó füstfellegeket pillantotta meg, s csak azután a miniszterelnököt.[459]

Hetente egy (1921-ben még gyakran két vagy három) délután minisztertanácsi ülés volt. A minisztertanácsi ülések általában péntek délután öt órakor kezdődtek, és hét óra után fejeződtek be. A 20-as évek második felében ezek a tanácskozások az esetek kilenceven százalékában formálisak voltak. A törvény- és rendelettervezetek, kinevezések és különböző előterjesztések egyeztetése általában már a péntek délutáni értekezlet előtt megtörtént. A minisztertanács így az esetek többségében vita nélkül elfogadta a szakminiszterek előterjesztéseit. 1921–22-ben, a rendszer berendezkedése idején azonban még érdemi megbeszélésekre, sőt gyakran éles vitákra is sor került.

A tíz év alatt Bethlen négyszer alakított kormányt, és összesen 29 miniszterrel dolgozott együtt. Legtovább gróf Klebelsberg Kunó tartozott munkatársai közé, aki 1921 decemberében belügyminiszterként lépett a kabinetjébe, majd 1922-től 1931-ig a kultusztárca élén állt. Valamint Vass József keresztényszocialista politikus, egyetemi tanár, aki 1921–22-ben vallás- és közoktatásügyi, azt követően pedig 1930-as haláláig népjóléti és munkaügyi miniszter volt. A kormány stabil tagjának számított rajtuk kívül még Walko Lajos, pénzügyi szakember, Weiss Fülöp veje is, aki 1922–26-ban a Kereskedelemügyi, 1925–30-ban pedig a Külügyminisztériumot irányította.

Minisztereinek kiválasztásakor Bethlent mindig több szempont vezette. A hozzáértés, a szakértelem magától értetődött. A 29 miniszterből 27 felsőfokú végzettséggel rendelkezett. Hatan közülük a felsőoktatásban is tanítottak, tehát nemcsak szakterületük gyakorlati, hanem elméleti oldalát is jól ismerték.[460]

Fontos szempontja volt a személyes megbízhatóság, a személyes hűség. Ez különösen első kabinetjének összeállításakor tűnt fel. A két kulcsminisztérium, a belügy és a külügy élére két olyan régi hívét (gróf Ráday Gedeont és gróf Bánffy Miklóst) állította, akik sem képviselők nem voltak, sem a kormánykoalíciót alkotó két párthoz nem tartoztak. De „szakmai" szempontok sem igen szóltak mellettük. Bánffyt – azontúl, hogy jól tudott franciául – semmi sem predesztinálta erre a posztra, Rádayt pedig legfeljebb annyi, hogy korábban főispánként, illetve Duna–Tisza közi kerületi kormánybiztosként tevékenykedett. Esetükben tehát az bizonyult döntőnek, hogy középiskolás koruk óta szoros kapcsolatban álltak a miniszterelnökkel. A személyes

kötődés Bethlen későbbi belügyminisztereinél (Klebelsberg, Rakovszky Iván, Scitovszky Béla) is kimutatható.

Első és második kabinetjének összeállításakor, 1921-ben Bethlennek pártszempontokra is tekintettel kellett lennie. Három-három tárcához ekkor még a Kisgazdapárt és a kereszténypárt is ragaszkodott. 1922-től, az Egységes Párt megalakulását követően ebből annyi maradt, hogy a földművelésügyi tárca mindig az „egységes" kormánypárt kisgazda frakciójának, 1924-es haláláig Nagyatádi Szabó Istvánnak, ez után pedig Mayer János hevesi parasztgazdának dukált. A 29 miniszterből csak ők ketten nem végeztek egyetemet. Meg annyi, hogy pénzügyminisztereit mindig a nagytőke bizalmi emberei közül választotta. A pénzügyminiszterek mellett Walko Lajos számított még a nagypolgárság képviselőjének.

Szociális összetétel szempontjából a 29 miniszterből 6 arisztokrata, 12 köznemesi és 11 közrendű családból származott. Bethlent is beszámítva ez azt jelentette, hogy a kormány tagjainak 63 százaléka nemesi (23 százalék arisztokrata, 40 százalék köznemesi) eredettel rendelkezett, s a nem nemesek csupán 36 százalékos reprezentációt értek el. Az 1919 és 1921 közötti időszakhoz képest, amikor a 45 miniszter közül csupán 9 százalék tartozott az arisztokráciához, s a dzsentrihez is csak 15 százalék, ez jelentős változásnak tekinthető. Az arisztokraták és nemesek ilyen mértékű reprezentációja a hagyományos uralkodó elit kormányzati pozícióinak a visszaszerzését és megerősödését bizonyítja, ami a hatalmi pozíciók 1918 előtti elosztásának a gyakorlatára emlékeztetett.[461]

Felekezeti szempontból Bethlen két dologra ügyelt. Egyrészt arra, hogy zsidó vallású minisztere ne legyen. (Zsidó származású azonban kettő is akadt: báró Korányi Frigyes pénzügyminiszter [1924], a híres orvosprofesszor fia, és Scitovszky Tibor külügyminiszter [1924–25], aki anyai ágon származott részben zsidó családból.) Másrészt arra, hogy miután Horthy és ő is református volt, a miniszterelnök-helyettes és a kultuszminiszter katolikus legyen. Vass József és Klebelsberg ennek a szempontnak is megfeleltek.

Kabinetjeinek átlagos életkora 50 év körül mozgott. 1921-ben, amikor még maga is 47. életévét töltötte, minisztereinek többsége negyvenes éveiben járt. Nagyatádi a maga 58 évével ekkor a kormány „veteránjának" számított. Munkatársainak átlagéletkora 1921-ben 48 év volt. 1931-re kabinetje némileg „megöregedett". Az átlagéletkor 54 évre emelkedett. A kormány legidősebb tagja ekkor a 61 éves Ernst Sándor, Benjáminja pedig a 45 éves Gömbös Gyula volt.

Bethlen személyi politikájával szemben a kortársak általában két kifogást emeltek. Egyrészt azt, hogy „nagy képességű férfiakat" nem tűrt meg kormányában, és így egészében kontraszelekciós válogatási elvet érvényesített. Másrészt azt, hogy Machiavellivel együtt vallotta: csak olyanokkal lehet együtt dolgozni, akiknek vaj van a fején.[462] Némi igazságot mindkét vád tartalmazott. Szürke, középszerű emberek különösen két tárca, a belügyi és a külügyi élére kerültek. A belügyiére főleg azért, mert – mint erre már utaltunk – ebben az esetben a személyes kötődést Bethlen fontosabbnak tartotta a kiválóságnál. A külügyiére pedig azért, mert a külpolitika koncepcionális és vonzóbb részét Bethlen mindvégig magának tartotta fenn. Tehetséges és ambiciózus külügyminisztert így ha akart, sem kapott volna. Diplomáciai előiskola nélküli külügyminiszterei (Bánffy Miklós, Daruváry Géza, Scitovszky Tibor, Walko Lajos) jórészt csak asszisztáltak mellette és az operatív irányítást kézben tartó szakember, gróf Khuen-Héderváry Sándor, a politikai osztály vezetője, majd 1925-től a külügyminiszter állandó helyettese mellett. Utóbbi Bethlen régi gyámjá-

nak, az egykori horvát bánnak a fia volt. Más tárcák, így például a kultusz- és a pénzügyminiszteri tárca élén azonban vitathatatlanul kitűnő szakemberek álltak.

Ami minisztereinek zsarolás jellegű kézben tartását illeti, a 20-as évek második felében erre nem volt szüksége. A kinevezését követő hónapokban viszont valóban élt ezzel az eszközzel. A Földművelési Minisztériumban kipattant vesztegetési botrány (ún. Eskütt-ügy) periodikusan ismétlődő felfújásának és „altatásának" politikai célja kétségkívül Nagyatádi Szabó István „megpuhítása" volt. Nagyatádi és miniszterein ek jó része éppúgy eszközök voltak sakktábláján, mint a parlament elnökei, a kormánypárti képviselők vagy titkárai és sofőrjei. Hogy barátságos volt-e velük, fejedelmi fensőbbséggel kezelte vagy zsarolta-e őket, a „parti" pillanatnyi állásától függött.

A miniszterelnök estéi többnyire „ vacsorálással" teltek el, amely – mint már Mikszáth Kálmán megállapította – a magyar politikai életben „mindig nagy szerepet játszott". A Vacsorának három fő típusa volt: kormányvacsora, pártvacsora és bizalmas politikai vacsora.[463]

A minisztertanácsi üléseket már a dualizmus időszakában is közös „kormányvacsorák" követték, amelyet a mindenkori miniszterelnök adott. Ehhez a hagyományhoz Bethlen is tartotta magát. Péntek estéit így mindig minisztereinek a társaságában töltötte. A különböző képviselői csoportok, baráti körök éjszakába nyúló és gyakran mulatozásba átcsapó lucullusi lakomáitól eltérően a miniszterelnöki vacsorák fél tízre általában befejeződtek. A menü szerény volt, és – kivételes alkalmaktól eltekintve – szeszes italt nem szolgáltak fel.[464]

Az Egységes Párt Esterházy utcai helyiségeiben (a Nemzeti Múzeum mögötti Károlyi-palota földszintjén) hetente előbb kétszer, kedden és csütörtökön, majd később egyszer, kedden rendeztek „pártvacsorát". Ezeken eleinte, amíg a párt meg nem szilárdult, mint „pártvezér" Bethlen is rendszeresen részt vett. Később ritkította „kötetlen eszmecseréit" pártjának közkatonáival. Ha rendben mentek a dolgok, hetekig elkerülte a pártkört, vagy csak néhány percre, illendőségből mutatta meg magát. Ha viszont a párton belül nyugtalanság támadt, látogatásai ismét rendszeressé és hosszabbá váltak. Ilyen esetekben elvegyült a vitatkozó csoportok között, és – ahogy az újságok írták – „közvetlen hangon" eldiskurált a morgolódó honatyákkal.[465]

A „bizalmas politikai vacsora" műfajába azok az esti alkalmak tartoztak, amikor egy vagy két politikust személyre szólóan hívott meg magához. Ezeken általában Bethlen Margit és a meghívottak feleségei is részt vettek. Vacsora után a társaság kettévált. A hölgyek az irodalomról, a legújabb divatról és a felső tízezer legfrissebb pletykáiról társalogtak, a férfiak pedig – ez esetben valóban kötetlenül – ott folytatták, ahol a képviselőházban vagy a minisztertanácson abbahagyták. Bár ezekről a kávé és konyak melletti megbeszélésekről jegyzőkönyv természetesen sohasem készült, tudni lehet, hogy a lényeges politikai döntések szempontjából szerepük vetekedett a minisztertanácsi vagy pártvezetőségi ülések fontosságával. Gömbös és a fajvédők 1923-as kiválását a komárnypártból például több ilyen politikai vacsora előzte meg.

Fogadóestélyt évente három-négy alkalommal adott Bethlen. Ezekre nemcsak politikusok, hanem a köz- és társadalmi élet jelentős személyiségei, a diplomáciai képviseletek vezetői, továbbá a sajtó és a kulturális élet hivatalosságai is meghívót kaptak. Politikáról ilyenkor Bethlen ritkán beszélt. Ha a formális házigazdai udvariasságokon túlmenően is szóba elegyedett vendégeivel, kedvenc beszédtémái a vadászat és a lósport voltak.[466]

Másoknak, minisztereinek, képviselőtársainak, a nagytőke reprezentánsainak az estélyein sokkal többször kényszerült megjelenni. Az estébe nyúló napi elfoglaltságai miatt ezekre általában későn, tíz és tizenegy óra körül érkezett, s nagyon korán, éjféltájban távozott. Az ott töltött egy-két óra alatt bókolt a hölgyeknek, „társalkodott" semleges témákról, sőt olykor-olykor – bár nem szeretett táncolni – egy-egy csárdásra is vállalkozott. Az ilyen alkalmakat nem kedvelte, s hacsak tehette, kimentette magát. Életvidám feleségétől, aki a pesti társaság központja volt, s a miniszterelnök-feleségnek járó hódolatot is élvezte, ebben is különbözött. Az ilyen estélyekre ezért rendszerint külön érkeztek, és külön is távoztak.[467]

A vacsorák, fogadások és estélyek gyakorisága miatt szabad estéje nemigen maradt. Amennyiben mégis, akkor megjelent a Nemzeti Kaszinóban, vagy elkísérte feleségét az Operába vagy a Nemzeti Színházba, ahol páholyt béreltek. Ilyesmire azonban két-három havonta legfeljebb egyszer került sor. Politikai felfogásához hasonlóan irodalmi és zenei ízlése is konzervatív, 19. századi volt. A nagy mesterek közül leginkább Verdit szerette, a „modern" magyar írók közül pedig Herczeg Ferenc állt legközelebb hozzá.

Sámsondi gazdaként lefekvés előtt vagy már az ágyban rendszeresen olvasott. Miniszterelnökként azonban kénytelen volt lemondani erről a szokásáról. Észrevette, hogyha még este is koncentrál valamire, akkor rosszul alszik és másnap fáradtan ébred. Napjainak utolsó félórájában ezért valami mechanikus dologgal foglalta el magát, és tudatosan kímélte agyát. Lefekvés után így altatók nélkül is pillanatok alatt elaludt, s másnap reggel óra vagy az inas közreműködése nélkül magától felébredt.[468]

A hétvégeket ritkán töltötte otthon. Hagyatékában se szeri, se száma az egy-két napos meghívásoknak szalonka-, túzok-, fácán-, szarvas- vagy disznóvadászatokra. Hacsak tehette, ezeket szívesen elfogadta. Szombat-vasárnaponként így sokat vendégeskedett vidéken, Károlyi László radványi, Festetics Tasziló keszthelyi, József főherceg bánkúti, Andrássy Sándor tiszadobi, Chorin Ferenc derekegyházi vagy Heinrich Ferenc balatonfüredi birtokán. A politikát, pesti életét ilyenkor teljesen el tudta felejteni, s a természetet, a szabad levegőt és a vadászat örömeit élvezte minden porcikájával.

Tavasztól őszig, amikor Horthy Gödöllőn lakott, gyakran vendégeskedett hétvégeken a kormányzónál. Ilyenkor teniszeztek, a kastélykertben sétáltak vagy kilovagoltak. S közben a politika aktuális kérdéseit is meghányták-vetették. Ezek a „félhivatalos" jellegű gödöllői hétvégék a „bizalmas politikai vacsorákhoz" hasonlóan alig túlbecsülhető jelentőséggel bírtak a politikai döntéshozatal folyamatában.[469]

Általában hétvégekre estek Bethlen vidéki propagandaútjai és képviselői beszámolói is. 1926-ig, amíg a város egyik kerületét képviselte, gyakran járt Hódmezővásárhelyen és környékén. A 20-as évek második felében, amikor Debrecen egyik képviselője volt, a „kálvinista Rómában" fordult meg sűrűn. Választások előtt más vidéki városokba is elment. Különösen sokat utazott 1922 tavaszán, amikor Soprontól Miskolcig és Szécsénytől Kiskunhalasig az ország szinte minden nagyobb városában megfordult.[470]

Vidéki útjaira többnyire különvonat vitte, képviselők és újságírók társaságában. Útközben Bethlen általában szalonkocsijában tartózkodott. Gyakran megtörtént azonban az is, hogy átment a képviselők vagy az újságírók közé. Ha akart, ilyenkor is tudott nagyon közvetlen lenni, és magától értetődő természetességgel kapcsolódott be a bridzsezők vagy az anekdotázók társaságába. Ellenfelei szerint is kitűnő humor-

érzékkel rendelkezett. Miután nem volt hiú, s rendszere és a maga gyöngéit is ismerte, a róla, pártjáról vagy kormányáról gyártott aktuális politikai vicceken éppolyan felszabadultan nevetett, mint régmúlt korok tréfáin.[471]

A modern technikát kedvelte, és szerette az új közlekedési eszközöket kipróbálni. A 20-as évek második felében ezért többször előfordult, hogy sorőrjével vagy nélküle gépkocsival érkezett meg képviselői beszédét megtartani. 1930-ban pedig egy gyors járatú repülőgépen tette meg az utat Budapestről Debrecenbe, majd vissza.[472]

A miniszterelnök napi és heti időbeosztása természetesen felborult, ha külföldre kellett utaznia. A külügyek iránti érdeklődése és a nemzetközi kapcsolatok fontossága miatt – különösen 1923-tól – ez elég gyakran megtörtént. A tíz év alatt összesen 24-szer hagyta el Magyarországot, és együttesen majdnem egy egész évet, 355 napot töltött külföldön. Leggyakrabban Genfbe utazott, amely a Népszövetség székhelye és az európai diplomácia központja volt. Többször megfordult ezenkívül Párizsban, Londonban és Rómában, s eljutott Hágába, Madridba és Ankarába. Berlinben 1930-ban járt először, Romániát és Csehszlovákiát tudatosan elkerülte, s Belgrádon is csak átutazott. Jellemző, hogy amikor a népszövetségi kölcsön kapcsán 1923-ban felmerült egy Bethlen–Beneš-találkozó lehetősége, Bethlen kikötötte: csehszlovák területre nem teszi a lábát.[473]

Hivatalos tárgyalásai során az akkori Európa szinte minden fontos vezetőjével találkozott. A köztársasági elnökök, miniszterelnökök és külügyminiszterek mellett egy-egy alkalommal fogadta XI. Pius pápa, valamint V. György angol, XIII. Alfonz spanyol és III. Viktor Emánuel olasz király is. Ők valójában a magyar államfő tárgyalópartnerei lettek volna. Mivel azonban az európai uralkodóházak – részben Horthy különítményes múltja, részben a Habsburgok iránti szolidaritásból – vonakodtak a magyar kormányfőt hivatalosan vendégül látni, velük is Bethlen tárgyalt, akit kormányfőként minden további nélkül elfogadtak. (Királyi családtól Horthy a későbbiekben is csak egyszer kapott meghívást: 1936-ban III. Viktor Emánueltől.)[474]

Külföldi útjaira az utazás céljától függően Bethlent különböző összetételű szakértői gárda kísérte. Az 1924-es népszövetségi kölcsönnel kapcsolatos tárgyalásaira gazdasági szakembereket vitt magával. Más alkalmakkor a mindenkori külügyminiszter és/vagy Khuen-Héderváry gróf kísérte. Általában vele volt egyik titkára, s egyszer-egyszer Kozma Miklós, a Magyar Távirati Iroda vezetője. Miután németül és franciául kitűnően fogalmazott, s angolul is folyékonyan beszélt, tolmács sohasem kísérte. Így többször előfordult az is, hogy – különösen Svájcba, a Népszövetség üléseire – egyedül utazott.

Külföldi útjai, főleg ha meghívásnak tett eleget, pontosan rögzített program szerint bonyolódtak. Odafelé a tárgyalások előkészített anyagait nézte át, és felkészült a lehetséges vitakérdésekre. Indulás előtt erre csak ritkán maradt ideje. Megérkezésétől visszaindulásáig tárgyalások, sajtóértekezletek és fogadások követték egymást a protokollnak megfelelően. Kikapcsolódásra órák, legfeljebb félnapok maradtak. Ezt az időt Bethlen érdeklődésének megfelelően múzeumokban, a lóversenypályán vagy valamely új technikai létesítmény megtekintésével töltötte. 1927-es római útja során a vatikáni múzeumot és a Forum Romanum körüli ásatásokat látogatta meg. 1930-as berlini látogatásakor azt kérte, hogy a Pergamon Múzeumot és az új tempelhofi repülőteret mutassák meg neki. 1930-ban Londonban a híres londoni derby megtekintése és egy katonai lovasgyakorlaton való részvétel szerepelt programjában. A szépirodalomhoz hasonlóan különösebben a képzőművészet sem érdekelte. A képtárak ezért, noha Párizsban, Rómában és Londonban erre igazán lett volna módja,

hiányoztak programjaiból. Konzervatív ízlésének megfelelően különösen idegenkedett a modern művészeti irányzatoktól, például a kubizmustól.[475]

Svájci programjai, ahová sohasem meghívottként utazott, valamivel lazábban alakultak. A hivatalos tárgyalások után vagy közben ezért itt egy-két napos kirándulásokat is megengedett magának.[476]

Ha meghívottként utazott külföldre, általában felesége is elkísérte. Így például vele volt 1927-ben Rómában, s 1930-ban Londonban és Berlinben. Bethlen Margit ilyen alkalmakkor sem tagadta meg önmagát. Élénk, jókedvű, szellemes és mulatságos volt, s a protokollra nem sokat adott. A férfiakra ezért külföldön is jó benyomást tett. A hozzá hasonlóan temperamentumos olaszokat, köztük Mussolinit, Kozma Miklós szerint egyenesen elbűvölte. Az éltesebb hölgyek körében viszont ritkán aratott sikert. Seeckt tábornagy porosz feleségét például 1930-ban Berlinben vérig sikerült sértenie, amiért ügyet sem vetve rá a fogadásokon állandóan a férfiakat, sőt – uram bocsá' – az újságírókat részeltette megkülönböztetett figyelemben.[477]

Útban hazafelé Bethlen a határig pihent, esetleg külföldi lapokat olvasott. Magyar területre érve az első állomáson megkapta az elmúlt napok magyar sajtóját és titkárainak összefoglaló jelentését. Komáromig vagy Tatabányáig többnyire ezeket tanulmányozta, ezután pedig a Győrben felszállt újságíróknak nyilatkozott. Reprezentatív fogadóbizottságok felsorakozását a budapesti pályaudvaron nem igényelte, sofőrjén kívül rendszerint egyik titkára, sajtófőnöke, esetleg államtitkára várta csupán. Amíg a kocsi a Várba ért, ők szóban egészítették ki az írásos összefoglalót és a sajtószemlét. Hosszabb akklimatizálódási időt szervezete nem igényelt. Családjának üdvözlése, mosakodás és átöltözés után 30-40 órás utazással a háta mögött is képes volt hivatali íróasztalához ülni, vagy a Házban megjelenni és felszólalni.[478]

A feszített tempó mellett az ún. családi életre Bethlennek vajmi kevés ideje maradt. Felesége így egyre inkább a maga külön életét élte. Regényeket, novellákat, színdarabokat és meséket írt, s szalonjában a művész- és íróvilág tagjainak a hódolatát fogadta. A napjainkra már-már feledésbe merült nevű alkotók mellett megfordult nála Herczeg Ferenc, Pekár Gyula, Zilahy Lajos, Surányi Miklós, Hunyadi Sándor, Harsányi Zsolt, sőt Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső is.[479] A miniszterelnök-feleségnek kijáró hódolatot Bethlen Margit nemcsak élvezte, hanem igényt is tartott rá, sőt ki is használta. Természetesnek tartotta, hogy igen középszerű munkái nemcsak külön kötetekben, hanem rangos antológiákban, rangos művek mellett is megjelenjenek, s hogy egyiket-másikat idegen nyelvekre is lefordítsák, megfilmesítsék és külföldön is bemutassák. Férjének 1930-as berlini látogatását például arra használta fel, hogy egyik mesefilmjének németországi forgalmazását megszervezze. Nem rajta, hanem Kozma Miklóson és az MTI munkatársain múlott, hogy a kínossá válható premiertől a miniszterelnök végül mégis megkíméltetett.[480]

Az alkalmi művészvendégek mellett Bethlen Margit állandó házibarátot is tartott. Lovagja egy fajvédőből „bankszakemberré" vedlett s a kormánypárt liberálisaihoz tartozó, atlétatermetű egykori huszártiszt, Görgey József volt. Bátorságáról legendákat meséltek, s a 20-as évek közepéig őt tartották az egyik „legkapósabb" férfinak Budapesten. Noha viszonyukból a külvilág keveset láthatott, kapcsolatukról a sarki fűszeres is tudott.[481]

Nem maradt ideje Bethlennek fiaira sem, akiket – miután a fasori evangélikus gimnáziumban leérettségiztek – külföldi főiskolákra küldött. A legidősebb, András bankszakembernek készült, s közgazdaságtant hallgatott angliai és amerikai egyetemeken. A 20-as évek végétől egy külföldi biztosítási intézet budapesti főtisztviselő-

jeként dolgozott. Emellett érdeklődött a politika és – mint annak idején apja – a gyengébb nem kegyei iránt. New York-i gyakornoksága idején szenvedélyes szerelemre lobbant a Metropolitan egyik fiatal primadonnája iránt, majd hazatérte után Viola (Feigelstock) Miksa újságíró és Goldberger Etel leányát, óbecsei Kollerich Gyulánét csábította el. Kapcsolatukkal Bethlen különösebben nem törődött, 1931-es házasságukat azonban a leghatározottabban ellenezte. Esküvőjükön sem ő, sem Bethlen Margit nem jelent meg.[482]

A középső fiú, István mezőgazdának készült, és egy németországi agrárfőiskolán (Hohenheim) tanult. Hazatérte után a Horthy gyerekekkel együtt a budapesti éjszakai élet közismert alakjaként tartották számon. Ifjúkoráról maga mondta el az 1980-as évek elején a következőket: „Azt hiszem, Magyarországon én voltam az első play boy. (...) Apám a mindenható magyar királyi miniszterelnök volt, én pedig az ő teljhatalmú fia. Apám Horthy Miklós barátja volt, én Horthy Pista legjobb barátja. Hát csak csinálják az öregek a politikát, mondtuk, mi sokkal okosabban töltjük el az időt. Hűhű, cimbora, azok voltak csak a nagy idők! Amikor Horthy Pista meg Bethlen Pista beállítottak valamelyik mulatóba, tíz percen belül a környék összes valamirevaló éjszakai tündére ott zsibongott, és még a bőgőt cipelő cigány is libamájat evett, pezsgőt ivott. Az egyik térdemen egy szőke ült, a másikon egy barna, az egyik karommal egy feketét öleltem, a másikkal egy vöröset. (...) A család szégyene, fekete báránya voltam, és nemsokára meg is kaptam a díszítő jelzőt: »bolond Pista«. Fényes tekintetű családom nem győzött szégyenkezni »eléggé el nem ítélhető kilengéseim« miatt, de én már akkor is fütyültem a véleményükre, függetlenül attól, hogy mindnyájukat igen szerettem és szeretem."[483]

Gábor, a legfiatalabb fiú a nemzetközi kapcsolatok iránt érdeklődött, és 1928–29-ben Grenoble-ban, a nemzetközi diplomataképző főiskolán, majd a pécsi egyetem jogtudományi karán tanult. Családjának ő okozta a legkevesebb fejfájást. Amikor hazatért Franciaországból, apjának csak néhány kisebb összegű ruha- és bútorvásárlási számlát kellett kiegyenlíteni. A 30-as évek elejétől beosztott diplomataként a római magyar követségen dolgozott.[484]

A 20-as évek első felében Bethlen miniszterelnöki fizetése havi 1200 aranykorona értékű papírkoronának felelt meg. Ez az 1914 előtti kormányfői fizetés névértékének 58 százalékát tette ki.[485] A szanálás után javadalmazása nőtt: az 1925-ös havi 2300 pengőről 1928-ra 2800 pengőre emelkedett.[486] Vásárlóerejét tekintve azonban még ez is jóval alatta maradt a háború előtti kormányfői fizetés értékének. A fiainak külföldi iskoláztatásával kapcsolatban felmerülő költségek, melyeket maga fizetett, felesége kiadásai és a miniszterelnökséggel együtt járó, ám részben elszámolhatatlan reprezentációs terhek fedezésére ez a csökkentett miniszterelnöki fizetés messzemenően elégtelennek bizonyult. Ha meglettek volna erdélyi birtokai, a különbözetet könnyen kifizethette volna éves különbevételeiből. Ennek hiányában azonban kölcsönöket vett fel, melyeket az optáns-pertől remélt kártalanításból akart visszafizetni. Adósságai 1931–32-ben 200–250 ezer pengőre rúgtak. Makacssága, mellyel az optánsok kártalanításához ragaszkodott, valószínűleg ezzel is magyarázható.[487]

A miniszterelnökséggel együtt járó folyamatos szellemi megterhelést Bethlen szervezete éveken át jól tűrte. Az enyhébb lefolyású nikotinmérgezésektől eltekintve, amelyeket egy idő után mindenki megszokott, a fáradtság és idegkimerültség jelei csak 1926–27-ben kezdtek mutatkozni rajta. Különösen megviselte a frankhamisítási per, amiután vissza is akart vonulni.[488] Orvosai és munkatársai ekkor azt javasolták neki, hogy az egy-két napos hétvégi vadászatok és néhány napos szabadságok mellett

nyaranta hosszabb időre hagyja el a fővárost. Ennél jobb gyógyszert annak, aki korábban évről évre egyébként is így szervezte életét, s akit a vidék csöndje mindig felüdített, nem is ajánlhattak volna neki. A tanácsot örömmel elfogadva Bethlen 1926-tól így két-három hónapos nyári szabadságokat engedélyezett magának. Vidéki rezidenciája egy addig ismeretlen, Nagyatádhoz közeli poros kis dunántúli falu, Inke lett, amely a hazai sajtóban darab idő múltán ugyanolyan fogalommá vált, mint korábban Geszt vagy Tiszadob volt.[489]

Régi, vidék és Budapest, gazdálkodás és politika között megosztott életének újrateremtéséhez Bethlen már az 1920-as évek elején hozzáfogott. Azzal, hogy a békeszerződés ratifikálását követően is Magyarországon maradt, automatikusan a magyar állam javára „optált", s a román állampolgárság nyújtotta „kedvezményekből" eleve kizárta magát. Így történt, hogy erdélyi ingatlanjait a román állam szinte teljesen kisajátította. Csupán a sámsondi kastély és a kastélyt övező 40 holdas park, a lekencei műmalom s a családi kripta körüli 25 holdas fenyves maradt a tulajdonában. Felesége révén részleges tulajdonjoga volt még a rettegi szeszgyárra és a bethleni műmalomra, amelyeket a földreform nem érintett. Mentesült a kisajátítás alól gazdaságainak élő és holt felszerelése is. Bethlen ezeket nem adatta el, hanem az értékesebb családi bútorokkal együtt Magyarországra hozatta. Mezőgazdasági gépei, hintói, szekerei, tenyészkancái, ökrei és juhai 1922–23-ban érkeztek meg Magyarországra – több vagonban.[490]

Annyi pénzzel, hogy saját birtokot vegyen s az áthozott értékeket ezen hasznosítsa, Bethlen nem rendelkezett. A gazdálkodáshoz ugyanakkor ragaszkodott. Ezért úgy döntött, hogy bérletbe vesz valahol néhány száz holdat. Választása herceg Hohenlohe Kraft Keresztély somogyszobi uradalmának Inke melletti földjeire esett. Az 1923 őszén megkötött szerződés 1200 hold szántó, 270 hold szőlő, valamint 130 hold rét és kaszáló tízéves bérbe adásáról szólt.[491]

Az újságírók közül, akik 1926 nyarától obligát kötelességüknek érezték, hogy egy-egy exkluzív interjú erejéig leutazzanak Inkére, senki sem értette, hogy a mindenható miniszterelnök választása miért éppen erre az isten háta mögötti, a térképen is alig található, villany és vezetékes víz nélküli kis falura esett, amikor a Balaton mellett vagy másutt is kaphatott volna bérletet. Senki sem feltételezte, hogy a Mezőségre emlékeztető dimbes-dombos somogyi táj nyűgözte le. Maga Inke ugyan egy lapályon feküdt, de környéke az erdélyi szülőföldre emlékeztetett. Inke mellett szólt ezenkívül még az is, hogy egyik teréziánumi iskolatársa, a katonai pályát választó, de a háború után nyugállományba helyezett Rohonczy Lőrinc feleségének kicsiny birtokán ugyancsak itt gazdálkodott.

1926-ig Bethlen egy-két napra, nyaranta pedig legfeljebb egy-két hétre jelent meg a faluban. Ezt követően azonban egész nyarakra Inke rendszeres vendége lett. A július eleje és szeptember vége közötti három hónap túlnyomó részét itt töltötte. A bérlethez kastély vagy kúria nem, hanem csak öt-hat szobás főintézői lakás tartozott a falu közepén. Bethlen ezt magas deszkakerítéssel vetette körül, az épületet kitataroztatta, falaira repkényt futtatott, s az udvart virágokkal és bokrokkal ültettette tele. A mosókonyha, konyha és a személyzet az épülettel szembeni mellékszárnyban kapott helyet.[492]

Kényelméről csökkentett személyzet gondoskodott. Pesten, a Sándor-palotában egy komorna, egy inas, két szobalány, egy szakácsnő, egy konyhalány és egy mosónő állt a család rendelkezésére. Inkén ennek fele. Különösebb igényeket velük szemben Bethlen nem támasztott. A krumplilevest vagy a savanyú bablevest éppolyan

egykedvűséggel kanalazta, mint az ünnepi menüt. Az étrendet csak akkor tárgyalta meg a szakácsnővel, ha vendégei érkeztek és felesége távol volt. Nem így Bethlen Margit, aki ha bal lábbal kelt fel, vagy az „edényeket dobálta szét a konyhán", vagy a virágoskert ápolatlansága miatt zsémbelt a személyzettel.

Bethlen inkei napirendje sokban régi, sámsondi időbeosztására emlékeztetett. Hat és hét óra között kelt, megfürdött, tornászott a verandán, majd a reggelizőasztalhoz ült. A rántotta, pirítós és tea közben a hazai és külföldi lapok szalagcímeit futotta át. Reggeli után, ha nem esett, csizmát és lovaglónadrágot húzott, s rendszeresen kilovagolt. Vágtája egy-két óráig tartott; lovaglópályának bérletének tarlóit, akadályoknak az éppen összerakott gabonakereszteket használta. Tíz és tizenegy között tért vissza – alaposan megizzadva. Ekkor befogatott, s egy szekéren a közeli halastóhoz vitette magát. Itt ebédig úszott és napozott. Egy és kettő között ebédelt, majd a teraszon vagy a szobájában szunyókált, illetve olvasott. Fél öt és öt között többnyire átsétált a szomszédos Rohonczy-kastélyba, ahol rajta kívül gyakran vendégeskedtek még az iharosberényi báró Inkeyek, valamint Rohonczyné testvére, gróf Széchenyi Andor Pálné, báró Szegedi Mária, aki a közeli Marcaliban lakott. A gyönyörű kastélyparkban teniszeztek, bridzseltek vagy egyszerűen csak beszélgettek. Alkonyatkor Bethlen hazatért, s vacsora előtt fogadta gazdatisztjét. A gazdaság napi teendőinek megbeszélése és a vacsora után néha visszament Rohonczyékhoz, általában pedig rádiózott vagy olvasott.

Régi érdeklődési területei, a Római Birodalom és Erdély történelme, mezőgazdálkodás, politika közül a politika s legfeljebb még a közelmúlt történelme maradt meg. Könyvespolcán a 19. század második felének és a 20. század elejének kortörténeti munkái, politikusok, államférfiak beszéd- és cikkgyűjteményei, életrajzai, memoárjai sorakoztak főleg német s kisebb részben francia és angol nyelven. 1929-es nyári szabadsága előtt az Egyetemi Könyvtár 38 tételes listát készített számára érdeklődési területével kapcsolatban az 1925 után megjelent munkákból. Bethlen ötöt választott ki közülük, és vitt magával Inkére. Abdel Krím, a világháború utáni marokkói függetlenségi vezető visszaemlékezéseit, Szun Jat-szen feljegyzéseit a kínai forradalomról, az egyik háború előtti olasz diplomata memoárját, egy angol nyelvű könyvet Szovjet-Oroszország második évtizedének mérlegéről s végül egy új Machiavelli-életrajzot.[493] Más alkalmakkor Rathenau, Lloyd George, Harold Nicholson és Clemenceau munkáit forgatta, s ismerte Spengler, Ortega y Gasset, Friedjung és Seton-Watson alapműveit is. Szépirodalmat Inkén sem olvasott. Irodalmi műveltsége így megrekedt azon a szinten, amit még a Teréziánumban ért el. Az egyetlen kortárs magyar író, akinek a műveit bizonyíthatóan ismerte, Herczeg Ferenc, s az egyetlen szépirodalmi idézet, ami beszédeiben és publicisztikájában előfordult, Goethe egyik középiskolában is tanított versének *(Der Fischer)* két sora volt.

Mint Sámsondon, Inkén is kedvvel foglalkozott gazdaságának irányításával. Míg azonban a föld Erdélyben megélhetésének forrásaként is szolgált, az inkei bérletet kizárólag szenvedélyből vezette. Bár a 20-as évek végére eladósodott, az éves bevételek tiszta nyereségét sohasem vonta ki az üzemből, hanem annak korszerűsítésére vagy kísérletezésre fordította. Az Erdélyből hozott gőzgépeket és MacCormick traktorokat így a 20-as évek végére modern benzinégésű motorok és új Hofer traktorok váltották fel. Béresei nem kis örömére darab idő után megvált igavonó szilaj ökreitől is, s lovakat vásárolt helyettük. Jórészt homoki gazdaság lévén, elsősorban aprómagvakat (bíborherét, szöszösbükkönyt), rozsot, burgonyát, valamint kevés kukoricát termesztettek. Az állattenyésztési ágazat „főprofilja" a marha- és sertéshizlalás volt.

Régi hobbijával, a versenylótenyésztéssel felhagyott. Előszeretettel kísérletezett viszont a különböző sertésfajták (mangalica és cornwall) keresztezésével.

Birtokán 40–50 állandó béres és cseléd s szezonmunkák idején még további 10–20 részes dolgozott. Viszonya hozzájuk és általában az inkeiekhez kimérten szívélyes, patriachális volt. Gömböstől eltérően, aki államtitkár és miniszter korában többször vendégeskedett Inkén, s adott rá, hogy a béresekkel „közvetlen" kontaktusba kerüljön; vagy feleségétől, aki, ha olyan kedve volt, autókirándulásra vitte az utca gyerekeit, Bethlen sohasem bizalmaskodott a falusiakkal. Ha valaki iránt részvét ébredt benne, gazdatisztjén keresztül segített a szerencsétlenen. Távolságtartása, kimértsége ellenére is előfordult azonban, hogy esti sétája közben valaki pohár borra invitálta. Ha ezt Bethlen elfogadta s a nohát legyűrte, a merész ember biztos lehetett benne, hogy a következő esték egyikén a „kegyelmes úr" fogja vendégül látni egy pohár burgundira. Legnagyobb gesztusa, amit az inkeiek ma is emlegetnek, régi cimbalmának odaajándékozása volt mosónője fiának. Valahogy kiderült, hogy a fiúnak abszolút hallása van. Bethlen behívatta, s miután a gyerek hibátlanul eljátszotta az „*Erdélyországban van az én hazám*" kezdetű dalt, könnyeivel küszködve kezével jelezte, hogy a hangszer a fiúé.

Bethlen és az inkeiek kapcsolatának diszharmonikusabb eseteit is megőrizte a történelmi emlékezet. Hosszú inkei nyaralásainak második évében, 1927-ben történt, hogy a falu volt 19-es direktóriumi elnöke egy-két fős kommunista sejtet szervezett azzal az állítólagos céllal, hogy „adott pillanatban az ott nyaraló miniszterelnök életére törnek". A terv azonban dugába dőlt, mert a „sejt" egyik tagja – a vasárnapi ebéd és némi borok elfogyasztása után – egyedül a miniszterelnök háza elé vonult, és a konspirációs szabályokat felrúgva fennhangon ordítani kezdte: „Most gyere ki, Bethlen! Menj Romániába uralkodni. Mindannyian román csendőrök vagytok. Majd jönnek a vörösök!" A miniszterelnök biztonságára ettől kezdve csendőrök vigyáztak, akik rendszerint az út menti bokrok mögött tanyáztak.[494]

A Mezőségre emlékeztető táj, a régi iskolatárs közelsége, a gazdálkodás s a falusi környezet mellett Inke rövidesen még valami, pontosabban valaki miatt is kedves lett Bethlennek. Néhány együtt töltött délután, este után szerelemre lobbant Széchenyi Andor Pálné iránt, aki viszonozta érzelmeit. „Minci grófnő" külsőleg és belsőleg egyaránt Bethlen Margit tökéletes ellentéte volt. Filigrán, légies alakjával, szőke hajával, kék szemeivel, odaadó megértésével és okos hallgatni tudásával valósággal megigézte Bethlent, és végleg elfordította excentrikus feleségétől. Viszonyuk egy idő után ugyanolyan köztudott lett, mint Bethlen Margité és Görgey Józsefé. Bethlen családját – elsősorban feleségét – ez erősen bántotta, s ezért 1928–29-től a gyerekek alig s Bethlen Margit is csak rövidebb időre jelentek meg Inkén. Gróf Széchenyi Andor Pált, aki feleségénél 15 évvel előbb született, viszont úgy tűnik, egyáltalán nem feszélyezte a viszony. Nemcsak azt nézte el, hogy neje heteket tölt egyedül sógoránál Inkén, hanem azt is, hogy kétüléses piros Lanciájával egy idő után Bethlen Marcaliból is rendre kirándulni vagy fürödni vitte a grófnét. Később a Lidóra vagy Abbáziába is együtt utaztak. Szerelmük inkei és marcali szemtanúi szerint a válás és az összeházasodás csak azért maradt el, mert Bethlen nem akart a hazai és külföldi bulvárlapok pletykarovatának tárgyává válni. 1928–29-ben azonban még ez is szóba került.

Két-három hónapos nyaralásaiért, amelyek alatt Budapesten Vass József helyettesítette, a sajtó és az ellenzék eleinte nem bántotta. *Az Est* vagy az *Újság* 1926–28-ban éppen olyan bukolikus hangulatú riportokat közölt Inkéről és főrangú vendégéről,

mint a kormánypárti sajtó.[495] 1929-től, a kezdődő gazdasági válság körülményei közepette azonban ez is az ellene irányuló politikai támadások tárgya lett. „... igenis frivolitásnak tartom az ország mai súlyos helyzetében, hogy az ország vezető államférfiai ahelyett, hogy a posztjukon lennének, azt elhagyják, és hónapokig tartó pihenésük után újra napokig és napokig árván hagyják a parancsnoki hidat" – mennydörögte a parlament 1929-es őszi ülésszakán Rassay Károly, az inkei nyaralásra és az ezt követő hosszú weekendekre (szarvasbőgés stb.) célozva.[496] Egy idő után környezetében, munkatársai között és a pártban is visszatetszést szült, hogy korábban oly energikus főnöküket csak a „nagy dolgok", a külpolitika és a katonai ügyek érdeklik, s a kisebb-nagyobb belső problémákkal és egymás közötti marakodásaikkal nem hajlandó többé foglalkozni. „Tisza István – panaszkodott például Walko Lajos –, amikor Budapesten volt, mindennap fél órát töltött a pártklubban, mindenkivel beszélt és mindenkinek a rendelkezésére állt. Bethlen gróf viszont sohasem jelenik meg közöttünk, csak a kéthetenkénti pártvacsorákon vesz részt."[497] A miniszterelnök „egészsége nem jó", „fáradt", „az élettől mindinkább elzárkózik és hozzáférhetetlen" – jegyezte fel naplójában Kozma Miklós is, hozzátéve, hogy bizonyára „Széchenyi Mincivel való barátsága sem járul hozzá ahhoz, hogy energiát fejtsen ki". Nemtörődömsége 1930-ra odáig fajult, hogy nyárvégi programját nem akarván felrúgni, Vass József szeptember közepi budapesti temetésén sem jelent meg. Amikor az ezzel kapcsolatos általános felháborodásról és sajtótámadásokról Kozma Miklós tájékoztatta, Bethlen fejedelmi gőggel a következőket válaszolta: „Méltóságomon alulinak tartom, hogy ezekre az aljasságokra a nyilvánosság előtt feleljek. Hitvány, zsidó piszkolódásra nem reagálok. Útjaimról számot adni senkinek nem vagyok hajlandó. Budapesten beszélhetnek és aljaskodhatnak, amit akarnak, nem fogok törődni vele."[498]

Ilyen, a rutinszerű közügyek iránti egyre nagyobb érdektelenségről árulkodó lelkiállapotban kellett szembenéznie Bethlennek a gazdasági világválság hazai jelentkezésével, amely ismét a régi, a 20-as évek első felének energikus és fáradhatatlan miniszterelnökét követelte volna.

A KONSZOLIDÁCIÓ VÁLSÁGA ÉS BETHLEN LEMONDÁSA

Az 1920-as évek második felére jellemző gazdasági fellendülésnek, a szociális körülmények lassú javulásának és az ezeken alapuló belpolitikai stabilitásnak 1929 őszétől a nagy gazdasági világválság hazai jelentkezése vetett véget. A térség agrárországai, így Magyarország esetében is különösen két tényező hatott igen kedvezőtlenül. Egyrészt az agrárárak rendkívüli mértékű világpiaci zuhanása, amely a magyar külkereskedelmi egyensúly fenntartásában kulcsszerepet játszó mezőgazdasági exportra mért csapást, másrészt a nemzetközi tőkeimport elakadása, amely viszont a belső gazdasági (elsősorban ipari) növekedés finanszírozásában játszott más eszközökkel alig pótolható szerepet.

A válság legpusztítóbban a mezőgazdaságot sújtotta, ahol a túltermelés első tünetei már az 1928–29-es gazdasági évben jelentkeztek. A túlkínálat 1929 és 1933 között nagyarányú árcsökkenéseket eredményezett. A búza nagykereskedelmi ára az 1920-as évek második feléhez viszonyítva közel 70 százalékkal, a növényi eredetű termékeké több mint 50 százalékkal, az állatoké és állati eredetű termékeké pedig közel 50 százalékkal csökkent. Az ipari és mezőgazdasági árak közötti különbség

(agrárolló), amely kismértékben az 1920-as években is tapasztalható volt, a válság alatt így megtöbbszöröződött.

Az ipari válság 1930-tól vált érezhetővé. Elsősorban azokat az iparágakat sújtotta, amelyek termelőeszközöket állítottak elő. A vas- és fémipar, a gépgyártás, valamint az építőanyag-ipar és a faipar együttes termelése 1929 és 1932 között 48 százalékkal esett vissza, miközben az egész ipari termelés csak 24 százalékkal.[499]

A gazdasági egyensúly megbomlásával szükségszerűen együttjárt a kormány költségvetési bevételei és kiadásai közötti egyensúly megingása. A belső fogyasztás visszaesése és az általános elszegényedés következtében a kormány bevételi forrásai fokozatosan szűkültek. A lakosság adóhátralékai 1931-ben már 220 millió pengőre rúgtak, ami az évi átlagban 8–900 milliós költségvetés bevételének a 25 százalékát tette ki.[500]

A válság első jeleit Bethlen elég korán, lényegében már annak kezdetekor, 1929 elején érzékelte. Helyesen látta azt is, hogy a „piac és a hitel krízisének" egyidejű jelentkezése különösen súlyos helyzetet eredményezett.[501] A válságenyhítő intézkedések megtételével ennek ellenére késlekedett. A költségvetés kiadásainak érdemi csökkentését, a piaci mechanizmusok erőteljesebb szabályozását, az adóemeléseket és az egyéb restrikciós intézkedéseket, amelyekkel a szanálás időszakában egyszer már élt, s amelyek népszerűtlenségével tökéletesen tisztában volt, hónapokig elodázta, s többnyire csak késve léptette életbe azokat. A mezőgazdasági termelés válságát enyhítő első intézkedések, amelyek közül legfontosabbnak a gabonatermelés ártámogatása (ún. bolettarendszer) tekinthető, például csak 1930 nyarán jelentek meg.[502] Hosszú huzavona előzte meg a kiadások igen mérsékelt lefaragását is. Az a 20–30 milliós csökkentés, amit a kormány 1930–31-ben elért, illetve amit 1931–32-re előirányzott, csupán töredékét (mintegy 10 százalékát) tették ki a behajthatatlan adóknak. Ez a megtakarítás jórészt a dologi költségek lefaragásából adódott. Tartván az elégedetlenkedők egyébként is felduzzadt táborának további növekedésétől, az állami adminisztráció létszámának apasztását vagy fizetésének átmeneti csökkentését Bethlen igen kockázatosnak és ezért megengedhetetlennek tartotta. E téren még 1931 nyarán is csak azzal számolt, hogy a nyugdíjkorhatárt elért tisztviselők állásait átmenetileg nem töltik be. Az ily módon keletkezett és egyre táguló költségvetési réseket a kormányzat időről időre újabb külföldi hitelekkel tömte be.[503]

A válságenyhítő intézkedések megtételének elmulasztásáért, illetve késői bevezetéséért tehát Bethlent felelősség terhelte. Magát a válságot azonban természetesen nem állt módjában egyik napról a másikra megszüntetni. A válság nem magyar sajátosság, hanem nemzetközi jelenség volt, amelyből ezért csak a külgazdasági feltételek megváltozása, mindenekelőtt a mezőgazdaság piac- és árproblémáinak megoldása révén lehetett kijutni. Amikor tehát Bethlen az ellenzéket újra és újra arra figyelmeztette, hogy a válság alapvetően nemzetközi jelenség, amely kormányán csak igen kis mértékben kérhető számon, lényegében igazat mondott.[504]

Az agrárországok értékesítési gondjainak enyhítésére, illetve az európai ipari és agrárrégiók kereskedelmének újjászervezésére 1930–31-ben több nemzetközi regionális elképzelés és terv született. Az ellentétes gazdasági és politikai érdekek miatt azonban realitássá ezek egyike sem tudott válni. Minden országnak magának kellett az adottságainak és lehetőségeinek megfelelő kiutat megtalálni. Bethlen 1930–31-es törekvései e tekintetben részben a mezőgazdaság külső piacgondjainak az enyhítésére, részben pedig újabb kölcsönök felvételére irányultak.

Az ország külkapcsolatainak megfelelően először Olaszországtól sikerült kedvez-

ményeket kapni. Az 1930-ban előkészített és 1931 elején megkötött olasz–magyar preferenciális kereskedelmi szerződés mintegy 8 százalékos felárat biztosított a magyar gabona- és állatkivitelnek. Ennek fejében Magyarország ugyanilyen ártöbblettel vett át bizonyos olasz ipari nyerstermékeket és gépeket. Ugyanebben az évben hasonló szerződést kötött Magyarország Ausztriával is. Az olasz–magyar és az osztrák–magyar gazdasági szerződéseket az 1931. július 18-án aláírt magyar-német kereskedelmi egyezmény egészítette ki. Ez egyenes folytatása volt Bethlen 1930. novemberi berlini tárgyalásainak. Bár az egyezményben Magyarországnak biztosított átvételi kontingensek és árszintek alatta maradtak annak, mint amit a magyar fél az Auswärtiges Amt ígéretei alapján remélt, a magyar mezőgazdaság értékesítési gondjait valamelyest így is enyhítették. Az ország külkereskedelmi mérlege 1930-ban és 1931-ben is szerény aktívummal zárt.[505]

Ha piaci szempontból főleg Németország, kölcsön szempontjából elsősorban Anglia nyújthatott segítséget a magyar gazdaságnak. Egy újabb nagy nemzetközi kölcsön iránti kérelmét Bethlen először 1930 januárjában, az optáns-per és a jóvátétel végleges rendezése idején jelentette be Hágában. Kérését az angol és olasz politikusok egyaránt támogatták, s nem ellenezték a franciák sem. A kibocsátás gyakorlati megszervezését a londoni Rothschild-ház vállalta, amely kezdetben egy komplex és nagy (17 millió fontos, azaz 500 millió pengős) konszolidációs kölcsönprogram kidolgozását tervezte. A javaslattal a Treasury is egyetértett, és februárban kérte a Külügyminisztériumot, hogy a részletek megbeszélése céljából az angol kormány hivatalosan hívja meg Bethlent Londonba.[506]

Bethlen júniusi londoni tárgyalásainak érdemi részét nem ismerjük. A kormánypárti sajtó jórészt csak a fogadás díszes külsőségeivel foglalkozott, az ellenzéki sajtó pedig ellenőrizhetetlen találgatásokba bocsátkozott. Nem található a kölcsönre vonatkozó utalás a két ország külügyminisztériumi iratai között sem. Abból a tényből, hogy a tervezett hosszú lejáratú kölcsön helyett a Rothschild-ház 1930 novemberében csupán 3 millió fontos rövid lejáratú (12 hónapos) gyorssegélyt bocsátott a magyar kormány rendelkezésére, a londoni út sikertelenségére következtethetünk. Ez azzal magyarázható, hogy a nemzetközi pénzügyi válság 1930 második felében Londont is elérte, aminek következtében az egyébként nagy tartalékokkal rendelkező angol pénzpiac is megingott.[507]

Különböző nemzetközi bankházaktól 1931 első felében a kormány, illetve a Magyar Nemzeti Bank további rövid lejáratú kis hiteleket szereztek. Ezek azonban csak a költségvetési rések pillanatnyi betömésére s a korábbi adósságok kamatterheinek törlesztésére voltak alkalmasak, s az egyébként is magas adósságállományt növelték. Az ország fizetőképessége így 1931 tavaszától állandó veszélyben volt, s az államcsőd lehetősége Damoklesz kardjaként függött a kormány feje fölött.

A piac- és kölcsönszerzés terén elért részleges eredmények valamelyest fékezték a válság fokozódását és a szociális körülmények romlását a társadalom nagy tömegeinek körében. A bajok megszüntetéséhez azonban távolról sem bizonyultak elegendőnek. Megalapozott becslés szerint az egy főre jutó nemzeti jövedelem a válság következtében mintegy 50 dollárral, azaz csaknem 12 százalékkal csökkent. Ez megfelelt a hasonló szerkezetű és fejlettségű országokban mutatkozó nemzetijövedelemkiesésnek (Csehszlovákia: 85, Jugoszlávia: 49, Románia: 35 dollár).[508] A csökkenés természetesen különböző mértékben érintette az egyes társadalmi rétegeket. A nagypolgárság, a nagybirtokosság és a középrétegek felső csoportjainak kiugróan magas életszínvonala a válság éveiben is megmaradt. A lakosság túlnyomó többségét kitevő

parasztság, munkásság, kisiparosok és kiskereskedők, továbbá a különböző tisztviselői és értelmiségi rétegek életviszonyai viszont jelentősen romlottak. A gyáripari munkásság megélhetési indexe az 1929-es 121-ről 1930-ra 107-re, 1931-re pedig 100-ra esett. A parasztságé pedig az 1928–29-es 100-ról 1930–31-re 85-re. Az egyébként is nagy szociális különbségek ezáltal tovább nőttek. A felső „50 ezer" (0,6 százalék) egy főre jutó átlagos évi jövedelme 1930–31-ben 17 800 pengőt, a másfél milliós városi és falusi középrétegeké (18 százalék) 1050 pengőt, a társadalom 7 milliós többségét kitevő alsó rétegeké (81 százalék) viszont csak 289 pengőt tett ki. Ez a jövedelemmegoszlás a korabeli Európa legtöbb országáéhoz viszonyítva is aránytalan és igazságtalan volt.[509]

A gazdasági válság társadalmi következménye a legfelsőbb uralkodórétegektől eltekintve szinte mindenkit érintő életszínvonal-csökkenés a politikai életre is kihatott, s mintegy aláásta a konszolidációt. „1923 óta – jellemezte a helyzetet egyik 1930-as levelében Aurelien Sauvageot, az Eötvös Kollégium francia tanára – több olyan súlyos válságnak voltam tanúja, amelyek Magyarország belső békéjét veszélyeztették. Azok az események azonban, amelyek tavaly október óta mutatkoznak, komolyságukat tekintve túlhaladni látszanak mindazt, amit korábban alkalmam volt látni."[510] 1930 tavaszától hasonló vészjelzéseket küldtek a Budapestre akkreditált külföldi követek is, s az ország egyre romló hangulatát regisztrálta naplófeljegyzéseiben Kozma Miklós is.[511]

A politikai erjedés és a kormánnyal szembeni elégedetlenkedés fokozódásának első jelei a válsággal először szembesülő középbirtokosság és birtokos parasztság köreiben mutatkoztak. Az agrárius érdekek egyik első újrafogalmazója a kormánypártból már korábban kivált Gaál Gaszton volt, aki 1928–29-ben ismételten fellépett a mezőgazdaság adóterheinek csökkentése és az ipari védővámok leépítése érdekében.[512] Az agrárius és birtokos paraszti elégedetlenségre támaszkodva Balthazár Dezső debreceni református püspök, felsőházi tag 1929 őszén új, demokratikus kisgazdapárt megszervezésére tett kísérletet.[513] 12 pontos programjával az Egységes Párt kisgazdafrakciójának több tagja rokonszenvezett. Mozgalmához Balthazár külföldi támogatókat is igyekezett szerezni, s e célból 1930 elején Párizsba és Londonba utazott. Kézzelfogható eredményt elérnie azonban – mint korábban a szociáldemokratáknak vagy a polgári demokratáknak – neki sem sikerült. Bár elképzeléseit egy demokratikus és a szomszédos országokkal baráti viszonyra lépő Magyarországról rokonszenvvel hallgatták, annak realitásában továbbra is kételkedtek. A püspököt végeredményben a jó szándékú „álmodozó" kategóriájába sorolták.[514]

Az agrárius és birtokos paraszti elégedetlenkedés leszerelése érdekében 1930 nyarán Bethlen 3 pengős mázsánkénti felárat biztosított a gabonatermelőknek, s törvényt hozatott a tőzsdei fedezetlen határidő-üzlet betiltásáról.[515] Utóbbi 1918 előtt egyik állandó vesszőparipája volt. Hatalomra kerülve és az érdekegyeztető gazdaságpolitika szükségességéről meggyőződve azonban mindeddig feledni látszott, s ha nincs a rendkívüli helyzet, valószínűleg ekkor sem vette volna elő. 1928–29-es és 1930-as beszédeiben többször ígéretet tett a vámtarifák módosítására is. Ez azonban csak taktikai álláspont volt részéről. Valójában továbbra is a magas ipari védővámok szükségessége mellett érvelő GYOSZ álláspontját fogadta el, s ezért a vámtarifa törvény revízióját komoly megfontolás tárgyává nem tette.[516] Balthazár egyéb követeléseit, így például a „demokratikus nemzeti állammal" és a dunai konföderációval kapcsolatos programját Bethlen taktikázás nélkül, nyíltan és a legmerevebben utasította vissza. Mint kálvinista püspököt, felsőházi tagot és az Egységes Párt volt deb-

receni exponensét Balthazárt persze nem lehetett internacionalizmussal és kozmopolitizmussal vádolni. A „dilettáns politikus" címkéjét azonban könnyen rá lehetett ragasztani, s a püspök külföldi útjai után Bethlen nem is mulasztotta el ezt megtenni és Károlyi Mihállyal egy sorba állítani.[517]

A középbirtokos csoport és a válság következtében feléledő kisgazdamozgalom 1930 decemberében Bethlen minden erőfeszítése ellenére új parasztpártot (Független Kisgazda-, Földműves és Agrárpárt) alakított. Az új párt (közkeletű nevén: Független Kisgazdapárt) a mezőgazdaság hatékonyabb érdekvédelme mellett szállt síkra, és a régi Nagyatádi-féle Kisgazdapárt demokratikus követeléseit újította fel. Ahhoz a közel egy évtizedes helyzethez képest, amelynek egyik alapjellemzője az önálló agrár- vagy parasztpárt hiánya és az agrárius és kisgazdaérdekek kormánypárton belüli kanalizálása volt, ezt jelentős változásként kellett számba venni az 1921–22-ben kialakított politikai struktúra megingása és esetleges későbbi átalakulása szempontjából.

A kormánypolitikával elégedetlen tömegek másik két nagy tömbje a városi munkásság és a szegényparasztság volt. Növekvő elégedetlenségüket sztrájkok, munkabeszüntetések és tüntetések jelezték. Kiemelkedett ezek közül a salgótarjáni szénmedence bányászainak négyhetes sztrájkja 1929 őszén, majd a budapesti munkásság nagy tömegtüntetése 1930. szeptember 1-jén. Utóbbi a két világháború közötti időszak legnagyobb munkásmegmozdulása volt, amely a rendőri beavatkozás ellenére is órákig tartott. Bár a szegényparasztság életkörülményei a munkásságénál is sokkal rosszabbak voltak (180–200 pengős évi átlagos jövedelem a munkásság 370–420 pengős átlagbevételével szemben), hasonló méretű megmozdulásokra szervezetlenségüknél és szétszórtságuknál fogva körükben egyelőre nem került sor.[518]

A munkásság vezetői továbbra is nagy reményeket fűztek a munkáspárti MacDonald-kormányhoz. Feltételezték, hogy támogatásával Bethlen végre megbuktatható, illetve a rendszer demokratizálható lesz. 1930 júniusában, amikor Bethlen Londonban tartózkodott, Garami és Vámbéry Rusztem is az angol fővárosba érkeztek. Henderson külügyminiszterhez intézett levelében Garami hangsúlyozta, hogy „...jelenlegi helyzetében Magyarországnak kétségkívül nagyon nagy szüksége van külső pénzügyi segítségre". „A legkevésbé sem kívánatos azonban" – tette hozzá rögtön –, hogy ezt a segítséget, azaz a kölcsönt a Bethlen-kormány kapja meg. „Ez a kölcsön a magyar diktatúra utolsó reménye. Reális esély van az összeomlásra és egy lényeges politikai változásra, ha a kölcsön meghiúsul" – írta.[519]

Garami interveniálása nem maradt minden következmény nélkül. Néhány angol lap valóban szokatlanul bíráló hangot ütött meg a „feudális" és „oligarchikus" magyar rendszerrel szemben, s négyszemközti beszélgetésük során Henderson is szóvá tette Bethlennek a részben nyílt választási rendszert. A szociáldemokraták várakozása mindazonáltal nem teljesült. Az angol külpolitika Duna-medencével kapcsolatos doktrínáját, amelynek egy stabil Magyarország továbbra is integráns részét képezte, a munkáspárti politikusok sem rúghatták fel. Garami levele ezért olyan megjegyzéssel került irattárba, hogy az „általa javasolt eszközöket nem engedhetjük meg magunknak".[520] Ennek alapján valószínűnek tartjuk, hogy missziója a hosszú lejáratú kölcsön elmaradásában semmiféle szerepet nem játszott.

1930 végén és 1931 elején megélénkült a polgári liberális ellenzék is. Rassayék (Nemzeti Szabadelvű Párt) és a kormánypártból kivált liberálisok (Kállay Tibor, Nagy Emil, Madarassy-Beck Gyula stb.) változatlanul egy kormányképes új középpárt létrehozására törekedtek. Az oktobrista polgári radikálisokhoz és szociáldemok-

ratákhoz fűződő kapcsolataikat ezért nem erősítették, hanem inkább lazították. Abban a hitben ringatták magukat, hogyha elég mérsékeltek lesznek, még Horthy támogatását is megszerezhetik. Ez a feltételezés azonban mélységes irrealizmusról tanúskodott, amit a kormányzó egyetlen megnyilvánulása vagy gesztusa sem támasztott alá. Ezzel szemben sejteni lehetett, hogyha Bethlen egyszer „kegyvesztett" lesz, akkor a kormányzó bizalmát vagy egy hozzá hasonló konzervatív politikus vagy az 1929-ben honvédelmi miniszterré kinevezett és tábornokká előléptetett Gömbös Gyula fogja elnyerni.[521]

A gazdasági válság talaján kibontakozó szociális és politikai elégedetlenség nemcsak a baloldali irányzatok megélénkülését hozta magával, hanem a szélsőjobboldal aktivizálódását is. A 30-as évek közepére megerősödő fasiszta vagy nemzetiszocialista pártok, amelyek a középrétegek egyes csoportjai mellett a szegényparasztság és a városi munkásság legelesettebb és politikailag legkevésbé iskolázott rétegeire támaszkodtak, 1930–31-ben kezdtek szerveződni. Ezektől a populista mozgalmaktól elkülönülve újra feléledt a hagyományos, „úri" magyar szélsőjobboldaliság, a fajvédő jobboldali radikalizmus is. Ennek első számú képviselője a nagypolitikában továbbra is Gömbös Gyula volt.[522]

Érzékelve a feléledő szociális ellentéteket, 1930 tavaszától Gömbös szakított addigi passzivitásával, s előbb a kulisszák mögött, majd a nyilvánosság előtt is bírálni kezdte Bethlent. 1930. május 27-i levelében a „zsidóság térhódításának" újabb és újabb „megdöbbentő bizonyítékaira" hívta fel a miniszterelnök figyelmét. Kérte, hogy a kormány állja útját ennek. Az 1930. szeptember 1-jei budapesti munkástüntetést követően „radikális preventív reformokat" sürgetett a „szocialista-kommunista készülődésekkel szemben". Gömbös ilyen és ehhez hasonló „figyelmeztetéseinek" Bethlen eleinte nem tulajdonított nagy jelentőséget. A honvédelmi miniszter levelei vagy „ad acta", „intézkedést nem kíván" jelzéssel kerültek a miniszterelnökségi irattárba, vagy az egyes szakminiszterek kapták meg Bethlen bármiféle orientációja vagy utasítása nélkül.[523]

Az újraéledő Bethlen–Gömbös ellentétet a két politikus között álló Kozma Miklós 1930 tavaszán még „áthidalhatónak" tartotta.[524] Az éles szemű francia követ azonban már januárban arra figyelmeztette Bethlent, hogy „Gömbös megesz mindenkit". Bethlen erre azt válaszolta, hogy „Nem fog az olyan gyorsan menni". „De a hangja – kommentálta a választ De Vienne – kevésbé csengett meggyőzően, és a tekintetében is volt valami bizonytalan." „A farkas és a róka közötti harc – jelentette Párizsba – elkezdődött."[525]

A kormányfő és minisztere közötti politikai ellentét Gömbös 1930. november 16-i kecskeméti beszédével vált nyílttá. Nemzetkarakterológiai fejtegetéseitől, melyekkel igazolni igyekezett, hogy zsidók miért nem tagjai és miért nem lehetnek tagjai a Vitézi Széknek, Bethlen elhatárolta magát. „... a honvédelmi miniszter úr nyilatkozatát nem írom alá, magamévá nem tehetem, éspedig azért nem, mert ... megértem, hogy a zsidóságnak az a hazafias része, amely mindenben azonosítja magát a magyarsággal és áldozatot is kész hozni érte, ezért a maga lelkületében sértve érzi magát. Én tehát csak kijelenthetem, hogy nagyon sajnálom, hogy a honvédelmi miniszter úr ezt a kijelentést tette" – válaszolta az ezzel kapcsolatban interpelláló Sándor Pálnak.[526]

A Bethlen és Gömbös közötti árnyékbokszolás újabb „menete" 1930 decemberében kezdődött, amikor a fajvédők szellőztetni kezdték a Népjóléti Minisztérium politikai államtitkárát (Dréhr Imre) és több munkatársát érintő nagyarányú sikkasztási

és hűtlen pénzkezelési ügyet.[527] Emlékeztetve a korábbi korrupciós botrányokra az ellenzéki sajtó a sikkasztást szokás szerint felfújta, s a rendszer egészére nézve vont le következtetéseket. Azt az energikus kormányférfit, aki képes lenne a válságos helyzeten úrrá lenni – értékelték a helyzetet a német Külügyminisztérium szakértői 1930 végén – egyre többen Gömbösben vélik felfedezni, és ezért széles körökben Gömbös diktatúrájával számolnak.[528]

A kormányzati rendszert, annak működési mechanizmusát és áttételesen magát Bethlent is érintő jobboldali kritika bizonyos mértékig a kormányzó véleményét is tükrözte. 1922–23-tól Horthy feltétlen bizalommal viseltetett Bethlen iránt. Egyetlen esettől – a szovjet–magyar kapcsolatok elmélyítésének megakadályozásától – eltekintve éveken át nem volt példa rá, hogy beavatkozott volna a kormánypolitikába. 1930-tól viszont több jel is arra mutatott, hogy kezd elégedetlen lenni miniszterelnökével. Politikai kifogásai mellett rossz szemmel nézte Horthy Bethlen viszonyát is Széchenyi grófnével.[529]

A Horthy és Bethlen közötti feszültségnek, illetve annak, hogy a kormányzó igényt tart a kormánypolitika befolyásolására, 1930 végén már több jele mutatkozott. A kormányzói kabinetiroda főnöke 1930 őszétől „beszámoló jelentéseket" kért a kormány tagjaitól. Bethlent ez mélyen sértette és dühítette. „...lemondok, ha még egy ilyen eset előfordul" – robbant ki egy alkalommal a minisztertanács ülésén.[530] Novemberben Horthy keresztülvitte, hogy a lemondott külügyminiszter, Walko Lajos utóda egyik legbensőbb bizalmasa és vejének nagybátyja, gróf Károlyi Gyula legyen. Bethlen ugyanerre a posztra a külügyminiszter állandó helyettesét és régi odaadó munkatársát, Khuen-Héderváry Sándort jelölte. November 18-án Kozma Miklós még úgy látta, hogy „a két erő egyforma erős, nem lehet dönteni". Ám a vitában végül Bethlennek kellett engedni. Ezzel egy olyan külügyminisztert kapott, akiről mindenki tudta, hogy Bethlennel egyenrangúnak érzi magát, s véleményét meg meri és meg is fogja mondani a kormányfőnek. A beavatottak ebből már 1930 karácsonyán azt a következtetést vonták le, hogy „A Károlyi–Bethlen csere gondolata kézenfekvő. A kormányzó első tartalék embere egészen biztosan Károlyi Gyula a két Gyula közül".[531]

A Horthy és Bethlen közötti ellentét 1931. február 20-án öltött konkrét politikai formát, amikor a kormányzó – Bethlen miniszterelnöksége alatt először – koronatanácsot hívatott össze. Az elnöklő kormányzó azzal nyitotta meg az ülést, hogy a „mai nehéz időkre" való hivatkozással „az államfő és a kormány közötti fokozottabb együttműködés" szükségességére figyelmeztetett. Ezután több általános és konkrét kérdésben bírálat tárgyává tette az elmúlt hónapokban követett kormánypolitikát. Bár a hangnem, amelyet használt, kedélyes, sőt barátságos volt, expozéja mégis a számonkérés jellegét öltötte. Kifogásolta, hogy az 1930. szeptember 1-jei tüntetés során és azt követően a hatóságok túl enyhén jártak el, és – Gömbös korábbi felvetéséhez hasonlóan – javasolta „a statáriumnak preventióként való kihirdetését". Összefüggést vélt felfedezni a „zsidók beözönlése" és a tüntetések, sztrájkok gyakoribbá válása között. Szükségesnek tartotta ezért a „zsidóbeözönlés" megakadályozását, és megengedhetetlennek, hogy „magyar vállalatok idegen zsidó tisztviselőket tartsanak". Végül hathatósabb intézkedéseket javasolt azokkal a lapokkal szemben, amelyek „országos érdekeket sértenek". A vitában legaktívabban Gömbös vett részt, aki Horthynál is határozottabban támadta a kormány baloldallal szembeni „erélytelenségét". „...a polgárság – mondotta – meg van félemlítve, mert tart a baloldal terrorjától." Ez – tette hozzá – azért következett be, mert a szeptember 1-jei tüntetés szervezőit –

beleértve a szociáldemokrata képviselőket is – a kormány nem tartóztatta le. Horthyval egyetértve ezért javasolta a képviselők mentelmi jogával kapcsolatos jogi szabályozás felülvizsgálatát.

Horthy és Gömbös javaslatai a rendszer liberális, parlamentárius vonásainak korlátozására és autoritatív jellegzetességeinek erősítésére irányultak. Bethlen azonban határozottan elzárkózott egy szélsőjobboldali nyitás elől. Az elnöki székből ugyan kiszorítva, de ennek ellenére imponáló magabiztossággal, a tíz éve hatalmon lévő politikus alig palástolt fölényével, a jogszabályokat emlékezetből citálva hárította el a kormányzó és Gömbös javaslatait. A statárium – mondotta – prevencióként fölösleges, mert külföldön rossz benyomást keltene. Ha elkerülhetetlen, a meglévő törvények (1921. évi III. tc.) alapján bármikor életbe léptethető. A mentelmi jog újraszabályozását nem helyeselheti, mert ez „nemkívánatos politikai vitákat provokálna". A sajtóellenőrzés terén „intézkedésre nincs szükség, csupán a rendelkezésre álló eszközökkel kell élni, ami viszont megtörténik". És így tovább.[532]

Noha a koronatanács napirendi pontjairól és lefolyásáról a nyilvánosság nem értesült, a történtek Bethlen önérzetét ennek ellenére mélyen sértették. Megalázónak érezte, hogy a kormányzó mintegy miniszterei előtt vonta felelősségre. Úgyszintén azt is, hogy „Őfőméltósága" bejelentette, hogy a továbbiakban közvetlenül, mintegy a kormányfő feje fölött is érintkezni kíván az egyes szakminiszterekkel. Mindezt másként értelmezni, mint a kormányfő személye és kormányzati módszerei iránti „legfelsőbb bizalom" megrendüléseként, alig lehetett.

A politikai válságot elmélyítette, hogy 1930 végére, 1931 elejére a hatalmi rendszer mögött álló osztályszövetség, s a pártpolitikai szinten ezt képviselő Egységes Párt különböző érdekcsoportjainak az ellentétei is kiéleződtek. A párt jobboldala ismét Gömbös s a mögötte álló Horthy felé kezdett orientálódni; a kisgazdafrakció és néhány értelmiségi képviselő a Független Kisgazdapárthoz való csatlakozással fenyegetőzött; a merkantil-liberálisok a gyáripar és a nagykereskedelem gazdasági és politikai pozícióit féltették; a kormánytámogató keresztény párt vezére pedig „új intézményeket" és „új neveket" követelt. Az ellentétek áthidalása céljából Bethlen 1931 elején kidolgoztatta az ún. kartell-törvényjavaslatot, amellyel mind az agrárolló tágulása miatt elégedetlenkedő mezőgazdasági termelőket és a nagytőke elleni fellépést sürgető fajvédőket, mind a pozícióvédő nagypolgárságot és a kormánypárt liberálisait le akarta szerelni. A törvény lényege abban ragadható meg, hogy a meglévő kartelleknek a kormány állami védelmet biztosított, ám újabb kartellek létesítését megnehezítette. Ezúttal, a válság körülményei közepette azonban csődöt mondott az addig általában eredményes bethleni taktika. Az agráriusok kevesellték, az ipari érdekeltségek pedig sokallták a törvényjavaslatban foglaltakat. Az uralkodó körök ellentétei ezért tovább tartottak; az Egységes Párt bomlása folytatódott.[533]

Ilyen, gazdasági és politikai szempontból egyaránt válságos helyzetben ünnepelte a kormánypárt 1931 áprilisában megalkotójának és vezetőjének tízesztendős kormányfői jubileumát. A belföldi használatra szánt emlékalbum s Edgar von Schmidt-Pauli külföldnek szóló német nyelvű élet- és korrajza minden disszonáns hangtól mentes volt. Mindkét propagandaanyag a miniszterelnök vitathatatlan államférfiúi kvalitásait domborította ki, nélkülözhetetlenségét bizonygatta, s az évtized eredményeit sorolta föl. Az emlékalbum bevezetőjében Pesthy Pál arra kérte a Mindenhatót, hogy „tartsa őt meg az országnak munkája betetőzése, újabb évtized sikereinek biztosítása végett ez ország és minden magyarok boldogságára és dicsőségére„.[534]

A hivatalos ünnepségekhez, amelynek a Bástyasétány ízlésesnek alig nevezhető

Gróf Bethlen István sétánnyá történő átkeresztelése is részét képezte,[535] a szélsőjobb is csatlakozott. Horthy huszár századosból ezredessé léptette elő miniszterelnökét, és kormányzói nyilatkozatában a „kipróbált vezetés" fontosságát hangsúlyozta.[536] A TESZ lapja egy egész számot szentelt Bethlen életének a bemutatására és politikai működésének a méltatására.[537] A szövetségesből ismét ellenféllé vált Gömbös úgy fejezte be „ünnepi" nyilatkozatát, hogy „Bethlen István mögött bizalommal nézek a magyar jövő elé".[538]

A baloldal és a legitimista ellenzék mérlege, amelynek közlését Rassay lapja, az *Esti Kurír* vállalta, ennél sokkal kevésbé nevezhető hízelgőnek. A lap kérdéseire adott válaszaiban Sándor Pál, Peyer Károly és Friedrich István mindazt Bethlen fejére olvasták, amiért az elmúlt tíz évben is folyamatosan bírálták: a „nyílt szavazás komédiáját" a „pártabszolutizmust", az egyetemi felvételi rendszert és a „feudális és reakciós gondolkodást". Ők sem voltak azonban elfogulatlanok. A kormánylapok és a szélsőjobboldali orgánumok kritikátlan dicshimnuszokat zengtek, a baloldal pedig igaztalan vádakkal rontotta jogos bírálatának hitelét. Lehetett-e például az elmúlt tíz évet a „teljes meddőség" korszakaként jellemezni közgazdasági téren (Sándor Pál)? Igaza volt-e Peyer Károlynak, amikor Bethlen külpolitikáját teljes egészében „elhibázottnak" nevezte, s az utódállamok és Magyarország közötti intenzívebb kapcsolatok hiányát kizárólag Bethlen számlájára írta? Nyilvánvalóan nem, mint ahogy a sajtószabadság teljes hiányáról írottakat sem fogadhatta el az elfogulatlan olvasó. Ezek a bírálatok ugyanis magyar nyelven és Magyarországon jelentek meg; a lapot nem tiltották be; s a szerkesztőt és az újságírót nem büntették meg.[539]

Egyvalamiben azonban összecsengett a baloldal mérlege a kormánypárti és szélsőjobboldali nyilatkozatokkal: Bethlen jövőjének a megítélésében. Peyer, Friedrich és Sándor Pál egyaránt úgy látták, hogy Bethlen még sokáig maradhat, s fog is maradni. A miniszterelnök pozíciójának megingásáról tehát a közvélemény nem értesült. Ezért nem csoda, hogy a pesti utca embere is Bethlen miniszterelnöksége alatt képzelte el a jövőt, s hogy ezzel kapcsolatban egy újabb viccet is gyártott. Eszerint Bethlen addig marad Magyarország miniszterelnöke, amíg a Szentháromság tagjainak számát az Úristen háromról négyre nem emeli.[540]

Ha valakit, akkor magát Bethlent azonban nem tévesztették meg az évforduló görögtüzei. Az 1931 tavaszára megkötött külkereskedelmi egyezmények a mezőgazdaság értékesítési gondjain csak részben segítettek; a Nemzeti Bank és a Magyar Általános Hitelbank érc- és devizakészletei kimerülőben voltak; s a megígért hosszú lejáratú angol kölcsön folyósítása egyre bizonytalanabbá vált. A kormányzó és a szélsőjobb ugyanakkor olyan intézkedéseket várt tőle, amelyeket nem szívesen tett volna meg. Előre lehetett látni, hogy – ha a teljes gazdasági összeomlást el is kerüli az ország – a szociális problémák az év hátralevő felében fokozódni fognak, s ez a belpolitikai status quo erodálásának is újabb lökéseket adhat. Ezt előre érezve Bethlen ismét taktikai cselhez folyamodott. Noha az országgyűlés mandátumából fél év még hátravolt, s az idő előtti választásokra vonatkozó szándékát a korábbiakban kategorikusan tagadta, június elején rávette Horthyt a parlament feloszlatására. Az ok, amiért meghazudtolta önmagát, nyilvánvaló: választatni és egy alapvetően tőle függő stabil parlamenti többség elérését megkísérelni újabb öt évre egy olyan pillanatban, amikor a válság súlyossága és elkerülhetetlen elhúzódása a választópolgárok túlnyomó többsége előtt még nem volt világos.[541]

A választásokat 1931. június 28–30-án tartották meg. Az eredmények az adott választási rendszer ellenére is tükrözték a válság hatását. Az Egységes Párt 14 man-

dátumot vesztett, miközben az MSZDP és a liberális-demokrata pártok megtartották képviselői helyeiket. A kormányzattól elhódított kerületeken a Független Kisgazdapárt (10 mandátum) és párton kívüli ellenzéki politikusok osztoztak. A kormány baloldali ellenzéke tehát megerősödött. A választási eredmények azonban csak részben tükrözték az ország hangulatát. Demokratikus választási rendszer, titkos szavazás esetén valószínűleg a kormánypárt abszolút többsége is veszélybe került volna. Erre utal, hogy a titkos kerületekben az ellenzék 27, a kormánypárt és a kereszténypárt viszont csak 24 mandátumot szerzett. Valamint az, hogy a baloldali pártokra (így például a szociáldemokratákra) leadott szavazatok száma a nyílt kerületekben is nőtt. Miután azonban a választók akaratának érvényesülését a választási rendszer akadályozta, Bethlen terve ezúttal is sikerült. Öt évre ismét parlamenti többséget szerzett.[542]

Miközben az ország „ünnepelt", majd pedig választott, Bethlen és gazdasági szakemberei egyre kétségbeesettebben dolgoztak azon, hogy Magyarország a nemzetközi hitelválság ellenére is megkapja az 1930-ban megígért újabb nagy államkölcsönt. Az angol pénzpiac zavarai ellenére elérték, hogy a Rothschild-bankház továbbra is napirenden tartsa az ügyet. A tervezett hitelkibocsátást megelőző szakértői vizsgálat azonban, amelyet a bank képviselői 1931 elején Budapesten folytattak, meglehetősen kedvezőtlen eredménnyel zárult. A szakértők megállapították, hogy az 1930. novemberi „gyorssegélyt" a magyar kormány szerződésszegő módon nem beruházásokra, hanem a költségvetési deficit finanszírozására fordította. Bírálták a szakértők a kormány költségvetését és általános hitelpolitikáját is. A jelentés végső kicsengése szerint a magyar állam oly mértékben eladósodott, hogy ez alapjaiban kérdőjelezi meg az ország fizetőképességét és ennyiben a további hitelnyújtás rentabilitását. A londoni pénzpiac megrendült helyzete miatt egyébként is bizonytalanná vált angol szervezésű államkölcsön meghiúsulásának minden jel szerint ez a jelentés adta a kegyelemdöfést. Bár a Foreign Office jóindulatát Bethlen nem vesztette el, kölcsönre az angol pénzpiactól a továbbiakban nem számíthatott.[543]

Az angol kölcsön meghiúsulását követően, 1930 májusától a hitelválság által egyelőre még nem érintett francia tőkepiac, valamint a baseli székhelyű Nemzetközi Fizetések Bankja támogatásának elnyerésére törekedett a magyar kormány. A baseli bank képviselőjével folytatott június 30-i budapesti megbeszélésén Bethlen a népszövetségi kölcsön lebonyolításához hasonló csomagtervet fogadott el. Ennek lényege a költségvetési egyensúly kisebb részben kölcsönnel, nagyobb részben azonban belső restrikciós intézkedésekkel (radikális létszámapasztás, fizetéscsökkentés, adóemelés stb.) történő helyreállítása volt. Az utóbbiakhoz Bethlen mindeddig nem mert vagy inkább politikai megfontolásokból nem akart nyúlni.[544]

A sikeres választások s a baseli bank azonnali kölcsönre vonatkozó ígérete megnyugtatták Bethlent. Július elején ezért úgy határozott, hogy 8-10 napos szabadságra megy. A fővárost július 6-án hagyta el, anélkül hogy tartózkodási helyét bárkinek bejelentette volna. Hogy kivel tölti szabadságát, azt környezetében mindenki tudta. Hogy hol, Inkén vagy másutt, azt senki. Hasonló esetek az elmúlt egy-két évben többször is előfordultak, s ezek sohasem okoztak fennakadást. A legmelegebb nyarakat is a fővárosban töltő Vass József irányításával Bethlen távollétében is olajozottan működött a Sándor-palotai gépezet. Most azonban másként történt. Alighogy Bethlen elutazott, a svájci kölcsön kibocsátásával kapcsolatban előre nem látott problémák merültek fel, amelyekben senki sem merte kimondani a döntő szót. A minisztertanács ezért kerestetni kezdte elnökét, akivel azonban – lévén nem Inkén, hanem

Olaszországban, a Lidón – csak napok múlva tudott érintkezésbe lépni. A „zaklatást" Bethlen rossz néven vette, s azt telefonálta vissza, hogy nem szakítja meg szabadságát. Így történt, hogy a németországi pénzügyi krach (július 13.) várhatóan katasztrofális magyarországi hatásának elhárítása céljából július 13-án éjszaka összehívott rendkívüli minisztertanácson, amely a minimálisra zsugorodott érc- és devizakészlet megóvása érdekében ideiglenes bankzárlatot rendelt el, nem Bethlen, hanem Klebelsberg elnökölt. Horthy és a beavatottak szemében Bethlen ezzel újabb presztízsveszteséget szenvedett. A viharba került és egyre jobban imbolygó hajó kapitányi hídján nem a parancsnok, hanem helyettese állt.[545]

Bethlen július 15-én érkezett vissza Budapestre. Fáradtságán felülkerekedve és magánügyeit félretéve régi formájára emlékeztető energiával igyekezett a helyzeten úrrá lenni. A július második felében megjelenő pénzügyi rendeletek felfüggesztették a tőzsde működését, megszüntették a valutaárfolyamok publikálását, korlátozták a betétek kifizetését, s bevezették a kötött devizagazdálkodást. Ez a pengő szabad átválthatóságának átmeneti megszűnését s a külföldi kifizetések részleges felfüggesztését jelentette.[546]

Ezzel egy időben maga vette kézbe a távozása óta egy helyben topogó kölcsön ügyét is. A Nemzetközi Fizetések Bankja továbbra is segíteni akart, ám a német pénzügyi csőd és a kölcsönbe bevonható államok elhúzódó egyeztető tárgyalásai miatt ennek realizálására rövid távon egyre kevesebb esély mutatkozott. Magyarországnak pedig, ha nem akart fizetésképtelenné válni, gyors segítségre volt szüksége. Július 16-án ezért az angol és a francia követtől azonnali segítséget kért. A Foreign Office ugyan nem ellenezte a nemzetközi kölcsönhöz való angol hozzájárulást, sőt egy újabb angol gyorssegélyt is elképzelhetőnek tartott, ám ennek érdekében semmiféle politikai nyomást nem gyakorolt a Bank of Englandre vagy a magánbankokra. London válasza így szigorúan pénzügyi szempontok alapján született meg, s ez kategorikus nem volt.[547]

Több megértésre talált Bethlen kérése Párizsban. A magyar külpolitika német és francia orientáció közötti 1928–30-as ingadozását a Quai d'Orsay jó néven vette, s feltételezte, hogy Németország Duna-medencei gazdasági és politikai behatolásának megakadályozásában Magyarországra is számíthat. Különösen megnőtt a Magyarország iránti francia bizalom azután, hogy a német–osztrák vámuniós terv 1931. márciusi bejelentésekor Bethlen nagyon taktikusan ellenállásként is értelmezhető visszafogottságot tanúsított az elképzeléssel szemben.[548] Hogy a német behatolás hosszú távon megakadályozható lesz-e, erre nézve Bethlen természetesen továbbra is igen szkeptikus volt, s ezért egy német–olasz–osztrák–magyar blokk lehetőségével is számolt.[549] A franciák előtt azonban következetesen a vámunió és az Anschluss ádáz ellenségének mutatta magá.[550] Ezzel elérte, hogy mindkét nagyhatalom fővárosában tényezőként kezelték. Franciaországi megítélésének kedvezőbbé válásában jelentős szerepet játszott a budapesti francia követ, De Vienne is, akinek Bethlennel és politikájával kapcsolatos jelentései alkalmanként már-már az apológia határát súrolták. A miniszterelnök július 16-i kérését például olyan kommentárral továbbította, hogy „minden a francia kölcsöntől függ". Ha Bethlen megkapja, akkor marad, és Franciaország „élvonalbeli helyzetbe kerül" Budapesten; ha nem, akkor „az ország kalandokba csúszik", Bethlen bukik, s a változással Franciaország „semmit sem fog nyerni".[551]

A francia Külügyminisztérium július 17-én úgy döntött, hogy Franciaország politikai érdeke a gyors kölcsönnyújtás Magyarországnak. A néhány nap múlva kidol-

gozott francia kölcsönterv eredetileg 7 millió fontos nemzetközi kibocsátással számolt, amelynek 40 százalékát a francia kincstár biztosította volna. Miután azonban a Rotschild-ház és általában az angol bankok ebben sem akartak részt venni, s ez a holland, svájci és amerikai bankházakat is bizalmatlanná tette, a 7 millió végül lecsökkent 5 millióra, amelynek 60 százalékát jegyezték francia pénzügyi érdekeltségek. A megállapodást augusztus 14-én írták alá Párizsban.[552]

A francia kölcsön néhány hónapra elhárította Magyarország feje fölül a fenyegető államcsődöt. Magát a pénzügyi stabilitást azonban nem állította helyre, s így újabb hitelek hiányában a teljes transzfermoratóriumot 1931 decemberében mégiscsak be kellett jelenteni. Az ország teljes adósságállománya ekkor 4 és fél milliárd pengőt tett ki, amely évi 300 millió pengő törlesztést követelt. Az 1931-es külkereskedelmi aktívumnak ez éppen tízszeresére s az összes magyar kivitel 1931-es értékének 54 százalékára rúgott.[553]

Július és augusztus hagyományosan holt szezonnak számított a magyar politikai életben. Bethlen ilyenkor szokott Inkén nyaralni, s szabadságra távozott a honatyák többsége is. 1931 nyarát azonban minden politikus a fővárosban töltötte. A július 20-ra összehívott új országgyűlés első ülésén ismét éles támadások hangzottak el a kormány ellen. Különösen parázs hangulatban terjesztette elő a kormány július 24-én a gazdasági és hitelélet rendjével, valamint az államháztartás egyensúlyának biztosításával kapcsolatos szanálási törvényjavaslatát, amelyet a gazdasági szükségállapotra való áttérés kezdeteként lehetett felfogni. Lényege a rendeleti úton való kormányzáshoz való visszakanyarodás, a parlament átmeneti kikapcsolása s egy szűk körű (ún. 33-as) pártközi bizottság felállítása volt. A javaslat egyes kitételeiből radikális adóemelésekre és a közalkalmazottak fizetésének csökkentésére lehetett következtetni.[554]

A 33-as bizottság augusztus elején kezdte meg működését. A politikai élet egyensúlya azonban ettől egyáltalán nem állt helyre. Az MSZDP és a Független Kisgazdapárt egyenesen megtagadta a részvételt a pártközi bizottságban. De maga az elvileg kormánytámogató vagy mérsékelten ellenzéki képviselőkből álló bizottság sem volt hajlandó csendesen asszisztálni a rendeleti úton történő kormányzáshoz, szemet hunyni az elmúlt egy-két év gazdaságpolitikai hibái fölött, s úrrá lenni csoportérdekein. Ha más-más érveléssel is, a liberális-demokraták, legitimisták, agráriusok, fajvédők és merkantilisták egyaránt a kormányt okolták a válságért és a kialakult pénzügyi helyzetért, s mint kormányfőt végső soron Bethlent tették felelőssé. A kedélyeket a francia kölcsön kibocsátása sem tudta megnyugtatni, amelyet a pénzügyminiszter augusztus 13-án jelentett be.[555]

Bethlen a bizottság augusztus 7-én kezdődő valamennyi ülésén részt vett. Bár kegyetlen vesszőfutásban volt része, nyugalmát mindvégig megőrizte. Nemcsak Rassay vagy a legitimista Sigray Antal és Pallavicini támadásait hallgatta látszólag szenvtelenül, amelyekhez már hozzászokott, hanem gróf Hoyos Miksának, az OMGE elnökének, vagy Bíró Pálnak, a GYOSZ vezéralakjának mérsékeltebb hangú kritikáit is. „Csodáltam a miniszterelnöknek azt a flegmáját, amellyel fogadta a támadó megnyilatkozásokat; folyton cigarettázott, s olykor-olykor rövid feljegyzéseket tett az előtte levő blokkfüzetbe, és ez így ment napokon át, míg volt szólásra jelentkező" – jegyezte fel magatartásáról az egyik résztvevő. Csak a vita végén, augusztus 17-én kért szót, és reflektált az elhangzottakra.[556]

Bethlen augusztus 17-i másfél órás beszéde ugyanolyan rögtönzés volt, mint korábbi parlamenti szónoklatai. Mondatait fogalmazva csupán a vita rendjén tett fel-

jegyzéseit tartotta kezében. Talán a helyzet rendkívülisége vagy a magában már meghozott döntés okán azonban, amely beszédét miniszterelnöki hattyúdalává avatta, ennek ellenére élete egyik legnagyobb szónoki teljesítményét nyújtotta. Vezérgondolata, mint az elmúlt hónapok során mindig, ezúttal is az volt, hogy a válság világjelenség, amelynek negatív következményei nem kérhetők számon kormányán. Elismerte, hogy beruházási politikájában követhetett el kisebb hibákat. Hogy a költségvetési hiányt a kormány sokáig kozmetikázta, s a fájdalmas, de elkerülhetetlen restrikciós intézkedések meghozatalával késlekedett. Egészében azonban úgy gazdaság-, szociál- és kultúrpolitikájának mint kormányzati rendszerének az igazolására törekedett. Kijelentette, hogy „ha oly állapotok lennének, mint amilyenek voltak 1924-ben, mikor a szanálás megindult, ma is azt csinálnám, mint amit akkor csináltam". Igen nagy nyomatékkal óvott attól, hogy egy esetleges „másik rezsim" alapvetően más politikát kövessen.[557]

Bethlen célzását a „másik rezsimre" valamint utalását a „bizalmi válságra", melynek megítélésére „a parlament vagy az államfő hivatott", a legbeavatottabb politikusok sem értelmezték a miniszterelnök tényleges visszavonulási szándékának bejelentéseként. Miniszterei, akikkel a 18-i minisztertanácson közölte, hogy másnap benyújtja a kormány lemondását Horthynak, az ilyen helyzetekben szokásos formális aktusként fogadták elhatározását, s legfeljebb egy-két minisztercserével számoltak. A másnapi sajtóközlemény, amely szerint a kormányzó elfogadta a kabinet lemondását, ezért kül- és belföldön egyaránt óriási szenzációként hatott.[558]

Bethlen lemondása számtalan találgatásra és jórészt megalapozatlan pletykára adott alkalmat úgy a hazai és nemzetközi sajtóban, mind diplomáciai körökben és magyar politikai berkekben. Az egyik legelterjedtebb verzió szerint, melyet az osztrák–német sajtó röpített fel, s melyet a szakirodalom egy része is átvett, Bethlen visszavonulása a francia kölcsön kibocsátásának politikai feltétele vagy következménye volt.[559] Ennek azonban – amint ezt a francia levéltári anyagok egyértelműen bizonyítják – épp az ellenkezője volt igaz. Párizs 1931-ben nem megbuktatni, hanem kifejezetten megmenteni akarta Bethlent. Nagy Vince – teljesen légből kapott módon – 1962-es emlékirataiban azt írja, hogy a baseli bank képviselői különböző pénzügyi szabálytalanságokat tártak fel, s amikor Horthy erről értesült, telefonon mondatta le miniszterelnökét.[560]

A tények amellett szólnak, hogy Bethlen döntése és ennek elfogadása a kormányzó által egy hosszabb folyamat végeredményének tekinthető, amely folyamatban több tényező kapcsolódott össze és erősítette egymást. A legfontosabbnak ezek közül a gazdasági válságot és ennek politikai következményeit; az általános „bizalmi válságot"; Bethlen korábbi népszerűségének és presztízsének zuhanásszerű csökkenését s végül a kormányra váró népszerűtlen intézkedések ódiumának vállalásától való idegenkedést tarthatjuk. Egyik bizalmasának, Ángyán Bélának ezzel kapcsolatban utólag a következőket mondta: „El kell mennem, mert egy olyan gyűlölethullám vesz körül engem és rajtam keresztül az egész rezsimet, hogy ha tovább a helyemen maradok és elvégzem azt az igen népszerűtlen feladatot, amely most a kormányra vár, rövid időn belül elsöpört volna nemcsak engem, akiért utóvégre nem lenne kár, vagy ami nem állítana meg, hanem az egész rendszert. Nekem ki kell vonnom magamat a forgalomból, és olyanra bíznom a kormányzást, aki a legközelebbi kormányzási feladatok felelősségét megoszthatja a parlamenti ellenzékkel, mert nem veszi őt olyan gyűlölet körül, mint engem és munkatársaimat. Ezért, hogy az általam felépített rendszert fenntartsam és át tudjam menteni, kell, hogy új emberek jöjjenek,

legalábbis az élre új embernek kell kerülni, és az én nevemmel nem szabad a kormányzásnak összekötve lennie, mert az én nevem jelenti az Egységes Pártot is, és azt meg kell őrizni. Ha az utánam jövő kormány elvégzi ezt a feladatot és szükség van rám, még visszajöhetek."[561]

A személyével kapcsolatos bizalmi válság egyik komponenseként különösen fontos lehetett számára Horthy nehezelése. Erről a széles közvélemény nem tudott, s erejében és intellektuális fölényében bízva látszólag Bethlen is ignorálta azt. Valójában azonban sértette a kormányzó 1930 őszétől megnyilvánuló bizalmatlansága, s különösen Gömbössel egyeztetett fellépése. Lemondásával tehát valószínűleg neki is meg akarta mutatni, hogy nélküle még nehezebben fognak boldogulni.

Augusztus 20-i MTI-nyilatkozatában Bethlen maga elsősorban megromlott egészségi állapotával indokolta lemondását. Kétségtelen tény, hogy elhatározásában ez is szerepet játszott. A látszólagos nyugodtság, amellyel a 33-as bizottság üléseit végigülte, permanens fáradtságot és súlyos idegkimerültséget takart, amelyet a július eleji olasz nyaralás sem oldott fel. Augusztus elejétől napi két morfiuminjekcióval tartotta talpon magát, s egy berlini professzor, aki augusztus 10-e körül megvizsgálta, minden munkától eltiltotta.[562]

Végül szerepet játszhatott döntésében az a lélektani motívum is, hogy a tízéves kötöttség után – hacsak néhány hónapra is – ismét független akart lenni, s férfikorának utolsó éveit állandó társadalmi kontrolltól mentesen akarta élvezni.

Lemondási szándéka Olaszországból való visszaérkezése után, július második felében érlelődött meg benne. Júniusban még maradni akart. Erre utalt, hogy környezetével közölte: a választásokat követően rekonstruálni fogja a kormányát; és ballaszttá vált minisztereitől meg fog szabadulni. Szabadságáról hazatérve viszont feltűnt passzivitása és kedvetlensége. A képviselőházban csak félórákra jelent meg, s többnyire akkor is a folyosón cigarettázott. Kizárólag a szanálási törvény elfogadtatására és a kölcsön megszerzésére koncentrált. A kormány őszi munkaprogramjának megbeszélése elől azonban ismételten elzárkózott. "...nincs sok kedvem hozzá, hogy ismét szanálási problémákkal foglalkozzak" – indokolta magatartását Zsitvay Tibor igazságügy-miniszternek. Kedvetlenségének másik oka a július közepi kormányzói audiencián nyert benyomása lehetett. Az, hogy Horthy ismét éreztette vele: nem tartja többé nélkülözhetetlennek és pótolhatatlannak.[563]

A szanálási törvényjavaslat parlamenti elfogadása augusztus 7-re vált véglegessé. Ezzel egy időben a francia kölcsön kibocsátása elől is elhárult minden akadály. Az ezt követő hétvégét – augusztus 9. – Bethlen a kormányzónál töltötte Gödöllőn. Döntése ekkor vált véglegessé. Visszatérve Budapestre lemondási szándékáról feleségét is tájékoztatta. Kozma Miklós és környezete szerint Horthy ezt követően „mindent elkövetett", hogy Bethlent döntésének megmásítására bírja. Zsitvay Tibor szerint viszont – s ez a valószínűbb – a kormányzó csak udvariasságból kérlelte Bethlent, valójában egyetértett távozásával. Ezután következtek a 33-as bizottság ülései, amelyek Bethlent csak megerősítették döntésének helyességében.[564]

Rövid kibontakozási javaslatában, amelyet augusztus 9-e körül adott át Horthynak, Bethlen Teleszky János, az utolsó Tisza-kormány pénzügyminiszterének kormányalakítására tett javaslatot. Úgy vélte, hogy az új kormánynak kizárólag „a pénzügyi és valutáris helyzet rendbehozatalának kettős feladatára" kell koncentrálni, s politikai kérdésekkel nem szabad foglalkoznia. Károlyi Gyulával továbbra is mint külügyminiszterrel számolt. Horthy azonban nem fogadta el Bethlen javaslatát, s ahogy várni lehetett, Károlyit kérte fel kormányfőnek. Teleszkyvel kapcsolatban, aki tárcát sem

kapott, ezt a kijelentést tette: „Kedves István, amíg ezen a helyen ülök, zsidó nem lesz miniszterelnök Magyarországon, ezt ne kívánd tőlem."[565]

Bethlen természetesen meghajolt a kormányzói akarat előtt. Ám mielőtt elhagyta volna a fővárost, még egyszer megmutatta, hogy még mindig milyen mértékben ura a politikai helyzetnek, s hogy nélküle és ellenére még egy kormányt sem lehet megalakítani. Két-három napos sikertelen kabinetalakítási próbálkozásain feldühödve – sem pénzügyminisztert, sem külügyminisztert nem kapott – augusztus 22-én Károlyi visszaadta megbízatását.[566] Horthy ekkor kénytelen-kelletlen ismét Bethlenhez fordult, aki másnapra összeállította az új kormányt – Károlyi elnöklete alatt. A 24-i pártértekezleten teljes bizalmáról biztosította az új miniszterelnököt, s támogatására szólította fel a pártot is. Búcsúbeszédét azzal kezdte, hogy közölte: nem búcsúzik. „Az apa a gyermektől, a gyermek az apától nem búcsúzik."[567] A francia követnél tett búcsúlátogatásán ugyancsak jelezte, hogy visszavonulását átmenetinek tartja, s azzal számol, hogy előbb vagy utóbb biztosan újra miniszterelnök lesz. De Vienne kérdésére, hogy ez már a közeljövőben várható-e, Bethlen elmosolyodott, és egy sejtelmes „talánnal" válaszolt.[568] Az ország legfontosabb szövetségesének, Olaszországnak a vezetőivel kevésbé volt talányos. „Az államügyek tényleges irányításának kézbe vételét négy vagy öt hónapon belül tervezem" – közölte velük.[569] Ezt annyira biztosra vette, hogy egyelőre a Sándor-palotából sem költözött ki.

V. A magyar politika „grand old man"-je (1931–1944)

A VISSZATÉRÉSRE KÉSZÜLVE

A nyár végét Bethlen mindentől és mindenkitől visszavonultan Inkén és külföldön, az ősz elejét (szarvasbőgés) pedig a Bükkben töltötte. A Palota-szálló elkészültével előkelő fürdőhellyé vált Lillafüredet 40 ezer holdas ősrengeteg övezte, amelyben bársonyos füvű alhavasi rétek és apró tengerszemek váltakoztak sötét fenyvesekkel és zúgó tölgyesekkel. Ha Inke és vidéke a Mezőségre, Lillafüred és környéke az erdélyi havasokra emlékeztette. Először 1926 januárjában, az építkezések megkezdése előtt járt itt. Egy-két napra azóta többször is megfordult Lillafüreden, de hosszabb időt 1931-ig nem engedélyezett magának. 1931 szeptember-októberében viszont három hétig élvezte a magányt és hódolt szenvedélyének. Medvére persze itt nem mehetett, de disznóban, szarvasban és muflonban bővelkedett az államkincstár tulajdonát képező terület. Mintegy 8 ezer holdas, Jávorkút környéki részét Kállay Tamás bérelte. Bethlen az ő vendégszeretetét élvezte.[1]

Másfél-két hónapos pihenés után október közepén jelent meg ismét Budapesten. Távollétében a Károlyi-kormány csökkentette a közalkalmazottak fizetését, és válaszul a biatorbágyi merényletre kihirdette a statáriumot. A feszült hangulatban tovább mélyültek a különböző politikai érdekcsoportok ellentétei. A kormánypárti frakciók vitái állandósultak. Az 1931-es választásokon először mandátumhoz jutott képviselői csoport, amely a régiekkel szemben tisztának, „érdektelennek" érezte magát, a pártvezetőség átalakítását követelte; néhányan az államapparátus elkerülhetetlen leépítésének megkezdését és a fizetéscsökkentést sérelmezték; az agráriusok pedig a beígért „gazdavédelmet" kérték számon. Megjelenésével és zárt ajtók mögötti tárgyalásaival a pártszakadást Bethlen elhárította.[2]

A „frakciózás" ellen Bethlen és Károlyi közösen léptek fel. A két politikus a követendő politika alapkérdéseiben is egyetértett. Ám viszonyuk ennek ellenére már ekkor feszültségektől volt terhes. Ellentétük alapvetően abból fakadt, hogy a kormányzati felelősséget viselő Károlyi parlamenti bázisát változatlanul Bethlen tartotta kézben. 1910–13-ban hasonló szerepmegosztásban irányították az országot Tisza István mint pártvezér s Khuen-Héderváry Károly, majd Lukács László mint miniszterelnökök. Károlyi azonban szuverénebb egyéniség volt annál, hogy Bethlent „fölöttes énjének" ismerje el és megelégedjék a másodhegedűs bármikor helyettesíthető szerepkörével. Pedig Bethlen ezt a feladatot szánta neki. Egy német lapnak adott október végi nyilatkozatában – provokatív módon – immár a nyilvánosság előtt is bejelentette, hogy vissza kíván térni a kormány élére. Bethlen viszont azt vehette zokon, hogy a „racionalizálást" Károlyi az általa kreált politikai államtitkárságok felszámolásával és bizalmi embereinek (Ángyán Béla, báró Prónay György, Kállay Miklós stb.) szélnek eresztésével kezdte.[3]

Bethlen visszatérésének megakadályozása céljából a polgári ellenzék és a legitimisták 1931 őszén felújították törekvéseiket egy kormányképes „középpárt" létrehozására, illetve a kormány politikai bázisának koalíciós jellegű kiszélesítésére (nemzeti koncentráció). A tervet néhány kormánypárti képviselő is támogatta, sőt kacérkodott a gondolattal Károlyi is. Az ő számára ez a megszabadulást jelenthette volna

Bethlen gyámságától. Ennek áraként viszont hozzá kellett volna járulnia az általános és titkos választójog bevezetéséhez és a szabadságjogok kiterjesztéséhez. A két rossz közül november elején Károlyi a felfogása szerinti kisebbet, Bethlen további ellenőrzését választotta.[4]

November elejétől egyszer-egyszer a képviselőház ülésein is megjelent Bethlen. Fel nem szólalt, ám puszta jelenléte és Tisza István régi helyének elfoglalása is olaj volt a tűzre. Bevonulásait az ellenzék viharos ellentüntetésekre használta fel, amelyek rendjén csak úgy röpködtek felé a gúnyos és kárörvendő jelzők, minősítések. A szociáldemokraták vád alá helyezését indítványozták; elnevezték „Gróf Tolakodó Múlt"-nak; s már előre tiltakoztak esetleges visszatérése ellen.[5] Részben ezért, részben a gazdasági helyzet további romlása miatt Bethlen „módosította" visszatérésének határidejét. Az eredetileg négy-öt hónaposra tervezett távollétét 1931 decemberében újabb kettő-három hónappal toldotta meg. Remélte, hogy addig Károlyi ura marad a helyzetnek, s arra az esetre, ha „túl gyorsan elhasználódna", máris újabb átmeneti figurákban gondolkodott.[6] Röviddel e bejelentés után, 1932 márciusában családjával együtt kiköltözött a Sándor-palotából, s ismét az Esterházy utcai Károlyi palotában vett ki lakosztályt.[7]

Az októberi visszatérését követő napokban ismételten felmerült, hogy külügyminiszterként Bethlen belép a kormányba. A kezdeményezés Károlyi környezetéből indult ki, s mint a nemzeti koncentráció terve, úgy ez is a miniszterelnök hatalmának és tekintélyének körülbástyázását célozta.[8] Bethlen azonban nem külügyminiszter, hanem külügyekkel is foglalkozó kormányfő akart lenni, s az ajánlattal ezért komolyan nem foglalkozott. Ehelyett azt ambicionálta, hogy kívülállóként érjen el külpolitikai sikereket. A népszerűségének visszaszerzésére hivatott „ajándéknak", melyet a nemzet lábai elé akart helyezni, az olasz–osztrák–magyar együttműködés további gazdasági előnyökkel kecsegtető elmélyítését, valamint a román–magyar ellentét mérséklését, s erre támaszkodva egyfajta román–magyar együttműködés kialakítását szánta.

A román–magyar közeledés Bethlen régi vesszőparipája volt, s 1931. december 6-i akciójának, Károly román királlyal való temesvári találkozójának előzményei is visszanyúltak 1931 tavaszára. Még áprilisban történt, hogy – általános meglepetésre – Károly öccse, Miklós herceg megjelent a budapesti autókiállításon, s ezzel az ürüggyel találkozót kért Horthytól és Bethlentől. Júniusban a román királyi udvar fővadászmestere, a Bethlen Margittal rokonságban álló Mocsonyi Antal tűnt fel Budapesten, s a legnagyobb titokban ő is tárgyalt Bethlennel. Ezt júliusban Elena hercegnő (Károly nővére) és Habsburg Antal főherceg házassága követte.[9] Mindezek ismét messzemenő találgatásokra adtak alkalmat a világsajtóban. Ezekből azonban csak annyi volt igaz, hogy a román–magyar közeledésnek elődeinél nagyobb figyelmet szentelő Károly személyes találkozót és véleménycserét ajánlott Bethlennek. Tekintettel a súlyos pénzügyi helyzetre és ezzel kapcsolatos teendőire 1931 tavaszán és nyarán Bethlen nem tudott s mint miniszterelnök talán nem is akart eleget tenni a meghívásnak. Örömmel teljesítette viszont 1931 decemberében, félhivatalos magánemberként, amikor Károly Temesvár környékén vadászott.[10]

A találkozó körülményeit Bethlen tudatosan misztifikálta. Utazásáról előzetesen nem nyilatkozott. Kiszivárogtatta viszont, hogy fontos diplomáciai feladattal Bécsen keresztül Párizsba és Londonba utazik.[11] A temesvári szállodában, ahová 5-én autón érkezett, Kendeffy Gábor néven vett ki szobát, ezt követően viszont ismételten nyilvánosan mutatkozott.[12] Rendezése kitűnően sikerült: az esemény a világsajtó címol-

dalára került; a külpolitikai szakértők és a térségben állomásozó diplomaták napokig a találkozó célját találgatták. A fantasztikusabbnál fantasztikusabb feltételezések között szerepelt, hogy Bethlen Románia segítségével akarja Ottót visszahozni; hogy a Habsburg- és a Hohenzollern-ház összefogásával román–jugoszláv–magyar hármas blokk alakul; hogy Habsburg Antal Erdély helytartója lesz, s Károly jogara alatt Magyarország és Románia perszonálunióra lép; hogy Magyarország csatlakozik a kisantanthoz; s hogy Tisza sorsától tartva Bethlen vissza akar telepedni Erdélybe, és e célból kérte elkobzott javainak visszaadását.[13] A találkozóval kapcsolatos homályt és bizonytalanságot növelte, hogy a román királyi udvar és Bethlen a megbeszélést követően is megtagadott minden pozitív felvilágosítást.

Bethlen december 10-i feljegyzése és az olasz Külügyminisztérium információi szerint mindezekről közvetlenül egy szó sem hangzott el. A közel egyórás beszélgetés középpontjában a román–magyar közeledés módozatainak a megvitatása állt. Bethlen leszögezte, hogy a kiindulópont csakis „a romániai magyar kisebbség kérdésének kielégítő megoldása lehet". Károly nem zárkózott el mereven ennek megvitatása elől, ám a hangsúlyt a szorosabb gazdasági együttműködés szükségességére helyezte. Emellett kérte az „agresszív" erdélyi magyar képviselők mérséklését is. Kedvező fejlemények esetén Bethlen erre ígéretet tett.[14]

A találkozó körüli hírverés ily módon nagyságrendekkel múlta fölül annak reális jelentőségét. A tárgyalások budapesti folytatására, amelyet Károly kilátásba helyezett, több mint egy évet kellett várni, s a korábbi érintkezésfelvételekhez hasonlóan ezek is kézzelfogható eredmény nélkül értek véget. A gazdasági kooperáció fejében 1933 elején felajánlott „határspiritualizáció" a magyar felet nem elégítette ki, hanem a magyar kisebbség „teljes kulturális és politikai szabadságát" kérte. Ez viszont Bukarest számára jelentett elfogadhatatlan feltételt.[15]

A román–magyar közeledésnél több sikerrel kecsegtetett az olasz–osztrák–magyar gazdasági és politikai együttműködés magasabb szintre emelése. Az osztrák vezetőkkel folytatott előzetes tárgyalásai után Bethlen január 10-én utazott el Budapestről, és 14-én találkozott Mussolinivel. Megbeszélésükön egy olasz–osztrák–magyar vámunió tervét terjesztette elő. Eltérően a Párizsból, Prágából és legújabban Londonból is szorgalmazott dunai konföderációs tervektől, melyek sikere Magyarország behódolását jelentette volna a kisantantnak, Bethlen elképzelése szerint ez nemcsak gazdasági előnyökkel járt volna, hanem politikailag is erősítette volna Magyarországot. Különösen azután, hogy – mint Bethlen javasolta – egy későbbi időpontban Németország is csatlakozna. Bethlen tájékoztatta Mussolinit arról is, hogy a kormányfői hatalom visszaszerzését a terv megvalósulásának idejére időzíti. Bár különösebb gazdasági előnyöket nem remélhettek tőle, Duna-medencei befolyásuk megszilárdítása érdekében az olasz politikusok készségesen karolták fel Bethlen vámuniós elképzeléseit. Jóváhagyta Horthy és a magyar kormány is, akiket Bethlen még elutazása előtt tájékoztatott tervéről. A vámunió sorsa ily módon Ausztrián, illetve az osztrák politikára egyre nagyobb befolyást gyakorló Németországon múlott. A Wilhelmstrasse álláspontja azonban – bár a sok föderációs terv közül ezt tartotta a legkisebb rossznak – meglehetősen elutasító volt, s ez Ausztriát is óvatosságra intette. Két-három hetes habozás után a Buresch-kormány úgy nyilatkozott, hogy vámunióra egyelőre nem, hanem csak az 1930–31-ben megalapozott kereskedelmi kapcsolatok kiszélesítésére hajlandó. Erre sem meglepetésszerűen azonban, hanem csak alapos előkészítés után.[16]

Bethlen 1931. decemberi és 1932. januári „titkos" magándiplomáciája tehát sem-

miféle olyan konkrét eredménnyel nem járt, amely visszatérését elősegíthette volna. Inkább tovább bőszítette azokat, akiket le akart szerelni. „Bethlen Istvánt véglegesen ki kell kapcsolni a magyar ügyekből; és ha már elutaztatják, csak azt az egyetlen jó és üdvös közügyet bízzák rá, hogy maradjon végleg odakünn" – írta például Rómába indulása előtt a *Népszava*.[17]

1932 első felében tovább romlott a kormány és a kormánypárt, illetve Károlyi és Bethlen viszonya. Ezt részben a nemzeti koncentráció újra és újra előkerülő terve, részben pedig a kormány finánctőkés érdekeket előtérbe állító gazdaságpolitikája idézte elő. A meglévő pártkeretek felbomlasztásának és a polgári ellenzék kormányba való bevonásának tervével Bethlen a Nemzeti Kaszinó 1932. január 31-i közgyűlésén elmondott beszédével fordult szembe. Lemondása óta ez volt az első nyilvános fellépése. A hely szellemének megfelelően Bethlen először Széchenyi eszméit idézte, majd ezekből kiindulva rövid áttekintést adott az elmúlt fél évszázad magyar társadalomfejlődéséről. Végül – paradox módon – a magyar arisztokrácia és birtokos nemesség nélkülözhetetlenségét ecsetelte konzervatív-elitista társadalompolitikai felfogásának jegyében. „A magyar arisztokrácia és a birtokos nemesség – mondotta – ma is – dacára annak a pusztításnak, amelyet soraiban az 1918. évi összeomlás és az azt követő idők válságai végeztek – az ország legvagyonosabb, legfüggetlenebb, legműveltebb, nyelvismereténél fogva megfelelő külföldi összeköttetések fölött rendelkező és a legtágabb látókörrel bíró rétegeihez tartozik, amely legtöbb ellenállóképességgel bír, ennélfogva minden nyomással és felforgatással szemben, jöjjön az felülről, a hatalom polcáról, jöjjön alulról, a demagógia terrorjának eszközeit használva, a legjobban meg tudja állni a helyét. Családi tradíciói következtében nagy többsége évszázadok óta összeforrott a nemzet életérdekeivel. Fennállása és részvétele tehát a közügyek intézésében a nemzet jövője és egészséges fejlődése, a közélet stabilitása szempontjából erős garancia és mindenképpen óhajtandó, mert szerepét mások ma még ugyanoly képességekkel betölteni nem tudnák. Félretolni, mégpedig egészen félretolni – mert erről van szó, és nem arról, hogy a vezetést kizárólag magának arrogálhatná – csak azért, mert emberi irigység, osztálygyűlölet és politikai elfogultság nyelvét öltögeti reá, lehet egyeseknek önző érdeke, de egészen biztosan nem magyar érdek." Apoteózisának aktuálpolitikai kicsengése elég egyértelmű volt. Ám hogy még félreérthetetlenebb legyen, hozzátette, hogy „a legnagyobb bűn másokat vezetni akarni az erre való képesség nélkül", illetve hogy teljesen megokolatlan „a feudális uralom vádjával...illetni bennünket". Hitvallása töretlen ragaszkodást jelentett az adott belpolitikai status quóhoz, és kizárt mindenfajta koalíciós lehetőséget.[18]

A kisgazdák és a kormánypárton belüli agráriusok elégedetlenségét Bethlen eleinte nem szítani, hanem mérsékelni igyekezett. Ebben a kérdésben májusig szolidárisnak mutatta magát Károlyival. Február közepén minden tekintélyét latba vetve fordult szembe Erdélyi Aladárral, az Egységes Párt agrárcsoportjának egyre hangosabb, kilépéssel fenyegető vezetőjével.[19] Rövidesen rá kellett azonban döbbennie, hogy az agrárérdekek határozott felkarolása nélkül könnyen elveszítheti kormánypárton belüli bázisát, s ezáltal visszatérésének belpolitikai feltételeit rontja. A gazdaérdekek egyoldalú képviseletével viszont a magyar társadalom legnagyobb tömbjeinek rokonszenvére számíthatott. Ez arra késztette, hogy a miniszterelnöksége alatti gyakorlatot megtagadva szembeforduljon az agrár- és merkantil érdekek egyeztetésére törekvő s ezen belül inkább a nagytőke érdekeit szem előtt tartó kormányzati gazdaságpolitikával. „Zászlóbontásra" a képviselőház tavaszi ülésszakát szemelte ki.

Kilenc hónapos hallgatás után Bethlen május 4-én emelkedett szólásra a parla-

mentben. Fogadtatása a vártnál is sokkal viharosabb volt. Az ellenzék olyan ellentüntetést rendezett, hogy mondanivalójának csak töredékét tudta elmondani, s a gyorsírók ezt is csak hiányosan tudták lejegyezni. „Optáns-gróf", „Tolakodó Múlt", „Hallgasson", „Tönkretette az országot" – hallatszott minduntalan. S miközben Bethlen a csöndre várt, a kormánypárti és ellenzéki képviselők magánszócsatáitól visszhangzott a terem. Valaki revolvert látott megvillanni, mire az elnök szünetet rendelt el. „Én pedig el fogom mondani, amit akarok" – nyilatkozta Tisza István-i eltökéltséggel a folyosón Bethlen.[20] A szünet után még rendelkezésére álló néhány percben elutasította a nemzeti koncentráció gondolatát, s a dunai országok Párizsból és Prágából sugallt összefogásával (Tardieu-terv) szemben az olasz–osztrák–magyar együttműködés mellett tört lándzsát. Beszédének igazi nóvuma azonban nem ez, hanem a kormány gazdaságpolitikájának bírálata s ennek rendjén annak követelése volt, hogy a külföldi adósságok kamatterheit a kormány egyoldalúan csökkentse, a mezőgazdaság belföldi adósságszolgálatát függessze fel, s végül kezdje meg egy általános földtehermentesítési eljárás lebonyolítását és az adórendszer agrárérdekeket figyelembe vevő reformját.[21] A hónap végén, debreceni képviselői beszámoló beszédében – megtoldva a bankok elleni kirohanással – megismételte követeléseit.[22]

Kézzelfogható külpolitikai eredmények híján 1932 májusában Bethlen megragadta és meglobogtatta a közvélemény előtt azt is, ami az akkori Magyarországon legnépszerűbb és a hazaárulás vádja nélkül támadhatatlan volt: a revízió zászlaját. Elfogadva a Revíziós Liga díszelnöki posztját, a szervezet május 22-i vigadói nagygyűlésén „gyújtó hatású" revíziós beszédet tartott. Károlyi Mihály denunciálásával és saját 1918 előtti éleslátásának felelevenítésével kezdve, majd a forradalmak elítélésével és a békeszerződések „gyökeres revíziójának" hangoztatásával folytatva szónoklata a nála egyébként ritka metaforák valóságos zuhatagába torkollott. Egy „szép nap" eljövetelét jósolta, „amikor a csonka ország dús talajából a magyar nemzet életének fája újra nagyra nő, és koronájával beárnyékolja Szent István birodalmát".[23] „Az aktív politikai életbe való visszatérésre készülve – jelentette fellépéséről az angol követ – eléggé érthető, hogy elveszített népszerűsége visszaszerzésének reményében ilyen hangot kell megütnie."[24]

Bethlen májusi fellépéseivel a közte és Károlyi között feszülő politikai ellentét nyílttá vált. Ezt többé egyetlen cáfoló nyilatkozat sem fedhette el. Személyi rivalizálásukban a kormánypárt többsége Bethlen mögött állt. Így az a furcsa helyzet keletkezett, hogy a kormányfő jobban számíthatott a parlamenti ellenzékre, mint arra a pártra, amelyhez maga is tartozott. Az egyéni ambícióktól mentes, a gazdasági nehézségeket megoldani önhibáján kívül nem képes s a különböző politikai intrikáktól mély undorral eltöltött Károlyi ezt a helyzetet megelégelte, és 1932 júliusában felmentését kérte Horthytól. Az ezt követő kormányzói kihallgatáson Horthy figyelmeztette Bethlent, hogy nincs szüksége „árnyékkormányra". „Ha a hatalmat akarod – mondta –, vedd át. Ha nem, hagyd Gyulát békén."[25] Felmérve, hogy a személyével kapcsolatos ellenszenv az elmúlt hónapokban csöppet sem mérséklődött, s a szokásos inkei nyaralásra is gondolva Bethlen az utóbbit választotta. Nyíltan hirdette azonban, hogy „a kormányzóval történt megállapodása szerint" októberben már ismét ő lesz a miniszterelnök.[26]

1932 nyarán és őszén Bethlen többet tartózkodott szobájában, mint korábbi inkei nyaralásai alatt szokott. A Genius Könyvkiadó Részvénytársaság felkérésére politikai beszédeiből és írásaiból állított össze gyűjteményt. A novemberre már meg is jelent kétkötetes válogatás szándéka és funkciója szerint védekezés, önigazolás volt,

Nem abban az értelemben persze, hogy a neki tulajdonított „bűnöket" Bethlen tagadni igyekezett volna. Hanem abban, hogy igazának hitében percre sem megrendülve, dacosan és kihívóan, minden szépítgetés nélkül vállalta azokat. A gyűjtemény minden jelentős 1918 utáni beszédét tartalmazta, s az 1918 előtti részből is csak két korai megnyilatkozása hiányzik.

Az előszóban, amely egyike legemelkedettebb írásainak, az ország és benne saját politikai működésének 30 éves történetét tekintette át. Az 1918 előtti korszakot értékelve először gyakorolt globális kritikát a „nemzeti ellenzék" rövidlátó és terméketlen politikája fölött, s hajtott fejet Tisza géniusza előtt. Azt azonban, hogy ebben a belpolitikai küzdelemben ő maga hol állt, nem részletezte. Az önkritikus elem tehát hiányzott visszatekintéséből. A nemzetiségpolitikáról szólva fenntartotta régi nézeteit. Hangsúlyozta, hogy a századvég és századelő „megbékítő-kiengesztelő" felfogása a nemzetiségi törekvések lényegét ismerte félre. „Ha – írta – csak egy századrészét alkalmaztuk volna 1867 óta azoknak a harci eszközöknek, amelyek a tisztességgel, a jogrenddel és az egyenlő elbánás elvével összeegyeztethetők, úgy 1914-ben a nemzetiségi kérdés lényegében meg lett volna oldva, és szomszédainknak alig lett volna érdemes háborút kezdeni."[27] A poseni lengyelség minden elnyomás ellenére megőrzött nemzeti azonosságtudata és újabb történelmi példák sora bizonyítja, hogy ebben az alapvető kérdésben – noha a nemzetiségi törekvések elkerülhetetlenül szeparatizmus felé tendáló karakterét helyesen diagnosztizálta – Bethlen is tévedett. A fájdalmas igazság fel- és elismeréséig, tehát addig, hogy a soknemzetiségű Magyarország felbomlása vagy radikális átalakulása történelmi szükségszerűség volt, s hogy a magyar nemzetiségpolitika legjobb esetben is csak e felbomlás hogyanját és mikéntjét befolyásolhatta, Bethlen sem ekkor, sem később nem tudott eljutni.

Az 1919 utáni időszakot egészében egy „moratóriumként" mutatta be. Egy moratóriumként arra, hogy a Kárpátok övezte térségben a magyarság „a maga uralmát újból kellően biztosítani" tudja. A trianoni határok között – írta – a magyar állam „önálló léte és fennmaradása el nem képzelhető". Ha ezt a „gondviseléstől kapott" újabb moratóriumot „bármilyen áldozat árán is" nem használjuk ki megfelelően, akkor „az északi és déli szláv és a román tenger hullámai összecsapnak a fejünk felett", és a magyar nemzet „előbb-utóbb el fog tűnni a föld színéről".[28] Meggyőződésünk, hogy ez a reformkor nagyjait idéző pesszimista jövőkép mélyen őszinte volt, amelyet álszent szemforgatás lenne a belpolitikai gondokat elfedni hivatott politikai manipuláció eszköztárára való szokásos hivatkozással elintézni. Abban az értelemben, ahogy az önállóságot és a függetlenséget Bethlen felfogta, jóslata előbb vált valóra, mint talán maga is gondolta. Tévedni abban tévedett, hogy feltételezte, vagy inkább remélte, hogy ez a sors elkerülhető. Az utókor tudja: nem volt az; s ehhez hozzátehetjük: revízióval sem és revízió nélkül sem.

Tízéves miniszterelnöki működését áttekintve azt emelte ki, hogy sikerült „egy jól átgondolt és megfelelően funkcionáló politikai rendszert" létrehozni, és egy aktívabb külpolitika alapjait megvetni. Ezt a politikai konstrukciót megbolygatni, „könnyelműen és hozzá nem értő dilettáns kézzel feldúlni" – s ez tekinthető a válogatás aktuálpolitikai üzenetének – „a legnagyobb baj", „vétkes könnyelműség" lenne, amely ismét zavarokat és felfordulást idézne elő az országban.[29]

A kötetek hazai fogadtatása semmilyen meglepetést nem hozott. A *Népszava* maró gúnnyal, a többi baloldali lap valamivel visszafogottabban bírálta a szerző konzervatív politikai krédóját és a demokratizálás elmulasztását.[30] A *Magyar Szemlé*ben Ravasz László ezzel szemben Bethlen Gábor, Zrínyi Miklós és Széchenyi István

mellé állítva „a mai emberöltő legnagyobb politikusaként" ünnepelte.[31] A leginkább kiegyensúlyozott véleményt a mérsékelten liberális *Pesti Napló*,[32] a legmélyebbet és legigényesebbet pedig – Mályusz Elemér tollából – a *Napkelet* közölte.[33] Külföldön – elsősorban a szomszédos országokban és Franciaországban – az előszó nemzetiségpolitikai hitvallása vert hullámokat. Mi sem volt egyszerűbb, mint az 1918 előtti nemzetiségpolitikust a magyar kisebbségek elnyomását sérelmező 1919 után miniszterelnökkel szembeállítani. Ez az ellentmondás kétségkívül létezett, amelyet feloldani – noha a külföldi kritikákra adott válaszában Bethlen megpróbálkozott ezzel – a legkörmönfontabb rabulisztikával sem lehetett.[34]

A Bethlen és Károlyi közötti párharc a parlament őszi ülésszakával utolsó szakaszához érkezett. Bethlen még Inkéről keltezett szeptemberi levelében jelezte, hogy a tavasszal támasztott gazdavédelmi intézkedésektől nem tud eltekinteni, s ezek hiányában a kormánypárt szembefordul a kormánnyal.[35] Bethlen követeléseinek teljesítése a kormány addigi gazdaságpolitikájával való szakítást és a banktőke kormányon belüli képviselőinek (Korányi és Walko) félreállítását feltételezte. Önérzetes politikusként Károlyi ezt nem akarta, de a nagytőke befolyása miatt nem is tehette meg. Szeptember 21-én ezért ismét benyújtotta lemondását. „Bethlen kívülről dirigálja pártja révén az eseményeket" – indokolta meg döntését. S „aki dirigál – tette hozzá –, viselje a felelősséget is".[36]

Károlyi lemondása után a hazai közvélemény és a külföldi megfigyelők egyaránt Bethlen kormányalakítására vártak. Ez teljes mértékben indokolt volt. Megrettenve a hatalommegosztás lehetőségétől, az Egységes Párt döntő többsége ismét mögötte állt, s Károlyi taktikai érzékében és reálpolitikai képességeiben csalódva Horthy szemében is felértékelődött. Az exminiszterelnök azonban meglepetést okozott. Az általános várakozásra rácáfolva kitért a kormányzó ajánlata elől. Döntését azzal indokolta, hogy személye még mindig „harci riadó" lenne az ellenzék számára, valamint azzal, hogy a nemzetközi fizetési rendszer összeomlása következtében ismét napirendre kerülő jóvátételi ügyek és optáns-kérdés újrarendezésében személy szerint is érintett. Ez újabb támadásokra adna lehetőséget, s így mozgásszabadságát korlátozná.[37] Kétségtelen, hogy mindkét körülmény kormányalakítása ellen szólt. Döntésében ezek mellett azonban minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy az ország gazdasági helyzete még mindig reménytelenül súlyos volt. Későbbi visszatérésének tervét továbbra sem feladva ezért helyesebbnek tartotta egy újabb átmeneti kormány létrehozását. Jelöltjei a kormányfői posztra Zsitvay Tibor és Keresztes-Fischer Ferenc voltak, akik mint arc nélküli, súlytalan politikusok teljesen tőle függtek volna. Miután azonban Horthy második helyen Gömböshöz ragaszkodott, ezt a megoldást is elfogadta. Biztosra vette, hogy az Egységes Pártra támaszkodva Károlyihoz hasonlóan Gömböst is kezében fogja tudni tartani, s ha elérkezik az idő, a helyébe tud majd lépni. Gömbös miniszterelnöki kinevezése tehát nem ellenére, hanem tudtával és egyetértésével történt.[38]

A REVÍZIÓ „APOSTOLA"

Belátva, hogy a jobboldali radikális ideológia elvei szerinti frontáttörésszerű politikai fordulat az adott hatalmi-politikai erőviszonyok miatt megvalósíthatatlan, Gömbös a legfontosabb érdekcsoportokkal kötött kompromisszumok jegyében kezdte kormányzását. A nagypolgárság támogatása fejében „revideálta álláspontját a zsidókérdés-

ben". Megígérte, hogy politikai célkitűzéseit a zsidók anyagi károsodása nélkül fogja megvalósítani. A nagybirtokosokat és Horthyt ugyanakkor arról biztosította, hogy nem csinál újabb földreformot. Az elvi ígéretek kibocsátásánál nehezebben ment a megegyezés a személyi kérdésekben. A feltételeket ebben továbbra is Bethlen diktálta. Nyomására a kereskedelmi és pénzügyi tárca élére a nagytőke egy-egy bizalmi embere, Fabinyi Tihamér és Imrédy Béla került. Rajtuk kívül Bethlen emberének számított még a kormányban Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter és Kállay Miklós földművelésügyi miniszter. A kormány személyi összetételének megszabása fejében Bethlen hozzájárult, hogy a kormánypártot Gömbös átkeresztelje (Nemzeti Egység Pártja), s hogy az elnöki és főtitkári székbe saját híveit ültesse. A párt vezetőségét azonban ezután is Bethlen legközelebbi politikai barátai (Ráday Gedeon, Pesthy Pál, Rakovszky Iván stb.) uralták.[39] A két politikus közötti kompromisszum részét képezte az is, hogy Gömbösnek Károlyinál nagyobb mozgásteret engedélyezve, a belpolitikai életből Bethlen egy időre kivonul, s a kormánnyal együttműködve a külpolitikában gyümölcsözteti nemzetközi tekintélyét. A legideálisabb megoldás Gömbös számára az lett volna, ha Bethlen követi beosztást vállal valamelyik európai nagyhatalom fővárosában. Néhány héttel a kormányalakítás után ilyen hírek lábra is kaptak. Leggyakrabban Berlint és Párizst emlegették.[40] Miután azonban ez a belpolitikai életből való teljes kivonulást, a kormánypárt Gömbös gyámsága alá kerülését s ennélfogva zökkenőmentes visszatérésének lehetetlenné válását jelentette volna, Bethlen nem tette meg ezt a szívességet riválisának. A belpolitika mindennapos intrikáiból való kilépésnek és a külpolitikai aktivitásnak a követi beosztásnál sokkal színesebb, összehasonlíthatatlanul népszerűbb és minden kötöttségtől mentes formáját választotta: a revízióval kapcsolatos nemzetközi magyar propagandatevékenység élére állt. Európai előadó körutakra indult, bekapcsolódott a Magyarország nyugateurópai megítélésének befolyásolására törekvő sajtópropaganda irányításába, s külpolitikai szakértőként a *Pesti Napló* állandó munkatársának szegődött.

Bethlen aktív szerepvállalását a revíziós mozgalomban és propagandában nemcsak személyes motívumok, hanem a nemzetközi élet új fejleményei is indokolttá tették. A gazdasági válság egész Európát elborító hullámainak s a politikai ellentétek miatt újra és újra meghiúsuló gazdasági együttműködési tervek kudarcának a tükrében egyre nyilvánvalóbbá vált a Versailles környéki békeszerződések elhibázottsága s valamiféle újrarendezés elkerülhetetlensége. A határrevízióval egybekötött európai újrarendezésért folytatott harc élén változatlanul Mussolini állt. 1932. október 23-i torinói beszédében az olasz államfő a négy nagyhatalom (Anglia, Franciaország, Németország, Olaszország) békés megegyezésére és a vitás európai kérdések közös rendezésére tett javaslatot. Ezzel egy időben hasonló nyilatkozatok hangzottak el a revíziót elvben és titokban ugyan korábban is elképzelhetőnek tartó, ám gyakorlatilag és nyíltan mindaddig nem támogató angol államférfiak szájából is. 1932. november 23-i parlamenti beszédében Winston Churchill, a későbbi miniszterelnök többek között kijelentette, hogy az olyan kérdéseket, mint a „danzigi korridor vagy Erdély... sokkal célszerűbb volna...addig rendezni, míg hidegvérrel és nyugodt légkörben lehet róluk tárgyalni". MacDonald miniszterelnök egyik rádióbeszédében ugyanekkor arra mutatott rá, hogy a békekötésnél „az államférfiúi bölcsesség helyét a szenvedélyek bitorolták", melyek „ingoványba" vitték Európát. A vitás kérdések – tette hozzá – „nemzetközi akciót kívánnak, amelyre a kormánynak haladéktalanul fel kell készülnie".[41]

Elképzelésüket, amely utóbb négyhatalmi paktum néven vált ismertté, az olasz és

angol vezetők 1933 márciusában öntötték konkrét formába Rómában. Mussolini szövegtervezete, amelyet kisebb módosításokkal MacDonald és John Simon külügyminiszter is elfogadott, kimondta, hogy a konfliktusok elkerülése és a béke megőrzése érdekében a négy hatalom a Népszövetség alapokmányának szellemében „megerősíti a békeszerződések revíziójának elvét". A tárgyalások angol dokumentációja szerint a két fél konkrétan Kelet- és Nyugat-Poroszország egyesítésére, tehát a lengyel korridor megszüntetésére, valamint a magyar többségű határ menti területek visszacsatolására gondolt. Olyan nagy horderejű változtatásokat azonban, mint például a Monarchia visszaállítása, továbbra is megengedhetetlennek tartottak.[42]

A határrevízió kérdésében mutatkozó angol álláspont-módosulás és a kialakulni látszó angol–olasz „tengely" körvonalai indokolttá tették, hogy a magyar külpolitika fokozza erőfeszítéseit a nagyhatalmak rokonszenvének elnyeréséért, és hogy egyértelműsítse a revízióról alkotott elképzeléseit. 1933-as németországi és angliai előadó körútjával ezt a feladatot vállalta magára Bethlen. Szerepvállalása későbbi miniszterelnökségével kapcsolatos tervébe is kitűnően beleillett, hiszen a revízió „apostolaként" honfitársai körében csakis sikerre számíthatott.

Nemzetközi misszióját németországi előadó körúttal kezdte 1933 márciusában. A Német Kultúrszövetség (Deutscher Kulburbund) és más németországi egyesületek 1932-es meghívásának eleget téve Berlinben, Hamburgban, Frankfurtban és Münchenben tartott egy-egy előadást „Magyarország az új Európában" címmel. Előadásaiban és az azokat követő eszmecserék során ismertette Magyarország háború utáni belpolitikáját, valamint külpolitikai helyzetét és célkitűzéseit. A trianoni békeszerződést „igazságtalan és teljesen értelmetlen" döntésként, a történelmi Magyarországot viszont „az elképzelhető legtökéletesebb földrajzi egységként" bemutatva a magyar külpolitika célját a magyar nemzet Duna-medencében betöltött „ezeréves pozíciójának" visszaszerzésében jelölte meg. A küzdelem – mondotta – „olyan államterület elnyerésére irányul, amely garantálni képes a magyarság nemzeti biztonságát, nemzeti egzisztenciáját, és amely a nemzeti egységet is lehetőleg helyreállítja". A homályos fogalmazás a maximális magyar igényekre, tehát a történelmi ország visszaállításának elvárására utalt. Biztonsági koncepciójáról szólva részletesen ecsetelte az országot és az egész térséget fenyegető „pánszláv veszélyt", utalt az ebből adódó német–magyar érdekazonosságra, s felvetette Németország esetleges csatlakozását a bontakozó olasz–osztrák–magyar blokkhoz. A térségbe való német behatolás lehetőségének elhallgatását s elemzésének ebből adódó egyoldalúságát némileg ellensúlyozva az olasz–magyar barátságot a szokásosnál is melegebb szavakkal méltatta.[43] Ezzel elérte, hogy a német közönség mellett az olasz, sőt bizonyos mértékig még a francia megfigyelők is találjanak beszédeiben elfogadható gondolatokat.

Bethlen előadó körútja teljesen véletlenül egybeesett a januárban hatalomra került nemzetiszocialista Hitler-kormány első baloldalellenes tisztogató hadműveleteivel, illetve a március 5-i parlamenti választások és a 13-i elnökválasztás eseményeivel. Ebből olyan látszat keletkezett, hogy Bethlen helyesli és támogatja a jobboldali fordulatot. Ezt kihasználva s az előadásaiban emlegetett német–magyar „fegyverbarátság" miatt a prágai és párizsi lapok, valamint a magyar baloldal és a legitimisták élesen támadták. A pángermán veszély elhallgatásáért és a Tardieu-terv elutasításáért különösen keményen bírálta Bajcsy-Zsilinszky, Zsolt Béla s a *Népszava*.[44] A valóság ezzel szemben az volt, hogy – amint ezt az árnyalatokra érzékenyebb és személyes ellenszenvtől sem fűtött berlini francia követ jelentésében megjegyezte – a körülmé-

nyeket figyelembe véve Bethlen bizonyos fokú „tartózkodást" mutatott beszédében Németországgal szemben.[45]

A sajtótámadásokra adott válaszában a németországi atrocitásokat Bethlen a magyarországi forradalmakat követő megtorlási hullámhoz hasonlította. Azokat átmeneti jelenségként mutatta be és feltételezte, hogy „belátható időn belül a viszonyok konszolidálódni fognak, és az élet visszatér a maga rendes menetébe".[46] A fordulat igazi jelentőségét tehát nem ismerte fel, hanem abban egyszerűen csak a „demokratikus-pacifista" weimari kormányok felváltását látta egy jobboldali és határozottabban revizionista rezsimmel. A németországi események így egyelőre nemcsak aggodalommal nem töltötték el, hanem a magyar törekvések aktívabb támogatására számítva inkább reményeket keltettek benne. Politikai támogatást és hatékony gazdasági segítséget remélve helyeselte Gömbös júniusi látogatását Hitlernél. A miniszterelnök elleni hazai támadásokat „a tisztelt zsidóság és a legitimista urak" „ocsmány játékaként" könyvelte el, akik „saját faji és pártérdeküket az ország érdeke fölé helyezik". Javaslatára a Revíziós Liga támogatásáról biztosította a Berlinből hazatérő Gömböst, és reményét fejezte ki, hogy „kitart a megkezdett úton".[47] Németország rokonszenvének elnyerése és a pángermán veszélyre figyelmeztető hazai politikusok leszerelése érdekében még egy olyan – kétségkívül csakis taktikai szempontokkal magyarázható - kijelentést is tett, hogy a császári Németország idején kialakult „Drang nach Osten ma már anakronizmus", s ennek következtében Magyarországnak nincs félnivalója Németországtól.[48]

Bethlen előadó körútjának utolsó napjaira esett MacDonald és Simon római látogatása. Ennek hírére lemondta kölni előadását, és Münchenből március 18-án maga is Rómába sietett.[49] A tárgyalásokba természetesen nem vonták be, de olasz kapcsolatai és a magyar követség révén elég pontos értesüléseket szerzett a készülő egyezménytervezetről. Ezek birtokában Rómából hazatérve hatrészes cikksorozatban tekintette át az európai helyzetet, s üdvözölte a Mussolini-MacDonald-tervet. „...minden olyan megoldás – írta –, amely Közép-Európában akármelyik nagyhatalom egyoldalú hegemóniáját teremtené meg, további és nagyobb ütközések csíráját hordaná magában." A „négyes paktum" viszont – támogatta az elképzelést – lehetővé tenné a „nagyhatalmak közötti megértést" és ennek révén azt is, hogy a nagyhatalmak „a kis nemzetek között igazságot teremtsenek". A Monarchia visszaállítását vagy az osztrák-magyar perszonálunió tervét mint irreális terveket elvetette. Ehelyett –régi tervezeteihez hasonlóan – a pánszláv és – nota bene! – a pángermán veszéllyel szemben egyaránt „immunis" magyar és román népet mutatta be a közép-európai béke potenciális tartópilléreiként.[50] Részletes rendezési elgondolását és konkrét revíziós követeléseit cikksorozatában nem ismertette. Ezekkel 1933. novemberi cambridge-i és londoni előadásaiban foglalkozott behatóan.

Angliai előadásaira Bethlen alaposan felkészült. Összesen négy felolvasást tartott, minden alkalommal más-más témáról. A cambridge-i egyetemen a magyar történelemről és ennek részeként a soknemzetiségű Magyarország kialakulásáról; a londoni Közel- és Középkeleti Társaságban a trianoni békeszerződésről s a szlovák, rutén és délszláv problémáról; a Királyi Külügyi Társaságban Erdély történelméről és az erdélyi kérdés lehetséges megoldásáról; a Balkán-bizottságban pedig Közép-Európa nagyhatalmi fenyegetettségéről és a térség jövőjéről beszélt. A négy előadás szervesen illeszkedett egymáshoz, s együttesen a magyar álláspont Trianon óta első világos kifejtését jelentette a revízióról és a revízióval összefüggő kérdésekről.

A magyar történelemről és a soknemzetiségű Magyarország kialakulásáról szólva

Bethlen a korabeli magyar történetírás érveivel cáfolta a dákoromán kontinuitás elméletét és vitatta Pribina „tót" eredetét, illetve szállásterületének kiterjedését Nyitrától keletre. Az utódállamok történetírása által képviselt román, illetve szláv „elsőbbséggel" tehát a honfoglaló magyarok „elsőbbségét" állította szembe. A későbbi évszázadokat áttekintve tárgyilagosan ismertette a spontán vagy szervezett betelepedési hullámokat, amelyek eredményeként a XVIII. század végére Magyarország soknemzetiségű állammá vált. A nemzetiségek öntudatra ébredési folyamatát természetes jelenségként mutatta be. Tagadta azonban, hogy a nemzetiségi szeparatizmus is kikerülhetetlen volt. Ezt külső tényezőkkel, a pánszláv és bukaresti agitációval, illetve Bécs magyarellenes intrikáival magyarázta. Okulva 1932-es előszavának nemzetközi visszhangjából, a dualizmuskori magyar nemzetiségpolitikát ezúttal nem bírálta. Ehelyett – liberális vonásait hangsúlyozva és az asszimilációs törekvéseket tagadva – szembeállította az utódállamok helyenként kétségkívül antidemokratikusabb nemzetiségpolitikájával. Mindebből – zárta első előadását – „...az következik, az ezeréves magyar elnyomásból egy szó sem igaz, és az nem egyéb, mint teljes történelmi misztifikáció".[51]

Bethlen historizálásának politikai célja a történelmi Magyarország életképességének és annak bizonyítása volt, hogy a Monarchia utódállamai nem szerves történelmi fejlődés eredményeként, hanem a győztes nagyhatalmak s a velük szövetséges szerb, román és cseh politikusok akaratából jöttek létre úgy, hogy az elcsatolt területek lakosságát – az egy Nyugat-Magyarország kivételével – sehol sem kérdezték meg. Semmi kétség – árnyalta rögtön tézisét –, hogy Horvátország elszakadása megfelelt a horvát nép akaratának, s hogy az erdélyi románok is „önszántukból csatlakoztak új hazájukhoz". A teljesen kevert etnikumú Délvidék lakosságának, az erdélyi magyarságnak és szászságnak, a kárpátaljai rutén és magyar népességnek, valamint a szlovákiai „tót" és magyar lakosságnak a megkérdezése azonban – állította – egészen más eredményt hozott volna.[52]

Emlékezve a békedelegáció történelmi jogokat hangoztató érvelésének hatástalanságára, újrarendezési javaslatának alapjává Bethlen a népek önrendelkezési jogát tette. Szlovákiát, Kárpátalját és Horvátországot – javasolta második előadásában – „teljes nemzeti autonómiával és önrendelkezési joggal kell felruházni", hogy az ottani lakosság „hovatartozása felett szabadon dönthessen". Formailag ez egy teljesen demokratikus követelésnek tekinthető, amelynek jogosságát aligha lehetett kétségbe vonni. Valójában azonban az a – megítélésünk szerint téves – feltételezés húzódott meg mögötte, hogy a történelmi összefonódások és az évszázados gazdasági kapcsolatok okán nemcsak az említett területek magyar, hanem nemzetiségi lakossága is a Magyarországgal való közösséget fogja választani. A rutének és a szlovákok esetében Bethlen ezt biztosra vette, a horvátoknak pedig – ha úgy döntenének – gazdasági uniót vagy „teljes egyenjogúságon" alapuló föderációt ajánlott fel. Az elmosódott etnikai határok miatt Délvidék esetében a nemzeti autonómiát nem tartotta járható útnak. A terület hovatartozásának eldöntésére ezért népszavazás kiírását kérte.[53]

A történeti Erdéllyel kapcsolatos rendezési tervének kiindulópontja – 1919–20-as memorandumaihoz hasonlóan – a régió külön földrajzi egységének, külön történelmi múltjának és kevert etnikai viszonyainak a hangsúlyozása volt. Ezekre hivatkozva ezúttal is Erdély esetleges megosztása ellen és egységének megőrzése mellett foglalt állást. A három nemzetiség harmonikus együttélését biztosítandó a svájci államberendezkedést jelölte meg irányadónak. Míg azonban Erdély államjogi hovatartozásának ügyében 1919–20-ban három lehetőséggel is számolt, londoni előadásában

egyetlen kölcsönösen elfogadható megoldás mellett szállt síkra: a történelmi Erdély független állammá szervezése mellett. A román és a magyar nép – mondotta – „...különféle jogcímen igényel egy olyan külön geográfiai egységet képező területet, amely közöttük fekszik és amelyen a két nép annyira keverten lakik, hogy nyelvhatárokat vonni ezen a területen alig lehet. Közülük ma már egyik sem fog belenyugodni abba, hogy e terület végleg a másiknak az uralma alá kerüljön, mert mindegyik kész a legközelebbi alkalmat felhasználni arra, hogy ha ma a szerencse a másiknak kedvezett, holnap a szerencse kerekét a maga számára fordítsa vissza". A független Erdély viszont „...nem lenne sem Romániáé, sem Magyarországé, vagy ha úgy akarjuk, mind a kettőnek közös gyermeke lenne". Ezzel összefüggésben hosszasan foglalkozott a középkori Erdély „mintaállam-jellegével", s a román, magyar és szász lakosság „speciális erdélyi patriotizmusával", a transzszilvanizmussal.[54]

Előadásaiban s különösen a Balkán-bizottságban tartott utolsó felolvasásában többször kitért azokra a veszélyekre, amelyek a Monarchia felbomlása következtében a dunai államokat perspektivikusan fenyegették. A békeszerződések revíziója tehát – hangsúlyozta ezért nagy nyomatékkal – csak a kelet-európai rendezés első lépése, a második az itteni „kis népek kollaborációjának a megorganizálása". „A revízió a prius, de éppúgy szükség van a második műveletre is, ez azonban csak a népek kibékítése után, a revízió révén érhető el."[55] Ha a békeszerződések általános revíziója s ennek részeként a Duna-medence kis népeinek kibékítése nem sikerülne – zárta előadását az erdélyi kérdésről – „...egy sötét és viharteljes idő következik, amelynek rendjén Közép-Európa kis népeire vagy a keleti szláv óriás fog kezet emelni, vagy a germán Drang nach Osten, vagy egymással megegyezve mindkettő".[56]

Föderációs elképzelését angliai előadásaiban Bethlen nem konkretizálta. Előterjesztett revíziós programjából következően aligha lehetett azonban kétséges, hogy a dunai államszövetség magjává és egyik legerősebb pillérévé Magyarországot álmodta. A Szlovákiával és Kárpátaljával egyesült s Horvátországgal gazdasági vagy gazdasági és politikai uniót alkotó Magyarországgal ugyanis sem a kicsi Ausztria, sem Csehország vagy Szerbia, sem pedig az Erdélytől elválasztott régi Románia nem versenyezhetett volna.

Az újrarendezés lehetséges formáit sorra véve ismét a nagyhatalmak közös megegyezése, azaz a négyhatalmi paktum mellett érvelt. MacDonald és Mussolini eredeti tervéhez képest új elemként merült fel elképzelésében, hogy az újrarendezést végrehajtó négy hatalom közé a Szovjetuniót is be akarta vonni. A pillanatot egy ilyen nagyhatalmi megegyezésre Németország s a Szovjetunió belső problémái miatt igen kedvezőnek vélte. Megjósolta, hogy az évek múltával, a két hatalom előre látható megerősödése és „étvágyának" megnövekedése folytán ez egyre „nehezebbé fog válni".[57]

Bethlen előadásait kérdések és hozzászólások követték. Különösen heves vitára került sor erdélyi előadása után. Ebben Seton-Watson, Wickham Steed és Macartney is részt vett. Macartney, aki később az önálló Erdély híve lett, ekkor még abszurdnak találta Bethlen javaslatát. Mások a dákoromán kontinuitás mellett érveltek. Legkíméletlenebbül Seton-Watson támadta Bethlent. Fejére olvasta 1917-es imperialista követeléseit (Szerbia annektálása, román–magyar határ hódosítása) és a titkos választójog megszüntetését. A vitában Bethlen tovább konkretizálta, illetve egyértelműsítette revíziós követeléseit. Kifejtette, hogy a határ menti, döntően magyarok lakta területet Magyarország népszavazás nélkül, az etnikai elv alapján követeli vissza, s

teljes függetlenséget kér a történelmi Erdély számára. Megismételte azt is, hogy a szlovákoknak, ruténeknek és horvátoknak véleménye szerint teljes autonómiát kell adni, hogy azok „ennek megadása után szabadon dönthessenek állami hovatartozásuk felől".[58]

A Revíziós Liga és a magyarbarát angol politikusok igyekeztek alaposan előkészíteni Bethlen útját. A megérkezése előtti hetekben két olyan könyvet is megjelentettek angol szerzőktől, illetve szerkesztőktől, amelyek a magyar határok igazságtalansága és a revízió szükségessége mellett érveltek. Az egyik az angol parlamentben 1919 és 1930 között elhangzott magyar tárgyú felszólalásokat tartalmazta. A másik a háború megelőzése szempontjából foglalkozott a „magyar középpontú Dunai Birodalommal".[59] Emellett több ezer példányt osztottak szét angol politikusok, újságírók és közéleti személyiségek között az 1928-as kiadású *Justice for Hungary*ból. Közvetlenül Bethlen megérkezése előtt mintegy 160 képviselő részvételével november 13-án megalakult a „Parlamenti bizottság a trianoni békeszerződés módosítására" elnevezésű szervezet. Ez indítványozta, hogy az alsóház tűzze napirendre a trianoni határok megvitatását, és szálljon síkra azok megváltoztatásáért.[60]

A gondos előkészítés ellenére Bethlen útja nem érte el azt, amit ő és angol barátai is reméltek: a brit parlament és kormány nyílt és egyértelmű kiállását a magyar revízió mellett. A sikertelenség elsősorban a nagypolitika alakulásából következett. 1933 tavaszán, amikor Bethlen útját szervezni kezdték, a négy európai nagyhatalom megegyezése és ennek keretében a revízió még lehetségesnek látszott. Az év végére azonban – főleg a Németországból érkező riasztó hírek hatására – a hangulat megváltozott. Anglia nem akarta, hogy a keleti német határ módosításával Hitlert erősítse. Igen jellemző, hogy az a Churchill, aki 1932 őszén még a danzigi korridor kérdésének és Erdély státusának rendezését javasolta, 1933 nyarán már támadta Németországot s a Németországnak Rómában kilátásba helyezett revíziós engedményekért MacDonald kormányfőt is. A négyhatalmi paktum eredeti tervével így nemcsak Franciaország és kelet-európai szövetségesei fordultak szembe, hanem az angol kormány is beleegyezett a szerződéstervezet revízióval kapcsolatos passzusainak távoli és elvi lehetőségként való módosításába. Az elfogadott egyezmény a revízió tekintetében végül semmivel sem tartalmazott többet, mint a Népszövetség alapokmányának 19. szakasza.[61]

Bethlen sikertelenségének másik oka előterjesztett revíziós programjában keresendő. Néhány nagyhangú vagy sejtelmes nyilatkozata ellenére a Foreign Office „elég mérsékelt" politikusként tartotta számon Bethlent, és azt várta tőle, hogy követelései az ésszerűség határain belül maradnak. Bethlen viszont – noha kétségkívül törekedett arra, hogy programja megfeleljen az etnikai elvnek és a népek önrendelkezési jogának – valójában egy nagyrevíziós tervvel állt elő. Ezzel a Foreign Office nem tudott és nem is akart azonosulni. Az angol Külügyminisztérium ezért némi habozás után úgy döntött, hogy nem fogadja Bethlent, s a parlamentben sem engedi napirendre tűzni a „magyarkérdést".[62] Ehelyett Austin Chamberlain kért és kapott szót december elején az alsóházban. A volt külügyminiszter arra figyelmeztette a kormányt, hogy „legyen óvatos a jelen viszonyok között és tisztázza, hogy melyek azok a célok, amelyek megvalósításához segédkezet nyújt". A Foreign Office álláspontjának megfelelően Chamberlain is síkraszállt a békeszerződések „józan és mérsékelt kompromisszum" jegyében történő módosításáért. Ám ugyanakkor határozottan elhatárolta magát azoktól a törekvésektől, amelyek „az egész helyzet felborítására vagy az összes háborús veszteségek visszaszerzésére irányulnak.[63] Bethlen programjával

nemcsak a hivatalos angol politika, hanem a magyarbarát képviselőcsoport sem tudott maradéktalanul azonosulni. Benyújtott petíciójukban ugyanis csak arra tettek javaslatot, hogy „...a magyar királyság visszanyerje azokat az egykori területeit, amelyek lényegileg magyarok".[64]

A Bethlen, illetve Magyarország és az angol politika revíziós elképzelései közötti különbség ilyen egyértelműen ekkor mutatkozott meg először. A harmincas évek második felében és különösen a második világháború alatt ez azután még többször megismétlődött.

Az angliai körút után Bethlen Franciaországba is készült. Miután azonban francia kulturális szervezetektől – nyilvánvalóan a Külügyminisztérium álláspontja miatt – nem sikerült meghívást kapnia, elállt szándékától. Megelégedett azzal, hogy párizsi előadások helyett De Vienne követen keresztül próbálja a francia politikát befolyásolni. Monológjában, melyet a követ részletesen jelentett, abból indult ki, hogy Franciaország és Magyarország érdekei a fenyegető német veszély miatt közösek, s hogy a dunai államok kívánatos együttműködése a magyar revíziós követelések teljesítése nélkül nem több realizálhatatlan vágyálomnál. Ha viszont Franciaország hozzásegítené Magyarországot Szlovákia, Kárpátalja és a Bánság egy részének visszaszerzéséhez, valamint a megbékéléshez Romániával az autonóm Erdély elfogadtatása révén, Magyarország azonnal szövetségre lépne szomszédaival, s ez a szövetség „egy hatékony védelmi rendszert alkotna a germán áradattal szemben". Ha ez nem történik meg sürgősen – folytatta eszmefuttatását –, Hitler vagy utóda előtt szabad az út keletre. Ausztria csatlakozni fog, Csehszlovákia darabokra esik szét, s Magyarország majd csak „alávetheti magát". S ez azt fogja jelenteni, hogy Franciaország elveszítette Európát.

A követ közbevetésére, hogyha mindez így van, s ha a magyarok ennyire félnek a németektől, akkor miért udvarolnak annyira Berlinben, Bethlen rövid, de kikezdhetetlen választ adott: „Biztosítékokat kell szereznünk arra az esetre, ha végérvényesen ez az ország válna legerősebbé." Megismételte: „Én Önökkel szeretnék tartani. Ez annyival is inkább tetszene nekem, mert ebben több előnyt látok. Mindazonáltal csak feltételekkel tehetem ezt. Ha nem fogadják el ezeket a feltételeket, legnagyobb sajnálatomra Önökkel szembe kell menetelnem." Más szavakkal ez annyit jelentett, hogy Magyarország csak azzal a nagyhatalommal tart és csak azzal tarthat, amelyik a revíziót támogatja. Mint általában, De Vienne most is nagyfokú megértést mutatott Bethlen fejtegetései iránt, s mint megfontolásra érdemeseket továbbította azokat. „Bethlen gróf ismét bizonyította, hogy félelmetes gondolkodó. Bizonyos abszolut igazságokat használ, melyeket úgy tálal, hogy azok egy viszonylagos igazságot szolgáljanak. Ez az vagy ez lehet a magyar igazság" – jelentette.[65]

A Quai d'Orsay szakértőiről azonban leperegtek Bethlen érvei. Elképzelni sem tudták, hogy biztonsági elképzeléseik összeegyeztethetők lennének a magyar revízióval. Az év nyarán tett kelet-európai utazás során Barthou külügyminiszter ezt olyan kijelentésekkel tetézte, amelyek a francia–magyar kapcsolatokat néhány hónapra ismét a mélypontra juttatták. 1919-ben a románok csak azokat a határokat kapták vissza, amelyek valamikor az övék voltak és immár örökre az övék is maradnak – jelentette ki például nemcsak Bukarestben, hanem Erdélyben is.[66]

Az angliai fogadtatástól eltérően a magyar politikai közvélemény szinte osztatlan ünneplésben részesítette a Londonból hazatérő Bethlent. Nemcsak a Revíziós Liga és a konzervatív körök fogadták ovációval „sikereiért", „a magyar ügy diadalmas védelmezéséért", hanem belpolitikai ellenfelei közül is sokan: a Károlyihoz közel

álló gróf Esterházy Móricz, a legitimista Pallavicini György és Milotay István, a Kisgazdapárt nevében Klein Antal s a liberális-demokraták közül Rassay Károly.[67] „Bethlen népszerűsége – jelentette év végi összefoglalójában az angol követ – 1933 folyamán ismét megerősödött. Ez különösen angliai előadó körútjáról való visszaérkezése után mutatkozott meg."[68] De Vienne ugyanezt regisztrálta táviratiban. „Itt azt hiszik – tájékoztatta feletteseit –, hogy az általa beindított mozgalom többé nem állítható meg, fel fog gyorsulni, és a revizionista Anglia nyomást fog gyakorolni Franciaországra."[69]

Londoni útjának inkább kudarcként, semmint sikerként értékelhető angliai fogadtatását Bethlen pontosan érzékelte. „Személyes szempontból nagy udvariasság mindenki részéről, amely mélyen érintett; néhány igazi barát, akiket az az óhaj vezérel, hogy elégtételt szolgáltassanak az országnak; ugyanakkor semmi jele annak, hogy Anglia egy távlatos politikai akciót akarna kifejteni" – foglalta össze benyomásait még Londonban.[70] Hazatérve így az elé a dilemma elé került, hogy a népszerűséget mindennél fontosabbnak tartva tovább táplálja a közvélemény nemzetközileg megalapozatlan revíziós reményeit, vagy pedig megpróbálja mérsékelni és a realitásokhoz közelíteni az elmúlt két évben általa is gerjesztett indulatokat. Bethlen felelősségérzetére vall, hogy az utóbbi mellett döntött. A Magyar Szemle Társaság 1934. januári vacsoráján arról beszélt, hogy a „történelmi jogcímekre", a „természetes határokra" hivatkozó revíziós program, azaz az integrális revízió belpolitikailag ugyan népszerű lehet, de nemzetközi támogatásra nincs kilátása. Sikerre csak olyan program számíthat – figyelmeztetett –, amely az „európai érdekekkel" és „a népek önrendelkezési jogának nagy gondolatával összhangban áll". Ennél is fontosabb volt annak kimondása, hogy a revízió mint konkrét külpolitikai cél még mindig nem aktuális, s hogy ezért a magyar külpolitika elsőrendű kötelessége nem a revíziós mozgalom fokozása, hanem „a kisebbségi kérdésnek felszínen való tartása". „...ha nem gondoskodunk arról, hogy Erdélyben, a Felvidéken és a Délvidéken biztosított legyen magyar testvéreink élete – jelentette ki először 1934 nyarán –, nem lesz többé magyar, akinek érdekében a revízió megvalósítható lenne."[71]

A revízió időszerűtlenségének és a kisebbségvédelem fontosságának hangsúlyozása különösen felerősödött írásaiban 1934 nyarától. Ennek hátterében az állt, hogy az 1934. július 25-i osztrák nemzetiszocialista puccs miatt Olaszország és Németország csaknem fegyveres konfliktusba keveredett, s ezt követően olasz–francia közeledés kezdődött. „A magyar nemzet bír elegendő politikai ítélőképességgel annak felismerésére, hogy a mai nemzetközi helyzetben (...) a revíziót illetőleg nem lehetne komoly eredményekről szó, és ilyeneket pillanatnyilag nem is várhat" – reagált a két revizionista nagyhatalom szembekerülése folytán előállt új helyzetre.[72] Bethlen taktikai visszakozását Londonban pontosan regisztrálták. „Bethlen gróf úgy tűnik tanult valamit angliai útja alatt, bár igényei még mindig messzire menőek" – jegyezte meg a közép-európai osztály vezetője már 1934 januárjában.[73]

A londoni út másik szükséges tanulsága lehetett volna Bethlen számára revíziós programjának mérséklése, azaz követeléseinek szinkronba hozása az angol elképzelésekkel. Ezt a kétségkívül súlyos és népszerűtlen lépést azonban Bethlen nem tudta megtenni. Ha – különösen a húszas évek elején – konkrét tárgyalási helyzetekben mutatott is hajlandóságot ésszerű kompromisszumokra, vágyaival és vágyaira épülő maximális programjával, azaz a magyarság Duna-medencei vezető szerepének eszméjével, a modernizált szerkezetű történelmi Magyarország visszaállításának kon-

cepciójával sem ekkor, sem később nem tudott szakítani. Ehelyett az angol s általában a nyugati közvélemény meggyőzésére dolgozott ki további terveket.

A francia közvélemény befolyásolása céljából a Külügyminisztérium támogatásával 1932-től jelent meg a *Nouvelle Revue de Hongrie*. A folyóirat, amelynek elvi irányításában a lapot támogató társaság társelnökeként Bethlen is részt vett, a magyar irodalom és kultúra terjesztését és népszerűsítését, valamint az ország gazdasági és politikai helyzetének a megismertetését tekintette feladatának. Londonból hazatérve Bethlen elhatározta, hogy az egyedi kiadványok mellett az angolszász világ tájékoztatása és befolyásolása céljából angol nyelven is hasonló jellegű negyedéves folyóiratot indít. Az e tárgyban összehívott 1934. július 3-i értekezleten kifejtette, hogy a folyóirat „az angolszász világban ugyanazt a célt szolgálná, amit a *Nouvelle Revue de Hongrie* a francia-latin világban: Magyarországnak és a magyar politikai témakörnek megismertetését és érvényesítését. Másfelől azonban fontos eszköze volna az angolszász közélet vezető egyéniségei megnyerésének egyfelől azáltal, hogy tőlük cikkeket kérünk és azokat tisztességgel honoráljuk; másfelől azáltal, hogy az angol sajtóban a *Hungarian Quarterly* cikkei kapcsán egy-egy témánkról vitát provokálunk". A folyóirat szerkesztői a *Magyar Szemle* vezetői gárdájából kikerülő Balogh József és Ottlik György lettek. Költségeit a Külügyminisztérium és a nagytőke szervezetei biztosították. Az 1936-ban meginduló laphoz Bethlent egészen 1944-ig szoros kapcsolatok fűzték. A *Society of the Hungarian Quarterly* reprezentatív elnöki tisztének ellátásán túl a szerkesztőket „politikai, adminisztratív és költségvetési kérdésekben" folyamatosan tanácsokkal látta el. Francia nyelvű testvérlapjához hasonlóan a *Quarterly* is a bethleni konzervatív és revizionista eszmekör szolgálatában állt. Emellett azonban a magyar kultúra nyugati terjesztésében is fontos szerepet játszott. A két folyóirat tehát – a *Magyar Szemlé*hez és az egész időszak kultúrdiplomáciájához hasonlóan – ennyiben saját korán és az életre hívásában döntő szerepet játszó aktuálpolitikai megfontolásokon túlmutató értékeket is szolgált.[74]

A *Magyar Szemle* és a két idegen nyelvű folyóirat felügyelete és elvi irányítása mellett 1934 januárjában felvetődött, hogy az elhunyt Miklós Andor örökébe lépve Bethlen az Athenaeum Kiadóvállalat és a hozzá tartozó Est-lapok *(Az Est, Magyarország, Pesti Napló)* vezetését is átveszi. Mivel *Az Est* a szenzációhajhász bulvársajtó kategóriájában az egyik legelterjedtebb, a *Pesti Napló* pedig a legigényesebb és legszínvonalasabb magyar napilap volt, ezzel igen jelentős közvélemény-formáló eszköz került volna kezébe. A konszern vezetésének elfogadása Bethlen anyagi helyzetén is sokat javított volna. A felajánlott havi 7 ezer pengő a miniszterelnöki nyugdíj közel háromszorosát tette ki, s ez a magyar szellemi élet legjobban fizetett alkotóinak (Molnár Ferenc, Zilahy Lajos) jövedelméhez fogható javadalmazást jelentett volna. A kormánypárt vezetésével azonban alig, a visszaszerezni vágyott kormányelnöki pozícióval pedig egyáltalán nem lett volna összeegyeztethető. Bethlen ezért erre is nemet mondott, s úgy szerzett befolyást a konszern irányításában, hogy közben függetlenségét is megőrizte. A kiadóvállalat főrészvényeseivel elfogadtatta, hogy Miklós Andor utóda egykori miniszterelnökségi sajtófőnöke, Szudy Elemér legyen. Maga pedig a konszern külpolitikai tanácsadójaként, illetve a *Pesti Napló* külpolitikai szemleírójaként kapcsolódott be a munkába. Ezért havi 2500 pengő tiszteletdíjat kapott.[75]

Bethlen első nagy külpolitikai elemzése a *Pesti Napló* 1934. március 14-i számának első három oldalán jelent meg *„A nemzetközi politika egy éve és a római találkozó"* címmel. Ugyanebben az évben még négy, 1935-ben öt, 1936-ban pedig hat

hasonló tárgyú és terjedelmű írást közölt. Cikkei általában a lap ünnepi számaiban – karácsonykor, újév másnapján, húsvétkor, pünkösd környékén és augusztus 20-án – jelentek meg, mindig a lap első oldalain, s többnyire kis portréjával a cím mellett. Az európai politika 1933 és 1936 közötti alakulásáról elemzései ma is megbízható eligazítást nyújtanak. Akkori olvasóira pedig gyakran a reveláció erejével hatottak. A politikával foglalkozók körében cikkei eseményszámba mentek; a külföldi követek rendszeresen lefordíttattak, és megküldték kormányaiknak; s a legnagyobb európai napilapok vitatkoztak megállapításaival. Elemzéseinek sajátosságaira az egyes cikkek kapcsán a későbbiekben még visszatérünk.

Az Est-lapok külpolitikai irányvonala az 1920-as években alapvetően egyezett a kormányéval. A liberális értékrend alapján állva belpolitikai szempontból ugyanakkor mérsékelt bírálatot gyakorolt a rendszer autokrata jellegzetességei fölött. A vezetés 1934-es átszervezését követően a tónus némileg módosult. Egyfelől a fasizmus európai előretörésére és Gömbös hatalomra kerülésére is válaszolva, másfelől az „új vezetést" is kiszolgálva felértékelődött a konszolidáció parlamentarizmusa és paternalista konzervativizmusa, s erősödött a revíziót követelő hang. Az Est-lapok, elsősorban *Az Est* és a *Pesti Napló* mellett Bethlen szolgálatában állt még s őt népszerűsítette az egyre inkább elszíntelenedő konzervatív *Budapesti Hírlap* és *Az Est*hez hasonlóan szenzációkra törő bulvárlap, a *8 Órai Újság* is. Utóbbi – miután részvényeinek többségét kezében tartotta – egyenesen „szócsövének", „házi lapjának" számított.[76]

1932 őszétől 1934 elejéig Bethlen nagyon ritkán bukkant fel Budapesten. Külföldi útjai között vagy Inkén, vagy Lillafüred mellett, Jávorkúton tartózkodott. Miután Kállay Tamás bérvadászterületi szerződése lejárt, s szerződését nem kívánta megújítani, 1933 nyarán Bethlen szerezte meg a 8 ezer holdas terület vadászati jogát – ifjabb Chorin Ferenccel és Madarász Ernő budapesti ügyvéddel együtt. A bérbevétel körülményei és a bérlet használata mint cseppben a tenger tükrözték a magyar arisztokrácia, zsidó nagypolgárság és a lateiner középosztály viszonyát. A területet Bethlen választotta ki, ő tervezte meg az új vadászlakot, s a későbbiekben ezt mindig akkor vette igénybe, amikor akarta. Madarászra az egész ügylet jogi lebonyolítása, a közös vadászkassza kezelése, az időszaki személyzet (vadőr, kocsis, mosónő, szakácsnő stb.) irányítása, a lőtt vadak értékesítése s általában az üzemeltetés gondjai hárultak. Emellett néha persze vadászott is, de ehhez – az „ütközést" elkerülendő – előzetesen mindig megkérte Bethlen engedélyét. Chorin Ferenc Bethlenhez és Madarászhoz hasonlóan a bérleti díj egyharmadát fizette. Vadászni viszont egyszer sem vadászott. „Társbérletének" értelme Magyarország vagyontalan és kissé eladósodott exminiszterelnökének „szponzorálása", kedvtelésének kielégítése volt.[77]

1933-tól az 1930-as évek végéig Bethlen évente két, két és fél hónapot töltött Jávorkúton. Újév után disznóra, a húsvéti ünnepek táján szalonkára, júliusban apróvadakra, szeptember-októberben szarvasra vadászott. Rövidebb időre egyszer-egyszer magával vitte Szegedi bárónőt vagy egy-egy bizalmasát is, de legtöbbször egyedül hódolt kedvtelésének. A cserkészés és a lesek közötti szünetekben néha olvasott, az esti órákban pedig külföldi rádióállomásokat hallgatott.[78]

A külföldre járó s itthon vadászgató vagy Inkén nyaraló Bethlen igen megfelelt volna Gömbösnek is, feltéve, ha nem kellett volna „föltámadásától" tartani. A miniszterelnök azonban jól látta, hogy ez csak egy átmeneti helyzet, hogy Bethlen nem adta fel belpolitikai ambícióit, s hogy aktivizálódására bármikor sor kerülhet. 1933 végén és 1934 elején ezért ismét megkísérelte, hogy tartósan kikapcsolja a belpoli-

tikai életből. Genfbe szerette volna küldeni Magyarország népszövetségi fődelegátusaként, amely poszt Apponyi Albert 1933. februári halála óta betöltetlen volt. A lehetőség Bethlent is foglalkoztatta. Londonból hazatérve nyilatkozta: „Folytatom most végzett munkámat, és erre, azt hiszem, jó alkalom nyílik a Népszövetségnél, ahol szó van arról, hogy átvegyem Apponyi Albert örökségét."[79] Ez pályájának Apponyiéhoz hasonló, a belpolitikai ellentéteken felülemelkedő megkoronázását és – 1934-ben ünnepelte 60. születésnapját – befejezését jelentette volna. Ha a revízióra komoly esély mutatkozik, valószínűleg így dönt. Miután azonban az „új Szent Szövetség" terve kútba esett, s így a Népszövetség fődelegátusaként belátható ideig csak reprezentatív teendői lettek volna, elhárította a felkérést. Genf helyett rövidebb franciaországi és egyiptomi utazást tett; folytatta a külföldre irányuló revíziós propaganda szervezését; s 1934 tavaszától egyszer-egyszer a belpolitikában is hallatta hangját.

GÖMBÖSSEL ÉS GÖMBÖS ELLEN

Miniszterelnökségének első másfél-két évében Gömbös jelentős külpolitikai és gazdasági eredményeket ért el. Az 1931-es, még Bethlen kormányelnöksége alatt kötött német–magyar kereskedelmi szerződés I. (1933. július 22.) és II. (1934. február 21.) pótegyezménye, valamint az 1932 januárjában ugyancsak Bethlen által kezdeményezett olasz–osztrák–magyar gazdasági és politikai együttműködés 1934. március 17-i tető alá hozatala (római jegyzőkönyvek) több millió mázsás gabona- és több tízezer darabos állatkivitelt tettek lehetővé a világpiacinál magasabb áron. A magyar mezőgazdaság értékesítési nehézségei ezzel lényegében véve megszűntek. Az 1933-as mélypont után így 1934-től megkezdődött a mezőgazdasági termelés lassú fellendülése s a vidéki, paraszti lakosság körében ható szociális feszültségek (munkanélküliség, alacsony bérek, eladósodás) mérséklődése.[80] Kedvezően hatott az adós országok fizetési kötelezettségeinek enyhítése is: a jóvátételi fizetések elengedése 1932-ben, illetve a felvett kölcsönök kamatfizetési és tőketörlesztési összegeinek a csökkentése 1933-ban.[81] E két tényező, tehát az agrárpiac megteremtődése és a külföldi tartozások elengedése vagy csökkentése együttesen azt eredményezték, hogy egy hosszú depressziós periódus után a magyar gazdaságban ismét fellendülés kezdődött.

A kormány változatlanul olasz orientációs, de emellett a német–magyar kapcsolatok elmélyítésére törekvő külpolitikai irányvételét Bethlen teljes mértékben helyeselte. A jelentősebb lépéseket rendszerint külön cikkekben üdvözölte.[82] Alapvetően nem változott ez a viszony 1934 nyara, a német–olasz elhidegülés és a francia–olasz közeledés kialakulásának időszakában sem. Különbség talán csak annyiban mutatkozott, hogy Bethlen rugalmasabban alkalmazkodott az új helyzethez, mint a német–magyar kapcsolatokat éppen az elmúlt hónapokban sikeresen továbbfejlesztő Gömbös. Az alapkérdésekben, azaz abban, hogy Németország rokonszenvéért az olasz barátságot nem szabad feladni, továbbá abban, hogy ha kialakul, Magyarország az olasz–francia szövetséget sem opponálhatja, egyetértettek. 1934 júniusában, amikor a német–olasz megegyezés még közeli lehetőségnek tűnt, Bethlen nagy cikkben támadta Barthou-t erdélyi kijelentéseiért s általában a francia politikát megrögzött antirevizionizmusáért. 1935 szeptemberében viszont, az ausztriai puccskísérlet után a francia–olasz közeledést már „európai érdeknek" nevezte és a revíziót időszerűtlennek minősítette.[83]

Kormányzásának első másfél évében Bethlen belpolitikailag is támogatta Göm-

böst. 1932 és 1933 fordulóján, amikor helyzete először ingott meg, Bethlen teljes tekintélyével mellé állt. 1933. január 29-i debreceni beszédében hangoztatta, hogy a miniszterelnök 95 pontos Nemzeti Munkatervét, amely pedig néhány célkitűzésében kétségkívül egy fasiszta állam irányába mutatott, helyesli, s hogy „ugyanazt a világnézetet" vallja, mint Gömbös. A köztük lévő „állítólagos" ellentéteket „stílusbeli különbségekkel", „formai" eltérésekkel magyarázta.[84] Nyilvánosan nem fordult szembe a kormánypárt tömegpárttá szervezésére irányuló (1933 tavaszán kezdődő) kampánnyal, az egész országra kiterjedő tagtoborzással, a fizetett pártszervezők („élharcosok") működésével s a közéletet egyre inkább átható, felülről gerjesztett „vezérkultusszal" sem. Mindezeket kezdettől fogva helytelenítette, de rosszallásának csak négyszemközt vagy egészen szűk körben adott hangot.[85]

Lappangó s csak a beavatottak által ismert ellentétük 1934 januárjában vált nyílttá. Ezt közvetlenül a kormány fővárosi törvényjavaslatának beterjesztése idézte elő. A főváros autonómiájának 1930-as, Bethlen nevéhez fűződő megnyirbálása után Gömbös ezzel további súlyos korlátozásokat akart életbe léptetni. A törvényjavaslattal nemcsak a baloldali pártok, hanem a kormánypárt egy része és a kormánypárt fővárosi „tagozata", a Községi Polgári Párt is szembeszálltak, és kormányellenes „alkotmányvédő szövetséget" alakítottak. A kormánybuktatásra érett helyzetben Bethlen a mérleg nyelvének szerepét játszotta. Az ellentéteket némileg elsimítva így sikerült Gömböst törvénytervezetének módosítására, a fővárosi autonómia minimumának tiszteletben tartására szorítania.[86]

A fővárosi törvénytervezet vitájának napjaiban tartotta budapesti kongresszusát a Szellemi Együttműködés Ligája. Ez egyike volt a korabeli Európa számos félig politikai, félig szellemi szervezeteinek. Mint nemzetközileg ismert és tekintélynek örvendő, sőt újabban újságírással is foglalkozó politikust magyar előadónak a konferencia szervezői Bethlent kérték fel. Ő örömmel vállalta ezt a néhány hónappal korábban még bizonyára Apponyira vagy esetleg Telekire háruló feladatot. Előadásában, melyet „*Hagyomány és forradalom a politikában*" címmel olvasott fel, a demokrácia és a diktatúra közötti keskeny pallón egyensúlyozó konzervatív politikai filozófiájának talán legteljesebb összefoglalását adta. Az emberiség története – kezdte felolvasását Bodnár Zsigmond századfordulós hullámelméletéből merítve – kezdettől fogva két fő elv, a szabadverseny és a kooperáció, illetve az individualizmus és a kollektivizmus közötti ingaszerű mozgásként értelmezhető. A XIX. század az individualizmus, a szabad verseny virágkora volt, amelynek visszahatásaként a XX. században a „kollektív forradalmak", a kommunizmus és a fasizmus nyertek teret. Demokrácia és fasizmus vagy bolsevizmus – állapította meg – „ma két ellentétes pólusként állnak egymással szemben, mint hagyomány és forradalom". Mi lesz a jövőfejlődés útja: a diktatúrák szilárdulnak meg, visszakanyarodik az emberiség az individuális tömegdemokrácia eszményeihez, vagy a kettő ötvözete fog kiformálódni? Bethlen az utóbbit, „hagyomány és forradalom szintézisét" valószínűsítette.

A XIX. századi laissez faire típusú liberális gazdasági modellt mint idejét múltat, a szovjetunióbeli totális állami kollektivizmust pedig mint „levegőben lógó" és hosszú távon működésképtelen elméletet egyaránt elvetette. Helyettük az „irányított magángazdálkodásnak", azaz a központi tervezés, ellenőrzés és vezetés, illetve a vállalkozói szabadság, a verseny és a piac szintézisének jósolt nagy jövőt. Az Egyesült Államok, Olaszország és Németország ezzel kapcsolatos kísérleteire mint előremutató példákra hivatkozott. A politika intézményrendszeréről és technikáiról szólva a demokráciát továbbra is csak a „gazdag, egészségesen tagolt, erkölcsileg és kultu-

rálisan magasan álló államokban" tartotta működőképesnek. A fejletlen és szociális feszültségektől terhes országokban viszont – mutatott rá az olasz és német út mellett a dél- és kelet-európai diktatúrák kialakulására is célozva – a liberális demokrácia „borzasztó pusztításokat végezhet", „vad harccá fajulhat", s így végeredményben önmagát pusztítja el. A megoldás ezekben az országokban – fejtette ki – a demokrácia elveinek, a pártok szabad versengésének és az erős végrehajtó hatalomnak olyan párosítása, hogy „a liberális-demokratikus kor nagy vívmányai, a polgári egyenlőség, a személyes szabadság, a lelkiismeret szabadsága" ne pusztulhassanak el „egyesek diktatúrájának önkénye alatt". A diktatúrákról szólva aláhúzta, hogy nemcsak a szovjetunióbeli kommunista, hanem a közép- és kelet-európai fasisztanemzetiszocialista „pártdiktatúrákat" is átmeneti, „szervetlen" jelenségeknek tartja, amelyek nemcsak általánossá nem válhatnak, hanem az életre kelésüket előidéző körülmények elmúltával maguk is meg fognak szűnni.[87] Próféciájának egyik részét a történelem nagyon gyorsan igazolta. A másik része – úgy tűnik – napjainkban érik valósággá.

Saját kormányzati rendszerének védelmezése és a diktatúrák elítélése indirekt válasz volt Gömbös Nemzeti Munkatervére, a kormánypárt ennek szellemében megkezdett átszervezésére s a fővárosi autonómia felszámolási tervére. Történetfilozófiai burkától megszabadítva ugyanezt január végi debreceni beszédében is megismételte, immár félreérthetetlenül Gömbösnek címezve. „... az ezeréves magyar tradíciók alapján állok, az alkotmányos fejlődés alapján, s nem kérek sem valamilyen nyakló nélküli nyugati demokratikus fejlődésből, de semmiféle diktatúrából sem" – szögezte le.[88]

Gömbös elleni harcában – mint 1932-ben Károlyival szemben – Bethlen ezúttal is bevetett olyan tipikusan ellenzéki eszközöket, amelyeket annak idején mint kormányelnök maga is a demagógia fegyvertárába utalt. Az ipari vámtételek csökkentésével le kell szorítani a belföldi ipari árakat; a pénzintézetek racionalizálásával, a rezsiköltségek csökkentésével olcsóbbá kell tenni a mezőgazdasági hitelt; tovább kell emelni a gabona belföldi árát; ki kell mondani az állam őrlési monopóliumát; véglegesen rendezni kell a gazdaadósságokat; szakítani kell a Nemzeti Bank deflációs pénzpolitikájával: a „gazdák válláról le kell venni a közterheket" – követelte.[89] Tette ezt annak ellenére, hogy az elmúlt másfél évben a kormány vitathatatlanul sokat tett a gazdavédelem terén. Több ízben mérsékelte a szállítási díjakat; az eladósodott parasztbirtokok tömeges elárverezésének megakadályozása céljából – Bethlen 1932-es javaslatának megfelelően – csökkentette a gazdaadósságok kamatterheit, illetve fizetési halasztásokat engedélyezett; a fontosabb mezőgazdasági terményeket árkiegészítésben részesítette.[90] Ezért a *Népszava* nem minden alap nélkül kommentálta Bethlen beszédét úgy, hogy azt „egyetlenegy vezérelv", az agrárérdekek védelme hatotta át „mindenre és mindenkire való tekintet nélkül". „Úgy fest ez a beszéd – írta a cikkíró –, mintha a hatalomért indítandó harc első rohama volna."[91]

De vajon ambicionálta-e még egyáltalán a miniszterelnökséget Bethlen? Vagy pedig 1918 előtti kényelmes életformáját újrateremtve egyszer és mindenkorra lemondott arról, hogy programját a gyakorlat próbájának vesse alá? Bizalmas körben tett kijelentései szerint visszatérése a kormány élére még mindig foglalkoztatta, ám egyre kevésbé azonnali célként. Bethlen gróf – jelentette gondolatairól a francia követ – „... nem akarja kockára tenni újraéledő hitelét egy rövid távú politika dicsőség nélküli kalandjaiban; a lényeges dolgok megvalósításának ideje pedig még nem

Gömbös Gyulával Balatonfüreden

Eckhardt Tiborral a parlamentben

Előadókörútra Londonba érkezik (1933)

Egy népgyűlésen (1937)

Szudy Elemérrel és Rassay Károllyal a parlamentben

Gróf Sigray Antallal a parlament folyosóján

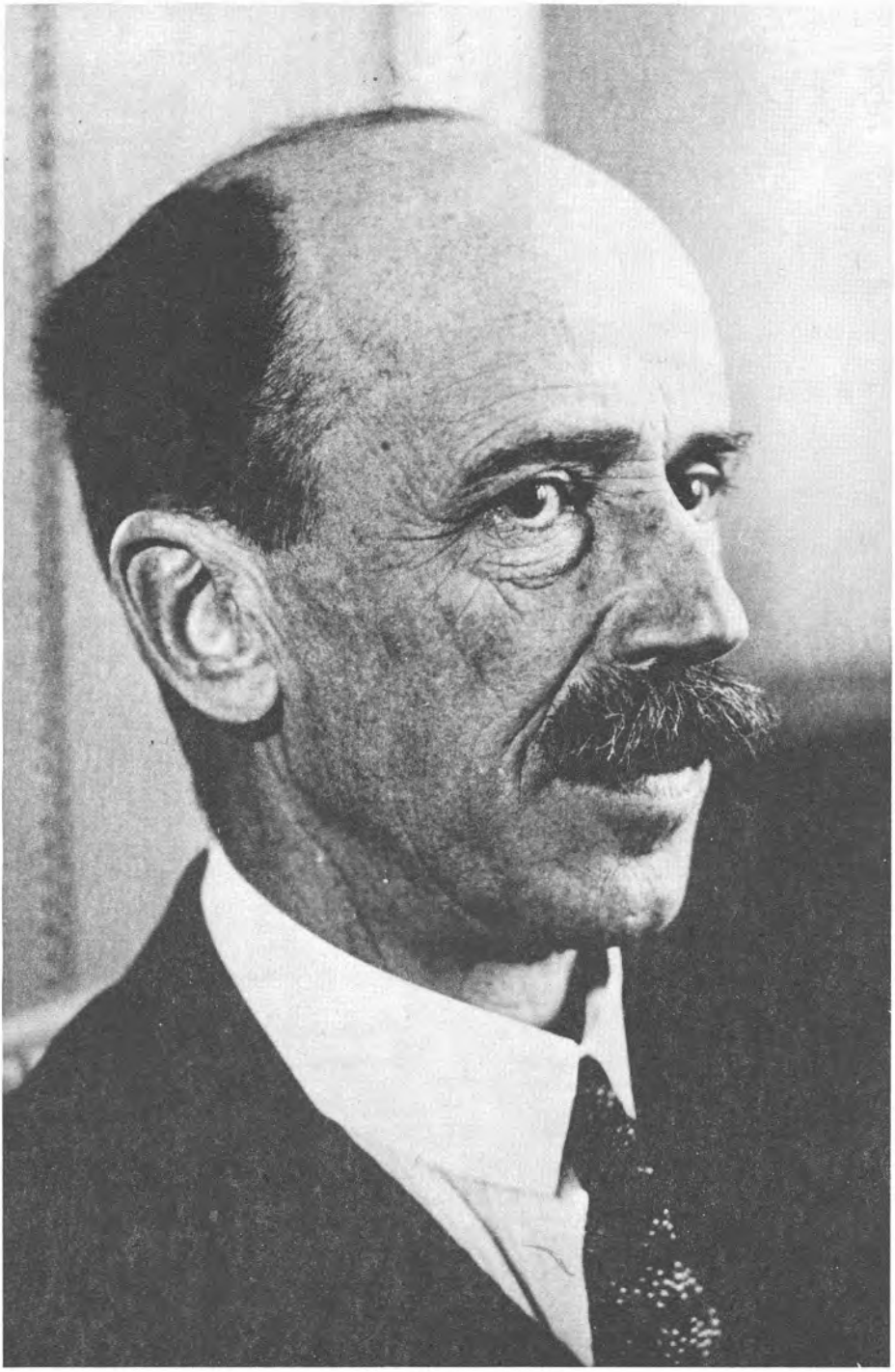

Az utolsó portré

érkezett el".[92] Visszatérését tehát a revízió napirendre kerülésével szerette volna összekapcsolni.

Bethlen nyílt fellépése a kormány belpolitikája és gazdaságpolitikája ellen Gömböst arra késztette, hogy mindössze 20-30 fős kormánypárti bázisát megerősítendő a parlamenti ellenzék soraiban keressen támogatókat. Sikerrel a legerősebb ellenzéki párttal, a Független Kisgazdapárttal történő megegyezés kecsegtetett, amelynek élén Gaál Gaszton halála óta a régi szegedi harcostárs, Eckhardt Tibor állt. 1934 tavaszán kötött titkos megállapodásukban tervet dolgoztak ki Bethlen és híveinek visszaszorítására. Ennek lényege a képviselőház feloszlatása és titkos választások alapján a parlament összetételének radikális megváltoztatása volt. Terveikben szerepelt még a hitbizományi rendszer reformja, egy telepítési törvényjavaslat s az olasz korporációs rendszer adaptálása a gazdasági életben.[93]

Az Eckhardttal kötött egyezség alapján s az elmúlt közel két év külpolitikai és gazdasági eredményeiből erőt és önbizalmat merítve 1934 tavaszán Gömbös meghirdette reformpolitikai elgondolásainak gyorsított ütemű megvalósítását. A nyári minisztertanácsok központi kérdéseivé a választójog, a hitbizományi reform és a telepítés váltak, s 1934 őszére elkészültek az érdékképviseleti rendszer irányelvei is. Egy indiszkréció folytán azonban még 1934 augusztusában fény derült Gömbös és Eckhardt hat hónappal korábban kötött megállapodására. A lapok közölték a fajvédő vezérből kisgazdavezérré előlépett Eckhardt választójogi tervezetét és „bizalmas elgondolásait".[94]

Gömbös tervei közül legveszélyesebbnek Bethlen a választójog reformját, a titkosság általánossá tételét tartotta. A hagyatékában fennmaradt jegyzetei szerint legfőbb érve a reform ellen az volt, hogy a titkosság megszünteti a „nemzethű magyar intelligencia vezető szerepét", „vidéki demagógoknak" és a „Budapesten élő pártbürokráciának" szolgáltatja ki az országot, s végső kihatásában olyan helyzetet teremthet, amely vagy „diktatúrára vezet, vagy forradalomba". A titkosság általánossá tétele esetén ezért elengedhetetlennek tartotta a választójog erőteljes szűkítését, azaz a vagyontalan és iskolázatlan rétegek teljes kizárását, esetleg egyfajta elektorrendszer kialakítását.[95]

Konzervatív, antidemokratikus nézeteivel a maguk pőreségében persze igen előnytelen lett volna nyíltan fellépni. Ez fokozta volna népszerűtlenségét, és Gömböst hozta volna előnyös helyzetbe. Cikkeiben és nyilatkozataiban ezért tagadta, hogy lényegi kifogása lenne a választójogi reform, a titkosság általánossá tétele ellen. Ehelyett azt hangoztatta, hogy felfogása egyezik Gömbösével, s vele összhangban csupán azon akar őrködni, hogy a reform ne vezessen „belpolitikai felforduláshoz", és hogy „elkerüljük a választójogi radikalizmusnak azokat a hibáit, amelyek Európa államainak egész sorozatában a nemzeti önkormányzatot és az alkotmányos életet annak többé-kevésbé demokratikus formáiban lehetetlenné tették".[96]

Egészen nyíltan Gömbös birtokpolitikai elgondolásait sem merte bírálat tárgyává tenni. Ezekről írva inkább csak fanyalgott, és arra célozgatott, hogy a telepítés a „birtokpolitika legdrágább módja". Erre a mai viszonyok nemigen alkalmasak, és a hitbizományok egyébként is „csak óvatosan, nagy meggondoltsággal szüntethetők vagy reformálhatók meg".[97]

A népszerűségvesztés kockázata nélkül lehetett viszont Gömböst támadni formai ügyekben: azért, hogy a kormánypárt háta mögött paktumot kötött egy ellenzéki vezérrel; azért, hogy reformterveiről a párt elnöki tanácsát előzetesen nem tájékoztatta; s azért, hogy a miniszterelnököt ízléstelen személyi kultusz vette körül. S e

téren Bethlen nem is fukarkodott mérges nyilak kilövésével.[98] November közepi megbeszélésükön éles szemrehányásokkal illette Gömböst a párt „mérvadó többségének" negligálásáért. Követelte a párt elnökének (Sztranyavszky Sándor), főtitkárának (Marton Béla), valamint a miniszterelnök néhány más kulcsemberének a távozását. A szakítás elkerülése érdekében Gömbös több mindenre ígéretet tett. Belpolitikai reformterveit azonban nem adta fel, s nem engedett a személyi kérdésekben sem. Ígéretei Bethlent ezért nem elégítették ki. A két politikus egyre ádázabb harca így 1935-ben tovább folytatódott.[99]

A régi és a hivatalban lévő miniszterelnök párharcában a közvélemény nagyobb része Gömbös mellett állt. Nemcsak az ún. katonatiszti-államhivatalnoki réteg többsége sorakozott föl mögé, hanem egy ideig a magyar szellemi élet legjobbjai is komolyan vették reformígéreteit (Új Szellemi Front). 1934 végén Márai Sándor egyenesen úgy látta, hogy „mindenki" Gömböst támogatja.[100] Bethlen neve viszont – minden igyekezete ellenére – a reformok, a modernizáció elgáncsolójának szimbólumaként rögzült sokak tudatában.

A közvéleményben élő negatív Bethlen-kép ellensúlyozásának szándékával mindazok a lapok és folyóiratok, melyeket Bethlen irányított vagy befolyásolt, 1934 októberében nagy cikkekkel emlékeztek meg 60. születésnapjáról. A képről, amit ezek a cikkek mutattak fel, egy már-már félisteni magasságokban lebegő ember tekintett az olvasóra. Egy ember, akit a sors „kivételes küldetéssel ruházott fel", aki az ország „iránymutatója", aki „egyedül is több, mint egy párt", aki maga a „magyar sors", akinek „bölcsessége e nemzetnek egyik legnagyobb mértéke", s akinek „iránya és célkitűzése nélkül" az ország „továbbépítése nem történhet meg".[101] A napilapoknál ízlésesebben és méltóbban ünnepelte szerkesztőbizottsági elnökének születésnapját a *Magyar Szemle*, amely Sebess Dénes és Surányi Miklós apologetikus hangvételű és regényes életrajzait nem számítva októberi számában először tette viszonylag tárgyilagos elemzések tárgyává Bethlen 35 esztendős politikai pályáját. Tárgyismerete és kiegyensúlyozott értékelése okán kiemelkedik ezek közül Gratz Gusztáv írása Bethlen külpolitikájáról, Kornfeld Móriczé Bethlen gazdaságpolitikájáról és Mutschenbacher Emilé Bethlen agrárpolitikájáról.[102] Mindazok, akik maguk is egy konzervatív világszemlélet jegyében gondolkodtak, az érvek bőséges tárházát találhatták e cikkekben vezetőjük igazának védelmére. A status quo fellazításában, a telepítésben vagy az „őrségváltásban" érdekeltek százezreiről azonban lepattogtak ezek a megfontolások. Az ő véleményüket a *Népszava* fejezte ki, amely karácsonyi számában így értékelte a bethleni politika leglényegét: „A feudális reakciónak ez az edzett és minden hájjal megkent vezérpolitikusa legjobban szeretné – ha lehetne – visszavinni az országot a rendiség idejébe."[103]

A parlamentben viszont – s ez volt Bethlen fő aduja – fordított erőviszonyok érvényesültek. Mindaddig, amíg ezek nem változtak, Bethlent nem lehetett legyőzni, s a miniszterelnök végső soron tőle függött. Kettejük harcában fontos szerepet játszott ezenkívül Horthy is. A kormányzó – minden Gömbös és az „erős kéz" politikája iránti rokonszenve ellenére – alapvetően Bethlen konzervatív nézeteit osztotta. A reformok „gyorsított tempóját" maga sem helyeselte, a miniszterelnök körüli „vezérkultusz" pedig kifejezetten féltékenységgel töltötte el. 1934 végén ezért maga is „mérsékletre", megfontoltabb és lassúbb tempóra intette Gömböst.[104] Az 1935-ös évet Gömbös radikális személycserékkel kezdte. Új hadsereg-főparancsnokot és vezérkarfőnököt neveztetett ki, s az elképzeléseiért nem lelkesedő öregebb tábornokok közül 22-t nyugdíjaztatott. Miniszterei közül a Bethlenhez közel álló Kállay Miklóst

és Imrédy Bélát saját embereivel váltotta fel, s tervezte az ugyancsak „bethleniánus" Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter eltávolítását is. Ezzel egy időben Eckhardt fulmináns cikkekben támadta a kormánypártot és személy szerint Bethlent Gömbös reformprogramjának az elgáncsolásáért. Bethlen ezáltal egy olyan harapófogóba került, amelynek egyik szárát a kormány feje, a másikat a legnagyobb ellenzéki párt vezetője fogta és szorította. Január 24-i szolnoki beszédében – anélkül, hogy Bethlen nevét említette volna – Gömbös is fellépett az „ócska fegyverekkel játszó politikai vadorzók" ellen. Erről értesülve egyik bizalmasának Bethlen bosszúsan kijelentette: „Most megyek és gyámság alá helyezem ezt az embert."[105]

Ha akarta volna, Bethlen ismét megbuktathatta volna Gömböst. Ez esetben azonban – az öncélú és felelőtlen ellenzékiség vádját elkerülendő – vállalnia kellett volna a miniszterelnökséget. Ettől viszont továbbra is húzódzkodott. A revízió időszerűtlensége mellett ebben bizonyos fokú fáradtság, illetve „egyfajta személyes kényelmesség" is szerepet játszott, amit – mint a német ügyvivő jelentette – „.... nem akart egy tüskékkel teli hivatal gondjainak feláldozni". Feladatát ehelyett egyre inkább abban látta, hogy „Magyarország mai belpolitikai struktúrájának megalkotójaként a reformok tempóját és mértékét az ország szükségleteihez szabja. Ennélfogva – írta az ügyvivő – nagyon megfelelne neki, ha Gömbös továbbra is miniszterelnök lenne, ő pedig – mint eddig – meghatározó figura maradna a színfalak mögött."[106] Így érthető, hogy a január 29-i pártértekezleten híveivel ismét egyhangú bizalmat szavaztatott Gömbösnek. Valóságos bizalomról azonban többé szó sem lehetett közöttük. Egyiküknek – előbb vagy utóbb – vesztesként kellett elhagyni a csatateret. „Ismerve a két természetet – jegyezte fel a kormánypárti értekezletet követően Kozma Miklós – ezek többé összejönni már nem fognak. A kocka itt tényleg el van vetve."[107]

A Bethlen és Eckhardt, illetve Bethlen és Gömbös közötti harc 1935 februárjában külpolitikai síkra is áttevődött. Az 1935. január 7-én megkötött olasz–francia megállapodást, amely nemcsak Ausztria függetlenségét garantálta, hanem a status quo ellenes revizionista propagandát is elítélte, Bethlen – ha fenntartásokkal is – 1934-es cikkeinek szellemében üdvözölte. Bár a „békés revízió" későbbi lehetőségéről nem mondott le, a Duna-medencei megbékélés gondolatát helyeselte, és – korábbi önmagával is ellentmondásba keveredve – Magyarország érdekének nevezte a megegyezést a kisantanttal. „.... abból, hogy a békeszerződés területi intézkedéseit igazságtalanoknak és megváltoztatandóknak tartjuk – írta –, nem következik még, hogy amíg ezek fennállanak, ne volna érdekünk, hogy szomszédainkkal lehetőleg békében éljünk, sőt velük konkrét jó viszonyt tartsunk fenn."[108] Cikkére úgy Gömbös, mint Eckhardt igen támadóan reagált. Szemére vetették, hogy lemond a revízióról, s hogy kellő információk és kompetencia nélkül a kormányétól eltérő álláspontot népszerűsít.[109] Ez az eltérés azonban – tekintve, hogy a revízióról Bethlen nem mondott le, s hogy a csatlakozás elől a dunai paktumhoz a kormány sem térhetett ki – valójában igen csekély volt. Tárgyszerűen nézve kimerült annak eltérő megítélésében, hogy a magyar kormány a csatlakozás előfeltételéül szabhatja-e a revízió lehetőségének fenntartását, vagy pedig meg kell elégednie kisebbségvédelmi garanciákkal? A kormány mindkettővel próbálkozott, míg Bethlen csak az utóbbit tartotta reálisnak. A fellángoló sajtóvitát tehát távolról sem eltérő külpolitikai koncepciók összeütközéseként, hanem a belpolitikai ellentétek szinte minden tárgyi alapot nélkülöző kivetítéseként kell értelmeznünk.[110] Utólag így látta és értékelte ezt maga Bethlen is. „Gömbös külpolitikájának nagy vonalait – nyilatkozta néhány héttel a sajtóvita után –

helyeslem (...) jelenlegi kormányunk kész minden lehetőt elkövetni, hogy ahhoz az új helyzethez igazodjék, amelyet a Mussolini–Laval-féle egyezmény megvalósítani akar a Duna-medencében: de kardinális feltételek léteznek, melyeket tisztelni kell... ezeket a kormány kinyilatkoztatta, és én ezen a ponton teljesen szolidáris vagyok a kormánnyal."[111]

A február eleji sajtóvitát követő napokban Gömbös szabadkezet kért magának Horthytól a kormányzati tevékenységet egyre inkább megbénító politikai válság megoldására. Horthy előbb szokása szerint habozott, ám végül elutasította Gömbös javaslatát a házfeloszlatásra és az új választások kiírására. Ehelyett Bethlen és Gömbös közötti közvetítéssel próbálkozott. Február 9-i megbeszélésükön lényegében Bethlen platformját (szakítás Eckhardttal, a pártvezetőség „megtisztítása", megegyezés a párt és a kormány között a reformokban) támogatva meghátrálásra kényszerítette Gömböst. Gömbös – Bethlennek is leckét adva ezzel machiavellizmusból – úgy tett, mintha őszintén elfogadná ezt. Február 14-i rádióbeszédében szinte minden fontos vitakérdésben Canossát járt. Kijelentette, hogy Eckhardttól elhatárolja magát, és megegyezésüket érvénytelennek tartja; hogy nem akar újabb földreformot, csak földbirtok-politikát; hogy a demagógiát elítéli; s hogy a továbbiakban a kormánypártra fog támaszkodni. Bizalmas körben ugyanakkor azzal fenyegetőzött, hogy a házat feloszlatja, ha „Bethlent meg is üti a guta".[112]

Jóváhagyásával, sőt valószínűleg biztatására Eckhardt s mellette immár a jobboldali keresztényszocialista Wolf Károly és a szélsőjobboldali ifjúsági szervezetek február második felében minden addiginál élesebb kirohanásokat intéztek Bethlen és a reformokat „elgáncsoló" konzervatívok ellen. Ezekben a hetekben kapták Bethlen és hívei a „vén csáklyások" nevet, ami a reformok hajójának meglékelésére utalt, s amely a jobboldali sajtó szóhasználatában ettől kezdve a konzervatívok állandó jelzője lett. A szélsőjobboldali sajtótámadások és tömegmegmozdulások következtében olyan látszat keletkezett, hogy az ország közvéleménye a február 9-i kompromisszum ellen van, s a meghirdetett reformok valóra váltását követeli. Erre hivatkozva, s ugyanakkor kihasználva azt is, hogy Bethlen Inkén „pihent", március 2-án Gömbös benyújtotta lemondását. Készségét egy újabb kormány alakítására a házfeloszlatástól és az új választások kiírásától tette függővé. Némi ingadozás után Horthy teljesítette miniszterelnökének kérését. Elhatározásában fontos szerepet játszott, hogy a távol lévő Bethlenről tudta, hogy ő nem vállalja a kormányalakítást. A házfeloszlatást elrendelő kormányzói leirattal a zsebében március 4-én Gömbös új kormányt alakított. Ebből Bethlen utolsó emberét, Keresztes-Fischert is kihagyta. 5-én délelőtt bemutatta minisztereit a kormánypártnak, majd a parlament délutáni ülésén – általános meglepetést keltve – bejelentette a házfeloszlatást.[113]

Bethlen 5-én reggel érkezett vissza Inkéről. A készülő palotaforradalomról mit sem tudott. Bízva a Horthynál kötött paktum érvényességében és Gömbös adott szavában, a délelőtti pártértekezleten az új kormánynak is bizalmat szavaztatott. Gömbös ezt követően négyszemközt tájékoztatta Bethlent szándékáról. Bethlen azonnal Horthyhoz sietett. Heves szóváltásba keveredtek, de az események alakulásának már nem lehetett más irányt szabni.[114]

A tanítvány ilyenformán alaposan megleckéztette a mestert, s az 1923-as kölcsönt kamatostul fizette vissza. Gömbös eljárását – némi öniróniától sem mentesen – maga Bethlen a kakukkmadáréhoz hasonlította, amely egy idő után kitúrja nevelőjét a fészekből, és repülni is mások hátán tanul.[115] Viszonyuk ezt követően végletesen elromlott. A kormánypártból Bethlen azonnal kilépett; személyesen többé nem érint-

keztek; és 1935 nyarán kis híján párbajoztak.[116] Erősen megneheztelt Bethlen Horthyra is. Közel egy évig egyáltalán nem beszéltek, s bizalmas kapcsolatuk csak 1936-ban állt helyre.[117]

A házfeloszlatással Bethlen politikai pályáján ismét új szakasz kezdődött. Az érvényes választójogi törvény megalkotójaként nem lehetett kétsége afelől, hogy ha híveivel ellenzékbe vonul, néhány mandátumnál többre pártja nemigen számíthat. Követőit ezért arra szólította fel, hogy maradjanak a hatalom sáncain belül, és a kormánypárt színeiben próbáljanak képviselőséghez jutni. Táborának néhány legönállóbb tagjától eltekintve, akik közé Kállay Miklós, Keresztes-Fischer Ferenc, Walko Lajos, Ráday Gedeon és Ugron Gábor is tartoztak, s akik vele együtt a kilépést választották, a többség így is cselekedett.[118] Nekik a trójai faló szerepét szánta Bethlen, amelynek segítségével ő vagy egyik konzervatív kreatúrája adott pillanatban ismét magához ragadhatja a hatalmat.

A PÁRTON KÍVÜLI KORMÁNYTÁMOGATÁS ÉS ELLENZÉKISÉG KÖZÖTT

A választásokon megszerzett mandátumai közül Bethlen 1926-ban és 1931-ben is Debrecenét fogadta el. A függetlenségi, kurucos hagyományokban gazdag és a Partiumhoz közeli református cívis várost, a „kálvinista Rómát" képviselni szimbolikus jelentőséggel bírt. Mindaddig, amíg kormányfő és pártvezér volt, Bethlen a titkosság ellenére is bizton számíthatott a kerület választópolgárainak bizalmára. Párton kívüli és hatalom nélküli ellenzéki politikusként s ráadásul a reformok elgáncsolójának megbélyegző címkéjével a homlokán azonban 1935-ben egyáltalán nem lehetett biztos a sikerben. A városatyák és a kormánypárt helyi szervezetének több tagja már 1935 elején tanújelét adta képviselője iránti bizalmatlanságának és Gömbös iránti rokonszenvének.[119] A választások kiírása után néhány hangadó debreceni személyiség bejelentette, hogy helyi kormánypárti jelölteket léptetnek fel.[120] A kiszámítható szoros versenyt és a bukás kockázatát Bethlen nem vállalta. A debreceni jelölésről lemondott, és a kormánypártból annak idején Gömbös államtitkársága miatt kilépett liberális pénzügyminiszterének, Kállay Tibor nagykanizsai képviselőnek az ajánlatát elfogadva az ő nyílt szavazásos kerületében lépett fel. Ellenjelöltet sem a kormány, sem a többi párt nem állított vele szemben.[121] Nagykanizsai választási beszédeiben Bethlen éles kritikát gyakorolt Gömbös belpolitikája fölött. A főtüzet ellenfelének diktatórikus törekvéseire, a „külföldről behozott és ki nem próbált eszmék" iránti rokonszenvére, a korporációs rendszerre, a „párttotalitás gondolatára" és a sajtóellenőrzés megszigorítására irányította. Azt viszont, hogy Gömbös szociális reformterveivel szemben is fenntartásai lennének, ezúttal is tagadta vagy eljelentéktelenítette. „A hitbizományi reform ellen, a telepítések ellen semmi kifogásom nincs" – mondta, s ehhez csak annyit fűzött hozzá, hogy a „magántulajdon szentségének" elvét nem szabad megsérteni. Hangsúlyozta, hogy a titkos választójoggal, melyet a „legtökéletesebbnek" tart, teljes mértékben egyetért, s az 1934-es feljegyzésében szereplő „korrektívumokról", a választójoggal rendelkezők körének szűkítéséről, illetve a pluralitás bevezetéséről nem tett említést. Ezek helyett a kormányzói jogkör kiterjesztését és a felsőház hatalmának a növelését követelte. Ez utóbbiak viszont Gömbös programjában is szerepeltek. A külpolitikai teendők közül kiemelte a csatlakozást a francia–olasz szövetséghez és a dunai paktumhoz, a jó viszony fenntartását Németországgal, s mindenekelőtt az olasz–magyar barátság ápolását. Az esetleges „pánszláv

vagy pángermán megoldás" elhárítása céljából továbbra is ez utóbbit tartotta legfontosabbnak.[122]

Az éles és személyeskedéstől sem mentes hang ellenére Bethlen egyáltalán nem akarta obstruálni a kormányt. A terméketlen ellenzékiség kezdő politikusként is távol állt tőle. 60 évesen, az öregkor küszöbén még kevésbé akart rálépni erre az útra. A házfeloszlatást követő nyilatkozataiban ezért többször kijelentette: ha Gömbös a februári paktumhoz tartja magát, illetve ha sikerülne más „tárgyi alapot" találni, akár kibékülésre is hajlandó lenne.[123]

Gömbös azonban magabiztosan elhárította a kinyújtott kezet. Azt hitte, mindegy neki, hogy táborától megfosztva Bethlen támogatja vagy támadja a továbbiakban. A választásokon a kormánypárt szokás szerint ismét abszolút (69 százalékos) többséget kapott, s a 170 képviselő többsége immár a miniszterelnököt támogatta. A Bethlenhez kötődő politikusok száma alig érte el a 30-40-et. Az ország és a parlament hangulata közötti dichotómia ezzel megszűnt. Gömbös a parlamentben is szolíd háttérrel rendelkezett. Erre támaszkodva a miniszterelnök immár taktikázás nélkül a maga útján akart járni. Márciusi és áprilisi beszédeiben nyíltan hangot adott diktatórikus terveinek. Bejelentette, hogy a többpártrendszert helyteleníti, s hogy mindenekelőtt a Szociáldemokrata Pártot kívánja „likvidálni". A választások után ismét lendületet vett a NEP tömegpárttá szervezése, s levegőben lógott az érdekképviseleti rendszer bevezetése.[124]

Ezen az alapon Bethlen és Gömbös együttműködéséről természetesen nem lehetett szó. De nem tartott többé igényt Gömbös Eckhardt és a kisgazdák támogatására sem, akiket a választások és a mandátumok elosztása során ugyanúgy becsapott, mint a házfeloszlatással Bethlent. Nyilatkozatai és lépései semmi kétséget nem hagytak afelől, hogy amire készül, az az olasz fasizmus és német nemzetiszocializmus módszereinek és technikáinak hazai meggyökeresztetése, s szociálpolitikai reformtervekről csak ezeknek alárendelten lehet szó.

A diktatúra fenyegető árnyékában Bethlen politikai helyiértéke jelentős mértékben módosult. Miniszterelnöksége utolsó harmadában s különösen lemondása óta a baloldal szemében minden igyekezete ellenére a reakció élő kövületét testesítette meg. Az áprilisi választások után kialakult új helyzetben viszont, amikor a nyugat-európai mintákat követő demokratizálás programja minden realitását elvesztette, s a húszas években kialakított politikai rendszer egyetlen alternatívájává a nyílt diktatúra vált, konzervativizmusa sajátos értékvédő jelleget kapott. A konzervativizmus hasonló jellegű funkcióváltozása és felértékelődése demokratikus szempontból ugyanebben az időben Európa-szerte megfigyelhető volt. A diktatúra megakadályozása a konzervatívoknak és a demokratáknak egyaránt érdekükben állt.

A diktatúraellenesség, illetve – korabeli szóhasználattal élve – az alkotmányvédelem platformján 1935 tavaszától közeledés kezdődött Bethlen és korábbi ellenfelei, a legitimisták, a liberális-demokraták és a kisgazdák között. Inkei házában, ahol az elmúlt években leggyakrabban Gömbös vendégeskedett, 1935 nyarán új arcok tűntek fel: gróf Zichy Jánosé, gróf Sigray Antalé és gróf Apponyi Györgyé, a legitimisták idősebb és konzervatívabb, illetve fiatalabb és demokratikusabb csoportjainak vezetőjé; Rassay Károlyé, a liberális-demokrata régi ellenfélé s a magát joggal becsapottnak érző és ezért szélkakasként Gömbössel szembeforduló kisgazdavezéré. Eckhardt és Bethlen 1935 májusában látványosan kibékültek. Az elmúlt hónapok vádaskodásaiért és rosszindulatú személyeskedéseiért a nyilvánosság előtt kölcsönösen bocsánatot kértek egymástól, s közös kormányellenes harcra szövetkeztek.

A Szociáldemokrata Párt nem csatlakozott az alkotmányvédő ellenzékhez. Céljával, a szabadságjogok védelmezésével azonban maradéktalanul egyetértett, s különállását megőrizve támogatta is azt. Ebből adódott, hogy 1935 nyarától nemcsak a polgári ellenzék sajtójának, hanem a *Népszavának* a Bethlen-képe is módosult. A reakció megtestesítője lassan a magyar politika bölcs öregjévé stilizálódott, akinek korábbi „bűneit" egyre kevésbé illett felemlegetni. A legitimista *Magyarság* a halott Tisza és Andrássy után a század harmadik nagy magyar politikusaként ünnepelte, akinek „sorsában a magyar politika géniuszának fájdalmas vergődését látjuk". A *Népszava* pedig – *A javulás jelei* címmel – egy „más Bethlen Istvánról", „egy más politikai és fölfogásbeli arcélről" cikkezett.[125]

A nyár végére körvonalaiban már kialakult alkotmányvédő szövetség nevében Bethlen ismét megpróbálta kompromisszumra bírni Gömböst. Szeptember elején egy politikai Treuga Dei lehetőségéről és arról nyilatkozott, hogy a kormány kezdeményezése esetén az ellenzék kész lenne pártközi értekezleten megtárgyalni a vitás kérdéseket. Érdemi reagálás a kormány részéről azonban erre a javaslatára sem érkezett.[126] Az ellenzék kormányellenes támadásai ezért 1935 őszétől állandósultak. Rassayval, Eckhardttal vagy a legitimistákkal az oldalán Bethlen maga is több népgyűlésen vett részt mint ellenzéki szónok. Ilyen volt például a csurgói ellenzéki felvonulás vagy a Deák Ferenc Társaság vacsorája november elején.[127] 1935 nyarán és őszén felmerült Bethlenben az is, hogy a kormánypártból kilépett híveiből, a NEP „csáklyásaiból" és más csatlakozókból saját pártot alakít. Kállay Miklós a nyár folyamán már el is kezdte a szervezőmunkát. Ám Bethlen végül letett tervéről. A köréje tömörülőkkel ehelyett inkább rendszeres vacsorákon találkozott, előbb a Gellértben, majd a Pannóniában.[128]

Az alkotmányvédő front lehetőségei persze igen korlátozottak voltak. Sajtójukban, a parlamentben vagy a népgyűléseken korlátlanul támadhatták Gömböst. Ám megbuktatásához nem rendelkeztek elegendő erővel. A nyílt szavazásos választási rendszernek és az ellenzék állandó kisebbségben tartásának az elmúlt másfél évtizedben Bethlen az előnyeit élvezte. 1935-től kezdett megismerkedni ennek hátrányaival is.

Az alkotmányvédő front gyengeségének másik oka az abban részt vevő pártok igen eltérő társadalmi bázisa, érdekvédelmi és politikai programja, valamint jövőképe volt. Minden látványos demonstrációjuk ellenére valójában csak a diktatúrától való félelem tartotta össze őket.

A Kisgazdapárttól elsősorban a földbirtok-politikai törvények mereven konzervatív, nagyagrárius megítélése választotta el Bethlent. A párt többsége a népi mozgalomhoz, a nyilasokhoz és a kormánypárt jobbszárnyához hasonlóan radikális földreformot várt Gömböstől. Bethlen és a konzervatív legitimisták viszont a kormány igen mérsékelt terveit is soknak tartották. A gazdaadósságok rendezésével kapcsolatban Bethlen helytelenítette, hogy a kormány kategóriákra bontotta a földbirtokosokat, s a parasztbirtokosokat kedvezőbb elbírálásban részesítette a közép- és nagybirtokosoknál.[129] A hitbizományi reformot (1936. évi XI. tc.) viszont, amely a parasztttömegek és parasztpolitikusok várakozásával szemben nem a birtokforgalmat könnyítette, hanem 40-50 arisztokrata család örökösödési viszonyainak újraszabályozásával magát az intézményt erősítette, elfogadásra ajánlotta a parlamentben. Felszólalásában arról beszélt, hogy a reformkor liberális politikusai, akik a hitbizományok eltörlését akarták, „doktriner és egyoldalú álláspontot" képviseltek, mert a liberális szemlélet bűvkörében „egyedüli szelektív momentummá" a gazdasági kvalifikációt, azaz a versenyképességet tették. Egy nemzetnek és egy nemzeti politikának azonban – fi-

gyelmeztetett – más szempontokra, a „bátorságra", a „hősiességre" is tekintettel kell lennie. S miután a magyar arisztokrácia a történelem folyamán számtalan tanújelét adta ilyen jellegű erényeinek, a hitbizományokra mint a gazdasági szabad verseny egyik korrektívumára továbbra is szükség van.[130]

Gömbös birtokpolitikai törvényei közül legnagyobb jelentőséggel az 1936-os telepítési törvény (1936. évi XXVI. tc.) bírt. Ez 25 év alatt 34-35 ezer olyan kisgazdaság létrehozását tűzte ki célul, amelyen egy-egy parasztcsalád jól megélhetett volna. A számításba vett 420 ezer kat. hold föld többségét az állam az ingatlanpiacon, elővásárlási jogával élve, illetve a nagybirtokok adósságainak rendezéséből tervezte biztosítani. Korlátozott mértékben emellett a 3 ezer kat. holdat meghaladó nagybirtokok egy részét és a pénzintézetek árverés útján szerzett ingatlanjait is kisajátíthatta volna.[131]

A Kisgazdapárt és Bethlen ellentéte különösen e javaslat vitája során vált nyilvánvalóvá. A parasztpolitikusok és az egész ún. reformnemzedék – bízva az előzetes ígéretekben – többet várt Gömböstől, s ezért most csalódott benne. Bethlen viszont ezt az igen mérsékelt javaslatot is sokallta. A tervezet bizottsági és parlamenti vitáján bírálta a kényszerkisajátítás lehetőségének törvénybe iktatását. Ez – mint mondta – aláássa a „független magyar gazdasági osztály függetlenségét", megingatja a magántulajdon sérthetetlenségének elvét, igazolhatatlan és teljesíthetetlen igényeket támaszt a parasztság körében, és így végső soron „az egész vonalon újból nyeregbe fogja ültetni az agrárdemagógiát". Visszatekintve az 1920-as évek földreformjára elmondta, hogy a kényszerkisajátítást elvileg akkor is helytelenítette, s csak azért fogadta el, mert akkor „egy forradalmat kellett az országban levezetni". Ma viszont – állapította meg – ugyanez a kényszerhelyzet nem áll fenn. A kényszerkisajátításról szólva bírálta az 1914 után szerzett (főleg zsidó nagytőkés) nagybirtokok „fokozott igénybevételét" is. Ezek esetében a birtokminimumot nem 3, hanem ezer holdban állapította meg a törvény. Bethlen hangsúlyozta, hogy e birtokok tulajdonosainak többsége nem „nyerészkedő", hanem „szorgalmas ember", akiket elkülöníteni és külön sújtani méltánytalan és jogtalan. A másik ok, amiért a törvénytervezetet élesen bírálta, a kialakítandó 12 holdas birtoknagyság volt. Hogyan és milyen objektív kritériumok alapján lehet majd kiválasztani azt a 35 ezer gazdát, akik ilyen birtokot kapnak; s hogyan tudják a kiválasztottak a több ezer pengős vételárat kifizetni és emellett még a szükséges gazdasági felszerelést is előteremteni? – kérdezte. A 12 holdas családi birtokok helyett – az 1920-as földreformhoz hasonlóan – egy-két holdas parcellák kiosztását tartotta volna helyesebbnek a törpebirtokosok és a nincstelen föld nélküli napszámosok között.[132]

A föld- és parasztkérdés a városi baloldal pártjait kevésbé foglalkoztatta. Ezért és a telepítési törvényjavaslat zsidóellenes éle miatt Rassay támogatta Bethlen kényszerkisajátítás elleni érvelését. „A javaslattal szemben Bethlen István világosan kifejtett álláspontját teljes egészében aláírom" – jelentette ki a bizottsági ülésen. A gazdaadósságok rendezését és a hitbizományi reformot azonban éppen fordítottan ítélték meg, mint Bethlen. A paraszti birtokok számára még egyértelműbb védelmet tartottak volna szükségesnek, a hitbizományoknak pedig teljes felszámolását követelték.[133]

Az alkotmányvédő szövetséget megosztó másik vitakérdés a választójog ügye volt. A liberális-demokraták régi programjuknak megfelelően az általános és titkos választójogért szálltak síkra. Bethlenről viszont köztudott volt, hogy a titkosságról és a választópolgárok számának egyidejű növeléséről hallani sem akart, hanem a kormányzó és a felsőház jogkörének kiterjesztésére törekszik. Eltekintve a kormányzó jogkörének növelésétől a legitimisták inkább Bethlen, a kisgazdák eleinte inkább

Rassayék, később viszont ők is Bethlen felfogását támogatták. Az általános és titkos választójog követelésével a liberális-demokraták így 1936 nyarára gyakorlatilag egyedül maradtak a polgári táboron belül. Az alkotmányvédő szövetség többi áramlata az erőteljes korrektívumokat ugyancsak elfogadó kormánypárti konzervatívok felé közeledett.[134]

Legkevésbé Bethlen és a legitimisták együttműködését nehezítették praktikus akadályok. Bár a fiatalabb arisztokraták jelentős része a régi típusú konzervatív-liberális gondolatkörtől eltávolodva a modernizáció liberális-demokratikus modellje felé közeledett, a legitimista mozgalom vezéregyéniségeinek többsége még mindig Bethlenhez állt közel. Az első, aki a házfeloszlatás után szolidaritási nyilatkozatot tett Bethlen mellett és támogatásáról biztosította, gróf Zichy János, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt legitimista vezetője volt.[135] A trón betöltésének kérdésében persze továbbra sem árultak teljesen egy gyékényen. Miután azonban ez időszertűlensége miatt praktikus jelentőséggel alig bírt, másfél évtizedes szembenállás után 1935 tavaszán megtörtént kibékülésük. Néhány nyilatkozatával, melyekben a nagyhatalmakat szólította fel arra, hogy a magyar trón ügye „lehetőleg minden külbefolyástól mentesen oldassék meg", ezt Bethlen is megkönnyítette.[136]

Gömbös diktatórikus törekvései, a földbirtok-politikai törvények és a választójog nemcsak az alkotmányvédő szövetség sorait zilálták szét, hanem a kormánypártot is megosztották. A jobbszárny (Marton-csoport) radikális lépéseket várt vezérétől, míg a Bethlenhez húzó konzervatívok – a polgári elenzék malmára hajtva a vizet – mérsékelni igyekezték. Ellentéteiket Bethlen és az alkotmányvédő szövetség pártjai tudatosan szították. 1936 elejére a két szélső szárny annyira eltávolodott egymástól, hogy fennállt a kormánypárt felbomlásának lehetősége.[137]

A szociáldemokraták, a polgári ellenzék és a konzervatív kormánypártiak ellenállása miatt 1936 tavaszára Gömbös ismét feladta a diktatúra bevezetésére irányuló tervét. A kormánypárt tömegpárttá alakításával kapcsolatos szervezőmunkát felfüggesztették és levették napirendről az érdekképviseleti rendszer bevezetését is. Mindezek következtében Gömbös politikai bázisa alaposan megrendült. 1936 tavaszán és nyarán a politikai szalonokban már egy koalíciós Bethlen–Rassay–Eckhardt-kormány esélyeit latolgatták.[138] Reformígéreteiben, szociális demagógiájában csalódva elpártolt tőle a közvélemény jelentős része is. Politikai bukása bevégzett ténnyé mindezek ellenére csak azáltal vált, hogy a kormányzó bizalmát is elveszítette.

„István gazda" háta mögött hozott döntését Horthy néhány hét alatt megbánta, és már 1935 nyarán megkezdte újabb hídverését a konzervatívok s közülük is elsősorban Bethlen felé. Az alkotmányvédő szövetség és a kormány harcába személyesen ugyan nem avatkozott be, közvetett módon azonban értésre adta, hogy maga is osztja a Gömbös terveivel szembeni konzervatív fenntartásokat. Ennek jele volt például, hogy bátyja, Horthy István lovassági tábornok és felsőházi tag 1935 nyarán ismételten Bethlen páratlan államférfiúi kvalitásairól nyilatkozott. Emlékeztetett, hogy annak idején Bethlen is számos reformot kezdeményezett, csak „nem beszélt annyit róla, mint ma beszélnek". „Gróf Bethlen István – közölték kijelentéseit öles betűkkel az ellenzéki lapok – Európa legnagyobb élő politikusa, Magyarország legnagyobb értéke, akit külön meg kellene kérni arra, vigye a politikát, ha nem is akarná."[139] Ezt a gesztust 1935 őszén továbbiak követték, melyeket egy idő után Bethlen is viszonzott. Ilyen gesztusának tekinthetjük például a kormányzói jogkör bővítésének állandó követelését. Háromnegyed éves neheztelés után – egy közös vadászat alkalmával – a kormányzó és Bethlen 1935 decemberében már ismét négyszemközt tanácsko-

zott.[140] Ezt – valamikor 1936 telén vagy tavaszán – egy közös bridzs-vacsora követte, amelyet a két feleség hozott össze férjeik teljes kibékítésének a szándékával. „Azon az estén – emlékezett a találkozóra Bethlen fia – a bridzs el is maradt, mert ők ketten mintegy kétórás megbeszélésre vonultak vissza."[141]

Gömbös menesztését súlyosbodó vesebaja is siettette. Erre hivatkozva augusztusban Horthy arra kényszerítette, hogy mondjon le a honvédelmi miniszterségről, és a Bethlenhez közel álló földművelésügyi minisztert, Darányi Kálmánt nevezze ki állandó ügyvezető miniszterelnökké. Gömbös egyik utolsó intézkedése pártközi értekezlet összehívása volt a választójog és a vele összefüggő alkotmányjogi reformok tárgyában. Ez az alkotmányvédő szövetség mindaddig elutasított követelésének elfogadását jelentette. A várható bukástól október 6-i halála mentette meg.[142]

A Gömbös halála és a második világháború kitörése közötti négy esztendőben a magyar belpolitika sajátos hullámmozgásban távolodott az 1920-as évek konzervatív-parlamentáris kormányzati módszereitől, és közeledett a Németország és Olaszország után immár számos más dél- és kelet-európai országban is meggyökeresedett szélsőjobboldali-diktatórikus uralmi technikák átvétele felé. Darányi Kálmán, Imrédy Béla és Teleki Pál, e szűk fél évtized miniszterelnökei egyaránt azzal a feladattal vették át a kormánygyeplőt, hogy a Gömbös uralma alatt megkezdődött jobbratolódási folyamatot megállítsák és az ország külpolitikai játékterét megőrizzék. Az egyre kizárólagosabban Németország által dominált nemzetközi erőtér kényszerítő körülményei és a magyar társadalom feszítő belső problémái miatt azonban ennek a feladatnak maradéktalanul egyikük sem tudott megfelelni. Félig akarva, félig akaratlanul Magyarország egyre inkább a náci Németország mellé sodródott, és belpolitikájában is a szélsőjobboldali tendenciák kerekedtek felül. A polgári, paraszti és szociáldemokrata baloldallal karöltve ebben a folyamatban Bethlen következetesen az egyoldalú németbarátság és a németbarát szélsőjobboldal ellen lépett fel. A hagyományos parlamentarizmust és a polgári szabadságjogokat védelmezte, s Németország növekvő befolyásának lehetséges ellensúlyait kereste. Demokratává persze Bethlen ezekben az években sem vált. Konzervativizmusának értékőrző, liberális jellege azonban egyre inkább kidomborodott.

Miniszterelnökségének első hónapjaiban Darányi energikusan igyekezett megfelelni a Horthytól és konzervatív tanácsadóitól kapott feladatnak. Elhatárolta magát a diktatórikus törekvésektől, és kifejezésre juttatta ragaszkodását a hagyományos kormányzati módszerekhez. 1936 és 1937 fordulóján tisztogatást rendezett a kormánypártban: az elnöki és alelnöki tisztségekbe konzervatív politikusok kerültek; Marton Béla főtitkári posztja megszűnt. 1937-ben betiltotta Szálasi Ferenc nyilaskeresztes pártját, a kaszáskeresztesek vezérét, Böszörmény Zoltánt pedig lecsukatta.[143]

Darányi programját és első intézkedéseit Bethlen tüntető egyetértéssel fogadta. Október 22-i parlamenti beszédében „bizalmat előlegezett" a kormánynak. Felszólította a miniszterelnököt, hogy szakítson Gömbös örökségének minden alkotmányellenes maradványával. „Várjuk elsősorban a szakítást minden párttotalitással való kacérkodással; várjuk megszüntetését azoknak a szervezkedési módszereknek, amelyek a hivatalos apparátust, az egész államgépezetet egy pártbürokrácia alá rendeltek; várjuk leghatározottabban a szakítást ezen a téren mindazokkal, akik ebben a kérdésben magukat kompromittálták" – foglalta össze követeléseit.[144]

Az 1935-ös választások eredményeként megerősödött kormányzati jobboldal és a jórészt parlamenten kívüli szélsőjobboldal bejelentéseiért és első intézkedéseiért árulónak kiáltotta ki a miniszterelnököt, és utcai tüntetéseket szervezett a kormány ellen.

1937 tavaszától az utcákat és a tereket uszító antiszemita, nácibarát plakátok és röpiratok borították el. Márciusban hírek terjengtek arról, hogy a szélsőjobboldali szervezetek puccsot készítenek elő Németország támogatásával.[145]

A szélsőjobboldal vonzáskörébe került tömegek nagyságrendekkel múlták fölül a konzervatívok és a demokraták által mozgósítható értelmiségi, munkás és paraszt tízezreket. Számítani lehetett rá, hogy a titkosan rendezendő következő választásokon a szélsőjobboldal a parlamentben is pozíciókat szerez. Ezt Bethlen pontosan látta, s 1937 tavaszán több cikkében figyelmeztetett a szélsőjobboldal további megerősödésének és jelentős parlamenti képviselethez jutásának a veszélyére. „Egy radikálisabb irányzatú parlamenttel (...) a titkos választójog bevezetése után mindenesetre számolni kell, még akkor is, ha a titkos választójog mellett erős nemzeti korrektívumokat alkalmazunk. Mindebből azt a következtetést vonom le, hogy az intézkedések egész rendszerére, mégpedig jól átgondolt rendszerére van szükség, hogy a bajok el ne harapóddzanak" – nyilatkozta.[146]

A kormányzó és a felsőház jogkörének kiterjesztése s a választójog szűkítése mellett egy ilyen eszköznek tartotta Bethlen a magántulajdon sérthetetlenségének elvét elfogadó szélsőjobboldal-ellenes konzervatív, liberális és demokrata polgári erők tartós összefogását és kormányzati koalícióba tömörítését. Javaslatával először 1937. május 31-i nagykanizsai beszédében állt elő, majd az év végén még egyszer megismételte. A „polgári összefogás" élére a kormánypárt konzervatív balszárnyát és centrumát képzelte. Előfeltételként szabta, hogy a NEP „mérsékelt elemei" szabaduljanak meg a gömbösista szárnytól. Az ily módon megtisztult kormánypárt aztán egyesülne, illetve szövetséget kötne a polgári ellenzék különböző irányzataival. Legfontosabbnak a Kisgazdapárt csatlakozását tartotta, amely a legerősebb ellenzéki párt volt, s amely mögött a legnagyobb tömegek álltak. Ez lényegében a régi Egységes Párt új életre keltését jelentette volna a legitimisták és a liberális-demokraták bevonásával.[147]

A polgári összefogás pártfúzióval, pártszövetséggel vagy mindkettővel történő megvalósítása előtt ugyanolyan nagy elvi akadályok tornyosultak, mint két évvel korábban az alkotmányvédő szövetség szorosabb együttműködése előtt. Ha a diktatúra veszélye fenyegetett, ez a koalíció azonnal összeállt. A diktatúra közvetlen veszélyének elmúltával azonban mindig belső ellentéteik kerekedtek felül. Sem jövőképüket nem tudták összehangolni, sem az aktuálpolitikai vitakérdésekben nem találtak közös nevezőt. Jellemző, hogy a tervezett összefogás platformjaként felhívásaiban Bethlen is csak egyetlen negatív célt tudott megjelölni: a jobb- és baloldali radikalizmussal szembeni együttműködést. Pozitív program kidolgozására azonban nem vállalkozott. Felhívásai ezért elég visszhangtalanok maradtak, és a személyével szembeni bizalmatlanság eloszlatására is alkalmatlannak bizonyultak. „Ha – fogalmazta meg fenntartásait a liberális-demokraták nevében Zsolt Béla – Bethlen Saulusból Paulussá lett, s valóban korrektívumok, kikötések, megfontolások és aggályok nélkül vállalja a szociális tartalommal telített demokráciát, mi vagyunk az elsők, akik felesküszünk zászlajára." Ha azonban az „elhárított náci diktatúra" helyett ismét „a nemes konzervativizmusnak nevezett reakciót" akarja az ország nyakába ültetni, s az alkotmányvédelem zászlaja alatt „az érintetlen történelmi Magyarországot félti", akkor nem lehet szó igazi együttműködésről.[148]

A birtokpolitikai törvények elfogadása után 1936 végén és 1937-ben az alkotmányjogi reformok álltak a viták keresztüzében. Abban, hogy a titkosság ellensúlyozása érdekében növelni kell a kormányzó jogkörét, 1936 végére konszenzus alakult ki Bethlen, az ellenzék és a kormány között. A német beavatkozástól és egy

szélsőjobboldali diktatúrától való félelmükben Horthy utódajánlási jogát, az országgyűlés általi felelősségre vonásának megszüntetését és a parlamenttel szembeni relatív vétójogának kiterjesztését a legitimisták, kisgazdák és a liberális-demokraták is elfogadták (1937. évi XIX. tc.).[149] Továbbra is vitára adott alkalmat viszont a felsőház reformja (1937. évi XXVII. tc.). Ennek lényege a felsőház képviselőházzal szembeni halasztó hatályú jogkörének bővítése volt. A kormány javaslatában foglaltakat Rassay és Eckhardt sokallták, Bethlen pedig kevesellte. Ő a régi főrendiház jogállásához hasonlóan vétójoggal akarta felruházni a testületet, és a képviselőházzal lényegében egyenrangú szerepet szánt neki.[150]

A választójogi reform 1937 végi és 1938 eleji vitájában ugyanez a szembenállás ismétlődött meg. Középen Darányi a kormány javaslatával, melyet a kisgazda és demokrata ellenzék balról, Bethlen és mögötte néhány megrögzött konzervatív viszont jobbról támadott. A törvénytervezet általánossá tette a titkosságot, ám a műveltségi cenzus és az életkor felemelésével mintegy 300 ezerrel csökkentette a szavazásra jogosultak számát. A vita a szűkítés szükségessége vagy szükségtelensége, illetve mértéke körül forgott. Szakítva addigi óvatosságával, Bethlen nyíltan képviselte az 1934-es jegyzetei alapján már ismertetett felfogását. Helytelenítette, hogy a szegényebb és iskolázatlanabb rétegek közvetlenül választhatnak. Esetükben a „nyílt pluralitás" alkalmazását tartotta volna jónak. Miután a kormány nem ezt az utat választotta, a vagyoni és műveltségi cenzus további emelését követelte. A vagyontalan és kistulajdonos választók mintegy 60-70 százalékos arányát 30-40 százalékra akarta csökkenteni. Ha ez nem következik be – figyelmeztette a demokratákat –, a magyar parlamentet két demagóg jelszó fogja hatalmába keríteni. „Az egyik az azonnali ingyen földosztás követelése lesz; a másik pedig az antiszemitizmus jegyében mindannak a lerombolására való törekvés, amin a magántulajdonon alapuló kapitalista polgári rend egyáltalán felépülhet."[151]

Konzervatív választójogi álláspontja miatt, amelynél népszerűtlenebb csak a revízió feladása lehetett volna, Bethlen ismét támadások keresztűzébe került. A jobboldali radikális lapok végérvényesen azonosították a reakció megtestesítőjével, s bírálta a baloldal is. Bethlen aggodalma – írta például a *Népszava* elég optimistán és rövidlátóan – „egyáltalán nem indokolt", mert a „romboló demagógia sohasem azokat a tömegeket ragadja magával, amelyek részesei az alkotmánynak", hanem azokat, „amelyeket a jogokból kirekesztenek".[152] A polgári ellenzék nevében Rassay és Eckhardt ugyancsak a tervezett szűkítés ellen és Bethlennel szemben foglalt állást.[153]

Az a nyíltság és népszerűtlenséggel dacoló eltökéltség, amellyel a választójogi vitában Bethlen részt vett, Tisza István háború előtti magatartására emlékeztetett, és a hatalommal, a kormányra való visszakerülés tervével való végleges leszámolásra utalt. A lemondása és Gömbös bukása közötti fél évtizedben – hol rejtetten, hol nyíltan – mindig úgy politizált, hogy közben fél szemével a miniszterelnöki székre nézett. 1935–36-tól viszont taktikai szempontokat többé alig vett figyelembe. A független kívülálló pozícióját elfoglalva és a közvéleménnyel mit sem törődve, a továbbiakban mindig azt mondta és tette, amit meggyőződése diktált s amit az ország érdekében helyesnek tartott. Politikai stílusának ez volt a második nagy fordulata. „Nyíltsisakos" módszerei miatt az öreg Bethlen politizálása formailag a fiatal Bethlen s nem a miniszterelnök politizálására emlékeztetett.

Darányi kormányra kerülése egybeesett a nemzetközi viszonyok sorsdöntő változásaival. Miután 1935 októberében Mussolini háborút kezdett Abesszíniáért, s az angol és francia kormánytól nem kapta meg az elvárt támogatást, 1936-ban látvá-

nyosan Németországhoz közeledett. Ezt kihasználva 1936. március 7-én Németország felmondta a locarnói egyezményt, és megszállta a békekötés óta demilitarizált rajnai övezetet. Az olasz–német közeledés 1936. október 25-én formális megállapodásba torkollott. A néhány hónappal korábban még elszigeteltnek látszó Németország ezzel olyan lépéselőnyhöz jutott, amelyet a nyugati hatalmaknak és szövetségeseiknek a második világháborúig többé sohasem sikerült behozni.

A Berlin–Róma-tengely létrejötte Bethlent egyszerre töltötte el megnyugvással és aggodalommal. Megnyugvást érzett azért, mert a német–olasz szövetség kialakulásával az európai méretű revizionista politika esélyei ismét megnövekedtek. „Kétségtelen, hogy az utóbbi év külpolitikai eseményei Magyarország nemzetközi helyzetét sok tekintetben megjavították (...) Németország katonai hatalmának feléledése, Ausztriával kötött baráti megegyezése és a látható erős közeledés közte és Olaszország közt megszüntették a magyar külpolitikának azokat a nehézségeit, amelyek a három baráti állam addigi rossz viszonyából származtak" – írta erről egyik cikkében.[154] Ugyanakkor aggódott is, mert látta, hogy az a Németország, amely Olaszországgal paktumot kötött, már nem az a háborúban kivérzett, lefegyverzett és külpolitikai törekvéseiben önmérsékletet tanúsító állam, amelynek Itáliához közelítésén az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején maga is munkálkodott, hanem egy megerősödött és a régi német imperialista doktrínát újrafogalmazó, sőt tovább fejlesztő agresszív birodalom, amelynek ellensúlyozása sokkal nehezebb lesz, mint a Weimari Köztársaságé lett volna, s amelynek ölelése ezért akár halálos is lehet.

Az osztrák állam függetlenségének tartósságával leszámolva, s az olasz–osztrák–magyar hármas blokk pótlásának, azaz a tengelyen belüli erőegyensúly új formájú biztosításának szándékával az olasz politika 1936 végétől erőfeszítéseket tett egy olasz–jugoszláv–magyar–lengyel horizontális tengely létrehozására. Kormányzásának első évében ezt Darányi is támogatta, s szovjet és angol biztatásra egyúttal a másik két kisantant állammal is tárgyalásokba bocsátkozott. A horizontális tengely és a kisantanthoz való közeledés az adott helyzetben kettős célt szolgált. A németveszély elleni együttműködés lehetőségének ismételt megvizsgálását, s egyben Magyarország felértékelését Németország szemében.[155]

Darányi külpolitikai vonalvezetését Bethlen teljes mértékben helyeselte. Különbség legfeljebb annyiban mutatható ki, hogy a horizontális tengely mellett Bethlen fokozott jelentőséget tulajdonított Romániának, illetve a román–magyar viszony javításának. Milánói előadásában, 1936 decemberében, ahová az olasz Külügyi Társaság hívta meg, angliai előadásaihoz hasonlóan ismét élesen exponálta a térséget fenyegető kettős nagyhatalmi veszélyt s az ebből adódó olasz–magyar érdekközösséget. „A helyzet ma az – állapította meg –, hogy a két nagy nemzet Lengyelországon és a dunavölgyi országokon keresztül fenyegetően farkasszemet szögez egymásnak." Ebből elméletileg három lehetséges megoldás adódik. Elképzelhető, hogy a két fél között háborúra kerül sor, és egyik a másikat legyőzi. Ebben az esetben „Orosz győzelem esetén a Duna-medence népei és a Balkán menthetetlenül orosz–szláv vezetés alá kerülnének; ha viszont Németország győzne, abban az esetben a német befolyás válnék a területeken túlnyomóvá". Lehetséges, hogy a két hatalom megegyezik egymással a régi, porosz–orosz mintát követve. Ebben az esetben a térség nyugati fele német, a keleti fele szovjet érdekszférává válik. Végül harmadik lehetőségként az érdekelt kisnépek megegyezését, megbékélését és szövetségre lépését vette számba, amelytől egyedül volt remélhető, hogy ezek a kis államok közös végzetüket elkerülhetik.

A közép-európai szövetségi rendszer három pillérévé Bethlen Milánóban is Lengyelországot, Magyarországot és Romániát álmodta. A jövő – mondotta – attól függ, hogy Olaszországra támaszkodva „sikerül-e ezt a három gravitációs centrumot úgy kiépíteni, megerősíteni, egymással harmóniába hozni, köztük a területi összefüggést úgy létrehozni, hogy egymással kezet fogva az idők viharában megállhassanak".[156]

Az Olaszországra támaszkodó lengyel–magyar–román blokk előtt tornyosuló akadályok közül legáthághatatlanabb továbbra is a román–magyar ellentét volt. Ennek mérséklése céljából Milánóból hazatérve Bethlen ismét közvetlen tárgyalásokra szólította fel a román kormányt. „Dacára a komoly és súlyos ellentéteknek, amelyek le nem tagadhatók, mindkét nemzetnek vannak és különösen a mai európai helyzetben olyan komoly és életbevágó közös érdekeik is, amelyek mindkettőre nézve indokolttá teszik, hogy a csatabárdot pihentessék, és a normális, megértőbb szomszédi viszonynak keressék a lehetőségét" – írta.[157] Ajánlata a revíziós propaganda mérséklése, a revíziónak mint konkrét vitakérdésnek a tárgyalásokból való kikapcsolása kérése pedig az erdélyi magyarság helyzetének javítása, a kisebbségvédelmi előírások betartása volt.[158] A mindkét országot egyformán fenyegető nagyhatalmi veszélyek mellett cikkeinek megírásában Bethlent az is motiválta, hogy az 1936-os bolgár–jugoszláv és az 1937-es jugoszláv–olasz szerződésekkel Románia biztonsági politikáján repedések keletkeztek. Ennek alapján feltételezte, hogy Bukarest ezúttal nagyobb engedékenységet fog tanúsítani.

Bethlen 1936. karácsonyi és 1937. húsvéti cikke élénk visszhangot váltott ki Romániában. A nagy román lapok hasábjain több vezető személyiség reflektált javaslatára. A román reagálások többsége elismerte Bethlen kezdeményezésének jelentőségét. A *Curentul* a történelmi valóság felismerése felé tett lépésként és a magyarok reálpolitikussá válásának első jeleként üdvözölte.[159] Írásait az egyik volt román miniszter Deák Ferenc nevezetes húsvéti cikkéhez hasonlította.[160] Szinte mindegyik válaszcikk hangsúlyozta azonban, hogy a revízió és a kisebbségi kérdés szétválasztása nem elegendő alap a tárgyalások megkezdéséhez; Magyarországnak a revízióról való végleges lemondással kellene bizonyítani jóhiszeműségét.[161] A román politika tehát az új helyzetben sem engedett merevségéből. Ezáltal ismét bebizonyosodott, hogy Románia és Magyarország együttműködésének román szempontból előfeltétele a trianoni határok sérthetetlensége. Ez viszont a magyar politikusok, köztük Bethlen számára volt elfogadhatatlan.

A román reagálásokra adott válaszában Bethlen minden túlzás nélkül állapította meg, hogy elképzelhetetlen olyan magyar kormány, „amely a népszövetségi paktum 19. paragrafusában foglalt revíziós jogról bárkivel szemben is lemondjon. Ez minden magyar kormány azonnali bukását jelentené." Példaként hivatkozott a Monarchia háború előtti politikájára, amely az irredenta román törekvések ellenére is tudott jó viszonyt teremteni és fenntartani Bukaresttel. Azzal, hogy a román politika nem ezt az utat követi, hanem Trianon elismerését követeli és ugyanakkor elnyomja kisebbségeit, „teljesen lehetetlenné teszi a megértést a két szomszéd nép között", miáltal egyre „sötétebbé válik a láthatár, és súlyos komplikációk vetik előre árnyékukat" – írta.[162]

A német–magyar viszonyban 1936 végén és 1937-ben érezhető elhidegülés következett be. A perspektivikus német terjeszkedéstől való félelem mellett ebben nagy szerepet játszott a hitleri diplomácia néhány olyan sakkhúzása is, amely a magyar revíziós elképzelésekkel szembeni leplezetlen ellenszenvről tanúskodott. Ezek közül legnagyobb jelentősége Alfred Rosenberg egyik nyilatkozatának volt, amely a náci pártlap *(Völkischer Beobachter)* 1936. november 15-i számában jelent meg. Az

NSDAP Külügyi Hivatalának vezetője ebben kifejtette, hogy Németország célja nem egyszerűen a régi határok visszaállítása, hanem egy „új Európa" megteremtése, s ezért a német diplomácia nagyméretű revíziós törekvéseket nem támogathat. Ez és az ehhez hasonló cikkek a magyar közvéleményt fájdalmas meglepetésekként érték, és nagy méltatlankodást váltottak ki. „Megrökönyödésének" 1937 első felében Bethlen is hangot adott. Az, amit Magyarország követel – a határ menti területek visszaadása és az önrendelkezési jog megadása „Nagymagyarország nem magyar népeinek" –, egyáltalán nem túlzott, hanem éppenhogy méltányos követelések, melyek összhangban állnak a wilsoni elvekkel – nyilatkozta lapjának. Magyarországot „rendreutasítani" – fűzte hozzá egy nagyhatalom politikusához illő önérzettel – senki sem jogosult, „legkevésbé német ember".[163]

A magyar revíziós elképzelésekkel szemben megfogalmazott német óvást Bethlennek ugyanolyan figyelmeztető jelként lehetett és kellett volna felfognia, mint a Foreign Office véleményét 1933-as angliai előadásairól. A részletkérdésekben oly rugalmas „erdélyi politikus" azonban ebben az egy kérdésben továbbra is képtelen volt érzelmein úrrá lenni és a politikai realitásokhoz közeledni. 1937. augusztus 20-i cikkében ismét arról írt, hogy ha régi formájában nem is, de egy „föderalisztikus összefogás mellett" „Szent István magyar birodalma feltámadhat".[164]

Tekintve, hogy Bethlen fenti cikkei néhány hetes különbséggel ugyanakkor jelentek meg, mint Romániának tett ajánlatai, a mereven elutasító román álláspont fölötti méltatlankodása indokoltnak alig nevezhető.

Németország külpolitikai súlyának megnövekedése és a belülről ránehezedő szélsőjobboldali nyomás miatt kormányzásának második felében Darányi egyre inkább elkanyarodott attól a politikai irányvonaltól, amelynek jegyében miniszterelnökségét kezdte. Belpolitikájában a nyilas-hungarista mozgalom felé kezdett közeledni, külpolitikájában pedig a Németországgal való aktívabb és szorosabb együttműködés vonalára tért át.[165] E folyamat kibontakozásával párhuzamosan a Bethlen és Darányi közötti kezdeti jó viszony fokozatosan megromlott és végül szembenállássá változott.

A „mester és tanítvány" közötti konkrét vitakérdések egyike a kormány sajtópolitikája volt. Bethlen azt várta, hogy a kezdeti személycseréket folytatva a miniszterelnök a kormánypárti lapok élén is változtatásokat hajt végre, s a jobboldali radikális, antiszemita és földreformot követelő hangokat, amelyek Gömbös idején erősödtek fel, száműzni fogja. Németország nehezelésétől és a jobboldal dühétől tartva azonban Darányi ezeket a lépéseket nem merte megtenni. Erélytelenségéért 1937 tavaszától Bethlen többször szemrehányásokkal illette. Hangoztatta, hogy a kormány által hirdetett „józan konzervatív politika" és a lapjaiban népszerűsített radikális nézetek között jelentős különbség van.[166]

Vitájuk és végül szembekerülésük másik kiváltó oka a zsidókérdés volt. A válság következtében kiéleződött szociális ellentétek, értelmiségi munkanélküliség és állásharcok, valamint a németországi zsidóellenes intézkedések együttes hatására a 30-as évek közepére ismét az 1919–20-as helyzethez hasonló antiszemita hangulat bontakozott ki az országban. Ezt kiszolgálva 1937 tavaszán és nyarán a kormány zsidóellenes törvényjavaslatot készített elő. Ennek lényege abban ragadható meg, hogy a zsidók arányát 20 százalékban maximálták a kereskedelmi és üzleti életben, valamint egyes értelmiségi pályákon. Azt, hogy az országban zsidókérdés van, s hogy ennek valaminő kezelése szükséges, Bethlen maga is vallotta. Megengedhetetlennek tartotta viszont, hogy a polgári jogegyenlőség elvén vallási, származási alapon sérelem essék, s zsidó vallású alkalmazottakat erőszakkal tegyenek ki állásaikból. „...a ma-

gyar alkotmány institúciójává tenni a jogegyenlőtlenséget...olyan rövidlátás, amelyet nézetem szerint ezzel az állammal elkövettetni nem szabad. Nézetem szerint az, amit a kormány tesz, szegénységi bizonyítvány ennek a nemzetnek a részére" – szögezte le álláspontját a törvényjavaslattal szemben. A humanitárius, méltányossági szempontok mellett figyelmeztetett a törvény kiszámíthatóan ellenséges nyugat-európai fogadtatására is. Ezt nemcsak az ország gazdasági, pénzügyi kapcsolatai, hanem általános megítélése s így közvetve a revízió szempontjából is katasztrofálisnak tartotta. Annak számára, „aki egy kissé nemzetközi szempontból is nézi a dolgokat" – mondotta –, teljesen világos, hogy „ez az intézkedés örök ideig fenn nem tartható". Amit tenni lehetne és kellene, emlékeztetett saját miniszterelnöki gyakorlatára, az a keresztény érdekeltségek állami szubvencionálása, koncessziók juttatása a nem zsidó vállalatoknak és a keresztény ifjúság gazdasági pályákra terelése lenne a jogegyenlőség nyilvánvaló megsértése és az állampolgári diszkrimináció törvénybe foglalása nélkül.[167]

A zsidókérdésben elfoglalt álláspontja miatt 1937-ben Bethlen támadások kereszttüzébe került. A jobboldali radikálisok filoszemitának bélyegezték, Zsolt Béla viszont antiszemitizmust hallott ki szavaiból, amelyek nyomán csak „a keserűség és a reménytelenség növekszik a lelkekben".[168] Később, 1938-ra egyértelműsödött helyzete. Azzal, hogy a törvényt 1938 tavaszán elutasította és nem szavazta meg, akarva-akaratlanul a liberális-demokratákhoz, sőt a szociáldemokratákhoz került közelebb. A demokratikus tábort ebben rajta és a fiatalabb legitimistákon kívül senki, a Kisgazdapárt sem támogatta. Tettének súlyát és népszerűtlenségét jól mutatja, hogy a konzervatív kormánypárti Shvoy Kálmán magára nézve politikai „öngyilkosságnak" tartotta volna az egyébként szerinte sem „okos" törvényjavaslat ellen szót emelni.[169]

Ausztria Németországhoz csatolása 1938 márciusában újabb lökést adott a kormánypolitika további jobbratolódásának. Az eseményt – Horthyhoz és Darányihoz hasonlóan – Bethlen is „üdvözölte". Eltérően azonban a kormányzó és a kormányfő nyilatkozataitól, ő fenntartásainak is hangot adott. Az Anschluss a világpolitika olyan eseménye – állapította meg –, „ami mozgási szabadságunkat nagymértékben lesz alkalmas csökkenteni", és ami „veszélyeket is rejthet magában", miután „egy kis és gyenge államra nézve mindig kellemesebb egy gyenge, mint egy hatalmas szomszéd". A „közös szláv veszedelem" elleni összefogás mellett nyilatkozatában újrafogalmazta a „magyar öncélúság" követelményét. Ennek külpolitikai tartalmát abban jelölte meg, hogy „Magyarország a Duna-medencében visszanyerje azt az őt méltán megillető szerepet, amelyet itt évszázadokon keresztül betöltött". A belpolitikait pedig abban, hogy a szövetséges viszony nem válhat vazallusi, „alattvalói" kapcsolattá; azaz nem lehet szó a nemzetiszocializmus importjáról. „Ha – írta – akár német részről, akár német segítséggel, rövidlátó magyarok részéről kísérlet tétetnék arra, hogy a német népnek úgy látszik megfelelő, de nálunk csak végzetes reakciót kiváltó államberendezkedés módszerei és formái Magyarországon is elfogadtassanak, ez a német–magyar együttműködésnek és sorsközösségnek igen hosszú időre vetne véget, és hosszú időre szembeállítaná a két nemzetet úgy, ahogy az a múltban oly gyakran történt."[170]

A „magyar öncélúság" belpolitikai tartalmából logikusan következett volna a szélsőjobboldallal való leszámolás. Darányi azonban továbbra sem mert a Bethlen által kijelölt útra lépni. A nyilasokkal és egyéb szélsőjobboldali mozgalmakkal, amelyek az Anschluss tényéből további erőt és önbizalmat merítettek, nem leszámolni akart, hanem egyre inkább „megtévedt hazafiként" kezelte őket. Ugyanazokban a napok-

ban, amikor Bethlen cikkét írta, Darányi közvetlen tárgyalásokba bocsátkozott Szálasi egyik bizalmasával. Megbeszélései során ígéretet tett néhány állami pozíció átengedésére és arra, hogy a soron következő választásokon 7-10 mandátumot biztosít a nyilasoknak.[171]

Szálasi pártjával folytatott tárgyalásai miatt Darányi a konzervatív tábor bizalmának utolsó morzsáit is elveszítette. 1938. május első napjaiban ellenzéki küldöttség kereste fel, és erélytelensége miatt súlyos szemrehányásokkal illette. Bethlen a 30 évvel azelőtti, 1918-as helyzethez hasonlította az ország közállapotait, s egy újabb, ezúttal szélsőjobboldali „gátszakadás" lehetőségét prognosztizálta. A Darányival folytatott megbeszélés másnapján Bethlen együtt ebédelt Horthyval, és a kormányzót is tájékoztatta felfogásáról. A kormányfő utódjaként az angol kapcsolatairól ismert pénzügyi szakembert, Imrédy Bélát hozta szóba. Gömbössel ellentétben Darányi egyáltalán nem ragaszkodott hivatalához. Amikor május 10-én Horthy kihallgatáson fogadta és ugyanazokkal a vádakkal illette, mint néhány nappal korábban Bethlen, azonnal benyújtotta lemondását.[172]

Imrédy Béla alig háromnegyed éves miniszterelnöksége alatt gyorsítottan játszódott le ugyanaz a folyamat, mint ami Darányi kétéves kormányzása idején némileg elnyújtva. Az új kormány összetétele és első intézkedései, így például annak megtiltása, hogy köztisztviselők szélsőjobboldali szervezetek és a Szociáldemokrata Párt tagjai lehessenek, Szálasi bebörtönzése, a sajtórendészet megszigorítása, az időszaki gyülekezési tilalom elrendelése, valamint a felforgató és izgató tevékenység szigorúbb büntetőjogi megítélése alá helyezése Bethlent megnyugvással töltötték el. Úgy érezte: jól döntöttek, amikor az erélytelen és tépelődő Darányit az energikus és ambiciózus Imrédyvel váltották fel.[173]

Alig múlt el azonban két-három hónap, s Imrédy is rákényszerült arra a pályára, amely külpolitikailag a fenntartások nélküli németbarátság, belpolitikailag pedig a diktatúra irányába vitt. A fordulat első jelei – mint Darányi esetében – nála is németországi útja, Hitlernél tett 1938. augusztus 21–28-i látogatása után kezdtek mutatkozni. „Habozó", a kisantanttal egyezkedő külpolitikájáért és a „korszerű" szociálpolitika hiányáért a miniszterelnök egyaránt szemrehányásokat kapott Berlinben. Az augusztus végi minisztertanácsi üléseken és a szeptember 4-i kaposvári gazdagyűlésen így már egy új Imrédyvel ismerkedhetett meg az ország. A Kaposvárott meghirdetett „csodás forradalom" bevallott tartalma a Gömbös-féle telepítési törvény meggyorsítása és az állami kényszerkisajátítás lehetőségének kiterjesztése, a munkásság politikai és érdekvédelmi szervezeteinek olasz mintájú kisajátítása, valamint a zsidótörvény következetes végrehajtása; titkos célja pedig a parlamentarizmus és a pártpluralizmus megszüntetése s ennek érdekében egy olyan felhatalmazási törvényjavaslat kicsikarása volt a parlamenttől, amely rendkívüli hatalommal ruházta volna fel a kormányt.[174]

A konzervatív tábor Imrédyvel szemben kialakulni kezdő elégedetlenségét jelezte többek között Bethlen 1938. augusztus 20-i cikke a *Pesti Napló*ban. Szent István korszakos jelentőségét méltatva Bethlen ebben arról írt, hogy a nyugati módszerek átvételét első királyunk sohasem tévesztette össze a „szolgai utánzással", és „szigorúan ügyelt arra, hogy ...idegenek fölöttünk úrrá mégse válhassanak". Utalt arra is, hogy egy esetleges újabb zsidótörvény, netán a zsidók „kiűzése" az országból semmit sem oldana meg, sőt katasztrofális helyzetet idézne elő, mert egyik napról a másikra „nem fognak megszületni azok a magyar kereskedőzsenik és a nagystílű

pénzintézeti és üzleti vezérek", akikre az országnak elengedhetetlenül szüksége van.[175]

A parlament kikapcsolására és a rendeleti kormányzás bevezetésére vonatkozó elképzeléseibe Imrédy október elején avatta be a minisztertanácsot. Teleki és Keresztes-Fischer ezt hevesen ellenezték, s azonnal tájékoztatták Bethlent, kérve segítségét. Bethlen október végén tárgyalt Imrédyvel. Közölte, hogy amennyiben a tervbe vett felhatalmazás megszerzését valóban megkísérli, akkor „szembe fog fordulni vele, és politikai ellenfelekké válnak".[176] Ezzel egyidejűleg az alkotmányvédő egységfront más csoportjai is aktivizálódtak. Az Imrédy-ellenes egységfrontban ugyanazok az erők tömörültek, mint amelyek annak idején a Gömbös-elleni alkotmányvédő szövetségben és a Darányi-ellenes polgári egységfrontban.

A konzervatív és demokratikus ellenzék, illetve a kormánypárti jobbszárny és a szélsőjobboldal konfrontációjára 1938. november elején mérséklően hatott az első bécsi döntés: Délkelet-Szlovákia visszakerülése Magyarországhoz. A felvidéki bevonulást követő hetekben azonban mindkét oldal a döntő összecsapásra készült. A kormánypárt november 15-i értekezletén Imrédy új „reformokkal" (a házszabályok megszigorítása, új, jobboldali tömegmozgalom szervezésének megkezdése, új zsidótörvény) egészítette ki addigi terveit. A kormánypárt konzervatív szárnya – Bethlen biztatására – ugyanekkor belső puccsot készített elő, és – tiltakozásul a házszabályrevízió ellen – november 22-én 62-en közülük kiléptek a pártból. A törvényjavaslat fölötti másnapi szavazáson – s erre 1919 óta nem volt példa – a képviselőház 115:94 arányban leszavazta a kormányfőt. A konzervatív és demokratikus tábor örömmámorban úszott. Bethlen ironikusan megjegyezte: „Az utolsó évtizedek legalkotmányosabb miniszterelnöke Imrédy Béla, mert íme, ő a parlamentben bukott meg."[177]

A belpolitikai válság megoldására Bethlen azt javasolta Horthynak, hogy a párton kívüli konzervatívok, a kisgazdák és a kormánypártból kiszakadt disszidensek fuzionáljanak, s a liberális demokratákkal és a szociáldemokratákkal együttműködve Teleki Pál vezetésével hozzanak létre koncentrációs kormányt. Tervét Horthy előbb támogatta, később azonban – az Imrédy-ellenes erők belső ellentétei, az Imrédy melletti szélsőjobboldali szimpátiatüntetések, valamint a várható német neheztelés és Teleki vonakodása miatt – elejtette. November 27-én ezért ismét Imrédyt bízta meg kormányalakítással. A konzervatív-demokratikus ellenzéki tábor ezt nagy csalódással vette tudomásul. „Bethlen dühös, mi le vagyunk verve" – rögzítette a november végi Hungária kávéházi hangulatot az egyik disszidens képviselő.[178] A kormányalakítást követő napokban Imrédy új földbirtok-politikai és zsidótörvény-javaslatot terjesztett a parlament elé. Majd 1939. január 6-án a csodaszarvas romantikus emblémája alatt bejelentette a törekvéseinek támogatására szervezni kezdett Magyar Élet Mozgalom zászlóbontását. A disszidensek, a párton kívüli konzervatívok és a kisgazdavezérek ugyanezekben a napokban a Gellért Szálló márványtermében gyűléseztek estéről estére, s egy nagy ellenzéki összefogás létrehozásáról tárgyaltak. Ezeken rendszerint Bethlen is megjelent, s beszédeiben gyilkos iróniával figurázta ki a MÉM totemjelvényekkel és kopjafejes lobogókkal felszerelt, fekete egyenruhába bújtatott „legényeit", akik „Hunor és Magor" utódainak képzelik magukat, noha a valóságban csak „aszfaltmagyarok". Felelős magyar államférfi – jelentette ki – ilyen utakra nem tévedhet.[179]

A belpolitikai jobbratolódás és a „szélkifogás" politikája mellett elégedetlenkedett Bethlen a kormány külpolitikájával is. Bár több jel mutatott arra, hogy a Német Birodalomtól sem várható a történelmi Magyarország helyreállításának támogatása,

londoni programjának megfelelően csehszlovák viszonylatban Bethlen ezt várta az 1938 nyarára kiéleződött német–cseh konfliktus rendeződésétől. Az első bécsi döntést megelőző napokban nyilatkozta, hogy a határ menti, döntően magyarok lakta területsáv mellett Észak-Szlovákia és Kárpátalja is Magyarországot illeti. „Meg vagyunk győződve afelől, és erre ezer bizonyítékunk van, hogy a szlovák és ruthén nép, ha felszabadítanák őket a cseh hadsereg és a cseh tisztviselők járma és hihetetlen nyomása alól, túlnyomó többségben szavazna a Magyarországhoz való visszacsatolás mellett, ahol egy évezreden át éltek. El vagyunk határozva, hogy ezt a kérdést véglegesen megoldjuk!...ha lehet, békés eszközökkel, s ha nem, akkor – erővel!" – tájékoztatta az egyik olasz lap riporterét.[180] Reményeit fokozta, hogy Tiso, a szlovák Néppárt vezetője, és Andrej Bródy kárpátaljai vezető valóban mutattak hajlandóságot arra, hogy megfelelő önállóság fejében Szlovákia és Kárpátalja Magyarországhoz csatlakozzon. Az első bécsi döntés azonban etnikai alapon született meg, s ez Bethlent csalódással töltötte el. Szokásos újévi cikke Németországnak címzett nyílt és éles szemrehányásokat tartalmazott a „magyar érdekek" semmibevétele miatt.[181]

A német vezetők körében Bethlen újévi cikke nagy felháborodást keltett. A magyar külügyminiszterrel folytatott január 16-i megbeszélésén maga Hitler is szóvá tette és „hallatlannak" nevezte. Követelte, hogy a kormány erélyes kézzel némítsa el az ilyen hangokat. Ezzel egyidejűleg a Wilhelmstrasse szócsöve és a náci pártlap is bírálta a Bethlen által képviselt kül- és belpolitikai nézeteket. Mindezek azt jelezték, hogy az elmúlt években kifejtett diktatúraellenes tevékenysége és az ország külpolitikai önállóságának megőrzésére irányuló erőfeszítései miatt 1939-re a náci vezetők szemében Bethlen persona non grata lett. Mindaddig, amíg a térségre Németország gyakorolt döntő befolyást, esetleges kormányalakítása ezért is elképzelhetetlen volt.[182]

A régi magyar területek, mindenekelőtt Kárpátalja visszaszerzése a kormány célkitűzései között is szerepelt. Míg azonban Bethlen ezt mintegy magától értetődő történelmi igazságtevésként fogta föl cikkeiben, Imrédy késznek mutatkozott a Berlin–Róma tengelyhez való szorosabb felzárkózásra és az ország szuverenitását érintő egyéb engedményekre. 1938 őszén, a döntőbíráskodást követő hetekben ismételten ígéretet tett az 1936-os szovjetellenes Antikomintern Paktumhoz való csatlakozásra, a Népszövetségből való kilépésre és a német érdeket figyelembe vevő hosszú távú gazdasági és kereskedelmi szerződések aláírására. 1938. november 26-án hozzájárult a hazai németség náci mintájú szervezetének, a Volksbundnak legális megalakításához, amit az addigi magyar kormányok nem engedélyeztek.[183] Imrédy ezen lépéseit, illetve ígéreteit Bethlen a kormány belpolitikai törekvéseihez hasonlóan mélyen helytelenítette.

Az ellenzék Imrédy elleni újabb frontális támadása Bethlen és néhány vezető disszidens, illetve kisgazdapolitikus Horthyhoz intézett 1939. január 14-i memorandumával vette kezdetét. Ebben mind a „független magyar külpolitikai akarat feladásáért", mind antiparlamentáris terveiért és az ország „forradalmasításáért" éles bírálatban részesítették a kormányelnököt. Elengedhetetlennek tartották a „zsidókérdés" és a „földkérdés" azonnali parlamenti letárgyalását és ezzel végleges lezárását, ezt követően pedig a kormány felmentését és a „demagógiával és forradalmasítással" szembeszállni képes új kormánypárt létrehozását.[184]

A konzervatív és demokratikus tábor Imrédy-ellenes bírálatának egyik centrális kérdése az újabb zsidótörvény-javaslat volt. Az 1938-as 20 százalékos kvótát bizonyos értelmiségi pályákon 6 százalékra, egyes esetekben pedig nullára kívánta redu-

kálni. Emellett súlyos diszkriminációval sújtotta a zsidó vállalkozókat és kereskedőket is. Bethlen a javaslat bizottsági tárgyalásán fejtette ki véleményét. Helytelenítette, hogy alig fél évvel az első zsidótörvény után a magyar parlament újabb antiszemita intézkedést hoz, s hogy a zsidókérdés kezelésének egyedül helyes útja, a „beolvadási folyamat elősegítése" helyett a disszimilációt erősíti. Nagy méltánytalanságnak tartotta, hogy a már régebben megtelepedett vagy 1914 előtt kikeresztelkedett, illetve a magyar tudományt és kultúrát gazdagító zsidók, a volt frontkatonák, továbbá a vegyes házasságokból származó „félvérek" egyetlen tollvonással jogfosztottakká váljanak, megélhetési forrásaiktól elzárassanak, s ezáltal kivándorlásra kényszeríttessenek. A humanitárius meggondolások mellett mélységesen elhibázottnak tartotta a javaslatot gazdasági és külpolitikai okokból is. Ismét figyelmeztetett a várható nyugati bojkottra, a vidéki kiskereskedelem megbénulására és a nagyipar szakemberszükségletének megoldhatatlanságára. Gazdasági téren ezért megengedhetetlennek tartotta a 20 százalékos arány további csökkentését. A másod- és harmadgenerációsok, a kikeresztelkedettek, a „félvérek" és a bármely téren kiemelkedőt alkotó zsidók számára mentességet, illetve egyenjogúságot követelt.[185]

A második zsidótörvény-javaslat bizottsági tárgyalása ismét élesen rávilágított az alkotmányvédő ellenzék belső ellentéteire. Bethlen érvelését és – a kormány által egyébként elutasított – módosító javaslatait a konzervatívok, legitimisták és a liberális-demokraták közül néhányan támogatták. A szociáldemokraták és a liberális-demokraták másik része viszont tárgyalási alapnak sem fogadták el a javaslatot, és visszavonását követelték. A Független Kisgazdapárt ezzel szemben egyszerűen távol tartotta magát a vitától, és sem pro, sem kontra nem foglalt állást.[186]

A konzervatív ellenzék január 14-i memoranduma és a zsidótörvény-javaslat döntően járultak hozzá ahhoz, hogy 1939 elejére Imrédy Horthynál is kegyvesztett lett. Ehhez a Németország szempontjából „szalonképes" ürügyet is sikerült megtalálni: Imrédy zsidó származását. Az ezzel kapcsolatos okmányokat Rassay és Sigray Antal mutatták be Bethlennek, aki azokat azonnal Horthyhoz továbbította. 1939. február 16-án a kormányzó gróf Teleki Pált nevezte ki Magyarország új miniszterelnökévé.[187]

Nagy tudásáért, műveltségéért, széles látóköréért és lelkiismeretességéért Bethlen becsülte Telekit. Mint politikusról azonban nem volt túlzottan jó véleménye. Szerencsétlennek tartotta tudósi idealizmusát és gyermekes romanticizmusát.[188] Különbözött konzervativizmusuk is. Noha a baloldallal és a jobboldali radikalizmus különböző árnyalataival mindketten szemben álltak, Bethlen kötődése a 19. századi racionalizmushoz és „óliberalizmushoz" Telekit kevésbé jellemezte. Bethlenből viszont az a vallásos színezetű szociális érzület hiányzott, amely Telekit nemcsak a földreform, hanem a vallási, faji diszkrimináció eszméi iránt is fogékonnyá tette. Ezek a különbségek azonban eleinte másodlagosnak tűntek ahhoz képest, hogy mindketten arisztokraták, mindketten erdélyiek és konzervatívok voltak; s különösen ahhoz, hogy a külpolitika stratégiai és taktikai kérdéseiről részletekig lemenően egy nézetet vallottak.

A kormányfői hivatal átvétele után néhány nappal, amikor Eckhardt társaságában Bethlen felkereste, Teleki látogatóit teljesen megnyugtató kijelentéseket tett. Közölte, hogy elődjének ígéreteit (csatlakozás az Antikomintern Paktumhoz és kilépés a Népszövetségből) természetesen nem mondhatja fel, azonban „szíve mélyén száz százalékig osztja Bethlen és Eckhardt azon véleményét, hogy Magyarországnak új utakat kell keresnie a Duna-medencében a nyugati hatalmak támogatásával".[189] A

megbeszélést követően Bethlen sajtónyilatkozatot adott ki. Ebben leszögezte, hogy „Gróf Teleki Pál olyan államférfiú, aki hűséges a hagyományhoz, az alkotmányhoz, és tiszteletben tartja a parlamentet", s „akinek a felfogása és a kormányzó szemlélete között semmi eltérés nincsen, még módszer tekintetében sem".[190]

Minden várakozása ellenére Bethlennek rövidesen Telekiben is csalódnia kellett. Az első konfliktus a kormánypárt újjászervezésének elmaradása miatt keletkezett köztük. Bethlen azt akarta, hogy a disszidensekre, a párton kívüli és legitimista konzervatívokra, valamint a kisgazdákra és a liberálisokra támaszkodva barátja egy lényegében új pártot hozzon létre. A disszidensek néhány vezéralakjával fennálló ellentéte és a liberálisoktól való idegenkedése miatt azonban Teleki nem vállalta a kormánypárt Bethlen képére történő átformálását. Ehelyett megelégedett a párt átkeresztelésével (Magyar Élet Pártja) és az Imrédy által kezdeményezett szélsőjobboldali mozgalom (Magyar Élet Mozgalom) elsorvasztásával. Ebből az következett, hogy a májusra kiírt és – 1920 óta először – ismét minden körzetben titkos választásokon a kormánypárton kívüli konzervatívok elestek a közigazgatási apparátus támogatásától, és ezáltal úgy a kormánypárti jelöltekkel, mint a jelszavaik miatt egyre népszerűbb jobboldali radikálisokkal, fasiszta-nemzetiszocialista szélsőjobboldallal szemben hátrányos helyzetbe kerültek. A „polgári többség összekovácsolásának" elmulasztásával – írta utóbb Bethlen – „a Teleki-kormány...súlyos politikai hibát követett el".[191]

A kormánypárt átszervezésének elmaradása Bethlent személy szerint is nehéz helyzetbe hozta. A szélsőjobboldal Nagykanizsán és környékén is zászlót bontott, s a titkosság körülményei közepette alig lehetett remélni, hogy Bethlen presztízse elég lesz a radikális jelszavak ellensúlyozására. A szélsőjobboldali demagógiával versenyezni pedig hiteltelennek és méltóságon alulinak tartotta. Csaknem 40 éves parlamenti múlt után ezért úgy határozott, hogy nem jelölteti magát. Ha lett volna kerület, amely biztosította volna számára, hogy nem lép fel vele szemben ellenjelölt, és ezáltal garantálta volna megválasztását, bizonyára másként dönt. Ilyen körzet azonban nem akadt. A nagyon is valószínű bukás lehetőségének pedig nem akarta magát kitenni. Elhatározását május 6-án, a 2. zsidótörvény kihirdetésének másnapján jelentette be. Ez külön nyomatékot adott lépésének. A nagykanizsai választókhoz intézett búcsúleveléből mélységes pesszimizmus és reményvesztettség áradt. Úgy látta, hogy az elmúlt 4-5 évben Magyarország olyan lejtőre került, amelyen még jó ideig nem lehet megállni, s amellyel szembeszállni a továbbiakban „szélmalomharc" lenne. „Ma nemzeti próféta csak az – írta –, aki a nemzeti érdek szent nevében zsidót früstököl, grófot ebédel, és lefekvés előtt minden földet és minden vagyont szétoszt, ami nem az övé. (...) A radikalizmus mesterségesen felajzott hullámainak le kell folyniok, és addig a józan ész szóhoz sem juthat. Adja Isten, hogy ne legyen késő, és hogy ne helyrehozhatatlan károk és sebek elszenvedése után jöjjön a kijózanodás." A kialakult helyzetért az elmúlt fél évtized kormányait tette felelőssé, akik „felülről keltették fel a tömegek alacsony indulatait". De mellettük hibáztatta a Teleki-kormányt is, amelytől elvitatta „azt az elszánt akaratot és tisztánlátást, amely nélkül pedig a várva várt fordulat be nem állhat és a gyógyulás útjára lépni nem tudunk".[192]

Bethlen visszalépését a képviselőjelöltségtől a közvélemény – tévesen – a közéletből való teljes kivonulásként fogta föl, és a sajtó is így kommentálta. A szélsőjobboldali lapok útszéli hangon becsmérelték. Döntését korszerűtlen, „ódivatú" politikája csődjének beismeréseként értékelték.[193] Bethlen lapjai és a baloldali sajtó viszont a Trianon utáni Magyarország legnagyobb államférfijának kijáró tisztelettel búcsúztatták. Hívei feltételezték, hogy „lesz még egyszer szerepe a magyar politiká-

ban".[194] Anélkül, hogy antidemokratizmusát elhallgatta volna, igen meleg szavakkal vett búcsút tőle a *Népszava* is. „Bethlen Istvántól nem lehet elvitatni kimagasló tehetségét, világos, tiszta látását, osztályérdekeinek gyors fölismerését; nem lehet tőle elvitatni, hogy a háború utáni új Magyarország kimagasló politikusa és államférfija. A magyar uralkodó osztályoknak kevés ilyen nagy tehetségű politikusa maradt az összeomlás után" – írta a munkásság lapja.[195]

Hamarosan kiderült azonban, hogy a képviselőház munkájából való kiválás nem jelenti a közélettől való teljes elfordulást. Május 12-én Horthy a felsőház örökös tagjává nevezte ki.[196] 1939 – s a közvélemény ennyiben helyesen érzett rá döntésének jelentőségére – mégis szakaszhatár Bethlen politikai pályáján. A képviselőház, ahol miniszterelnöksége alatt annyi beszédet mondott, s ahol 1931 óta is gyakran szólásra emelkedett, 1939 tavaszától kiesett életéből. A felsőház, amelynek egységesen konzervatív légkörét unalmasnak találta, ezt a funkciót nem tölthette be. A felsőház ülésein ezért csak nagy ritkán jelent meg és egyszer sem szólalt fel. Felhagyott publicisztikai tevékenységével is. Utolsó cikkét – a májusi választásokról – a *Pesti Napló* úrnapi számában jelentette meg.[197] 1939–1940-ben egyszer-egyszer még hallatta hangját a parlament bizottságaiban, s nagy ritkán egy-egy interjút vagy nyilatkozatot is adott. 1941 tavaszától azonban teljesen elnémult; a nyilvánosság előtt többé egyszer sem szólalt meg. Befolyása Horthyra és a fontosabb politikai döntésekre természetesen továbbra is megmaradt. Kapcsolatai és lapjai révén a háborús években is a magyar politika meghatározó és irányt mutató egyéniségének számított. A reflektorfénybe, a politika jupiterlámpái elé azonban soha többé nem került vissza.

A NYUGATBARÁT POLITIKAI ERŐK ÉLÉN

Az 1939-es választások eredményei igazolták Bethlen pesszimista várakozásait. A Kisgazdapárt mandátumainak száma 22-ről 14-re, a Szociáldemokrata Párté 11-ről 5-re, a liberálisoké 7-ről 5-re olvadt. A szélsőjobboldali pártoké viszont 13-ról mintegy 60-ra emelkedett. A 71 százalékos parlamenti többséget szerzett kormánypárt padsoraiban új arcok tucatjai jelentek meg. A kormánypárt régi konzervatív centrumából alig egy-ketten maradtak. Bethlenen kívül hiányzott Károlyi Gyula, Friedrich István, Sigray Antal, Zsitvay Tibor és még igen sokan a régi nagy egyéniségek közül. Csak néhányan kerültek be a disszidensek közül, s megbukott Bethlen legidősebb fia, András is. A Ház 245 régi tagja közül összesen 141 esett ki vagy lépett vissza. A választásokat elemezve utolsó hírlapi cikkében Bethlen párhuzamot vont az 1919-es Kun Béla és a börtönben ülő Szálasi Ferenc között. Megjövendölte, hogy miként 1919-ben a kommunista Kun, úgy rövid időn belül a fasiszta Szálasi is az ország „diktátora" lesz, és ez a magyar nép újabb kori történetében a második mélypontot fogja jelenteni.[198]

Az úrnapi cikket közel féléves hallgatás követte. A nyarat és az őszt részben külföldön, egy autótúrán, részben Inkén és Jávorkúton töltötte. Csak november végén, az eredetileg még Imrédy által előterjesztett, de Teleki által is támogatott újabb földbirtok-politikai törvényjavaslat bizottsági vitájában hallatta ismét hangját. Ez a javaslat lényegesen túlment az 1936-os birtokpolitikai törvény intencióin. Tíz év alatt másfél millió hold tulajdonba vagy kishaszonbérletbe adását tervezte, tehát az 1920-as földreformnál is többet. Jelentősen kiterjesztette a kényszerkisajátítás körét is. A 3000 kat. holdas birtokminimumot 500, illetve bizonyos esetekben 300 kat. holdra

csökkentette. Ugyanazzal az érveléssel, mint 1936-ban, Bethlen ezt a javaslatot is hevesen támadta. Rendületlenül a közép- és nagybirtokos osztályt védte, amely „évszázadokon át Magyarország vezetője volt", amelyet anyagi alapjától megfosztani ma sem lehet, s amelynek a nemzet érdekében továbbra is „fenn kell maradnia". Tekintettel az általános közhangulatra és a képviselőház ezt tükröző véleményére, a teljes oppozíció álláspontjára mégsem helyezkedett. A kényszerkisajátítást elvben ellenezve, gyakorlatilag viszont elfogadva mindössze annyit akart elérni, hogy a 3-500 holdas birtokminimumot emeljék fel 1500 holdra. Módosító javaslatával azonban még a felsőházban is kisebbségben maradt.[199]

A földkérdés mellett a kormány sajtópolitikája is beárnyékolta Bethlen és Teleki kapcsolatát. 1939. szeptember 1-jén újra életbe lépett az 1921-ben megszüntetett előzetes sajtócenzúra, és az addigi lapengedélyek felülvizsgálata során számos liberális szellemű lap megszűnt, illetve a kormány tulajdonába ment át. A nyilvánosság pluralizmusának szűk korlátok közé szorítását, az ellenzéki vélemények elnémítását, illetve gúzsba kötését Bethlen ekkor és később is éles kritikával illette. „A sajtóban a kormányt bírálni egyáltalában nem lehetett; fokozatosan oda jutottunk, hogy sajtója úgyszólván csak a radikális jobboldalnak volt, az összes többi más irányú lap a jogrend és a sajtószabadság gúnyára be lett szüntetve" – írta 1944-es emlékiratában némileg túlozva, és megfeledkezve arról, hogy a *Népszava*, a liberális-demokrata *Újság* és *Esti Kurír*, valamint a németellenes *Magyar Nemzet* és saját szócsöve, a *8 Órai Újság* egészen a német megszállásig megjelenhettek.[200] Egyoldalúságát személyes sérelmével magyarázhatjuk. A lapengedélyek revíziója ürügyén ugyanis a kormány Az Est-lapokat, köztük az írásait rendszeresen közlő legjobb és legrégibb magyar napilapot, a *Pesti Naplót* is megszüntette.

Az Est-lapok kisajátításával Bethlent anyagi károsodás nem érte. A konszernt finanszírozó liberális nagytőkés csoport (Chorin, Kornfeld, Weiss) még 1938-ban megindította a *Magyar Nemzet*et, amely a *Pesti Napló* Bethlennel szembeni kötelezettségeit is átvállalta. Bár az új lapba egyetlen cikket sem írt, hanem csak a lap irányító bizottságának munkájában vett részt, a miniszterelnöki nyugdíjat megközelítő havi kétezer pengőt Bethlen továbbra is kapta.[201] Különböző jövedelmi forrásaiból így az 1930-as évek végére nemcsak adósságait fizette ki, hanem saját házat is tudott vásárolni. Kétszintes pasaréti villájukba 1937 karácsonyán költöztek be.[202]

Sajtópolitikája mellett ellenezte Bethlen Teleki 1940-es alkotmányreform-tervét is. Ennek lényege a pártpluralizmuson alapuló népképviseleti elv kombinálása lett volna a hivatásrendi, korporációs eszmével.[203] Teleki és környezete azzal indokolta ezt a javaslatot, hogy „bele kell illeszkednünk az új Európába". Bethlen viszont arra figyelmeztetett, hogy az „új Európa" még kialakulatlan; s mielőtt egy kis állam elhatározó lépést tenne, szükséges megvárni, hogy a nagyok között hogyan dől el az eszmék harca.[204]

Belpolitikai ellentéteik ellenére együttműködésük a külpolitika terén 1940 végéig zavartalan maradt. Alapvető közös törekvésük a nagyhatalmak várhatóan fegyveres küzdelmébe való belesodródás elkerülése, s ennek érdekében a német–magyar kapcsolatok szorosabbá válásának megakadályozása, valamint az olasz és a nyugati kapcsolatok erősítése volt. 1939 húsvétján, tehát már Kárpátalja visszaszerzése után, Bethlen ismét nagyszabású, noha illuzórikus javaslattal állt elő. Az 1933-as Mussolini–MacDonald-terv mintájára nagyhatalmi konferencia összehívását indítványozta azzal a céllal, hogy a vitás kérdésekben Európa vezető hatalmai tárgyalóasztal mellett, békésen egyezzenek meg. A háború és a Duna-térség új hatalmi szférákra osz-

tása erőszakos módon katasztrofális következményekkel járna; „a két tábornak le kell ülnie a tárgyalóasztalhoz" – írta.[205]

Bethlen cikkét a német sajtó újfent nagy felháborodással fogadta. A *Völkischer Beobachter* „ízig-vérig liberális-demokrata javaslatnak" nevezte indítványát, és nem hagyott kétséget afelől, hogy a „genfi konferenciák" ideje lejárt, és Németországnak hatékonyabb eszközök állnak rendelkezésére a tárgyalásnál. A lap figyelmeztetett, hogy a „szlovákkérdés megoldása" nem tartozik Budapestre; a magyar vezetőknek ideje lenne leszámolni nagyhatalmi ábrándjaikkal.[206]

A Bethlen és Teleki közötti külpolitikai összhang megmaradt 1939 második felében, a háború előkészítésének és kitörésének hónapjaiban is, amikor a kormány meghirdette a „fegyveres semlegesség" elvét, a német nyomás ellenére megtagadta a Lengyelország elleni támadás támogatását, és végül befogadta a lengyel menekülteket. Magyarországnak – nyilatkozta 1939 karácsonyán Bethlen – „eltökélt szándéka távol maradni az európai háborútól". Feladatunk ma az – tette hozzá –, hogy „lábhoz tett fegyverrel figyeljük az eseményeket"; „szárazon tartsuk a puskaporunkat", és „őrt álljunk érdekeink mellett, készen a beavatkozásra is, ha ez érdekeink szempontjából elkerülhetetlenné válik". A fogalmazás nem hagyott kétséget afelől, hogy az „érdekeink" szó a további határrevízióra, elsősorban az erdélyi kérdés megoldására vonatkozott.[207]

Első háborús győzelmeit Németország a Szovjetunióval szövetségben, vele együttműködve aratta. A náci birodalom katonai vereségét Bethlen ennek ellenére már ekkor valószínűnek tartotta, és a „demokratikus hatalmak" győzelmével számolt. Ezért sürgető feladatnak érezte, hogy Magyarország pontosan körvonalazza revíziós igényeit, ismertesse újrarendezési elképzeléseit, és fokozza propagandáját a várhatóan győztes nyugati államokban. Gondolatait 1940 elején nagy memorandumban foglalta össze, amit a kormány befolyásolásának szándékával márciusban a Külügyminisztérium rendelkezésére bocsátott.

Korábbi tervezeteitől eltérően, amelyek többnyire egy-, maximum kétvariációs javaslatokat tartalmaztak, ebben a munkájában Bethlen több lehetőséggel számolt és több variációt gondolt végig. Ezek kiindulópontja általában egy-egy Nyugaton, többnyire Londonban vagy Párizsban felröppentett föderációs terv volt. A lehetőségeken gondolkodva Bethlen voltaképpen nem tett mást, mint a magyar szempontokat ezekkel a nyugati tervekkel igyekezett egyeztetni. A német egység megbontásával létrehozandó rendezést és egy délnémet–osztrák–cseh–magyar vagy más ehhez hasonló kombinációt – fejtette ki – magyar szempontból minden erővel opponálni kell, mert egy ilyen államszövetségben Magyarország és a magyarság csak alárendelt szerepet játszhatna, és ezen túlmenően Németország megosztásába a németség sohasem nyugodna bele. Így tehát egy ilyen államalakulat előbb vagy utóbb úgyis felrobbanna. Amennyiben a demokratikus hatalmak mégis „ezen konstrukció" mellett döntenének, és „erről őket lebeszélni nem lehetne", „mindent vissza kell követelnünk" – írta. A „mindent vissza" ebben az esetben sem vonatkozott Horvátországra. Magában foglalta viszont az autonómiával felruházandó szlovák területeket és Erdélyt is „a három nemzet egyenjogúsításával". Rögtön hozzátette azonban ehhez, hogy egy ilyen kombinációba, többek között éppen Erdély miatt sem szabadna belemenni, hiszen Erdély visszacsatolása nem jelentené az erdélyi kérdés végleges megoldását és a megegyezést Romániával, hanem csak „...fegyverszünetet addig, amíg egy új európai konstelláció Románia újabb betörését Erdélybe lehetővé nem teszi".

Mindeme okok miatt Bethlen azt javasolta, hogy a magyar kormány azokat a

rendezési elképzeléseket támogassa, amelyek a német egység megbontása nélkül és a térségben élő népek „méltányos kiegyezést" követő összefogásával keresik a tartós megoldást. Ezen belül ismét több lehetőséget mérlegelt, amelyek közül részletesebben a szerinte legmegfelelőbbel, a román–magyar–lengyel kombinációval foglalkozott. „...a közép-európai védelem fő pilléreit – hangsúlyozta 1936-os milánói előadásához hasonlóan – a magyarok, lengyelek és románok kell, hogy majd alkossák... Ezen az úton egy körülbelül 60 millió lakossal bíró blokk alakulna Németország és Oroszország közt, amely, ha elsősorban Olaszországra támaszkodna, és ha fokozatosan megszilárdítaná a maga egységét pénzügyi és gazdasági téren is, komoly és hatékony szerepet tölthetne be az európai egyensúly helyreállítása és fenntartása érdekében... Ez a konstrukció biztosítaná egyúttal a kisebb nemzetek függetlenségét a jövőben, amely ma a legnagyobb mértékben forog Európa ezen pontjain veszélyben."

A lengyel–magyar–román szövetséget Bethlen lényegében ugyanúgy képzelte el, mint 1919–20-ban. A blokk Lengyelországból és egy trialista román–magyar konföderációból állt volna. A román–magyar államszövetség három tagállama az 1918 előtti régi Románia, a történeti Erdély és Bánság, valamint a Királyhágóig terjeszkedő Magyarország lett volna.

Bethlen rendezési koncepciójának leggyengébb pontja az volt, hogy Romániáról tudni lehetett, hogy önként nem fog lemondani Erdélyről, és nem fog belemenni egy ilyen kombinációba. Bethlen ezért nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a román–magyar viszály, illetve Erdély leválasztása Romániáról „csak karddal oldható meg", hogy „A végleges kiegyezés Romániával csak egy győztes háború esetén lehetséges."[208]

Bethlen felfogását Erdély fegyveres visszaszerzéséről a kormány és a vezérkar is osztotta. 1940 tavaszán és nyarán erről konkrét tervek is születtek. A budapesti politikai szalonokban terjedő pletyka szerint, amit a német hírszerzés rögzített, a sikeres katonai akciót követően az autonóm Erdély politikai vezetője Bethlen lett volna.[209]

Önálló vagy a Szovjetunióval összehangolt Románia-ellenes támadásra a német és az olasz ellenzés miatt Teleki végül nem vállalkozott. Ehelyett német tanácsra kétoldalú tárgyalásokba bocsátkozott a román kormánnyal, majd amikor ezek megfeneklettek, a román féllel együtt előzetes feltételek nélkül elfogadta a német–olasz döntőbíráskodást. Mivel a német győzelemben Bethlen nem hitt, s ennek alapján valószínűsíteni lehetett, hogy a háború után az erdélyi kérdés is új elbírálás alá fog esni, Bethlen nagy-nagy balsejtelemmel követte az események ilyen alakulását. Mint Szekfű feljegyezte: „nem helyeselte, hogy Erdélyt ajándékba vegyük Hitlertől".[210] Rónai András szerint Telekinek még azt is felvetette, hogy ne utazzon Bécsbe.[211] Minden balsejtelme ellenére ugyanakkor tudta azt is, hogy egy ilyen elutasító lépésre a kormány nem vállalkozhat. A második bécsi döntést sem a magyarországi magyar, sem az erdélyi magyar közvélemény miatt nem lehetett nem elfogadni.

1940 őszén több mint 20 év után először látta viszont szűkebb pátriáját, gyermek- és ifjúkorának ezernyi regényes színhelyét. Részt vett a magyar csapatok szeptember 15-i ünnepélyes kolozsvári bevonulásán, majd néhány napot Bethlenben, Gernyeszegen és Sámsondon töltött. Régi cselédei közül időközben sokan meghaltak, mások az uradalmi földekből kihasított parcellákon önállóan gazdálkodtak. A meghagyott 40 hold mellé, amit az elmúlt 20 évben volt intézőjének fia, Pánczél János művelt, 1941-ben Bethlen további 310 holdat vett bérbe az egykori birtokaiból még annak

idején képzett ún. tartalék földekből. Intézkedett a kastély renoválásáról is, amely a 20 év alatt csaknem lakhatatlanná vált. A munkálatokat, melyek 1941-ben kezdődtek, tavasztól őszig Bethlen személyesen ellenőrizte. Budapest, Inke és Jávorkút mellett 1940-től életének egyik színtere tehát ismét Erdély, a Mezőség lett, ahol született, gazdálkodni tanult és ahol politizálni kezdett.[212]

A visszailleszkedés szándéka, a gyermek- és ifjúkori „tündérvilág" újrateremtésére való törekvés ellenére balsejtelmei Erdély jövőjéről korántsem múltak el. 1940 őszén híveinek kijelentette: az első és a második bécsi döntést, amely Felvidék és Erdély egy részét „hozta", nem lehetett elutasítani, „de sötét érzéseim vannak, drága árat kell majd fizetnünk ezért".[213] Aggodalmát és rossz érzéseit fokozta, hogy Anglia, amelynek „igazságérzetében" az olasz támogatás mellett leginkább bízott, szeptember 5-én különnyilatkozatban ítélte el a bécsi „diktátumot".[214]

A második bécsi döntés „áraként" 1940. november 20-án Magyarország elsőként csatlakozott a Japán, Németország és Olaszország között két hónappal korábban létrejött Háromhatalmi Egyezményhez. Ez a Teleki-kormány első olyan külpolitikai lépése volt, amellyel Bethlen nem értett egyet, és amelyet súlyos hibának tartott. Feltételezte, hogy a hármas paktum létrejötte az Egyesült Államok hadba lépését fogja előidézni, miután Anglia legyőzése esetén Amerikának egyedül kellett volna a német és japán flotta együttes erejével szembeszállni. Az USA hadba lépése pedig – ismerve a földrajzi távolságokat, továbbá a demográfiai és gazdasági mutatókat – Németország végső vereségét még valószínűbbé tette szemében. A magyar külpolitika – írta erről 1944-es emlékiratában – 1940 őszéig „helyes és a nemzet érdekei szempontjából nem kifogásolható utakon járt. Végzetes ballépéseinek sorozata azonban a hármas paktumhoz való csatlakozással vette kezdetét, amikor minden komoly szükség és ellenszolgáltatás nélkül a nagyhatalmak olyan koalíciójához csatlakoztunk, amely a világhatalmi kérdések eldöntésére alakult meg, amely szövetségből abban a percben, amelyben szomszédai is hozzá csatlakoztak, Magyarországnak haszna semmi sem lehetett, amelyből reá nézve viszont előre meg sem mérhető kötelezettségek, obligók és veszélyek kellett hogy származzanak. Előre volt látható, hogy Magyarország ezen csatlakozása folytán előbb-utóbb belekeveredik a nagyhatalmaknak egy olyan mérkőzésébe, amelyből a maga érdekeit tekintve semmi hasznot sem húzhat, amelyben részt venni semmi érdeke nincs, sőt attól magát lehetőleg távol tartani a legfőbb törekvése kell, hogy legyen. Olyan kis állam, mint Magyarország, lehetőleg soha ne kössön nagyhatalmakkal olyan szövetséget, amelyből ismeretlen terjedelmű konfliktusok, előre nem látható és illimitált obligók származhatnak reá nézve, amelyekbe a legmesszebbmenő kötelezettségek magyarázhatók belé a terhére, és amely szembeállítja teljesen felesleges en más nagyhatalmakkal, amelyekkel a jó viszonyt fenntartania a legnagyobb érdeke. Magyarország a hármas paktumhoz való csatlakozással olyan szerződést írt alá, amely ellen a fenti összes szempontokból kifogás volt magyar szemszögből emelhető. És evvel megtette a vesztébe rohanás irányában az első végzetes lépést. Ez a paktum ugyanis a világháború véres árnyékait első naptól kezdve maga elé vetítette; annak a világháborúnak, amelyben Németország kiéhezett arcán a facies hyppocratica vonásai, dacára a kezdeti ragyogó győzelmeinek a harctereken, első naptól kezdve élesen rajzolódtak ki."[215]

Az eseményekkel egyidejűleg ugyanígy vélekedett. Kortársai közül többen feljegyezték, hogy miközben a demokratikus ellenzék és Eckhardt a parlamentben bírálták a csatlakozást, addig Bethlen a felsőház külügyi bizottságának zárt ülésein.[216]

Bethlen értékelése egyetlen lényeges ponton vitatható. Ott, amikor arról ír, hogy a kormány „minden komoly szükség és ellenszolgáltatás nélkül" csatlakozott szerződésszerűen is a Háromhatalmi Egyezményhez. Ezzel szemben ismert, hogy Hitler már szeptember 10-én követelte Magyarország egyértelműbb kül- és belpolitikai felzárkózását a tengelyhatalmakhoz.[217] Valószínűtlen, hogy Bethlen erről ne tudott volna, s kétséges, hogy ha ő a miniszterelnök, merészelte-e volna Hitler dühét kihívni, és ezáltal nemcsak a további revíziót, hanem az addigi visszacsatolásokat is kockára tenni? Valószínűleg nem, vagy ha igen, akkor a külső (német) és belső (szélsőjobboldal) nyomás nagyon gyorsan megbuktatásához és a német igényeket még inkább kiszolgáló kormányfő kinevezéséhez vezethetett volna. Hatékony külső ellensúlyokat találni ennek elhárítására ekkor már sem Rómában, sem Londonban nem lehetett. A kérdés tehát – mint emlékiratában a kor magyar külügyi sajtófőnöke is megjegyzi – nem az volt, hogy Magyarország csatlakozzék-e, hanem az, hogy mikor: elsőnek vagy utolsónak?[218]

A csatlakozásból származható veszélyeket egyébként Teleki is pontosan látta. Ezek ellensúlyozása céljából 1940 őszén ezért kezdeményező lépéseket tett arra, hogy a nyugati hatalmakkal még mindig szövetségesi viszonyban álló Jugoszláviával baráti kapcsolatokat építsen ki. Az 1940. december 12-én aláírt jugoszláv–magyar örök barátsági szerződést Bethlen melegen üdvözölte. „...csak helyeselni tudom, hogy a magyar kormány a kedvező alkalmat felhasználta arra, hogy Jugoszlávia és Magyarország között olyan közeledést hozzon létre, amely a két nép hajlamainak, egymásról vallott nézeteinek, egymás iránt táplált érzelmeinek is most már megfelel" – nyilatkozta élete utolsó interjújában. Magyar területi igényekről Jugoszláviával szemben nem beszélt. Ehelyett a kisebbségek hídszerepét és azt hangsúlyozta, hogy a Magyarországon élő délszláv etnikumot ugyanolyan jogok illetik meg, mint a jugoszláviai magyar nemzetiséget.[219]

A sikeres nyugati hadjárat után 1940 őszén az olasz–német tengely megkezdte a Balkán-félsziget meghódítását, amely stratégiailag egész Kelet-Európa leigázását és a Szovjetunió elleni támadást készítette elő. Ennek alapján számítani lehetett rá, hogy kiélezett helyzetben esetleg Magyarország megszállására, illetve a nyilasok hatalomátvételére is sor kerülhet. Korábbi tervek és előkészületek után ezért 1941 januárjában konkrét formában is felmerült egy emigráns magyar kormány létrehozásának a szükségessége. A kormányzói palotában elfogadott titkos terv lényege abban állt, hogy ha a németek olyan követelésekkel lépnének fel, amely az ország szuverenitásával összeegyeztethetetlen, akkor Horthy új kormányt nevez ki külföldön tartózkodó magyar politikusokból. Ő maga itthon marad, de visszavonul, és megtagad minden együttműködést a németek által hatalomra segített bábkormánnyal. Az emigráns kormány feje a terv szerint Bethlen lett volna Londonban, míg Eckhardt Tibornak Amerikába kellett utazni. A döntésről Horthy január végén tájékoztatta O'Malley angol követet, aki ezt azonnal jelentette Londonba. Táviratában megjegyezte: ha Bethlen valóban Londonba utazna, ő vele menne mint követ.[220]

Az emigráns magyar kormány terve Londonban csak igen mérsékelt lelkesedést váltott ki. A Foreign Office szakértői és irányítói nem utasították el eleve, sőt egyetértettek abban, hogy az ilyen törekvéseket bátorítani kell. A londoni magyar követ útján február elején jelezték: adott esetben elismerik az emigráns kormányt.[221] A Németországgal szemben kifejthető magyar ellenállás lehetőségében azonban nemigen bíztak, és a jövőre nézve semmiféle kötelezettséget nem vállaltak. Bár elismerték, hogy „a magyarok jelentékenyen jobban viselkednek, mint a románok", a má-

sodik bécsi döntést elítélő 1940. szeptember 5-i külügyminiszteri nyilatkozatot nem akarták megváltoztatni, és – O'Malley javaslatát elvetve – általában sem tartották helyesnek a vitás területi kérdésekben állást foglalni, vagy akár csak valami „biztatót" mondani. „Minden olyasmit el kell kerülni, ami a magyar területi igényekkel kapcsolatos jövőbeli magatartásunkra vonatkozó ígéretet tartalmazna" – tájékoztatták január 22-én O'Malleyt. Egyelőre nem érkezett meg az a magyar vezetők által ugyancsak nagyon várt nyilatkozat sem, amely az emigráns kormányt ismerte volna el legális magyar kormánynak a háború utáni időszakra is.[222] Bethlen utazása ezért egyre halasztódott.

Az emigráns kormány felállításával kapcsolatos előkészületek napjaira esett Kisfaludy Károly születésének 153. évfordulója és a Kisfaludy Társaság 94. (ünnepi) közgyűlése, amely Bethlent még az előző évben tagjai közé választotta. 1941. február 10-én elmondott székfoglaló előadása *(Korunk uralkodó eszméi és báró Eötvös József)* utolsó nyilvános szereplése volt.

Korábbi írásaihoz és beszédeihez hasonlóan Bethlen 1941-es előadása sem filozofikus tartalma, mély és eredeti gondolatisága, hanem aktuális politikai üzenete miatt érdemel figyelmet. A XIX–XX. századi gazdasági-társadalmi és állami fejlődés ellentmondásai máig legmélyebb magyar elemzőjének, Eötvös Józsefnek az állambölcseletét aktualizálva arra kereste a választ, hogy milyen kor köszönt, milyennek kell köszöntenie a történelem logikája szerint a háború utáni Európára? Válasza megfelelt több évtizedes liberális-konzervatív politikai krédójának. Attól egyetlen lényeges ponton sem tért el. Nem igaz, hogy a felvilágosodás és a francia forradalom vezéreszméi, illetve ezek átültetése a gyakorlatba, a XIX. századi liberális örökség örökre eltűntek a történelem süllyesztőjében; és nem igaz, hogy a XX. századi diktatúrák két válfaja, a fasiszta-nemzetiszocialista és a kommunista végérvényesen legyőzték ezeket – hangsúlyozta. Az európai diktatúrák átmeneti államformák, amelyek nem utolsósorban azért alakultak ki, mert az első világháború utáni demokráciák nem vették figyelembe Eötvös és mások figyelmeztetését: bevezették az általános és titkos választójogot, piedesztálra emelték a „korlátlan népfelség" elvét, és ezáltal a „vagyontalan proletár tömegeket" tették úrrá a társadalom fölött, miért is a „megrettent polgári társadalom boldogan veti magát az olyan diktatúrának a karjaiba, amely alkalmasnak látszik arra, hogy őt a diktatúra rosszabbik fajtájától, a proletárdiktatúrától mentse meg". A teendő ennél fogva a liberális-demokratikus hagyomány megtisztítása saját túlzásaitól: a népfelség elvének korlátozása, a mindenkori elit szerepének elismerése; a gazdasági szabadverseny és a társadalmi individualizmus ötvözése az állami beavatkozással és a szociális törvényhozással, ahogy ezt például a New Deallel Roosevelt tette. A jövő ebben az értelemben a demokráciáé; a háború után ez fog diadalmaskodni – hangoztatta.

Figyelemre méltó, hogy az „irányított piacgazdaság" és a „korlátozott demokrácia" koncepciójához Bethlen az állami szociálpolitika olyan feladatköreit társította, amelyeknek a maguk teljességében valójában csak a háború utáni „jóléti államok" tudtak megfelelni. „...a nemzet minden munkás, szorgalmas és törvénytisztelő fiának nemcsak arra van igénye, hogy önmagát és családját tisztességesen eltarthassa, hogy emberhez méltó életmódot folytathasson és munkája olyan bérben részesüljön, amelyből takarékos életmód mellett még szerény vagyont is gyűjthet, hanem arra is, hogy az állam és a gazdasági élet úgy rendeztessék be, hogy baleset, betegség, rokkantság és öregségből származó munkaképtelenség, valamint vétlen munkanélküliség ellen kellő védelemben legyen a vagyontalanoknak részük, hogy szellemi és

egyéb tehetségüknek megfelelően semmiféle művelődési lehetőségtől vagy felemelkedéstől a társadalmi ranglétrán elzárva ne legyenek" – mondta. Annak megsejtése, hogy egy ilyen szociálpolitika és egy ilyen szociálpolitikára képes gazdaság mellett a gazdasági-társadalmi elit az általános és titkos választójog körülményei közepette is képes érdekei hatékony védelmére és érvényesítésére, hiányzott fejtegetései közül.[223]

Tekintettel a nemzetközi és hazai politikai helyzetre, Bethlen székfoglalójának nem egyszerűen diktatúraellenes és sajátosan felfogott, de mégis demokráciapárti, hanem emellett németellenes és nyugatbarát éle, illetve kicsengése is volt. Felolvasása az antifasiszta és nyugatbarát, konzervatív és liberális körök nagy politikai demonstrációjává vált, amelyről a beavatottak már az esemény előtt napokkal beszéltek, és amelyen az irányzat legtöbb vezető személyisége megjelent. A nagypolgárságot Chorin Ferenc és Hegedűs Lóránt, a bankvilágot Baranyai Lipót, a liberálisdemokratákat Rassay Károly és Ugron Gábor, a Habsburg-családot József főherceg, a református egyházat Ravasz László, egykori minisztereit és munkatársait Bud János és Berky Gyula, a szellemi elitet pedig többek között Balogh Jenő, az MTA másodelnöke, Herczeg Ferenc, Korniss Gyula és Wlassics Gyula képviselték.[224]

Nagy visszhangot váltott ki Bethlen előadása külföldön, elsősorban Berlinben és Londonban is. Az Auswärtiges Amt formálisan tiltakozott a magyar követnél, és magyarázatot kért. A tiltakozásra Sztójay csak azt tudta válaszolni, hogy Bethlen már nem rendelkezik azzal a politikai súllyal, mint korábban, s szavainak ezért nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani.[225] Az angol lapok viszont a legnagyobb élő politikusként, Magyarország „great old man"-jeként ünnepelték, aki „nagy személyes bátorsággal" szállt síkra a Svájc mellett Európában hovatovább már csak Angliában létező demokratikus államforma mellett.[226]

Azért, hogy a londoni magyar emigrációs kormány megfeneklett ügyét kimozdítsa a holtpontról, O'Malley Bethlen előadását sietve lefordíttatta angolra, és azonnal megküldte Londonnak. A Foreign Office ezt kedvezően fogadta. A Külügyminisztérium két történész szakértője, Toynbee és Macartney „lektorálták", s azt a közép-európai osztály munkatársaival együtt „bátor és jelentékeny" lépésként értékelték.[227] Ahhoz azonban, hogy az emigráns kormánnyal, illetve a magyar területi igényekkel kapcsolatos óvatos angol álláspont megváltozzék, természetesen kevésnek bizonyult. 1941 tavaszára Bethlen londoni utazása így végleg lekerült a napirendről.

1941. március–áprilisában Magyarország a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozás vagy nem csatlakozás dilemmájánál is sokkal súlyosabb döntéshelyzetbe került. A németbarát jugoszláv kormány március 27-i megdöntése után Hitler elhatározta Jugoszlávia katonai megszállását. A kért magyar részvétel fejében elismerte Magyarország területi igényeit, beleértve az erősen kevert etnikumú Bánátot is. London ugyanakkor közölte: a német csapatok átvonulásának engedélyezése esetén megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Budapesttel, magyar részvétel esetén pedig hadat üzen. A dilemma lényege ezek után a következő volt: ha a kormány Hitlernek enged, akkor újabb volt magyar területek megszerzésével kiteljesíti revíziós sikereit, ám ugyanakkor szószegővé válik, és Anglia jóindulatának maradékát is elveszíti. Ha ellenáll, akkor lemond a további revízióról, az addigi eredményeket is kockára teszi, s egyben felidézi a közvetlen német beavatkozás veszélyét. Ismeretes, hogy Teleki lelkileg összeroppant a döntéssel járó felelősség súlya alatt, és április 3-ra virradó éjjel főbe lőtte magát. Halálát megelőzően, április 1-jén – javaslatára – a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács olyan „áthidaló" álláspontot foglalt el, hogy a német csapatok

átvonulását engedélyezi, de a magyar csapatok csak néhány nappal a német támadás után, az önálló jugoszláv állam de facto szétesését követően avatkozhatnak be.[228]

Az értekezleten, miután nem tartozott a testület tagjai közé, Bethlen nem vett részt. Tudni lehet azonban, hogy Teleki felfogását maga is osztotta, s a testület döntésével teljes mértékben egyetértett. A felsőház külügyi bizottságának április 11-i ülésén, tehát közvetlenül a magyar csapatok megindulása után, kijelentette: „minden tekintetben helyesli a kormány elhatározását, mert az adott helyzetben nem is lehetett volna másként cselekedni. Nemzeti becsületünk és ezeréves történelmi hivatásunk megtagadása lett volna, ha a jugoszláv államalakulat széthullása után nem teszünk eleget a volt ősi magyar területekkel és magyar véreinkkel szemben fennálló kötelességünknek." Ehhez annyit fűzött hozzá, hogy a magyar csapatok akciója kizárólag a „történelmi magyar föld visszaszerzésére korlátozódjék", és „Szent István ősi birodalmának" határain semmiképpen sem terjedjen túl.[229]

A Jugoszlávia elleni agresszióban való részvételt Bethlen utólag, 1944-es emlékiratában is jogszerűnek és teljes mértékben indokoltnak mutatta be.[230] Arra azonban, hogy érvelését akár Londonban, akár Washingtonban elfogadják, maga sem számított.

A bácskai bevonulást követő hetekben Bethlen ismét hallgatásba burkolódzott. Június 26-án, a magyar külpolitika következő nagy horderejű lépésének, a Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozásnak a napján Inkén tartózkodott. A német támadást követően Bethlen Horthynak és másoknak is kifejtette, hogy a Szovjetunió elleni német háborúhoz való csatlakozás több szempontból is hiba lenne. Először azért, mert a német győzelem korántsem biztos, s így Magyarország a háború végén ismét a vesztesek padjára kerülhet. Másodszor azért, mert a magyar hadsereg felkészületlen a komoly hadviselésre, s még a jobban felszerelt egységek fegyverzete is csődöt fog mondani az orosz télben. S végül azért, mert a Szovjetunióval szemben Magyarországnak semmiféle területi követelése nincs. Érzékelnie kellett azonban, hogy érvelését mértékadó körök nem fogadják el. A katonai vezetés kifejezetten a belépést sürgette, Horthy és az új miniszterelnök, Bárdossy László pedig ingadozott és bizonytalan volt. Ezért amikor értesült a kassai bombázásról, azonnal tudta, hogy mi fog következni. Felindultságában intézőjével, Szondi Pállal osztotta meg aggodalmait. Szondi szerint Bethlen minden pontosabb információ nélkül azonnal kijelentette, hogy ez csak „ürügy", „csalétek".[231]

1944-es emlékiratában „végzetes és jóváthetetlen" döntésként értékelte ezt a lépést, amelyet egyetlen komoly ok (német kényszer vagy magyar revíziós cél) sem indokolt, s amellyel „kockára tettük mindazt, amit addig a nemzetközi jog szerint is kifogástalan módon szereztünk volt vissza, mert hadviselő féllé váltunk, aki felett a győzők mondják majd ki a végső ítéletet".[232] Legfontosabb feladatának ettől kezdve e hibás lépés korrigálását, az ország háború utáni esélyeinek visszaszerzését tartotta.

Röviddel e katasztrofális lépés után került sor a 3. zsidótörvény-javaslat beterjesztésére. A tervezetet, amelynek lényege a zsidók és keresztények házasságkötésének megakadályozása volt, Bethlen eddigi felfogásához híven felháborodottan bírálta és elvileg elutasította. Miután azonban álláspontját csak a felsőházi tagok törpe kisebbsége támogatta, gyakorlatilag különböző módosításokat kért a kormánytól. Javasolta többek között, hogy a vegyes házasságokból és a kikeresztelkedett nagyszülőktől származó utódokat ne tekintsék zsidónak. Indítványainak egy részét a felsőház és a kormány elfogadta. Az 1941. augusztus 8-án kihirdetett XV. tc. így egy-két részletében enyhébb megfogalmazásokat tartalmazott az eredeti javaslatnál.[233]

Bárdossyt Bethlen „éles eszű, sok szép tehetséggel megáldott hazafias magyar

embernek" tartotta, és ezért miniszterelnöki kinevezését támogatta.[234] A háborúba való belépés, a 3. zsidótörvény, majd az év végén a hadiállapotba kerülés Angliával és az Egyesült Államokkal, továbbá a magyar gazdaság egyre nyilvánvalóbb alárendelése a német hadigépezetnek azonban meggyőzték arról, hogy Darányihoz és Imrédyhez hasonlóan ő sem tudja, illetve akarja megállítani az országot a lejtőn. Erélytelennek, gyengének bizonyult Bárdossy 1942 elején, az újvidéki és zsablyai vérengzésekért felelős katonatisztek elleni vizsgálat ügyében is. Amikor az atrocitások híre elterjedt, Bethlen, Rassay és a Kisgazdapárt vezetői felszólították a miniszterelnököt, hogy azonnal indítson szigorú vizsgálatot. Bárdossy először megígérte ezt, ám két nap múlva tudatta, hogy a katonai parancsnokok helyesen jártak el, a részletek feltárása indokolatlan. A miniszterelnök erélytelensége miatt elkeseredve és a szomorú jövőt egyre inkább elkerülhetetlennek érezve Bethlen keserűen ekkor jegyezte meg barátainak: „semmit sem fogunk visszakapni, de Újvidéket visszakapjuk majd."[235] Bajcsy-Zsilinszkyvel és a baloldali ellenzék más vezetőivel együttműködve azon munkálkodott, hogy a bűnösök szigorúan bűnhődjenek, s hogy a rosszindulatú általánosítások és az ártatlanok ellen várható megtorlások a háború után igazolhatatlanok és elkerülhetők legyenek. Akaratát rákényszeríteni a német támogatást élvező magyar vezérkarra s az ezzel szemben erélytelen politikai vezetésre azonban ebben az ügyben sem sikerült.[236] 1942 elejétől Bethlen ezért ismételten Bárdossy felmentését javasolta Horthynak.

Bárdossy menesztését siettette, hogy 1942 elején a kormányzó is megneheztelt rá. 1941 őszén Horthy hosszabb ideig betegeskedett, s ez felvetette utódlásának kérdését. Az 1937-es törvény ezt úgy rendezte, hogy az új kormányzót az országgyűlésnek kellett megválasztani Horthy három jelöltje közül. Halála vagy akadályoztatása esetére Horthy 1937-ben három nevet tett egy lezárt borítékba: Darányiét, Károlyi Gyuláét és Bethlenét, a három utolsó miniszterelnökét. 1941-re azonban Darányi meghalt, Károlyi elmúlt 70 éves, s Bethlen is a 70-hez közeledett. Bethlenre emellett a németek miatt sem lehetett reálisan gondolni. Szóba jöhetett volna még Imrédy, ám őt sem Horthy, sem a konzervatív vezető körök nem tartották megfelelő jelöltnek. Horthy családjának egy-két tagja és a kormányzóság néhány munkatársa úgy gondolta, hogy ezt a helyzetet a Horthy család dinasztiaalapítására lehet és kell felhasználni abban a formában, hogy Horthy idősebb fiát, Istvánt még apja életében kormányzóvá, esetleg királlyá választják. A terv általános visszatetszést szült, különösen a legitimisták körében. Ellenezte Bethlen is, mégpedig azzal az érveléssel, hogy a háború végéig helyesebb lenne a kérdést nyitva hagyni, a végleges döntést csak a háború után, az ország akkori érdekeinek megfelelően meghozni. Mint áthidaló megoldás ezután vetődött fel Horthy István kormányzóhelyettessége. Ezt Bethlen és más befolyásos konzervatív politikusok is támogatták. Álláspontjukat kénytelen-kelletlen Horthy is elfogadta. Bárdossy azonban, aki az előkészítő tárgyalások során komolyan vette a szélsőjobb németbarát ellenjelöltjét, Albrecht főherceget, és a parlamenti szavazáskor, 1942 februárjában a fia melletti egyhangúságot sem tudta biztosítani, örökre kiesett kegyeiből.[237]

Horthy István 1942. augusztus 20-i halála miatt az utódlás körüli viták 1942 őszén kiújultak. Horthy és környezete ezúttal az elhunyt kormányzóhelyettes kétéves fiát szerette volna királyi, fejedelmi vagy kormányzóhelyettesi méltóságra emelni s a család hatalmát ezen a réven biztosítani. Mérvadó körök azonban ezt a megoldást sem támogatták. Horthynak konstatálnia kellett, hogy még legbizalmasabb politikai tanácsadóira, Bethlenre, Károlyira, Esterházyra sem számíthat. Ellenkezőleg: a kon-

zervatívok a fél évvel korábbinál is határozottabban szálltak síkra a végleges rendezés elhalasztásáért. Az egyik ezzel kapcsolatos memorandumban, amely Bethlen nézeteit is tükrözte, a lehetséges megoldások közül első helyen egy dunai restauráció szerepelt Habsburg Ottó királysága alatt; a második helyen egy olasz–horvát–magyar perszonálunió feltehetően az olasz királyi család egyik tagjának vezetésével; s a régi formula, a „nemzeti királyság", amelynek élére esetleg a Horthy család kerülhetett volna, csak a harmadik helyre szorult.[238]

Bár Bethlen királykérdéssel kapcsolatos korábbi nyilatkozatainak ez az állásfoglalás nem mondott ellent, azoknál mégis sokkal egyértelműbb volt. Tartalmazta, hogy első helyen maga is Ottó királyságával számol, amelyre eddig csak a legnagyobb titokban és utoljára az 1920-as évek közepén utalt. Ez valószínűleg Roosevelt amerikai elnök és Ottó közismerten jó kapcsolatával magyarázható, amelyben Bethlen esélyt látott arra, hogy a háború után Ottó vezetésével Magyarország előnyösebb helyzetbe kerülhet, mint nélküle. Ezért egyértelműsítette korábban oly sok találgatásra alkalmat adó álláspontját. 1942–43-ban felső politikai körökben ez annyire köztudott volt, hogy a német hírszerzés ismételten a legitimista ellenzéki csoport vezetőjeként aposztrofálta Bethlent.[239] Bár ebben a formában ez nem volt igaz, kétségtelen, hogy a legitimista csoport Bethlen iránti ellenszenve az 1940-es évek elejére teljesen megszűnt, s a háborús években a lehető legszorosabban együttműködött vele.

A Bárdossyt 1942. március 9-én felváltó új miniszterelnök, Kállay Miklós Bethlen régi meggyőződéses hívei közé tartozott, s emellett fiatalkori barátjával, Kállay Ubullal is közeli rokonságban állt. A Kállay-kormány legfontosabb feladata Bethlen iránymutatása szerint a háborúból kivezető út megtalálása, a németektől való eltávolodás és a Nyugattal megszakadt kapcsolatok újrafelvétele volt. Ez a tengelyhatalmak szövetségi rendszerének fellazítására törekvő angolszász hatalmak célkitűzései között is szerepelt. 1942 nyarán és őszén svájci amerikai körökből ismételten olyan üzenetek érkeztek Budapestre, hogy ha egy kormánytól független vezető magyar politikus külföldre utazna, az amerikai vezetés legmagasabb szinten is kész lenne vele kapcsolatot teremteni. Az üzenetek kiemelték: a kapcsolatfelvételre szerintük legalkalmasabb személy Bethlen lehetne. Mint 1941-ben, megfelelő garanciák hiányában Bethlen ekkor sem vállalta a feladatot, hanem maga helyett a volt londoni követet, Barcza Györgyöt ajánlotta.[240]

1942 tavaszán, amikor Kállay kormányt alakított, a németek területi hódításaik zenitjén álltak, és a japánok úgyszintén sikeres offenzívákat vezettek Ázsiában. Az év végére azonban fordulat állt be a háború menetében. A tengelyhatalmak előnyomulása mindenütt lelassult, majd megállt. November 8-án angol–amerikai csapatok szálltak partra Észak-Afrikában, s november 23-án bezárult a gyűrű a német csapatok körül Sztálingrádnál. Ezek az események megerősítették Bethlent és a körülötte formálódó németellenes ellenzéki asztaltársaságot helyzetértékelésük helyességében, és egyben aktívabb cselekvésre serkentették őket. Az észak-afrikai partraszállást követő napokban több összejövetelt tartottak. Balogh József kezdeményezésére elhatározták a béketárgyalások magyar anyagai összeállításának megkezdését,[241] és – Kállay jóváhagyásával – memorandumot állítottak össze Horthynak a valós helyzetről és a jövő érdekében szükséges intézkedésekről. Ezt Bethlen iránymutatása alapján Andorka Rudolf fogalmazta meg, s Horthynak Bethlen, Serédi Jusztinián hercegprímás és Töreky Géza, a Kúria elnöke adták át.

A memorandum aláírói három pontban foglalták össze a legsürgősebb teendőket.

Kérték a harcoló honvéd haderő mielőbbi hazaszállítását a keleti frontról; a honi hadsereg megerősítését és gyors felfegyverzését, tekintettel a háborút várhatóan követő hatalmi vákuumra és a nemzeti önvédelem szükségességére, s a „meglazult alkotmányos jogrend és törvénytisztelet minden téren és mindenáron való sürgős helyreállítását". Részletezve a harmadik pontot, követelték az újvidéki atrocitásokért felelős katonák szigorú megbüntetését és az ártatlanul „megsebzett lelkek megengesztelését" a Délvidéken, továbbá a zsidótörvények „emberséges és keresztény lelkületű", „inkább enyhítő, mint szigorító végrehajtását". Szóbeli kiegészítésében Bethlen figyelmeztette a kormányzót a vezérkar és általában a katonai vezetés túlzott németbarátságából, illetve a szélsőjobboldal nagy befolyásából adódó veszélyekre. Az audiencia után híveit úgy tájékoztatta, hogy a kormányzó „megértéssel fogadta őket", de konkrét eredményeket egyelőre nem sikerült elérniük.[242]

A kormányzói kihallgatást követő napokban érkeztek meg Budapestre az első hírek a 2. magyar hadsereg doni tragédiájáról. A súlyos és többé kiheverhetetlen veszteségek fölötti általános megdöbbenést kihasználva a felsőház külügyi bizottságának február 19-i ülésén Bethlen megismételte a Horthynak átadott memorandumban foglaltakat. Kijelentette, hogy a németek immár bizonyosan háborút vesztettek, s ezért mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a háború vége ne Németország oldalán találja Magyarországot. Követelte a háborúba való belépésért felelősök elszámoltatását, a kassai bombatámadás körülményeinek tisztázását, s mindenekelőtt a doni hadsereg maradékának azonnali hazahozatalát.[243] „Ha a háború kitörésekor megkérdeztek volna – mondta –, hogy a háború hogy fog végződni, azt feleltem volna, hogy a németek nem fognak győzni, de mások sem. Ha ma kérdeznének meg, azt felelném, hogy a németek elvesztették a háborút, de nem tudom, hogy ki fog győzni."[244]

A háború kimenetelét és a belső politikai helyzetet Bethlenhez hasonlóan ítélték meg a Kisgazdapárt vezetői, Bajcsy-Zsilinszky és Tildy Zoltán; a legitimista arisztokratacsoport (Sigray Antal, Esterházy Móric, Apponyi György, Pallavicini György, Gratz Gusztáv); a konzervatív-liberális nagytőkések (Chorin Ferenc, Baranyai Lipót, Fenyő Miksa, Walkó Lajos); a liberális-demokraták képviseletében Rassay Károly és Vázsonyi János; valamint a régi bethleni gárda és a disszidensek néhány tagja (Keresztes-Fischer Ferenc, Khuen-Héderváry Sándor, Kánya Kálmán, Prónay György és Andorka Rudolf). E hat, távlati céljaikat tekintve továbbra is igen különböző politikai csoportosulás együttműködése a háború kitörését követően szorosabbá vált. A nácizmus és a hazai szélsőjobboldal elleni küzdelem közös érdeke régi pártellentéteiket másodlagossá tette. Együttműködésük, vitáik, beszélgetéseik keretévé a gyakori közös vacsorák váltak. „Különös volt – jegyezte fel, némileg bizonyára túlozva, e vacsorák hangulatáról az egyik résztvevő –, hogy ezek a különböző társadalmi osztályhoz tartozó és különböző pártállású férfiak mennyire egyformán gondolkodtak, konzervatívok, liberálisok, szociáldemokraták, kisgazdák és legitimisták mind egy táborban voltak. A feudálisoknak kikiáltott nagybirtokosok, a royalisták pompásan megértették egymást a munkásvezérekkel, a kisgazdákkal, a konzervatívok a szociáldemokratákkal, a katolikusok a zsidókkal."[245]

Azzal a céllal, hogy a különböző német- és náciellenes polgári csoportokat összefogja és a háború utáni átmeneti időszakra a vezető szerepet a maga számára biztosítsa, a Bethlen körüli asztaltársaság 1943. február 27-én megalakította a Magyar Nemzeti Társaskört. A szigorúan exkluzív, mindössze 200–250 tagot számláló és szervezett tömegbázis megteremtésére nem is törekvő elit szervezet elnöke Per-

czel Béla lett. Legtekintélyesebb tagjának és szellemi irányítójának azonban mindenki Bethlent tartotta.[246]

Bethlen és a Nemzeti Társaskört alkotó elit csoportok 1942 végi és 1943 eleji fellépései kimutatható hatást gyakoroltak Horthyra, Kállayra és rajtuk keresztül a kormánypolitika szándékaira. Az ismételt német követelésekkel dacolva Kállay mindvégig ellenállt a zsidókérdés német típusú „megoldásának". Bár a németek ellenállása és a magyar vezérkar megalkuvása miatt nem sikerült, 1943 folyamán ismételt kísérletek történtek a keleti fronton harcoló, illetve megszálló feladatokat ellátó magyar haderők kivonására; s 1943 decemberében eljárás indult az újvidéki vérengzés fő bűnösei ellen.[247]

Elfogadta Kállay Bethlen arra vonatkozó javaslatát is, hogy a nyugati szövetségesekkel sürgősen érdemi tárgyalásokat kell kezdeni egy esetleges különbéke lehetőségeiről és feltételeiről. Az ezzel kapcsolatos előkészítő megbeszélések során ismét felmerült, hogy a megfelelő szintű tárgyalások vezetésére magyar részről Bethlen lenne a legalkalmasabb személy. A Külügyminisztérium e célból ellátta diplomáciai útlevéllel. Az angol és a német hírszerzés március közepén egyaránt úgy tudta, hogy Bethlen ezúttal valóban elutazik – előbb Lisszabonba vagy Ankarába, onnan pedig Amerikába, hogy a komolyabb befolyásra szert tenni nem tudó Eckhardt Tibor szerepét átvegye.[248] Bethlen utazása azonban 1943-ban is megrekedt a tervezgetések és előkészületek szintjén. Helyette csupán kapcsolatfelvételre és közvetítésre alkalmas másod- és harmadvonalbeli diplomaták, illetve újságírók utaztak.[249]

Bethlen állandó habozásának és végül itthon maradásának elsődleges oka azoknak a garanciáknak a hiánya volt, amelyek nélkül – úgy látta – sikeres magyar emigráns politika nem folytatható. Ismételt visszalépésének magyarázataként számításba kell azonban vennünk közel 70 éves korát s az öregséggel együtt járó fizikai és szellemi leépülés első jeleit is, amelyeket környezete világosan érzékelt, s amelyeknek maga is tudatában volt. Az abnormálisan sok cigaretta, amelyet 50-60 éves koráig szervezete viszonylag jól tűrt, a 60-on túl egyre gyakrabban idézett elő nála heveny nikotinmérgezést, s feltehetően ahhoz is hozzájárult, hogy Jávorkúton vadászat közben 1939 októberében szívroham érte.[250] Orvosai tanácsára és családja kérésére ezt követően megpróbált leszokni a dohányzásról. 1940–42-ben a cigaretta helyett állandóan cukorkát szopogatott és csokoládét evett.[251] Az addig szikár, kisportolt alakú férfiból így egy-két év alatt kövérkés, „totyakos" és fáradékony öregúrrá vált. Két-három éves szünet után ugyanakkor a nikotin élvezetéhez is visszatért. 1943–44-ben – ha kevesebbet is, mint korábban – már ismét dohányzott.[252]

A szellemi öregedés jelei abban mutatkoztak meg, hogy kiegyensúlyozottságát, fegyelmezettségét, a külvilágnak mutatott érzelemnélküliségét elveszítette, s egyre inkább kedélybeteggé és pillanatnyi hangulatainak rabjává vált. 1941 áprilisában, amikor utolsó nyilvános előadásához kapcsolódva Remenyik Sándor és Nyírő József erdélyi tárgyú verseit adták elő, a szavalatokat Bethlen végigsírta.[253] Gyakori hangulatváltozásai erősen befolyásolták munkakedvét és munkabírását. Időnként, például az 1942. január–februári Bárdossy-ellenes akció idején vagy az észak-afrikai partraszállást követően aktív és tettre kész volt. Akik ilyenkor látták és beszéltek vele, „hallatlanul frissnek és fiatalnak" találták „testileg és lelkileg egyaránt", s a „mindennapi egészség és a magyar fajta remek példányaként" jellemezték.[254] Egy rossz hír, hibás döntés vagy valamely kedvezőtlen nemzetközi esemény azonban nagyon gyorsan kedvét szegte. Ilyenkor minden erőfeszítést hiábavalónak érzett, apátiába süllyedt és fatalizmus kerítette hatalmába. Ilyen periódusa volt például Kállay kine-

vezése és az észak-afrikai partraszállás közötti időszakban, amikor politikai barátai ismételten szemrehányásokkal illették „tétlensége" miatt. A szemrehányásokra Bethlen azt válaszolta, hogy minek dolgozni, „itt úgyis összeomlik minden".[255] Előfordult, hogy egyik hétről a másikra is végletekbe esett. Edmund Veesenmayer, későbbi budapesti német követ 1943 karácsonya előtt olyan benyomással távozott találkozójukról, hogy Bethlen „fáradtan és tehetetlen beletörődéssel látja a helyzetet, amelynek kialakulásáért őt is felelősség terheli, de amellyel már nem tud megbirkózni".[256] Mintegy két héttel később, Kolozsvárról Budapestre tartván Vita Sándor viszont kifejezetten felvillanyozottnak, szellemileg és fizikailag egyaránt nagyon frissnek találta. Útitársának Bethlen ekkor arról beszélt, hogy „ösztöne" azt súgja, hogy a háborút minden hiba ellenére „megúszhatnók elég jól is".[257] Kétségek közt hánykódó 1941–44-es lelkiállapotát és részvételét a politikai életben Kánya Kálmán jellemezte legjobban, aki 1943 elején azért „szidta", mert „lusta, nekilendül, s elhagyja".[258]

Az 1943 tavaszán útnak indított békekövetek missziója megközelítőleg sem járt olyan eredménnyel, mint azt Bethlen remélte. A Szent István-i magyar birodalom szellemében, illetve – minimálisan – az 1938 és 1941 közötti határrevíziós eredmények háború utáni érvényességének reményében fogant különböző föderációs tervek és a rendszer átmentéséhez való ragaszkodás a szövetségesek számára elfogadhatatlanok voltak. Kitartottak a csatlós országok feltétel nélküli megadásának elve mellett, amit még az év elején, Casablancában kimondtak. A megfeneklett tárgyalásokat az angol–amerikai csapatok július 10-i szicíliai partraszállása és Mussolini július végi bukása mozdították ki a holtpontról. A háborúból való kiválás kérdését az olaszországi események a politikai tervezgetések síkjáról a közvetlen feladatok síkjára helyezték át.

A továbblépés és az alapvető politikai döntések megbeszélése céljából augusztus elején Horthy informális tanácsadó testületet hozott létre, amely Kállayból, Bethlenből, Károlyi Gyulából, Esterházy Móricból, Rakovszky Ivánból, Keresztes-Fischer Ferenc belügy- és Ghyczy Jenő külügyminiszterből, valamint Kánya Kálmánból állt. A testület, amelyet a német titkosszolgálat és a magyar szélsőjobboldal a továbbiakban csak a kormányzó titkos kamarillájaként vagy Burg-klikként emlegetett, először 1943. augusztus 17-én ült össze Horthy gödöllői rezidenciáján. Az értekezlet kimondta, hogy Magyarország kész különbékét kötni az alábbi feltételek mellett: 1. A szövetségesek garantálják, hogy Magyarországot nem orosz csapatok fogják megszállni; 2. kötelező nyilatkozatot tesznek Magyarország jövőbeni határairól; 3. elismerik a mai rezsimet, aminek fejében Magyarország kész lenne arra, hogy a kormányt szociáldemokrata politikusokkal egészítse ki.[259]

A gödöllői határozat ismét Bethlen és az egész konzervatív vezető csoport mélységes illuzionizmusáról tanúskodott. Feltételezték, hogy feltételeket szabhatnak, s engedményt csupán annyiban tettek, hogy egy-két szociáldemokratát is a kormányba emeltek volna. A szövetségesek néhány héten belül megérkező válaszai jelezték: Magyarország nincs abban a helyzetben, hogy feltételeket szabjon, s kikötései egyébként is elfogadhatatlanok, teljesíthetetlenek. Az angol válaszjegyzék a Németországtól való gazdasági, politikai és katonai elszakadásban, továbbá a szövetségesekkel való katonai együttműködés előkészítésében szabta meg azokat a feltételeket, amelyek esetleg alapját képezhetik a Magyarországgal kötendő fegyverszünetnek. Engedményt a szövetségesek annyiban tettek, hogy a kapituláció bejelentését és a né-

metekkel való fegyveres szembefordulást elegendőnek tartották akkorra időzíteni, amikor csapataik majd elérik a magyar határt.[260]

A szövetségesek válaszjegyzékeinek és a további teendők megbeszélésének céljából szeptember 10-re Horthy ismét összehívta bizalmi embereit. A tanácskozáson – főleg Bethlen és Keresztes-Fischer nyomására – elfogadták, hogy Németországtól ismét kérni kell a magyar alakulatok hazahozatalának engedélyezését, hogy német katonai szállítmányok a továbbiakban nem haladhatnak át Budapesten, csak mellékvonalakon; hogy a Balkánra magyar csapatokat semmilyen körülmények között sem szabad küldeni; hogyha az angol–amerikai csapatok elérik a magyar határt, akkor a hadsereg nem tanúsít ellenállást; s végül, hogy folytatni kell a szövetségesekkel megkezdett titkos tárgyalásokat.[261]

1943 őszén és telén a kormány több olyan intézkedést hozott, amelyek arra utalnak, hogy a konzervatív vezető réteg készül az angolszász csapatok fogadására és a németekkel való szembefordulásra. A hadiesemények azonban nem úgy alakultak, ahogy az év nyarán feltételezni lehetett. A szövetséges seregek olaszországi előnyomulása lassan haladt, majd teljesen elakadt. A szovjet csapatok viszont eközben gyors ütemben közeledtek az ország keleti határaihoz. Ez felvetette a Szovjetunióval való kapcsolatok felvételének szükségességét. A kormányzó tanácsadói közül ezt először Bethlen hozta szóba, valamikor 1943 őszén. Javaslatát Kállay – részben a német megszállástól való félelme, részben ideológiai előítéletei miatt – azzal hárította el, hogy „István, én nem leszek muszkavezető."[262]

Az érintkezésfelvétel lehetőségét Moszkvával Bethlen időnként később, 1943 végén és 1944 elején is szóba hozta.[263] Valójában azonban maga is az angol–amerikai csapatok olaszországi előretörésének felgyorsulásában, illetve a Churchill által tervezett balkáni partraszállás sikerében reménykedett. A rendelkezésére álló információk alapján 1944 tavaszáig valószínűbbnek maga is ezt tartotta. Az október 13-19-i moszkvai konferenciával foglalkozó magyar követi jelentések, amelyeket másolatban Bethlen is megkapott, azt sejtették, hogy Sztálin nem ellenzi az angol-amerikai balkáni partraszállást. Ennek alapján Bethlen is esélyt látott arra, hogy Magyarország az angolszász érdekszférába fog kerülni, vagy legalábbis egyensúlyi állapot alakul ki közöttük és a szovjet között.[264]

A Szovjetunióval való kapcsolatok felvételénél nagyobb figyelmet szentelt Bethlen a szomszédos országokkal, mindenekelőtt a Romániával való együttműködés kitapogatásának. A kezdeményezés ezúttal Bukarestből indult ki. 1942 végén egy bukaresti bankigazgató kereste fel Bethlent, és arról tájékoztatta, hogy Maniu találkozni szeretne vele a két ország jövőjének megvitatása céljából. Ugyanebben az időben Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes diplomáciai úton ismételten a két kormány kiküldöttjeinek találkozóját javasolta a 2. bécsi döntés óta mélyponton levő román–magyar kapcsolatok „normalizálására", valamint „a jövő gondjai és a szláv veszély" megbeszélésére. A román kezdeményezések hátterében ugyanaz állt, mint a magyar különbéke-kísérletek mögött: a német vereség felismerése, s a jövő biztosításának szándéka, esetleg közös akció keretében.

Maniu meghívása kifejezetten Bethlennek szólt. Ő azonban a nyugatbarát magyar ellenzék informális vezetőjeként aligha utazhatott volna Bukarestbe és mozoghatott volna Romániában a németek tudta s így a kapcsolatfelvétel azonnali lelepleződésének veszélye nélkül. Bethlen ezért ezt az utat sem vállalta, hanem egykori külügyminiszterét, Bánffy Miklóst kérte fel közvetítésre. Bánffy 1943 júniusában utazott Bukarestbe. Hivatalosan a magyar kormányt képviselte, és Antonescu megbízottjai-

val tárgyalt. Ám titokban a Bethlenhez hasonlóan ellenzéki és nyugatbarát Maniuval is megbeszéléseket folytatott.

Bánffy és a román vezetők tárgyalásai újból – és már ki tudja, hányadszor – bizonyították, hogy kifejezett nagyhatalmi kényszer és közreműködés nélkül Románia és Magyarország képtelen a békés megegyezésre, azaz arra, hogy Erdély kérdését a két ország geopolitikai helyzetének hasonlóságából adódó közös érdekeknek alárendelten, kölcsönösen elfogadható módon rendezze. Bánffy szerette volna, ha a románok elfogadják a 2. bécsi döntést tárgyalási alapnak. A román kormány képviselője azonban kitartott amellett, hogy az 1940-ben elcsatolt területek teljes visszaszármaztatása nélkül a két ország érdemi együttműködéséről nem lehet szó. Süketek párbeszédéhez hasonlított Bánffy és az ellenzéki vezér eszmecseréje is. Bethlen Maniunak küldött üzenete így szólt: a németek a háborút elvesztették, a tengely összeroppanásakor történelmi pillanat következik. Két dolgot tehetünk. Az egyik, hogy adott pillanatban a két ország békepárti erői egy időben fordulatot hajtanak végre. Szakítanak a tengellyel, ily módon megrövidítik a háborút, és elkerülhetik, hogy országaik hadszíntérré váljanak. A másik: beismerik, hogy Erdély kérdésében a két fél nem tud megegyezni, s ezért a végleges döntést a naghatalmakra bízzák. Addig pedig elfogadják a pillanatnyi status quót. Bánffy visszaemlékezése szerint Maniu Bethlen minden felvetésére kitérő választ adott. A Duna-konföderáció eszméjével példálódzott, a szlovák-magyar és a szerb–magyar megegyezés fontosságát emlegette, és Erdély hovatartozására reflektálva arra utalt, hogy a „népszenvedély" fölött nem lehet uralkodni.

Maniu mellébeszéléseiből Bánffy és Bethlen egyaránt arra következtetett, hogy 1942-es kezdeményezése és az 1943. júniusi találkozó között a román politika – feltehetően Beneštől – olyan ajánlatot kapott, amely egy kisantantszerű együttműködés fejében Románia régi határainak visszaállításával kecsegtetett. Beneš 1943. decemberi találkozója Sztálinnal megerősítette gyanújukat. Közvetlenül a találkozó után Bethlen kijelentette, hogy „aggódik" Beneš útja miatt. Attól tartott, hogy a csehszlovák politikus Moszkvában „nemcsak a cseh igényekről, de Maniu megbízásából is tárgyalt, és igyekszik megegyezést létrehozni azon az alapon, hogy Románia átengedi Besszarábiát, és ezzel szabad kezet kap Magyarország felé". Félt attól is, hogy „amikor az oroszok elérik Besszarábia határát, a románok át fognak állni, és megtámadnak minket".[265]

Bethlen félelmei teljes mértékben indokoltnak bizonyultak. 1943 nyarán Maniu valóban kapott egy levelet Beneštől, melyben az „Románia régi határainak helyreállítását" helyezte kilátásba,[266] s az emigráns politikus Moszkvában 1943 decemberében valóban kérte, hogy egész Erdélyt adják vissza a románoknak.[267] Moszkvai tárgyalásairól Beneš – újabb levélben – úgy tájékoztatta Maniut, hogy „Oroszország a magáénak tekinti a besszarábiai és észak-bukovinai területeket, de nagyon kedvezően viszonyul Erdély Romániához való visszatéréséhez". Hozzátette: Sztálin nagyon neheztel Magyarországra, és rokonszenvvel figyeli Maniu tevékenységét.[268] A fenti ígéretekkel birtokában 1944 elején Maniu újabb üzenetet juttatott el Budapestre. Ebben elfogadta Bethlen javaslatát a közös kiugrásra, feltételül szabta viszont, hogy Magyarország mondjon le Erdélyről. A válaszra, amely egy független Erdély létrehozására tett javaslatot, Maniu nem reagált.[269]

A háború alatt Bethlen erdélyi koncepciója nem változott. Bár az 1940-es megosztást elfogadta, végleges megoldásként Erdély egységének helyreállítását tartotta volna kívánatosnak. 1942 januárjában, amikor a keleti frontról Budapestre került az

a napiparancs, amely a román katonákat „Előre Odesszáért és Erdélyért!" szavakkal buzdította támadásra, a felsőház külügyi bizottságában leszögezte: „Erdély szétszakított állapotban nem állhat fenn. Vagy egészen magyarnak, vagy egészen románnak kell lennie!"[270] 1943-as memorandumában, amelyet Schrecker Károly vitt magával Törökországba, hasonlóan fogalmazott. A román–magyar határvonalat – írta – „helyesbíteni kell Magyarország javára, vagy második megoldásként független Erdély lenne visszaállítandó régi, történelmi határai között, svájci mintára, ahol három egyenjogú nép, a magyar, a román és a szász élne együtt. Magyarország lemondana részéről Erdélyben, és ugyanezt tenné Románia is".[271]

1942 nyarán, amikor a román–magyar viszony mélyponton állt, a magyar vezetés előkészületeket tett a kérdés fegyveres, katonai megoldására. 1943-ban ezek a tervek háttérbe szorultak. A nyári tárgyalások kudarca és különösen a moszkvai találkozó után azonban ismét aktualitást nyertek. A katonai fellépés tervét a felsőház védelmi bizottságának egyik 1944. februári ülésén Bethlen is támogatta. Javasolta, hogy tekintettel a román fél merevségére, illetve nyilvánvaló kétkulacsosságára, a hadsereg szállja meg Dél-Erdélyt, és tartsa zálogként a háború végéig.[272]

A kiugrás külpolitikai előkészítése mellett 1943 végén és 1944 elején a fordulat belpolitikai feltételeinek megteremtése is előrehaladt. A konzervatív tábor kezdte belátni, hogy a rendszer teljes átmentéséről angolszász megszállás esetén sem lehet szó; bizonyos fokú demokratizálás mindenképpen elkerülhetetlen. Rassayval szorosan együttműködve Bethlen ezért célul tűzte ki, hogy az exkluzív jellegű Nemzeti Társaskört az ellenzéki polgári pártok formális szövetségévé bővíti, és ezzel megteremti azt a politikai bázist, amely az átmenet belpolitikai alapja lehet. Ezzel egyben a radikális baloldali fordulatnak is elejét akarta venni.

A Demokratikus Polgári Szövetségnek nevezett szervezet 1943 legvégén kidolgozott programtervezete leszögezte, hogy a tömörülés célja felkészülés arra az eshetőségre, „amikor a nemzetközi helyzetben beállott változás folytán az ország érdekében fog állani, hogy a mai politikai rendszert egy demokratikus kormányzat váltsa fel. Fő feladata ekkor az lesz, hogy az ország részére a háborús állapotból a béke állapotára való átmenetet biztosítsa úgy gazdasági, mint politikai téren is, hogy a rendet különösen a béketárgyalások befejezéséig is feltétlenül fenntartsa. Ezen célból az ország nemzetközi helyzetének a végleges tisztázásáig egyfelől szembefordul minden olyan párttörekvéssel és -agitációval, amely a parlamenti rendszer megszüntetésére vagy a magántulajdonra felépített társadalmi rend megváltoztatására tör, másfelől saját kebelében is minden kontroverz kérdés felvetésétől lehetőleg tartózkodni fog, és az országban minden demagóg jelszóval való izgatást igyekezni fog lehetetlenné tenni. A polgári blokkban részt vevő pártok magától értetődően fenntartják a maguk pártprogramjában foglalt összes célkitűzéseiket, de megegyeznek abban, hogy a blokk által támogatott átmeneti kormány működésének idején tartózkodni fognak minden olyan követelés felállításától, amely a jelen jegyzőkönyvben körülírt politikai elvekkel és célkitűzésekkel össze nem egyeztethető".

A szövetség politikai alapelveit a dokumentum tíz pontban foglalta össze. Ezek közül legfontosabbak a következők voltak:

– a népképviseleti alapra és miniszteri felelősségre felépített parlamenti kormányzás;

– a „törvényes magyar királyság megfelelő időpontban való megvalósítása, amennyiben ez a nemzetközi helyzetből kifolyólag az országra nézve előnyösnek mutatkozik";

– a polgári szabadságjogok biztosítása, beleértve a „munkásosztály szervezkedési és koalíciós jogainak a tiszteletben tartását";
– a magántulajdonra épített gazdasági rend, amely csak közérdekből és „teljes kártérítés mellett" sérthető meg;
– az állami beavatkozás korlátozása;
– határozott állami szociálpolitika azzal a céllal, hogy „a társadalom gyengébb erőit minden elnyomó és kizsákmányoló törekvéssel szemben védje és támogassa";
– az ifjúság valláserkölcsi nevelése, valamint az egyházak erkölcsi és vagyoni függetlenségének intézményes biztosítása.[273]

A magyar társadalom legfeszítőbb szociális problémájáról, a földkérdésről az alapelvek mindössze annyit tartalmaztak, hgy az 1936-ban, illetve 1940-ben hozott birtokpolitikai törvényeket végre kell hajtani. Radikális, a nagybirtokrendszert leépítő földreformmal tehát Bethlen továbbra sem számolt. Érdekes, hogy ebben a kérdésben a kormányzónál is merevebb, megingathatatlanabb volt. Amikor 1943 elején Horthy több millió holdat érintő birtokpolitikai intézkedések előkészítésére tett javaslatot, a kormány azt Bethlennek és a „titkos kamarilla" többi tagjának mereven elutasító véleményére hivatkozva elhárította.[274]

A Demokratikus Polgári Szövetséghez 1944 elejéig a legitimisták, a konzervatív-liberális nagytőkés csoport, a volt disszidensek egy része, valamint a liberális demokraták két, Rassay és Vázsonyi vezette pártja csatlakozott. Rajtuk kívül szó volt még a Kisgazdapárt bevonásáról, amely azonban – óvakodván felrúgni a szociáldemokratákkal kötött 1943. júliusi szövetségét – egyelőre habozott.[275]

A Demokratikus Szövetség konzervatív és liberális vezető magja 1944. február elején különtanácskozásra gyűlt össze Weiss Manfréd derekegyházi kastélyában. Bethlenen kívül ezen megjelent Chorin Ferenc, Kornfeld Móric, valamint a kormány két tagja, Keresztes-Fischer és Bornemissza Géza iparügyi miniszter. A tanácskozásról hiteles jegyzőkönyv nem, csak a német titkosszolgálat rövidsége ellenére is igen informatív összefoglalója maradt fenn. Eszerint 1944 februárjára Bethlen és legszűkebb köre nemcsak azt ismerte fel, hogy az angolszászok nem hajlandók garanciákat adni a háború utáni magyar határokra, hanem azt is, hogy a térséget átengedték vagy át fogják engedni keleti szövetségesüknek. A kommunizmus tehát – vonták le a fájó következtetést – ismét hatalomra fog jutni Magyarországon; s a kérdés csak az, hogy ezúttal mennyi időre? A megszorítás azon a feltételezésen alapult, hogy a német vereséget követően Bethlenék egy angolszász győzelemmel végződő szovjet–nyugati konfliktussal számoltak. Azt gondolták, hogy a szövetségesek a háború végétől számított két-három éven belül elkerülhetetlenül egymás ellen fognak fordulni. A kommunizmus magyarországi élettartamát ugyanennyi időre becsülték. Feltételezték, hogy az angolszász–szovjet konfliktust követően Magyarország végül mégiscsak az angol érdekszférába fog kerülni, s ez magától értetődően a polgári-parlamentáris restaurációra is lehetőséget fog nyújtani.[276]

Anglia háború utáni befolyását a nemzetközi politikára Bethlen ugyanúgy túlbecsülte, mint miniszterelnöksége alatt és még azt követően is Olaszország lehetőségeit a világpolitika alakításában. Tévedése abból fakadt, hogy az angol világbirodalom két világháború közötti szétesésének jelentőségét, illetve a két szuperhatalomra épülő új globális világrendszer bipoláris jellegét és ebből adódóan a régi értelemben vett autonóm európai politika folytathatatlanságát nem ismerte fel előre, egy-két évvel annak kialakulása előtt. Stratégiai tévedése ellenére a taktikai helyzetet helyesen mérte fel. Ebből kiindulva a korábbinál jóval nagyobb jelentőséget kezdett tulajdo-

nítani a szociáldemokráciának, melyet mint „hidat" fogott fel a szovjet felé. Egyben a mielőbbi kapcsolatfelvétel Moszkvával is sürgető feladattá vált szemében.

A derekegyházi helyzetfelmérés szellemében a felsőház védelmi bizottságának február végi ülésén Bethlen nagy beszédet mondott. Bírálta a Szovjetunió elleni hadba lépést, melyet jogilag és politikailag egyaránt törvénytelennek nevezett; követelte a hibás döntésekben részes vezérkar hatalmának korlátok közé szorítsát s az újvidéki gyilkosok Németországba szöktetéséért felelős személyek bíróság elé állítását. Beszédét befejezve kijelentette: a háborút elvesztettük, a Nyugat kitérő válaszokat ad, s ezért az oroszokkal kell különbékét kötnünk. A Stockholmban folyó szovjet–finn fegyverszüneti tárgyalásokra célozva javasolta, hogy „Magyarország pontosan kövesse Finnország magatartását, mert hozzá hasonló helyzetbe kerülhetünk".[277]

Horthy és Kállay továbbra is hallgattak Bethlen tanácsaira. A derekegyházi megbeszélést követően Horthy levelet intézett Hitlerhez, melyben ismételten sürgette a magyar csapatok hazahozatalának engedélyezését a keleti frontról, s a vezérkarfőnöknek megparancsolta, hogy március végére rendelje el a honi hadsereg teljes körű mozgósítását. Ezzel egyidejűleg Keresztes-Fischer belügyminiszter utasította a főispánokat a Szociáldemokrata Párt helyi szervezetei működésének elősegítésére. Kállay pedig arról tájékoztatta a semleges országokban állomásozó követeket, hogy a térséget az orosz csapatok fogják elérni először, s ezzel az a korábbi feltételezés, hogy az ország jövőjét az angolszász politika fogja meghatározni, rövid távon nem igazolódott. Erre – ismételte a derekegyházi tanácskozás prognózisát – csak a háborút követően kerülhet sor, amikor az angolszászok majd felismerik, hogy „Oroszország mind ideológiailag, mind potenciálisan veszélyt jelent számukra".[278]

Magyarország kiugrási terveiről a német vezetés kezdettől fogva pontos információkkal rendelkezett. Az ország katonai megszállásának terve már 1943 szeptemberében készen állt. 1944. február 28-án Hitler parancsot adott ki a Margarethe-I. végső változatának kidolgozására.

A német támadást megelőző napokban Bethlen Inkén tartózkodott. Március 16-án a kabinetiroda főnöke kereste telefonon, aki a kormányzót kapcsolta. Horthy tájékoztatta: a német követ útján előző este Hitler Klessheimbe hívatta. Ezzel mint lehetőséggel a magyar vezetés már napok óta számolt. Vidékre utazása előtt Bethlen azt tanácsolta Horthynak, hogyha ilyen meghívás érkeznék, semmiképpen se fogadja el, mert a németek valószínűleg csapdát készítenek elő, és távollétét az ország megszállására fogják felhasználni. 16-án ugyanezt a tanácsot adta a kormányzónak. „Semmi szín alatt, én nem egyezem bele, én jó szándékkal mondom, az ország érdeke kívánja ezt; értsd meg: nem mehetsz sehová!" – emlékezett szavaira az inkei bérlet intézője 1983-ban. Ezután kattanás hallatszott; Horthy búcsú nélkül letette a kagylót. „Én holnap reggel Pestre megyek, aztán nem tudom, hogy mi lesz" – fordult intézőjéhez Bethlen.[279]

Pestre érkezése után, 17-én délben Bethlen előbb az ellenzéki pártvezérekkel találkozott, majd velük együtt a miniszterelnökségre sietett. A rögtönzött értekezleten Kállay visszaemlékezése szerint mindenki „temperamentumának megfelelő" indítványt tett. Bajcsy-Zsilinszky a munkásság azonnali felfegyverzését és fegyveres ellenállást javasolt, amit Szombathelyi Ferenc azzal hárított el, hogy nincs reális esély egy sikeres szembefordulásra. Bethlen abban bízott, hogy korábbi bizonytalan ígéreteiket beváltva az angolszászok ejtőernyős csapatokat dobnak le magyar területen, és ezzel megteremtik a szembefordulás reális feltételeit. Ebben az esetben – mondta

– „elérkezett az idő a fegyveres ellenállás megindítására". Ha nem, kilátástalan a helyzetünk; egyedül semmit sem tehetünk.[280]

A megszálló csapatokkal érkező Gestapo-különítmények március 19-én megkezdték az ellenzéki politikusok letartóztatását. Listájukon Bethlen az elsők között szerepelt. Először lakásán, majd a kormányépületekben keresték. A miniszterelnök dolgozószobájában, Kállay társaságában találtak rá. Felkérték, kísérje őket a német követségre. Bethlen ezt megtagadta, s amíg a tiszt feletteseit kereste, a kormányzóság épületébe távozott.[281]

Horthy 11 óra tájban érkezett haza Németországból. Megérkezése után fogadta Bethlent, aki ismét tanácsokkal látta el. Megbeszélésükről Horthy a koronatanács ülésére sietett, Bethlen pedig felkészült a Vár elhagyására. Álruhát öltött, leborotválta bajuszát, s az éjszaka folyamán Lázár Károly testőrparancsnok szolgálati gépkocsiján a Dunántúlra utazott. Új neve gróf Teleki Sándor, rangja testőr őrnagy, feladata pedig lóvásárlás volt a testőrség részére.[282]

ILLEGALITÁSBAN ÉS HÁZI ŐRIZETBEN

Március 20-tól május elejéig Bethlen a Vas megyei Gyöngyöshermánon; ezt követően közel egy hónapot Szentesen, a gróf Bolza családnál; június 6-tól Erdélyben, előbb – huszár ezredesként – Dálnoki Veress Lajos hadseregparancsnok kolozsvári főhadiszállásán, majd a Kolozs megyei Légán; július végétől október közepéig pedig a Nógrád megyei Herencsényben, a Bolza család kastélyában rejtőzött. Ezalatt a németek folyamatosan keresték, de gyakori helyváltoztatásai miatt csak Erdélyben akadtak nyomára. Veesenmayer július 12-én jelentette, hogy Bethlen „szoros érintkezésben van Miklós vezérezredessel".[283] Ezt követően azonban szem elől tévesztették. Arról utólag mindig értesültek, hogyha Bethlen megjelent a Várban, de arról, hogy Herencsényben bújtatják, nem tudtak. A teljhatalmú birodalmi megbízott szeptember 8-i jelentésében olvasható: „Bizonytalan, hogy Bethlen gróf hol tartózkodik. Három különböző forrásból származó jelentés szerint állítólag Ankarában van." Hozzátette, hogy Bethlenhez közel álló körök szerint ez a hír nem igaz.[284] S miközben a Gestapo kereste, a magyar szélsőjobboldali lapok és a *Völkischer Beobachter* nagy leleplező cikkekben számoltak be a Bethlen vezette „Burg-klikk" hazaárulásáról, amit az angol titkosszolgálat pénzelt.[285] Bizonytalan volt sorsa felől a Foreign Office is. Április–májusban úgy tudták, hogy a németek elfogták és a birodalomba szállították. Júniusban arról kaptak hírt, hogy szabadlábon van és Magyarországon bujkál. Augusztusban ismét azt feltételezték, hogy a Gestapo letartóztatta és Németországba deportálta.[286] Tartózkodási helyét szállásadóin kívül csak Lázár Károly és Tost Gyula szárnysegéd ismerték.

A menekülléssel és a rejtőzködéssel járó állandó izgalmak Bethlen egészségi állapotát és pszichikai kondícióját tovább rontották. Kiújultak szívpanaszai, és hosszabb ideig vastagbélhuruttól szenvedett. Június elején, amikor Kolozsvárra érkezett, Dálnoki Veress Lajos „betegnek" és „fáradtnak" látta. Egyik Légáról keltezett július végi levelében maga is panaszkodott állapotáról. „Én sokat gyöngélkedem vastagbélhurutommal, bár beteg nem vagyok. Lelkileg is nagyon deprimált vagyok, mert semmi sem sikerült, amibe belefogok" – írta.[287] Ítélőképességét, valamint érdeklődését a világesemények és bennük Magyarország sorsának alakulása iránt mindazonáltal nem vesztette el. Esténként a külföldi rádióadókat hallgatta, s térképen

követte a frontmozgásokat. A jövőt egyre feketébben látta. „Nagyon ideges benyomást keltett bennem Bethlen István. Roppant aggódott az általános politikai és katonai helyzet miatt" – emlékezett júniusi lelkiállapotára egyik szállásadója. Ágyban fekve, üldögélve vagy egyedül sétálgatva újra és újra végiggondolta az elmúlt évek történetét, s miként 1943–44-es cikksorozatában Szekfű, ő is arra kereste a választ, hogy hol tévedtünk, „hogyan vesztettünk utat"?[288]

Deprimált hangulatából a szövetségesek június eleji olaszországi előretörése és sikeres normandiai partraszállása lendítette ki. Felvillanyozódott, remények ébredtek benne, és újra tettre kész volt. A hónap végén hosszú emlékiratot állított össze Horthynak. Ebben arról igyekezett meggyőzni a kormányzót, hogy a Quisling módján viselkedő Sztójay-kormányt sürgősen meneszteni kell, mert az ország további kiszolgáltatása a németeknek, a zsidóüldözések folytatása, a fokozódó háborús veszteségek menthetetlenül súlyos katasztrófába sodorják az országot. Magas rangú katonákból és „elsőrangú szakférfiakból" álló új kormány kinevezését javasolta, amely a közigazgatás és a hadsereg vezető posztjaira megbízható embereket állítana, a nyilasokat bevonultatná, helyreállítaná a belső rendet, véget vetne a zsidóüldözéseknek, visszaszerezné az ország szuverenitását, s a háborút csak addig folytatná, „amíg az részünkről tisztességgel lelikvidálható nem lesz". Hangsúlyozta, hogy a fordulat előkészítését azonnal meg kell kezdeni, de végrehajtani – „meglepetésszerűleg és villámgyorsan" – csak akkor szabad, ha a németek katonai helyzete az angolszászok további sikerei és a szovjet nyomás fokozódása folytán már olyan súlyos lesz, hogy képtelenek lesznek nagyobb erők elvonására, a magyar hadsereg pedig felkészült a fegyveres harcra. „Vegyen példát magának az új kormány e tekintetben akár a románokról, akár a finn népről, amelyek közül az első nem engedte magát pénzügyi és gazdasági téren a németek által úgy kiraboltatni, mint mi, és ahol ma már nem engednek a németeknek belső ügyeikbe semmi beleszólást még az állam alantas közegei sem; vagy vegye példának a finneket, akik belső demokratikus berendezkedésükhöz hozzányúlni sohasem engedték meg a németeknek, sőt ezen túlmenően nyíltan mertek ellenségeikkel fegyverszüneti tárgyalásokba bocsátkozni" – írta. Konkrét javaslatokat tett az új kormány személyi összetételére is. A tábornok-miniszterelnök helyettesének, azaz a kabinet tulajdonképpeni politikai irányítójának régi hívét, Rakovszky Ivánt, külügyminiszternek Kánya Kálmánt, igazságügy-miniszternek Töreky Gézát, földművelésügyi és közélelmezési miniszternek Khuen-Héderváry Sándort ajánlotta.

A szövetségesek nyugati előretörése Bethlenben ismét illúziókat ébresztett arra vonatkozóan, hogy az országot végül mégiscsak az angolszász csapatok fogják először elérni. Memorandumában ezért aláhúzta, hogy „a bolsevista orosz támadással szemben az új kormány is éppúgy tovább fogja folytatni a harcot, mint eddig, és ebben addig, amíg az országra nézve a veszedelem fennáll, a német hadsereggel éppúgy kész kollaborálni, mint a lemondott kormány".[289] „Úgy látom, hogy Nyugaton erősebb tempóban indulnak meg az ellenségek. Addig is bízom a Kárpátokban. Qui habet tempus, habet vitam..." – reménykedett.[290]

A június végi és július eleji kormányzói döntések arról tanúskodnak, hogy Horthy megszívlelte Bethlen tanácsait. Június 26-án megszövegezték az új kormány proklamációját, és a koronatanács ülésén Horthy fellépett a zsidók deportálásának leállítása érdekében. Július 6-án jelezte Veesenmayernek, hogy Sztójay nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, és ezért leváltására készül. Egyben kérte, hogy Hitler vonja ki Magyarországról a Gestapót. Július 9-én intézkedett, hogy a zászlószentelés ürü-

gyén Budapest külvárosaiban gyülekező és fegyveres puccsra készülő csendőralakulatokat haladéktalanul vonják ki a főváros körzetéből.[291]

A csendőrpuccs meghiúsításának másnapján – Horthy kívánságára – Dálnoki Veress Lajos Bethlent szolgálati gépkocsiján Légáról Budapestre kísérte. A találkozót a miniszterelnöknek kiszemelt tábornok, Lakatos Géza vezérezredes kérte. Előbb négyszemközt vitatták meg a helyzetet, majd Horthy, Rakovszky és Vörös János is csatlakozott hozzájuk. A honvédvezérkar főnökének tájékoztatója alapján úgy döntöttek, hogy az azonnali kormányváltozás még kockázatos lenne, „a németek még elég erősek ahhoz, hogy ezt, ha kell, erőszakkal is megakadályozzák". Pillanatnyi teendőnek valamennyien a fordulatra való felkészülést tartották.[292]

Visszatérve rejtekhelyére Bethlen ismét papírt és tollat ragadott. Amit Horthynak tudott és akart mondani, június végén belesűrítette memorandumába. Most arra készült, hogy az utókorral ossza meg vívódásait.

Ötvenoldalas kézirata, melynek *„A magyar politika a második világháborúban. Politikai tanulmány vagy vádirat"* címet adta, az erdélyi memoáirodalommal és a magyar politikai vita-, illetve esszéirodalommal egyaránt rokonítható.[293] Visszaemlékezés jellegű az írása annyiban, amennyiben a háborús felelősség gyökereit kutatva 1931-es lemondásától kezdődően röviden minden kormány működését mérlegre tette. A politikai esszére pedig azért emlékeztet, mert az 1930-as és 40-es évek döntéseit felidézve nem annyira azok krónikáját, mint inkább bírálatát adta. Az „ami történt" és a „hogyan történt"' rétegére tehát folyamatosan ráépül az „ami történhetett" és az „aminek történnie kellett volna" rétege. Írása ennyiben valóban „vádirat", az 1930-as és 40-es évek magyar politikájának keserű bírálata.

Bethlen alaptézise, hogy a „szomorú vég", amelynek előjelei 1944 nyarán már éles kontúrokkal rajzolódtak ki, elkerülhető lett volna. A háborúba sodródás és a belpolitikai hasonulás a Harmadik Birodalomhoz felfogása szerint nem volt törvényszerű, más alternatíva is létezett; belpolitikában a finn, külpolitikában a svéd út is járható lett volna. Argumentációja számos részigazságot tartalmazott. Kétségtelen például, hogy a német győzelembe vetett vakhittel szemben a háború kezdetétől ellenérveket lehetett felsorakoztatni, s hogy ezeket jobban lehetett és kellett volna a kormánypolitikában érvényesíteni. Egyetérthetünk érvelésével abban is, hogy a Szovjetunió elleni háborúhoz való csatlakozás kérdésében hiba volt oly elhamarkodottan dönteni. Érvelésével szemben ugyanakkor számos ellenvetés is tehető. Svédország, amely semleges tudott maradni, geopolitikailag, stratégiailag a háború szempontjából Magyarországnál összehasonlíthatatlanul kedvezőbb helyzetben volt, és emellett szomszédaival szembeni revíziós célokat sem kellett figyelembe vennie külpolitikai doktrínájának kialakításakor. Nem meggyőző a finn parlamenti demokráciával való példálózás sem, hiszen a két ország szociális viszonyai erősen különböztek. Az a fajta nagybirtokrendszer és a zsidó–keresztény társadalom szimbiózisa, amelyek a magyar szélsőjobboldal megerősödését és a folyamatos jobbratolódást belülről, külső tényezők nélkül is táplálták, Finnországban hiányoztak. És végül: egyik ország gazdasága sem függött annyira Németországtól, mint Magyarországé és szomszédaié a gazdasági világválságot követő évektől kezdődően.

A Bethlen által javasolt út tehát, azaz a távol maradás a háborútól és belpolitikában ragaszkodás a 20-as évek konzervatív elveihez, az ország belső meghatározottságai miatt sem biztos, hogy követhető lett volna. Az ország külső meghatározottságai, a 30-as évek végére kialakult nemzetközi erőtér pedig kifejezetten járhatatlanná tették. Biztosra vehető, hogyha Magyarország a Bethlen által javasolt politikát vá-

lasztja, s komolyan szembeszegül Hitler akaratával, nem 1944-ben, hanem már jóval korábban Lengyelország, Csehszlovákia vagy Jugoszlávia sorsára jutott volna. Morálisan és a jövő szempontjából ez rendkívül sokat jelenthetett volna, átmenetileg viszont vér és szenvedés járt volna vele. Ezt – például 1944. március 19-én – Bethlen sem akarta vállalni. Közbenső út pedig, tehát a gazdasági fellendülés és a revízió német segítséggel történő megvalósítása, ám ugyanakkor az ország kül- és belpolitikai szuverenitásának megőrzése a Harmadik Birodalommal szemben, amelyet a 30-as és 40-es évek magyar politikusain Bethlen lényegében számon kért, megítélésünk szerint nem létezett.

A hibás döntésekért, az ország „gyászos állapotáért" Bethlen az 1932 utáni miniszterelnököket tette felelőssé – az egy Kállay kivételével. Bírálatának feltűnő hiányossága, hogy Horthy szerepére egyetlen szóval sem utalt, noha mindazért, ami az országban 1919 óta s különösen a 30-as évek közepétől történt, ha valaki, akkor elsősorban ő tartozott felelősséggel. A leginkább hibáztatott döntés, a háborúba való belépés ódiuma például Bárdossy és Werth Henrik mellett kétségkívül őt terhelte. Egyoldalúsága valószínűleg azzal magyarázható, hogy az államfő kérdésének háború utáni rendezését szem előtt tartva, egyik lehetőségként továbbra is Horthyban, illetve Horthy családjában gondolkodott. S végül hiányzik az emlékiratból a szerző önmagával, önmaga múltjával való szembenézése is. Kiinduló tézise, mely szerint a hibás döntések sorozata a belpolitikában a 30-as évek közepén, a külpolitikában pedig 1940-ben kezdődött el, s az addigi magyar politika mindenben helyes utat követett, ez alól automatikusan felmentette.

Az emlékirat nyers fogalmazványával Bethlen augusztus közepére készült el. Javítgatására, csiszolgatására az augusztus végétől felgyorsuló események nem adtak lehetőséget. Mielőtt Herencsényből is távozott volna, a fiatal Bolza Ilona grófnő gondjaira bízta. Ezért és talán betegségei miatt is az írásmű mondatszerkesztései és mondatfűzései régebbi beszédeinél és cikkeinél is nehézkesebbek, bonyolultabbak; a központozás hiánya néhol a szöveg érthetőségét veszélyezteti. Gondolatvezetése, okfejtése azonban ugyanolyan világos és logikus, mint korábban. A stílusbeli különbség legfeljebb annyi, hogy – hű tükreként a kétségbeejtő helyzetnek és az ezt átérző embernek – a szenvtelenség álarca mögül minduntalan emóciók törtek elő. Ez helyenként patetikus emelkedettséget kölcsönöz írásának. „Magyarország kálváriája – írta például a március 19-e utáni hetekről – most vette igazán kezdetét. Mindenkitől elhagyatva, ellenségtől, baráttól egyaránt üldözve igazán egyedül állottunk a világban, és mérföldlépésekkel közeledtünk a dicstelen megsemmisülés felé. Hosszú sorát jegyeztem fel az éveken keresztül elkövetett politikai hibáknak, valamint az ellenállás hiányának és gyöngeségnek, amelyek mind fokozódó ütemben egyik a másikat követve és hatásukat halmozva idézték elő azt a szörnyű eredményt, amelynek láttára minden kissé gondolkodó és magyarul érző embert úgyszólván sírógörcs kell hogy elfogjon. Hová lettek a régi magyar hazafias erények? Hová nemzeti önérzetünk, a függetlenségünk iránti törhetetlen ragaszkodásunk, amelyért évszázadokon keresztül annyi vér folyt és annyi magyar könny hullott? Hová lett politikai iskolázottságunk, amelyre mindig oly büszkék voltunk?"[294]

Sorjázó kérdései mögött fájdalom és szégyen bujkált a kollaborálásért, a „zsidóknak barbár üldözéséért" és az ellenállás gyengeségéért. És aggodalom, mélységesen mély aggodalom az ország jövőjéért. S ekkor még nem tudta, hogy Magyarország még mélyebbre is süllyedhet, hogy a Sztójay-kormányt felváltó Lakatos-kormányt 1944 októberében Szálasi rémuralma követi majd...

Románia augusztus 23-i kiugrását követően, amely a délkelet-európai hadihelyzet alakulását döntően befolyásolta, Horthy ismét a Várba kérette Bethlent. Megbeszélésükön mindketten úgy látták, hogy Sztójay menesztése és a fegyverszünet előkészítésére hivatott Lakatos-kormány kinevezése immár halaszthatatlan. A 24–25-i megbeszélésekről Vas Zoltán – nem tudni, mi alapján – azt írja, hogy Bethlen a „román példa" azonnali követésére szólította fel Horthyt és Lakatost.[295] A dezignált miniszterelnök szerint viszont augusztus végén még csak a „kiugrás előkészítéséről" tárgyaltak.[296] Tekintettel a hadihelyzetre, azaz arra, hogy a szovjet csapatok még nem érték el a magyar határokat, valószínűbbnek tartjuk, hogy Lakatos interpretációja a helyes. A hadi- és a politikai helyzet azonban gyorsan romlott. A szovjet hadsereg nem egészen két hét alatt végigszáguldott Románián; 31-én bevonult Bukarestbe, szeptember 5-én elérte a román–jugoszláv határt, majd innen északra fordulva átkelt a Déli-Kárpátok hágóin, és benyomult Erdélybe. Északra tekintve augusztus 29-én kezdetét vette a szlovák nemzeti felkelés, és szeptember 2-án Finnország elfogadta a szovjet fegyverszüneti feltételeket. A fegyverszüneti tárgyalások megkezdésének további halogatását ezek után már semmi sem indokolta. A Vár azonban még mindig habozott. Bár Horthy és a kormány egy-két tagja hajlott az azonnali konkrét lépések megtételére, a szeptember 8-i minisztertanács úgy határozott, hogy ha „a német ígéretek betartatnak és pár napon belül a német segítség meg is érkezik ..., úgy Magyarország egyelőre hajlandó a harcot folytatni, és nem hamarkodja el állásfoglalását arra nézve, hogy fegyverszünetet kérjen a szövetségesektől".[297] A döntés hátterében az az augusztus végi, szeptember eleji hír állt, amely arról szólt, hogy a szövetségesek egy-két héten belül végül mégiscsak partra szállnak Dalmáciában. A minisztertanács ennek alapján feltételezte, hogy „az angolszászok nem akarják, hogy az oroszok szállják meg Magyarországot. Az angolszászok azt szeretnék, hogy a magyarok addig tartsák vissza az oroszokat, amíg az angolszászok meg tudják szállni Magyarországot".[298]

Önmaga erősítése és a minisztertanács presszionálása céljából szeptember 10-én Horthy ismét felhozatta rejtekhelyéről Bethlent. Értekezletet hívatott össze, melyen a megbízható miniszterek, a hadsereg legfőbb vezetői és politikai tanácsadó testületének tagjai, az ún. titkos tanácsosok vettek részt. Az öt és fél órás tárgyalásról, melyen Bethlen elnökölt, jegyzőkönyv nem maradt fenn. Az elhangzottak lényege a résztvevők utólagos visszaemlékezései alapján rekonstruálható. Ezek közül legrészletesebb Bethlen 1944. decemberi összefoglalása, melyet szovjet kihallgatói rögzítettek. Ez a következőket tartalmazza: „A tanácskozáson Horthy Magyarország katonai, politikai helyzetét vázolta fel. Csatay honvédelmi miniszter a frontokon való helyzetet mondta el, és levonta a következtetéseket, hogy Németország és szövetségesei háborúja már elveszett. A vezérkar főnöke, Vörös János jelentést tett Németország szövetségesei és ellenfelei emberi és anyagi tartalékairól, én is ugyanerre a következtetésre jutottam. Felszólalásomban támogattam a hadsereg képviselőit, és kijelentettem, hogy a harc további folytatása – bűncselekmény a nép ellen. Ha az oroszok Magyarországra bevonulnak – mondtam –, szövetségesek, és mint a legcivilizáltabb nép úgy fognak viselkedni. Viszont mint ellenség, úgy semmiért sem kezeskedhetem. Szükségesnek tartom azonnal Moszkvába egy delegáció küldését a békeszerződés megkötésére. Lakatos miniszterelnök egyetértett velem, viszont kijelentette, hogy egy ilyen felelősségteljes határozat elfogadásához szükséges a parlament hozzájárulása. Erre Esterházy volt miniszterelnök kijelentette: amikor a kormány hadat üzent Oroszországnak, nem kérte ki a parlament véleményét, és minden alkotmányos

törvényt megszegett. A békeidő jövő parlamentje megbocsátja nekünk, ha mi szankció nélkül, az ország számára hasznos békét kötünk, viszont azt sohasem bocsátja meg, hogy tudta nélkül a nemzet számára pusztító háborút üzentünk.

A tanácskozás időtartama alatt nem akadt egy ember sem, aki tovább ösztönözte volna a háború folytatását, azonban véleménynyilvánítás hangzott el, hogy egy ilyen fontos kérdés eldöntéséhez szükséges a minisztertanács határozata. Én ismét felszólaltam e vélemény ellen, kijelentve, ha ezt a kérdést a minisztertanács elé bocsátjuk, akkor erről a németek azonnal tudomást szereznek, hisz a minisztertanácsban árulók, direkt német kémek a földművelésügyi miniszter, Jurcsek, s a pénzügyminiszter, Reményi-Schneller."[299]

A többi résztvevő rövidebben, de a lényeget illetően hasonlóan emlékezett vissza. Lakatos szerint „elsőnek Bethlen kért szót, és emelt hangon követelte a fegyverszünet haladéktalan megkötését. Néhány óvatosságra figyelmeztető felszólalás után úgyszólván valamennyi jelenlévő amellett foglalt állást, hogy az erre irányuló lépéseket végre habozás nélkül, sürgősen meg kell tennünk."[300] Hennyei Gusztáv vezérezredes, külügyminiszter: „Mindnyájunkat meglepett Bethlen István megjelenése. A kormányzó közölte velünk a helyzet súlyosságát, azonban az urak nemigen szóltak hozzá, mert azt mondták, hogy nem ismerik a helyzetet. Bethlen István röviden szót kért, és igen határozott és erélyes hangon, mintegy követelte, hogy azonnal, még lehetőleg aznap kérjen a kormányzó fegyverszüneti feltételeket." Csatay Lajos vezérezredes, honvédelmi miniszter: „Gróf Bethlen István volt az a személy, aki a fegyverszünet kérdését felvetette. Előadásának lényege az volt, hogyha továbbra is kitartunk a németek mellett, akkor Magyarországot a térképről ki fogják radírozni."[301]

Csatay és Vattay Antal főhadsegéd szerint bizonytalanság uralkodott a résztvevők között a tekintetben, hogy kitől kérjék a fegyverszünetet. Vattay úgy emlékezett, hogy „Az értekezleten általában mindenki azon a véleményen volt, hogy a háborúból ki kell lépni, és az angolszászok útján békét kell kérni", s Bethlen volt az egyetlen, „ki nem egyedül az angolszász utat kívánta, hanem szerinte igenis az egyetlen reális út a legközelebbi félhez, az oroszokhoz fordulni fegyverszünetért".[302] Ezt megerősíti Csatay vallomása, aki szerint Bethlen „Említette azt is, hogy legjobb volna az angol orientáció, azonban erre számítani nem lehet, így más nincs hátra, mint fegyverszünetet kérni az orosztól."[303]

Az ülés után – tartva a németektől – Bethlen azonnal elhagyta a fővárost, és visszautazott Nógrád megyébe. Másnap, szeptember 11-én azonban ismét jelentkezett érte a kormányzóság gépkocsija. Megérkezése után Horthy tájékoztatta, hogy a délelőtti minisztertanácson Lakatos mégis beszámolt kormányának a 10-i megbeszélésről, és a miniszterek többsége ismét a harc folytatása és a fegyverszünet ellen foglalt állást. Mitévő legyen? – kérdezte. Bethlen azt tanácsolta, hogy a minisztertanács megbízhatatlansága, illetve gyávasága miatt egyetlen lehetőség maradt: cselekedni saját felelősségére és kockázatára.[304]

Javaslata fölött Horthy sokáig tépelődött, s a döntő lépésekre csak napok múlva, szeptember 20-a körül szánta el magát. A szövetségesek olaszországi főhadiszállására repülő Náday vezérezredes gépe 22-én startolt, a Moszkvába induló küldöttség pedig 24-én lépte át a határt.[305]

A fegyverszünet végrehajtásában és az átmenet irányításában Horthy vezető szerepet szánt Bethlennek. Szeptember közepén, amikor az olaszországi útra Nádayt kijelölte, és a tábornok kérte, hogy Bethlen is utazzék vele, a kormányzótól ezt a választ kapta: „Bethlent ő fontosabb szerepre akarja konzerválni."[306] Gróf Zichy

Vladimirt, aki a moszkvai delegáció átjuttatását szervezte, valamivel korábban ugyanígy tájékoztatta. Bethlenre – közölte vele Horthy – „Magyarországon van szükség a béke előkészítése céljából".[307]

Bethlen legális politikai szerepvállalásával kapcsolatban két konkrét elképzelés merült fel. Az egyik azzal számolt, hogy Horthy személye esetleg zavarni fogja Moszkvát, s ebben az esetben egy többtagú kormányzótanácsot vagy államtanácsot kell létrehozni Bethlennel az élén. A másik – Horthy kormányzósága mellett – a fegyverszünetet megkötő átmeneti kormány vezetését szánta neki. Az utóbbit, tehát a miniszterelnökséget Bethlen vállalta volna. Az előzetes fegyverszüneti egyezmény október 11-i aláírása után, 12-én vagy 13-án erről Horthyval is tanácskozott.[308] A feladat sikeres végrehajtása politikai pályájának megkoronázását jelentette volna, amely nagy elégtétellel tölthette volna el mindazokkal szemben, akik az utóbbi években ki akarták söprűzni a magyar politikából. Az események azonban másként alakultak. Mint ismeretes, a 15-i kiugrás nem sikerült; Bethlen helyett Szálasi alakított kormányt.

A közeledő szovjet hadsereg elől Bethlen október elején a Dunántúlra menekült. Egy Marcali melletti kis faluban, az 1943-ban megözvegyült Széchenyi Andor Pálné boronkai kastélyában rejtőzött el. Rajta kívül ugyanott talált menedéket Bolza Antal huszár főhadnagy, egy lengyel származású volt k. u. k. katonatiszt, Trenkwald és a grófnő több családtagja. Az elmúlt hetek izgalmai miatt Bethlen egészségi állapota tovább romlott. Szívpanaszai állandósultak, s emellett két ízben is kisebb agyvérzést kapott. Emiatt napokig ágyban feküdt, s fél karját később is nehezen mozgatta. Orvost azonban, nehogy üldözőit nyomra vezessék, nem mertek hozzá hívni.[309]

A Számonkérő Szék és a Gestapo emberei a nyilas puccs után Inkén, majd a Széchenyi család marcali villájában is keresték Bethlent. Tartani lehetett tőle, hogy ezen a szálon Boronkára is eljutnak. A grófné ezért november közepén a falu melletti erdőség egyik vadászházába költöztette Bethlent. Néhány napig egyedül volt, majd a kastély többi lakója is csatlakozott hozzá. A szovjet csapatok Mohács és Pécs térségéből ekkor már Kaposvár felé közeledtek. Első hullámuk december elején érkezett Boronka környékére. A néhány fős kozák lovascsapat átkutatta a vadászházat, s miután a padláson kézifegyvereket és néhány kézigránátot találtak, az egész társaságot falhoz állította. Az élelmiszeres ládák és a pezsgőspalackok felfedezése után a katonák szigora enyhült; a lengyel századosnak sikerült kimagyarázkodni.[310]

Távozásuk után Bethlen úgy ítélte meg, hogy a további rejtőzködés céltalan. Trenkwald útján üzenetet küldött a legközelebbi szovjet parancsnokságra. Kilélét felfedve jelezte, hogy tárgyalni szeretne.[311] A szovjet járőr december 7-én jelentkezett érte. Kaposvárra vitték, ahol a 3. Ukrán Front politikai tisztjei hallgatták ki. Innen december 11-én Pécsre szállították, ahol egy tágas villában helyezték el. A várost el nem hagyhatta, sétáira fegyveres kísérők követték, s a házat gépfegyveres őrség vette körül. Egyébként azonban igyekeztek kényelméről gondoskodni, és úgy kezelték, mint a szovjet hadsereg „vendégét". Pécsi ismerőseivel és a helyi politikusokkal szabadon érintkezhetett, a telefont használhatta, és kérésére rádiókészüléket szereltek fel szobájában. Esztergár Lajos polgármester, aki december–januárban többször meglátogatta, szellemileg teljesen frissnek és érdeklődőnek találta. Bár – írta később – „korábbi agyvérzéséből kifolyólag némi beszédzavar mutatkozott" nála, „Ítélőképességét, gondolatai tisztaságát ez a kis defektus egyáltalán nem érintette."[312]

A moszkvai politikai vezetés és a szovjet hadsereggel hazaérkező kommunista

vezetők jól ismerték Bethlen háború alatti működését és a fegyverszünet érdekében kifejtett tevékenységét. Tudták azt is, hogy a németellenes erők körében és Nyugaton élvezett nagy tekintélye miatt bevonása a közreműködésükkel újrainduló politikai életbe nagy nyereség és az új rendszer egyik legitimációs forrása lenne. A burzsoázia – tartalmazta a moszkvai magyar kommunista vezetők 1944. szeptember 28-i üléséről felvett jegyzőkönyv – az átmeneti időszakban sem kaphat vezető szerepet, de például „ha Bethlen vagy hasonló szakít Hitlerrel, nem úgy bíráljuk el, mint aki nem szakít".[313] Ajánlatukkal, mely a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, illetve az ideiglenes nemzetgyűlés és kormány munkájába való bekapcsolódásra vonatkozott, Vas Zoltán kereste föl december közepén.[314]

A hadiesemények 1944-es alakulása a Demokratikus Polgári Szövetség 1943-as kibontakozási programját, amely még a szociáldemokraták kormányba való bevonásával is csak feltételesen számolt, illuzórikussá és tarthatatlanná tette. 1944 szeptember–októberben, amikor leendő miniszterelnökségéről esett szó, Bethlen már nemcsak a kisgazdáknak, hanem a szociáldemokratáknak is tárcát akart ajánlani. December elején, amikor a szovjetek kihallgatták, ennél is tovább ment. „A jövő Magyarországának élén – közölte a kihallgatást vezető tiszttel – egy olyan kormánynak kell állni, melynek képviselői az ország valamennyi befolyásos pártjának tagjai közül kerülnek ki. Ezalatt értem a keresztényszocialista, szociáldemokrata, demokrata, a kommunista és a parasztpártokat." Elfogadhatatlannak tartotta viszont a kommunisták, szociáldemokraták és kisgazdák együttműködésére épülő Magyar Front s az ebből kinövő Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kizárólagos kormányzati hatalmát. Rassay és a keresztényszocialisták bevonását elengedhetetlennek vélte. Óvott attól is, hogy az emigráns politikusok vezető szerepet kapjanak. „A kommunista emigránsok, mint Rákosi, hasonlóan gróf Károlyihoz, aki az utóbbi húsz évet Londonban töltötte, a nemzet előtt tekintéllyel nem rendelkeznek" – jelentette ki. Lehetséges miniszterelnökként Kállayt hozta szóba, illetve egy fiatalabb, de már kormányzati tapasztalattal rendelkező németellenes politikus kiválasztását ajánlotta.[315]

Vas Zoltánnak december közepén lényegében ugyanilyen választ adott. Elvi kifogást tehát az ellen, hogy a kibontakozásban polgári, horthysta politikusok is részt vegyenek, nemcsak hogy nem támasztott, hanem kifejezetten szükségesnek tartotta azt. Magára nézve azonban elhárította az együttműködési ajánlatot. Csupán arra vállalkozott, hogy Gerlóczy Gábor tábornok felhívását a Balaton térségében harcoló magyar alakulatokhoz az azonnali fegyverletételre ellenjegyezte. Politikai szerepet azonban semmiképpen sem akart vállalni. Mint mondta: az elkövetkező politikai rendszerben neki már nincs helye, mindössze „háborítatlanul szeretne élni".[316]

Vas Zoltán tanúságtétele szerint tehát Bethlen nem kívánt többé közéleti szerepet vállalni, hanem vissza akart vonulni. Oka erre több is lehetett: a rendszer, amellyel azonosult, összeomlott; az új helyzet áttekinthetetlen, zavaros volt; elmúlt 70 éves és betegeskedett. Mások, így például inkei intézője, akivel utoljára novemberben Boronkán beszélt, azonban egészen más pszichogramot rögzítettek róla. Szondi Pál állítja, hogy a szovjet hadsereg magyarországi jelenlétét Bethlen még 1944 novemberében is átmeneti, várhatóan két-három éves jelenségként fogta fel. Kivonulását a békekötés után biztosra vette, miként azt is, hogy ezt követően Magyarország az angol érdekszférához fog tartozni. Elköszönve bizalmasától kijelentette: „Mivel a számottevő politikusok közül Magyarországon én vagyok az egyedüli, akit az angolok elismernek, én kapok a továbbiakban az ország élén vezető szerepet, ha ezt élve megérhetjük."[317] Tekintettel a „titkos tanácsosok" 1944. februári derekegyházi prog-

nózisára, amely a fentiekkel szinte szóról szóra egybevág, úgy gondoljuk, hogy Bethlen nem Vas Zoltán, hanem Szondi Pál előtt tárulkozott ki és fedte fel jövőre vonatkozó igazi elképzeléseit. A moszkvai kommunisták együttműködési ajánlatát így tehát nem azért hárította el, mert öregen és csalódottan hátat akart volna fordítani a politikának, hanem azért, hogy a kompromittálódást elkerülve megőrizze hitelét a szovjet csapatok kivonulása utáni időre.

A Dunántúlon megindított német ellentámadás veszélye elől Tolbuhin marsall parancsára 1945. január 31-én Pécsről Kiskőrösre szállították Bethlent. Szovjet kísérői továbbra is megkülönböztetett bánásmódban részesítették. A kíséretében lévő Gerlóczy tábornok írja, hogy Pécshez hasonlóan Kiskőrösön is „kellemes, nyugodt életük volt".[318]

Magyarország új vezetőinek körében Bethlen bekapcsolása a politikai életbe még ezekben a hetekben is napirenden szerepelt. Az ideiglenes kormány nevében 1945. február 18-án Balogh István miniszterelnökségi államtitkár kereste fel, aki tájékoztatta a politikai helyzetről, a kormány intézkedéseiről és programjáról. A páter szerint Bethlen „teljesen apatikus" állapotba süllyedt; a politikai kérdésekre nem reagált, csak állandóan cukrot evett, hogy erősítse a szívét.[319] Dálnoki Miklós Béla február 23-án ennek ellenére gépkocsit küldött érte, amely a megszálló hadsereg székhelyére, Gödöllőre vitte.[320] A tábornok-miniszterelnök, illetve a szovjetek és Bethlen találkozójának célját nem ismerjük. Feltehető azonban, hogy ezúttal is Bethlen esetleges szerepvállalásáról tárgyaltak.

Egy-két napos gödöllői tartózkodás után Bethlen újabb kényszerlakóhelyét Kunszentmiklóson jelölték ki. A szovjetek továbbra is „előzékenyen" bántak vele, és „láthatóan igen tisztelték". Szíve miatt külön cukoradagot utaltak ki számára, és megengedték, hogy levelezzen s a faluban szabadon sétálhasson. Külön házat – mint Pécsett – vagy külön szobát – mint Kiskőrösön – azonban itt már nem utaltak ki neki. Szobáját Gát Zoltán vezérkari ezredessel osztotta meg. Szobatársa szerint életkorához képest Bethlen „elsőrangú" állapotban volt. Kiváltképp foglalkoztatta a politika, az ország sorsa, amelyről a legtöbbször beszélgettek. Bethlen Istvánnak „határozott véleménye volt – emlékezett később az ezredes –, hogy az oroszokkal kell tárgyalni, Moszkvába kell menni, mert a magyarkérdés, a magyar béke Moszkvában dől el. Nagyon érdekes és reális bírálattal nézte a múltat. Sokat levelezett. Érdekes volt, hogy minden – valóban haladó nézetéből – kirítt a földbirtok-politika kérdésében elfoglalt konzervatív álláspontja".

Utoljára 1945. április 28-án látták sétálni Kunszentmiklós utcáin. Őrzői másnap gépkocsiba ültették, s a közeli katonai repülőtérre, onnan pedig Moszkvába vitték.[321]

Epilógus: A Szovjetunióban

Bethlen István életének a Szovjetunióban töltött utolsó szakaszáról semmi bizonyosat nem mondhatunk. Nem tudjuk, hogy miért szállították ki, hogy hol és milyen körülmények között tartották fogva, s azt sem, hogy hol, mikor és hogyan hunyt el. S nemcsak mi nem tudunk felelni ezekre a kérdésekre. Felesége és fiai sem ismerték a válaszokat. „Apámat elvitték az oroszok. Fogalmam sincs, hol kaparták el szegényt. Ez sose derült ki. Annyit tudunk, hogy a dicsőséges Szovjetunió területén halt meg. Ez minden" – nyilatkozta az 1947 és 1983 között Olaszországban élt középső fiú, István, röviddel halála előtt.[1] Gábor, aki közvetlenül a háború után Brazíliában telepedett le, s ott 1981-ben elhunyt; András, aki nem akarta elhagyni Magyarországot, s ezért a tiszántúli deportálásból hazatérve 1970-es haláláig segédmunkásként dolgozott; és felesége, aki a pasaréti villából kilakoltatva és a Szolnok megyei internálást túlélve 1970-ig páriaként tengette életét Budapesten – ugyanennyit tudtak.

A történeti szempontból legfontosabb kérdés: mit akart a szovjet vezetés Bethlentől; miért vitették ki és tartották maguknál? Ezzel kapcsolatban két feltételezést ismerünk. Az egyik Szekfű Gyuláé, aki mint moszkvai magyar követ Nagy Ferenc miniszterelnök utasítására 1946 áprilisában tájékoztatta angol kollégáját a magyar kormánydelegáció moszkvai tárgyalásairól. A beszélgetés során Roberts megemlítette Bethlen nevét, és sorsa felől érdeklődött. Szekfű erre a következő választ adta: „majdnem biztos benne, hogy Bethlen jelenleg a Szovjetunióban van. Kifogástalan bánásmódban részesül, az oroszoknak semmi bajuk vele. Azonban attól félnek, hogyha éppen most visszatérne Budapestre, a konzervatív áramlatok olyan – nem feltétlenül szovjetellenes – gyűjtőpontját hozhatná létre, amely nem találkozna a jelenlegi magyar rendszer rokonszenvével."[2]

Szekfű közlése – tekintettel a kommunista, szociáldemokrata és parasztpártí Baloldali Blokk március 15-i megalakulására és arra a harcra, amelyet a független Kisgazdapárt felbomlasztásának céljával indítottak – teljes mértékben hihető. Arra, hogy Bethlen bármilyen formában nevét adja a tulajdonviszonyokat ugyan radikálisan átalakító, de mégis a magántulajdon alapján álló parlamentáris rendszer felszámolásához, nem lehetett számítani. Meggyőződése közismert volt, zsarolni nem lehetett. Azt viszont, hogy – akarva-akaratlan – az államosításokkal és a kommunisták kizárólagos hatalmi törekvéseivel szemben álló különböző konzervatív, liberális és demokratikus polgári erők orientációs pontjává, esetleg zászlajukká válik, joggal el lehetett képzelni. S ha ezt a szerepet Bethlen vállalja és a jobboldal élére állva a nyugati követeket és újságírókat időről időre tájékoztatja a reális helyzetről, akkor a proletárdiktatúrára való áttérés belső fejlődés eredményeként való feltüntetése nyilvánvalóan még nehezebb és még igazolhatatlanabb lett volna. A feltételezés annál is inkább hihető, mert tudjuk, hogy Bethlen hazatérésétől nemcsak a Baloldali Blokk vezetése, hanem a vele tulajdonképpen harcban álló Kisgazdapárt centrumának parasztvezetője, Nagy Ferenc miniszterelnök is tartott. A tárgyaláson, amelyről az angol követet Szekfű tájékoztatta, Sztálin megemlítette, hogy Bethlen a Szovjetunióban van. A magyar miniszterelnök válaszát szűkszavú feljegyzésében Gerő Ernő így foglalta össze: „Mi nem bánjuk, ha nem jön haza, szívesebben látnánk, ha helyette hadifogoly munkások és parasztok jönnének."[3] Gerő közlését Nagy Ferenc egy már az emigrációban írott levele is megerősíti.[4]

A másik feltételezés felröppentője Márffy-Mantuano Judit, Londonban élő újság-

író, illetve író. 1951-ben publikált könyvében elmondja, hogy amikor Nyugatra távozása előtt gróf Teleki Géza, Teleki Pál fia 1948-ban Romániába látogatott és ott találkozott Petru Groza kommunista miniszterelnökkel, Groza titkára megkérdezte tőle: mit tud Bethlen tervéről? Teleki közölte, hogy semmit, mire a titkár meglepetten ezt kérdezte: „Nem tud róla, hogy utasításokat kaptunk a sámsondi ház rendbehozatalára, bebútorozására és arra, hogy lakhatóvá tegyük?" Majd így folytatta: „Közölték velünk, hogy Molotov tárgyalásokat folytat Bethlennel, akinek Sztálin felajánlotta, hogy legyen az Erdélyi Köztársaság elnöke." S mit válaszolt erre Bethlen? – kérdezte Teleki. Azt hiszem, elutasította – hangzott a titkár válasza. Majd hozzátette: „Nemrégiben mindenesetre közölték velünk, hogy hagyjuk abba a sámsondi kastély renoválását."[5]

Eszerint a szovjet vezetés azért őrizte Bethlent, mert számításba vette az 1947-ig függőben lévő erdélyi kérdésre vonatkozó elképzeléseiben. Eltérően Szekfű közlésétől, ez a feltételezés eléggé meseszerű, nehezen hihető. Mégsem teljesen kizárt, hogy van bizonyos alapja. Folyamatában vizsgálva a Szovjetunió 1939 és 1947 közötti Erdély-politikáját megállapítható, hogy annak legfőbb jellemzője – a Harmadik Birodalom magyar és román politikájához hasonlóan – a divide et impera elvének következetes alkalmazása volt. Igaz, 1943 decemberében Sztálin Romániának ígérte Erdélyt. Ám az 1944 szeptemberében aláírt szovjet–román fegyverszüneti egyezmény csak „Erdély (vagy annak nagyobb része)" viszaadását tartalmazta. Ismeretes az is, hogy a román és a magyar belpolitika befolyásolásának szándékával Moszkva bizonyos mértékben egészen 1947-ig, a békeszerződés aláírásáig „lebegtette" a kérdést. Miközben a román politikusokat a Trianonhoz való teljes visszatéréssel kecsegtették, a magyaroknak arra célozgattak, hogy Erdély kérdése még nem dőlt el véglegesen; ha „jól viselkednek", Romániától kaphatnak területi kárpótlást. 1946 elején ilyen kijelentéseket tett Budapesten Puskin követ és Vorosilov marsall. 1946 áprilisában pedig, amikor a magyar kormánydelegáció Moszkvában járt, Nagy Ferenc felvetésére válaszolva a román fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelyére hivatkozva maga Sztálin jelentette ki, hogy „van ok a területi kérdés felvetésére".[6] Elképzelhető tehát, hogy a magyar békeszerződés 1946. május 7-i megszövegezéséig, illetve a magyar és a román békeszerződés 1947. február 10-i aláírásáig a moszkvai Erdély-dosszié még nem volt végérvényesen lezárva, s hogy a nemzetközi erőviszonyok, valamint a romániai és a magyarországi belső helyzet alakulásának függvényében a szovjet vezetés többféle lehetőséggel számolt. Ezek egyike lehetett bizonyos etnikai jellegű határmódosítás, a másik pedig az erdélyi magyar területek, esetleg egész Erdély autonómiája, amit az erdélyi új magyar baloldali vezető elit is akart és kért.[7]

Groza titkárának állítólagos közlése szerint a felajánlott „elnöki" posztot Bethlen nem fogadta el. A sámsondi kastély rendbehozatalára vonatkozó utasítás azonban ez esetben is igaz lehet. Elképzelhető ugyanis, hogy miután Magyarországra nem akarták visszaengedni, vagy inkább Magyarország nem akarta visszafogadni, a közélettől valóban visszavonulva utolsó éveit Bethlen Sámsondon kívánta tölteni, s ez ellen a szovjet vezetés sem emelt kifogást.

Mindezek azonban csak feltételezések, találgatások. Bizonyításra várnak azok a másod- és harmadkézből származó információk is, melyek szerint Bethlent a Szovjetunióban sem hadifogolyként kezelték. Lukács Béla, a Kállay-kormány minisztere hozta a hírt hazatérte után, hogy 1946-ban kísérő nélkül látta sétálni Bethlent Moszkvában.[8] Kunszentmiklósi szobatársa, aki 1950-ig az új magyar hadseregben a hírszerzés ezredese volt, szovjet kollégáitól úgy értesült, hogy Bethlen haláláig egy

moszkvai villában lakott Újszászy tábornokkal együtt.[9] A marosvásárhelyi Teleki Mihály állítólag levelet is kapott tőle, amiben Bethlen arról tájékoztatta, hogy jól van, csak gyomrával betegeskedik kissé.[10] Bethlen András úgy tudta, hogy apját magas rangú német tisztekkel együtt tartják fogva Moszkvában – jó körülmények között.[11]

Halálának időpontját – hely közlése nélkül – a *Nagy Szovjet Enciklopédia* 1946. október 5-ben adja meg.[12] Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy a budapesti angol követet 1948. március elején Nyárádi Miklós pénzügyminiszter úgy tájékoztatta, hogy „Bethlen gróf nemrég halt meg Oroszországban".[13] Későbbi, 1947-es dátumot közöl a *Magyar Életrajzi Lexikon* is.[14] A horthysta emigráció az ötvenes és a hatvanas években ennél is későbbi halálozást feltételezett. Elterjedt körükben, hogy a „Moszkva melletti villából, ahol még teniszezhetett is, egyre beljebb és beljebb szállították az országba. Kevesen tudják, hogy közvetlenül az ún. békekötés után már Tbiliszibe került, s ott is halt meg".[15] Ennek alapján emlékiratában Kállay Miklós 1950-et adja meg (kérdőjellel) Bethlen halálozási éveként.[16]

A legfantasztikusabb és a legenda minden ismertetőjegyével rendelkezik az a történet, amit e sorok írója hallott erdélyiektől – egy éjszakai vonaton. Eszerint Bethlen még az 1950-es évek második felében is élt. Mielőtt meghalt volna, az „oroszok" megengedték neki, hogy látogatást tegyen Erdélyben, s ők „saját szemükkel" látták is görbebottal Kolozsvár utcáin sétálni.

A legendák eloszlatása, Bethlen halála helyének, körülményeinek és pontos időpontjának megállapítása, valamint a fentiekben ismertetett feltevések igazolása vagy elvetése akkor lesz lehetséges, ha a szovjet levéltárak 1945 utáni anyagai is kutathatóvá válnak. 1989 őszéig ez a lehetőség még nem állt fenn. Indokolt lenne, hogy legkésőbb a történetírásra tartozó kérdések tisztázásával egyidejűleg földi maradványai is hazakerüljenek. Sírfeliratának, ha majd ez megtörténik, tartalmaznia kell, hogy a régi Magyarország utolsó nagy formátumú politikusa volt, aki azonban – minden részsikere ellenére – az önmaga elé tűzött nagy célokat, a magyarság zömének közös hazában való újraegyesítését és az ország társadalmi-politikai modernizációjának konzervatív mederben tartását a történelem logikája miatt el nem érhette.

A kézirat elkészítését közel tízéves kutatómunka előzte meg. A kutatási terv 1979 őszén született az MTA Történettudományi Intézetében, s ugyanott készültek el 1983-ra az első fejezetek „Gróf Bethlen István politikai pályája 1901–1921" címmel. Ezeket a Magvető Könyvkiadó 1987-ben külön kötetben adta közre. Az anyaggyűjtés kiteljesítésére és az 1921 utáni fejezetek megírására – 1986-tól kezdődően – a Magyarságkutató Intézetben került sor. E tíz év során számos hazai és külföldi intézetben, könyvtárban és levéltárban volt alkalmam dolgozni – sok-sok kutató, könyvtáros és levéltáros segítőkészségét élvezve. A magyarországi közgyűjtemények – elsősorban az Országos Levéltár, az Országos Széchényi Könyvtár és a Parlamenti Könyvtár – munkatársainak támogatására folyamatosan, mindig számíthattam. Párizsban 1981-ben, Bécsben 1982-ben, Bonnban és Koblenzben – a mainzi Institut für Europäische Geschichte ösztöndíjasaként – 1984-ben, Londonban pedig 1987-ben tölthettem néhány hetet, illetve hónapot. A hazai és külföldi intézetek és közgyűjtemények munkatársai mellett köszönettel tartozom Bethlen azon kortársainak is, akik New Yorktól Sepsiszentgyörgyig és Inkétől Mezősámsondig – hacsak tehették – mindig rendelkezésemre álltak, s akiknek a segítsége nélkül az életrajz emberi, szubjektív rétege sokkal szegényesebb lenne.

Végezetül köszönet illeti azokat a tanáraimat, kollégáimat és barátaimat, akik tanácsaikkal és kritikájukkal ösztönöztek; a Magyarságkutató Intézet titkárnőit, akik a kézirattal kapcsolatos technikai feladatokat vállalták magukra; s családomat, amely a tíz év alatt nyugalmamról gondoskodott.

Jegyzetek

I. CSALÁD ÉS IFJÚKOR

1. Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen család története. Bp. 1927. 4–46.
2. Beke György: Búvópatakok. Bukarest. 1980. 151–153.
3. Nagy Iván: Magyarország családi czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. XI. köt. Pest. 1865.
4. Lukinich: i. m. 177–73.
5. Sziládi Károly: Gróf széki Teleki Mihály. Kecskemét. 1887. és Trócsányi Zsolt: Teleki Mihály (Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig). Bp. 1972.
6. Gyárfás Elemér: Bethlen Miklós kancellár 1642–716. Dicsőszentmárton. 1924.
7. Kemény Zsigmond: Visszatekintések Erdély múltjára és gr. Bethlen János politikai pályájára. In. Élet és irodalom. Bp. 1971. 59–60.
8. Uo. 41–122.; Lukinich: i. m. 474–485.; Papp Ferenc: Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében. Kolozsvár. 1930; Deák Farkas: gróf Teleki Domokos emlékezete. Bp. 1881 (mindkét idézet innen) és Miskolczy Ambrus: Társadalom, nemzetiség és ellenzékiség kérdései az erdélyi magyar reformmozgalomban (1830–1843). Bp. 1983. Kézirat.
9. Magyar Polgár (Kolozsvár), 1881. okt. 30. Hírharang.
10. Országos Levéltár (továbbiakban: OL) P. 1441. Darányi Ignác hagyatéka. 3. doboz. Gróf Bethlen István és gróf Bethlen Istvánné 1875 és 1881 közötti levelei Darányi Ignáchoz.
11. Ugron Gábor: Amit én gróf Bethlen Istvánról tudok. Pesti Napló. 1934. okt. 9.
12. OL K. 150. Belügyminisztérium ált. ir. 1894 – 15 – 42 574.
13. OL P. 1441. Darányi Ignác Hagyatéka. 7. doboz. Tisza család. 1876. máj. 1-i hagyatéki leltár gróf Teleki Domokos vagyonáról és uo. 3. doboz. Gróf Bethlen Istvánné 1882. jan. 20-i levele Darányi Ignáchoz.
14. Gyulai Pál Költeményei 1846–1900. 5. kiad. Bp. 1902. 223. Vö. Szépréti Lilla: Régi és új világ. Kolozsvár, 1981. 90–91.
15. Magyar Polgár, 1881. okt. 30. Hírharang.
16. OL P. 1441. Darányi Ignác Hagyatéka. 7. doboz. Gróf Teleki Domokosné 1876 és 1893 közötti levelei Darányi Ignáchoz és gróf Haller Ferenc (München) szerzőhöz intézett 1982. február 13-i levele. Vö. Sebess Dénes: Bethlen István. Bp. év nélk. 34.
17. OL P. 1441. Darányi Ignác Hagyatéka. 3. doboz. Gróf Bethlen Istvánné 1882. jan. 17-i levele Darányi Ignáchoz és OL K. 150. Belügyminisztérium ált. ir. 1882 – 15 – 15 169 és 1894 – 15 – 42 574.
18. Csekme Ferenc: Széki és római szent birodalmi özv. gróf Teleki Domokosné szül. Teleki Clementina grófnő emlékezete. Marosvásárhely 1894.
19. OL P. 1441. Darányi Ignác Hagyatéka. 7. doboz. Gróf Teleki Domokosné dátum nélküli levelei Darányi Ignáchoz.
20. Pánczél János (Mezősámsond) szóbeli közlése.
21. OL K. 150. Belügyminisztérium ált. ir. 1894 – 15 – 42 574.
22. Eugen Guglia: Das Theresianum in Wien. Wien. 1912. és Album der k. k. Theresianischen Akademie 17461913. Von Max Freiherr und von Gemmell Flischbach. Wien. 1913.
23. Jahres–Bericht über das Gymnasium der k. k. Theresianischen Akademie in Wien, für das Schuljahr 1884, 1888 und 1893. Wien. 1884, 1888 és 1893.
24. Uo. és OL P. 1389. Theresianum. 1. tét. 1886. Programm der k. k. Theresianischen Akademie in Wien.
25. Mohamed Ali: Le Theresianum – Vienne de men tamps. Le Caire. 1948. 5–8.
26. Uo. 3–4.
27. Jahres–Bericht über das Gymnasium der k. k. Theresianischen Akademie in Wien, für das Schuljahr 1884–1893. Wien. 1884–1893. És Harsányi Zsolt: Négyszemközt gróf Bethlen Istvánnal. Pesti Hírlap, 1931. ápr. 5. (az idézet innen).
28. Kállay Ubul: Bethlen István árnyékában. Nemzeti Figyelő, 1931. ápr. 15.
29. Jahres–Bericht über das Gymnasium der k. k. Theresianischen Akademie in Wien, für das Schuljahr 1892–1893. Wien. 1892, 1893. 31. és 51. Vö. Sebes A: i. m. 38.
30. Horváth Mihály: A magyarok története a gymnasiumok alsóbb osztályai számára. Bp. 1875; Mangold Lajos: A magyarok oknyomozó történelme. Bp. 1887. 2. kiad.; Beöthy Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése I–II. köt. Bp. 1877. és Góbi Imre: A magyar nemzeti irodalom története. Bp. 1902. Vö. Unger Mátyás: A történelmi tudat alakulása középiskolai történelemkönyveinkben. Bp.

1976. 40–58.; Németh G. Béla: A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában. Bp. 1981. 373–384. és Nyiri Kristóf: Szabadpiac és tekintélyelvű társadalom. Világosság, 1981/68–9. 534–540.

31. Hanák Péter: A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. In. Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. I. köt. 162–63.

32. Sebess:. i. m. 36.

33. Gróf Bethlen István: Gróf Apponyi Albert emlékezete. Bp. 1934. 1.

34. Harsányi Zsolt: Négyszemközt gróf Bethlen Istvánnal. Pesti Hírlap, 1931. ápr. 5.

35. Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974/1. 8–18. és Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Bp. 1978. 14–16.

36. Barabás Endre: Maros–Torda vármegye és Marosvásárhely ... leírása. Bp. 1907. 133–134. és Tizenkét év a Magyar Gazdaszövetség történetéből 1896–1908. Bp. év nélk. 122.

37. Gr. Bethlen István: Emlékbeszéd gr. Károlyi Sándor felett. Marosvásárhely. 1906. Vö. Bánffy Miklós: Emlékeimből. Kolozsvár. 1932. 87–88.

38. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára. Jogi és Államtudományi Kar szigorlati jegyzőkönyvei.

39. Harsányi Zsolt: Négyszemközt gróf Bethlen Istvánnal. Pesti Hírlap, 1931. ápr. 5. és Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak. Analekta 3417. Bethlen Pál: Az asztal. 476. Vö. Bánffy Miklós: Megszámláltattál... Bp., 1935. (új kiadás: Bp., 1902.)

40. Hanák Péter: Társadalmi és politikai küzdelmek az 1890-es évek első felében. In. Magyarország története 1890–1918, i. m. I. köt. 53–148.

41. Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK) Kézirattár. Bartha Miklós 1895. máj. 23-i levele feleségének, Klein Rózának. – A levélre Bernát István hívta fel a figyelmemet, amiért itt is köszönetet mondok.

42. Gyulai Pál Költeményei... i. m. 223.

43. Dr. Tömör Ede (Budapest) szóbeli közlése.

44. Ugron: id. cikk. – Megjegyezzük, hgy Bethlen angliai tanulmányútjáról, amelyet Ugronhoz hasonlóan minden lexikon és kézikönyv, továbbá a két világháború közötti Bethlen–életrajzok is tényként közölnék, Bethlen fiának, ifj. gróf Bethlen Istvánnak nem volt tudomása. Valószínű azonban, hogy ez esetben a családi emlékezet a hiányos, mert Ugron olyan konkrét eseményekhez és élményekhez köti ezzel kapcsolatos megállapítását, hogy tévedése szinte kizártnak tartható.

45. Kriegsarchiv, Wien. Offiziersqualifikationslisten, Graf Stephan Bethlen és Hadtörténelmi Intézet Levéltára Anyakönyvi lapok 26 908. – Az osztrák levéltárban található Bethlen–jellemzéseket Hajdu Tibor találta és bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt is hálás köszönetet mondok.

46. Agrártudományi Egyetem Mosonmagyaróvári Karának Irattára. Anyakönyvek 1898/99 és 1899/900.

II. ERDÉLYI GAZDA ÉS POLITIKUS (1901–1918)

1. Sebess Dénes: Bethlen István. Bp. év nélk. 22–23.

2. Petelei István: Mezőségi út. In. Lobbanás az alkonyatban. Bp. 1955, 97–120. és Makkai Sándor: Holttenger. Bp. 1980.

3. Barabás Endre: Maros–Torda vármegye és Marosvásárhely... közgazdasági leírása. Bp. 1907. és uő: Kolozs vármegye közgazdasági leírása. Bp. 1910. Vö. Egyed Ákos: falu, város, civilizció. Bukarest. 1981, különösen 161–167.

4. Kósa László–Filep–Antal: A magyar nép táji–történeti tagolódása: Bp. 1975. 145–146.

5. Lásd táblázat

Erdély és a mezőségi vármegyék polgári népességének anyanyelv szerinti megoszlása

	Összes polgári lakosság		Az összes polgári lakosságból							
			magyar (%)		német (%)		román (%)		egyéb (%)	
	1880	1910	1880	1910	1880	1910	1880	1910	1880	1910
Erdély	2 084 048	2 658 159	30,3	34,2	10,2	8,7	56,9	55,1	0,3	0,2
Kolozs megye	165 944	225 561	24,6	26,8	3,9	3,0	68,0	68,1	3,5	2,0
Maros–Torda megye	145 807	193 865	53,8	57,4	4,1	4,0	37,6	36,2	4,5	2,4
Torda–Aranyos megye	137 031	174 182	23,0	25,5	0,3	0,3	73,1	72,1	3,6	3,1

Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. köt. Bp. 1920. 116–117. old. alapján
Vö. Barabás: i. m. 1907. 16–19. és 1910. 8–21.

6. Petelei: i. m. 98. és ifj. gróf Bethlen István szerzőhöz intézett 1981. nov. 20-i levele.

7. Lőrintei István: Magyarország nagybirtokosai. Szatmár, 1893; A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája II. Gazdacímtár. Bp. 1897 és OL K. 150. Belügyminisztérium ált. ir. 1894 – 15 – 42 574 (Ebben id. gróf Bethlen István hagyatékának éves vagyonkimutatásai.) – Az 1897-es vagyonmegosztásra és a nagyanyai örökségre: OL P. 1441. Darányi Ignác Hagyatéka. 7. doboz. Tisza család iratai. Gróf Teleki Domokosné 1889. okt. 16-i és 1893. szept. 30-i végrendeletei, továbbá özv. gróf Bethlen Istvánné és gyermekei között létrejött dátum nélküli vagyonátruházási szerződés és gróf Haller Ferenc (München) szerzőhöz intézett 1982. febr. 13-i levele.

8. Lőrintei i. m. és Magyarországi Gazdacímtár. Szerk. Rubinek Gyula. Bp. 1911.

9. Kriegsarchiv, Wien. Offiziersqualifikationslisten, Graf Stephan Bethlen és Maros–Torda Vármegye Hivatalos Lapja, 1901. aug. 28. Virilisjegyzék, valamint uo. 1905. dec. 21., 1907. okt. 31., 1910. dec. 3.

10. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 42. köt. Bp. 1912. 418–419. és 424–425.

11. Uo. 424–425. és 48. köt. Bp. 1913. 846–847. Vö. Petelei: i. m. 98–99.

12. Maros–Torda (Marosvásárhely), 1901. márc. 13. Különfélék.

13. Magyarországi Gazdacímtár... i. m. 422.

14. Ifj. gróf Bethlen István szerzőhöz intézett 1981. nov. 20-i levele és Pánczél János (Mezősámsond) szóbeli közlése.

15. Sebess: i. m. 75. és Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak. Analekta 4051/c. Bethlen Pál: Emlékeim képeskönyvéből. Kézirat. III. köt. 595/1–3.

16. Uo. és Székely Ellenzék (Marosvásárhely), 1901. jún. 25. Főúri esküvő, valamint Kacsó Mária (Mezősámsond) szóbeli közlése.

17. Gróf Haller Ferenc (München) szerzőhöz intézett 1981. febr. 13-i levele, Sebess: i. m. 74–75. és Harsányi Zsolt: Négyszemközt gróf Bethlen Istvánnal. Pesti Hírlap, 1931. ápr. 5.

18. Köztelek, 1908. ápr. 29. Angolországi tanulmányút és uo. 1910. febr. 26. Tanulmányi kiránduls Dán- és Svédországokban.

19. 8 Órai Újság, 1934. okt. 6. Régi szép Erdély... Beszélgetés Bethlen Margit grófnővel; Pesti Napló, 1937. máj. 27. Látogatás gróf Bethlen István egykori erdélyi kerületében... és ifj. gróf Bethlen István szerzőhöz intézett nov. 20-i levele.

20. Kacsó Mária (Mezősámsond) szóbeli közlése. A Voltaire–idézet lelőhelye: Bethlen István gróf angliai előadásai. Bp., [1934]. 104.

21. Székely Ellenzék. 1900. okt. 25. Vadászok Szovátán és uo. okt. 31. 2., valamint Sebess: i. m. 63–64. és Kacsó Mária szóbeli közlése.

22. Székely Lapok (Marosvásárhely), 1901. ápr. 4. Gazdasági egyesületünkből, és Az Erdélyi Evangélikus Református Egyházkerület jegyzőkönyvei 1899–1903. Szerk. Kenessey Béla. Kolozsvár. 1899–1903.

23. Sebess: i. m. 24., 30. és 72–74.

24. Gróf Haller Ferenc (München) szerzőhöz intézett 1981. febr. 13-i levele.

25. Bethlen beszédét közli: Székely Lapok, 1901. szept. 15. 2–3. – Az agrárizmusra általában lásd: Hársfalvi Péter: Törekvések a parasztbirtok „védelmére" és Gyimesi Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. Szerk. Szabó István. 2. kiad. Bp. 1972. II. köt. 146–183. és 616–654., továbbá Szabó Miklós: Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974/1. 3–65. és Hanák Péter: A dualizmus válságának kezdetei a 19. század végén. In. Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Bp. 1978. I. köt. 176–183.

26. Ugron Gábor: Amit én gróf Bethlen Istvánról tudok. Pesti Napló, 1934. okt. 9. és Sebess: i. m. 90.

27. Vasárnapi Újság, 1901–1902. évf. és Szondi Pál (Balatonkeresztúr) visszaemlékezése.

28. Magyar Gazdák Vásárcsarnokellátó Szövetkezete. Bp. év nélk. és gr. Majláth József: A szövetkezeti ügy fejlődése Magyarországon 1851–1906. Bp. 1907. 31.

29. Székely Lapok, 1903. júl. 19. Mezőbándi gazdaszövetség; Székelység (Marosvásárhely). 1903. júl. 8. 3. és Barabás: i. m. 1907. 139–141.

30. Székely Lapok, 1901. júl. 14. Aratógép bemutatás M.Sámsondon. Vö. Sebess: i. m. 74.

31. Bánffy Miklós: Megszámláltattál... Bp. 1935 (új kiadás: Bp. 1982.); uő: És híjával találtattál. Bp. 1937; uő: Darabokra szaggattatol. Bp. 1940. – Megjegyezzük, hogy Bethlen és Bánffy erdélyi trilógiájának főhőse, gróf Abády között távolról sem ez az egyetlen hasonlatosság. Abády ugyanúgy a Theresianumban tanult, mint Bethlen; apja ugyanolyan korán elhalt, mint Bethlené stb. Más jegyek, például Abády szenvedélyes szerelmi viszonya egy férjezett nővel, az egyetem utáni néhány éves diplomáciai szolgálat stb. viszont a képzelet szüleményei, ill. valaki másról vagy másokról mintázottak.

32. Gr. Bethlen István: Emlékbeszéd gr. Károlyi Sándor felett. Marosvásárhely. 1906.

33. Székely Lapok. 1902. jan. 19. Székely kongresszus és uo. febr. 16. Székely gyűlés.

34. Sebess Dénes: A székelység pusztulása. Marosvásárhely. 1902. és Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom Erdélyben a kapitalista átalalkulás korában 1849–1918. Bp. 1982. Kézirat. 154–155. A vasúthálózatot illetően vö. Egyed: i. m. 158–160.

35. Lásd például Vertán Endre 1902. febr. 5-i felszólalását a parlament költségvetési vitájában. Közli: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. III. köt. Összeáll. és jegyz. Kemény G. Gábor. Bp. 1964. 64.

36. Ady Endre Összes Prózai Művei II. köt. Összeáll. Földessy Gyula. Bp. 1955. 109–111. (Nagyváradi Napló. 1901. júl. 14.)

37. Maros-Torda. 1901. júl. 10. A marosvásárhelyi Székely Társaság ünnepe; Székely Lapok. 1901. márc. 31. Pusztuló székelység; és Sebess: i. m. 1902. 57–61.

38. A Székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora ... Szerk. Buday Barna, Bp. 1902. 291–460.

39. Éber Ernő: A székely akció. Erdélyi Gazda (Kolozsvár). 1905. máj. 7.; By: Vészharang Erdélyben. Köztelek, 1913. ápr. 9. Vö. Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp. 1939. 70–73.

40. Gratz Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918. Bp. 1934. II. köt. 5–26. és Hanák Péter: A belpolitikai ellentétek kiéleződése a századelőn. In. Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Bp. 1978. I. köt. 517–526.

41. Székely Lapok, 1903. máj. 20. Törvényhatósági élet.

42. Székelység, 1903. nov. 5. Új főispán.

43. Budapest, 1903. nov. 6. Kilépés a Szabadelvű Pártból.

44. Sebess: i. m. év nélk. 132

45. Gróf Bethlen István: Gróf Apponyi Albert emlékezete. Bp. 1934. 13. Vö. Apponyi Albert: Emlékiratain. II. köt. Bp. 1934. 140–142.

46. M. P.: Az Erősdy-ügy. Huszadik Század, 1910/II. 209–212. és Sebess: i. m. év nélk. 130.

47. Székelység, 1905. jan. 10. Apponyi Albert diadalútja.

48. Uo. 1905. jan. 15. Vármegyei közgyűlés.

49. Uo. 1905. jan. 27. Megyénk választása és Székely Lapok, 1905. jan. 27. A választások eredményei.

50. Székely Lapok. 1899. jan. 1. Megyegyűlés és uo. jan. 5. Dési Zoltán körlevele.

51. Székelység. 1905. júl. 18. Vármegyei közgyűlés és aug. 6. Felhívás, valamint Maros-Torda Vármegye Hivatalos Lapja, 1906. máj. 3. Jelentés Maros–Torda vármegye intézőbizottságának ... működéséről.

52. Székely Ellenzék, 1906. márc. 14. Vármegyei közgyűlés.

53. Kolozsvári Állami Levéltár (továbbiakban: KÁL) Kolozs vármegye közgyűlési jkv.-e 1906. és Sebess: i. m. év nélk. 134.

54. Budapesti Hírlap, 1906. okt. 21. Napihírek és Székely Ellenzék, 1906. ápr. 19. Tulipán mozgalom.

55. Bethlen István gróf beszédei és írásai. Bp. 1933. I. köt. (továbbiakban: Bethlen I.) előszó. 16–7. és II. köt. 35–44.; 193–195.

56. Szabadság (Marosvásárhely), 1905. dec. 9., 1906. jún. 16. és júl. 4.

57. Bethlen I. 157–158.

58. Gróf Bethlen: i. m. 1934. 8.

59. Székely Ellenzék, 1906. máj. 1. Képviselőválasztás.

60. Magyarország tiszti cím- és névtára 1906. Bp. 1906.

61. Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK). Az OMGE igazgatóválasztmánya 1905. ápr. 14-i ülésének jegyzőkönyve és Köztelek, 1906. okt. 24. Közgazdasági szakosztály ülése.

62. Horváth János: A szövetkezeti gabonaraktárak. Bp. 1903. és Zselényszky Róbert: Fedezetlen határidőüzleti játék. Köztelek, 1906. febr. 10.

63. Maros–Torda, 1906. szept. 6. A gabonaraktár.

64. Szabadság, 1906. aug. 5. Gabonaraktár Mezőbándon.

65. Székelység, 1904. júl. 17. Mezőgazdasági vasút.

66. Székely Ellenzék, 1908. ápr. 30. Érdekeltségi tárgyalás, uo. 1909. ápr. 4. A mezőségi és nyárádmenti vasutak és Székely Napló (Marosvásárhely), 1914. dec. 20. Vasútavatás.

67. Szász Zoltán: Politikai élet és nemzetiségi kérdés a dualizmuskori Erdélyben. Bp. 1982. Kézirat. 87–88.

68. Képviselőházi Napló, 1907. ápr. 10. 149–157. Közli: Bethlen I. 19–32. – A Moldován-idézetek Moldován Gergely: Magyarok, románok (A nemzetiségi ügy kritikája) c. könyvének (Kolozsvár. 1894) 5–31. oldalairól valók.

69. Szabadság, 1907. ápr. 24. A kolozsvári népgyűlés.

70. Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (továbbiakban: KEK). Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetsége 1905. aug. 22-én Sepsiszentgyörgyön tartott első rendes közgyűléséről. 1–25.

71. Bethlen István gróf: A Mezőség és az erdélyi magyarság. Marosvásárhely. 1907.

72. Buza Barna: Cselekedni kell. Bp., 1907. ápr. 11.
73. Vass Tamás: Bethlen István gróf. Szabadság, 1907. ápr. 14.
74. Beksics Gusztáv: A román kérdés és a fajok harca Európában és Magyarországon. Bp. 1895 (idézett szavak a 8. old.-on), uő: A nemzeti politika programja Erdélyben és a Székelyföldön. Bp. 1896, uő: A magyar politika új alapjai kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal. Bp. 1899. uő: Magyarország jövője az újabb nemzeti elhelyezkedés alapján. Bp. 1900. vö. L. Nagy Zsuzsa: A „nemzeti állam" eszméje Beksics Gusztávnál. Századok 1963/6. 1243–1277.
75. Bartha Miklós Összegyűjtött Munkái. Sajtó alá rend. Samassa János. IV. köt. Bp. 1912. vö. Kemény Gábor: Bartha Miklós és a nemzetiségek. Pécs. 1943. és Bernát István: A Bartha Miklós Társaság története. Bp. 1983. Kézirat. 1–17.
76. Barna (Barnabás) Endre: Magyar tanulságok a bukaresti kiállításról. Kolozsvár. 1906.
77. Beksics: i. m. 1899.
78. Éber Ernő: Fajok harca. Bp. 1905. 164–175. és uő: az erdélyi magyarság megerősítése. I–III. Székely Ellenzék, 1906. júl. 25., 26. és 27.
79. Székely Ellenzék. 1906. szept. 4. Az erdélyi magyar közbirtokosság megerősítése és Újság (Kolozsvár), 1906. szept. 7. Gazdasági kiállítás Kolozsvárt.
80. KEK Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1907. aug. 6-i II. rendes közgyűléséről. Marosvásárhely. 1907. 76.
81. Magyar Szövetség, 1908/2. 8.
82. Magyar Társadalomtudományi Szemle 1913. 312. és 316.
83. KEK Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1907. aug. 6-i II. rendes közgyűléséről. i. m. 44–45.
84. Sárkány Miklós: A mezőségi magyarság szervezkedése. Szabadság, 1907. dec. 18. és uo. 1907. dec. 29.
85. Székely Ellenzék. 1909. febr. 14. A gyermekvédelem.
86. Székely Lapok, 1910. márc. 5. A Nagyúr beszámol és uo. 1910. márc. 10. Ki ez a Bethlen István? – A cikkekben szereplő „pár ezer hold" a Munkapárt helyi exponenseinek propagandisztikus túlzása. A valódi birtoknagyságra lásd A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. II. Gazdacímtár. Bp. 1897. 500–501.
87. 1908. aug. 20. Az erdélyrészi képviselők értekezlete.
88. Uo. 1909. márc. 4. A székelyföldi kirendeltségről.
89. Köztelek, 1909. márc. 10. Törvénytervezet a telepítésről.
90. Székely Ellenzék, 1909. jún. 3. A Székely Szövetség Debrecenben.
91. Gratz: i. m. II. köt. 195–196.
92. Köztelek, 1909. febr. 17. Közgazdasági szakosztály ülése.
93. Gróf Bethlen István: A politikus és publicista. In. Herczeg Ferenc. Szerk. Kornis Gyula. Bp. 1943. 127.
94. Beregi Béla: Gróf Bethlen István és a magyar közgazdaság. Bp. 1930. 21. és Pölöskei Ferenc: A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása. Bp. 1963. 88.
95. Budapesti Hírlap, 1909. nov. 12. Szakadás a Függetlenségi Pártban.
96. Budapesti Hírlap, 1909. nov. 13. Válságos idők.
97. Budapesti Hírlap. 1909. dec. 17. A Kossuth-párt és az indemnitás. Székely Ellenzék, 1909. dec. 17. Gr. Bethlen István felirati indítványa és Képviselőházi Napló, 1909. dec. 21. 39–41. (Pilisz István) és 1909. dec. 28. 80. (Wekerle Sándor)
98. Budapesti Hírlap, 1910. márc. 11. Marosvásárhely.
99. Gróf Bethlen: i. m. 1943. 127.
100. Budapesti Hírlap, 1910. márc. 11. Marosvásárhely.
101. Gratz: i. m. II. köt. 95–96.
102. Uo. 141.
103. Budapest. 1909. júl. 10. Pártértekezletek.
104. Budapesti Hírlap, 1910. febr. 22. A választói jog nemzeti reformja. Vö. Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Bp. 1978. 82.
105. Köztelek, 1910. márc. 28. Nemzeti választójogi nagygyűlés és Hajdú: i. m. 82–83.
106. Magyar Gazdák Szemléje, 1913. márc. 149–150.
107. Uo. 150–151.
108. Székely Ellenzék, 1910. márc. 13. Erdélyért. Bethlen István zászlóbontása.
109. Dr. gróf Bánffy Miklós: Erdély közönségéhez. Székely Ellenzék, 1910. márc. 15.
110. Maros-Torda, 1909. febr. 11. A marostordai tisztviselők pöre. Vö. M. P.: Az Erősdy-ügy. Huszadik Század, 1910/II. 209–212.

111. Székely Ellenzék, 1910. ápr. 15. Felhívás és uo. 1910. ápr. 21. Közgyűlés a vármegyénél.
112. Uo. 1910. jún. 1. Választások.
113. OL K. 2. Országgyűlés ir. A – III – 2 – 22(1910–11).
114. Uo. és Székely Ellenzék, 1910. aug. 4. Vármegyei közgyűlés.
115. Székely Ellenzék, 1910. dec. 2. Rehabilitálva.
116. Budapesti Hírlap, 1911. jún. 21. Törvényszéki csarnok.
117. Képviselőházi Napló, 1911. jan. 3. 309–317. Közli: Bethlen I. 32–46.
118. Köztelek, 1911. jan. 7. Egyről–másról.
119. Budapesti Hírlap, 1911. jan. 4. Országgyűlés.
120. Képviselőházi Napló, 1910. dec. 23. 286–287.
121. Uo. 1911. jan. 3. 317. Közli: Bethlen I. 45–46.
122. Kerék: i. m. 94–113. és Hóman Bálint és Szekfű Gyula: Magyar Történet. V. köt. Bp. 1936. 2. kiad. 590–599.
123. A Magyar Gazdaszövetség kecskeméti nagygyűlése. Bp. év nélk. 13–41.
124. Erdélyi Gazda, 1913. jan. 5. A nemzeti birtokpolitika tűzhelye; Bizony László: Hogyan mentsük meg Erdélyt? Bp. 1913. 20. és Kerék: i. m. 112–117.
125. A Magyar Gazdaszövetség kecskeméti nagygyűlése. I. m. 9.
126. OL P. 1441. Darányi Ignác Hagyatéka. Gróf Bethlen István 1911. jún. 10-i levele Darányi Ignáchoz.
127. Gróf Bethlen István: Az oláhok birtokvásárlásai Magyarországon az utolsó 5 évben. Bp. (1912.) Részben közli: Bethlen I. 52–67.
128. *Lásd táblázatok 317. o.*
129. Szász: Gazdaság és társadalom... id. kézirat 130.
130. Tájékoztató az Országos Magyar Szövetség céljáról, feladatairól és eszközeiről. Bp. 1903.
131. OL P. 1441. Darányi Ignác Hagyatéka. 2. doboz. Berczik Árpád 1912. febr. 19-i levele Darányi Ignáchoz.
132. Magyar Szövetség. 1912/1–2. 36–43.
133. Magyar Gazdák Szemléje. 1912. máj. 292–295.
134. Gróf Bethlen: Az oláhok birtokvásárlásai... i. m.
135. Uő: A siófoki gazdagyűlés előestéjén (Bp. 1912.) – A polgári radikálisok agrárpolitikai elképzelését – anélkül, hogy részletekbe bocsátkozott volna – mindenekelőtt Jászi Oszkár fejtette ki több cikkében. Lásd pl. Jászi Oszkár: Az új Magyarország felé. Huszadik Század, 1907/I. 1–10. (közli: Jászi Oszkár publicisztikája. Szerk. Litván György és Varga F. János. Bp. 1982. 89–106.), uő: Radikális program. Huszadik Század, 1907/I. 186–188., uő: A latifundium elleni küzdelem. Huszadik Század, 1907/I. köt. 478–479. Utóbbiban Jászi többek között a következőket írta: „Magyarország egész közélete, egész közigazgatása, egész kultúrája egy csomó főúri családnak és szolgahadjának uralmában áll. Ezt az igát másként megdönteni nem lehet, mint úgy, hogy kihúzzuk alóla azt az anyagi bázist, melyen nyugszik. Minden más eljárás puszta félrendszabály..."
136. Bethlen István gróf: Erőteljes birtokpolitikát! Erdélyi Gazda, 1912. jún. 2. és uő: Magyar birtokpolitika. In. Bizony László: A keleti határról. Bp. 1912. 73–87.
137. Magyar Gazdák Szemléje, 1912. jún. 400–401.
138. Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. V. köt. 1906–1913. Összeáll. Kemény G. Gábor. Bp. 1971. 567–569. és 587–588.
139. Pölöskei Ferenc: Magyarország az első világháború előtti években. In. Magyarország története 1890–1918. i. m. II. köt. 799–802.
140. Gratz: i. m. II. köt. 250.
141. Budapest, 1912. jún. 6. Az erőszak uralma és uo. jún. 8. Revolver az ülésteremben. – Bethlen levele: OL K. 2. Országgyűlési ir. A – VI – 2. 5/1910–1915.
142. Egyetértés, 1912. szept. 18. Forradalom a parlamentben.
143. Hajdu: i. m. 131.
144. Egyetértés, 1912. szept. 19. Ököljog a t. Házban.
145. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1913. 312.
146. Budapesti Hírlap, 1913. jan. 12. Választójogi reminiszcenciák.
147. A folyóirat ideológiai arculatát és politikai irányát frappánsan tükrözi Magyari István: Fordulóponton c. beköszöntő cikke (A Cél, 1910/1.) és az Előfizetési felhívás c. cikk (uo. 1913/1.)
148. Budapesti Hírlap, 1913. jan. 16. Bethlen István gróf válasza.
149. Pölöskei Ferenc: Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910–1914. Bp. 1970. 148.
150. *Lásd 317. o.*
151. Hajdu: i. m. 139.

A közép- és nagybirtokok számának alakulása Magyarországon és Erdélyben a dualizmus korában

	100–200 kat. h.			200–500 kat. h.			500-1000 kat. h.			1000–10 ezer kat. h. felett			10 ezer kat. h. felett.		
	1867	1914	Válto-zás (%)	1867	1914	Válto-zás (%)	1867	1914	Válto-zás (%)	1867	1914	Válto-zás (%)	1867	1914	Válto-zás (%)
Magyarország	11 365	10 846	–4,6	9246	9213	–0,4	4502	3870	–14,0	5195	3869	–25,5	231	321	+39,0
Erdély	2 063	1 832	–11,2	1500	1572	+4,8	723	701	–3,0	863	903	+4,6	65	71	+9,2

Keleti Károly: Hazánk és népe Bp. 1889. 148. old és Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXII. köt. Bp. 1916. 71. old. alapján.

A közép- és nagybirtokra jutó földterület változásai Magyarországon és Erdélyben a dualizmus korában

	Összes föld (ezer kat. h.)			Ebből az egyes birtokkategóriákra esik (ezer kat. h)											
				200–1000 kat. h.			1000–10 ezer kat. h. felet			10 ezer kat. hold felett			A 200 kat. holdon felüli birtokok együtt		
	1867	1914	Válto-zás (%)	1867	1914	Válto-zás (%)	1867	1914	Válto-zás (%)	1867	1914	válto-zás (%)	1867	1914	Válto-zás (%)
Magyarország	46 598	48 835	+4,8	6600	5548	–16,7	14 240	9953	–30,1	3930	9495	+141,6	24 830	24 997	+0,7
Erdély	9 790	10 045	+1,0	1160	990	–14,6	2 440	2320	–4,9	1230	1709	+39,0	4 830	5 020	+3,9

Keleti Károly: i. m. 150. old. és Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXII. köt. Bp. 1916. 71. old. alapján.

A fenti két s különösen a második táblázat adatsoraival kapcsolatban szükségesnek érezzük megjegyezni, hogy azok a valós folyamatokat és arányváltozásokat csak tendenciaszerűen s nem pontosan tükrözik. Az egyik pontatlansági tényező magának Keleti Károlynak az alapadatsora, amely az egyes birtokkategóriákra eső földterületet átlagolva, becslésszerűen adja meg. Torzító faktor az is, hogy az 1867-es és 1914-es adatsorok egyaránt az összes földterületre vonatkoznak, a birtokfogalom pedig elsősorban a mezőgazdaságilag megművelt földállományt érintette. Ennek aránya Magyarországon 75,5%, Erdélyben 57,8% volt. Végül: egyik felhasznált adatbázis sem tesz különbséget a magántulajdonban és a köztulajdonban levő földek között, amelyek egymáshoz viszonyított aránya Erdélyeben és Magyarországon ugyancsak eltért.

A földbirtokosok és bérlők nemzetiség szerinti megoszlása Erdélyben (1910)

	Magyar (%)	Német (%)	Román (%)	Egyéb (%)
Őstermelő	25,8	7,1	65,4	1,2
1000 kat. holdon felüli nagybirtokos	85,1	4,2	10,1	0,6
100-1000 kat. holdas középbirtokos	62,3	8,3	29,3	0,1
100 kat. holdon felüli bérlő	61,9	10,1	27,7	0,2
50-100 kat. holdas kisbirtokos és kisbérlő	40,8	11,7	47,4	0,1
10-50 kat. holdas kisbirtokos és kisbérlő	26,8	12,7	60,5	0,0
5-10 kat. holdas kisbirtokos és kisbérlő	22,2	8,6	69,2	0,0
5 kat. hold alatti kisbirtokos és kisbérlő	22,5	6,2	71,2	0,1

A Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 56. köt. (Bp. 1915.) 432–489. old.-on közölt adatok alapján.

Az 50 kat. holdon felüli földtulajdonosok és bérlők nemzetiség szerinti megoszlásának változásai Erdélyben

Kisbirtokosok és kisbérlők
(50–100 kat. hold)

	1900		1910		Változás	
	szám	%	szám	%	szám	%
Magyar	2444	44,9	3051	41,8	+607	+24,8
Nemzetiségi	2999	55,1	4420	58,2	+1421	+47,8
Összesen	5443	100,0	7471	100,0	+2028	+37,3

Nagy és középbirtokosok, valamint bérlők
(100 kat. hold felett)

	1900		1910		Változás	
	szám	%	szám	%	szám	%
Magyar	1951	71,1	1838	63,5	–113	– 5,8
Nemzetiségi	793	28,9	1054	36,5	+261	+32,9
Összesen	2744	100,0	2892	100,0	+148	+ 5,4

A táblázatot a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozat 15. köt. (Bp. 1906) 90–136., 56. köt (Bp. 1915) 432–489. és 64. köt. (Bp. 1920) 307. oldalain közölt adatsorok felhasználásával és kombinációjával állítottuk össze. Az 1900-as és az 1910-es felvétel eltérő szempontjai miatt részletesebb bontás és összehasonlítás nem készíthető.

A választók anyanyelv szerinti megoszlása és a Lukács-féle választójog alapján Erdélyben

	Összlakosság 1910-ben		Választók				A válaszxtók számának növekedése %
			1910-ben		1912-ben		
	szám	%	szám	%	szám	%	
Magyar	909 003	34,2	46 493	56,2	93 280	46,9	100,6
Német	231 403	8,7	12 664	15,3	35 857	18,1	183,1
Román	1 464 211	55,1	23 280	28,2	68 683	34,6	195,0
Egyéb	53 542	2,0	237	0,3	768	0,4	224,1
Összesen	2 658 159	100,0	82 674	100,0	198 588	1000,0	140,2

152. Bethlen István gróf: A választójog reformja és Erdély I–II. Magyar Hírlap, 1913. febr. 11. és 12.
153. A magyar polgári pártok programjai (1867–1918). Összeáll. Mérei Gyula. Bp. 1971. 270–273.
154. OL P. 4. Ifj. gróf Andrássy Gyula Hagyatéka. 279. tét. Gróf Bethlen István 1913. jún. 22-i levele Andrássy Gyulához.
155. Magyar Hírlap, 1913. júl. 6. A tiszadobi tanácskozás.
156. A magyar polgári pártok programjai ... i. m. 134–143.
157. OL P. 4. Ifj gróf Andrássy Gyula Hagyatéka. 282. tét. Gróf Bethlen István 1913 aug. 10-i levele gróf Andrássy Gyulához.
158. Képviselőházi Napló, 1913. júl. 10. 399.
159. Tokaji László: Eladó ország. Kolozsvár. 1913. CXVI–CXCVIII.
160. Magyar Gazdák Szemléje, 1913. márc. 149–150. és Újság, 1913. ápr. 13. Vészharang Erdélyben.
161. Székely Ellenzék, 1913. ápr. 13. Telefonhírek és KÁL Kolozs vármegye Közgyűlése jkv.-e 1913. jún. 27.
162. Bethlen István gróf: A magyar birtokpolitika feladatai Erdélyben. Bp. 1913. részben közli: Bethlen I. 67–69. és Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez... i. m. V. köt. 627–630.
163. Uo. 624.
164. Köztelek, 1913. máj. 10. Egyről–másról és uo. máj. 21. A közgazdasági szakosztály ülése.
165. Képviselőházi Napló, 1914. márc. 11. 406. Közli: Bethlen I. 103–104. – Téves, de legalábbis erősen vitatható tehát Jászi Oszkárnak az a megálapítása, hogy Bethlen „... az erdélyi románokkal szemben a lengyel földbirtokok elleni poseni porosz politika alkalmazását követelte". (Jászi Oszkár: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Bp. 1902. 440.)
166. Vámvédelem és szervezkedés. A kassai gazdagyűlés naplója. Bp. 1913. 59–61.
167. Tokaji: i. m. és uő.: Honfoglalás Erdélyben. Kolozsvár. 1913.
168. Újság, 1913. szept. 9. A gazdák Erdélyért.
168. Székely Napló (Marosvásárhely),. 1913. dec. 30. Mentik Erdélyt.
170. Pölöskei: i. m. 1970. 50–53. és 148–154.
171. Uo. 213–231. és Szász: Politikai élet és nemzetiségi kérdés... id. kézirat 98–110.
172. Magyar Társadalomtudományi Szemle, 1913. 312–217.
173. Újság, 1913. szept. 9. A gazdák Erdélyért.
174. Bethlen István gróf: Paktum az olláhokkal. Magyar Hírlap, 1914. jan. 11.
175. Uo. és Képviselőházi Napló, 1914. márc. 11. 472–490. Közli: Bethlen I. 81–109.
176. Református Egyház Zsinati Levéltára (továbbiakban: REZSL). Gróf Tisza István Hagyatéka. 5. csomó. 18. tét. Gróf Bethlen István dát. nélküli levele gróf Tisza Istvánhoz.
177. Bethlen István grőf: Magyar birtokpolitika. In. Bizony: i. m. 1912. 85–86.
178. Lásd erre pl. Újság, 1913. szept. 9. A gazdák Erdélyért.
179. Az Erdélyi Szövetség alakuló ülésének iratai. Kolozsvár. 1914. 20–30.
180. Uo. 71–75.
181. Jászi Oszkár: Erdély megmentése. Huszadik Század, 1913/II. 660–663.
182. Az Erdélyi Szövetség alakuló ülésének iratai, i. m. 17. és Budapesti Hírlap, 1913. dec. 9. Az erdélyi ellenzék gyűlése.
183. Az Erdélyi Szövetség programjának tervezete. Összeáll. Apáthy István, Kenéz Béla, Posta Béla, Thorma Miklós. Kolozsvár. 1914.
184. Az Erdélyi Szövetségnek 1914. jún. 7-én Marosvásárhelyt megalapított Szervezete, Munkaterve és megválasztott Vezető Tanácsa. Kolozsvár. 1917.
185. Budapesti Hírlap, 1914. jún. 9. Az Erdélyi Szövetség gyűlése és Újság, 1914. jún. 9. Az erdélyi magyarság nagygyűlése.
186. OSZK Kézirattár. Apárthy István Hagyatéka. Quart. Hung. 2456. Gróf Bethlen István 1917. szept. 16-i levele Apáthy Istvánhoz.
187. Ifj. gróf Bethlen István szerzőhöz intézett 1981. nov. 20-i levele.
188. Székely Napló, 1915. ápr. 27. Désy sorsa.
189. Ellenőr (Marosvásárhely), 1915. febr. 5. Hírek.
190. Uo. 1915. máj. 18. Hírek.
191. OL P. 4. Ifj. gróf Andrássy Gyula Hagyatéka. 290. tét. Ugron Gábor 1915. jún. 2-i levele gróf Andrássy Gyulához.
192. Galántai József: Magyarország az első világháborúban. 1914–1918. Bp. 1974. 219–227.
193. Képviselőházi Napló, 1916. jan. 21. 372–380.
194. Ellenőr, 1916. jan. 29. Ugron Gábor a földgáz kérdésében.
195. Uo. 1916. jún. 25. A Földgáz Részvénytársaság.

196. A konvenciót közli Sztáray Zoltán: A bukaresti titkos szerződés. Új Látóhatár, 1980/1. 1–15. Vö. Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Bp. 1983. 14–15.
197. Székely Napló, 1916. aug. 27. Erdélyi képviselők küldöttsége.
198. Uo. 1916. szept. 30. Bethlen István gróf az erdélyi kormánybiztosságnál.
199. REZSL Gróf Tisza István Hagyatéka. 17. csomó, 35. tét. Gróf Bethlen István 1916. nov. 1-i levele gróf Tisza Istvánhoz.
200. Székely Napló, 1916. dec. 17. Erdélyi Visszatelepítő Bizottság és Pro Transsylvania Országos Segítő Bizottság. Bp. 1916. Vö. Gömbös Gyula: egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról. Bp. 1920. 6. és uő: Tizenöt esztendős kapcsolatomról Bethlen Istvánnal. In. Bethlen István gróf miniszterelnöksége tizedik évfordulójára 1921–1931. Szerk. Berecz Sándor. Bp. 1931.32.
201. OL K. 20. Király személye körüli minisztérium eln. ir. 8/1917.
202. Galántai: i. m. A háború első szakasza c. rész belpolitikai fejezetei (151–288.).
203. Képviselőházi Napló, 1918. júl. 10– 399.
204. Uo. 1917. márc. 3. 4–18. Közli: Bethlen I. 109–133. – A hivatalos magyar, ill. monarchiai hadicélokra lásd Galántai: i. m. 303–305. és 317–320.
205. A gazdák kívánságai. A Magyar Gazdaszövetség 1917. február 22-i közgyűlésének naplója. Bp. 1917. 76–78.
206. Makkai: i. m. 158.
207. Magyar Hírlap, 1917. márc. 4. A kormányjelentés vitája.
208. Népszava, 1917. márc. 6. Az annexiós politika ellen.
209. Galántai: i. m. 1974. 332–333.
210. Budapesti Hírlap, 1917. máj. 3. Koncentrációs kabinet. Vö. Fenyő Miksa: Bethlen István. Bp. 1936. 10–11.
211. Uo. 1917. máj. 4. A koncentrációs kísérlet meghiúsult és REZSL Balogh Jenő Hagyatéka. 11. csomó, 9. tét. Gróf Tisza István 1917. máj. 3-i távirata a Kabinetirodának.
212. Újság, 1917. jún. 24. Ugron Gábor Erdély rekonstruálásáról.
213. 8 Órai Újság, 1917. júl. 28. Védjük meg a magyar földet és uo. júl. 29. Az erdélyi magyar föld megmentése.
214. Képviselőházi Napló, 1918. júl. 10. 399.
215. Gróf Bethlen István: A választójogi reform és az erdélyi magyarság. Székely Napló, 1917. aug. 4. és 5.
216. 8 Órai Újság, 1917. júl. 7. Az erdélyiek akciója és uo. júl. 11. Erdélyi blokk alakul.
217. Budapesti Hírlap, 1917. szept. 11. Politikai események és Székely Napló, 1917. szept. 13. Az erdélyi blokk.
218. Budapesti Hírlap, 1917. szept. 25. Az erdélyi blokk.
219. REZSL Balogh Jenő Hagyatéka. 11. csomó, 9. tét. Bethlen István 1917. jún. 17-i levele gróf Tisza Istvánhoz.
220. Uo. Gróf Tisza István Hagyatéka. 20. csomó, 40. tét. Széll József 1917. jún. 20-i és Balogh Jenő 1917. szept. 27-i és okt. 18-i levelei gróf Tisza Istvánhoz.
221. OSZK Kézirattár. Apáthy István Hagyatéka. Quart. Hung. 2456. Gróf Bethlen István 1917. szept. 16-i levele Apáthy Istvánhoz.
222. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (továbbiakban: MTA TI) Filmtára B. VII/288. (Ugron Gábor 1917. szept. 27-i levele Thorma Miklósnak.)
223. Ugron Gábor: Amit én gróf Bethlen Istvánról tudok. Pesti Napló, 1934. okt. 9.
224. MTA TI Filmtára b. VII/288. (Thorma Miklós 1917. okt. 4-i levele Ugron Gábornak.)
225. OSZK Kézirattár. Apáthy István Hagyatéka. Quart. Hung. 2456. Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának 1917. szept. 30-i ülés jegyzőkönyve.
226. Lásd erre Galántai: i. m. 1974. 378. Vö. Horváth Jenő: A Millenniumtól Trianonig. Bp. 1938. 195–196. és Robert A. Kann: Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Zweite Auflage. Graz–Köln. 1964. I. köt. 466.
227. KÁL Kolozs vármegye alispánjának ir. 6113/1918. és KEK Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetsége 1905. aug. 22-én Sepsiszentgyörgyön tartott első rendes közgyűléséről. 18–25. Vö. Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914). In. Magyarország története 1890–1918. i. m. I. köt. 277.
228. OSZK Kézirattár. Apáthy István Hagyatéka. Quart. Hung. 2456. Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának 1917. szept. 30-i ülésjegyzőkönyve.
229. Uo. Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának 1917. szept. 30-i és nov. 21-i ülésjegyzőkönyvei.
230. Köztelek, 1917. szept. 15. Egyről–másról.

231. Uo. 1917. nov. 3. Egyről–másról és Székely Napló. 1917. nov. 24. Kinevezték az ingatlanforgalmi bizottság tagjait.

232. Lásd erre OL K. 184. Földmővelésügyi miniszter ált. ir. 1918 – 29 – 50 095., 52 812. és 191 200. Vö. Szász: Politikai élet és nemzetiségi kérdés... id. kézirat 125.

233. OSZK Kézirattár. Apáthy István Hagyatéka. Quart. Hung. 2456. Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának 1918. jan. 28-i ülésjegyzőkönyve.

234. Székely Napló, 1918. márc. 16. Királybizottság, kormánybizottság és Ugron és a pártpolitika.

235. Nagybaczoni Nagy Vilmos: A Románia elleni hadjárat 1916–1917. Bp. év nélk. III. köt. 120–124.

236. Képviselőházi Irományok, LVIII. köt. Bp. 1918. 1–49.

237. G. Lachapelle: Les régimes électoraux. Paris. 1934. és J. Georgel–G.-J. Hand–G. H. Sasse. Les régimes électoraux dans la communauté européenne. Paris. 1979.

238. Budapesti Hírlap, 1918. jan. 12. Politikai események és 8 Órai Újság. 1918. jan. 15. Andrássyéknál még nem pártkérdés a választójog.

239. Képviselőházi Napló, 1918. júl. 9. 399. és OL P. 416. Gróf Károlyi Gyula Hagyatéka. 15. fiók, 60. csomó. Nr. 180. Gróf Károlyi Gyula 1917. dec. 23-i levele gróf Andrássy Gyulának.

240. Budapesti Hírlap. 1918. febr. 10. Erdély vészkiáltása.

241. OL K. 2. Országgyűlés ir. A – XXXIII – 3 – 1918 – 511., 736., 982., 1163. és 1433.

242. OL K. 26. A Miniszterelnökség központilag iktatott ir. 1918 – XLI – 959. Vö. OSZK Kézirattár. Apáthy István Hagyatéka. Quart. Hung. 2456. Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának 1918. jan. 28-i ülésjegyzőkönyve.

243. Budapesti Hírlap, 1918. ápr. 9. Két királyi kihallgatás, uo. 1918. ápr. 10. Holnap tárgyalnak a választójogról és Uo. 1918. ápr. 16. Megegyezés a választójogban.

244. Magyar Hírlap, 1918. ápr. 21. A 48-as alkotmánypárt értekezlete.

245. Budapesti Hírlap, 1918. máj. 8. Wekerle programja; uo. 1918. máj. 9. Tessék kimenni; Magyar Hírlap, 1918. máj. 9. A 48-as Alkotmánypárt értekezlete és Budapesti Hírlap 1918. máj. 14. Politikai események.

246. Székely Napló, 1918. ápr. 13. A Munkapárt és a megegyezés és uo. 1918. ápr. 18. Legújabb. Vö. Fenyő. i. m. 11.

247. Budapesti Hírlap, 1918. ápr. 18. Koncentráció vagy munkapárt és Székely Napló, 1918. máj. 4. Erdélyi minisztérium.

248. Székely Napló, 1918. máj. 14. Bethlen István és Gál Sándor az új kabinetben és uo. 1918. máj. 25. Gróf Bethlen István miniszteri kinevezés előtt.

249. 8 Órai Újság, 1918. júl. 27. A kormány nem fogadta el Bethlen István gróf rekonstrukciós minisztériumának tervezetét.

250. Budapesti Hírlap, 1918. máj. 16. A választójog a bizottságban és uo. máj. 25. A választójog a bizottságban. – Megjegyezzük, hogy a 2 millió 700 ezres szám Bethlen becslése (Képviselőházi Napló, 1918. júl. 11. 455.). A Magyarország Történeti Kronológiája ezzel szemben csak 473 ezres csökkenést közölt, miszerint az 1918. évi XVII. tc. alapján választójoggal felruházottak száma valamivel 3 millió fölött mozgott. (Magyarország Történeti Kronológiája. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1982. III. köt. 835. és 838–839.) Tekintve, hogy e törvény alapján egyetlen összeírást sem tartottak, a pontos választói létszám megállapítása lehetetlen.

251. Képviselőházi Napló, 1918. júl. 5. 296–299. Közli: Bethlen I. 130–143.

252. Székely Napló, 1918. márc. 5. Az „Erdélyi Gyermekért" és OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1918. júl. 6.

253. Bethlen II. 373.

254. Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen. Bp. 1965. 294.

255. Károlyi Mihály levelezése I. 1905–1920. Szerk. Litván György. Bp. 1978. 243–247. Vö. OSZK Kézirattár. Apáthy István Hagyatéka. Quart. Hung. 2455. Apáthy István: Erdély az összeomlás után. (Kézirat.)

256. Budapesti Hírlap, 1918. okt. 22. Politikai események.

257. Képviselőházi Napló, 1918. okt. 23. 448.

258. Budapesti Hírlap, 1918. okt. 25. A kormányválság.

259. Székely Napló, 1918. okt. 8. Bethlen István a helyzetről.

260. MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma. 721. fond. 2/181. őrz. egys. 1933. jan. 26.; Pesti Napló, 1933. jan. 27. Gróf Bethlen Margit történelmi előadása Bécsben és Pánczél János (Mezősámsond) szóbeli közlése.

261. Pl. Bethlen II. 374.

III. A KONZERVATÍV ELLENFORRADALMÁR (1918–1920)

1. Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (továbbiakban: MTA TI) filmtára B. VII/290. (Ugron Gábor 1918. nov. 11-i levele Thorma Miklósnak.)

2. Hajdu Tibor: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968. 133–134. Vö. Raffay Ernő: A magyarországi Román Nemzeti Párt az első világháború végén. Tiszatáj, 1982/6. 47–55.

3. Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK) Kézirattár. Apáthy István Hagyatéka. Quart. Hung. 2455. Apáthy István: Erdély az összeomlás után. (Kézirat.)

4. Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitével folytatott aradi tárgyalásaimra. In. Jászi Oszkár publicisztikája. Szerk. Litván György és Varga F. János. Bp. 1982. 314.

5. Kolozsvári Hírlap, 1918. nov. 21. Az erdélyi románok szózata az antant államokhoz. Vö. Szász Zoltán: Az erdélyi román polgárság szerepéről 1918 őszén. Századok 1972/2. 304–335.

6. A belgrádi egyezményre: Hajdu: i. m. 127–128.; a román hadsereg megjelenésére: Országos Levéltár (továbbiakban OL.) K. 40. Nemzetiségi miniszter ir. 1918 – IX – 151.; az erdélyi románság magatartására: Kolozsvári Hírlap, 1918. nov. 13. Mi lesz Erdéllyel? és Szász: i. m.

7. OL K. 40. Nemzetiségi miniszter ir. 1918. – XVIII – 308. Vö. Primipilus: A székely hadosztály és a Székely Nemzeti Tanács. Új Magyar Szemle, 1920. 273. és Népszava, 1929. márc. 24. Gróf Batthyány Tivadar nyilatkozata...

8. MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma 606. fond. 3/36. őrz. egys. II. köt. 172.

9. Tükör (Marosvásárhely), 1918. nov. 19. Szervezkedik a reakció. Vö. Fuchs Simon: Munkásmozgalom a Maros völgyében. Bukarest. 1975. 129. és Alexandru Pál-Antal: Consiliul National Maghiar din Tîrgu Mures si atitudinea sa fată de Unirea Transilvaniei in România. In Marisia IX. Tîrgu Muras. 1919. 394. (A tanulmányt Lipcsey Ildikó és Miskolczy Ambrus fordították le számomra, amiért itt is köszönetet mondok.)

10. Kolozsvári Hírlap, 1918. nov. 22. November 28-án megalakul a független székely köztársaság.

11. Budapesti Hírlap, 1918. nov. 21. Székely küldöttség Jászi miniszternél.

12. OL K. 40. Nemzetiségi miniszter ir. 1918 – XVIII – 308.

13. Tükör, 1918. nov. 19. Szervezkedik a reakció és uo. 1918. nov. 22. Még egyszer a Székely Nemzeti Tanácsról.

14. Székely Napló (Marosvásárhely), 1918. nov. 26. A november 28-i nagygyűlést a nemzeti munkástanácsok rendezik.

15. Az eseményről a helyi, kolozsvári és a fővárosi sajtó is beszámolt. Lásd pl. Tükör, 1918. dec. 1. A marosvásárhelyi Nemzetgyűlés, Székely Napló, 1918. nov. 30. Megalakult a Székely Nemzeti Tanács; Kolozsvári Hírlap, 1918. nov. 28. A székely nemzetgyűlés Magyarország integritásáért és Budapesti Hírlap, 1918. nov. 30. A marosvásárhelyi székely nemzetgyűlés határozata.

16. OL K. 40. Nemzetiségi miniszter ir. 1918 – IX – 905.

17. Uo. 1918 – IX – 484.

18. Uo. 1918 – IX – 663.

19. OSZK Kézirattár. Levelestár. Gróf Bethlen Istvánné 1920. febr. 19-i levele Herczeg Ferencnek.

20. Hétfői Napló, 1929. márc. 26. Ugron Gábor válaszol Batthyány Tivadar grófnak.

21. OL P. 4. Ifj. gróf Andrássy Gyula Hagyatéka (továbbiakban: AGYH). 330. tét. Gróf Andrássy Gyuláné Naplója. Gróf Bethlen István 1919. febr. 1-i levele gróf Andrássy Gyulához. Vö. Bánffy Miklós: Emlékeimből. Kolozsvár. 1932. 83.

22. OL K. 26. Miniszterelnökség központilag iktatott ir. 1918 – KLI – 6264.; Népszava, 1929. márc. 24. Gróf Batthyány Tivadar nyilatkozata... és Primipilus: A székely hadosztály és a Székely Nemzeti Tanács. Új Magyar Szemle, 1920. 273.

23. Köztelek, 1918. dec. 21. Az OMGE közgyűlése.

24. Uo. 1919. febr. 15. 115–116.

25. Sir Thomas Montgomery-Cuninghame: Dusty Measure. London. 1939. 326–327.; uő: Between the War and the Peace Treaties. The Hungarian Quarterly, 1939/2. 422–423. és Hajdu: i. m. 178.

26. Budapesti Hírlap, 1919. jan. 11. Az antant-bizottság tagjai.

27. Kelemen Béla: Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi Kormány történetéhez (1919) Szeged. 1923. 425.

28. Köztelek, 1919. febr. 15. 117.

29. Arday Lajos: Angol-magyar viszony a polgári demokratikus forradalom idején az angol levéltári források tükrében. Történelmi Szemle, 1975/2–3. 260.

30. OL P. 4. AGYH. 330. tét. Gróf Andrássy Gyulné Naplója. Gróf Bethlen István 1919. febr. 1-i, gróf Hadik Klára 1919. jan. 30-i és őrgróf Pallavicini György 1919. febr. 6-i levele gróf Andrássy Gyulához.

31. Arday Lajos: Magyarország és Nagy–Britannia diplomáciai kapcsolatai 1918–1919. Bp. 1975. Kézirat. 146–150.

32. Tormay Cecile: Bújdosó könyv. Bp. év nélk. I. köt. 288–292., 300–302. Bethlen beszédét közli: 8 Órai Újság, 1922. okt. 31. Bethlen István gróf intő szózata.

33. OL P. 4. AGYH 330. tét. Gróf Andrássy Gyuláné Naplója. Gróf Bethlen István 1919. febr. 11-i levele Andrássy Gyulához és Papers Relating to the Foreign Relation of the United States. The Paris Peace Conference 1919. Vol. XII. New York. 1969. 391.

34. Budapesti Hírlap, 1919. febr. 20. Nemzeti Egyesülés Pártja. A beszédet közli: Bethlen István gróf beszédei és írásai. Bp. 1933. I. köt. 151–153.

35. Uo. és Klebelsberg Kunó: A nemzet elismert vezére. In. Bethlen István gróf miszterelnöksége tizedik évfordulójára 1921–1931. Szerk. Berecz Sándor. Bp. év nélk. 21.

36. Világ, 1919. febr. 20. Szervezkedik a reakció.

37. Népszava, 1919. febr. 20. A politika hírei.

38. Hajdu: i. m. 297.

39. Tormay: i. m. I. köt. 339.

40. Új Nemzedék, 1919. febr. 16. Hajsza az ellenforradalmárok után.

41. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1919. febr. 22.

42. Népszava, 1919. márc. 8. Fekete blokk.; Tormay: i. m. I. köt. 376–377. és Kozma Miklós: Az összeomlás 1918–19. (Bp. 1933) 128. és 134.

43. Horthy Miklós: Emlékiratain. Toronto, 1974. 111.

44. Kozma: i. m. 127.

45. Gömbös Gyula: Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és az ellenforradalomról. Bp., 1920. 31–32.

46. OL P. 4. AGYH 330. tét. Gróf Andrássy Gyuláné Naplója. 1919. márc. 19.

47. Az Est, 1931. febr. 4. (Batthyány Tivadar nyilatkozata) és Károlyi Mihály: Hit, illúziók nélkül. Bp. 1977. 198.

48. Hajdu Tibor: Március huszonegyedike. 2. kiad. Bp. 1979. 58. és Siklós András: Mi történt március 21-én? Párttörténeti Közlemények, 1970/4. 86–91.

49. A Károlyi és Bethlen közötti üzenetváltásnak külön kis irodalma van. Károlyi kétszer és kétféleképpen (Michael Károlyi: Die Geschichte meiner Abdankung. Arbeiter Zeitung, 1919. júl. 25. – magyarul közli. Károlyi Mihály: Egy egész világ ellen. Bp. 1965. 484., ill. uő: i. m. 1977. 198.), Ugron ugyancsak kétszer (Ugron Gábor: Életem legérdekesebb emléke. Pesti Hírlap, 1924. szept. 7. és uő: Amit én gróf Bethlen Istvánról tudok. Pesti Napló, 1934. okt. 9.); Bethlen egyszer (Stefan Bethlen: Über den Artikel Michael Károlyis. Pester Lloyd [Abendblatt], 1919. júl. 26. – magyarul: Az igazság Károlyi Mihályról. Szegedi Új Nemzedék, 1919. aug. 3.) nyilatkozott róla. Nyilatkozataik igazságtartalmának ki– s a valóság felderítésére Siklós András külön tanulmányban tett kísérletet (Siklós: i. m.). Vele polemizálva Hajdu Tibor ugyancsak külön cikket szentelt a kérdésnek (Hajdu Tibor: Adatok a Tanácsköztársaság kikiáltásának történetéhez. Párttörténeti közlemények, 1972/3. 148–149.). E két tanulmány publikus lévén, felmentve érezzük magunk a két főszereplő, Bethlen és Károlyi nyilatkozataiban meglevő ellentmondások ismertetésének és állandó ütköztetésének a kötelezettsége elől. Helyesebbnek véljük ehelyett az eseményeket – elsősorban a koronatanú, a leginkább pártatlan Ugron 1924-es visszaemlékezése alapján – úgy ismertetni, ahogy azok megítélésünk szerint a valóságban történtek.

50. Ugron: id. cikk. 1924.

51. Archives de la Guerre, Paris (továbbiakban: AG) 5 N 198. Dossier mars 1919. D'Esperey 1919. 22-i távirata Fochnak. – A táviratot először Francis Deák közölte (Hungary at the Paris Peace Conference. New York. 1942. 410.). Ennek alapján idézi Hajdu: id. cikk. 1972. 148–149.

52. Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Bp. 1978. 328.

53. Kozma: i. m. 147

54. OL P. 4. AGYH. 330. tét. Gróf Andrássy Gyuláné Naplója. 1919. márc. 29. és Gerlóczi Lajos: gróf Bethlen István a kommün alatt. Székelység, 1935/3. 41–42.

55. AG 20 N 513. Dossier Szeged. De Saint–Laumer 1919. jún. 23-i jelentése és Österreichisches Staatsarchiv Neues Politisches Archiv (továbbiakban: OS NPA) Kart. 881. Liasse Ungarn I/9. 4183/1919. Schober 1919. máj 25-i jelentése.

56. Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Bp. 1935., 188.; Gömbös: i. m. 43.; Kelemen: i. m. 397. és Pallavicini György: Ellenforradalmi emlékek. Új Magyar Szemle, 1920/1. 56–58.

57. Gratz: i. m. 189–190. és Ellis Aschmead–Bartlett: The Tragedy of Central Europe. London. 1923. 125–126.

58. AG 5 N 173. Hongrie. Pieces de renseignements. Compt–rendu. Exposé de Mr. de Betegh –

helyesen: Bethlen – sur la situation de la Hongrie és Archives Diplomatiques, Paris Europe Z (továbbiakban: AD EZ) Hongrie. Vol. 28. 24.

59. A Szovjet–Oroszország elleni intervenció kiterjesztésével kapcsolatos terveket, majd ezek elejtését ismerteti Ormos Mária: Az ukrajnai francia intervencióról és hatásairól Közép–Európában 1918. október–1919. április. Történelmi Szemle, 1977/3–4. 401–439., különösen 436–438. – A Smuts-misszióra lásd L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország. Bp. 1965. 101–115.

60. Lásd az 57. sz. jegyzetnél megadott forrásokat és Vörnle János: A Bécsi Magyar Komité munkássága. In. A bolsevizmus Magyarországon. Szerk. Gratz Gusztáv. Bp. 1921. 724.

61. Uo. és Gratz: i. m. 191–192. – A tárgyalásról Garami is említést tesz memoárjában, s azt írja, hogy Gratz ajánlatát eleve elhárította. (Garami Ernő: Forrongó Magyarország. Leipzig–Wien. 1922. 133–134.)

62. E. Ashmead–Bartlett: i. m. 125–126. és Arday. id. kézirat. 343.

63. Gömbös: i. m. 44. és Pallavicini: id. cikk 50–51.

64. AG 20 N 527. Dossier 1. Memorandum apporté au General commandant de l'Armée de Hongrie par le Marquis Pallavicini.

65. De Lobit április 10-i helyzetjelentése, amelyet a székely hadosztály parancsnokának – a bécsi komitétől független – ajánlata kapcsán fogalmazott meg, többek között ezeket tartalmazta: „... a magyar csapatok egy része, közülük is főleg a székely hadosztály hű maradt a régi eszmékhez, s kész Budapest ellen vonulni, hogy helyreállítsa a rendet. Ez az erő pillanatnyilag jelentékenyebb a szervezett bolsevista erőknél. Ha várunk, elveszti fölényét. Túl késő lesz, és nem lesz többé segítség. (...) Ha folytatjuk minden román óhaj kielégítését anélkül, hogy a reális helyzettel és az igazsággal szembenéznénk, a katasztrófa elkerülhetetlen lesz, s a bolsevizmus Magyarországon meggyökeredzik és továbbterjed. Választani kell tehát a román étvágy teljes kielégítése és a bolsevista veszély között." (AG 20 N 528. De Lobit 1919. ápr. 10-i titkos helyzetjelentése.)

66. AD EZ Hongrie. Vol. 45. 48–49. Pichon 1919. április 10-i utasítása a francia követeknek és uo. 58. Clemenceau 1919. ápr. 14-i utasítása Fochnak, Franchet d'Espereynek stb. Vö. Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Bp. 1983. 246.

67. AG 20 N 527. Dossier 1. de Lobit 1919. ápr. 28-i utasítása Charpy tábornoknak és Pallavicini: id. cikk 54–55.

68. OL P. 4. Ifj. gróf Andrássy Gyula Hagyatéka. 309. tét. Gróf Bethlen István 1919. ápr. közepi levele gróf Andrássy Gyulához.

69. Közli: Vörnle: i. m. 796–799.

70. Lásd a 68. sz. jegyzetnél megadott forrást.

71. E. Ashmed-Bartlett: i. m. 150–151

72. Uo. 152–153.; T. Montgomery–Cuninghame: i. m. 333. és Kelemen: i. m. 407–408.

73. Österreichisches Staatsarchiv Allgemeines Verwaltungsarchiv (továbbiakban: ÖS AV) Bundesministerium des Inners. 22 NÖ. 16 135/1919. A bécsi magyar követség kirablását részletesen ismerteti: Gábor Sándorné: Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1969. 264–272.

74. Lásd erre OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1920. márc. 24. és Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Szerk. és bev. Nemes Dezső. Bp. 1953. 490–491.

75. ÖS NPA Kart. 881. Liassa Ungarn I/9. 3755/4. Schober 1919. máj. 10-i jelentése; OL P. 4. AGYH. 426. tét. gróf Andrássy Gyula 1919. máj. eleji levele feleségének; Vörnle: i. m. 802–803. és Gáborné: i. m. 273–281.

76. OL P 4. AGYH 426. tét. Gróf Andrássy Gyula 1919. máj. eleji levele feleségének.

77. ÖS NPA Kart. 880. Liasse Ungarn I/1. I/3325.

78. Uo. Kart. 234. Nachlass O. Bauer. IV. d. O. Bauer 1919. májusi levele K. Rennernek.

79. AG 20 N 527. Dossier 1. De Lobit 1919. jún. 13-i távirata d'Espereynek és uo. Aradi polgárok 19. jún. 16-i beadványa.

80. Louis Varjassy: révolution, Bolchevisme, Réaction. Paris. 1934. 59–60.

81. AG 20 N 527. Dossier 1. De Lobit 1919. máj. 9-i távirata Hallier-nek és AD EZ Hongrie. Vol. 28. 141. Allizé 1919. máj. 18-i jelentése.

8282. Niederösterreichisches Landesarchiv, Wien (továbbiakban: NL) Präsidium VI-b. 1544/1919. Schober 1919. máj. 29-i jelentése. Vö. Anton Lehár: Erinnerungen. München. 1973. 80.

83. OL K. 32. A szegedi ellenforradalmi kormány miniszterelnökségének ir. 5/1919.; OL P. 4. AGYH. 426. tét. Gróf Andrássy Gyula 1919. májusi levele feleségének és AG 20 N 876. dossier 7. Bulletin de Renseignements Hebdomadaire Nr. 6.

84. Kelemen: i. m. 104., 191–192., 209–210., 234. és Gratz: i. m. 206–207.

85. 8 Órai Újság, 1936. okt. 24. Igaz Ösvényeken. Vö. Aladár von Boroviczény: Der König und sein Reicheverweser. München, 1924. 21–22.

86. AD EZ Hongrie. Vol. 55. 27–28. Hallier 1919. máj. 22-i jelentése.

87. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (továbbiakban: MMTVD) 6/A. köt. A Magyar Tanácsköztársaság 1919. márc. 21.–1919. aug. 1. Összeáll. Gábor Sándorné, Hajdu Tibor, Szabó Gizella. Bp. 1959. 670.

88. Kelemen: i. m. 276.

89. MMTVD 6/A. köt. 670–671.

90. OL K 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1910/1920 – vegyes. 7/1919. Gróf Teleki Pál 1919. aug. 30-i fejegyzése a szegedi kormány külpolitikai tevékenységéről és AG 20 N 527. Dossier 1. De Lobit 1919. júl. 3-i távirata Charpy tábornoknak.

91. ÖS NPA Kart. 20. Ungarn 10. 1650/1919 és uo. Kart 233. Nachlass Dr. O. Bauer II. d. Bauer 1919. máj. 31-i levele Rennernek. Vö. Vörnle: i. m. 805.

92. MMTVD 6/B. köt. 242–247. Vö. Hajdu Tibor: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp. 1979. 306–309.

93. Közli Kelemen: i. m. 304–305.

94. Reichspost, 1919. júl. 1. Die heutige Lage in Ungarn. Erklärungen des Grafen Stefan Bethlen im Auftrage der Szegediner Regierung. Magyarul: Szegedi Friss Újság, 1919. júl. 11. A szegedi kormány bécsi követe a helyzetről.

95. Vörnle: i. m. 805.

96. NL P. 1601–6/1919 és ÖS AV Staatsamt für Innere 22/NÖ. 33 886/1920. – Ezek az iratok azt bizonyítják, hogy Hammas Leó, a Tanácsköztársaság egyik detektívje június közepén pincéreket próbált felbérelni arra, hogy a Bécsben és Bécs környékén tartózkodó magyar politikusok és tisztek (Apponyi, Andrássy, Croy stb.) italába mérget keverjenek. Az ügyet a bécsi sajtó is ismertette. Lásd pl.: Reichspost, 1919. jún. 18. Ein Attentatsversuch ungarischer Emissäre. – Cnobloch budapesti osztrák követ információi szerint az akció hátterében Korvin Ottó állt. (ÖS NPA Kart. 881. Liasse Ungarn I/12. 4041/1919.)

97. AG 20 N 503. Másolókönyv. A szegedi kormány 1919. júl. 10-i kérelme és uo. Charpy 1919. júl. 19-i jelentése de Lobitnak.

98. Kelemen: i. m. 275

99. OL P. 4. AGYH 330. tét. Pallavicini György 1919. jún. 15-i levele Andrássy Gyulának.

100. Documenti Diplomatici Italiani (továbbiakban: DDI). Sesta serie, 1918–1922. Vol. II. 246, 273, 332, 365, 389. számú irat.

101. OL K. 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1918/1920. vegyes – 4., 6., 9., 18/1919. Gróf Csekonics Iván 1919. aug. 6-i, 14-i, 16-i, 19-i és szept. 14-i levelei gróf Bethlen Istvánhoz. Vö. Kovács Endre: Magyar–lengyel kapcsolatok a két világháború között. Bp. 1971. 22–25.

102. OL K. 54. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1910/1920 – vegyes – 7/1919. gróf Teleki Pál 1919. aug. 30-i feljegyzése a szegedi kormány külpolitikai tevékenységéről.

103. AD EE Hongrie Vol. 29. 35–36. A belgrádi francia követ 1919. júl. 20-i jelentése.

104. Lásd például Documents on British Foreign Policy 1919–1939 (továbbiakban: DBFP). Ed. by E. L. Woodward and R. Butler. First Series. vol. VI. London 1956. 67–68. (Beneš 1919. júniusi memoranduma.) és ÖS NPA Kart. 233. Nachlass Dr. O. Bauer II. d. Bauer 1919. máj. 24-i levele Rennernek.

105. AD EZ Hongrie. Vol. 45. 145. Allizé 1919. júl. 12-i jelentése.

106. Uo. 177. Allizé 1919. júl. 27-i jelentése.

107. Viors V. Tilea: Románia diplomáciai működése 1919. novembertől 1920. márciusig. Lugos, 1926. 116–20. Vö. Sherman David Spector: Rumania at the Paris Peace Conference. New York. 1962. 178. és 190.

108. AD EZ Hongrie. vol. 45. 177. Allizé 1919. júl. 27-i jelentése.

109. Boroviczény: i. m. 53.

110. Kelemen: i. m. 275.

111. Arday: id. kézirat 429.

112. Kelemen: i. m. 275.

113. ÖS NPA Kart. 881. Liasse Ungarn I/9. 5566/4. Schober 1919. júl. 24-i jelentése.

114. Böhm Vilmos: Két forradalom tüzében. Bp., 1947. 345. A magyar szociáldemokraták és az antant megbízottainak bécsi tárgyalásait részletesen ismerteti Eva S. Balogh: A Böhm–Cuninghame–tárgyalások 1919 júliusában. Történelmi Szemle, 1979/1. 88–100.

115. Gömbös: i. m. 58–60.

116. Böhm: i. m. 362–364. Vö. Papers Relating to the Foreign Relation of the United States. The Paris Peace Conference 1919. Vol. XII. New York, 1969. 625. és Lehár: i. m. 87–89.

117. DBFP Vol. VI. 127–128. (Cunninghame 1919. aug. 5-én Twiss ezredesnek.)

118. OL Filmtár. 25 519. dob. 145–147. (Public Record Office Foreign Office. 371/3516.)

119. Arday: id. kézirat. Jegyzetek 100.

120. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 11. reggeli kiad. Politikai megbeszélések József királyi hercegnél és uo. esti kiad. Pártvezérek tanácskozása.

121. Illyés Gyula: Beatrice apródjai. Bp. 1979. 290.

122. Garami Ernő: Forrongó Magyarország. Leipzig–Wien. 1922. 159–160.

123. Magyarország, 1922. nov. 28. Idézetek a miniszterelnök oktobrista memorandumból; Szózat, 1922. dec. 1. Gróf Bethlen István válasza Rassay vádjaira és Magyar Hírlap, 1929. dec. 25. Amikor gróf Bethlen István azon munkálkodott...

124. Budapesti Közlöny, 1919. aug. 15. esti kiad. Megalakult az új kormány.

125. Garami: i. m. 161.

126. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1919. aug. 19.

127. Ernszt Sándor: A keresztény nemzeti politika egy éve. Bp. 1921. 9. és Bethlen István gróf miniszterelnöksége tizedik évfordulójára 1921–1931. Szerk. Berecz Sándor. Bp., év nélk. 69.

128. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1919. aug. 16. és 19.

129. DBFP Vol. VI. 195.

130. OL K. 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1918/1920. – vegyes – 8/1919. Bases des pourparlere entre le Hongrie et la Roumanie. – A román ajánlatot a magyar forrásban foglaltakkal egyezően ismerteti 1919. szept. 4-i jelentésében Craziani tábornok. (AG 6 N 173. Dossier: Telegrammes.) Vö. Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Bp. 1983. 343–345.

131. DBFP Vol. VI. 172–173.; Ránki György: A Clerk-misszió történetéhez. In. Berend T. Iván–Ránki György: Gazdaság és társadalom. Bp. 1974. 385–387. és Ormos: i. m. 356–357.

132. Ráday Gyűjtemény, Budapest. gróf Bánffy Miklós Hagyatéka. Bánffy Miklós: Huszonöt év. Kézirat. 22.

133. ÖS NPA Kart. 730. Liasse Rumänien VIII/1. Cnobloch 1919. okt. 13-i távirata és OL P. 4. AGYH. 330. tét. gróf Andrássy Gyuláné Naplója. 1919. okt. 14. és Papers Relating to the Foreign Relation of the United States. The Paris Peace conference (1919. (továbbiakban: Papers PPC) vol. XII. New York. 1969. 704. (Bandholtz 1919. okt. 17-i jelentése.)

134. Ránki: i. m. 390.

135. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1919. szept. 30.

136. Uo.

137. Uo. és 1919. dec. 15. Vö. Budapesti Hírlap, 1919. nov. 21. Az erdélyiek szenvedése.

138. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1921. febr. 24. pol.

139. Ránki: i. m. 388–392.

140. Budapesti Hírlap, 1919. okt. 10. A politikai helyzet.

141. Uo. 1919. okt. 11. A politikai helyzet.

142. Uo. 1919. okt. 12. A politikai helyzet és 1919. okt. 26. Pártok és pártvezérek.

143. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1920. aug. 31. és Budapesti Hírlap, 1919. okt. 30. A politikai helyzet.

144. Nemzetgyűlési Napló, 1920. aug. 18. 542–543.

145. Papers PPC Vol. IX. 125. és Ránki: i. m. 406–408.

146. Budapesti Hírlap, 1919. nov. 7. A politikai helyzet; AD EZ Hongrie. Vol. 30. 124–125. A vezérkar 1919. nov. 11-i tájékoztatója és OL Filmtár. 8765. dob. (Sächsisches Landeshauptarchiv Aussenministerium.) A bécsi ügyvivő 1919. nov. 7-i jelentése.

147. OL filmtár. 25 520. dob. 388–390. (PRO FO 317/3517.) Clerk 1919. nov. 19-i jelentése Clemenceau-nak. Ereky szavaira: Nemzetgyűlési Napló, 1920. aug. 18. 541.

148. Budapesti Hírlap, 1919. nov. 19. Friedrich távozása és uo. 1919. ov. 20. Lesz-e koncentráció? – A tárgyalásokat részletesen ismerteti Ránki: i. m. 411–415.

149. OL P. 4. AGYH. 330. tét. Gróf Andrássy Gyuláné Naplója. 1919. nov. 20.

150. Gosztonyi Péter: Magyarország a második világháborúban. I. München, 1984. 64.

151. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1919. dec. 2.

152. Uo. 1919. dec. 8.

153. Uo. 1919. dec. 12.

154. Uo. 1919. dec. 29.

155. Uo.

156. Új Nemzedék, 1920. jan. 7. Bethlen István nyilatkozata.

157. Lajos Kerekes: Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn 1918–1922. Bp. 1979. 161–165.

158. A magyar béketárgyalások. Bp. 1920. I. köt. 117–133.

159. Gróf Bethlen István: Gróf Apponyi Albert emlékezete. Bp. 1934. 26–27.

160. Papers and Documents Relating to the Foreign Relation of Hungary. Ed. by Francis Deák, Dezső Újváry (továbbiakban: PDH). Vol. I. Bp. 1939. 862–863. és 874–875.

161. Ráday Gyűjtemény, Budapest. Gróf Bánffy Miklós Hagyatéka. Bánffy: id. kézirat 11–12.

162. The Hungarian question in the British Parliament. By Roland E. L. Vaughan Williams. K. C. London, 1933. 11–140.

163. PDH vol. I. 863–864.

164. Lásd erre Boros Ferenc: Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben. Bp. 1970. 158–159.

165. PDH Vol. I. 863. és 891.

166. Uo. 865. és Boros: i. m. 162.

167. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1920. dec. 23.

168. PDH Vol. I. 862. és 867–868.

169. AD Internationale Y. Vol. 662. 169–218., Vol. 667. 1920. márc. 18–19.; Vol. 666. 1920. márc. 3.

170. PDH Vol. I. 889.

171. Az Újság, 1925. máj. 31. Beniczky Ödön vallomása a Somogyi–gyilkosságról. Részben közli: Iratok az ellenforradalom történetéhez I. Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919–1921. Szerk. és bev. Nemes Dezső. Bp. 1953. 195. (továbbiakban: Iratok I.) – Vö. Pataki István: Az ellenforradalom hadserege 1919–1921. Bp. 1973. 63–65.

172. OL K. 698. Gróf Semsey Andor Hagyatéka. 1. doss. Gróf Semsey visszaemlékezése 1920-as párizsi tárgyalásaikra. Vö. Ozer Carmi: La Grande Bretagne et la Petite Entente. Haifa. 1972. 23–31.; Ormos Mária: Francia–magyar tárgyalások 1920-ban. Századok, 1975/5–6. 904–949. és Ádám Magda: Dunai konföderáció vagy kisantant. Történelmi Szelme, 1977/3–4. 440–448.

173. PDH Vol. I. 897–899.

174. AD EZ Hongrie. Vol. 58. 47–50. – A memorandumot, átadásának körülményeit és fogadtatását részletesen ismerteti Ormos: id. cikk 1975. 910–911.

175. OL K. 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1920 – 11 – 112. és AD EZ Hongrie. Vol. 58. 122–124.

176. OL K. 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1920. – 11 – 35. A Halmos–Paléologue–féle tárgyalások.

177. Uo. Vö. PDH Vol. I. 898.

178. OL K. 64. Külügyminisztérium res. politikai ir. 1920 – 11 – 115. Feljegyzés Fouchet 1920. máj. 18-i deklarációjáról.

179. Uo. 1920 – 11 – szám nélk. A magyar kormány 1920. máj. 29-i opciós levele és 1920. – 11 – 35. A Halmos–Paléologus–féle tárgyalások.

180. Budapesti Hírlap, 1920. ápr. 16. A magyar béke...

181. PDH Vol. I. 903–904.

182. Benda Jenő: A magyar békekövetek II. Bethlen István. Pesti Hírlap, 1920. febr. 28.

183. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1920. ápr. 14. és Az Országos Menekültügyi Hivatal szervezeti szabályai. Bp. 1920.

184. OL K. 26. Miniszterelnökség központilag iktatott ir. 1921 – XLIII – 233.

185. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.–ek 1920. okt. 1. – A rendelet közli Erdélyi Hírek, 1920. nov. 20. Megszűnik az erdélyi magyarság vérvesztesége.

186. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1920. okt. 19.

187. Budapesti Hírlap, 1920. okt. 26. A vagonlakók száma egyre növekszik; uo. 1921. febr. 17. Gyermekek Hollandiába utazása; Erdélyi Hírek, 1920. júl. 18. Menekült gyermekek nyaraltatása; Budapesti Hírlap, 1920. okt. 17. Menekültek elhelyezése.

188. Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négyévi működéséről. Bp. 1924. 27.

189. OL K. 437. Társadalmi Szervezetek Központja. 1. csomó, 12. tétel. Deák Albert 1921. máj. 14-i levele gróf Bethlen Istvánnak.

190. Budapesti Hírlap, 1920. aug. 22. Irredenta daloskönyv.

191. Hajdúböszörmény és Vidéke, 1920. máj. 8.

192. Uo. 1920. jan. 2. A Kisgazdapárt képviselői városunkban és 1919. jún. 9. Nyílttér.

193. Uo. 1920. jún. 12. Hírek és Böszörményi Újság, 1920. jún. 27. Győzni fog az igazság.

194. Debreceni Független Újság, 1920. jún. 1. Friedrich István Debrecenben.

195. Hajdúböszörmény és Vidéke, 1920. jún. 9. Siker és Képviselőválasztási gyűlések.

196. Uo. 1920. jún. 16. A választás eredménye.

197. Lásd a Böszörményi Újság 1920. jún. 20-i, 23-i és 27-i számaiban közölt cikkeket.

198. Rostkowitz Arthúr: Válasz a Bethlen–kesergőre. Hajdúböszörmény és Vidéke, 1920. júl. 7. és uő: Még mindig a Bethlen–kesergő? Hajdúböszörmény és Vidéke, 1920. júl. 14.

199. Uo. 1920. jún. 30. Véget ért a választási harc.

200. Lásd pl. Budapesti Hírlap, 1920. jún. 16. A tiszántúli választás és uo. 1920. jún. 29. A kormányválság.

201. OL Filmtár. 25 527. dob. (PRO FO 371/3524.) Athelstan–Johnson 1920. jún. 28-i jelentése és uo. 10 931. dob. (Auswärtiges Amt Politische Abteilung II. – továbbiakban: AA Pol. Abt. –) Fürstenberg 1920. jún. 30-i jelentése. Vö. Ráday Gyűjtemény, Budapest. Gróf Bánffy Miklós Hagyatéka. Bánffy: id. kézirat 10.

202. Budapesti Hírlap, 1920. júl. 6. A kormányválság.

203. A tárgyalások menetéről a nagyobb napilapok rendszeres tájékoztatást adtak. Lásd pl. Budapesti Hírlap, 1919. júl. 9., 10., 11. és 13., 14.

204. Budapesti Hírlap, 1920. júl. 13. A kormányválság.

205. Uo. 1920. júl. 15. Bethlen visszaadta megbízását és Világ, 1920. júl. 15. Meghiúsult Bethlen miniszterelnöksége.

206. OL Filmtár. 10 932. dob. (AA Pol. Abt. II.) Fürstenberg 1920. júl. 20-i jelentése.

207. AD EZ Hongrie. Vol. 32. Fouchet 1920. aug. 2-i távirat.

208. Világ, 1920. júl. 16. Gróf Teleki Pál az új dezignált miniszterelnök és uo. júl. 17. Holnap alakul meg az új kormány.

209. Graf Stephan Bethlen: Gegen die Schreckensgerüchte. Pester Lloyd (Morgenblatt), 1920. aug. 20.

210. OL P. 4. AGYH. 330. tétel. gróf Andrássy Gyuláné Naplója. 1920. aug. 9. – Az 1920. nyári külpolitikai helyzetre általában lásd Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1969. 72–75.

211. OL Filmtár. 25 533. dob. (PRO FO 371/4870.) Athelstan–Johnson 1920. aug. 30-i jelentése.

212. A szerződést ismertetik Boros: i. m. 242. és Ádám Magda. A Kisantant (1920–1938). Bp. 1981. 54–55.] Vö. Juhász: i. m. 75.

213. Graf Stephan Bethlen: Ungarn und die kleine Entente. Neue Freie Presse, 1920. aug. 29.

214. Budapesti Hírlap, 1920. júl. 24. A politika hírei és Friss Hírek (Hódmezővásárhely), 1920. júl. 27. Emich nem mond le.

215. Friss Hírek, 1920. szept. 16. Napi hírek; Nemzetgyűlési Napló, 1920. aug. 18. 542–543. és Budapesti Hírlap, 1920. aug. 31. Ereky és Bethlen.

216. Szózat, 1920. szept. 21. Szent István trónja nem lehet ugródeszka.

217. Friss Hírek, 1920. szept. 21. Diadalút. Stiláris különbségekkel és egy–két helyen rövidítve közli még: Erdélyi Hírek, 1920. szept. 26. Gróf Bethlen István diadalútja Hódmezővásárhelyen és Budapesti Hírlap, 1920. szept. 21. Bethlen István gróf programbeszéde – Beszédének egyes, különösen történeti részeinek részletesebb kifejtésére lásd: Friss Hírek, 1920. szept. 23. Gróf Bethlen István az iparosok között és uo. 1920. szept. 24. Főispáni beiktatás.

218. Népszava, 1920. szept. 21. Bethlen István.

219. Az Újság, 1920. szept. 21. Liberálisok napja.

220. Pl. Az Est, 1920. szept. 21. Jelszavak (vezércikk) és Bethlen István a puccs– és személyeskedő politika ellen; Pesti Hírlap, 1920. szept. 21. Bethlen István szózata; Pesti Napló, 1920. szept. 21. Harmónia (vezércikk) és Egészséges közszellemet, megbocsájtó politikát.

221. Szózat, 1920. szept. 21. Szent István trónja nem lehet ugródeszka.

222. OL K. 429. Kozma Miklós Iratai. Adatgyűjtemény 1916–1925. 60–63. old. és Budapesti Hírlap, 1921. február 20. A társadalmi egyesületek szövetsége és a sajtókérdés. A memorandumot közli: Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós, Szűcs László. 4. kiad. Bp., 1972. 47–52.

223. Nemzeti Újság, 1920. szept. 21. Nyugat–Magyarország tüntetett a magyar haza mellett.

224. Új Barázda, 1920. szept. 21. Magyar vért nem adunk többé a monarchiáért.

225. Új Nemzedék, 1920. szept. 22. Bethlen beszédjének visszhangja.

226. Virradat, 1920. szept. 21. Bethlen István gróf a monarchia feltámadása ellen.

227. Neue Freie Presse (Morgenblatt), 1920. szept. 22. Die Politik der westlichen Orientierung. Ausserungen des Staatssekretärs Dr. Renner.

228. OL Filmtár. 7067. dob. (Sächsisches Landeshauptarchiv Aussenministerium.) Dr. Rössler 1920. okt. 1-i jelentése.

229. AD EZ Hongrie. Vol. 40. A bécsi francia követ 1920. szept. 20-i jelentése.

230. Erdélyi Hírek, 1921. febr. 13. Gróf Bethlen István Szegeden.

231. Uo. 1920. dec. 19. Gróf Bethlen István Szombathelyen.

232. Szegedi Napló, 1921. febr. 6. A menekültek szegedi propaganda–napja és Szegedi friss Újság, 1921. febr. 6. Bethlen István gróf az egyetemről és a királykérdésről.

233. Graf Stefan Bethlen: Krisengerüchte. Pester Lloyd (Morgenblatt), 1920. nov. 28.

234. Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Bp. 1962. 349–373. és Pölöskei Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere (1919–1922). Bp. 1977. 144–145.
235. Budapesti Hírlap, 1920. dec. 10. A kormányválság és Erdélyi Hírek, 1920. dec. 12. Gróf Bethlen István előtérben...
236. Hír (Szombathely), 1920. dec. 10. Bethlen István gróf a válságról.
237. AD EZ Hongrie. Vol. 32. 244–245. Robien 1920. dec. 11-i távirata.
238. Nemes: i. m. 389.
239. Lásd pl. Graf Stephan Bethlen: Die Königsfrage in Ungarn. Neue Freie Presse, 1920. dec. 5.
240. Páter Zadravecz titkos naplója. Szerk. és bev. Borsányi György. Bp. 1967. 142.
241. OL P. 4. AGYH 233/4. tét. a politikai helyzetről.
242. Budapesti Hírlap, 1921. febr. 2. Bethlen István gróf a politikai helyzetről.
243. Szegedi Friss Újság, 1921. febr. 6. Bethlen gróf az egyetemről és a királykérdésről.
244. Budapesti Hírlap, 1921. febr. 4. A kormánypárt leszavazta Telekit a királykérdésben és uo. 1921. febr. 5. A miniszterelnök és három miniszter kilépett a kormányzó pártból. Vö. Bodrogközy Zoltán: A magyar agrármozgalmak története. Bp. 1929. 284–287. és Nemes: i. m. 432–437.
245. Budapesti Hírlap, 1921. febr. 12. Pártszövetség. Vö. Nemes: i. m. 438–439.
246. Bécsi Magyar Újság, 1921. febr. 15. Andrássy az új keresztény nemzeti párt vezére.
247. OL P. 4. AGYH 330. tét. Gróf Andrássy Gyuláné Naplója. 1921. márc.
248. OL K. 429. Kozma Miklós Iratai. Adatgyűjtemény 1920–1924. Kozma Miklós „A király hazatérése" c. 1921-es feljegyzése.
249. OL P. 4. AGYH 330. tét. Gróf Andrássy Gyuláné Naplója. 1921. márc. 30.
250. OL K. 429. Kozma Miklós Iratai. Adatgyűjtemény 1920–1924. Kozma Miklós „A király hazatérése" c. 1921-es feljegyzése.
251. Kivonatosan közli, ill. ismerteti: Iratok I. 510–511.
252. Lásd erre részletesen Sipos József: A Kisgazdapárt és a Teleki-kormány lemondása. In. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–79. Szeged, 1983. 241–257.
253. OL Filmtár. 7067. dob. (Sächsisches Landeshauptarchiv Aussenministerium) Fürstenberg 1921. ápr. 17-i jelentése.
254. OL K. 429.. Kozma Miklós Iratai. Adatgyűjtemény 1920–1924. Kozma Miklós 1923. aug. 21-i feljegyzése.
255. Budapesti Hírlap, 1921. ápr. 2. A nemzetgyűlés a király ittlétéről és uo. 1921. ápr. 14. Teleki lemondott.
256. A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál feljegyzéseiből. Szerk. és bev. Szabó Ágnes és Pamlényi Ervin. Bp. 1963. 233.
257. Sipos József: A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány megalakulása. In. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980–81/1. Szeged, 1984. 311–315.

IV. A MINISZTERELNÖK (1921–1931)

1. Berend T. Iván – Ránki György. Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. Bp., 1966. 16–56. és 84.
2. Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920–1926. Bp., 1965. 64.
3. István I. Mocsy: The effects of World War I. The Uprooted Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics 1918–1925. New York, 1983. 252 p.
4. Fehér András: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer 1919. augusztus – 1921. Bp., 1969. 9–162.
5. L. Nagy Zsuzsa: Bethlen és liberális ellenzéke. Bp., 1980. 7–34.
6. Uo. 35–40.
7. Sipos József: A Kisgazdapárt és a Teleki-kormány lemondása. In. a Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978–79. Szeged, 1983. 233–257.
8. Általában: Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919–1921. Bp., 1962. A jobboldali keresztényszocializmusra: Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Bp., 1977. 173–182.
9. Pölöskei Ferenc: Horthy és hatalmi rendszere 1919–1922. Bp., 1977. 57–83.
10. Nemes: i. m.
11. Uo.
12. Gratz Gusztáv: A forradalmak kora. Bp., 1935. 335–338.

13. Magyar Törvénytár, 1921. Szerk. Térfy Gyula. Bp., 1922. 8–11.
14. Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp., 1939. 164–189.
15. Magyar Törvénytár, 1921. i. m. 145–146.
16. Berend T. – Ránki: i. m. 70–73.
17. Országos Levéltár (továbbiakban: OL) K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1921. márc. 16. Vö. Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3. kiad. Bp., 1988. 36–79. és Boros Ferenc: Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921–ben. Bp., 1970. 284–285.
18. Karsai Elek: Számjel (távirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp., 1969. 56–79., 102–111. és Bruno Thoss: Der Ludendorff-Kreis 1919–1923. München, 1978. 366–425.
19. Österreichisches Staatsarchiv. Neues Politisches Archiv. Wien (továbbiakban: ÖSA NPA) Kart. 17. Cnobloch 1921. ápr. 20-i jel.
20. Bethlen István gróf beszédei és írásai. Bp., 1933. I. köt. 154–168. (továbbiakban: Bethlen I.)
21. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1921. ápr. 15. Vö. Sipos József: A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány megalakulása. In. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1980/81/1. Szeged, 1984. 311–315.
22. Aladár von Boroviczény: Der König und sein Reichsverweser. München, 1924. 177.
23. Népszava, 1921. ápr. 20. Nesze semmi. Vö. L. Nagy: i. m. 42–43.
24. Fenyő Miksa: Bethlen István. Bp., 1936. 12.
25. Archives Diplomatiques, Paris Europe Z (továbbiakban: AD EZ) Hongrie. vol. 34. Fouchet 1921. ápr. 19–i jel. és Vol. 49. 26–30.; Public Record Office, London Foreign Office (továbbiakban: PRO FO) 371/6138. C8482/8482/21.
26. PRO FO 371/6137. C8481/7293/21.
27. AD EZ Hongrie. Vol. 49. 9–14. Fouchet 1921. ápr. 18-i jel.
28. Uo. vol. 34. Fouchet 1921. ápr. 29-i jel.
29. A szerződéseket közli: Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. 2. kiad. Bp., 1983. 157–159.
30. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1921. júl. 15.
31. Ráday Gyűjtemény, Budapest, Bánffy Miklós Hagyatéka. Huszonöt év. Gépirat. 26–33.
32. PRO FO 371/6140. C13722/12641/21. Clerk 1921. jún. 29-i jel.
33. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1921. aug. 1.
34. Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (továbbiakban: AA) Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 2. Band 1. Fürstenberg 1921. szept. 3-i és szept. 15-i jel.
35. Uo. Fürstenberg 1921. nov. 15-i jel.
36. OL P. 4. Andrássy Gyula Hagyatéka (továbbiakban: AGYH). Andrássyné naplója. 330. tét. 1921. aug. 29.
37. AD EZ Hongrie. Vol. 115. 14–20. De Vienne 1930. nov. 16-i jel.
38. Bethlen II. 375.
39. Budapesti Hírlap, 1921. júl. 5. Bethlen a trianoni béke végrehajtásáról.
40. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1921. aug. 12. és Iratok az ellenforradalom történetéhez II. A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon 1921–1924. Szerk. és bev. Nemes Dezső. Bp., 1956. (továbbiakban: Iratok II.) 177–181.
41. B. Bernát István: A Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja a revíziós propaganda egységéért 1920–1928. Gépirat. 7. p.
42. G. Soós Katalin: Burgenland az európai politikában 1918–1921. Bp., 1971. 24–103.
43. Uo. 135–136. és OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1921. ápr. 28.
44. AD EZ Hongrie. Vol. 49. 69–72. Visite du Comte Teleki, valamint PRO FO 371/6138. C 10297/10297/21 és FO 371/6139. C 11793/11793/21.
45. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1921. aug. 1.
46. PRO FO 371/5799. C 17624/477/3. Cadogan 1921. szept. 7-i felj.
47. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1921. aug. 28. és G. Soós: i. m. 140–141.
48. PRO FO 371/5758. C 17280/177/3. és Archives de la Guerre, Paris (továbbiakban: AG). 6N173. Hongrie. Telegrammes: Hamelin 1921. szept. 6-i távirata.
49. PRO FO 371/5760–5763. és uo. 371/5799.
50. OL K. 27. I Minisztertanácsi jkv.-ek. 1921. okt. 7. és G. Soós: i. m. 146., 158–159.
51. PRO FO 371/5762. C 18862/477/3.
52. Iratok II. 206–208. és G. Soós: i. m. 169.
53. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1921. okt. 16.
54. AD EZ Hongrie. Vol. 34. Fouchet 1921. ápr. 29-i jel. és uo. Vol. 35. Fouchet 1921. máj. 3-i jel.
55. PRO FO 371/6139. C 11498/11498/21. Athelston-Johnson 1921. máj. 5-i jel.
56. AD EZ Hongrie. Vol. 35. 81–85. Fouchet 1921. jún. 13-i jel.

57. Nemzetgyűlési Napló, 1921. júl. 14. (XI. köt.) 37–38; 1921. júl. 15. (XI. köt.) 576–579.; 1921. júl. 28. (XII. köt.) 214–216.
58. OL P. 4. AGYH. 330. tét. Andrássyné naplója. 1921. júl. 28.
59. Uo. 1921. aug. 1.
60. Boroviczény: i. m. 240–241.
61. AD EZ Hongrie. Vol. 35. A Külügyminisztérium 1921. aug. 21-i tájékoztatója.
62. AA Pol. Abt. II. Ungarn. Pol. 11. No. 2. Band 2. Fürstenberg 1921. aug. 31-i jel.
63. OL P. 4. AGYH. 330. tét. Andrássyné naplója. 1921. aug. 31. Vö. Karsai: i. m. 210–211.
64. Bethlen I. 197–198.
65. Karsai: i. m. 223–234.
66. Gépirat. 96–98. és OL K. 429. Kozma Miklós Iratai (továbbiakban: KMI). Adatgyűjtemény 1920–1922. 131–136.
67. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1921. okt. 22. Részben közli: Iratok II. 230–233.
68. Uo.
69. Uo. 1921. okt. 23. Közli: Iratok II. 237.
70. AD EZ Hongrie. Vol. 37. 71. Fouchet 1921. okt. 28-i jel.
71. Karsai: i. m. 245–259. és Kaiser Karl. Persönliche Aufzeichnungen, Zeugnisse und Dokumente. Hgg. von Erich Feigl. Wien, München, 1984. 448–449.
72. Pesti Hírlap, 1924. dec. 25. Gróf Bethlen István miniszterelnök nyilatkozata.
73. Nemzetgyűlési Napló, 1925. nov. 25. (XXXVI. köt.) 451.
74. Uo. 1925. jún. 16. (XXXIII. köt.) 286–287.; PRO FO 371/8856. C19158/54/21. és uo. 371/10772. C 83396/1925.
75. OL K. 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1923–41–314.
76. PRO FO 371/10775. C 15915/1925. Feljegyzés Bethlen és Chamberlain 1925. dec. 12-i megbeszéléséről.
77. AD EZ Hongrie. Vol. 61. 138–145.
78. Halmosy: i. m. 184–188.
79. ÖSA NPA Berichte aus Budapest. Kart. 17. Cnobloch 1921. dec. 1-i jel.
80. AD EZ Hongrie. Vol. 37. 49–178., Beneš kérelmének vitája: 115–118. Vö. Ozer Carmi: La Grande Bretagne et la Petite Entente. Genève, 1972. 50–55.
81. G. Soós: i. m. 173. és PRO FO 371/5769. C24104/477/3.
82. Bethlen I. 235–237.
83. PRO FO 371/6139. C21966/11489/21. Hohler 1921. nov. 17-i jel.
84. Ormos Mária: Magyarország belépése a Nemzetek Szövetségébe. In. Századok 1957/1–4. 227–269.
85. AD EZ Hongrie. Vol. 49. 169–184.
86. Ráday Gyűjtemény. Bánffy Miklós Hagyatéka. Huszonöt év. Gépirat. 161–163. és Bethlen I. 352.
87. Bethlen I. 236. Vö. Ádám Magda: A kisantant. Bp., 1981. 92–93. és 118.
88. Magyarság, 1923. jan. 10. A miniszterelnök a külpolitikai helyzetről.
89. AA Pol. Abt. II. Ungarn. Pol. 1. Band 1. 1923. jan. 25-i feljegyzés Stinnes közléseiről. Vö. Thoss: i. m. 468.
90. Militärarchiv, Freiburg. Nachlass von Seeckt. Bethlen 1923. február 17-i és márc. 20-i levele, valamint Seeckt válasza.
91. Uo. Vö. Hans Meier–Welcker: Seeckt. Frankfurt am Main, 1967. 350–351.
92. Budapesti Hírlap, 1923. okt. 16. Bethlen István gróf az ország helyzetéről.
93. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv–ek. 1921. jún. 3., júl. 8. és aug. 12., valamint Magyarországi Rendeletek Tára 1921. Bp., 1922. 219–220.
94. Nemzetgyűlési Napló, 1921. aug. 23. (XII. köt.) 628–629. és Bethlen I. 169–192.
95. Bethlen István titkos iratai. Szerk. és bev. Szinai Miklós, Szücs László. Bp., 1972. (továbbiakban: BITI) 83. és Nemzetgyűlési Napló, 1922. jan. 24. (XV. köt.) 485.
96. OL K. 429. KMI. 1. csomó. Adatgyűjtemény 1920–1924. Belpolitikai helyzetkép 1924. máj.
97. Nemzetgyűlési Napló, 1921. szept. 24. (XIII. köt.) 80–86:, BITI 20. és Pölöskei: i. m. 172–173.
98. Bethlen I. 195.
99. Pölöskei: i. m. 176–178. és Sipos József: A Kisgazdapárt kormánypárttá bővülése. In. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Diákköreinek Kiadványai. 1973. Szerk. Sipos József, Kóbor Jenő. Szeged, 1973. 45–46.
100. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek, 1921. júl. 8. és Pölöskei: i. m. 158–159.
101. Fehér: i. m. 134–162.
102. Uo. 163–196. és Iratok II. 198.
103. Iratok II. 247–254.

104. Magyarországi Rendeletek Tára 1921. Bp., 1922. 332–333., 338–339. és Iratok II. 155–156.
105. Magyarországi Rendeletek Tára 1921. Bp., 1922. 320–321. Vö. BITI 40. és a magyar sajtó története. Szerk. Márkus László. Bp., 1977. 123–131.
106. Bethlen I. 249. és Graf Stefan Bethlen: Das Versöhnungswerk in Ungarn. Agramer Tagblatt, 1922. jan. 11.
107. Bethlen I. 223.
108. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1922. jan. 24. Közli: Iratok II. 255–264.
109. Sipos: i. m. (1973) 55–56.
110. Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK) Kézirattár. Levelestár. Bethlen 1922. febr. 17-i levele a Nemzeti Középpárt vezetőihez.
111. Sipos: i. m. (1973) 57.
112. Iratok II. 264–265.
113. Nemzetgyűlési Napló, 1922. febr. 14–16. (XVII. köt.) 141–301.
114. Budapesti Hírlap, 1935. május 20. A választójog reformja, Rudai Rezső: A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935). Bp., 1936. 35. és Iratok II. 270–271.
115. Magyarországi Rendeletek Tára 1922. Bp., 1923. 15–70. és Rudai: i. m. 35.
116. Joseph Rothschild: East Central Europe between the Two World Wars. Washington, 1974. és Thomas Mackie – Richard Rose: The International Almanac of Electoral History. Bristol, 1974.
117. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1922. márc. 17. és Pölöskei: i. m. 197.
118. BITI 154–159. és Iratok II. 213–227.
119. Iratok II. 268–273. és Pölöskei: i. m. 190–191.
120. Gergely: i. m. 163–165.
121. Rudai: i. m. 26., 36. és Nemzetgyűlési Almanach, 1922–1926. Szerk. Lengyel László és Vidor Gyula. Bp. 1922.
122. Sipos Péter: A magyar ellenforradalmi rendszer kormánypártjairól. In. A fasizmus ideológiájáról. Szerk. Harsányi Iván, Bakonyiné, Ficsura Judit. Bp., 1983. 224–226.
123. Lásd pl. Bethlen I. 258–261.; Nemzetgyűlési Napló, 1923. jan. 25. és Szózat, 1923. febr. 7.
124. Nemzetgyűlési Almanach 1922–1926. i. m. 213–214.
125. Iratok II. 306. és 310–311. vö. William M. Batkay: Authoritarian Politics in a Transitional State. István Bethlen and the Unified Party in Hungary 1919–1926. New York. 1982. 37–42.
126. OL K. 468. Bethlen István Iratai (továbbiakban: BII). 1. csomó. Belpolitika. 1922. jún. 18.
127. PRO FO 371/7443. C3705/3705/62. 1922. márc. 8.
128. AD EZ Hongrie. Vol. 5. 1–5. Doulcet 1922. márc. 5-i jel.
129. PRO FO 371/7625. C 4486, 9780/379/21.
130. Reményi Lajos: Külkereskedelempolitika Magyarországon 1919–1924. Bp., 1969. 17–23.
131. Nemzetgyűlési Napló, 1921. máj. 4. (IX. köt.) 412.
132. Uo. 1921. júl. 8. (XI. köt.) 422.
133. Pl. Magyar Hírlap, 1922. márc. 28. A hódmezővásárhelyi program és Bethlen I. 306.
134. Sipos József: A Kisgazdapárt és a Bethlen-kormány kezdeti tevékenysége. In. Századok 1984/4. 660–702.
135. Reményi: i. m. 141–146. és Berend T. – Ránki: 93–95.
136. Bethlen I. 306
137. Szózat, 1921. máj. 1. A miniszterelnök nyilatkozata...
138. Berend T. – Ránki: i. m. 72–73.
139. Ol K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek, 1921. szept. 16. és Ol K. 429. KMI. Adatgyűjtemény 1920–1924. Vázlatok Magyarország pénzügyi és gazdasági helyzetéről.
140. Budapesti Hírlap, 1921. júl. 5. Bethlen a trianoni béke végrehajtásáról...
141. Magyar Hírlap, 1922. márc. 28. A hódmezővásárhelyi program.
142. Magyar Törvénytár, 1922. Szerk. Térfy Gyula. Bp., 1923. 146–171.
143. Nemzetgyűlési Napló, 1923. aug. 11. (XVI. köt.) 76. Vö. Vass Sándor: A válság szekerén. Bp., 1931. 47–48.
144. Bethlen I. 271. és 279–280.
145. Sz. Ormos Mária: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése Bp., 1964. 18–19.
146. Berend T. – Ránki: i. m. 84.
147. Berend T. Iván – Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp., 1975. 214.
148. PRO FO 371/8854. C1212/54/21. Lampson 1923. jan. 11-i felj.
149. Uo. FO 371/7622. C15551/2557/21.

150. Uo. FO 371/8865. C14677/942/21.
151. O. Carmi: i. m. 89–90.
152. Documenti Diplomatici Italiani (továbbiakban DDI). Settima serie. vol. 1. 115. és 240. sz. irat. Vö. Sz. Ormos: i. m. 21–22.
153. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv-ek. 1923. jan. 26.
154. Ádám: i. m. 94.
155. PRO FO 371/8845. C7272/49/21. 1923. ápr. 28.
156. Szózat, 1923. máj. 3. Gróf Bethlen István Millerand elnöknél.
157. DDI Settima serie. vol. 2. 20. sz. irat.
158. O. Carmi: i. m. 91–95. és Ádám: i. m. 94–95.
159. Uo. és Sz. Ormos: i. m. 55.
160. Idézi Ádám: i. m. 99.
161. A magyar kölcsön kibocsátásának diplomáciai hátterét részletesen ismertetik Sz. Ormos: i. m. 64–100.; O. Carmi: i. m. 96–115.; Ádám: i. m. 93–101. és Marie-Luise Recker: England und der Donauraum 1919–1929. Stuttgart, 1976. 190l–203 – A kérdés pénzügyi vonatkozásaira legújabban: Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanálási mű". Századok, 1985/1. 121–151.
162. OL K. 429. KMI. 1. csomó. Adatgyűjtemény 1920–24. Idézi Sz. Ormos: i. m. 81.
163. Pesti Napló, 1922. aug. 8. Beszélgetés gróf Bethlen Istvánnal és Nemzetgyűlési Napló, 1923. jan. 25. (IX. köt.) 161.
164. Népszava, 1922. júl. 15. Héjjas Iván ügye a nemzetgyűlésen.
165. Nemzetgyűlési Napló, 1922. júl. 26. (II. köt.) 484–493.
166. Uo. 1922. júl. 31. (III. köt.) 163., 166. és 1922. aug. 1. (III. köt.) 169.
167. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1921. jún. 14. és Nemzetgyűlési Napló. 1922. aug. 1. (III. köt.) 169.
168. Bethlen I. 157., 161.
169. Szózat, 1922. nov. 21. Gróf Bethlen István nagy beszéde Hódmezővásárhelyen.
170. Pesti Hírlap, 1923. máj. 24. Gróf Bethlen István miniszterelnök nyilatkozata.
171. Pl. Budapesti Hírlap, 1923. okt. 16. Bethlen István gróf az ország helyzetéről; Magyarság, 1924. jún. 6. A miniszterelnök az újjáépítésben való együttműködésre hívta fel... és Bethlen II. 25.
172. Nemzetgyűlési Napló, 1924. jún. 17. (XXIV. köt.) 468–470. és BITI 129.
173. Magyarság, 1922. aug. 10. A miniszterelnök rendszabályokkal fenyegeti...
174. Budapesti Hírlap, 1922. okt. 3. Bethlen István gróf a keresztény koncentrációról. Vö. Serfőző Lajos: A titkos társaságok és a konszolidáció 1922–1926-ban. Szeged, 1976. 5.
175. OL K. 429. KMI. 1. csomó. Adatgyűjtemény 1920–1922. nov. 21. és Új Nemzedék, 1922. okt. 6. Gróf Bethlen szükségesnek tartja...
176. Budapesti Hírlap, 1922. okt. 5. Bethlen István gróf az aktuális kérdésekről.
177. Magyarság, 1922. okt. 19. Pénteken újra...
178. OL K: 429. KMI. 1. csomó. Adatgyűjtemény 1920–1922. 1922. nov. 1–2.
179. Szózat, 1922. nov. 21. gróf Bethlen István nagy beszéde Hódmezővásárhelyen.
180. OL K. 429. KMI. 1. csomó. Adatgyűjtemény 1920–1924. Belpolitikai helyzetkép 1924. máj.
181. Iratok II. 314–314.; Serfőző: i. m. 8–11. és PRO FO 371/9914. C8423/24. Annual Report, 1923.
182. Bethlen I. 162. és 290.
183. Uo. II. 56–58.
184. Nemzetgyűlési Napló, 1922. júl. 31. (III. köt.) 151.
185. Szózat, 1923. jan. 24. Pártvacsora... Vö. Nagy József: A kisgazda csoport működése az Egységes Pártban. In. Parasztkérdés 1890–1930. Szerk. Juhász Antal és Sipos József. Szeged, 1985. 236–237.
186. Szózat, 1923. ápr. 12. Gróf Bethlen István állást foglalt... Vö. W. M. Batkay: i. m. 74–75.
187. OL K. 468. BII. 1. csomó. Belpolitika 1923. Bethlen 1923. jún. 15-i levele Gömbösnek. Vö. Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp., 1982. 40–50.
188. OL K. 429. KMI 1. csomó. Adatgyűjtemény 1920–1924. 1923. aug. 21. Részben közli: Iratok II. 324–326.
189. Bethlen I. 304. Vö. Nagy József: i. m. 238–239.
190. [Milotay István]: Egy élet Magyarországért (Horthy Miklós emlékiratai) X. Út és Cél, 1954. 12–13. Vö. Mayer János: A döntő kézszorítás. In. Bethlen István gróf miniszterelnöksége tizedik évfordulójára. Szerk. Berecz Sándor. Bp., 1931. 28.
191. Iratok II. 463–471., Nagy József: i. m. 241. és Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp., 1939. 190–197.
192. Bethlen II. 52.
193. OL K. 468. BII. 18. csomó C/5. tétel és Kerék: i. m. 198–199.

194. PRO FO 371/8862. C94482 és 9296/942/21.

195. AA Geheimakten 1920–1936. Ungarn Pol. 2. Magyarország – Németország. Maltzau 1923. máj. 27-i jel.

196. AD EZ Hongrie. Vol. 40. 8. Doulcet 1923. júl. 2-i jel.

197. DDI Settima serie. Vol. 1. 69. sz. irat. Gigliucci 1922. nov. 4-i jel.

198. Bundesarchiv, Koblenz (továbbiakban: BA). R. 43. I/156. Neurath, római követ 1923. márc. 7-i jel.

199. Serfőző: i. m. 17–37.

200. Bethlen I. 258., 321, 328. és uo. II. 26–27.

201. PRO FO 371/9902. C 2288 és 2786/21/21, valamint uo. FO 371/8845. C7272/49/21. Vö. L. Nagy: : i. m. 111–118. és Hajdu Tibor: Károlyi Mihály. Bp., 1978. 385–386.

202. PRO FO 371/8863. C11337/942/21. és FO 371/9902. C4501/21/21.

203. Uo. FO 371/9905. C2915/37/21.

204. Nemzetgyűlési Napló, 1924. okt. 8. (XXVI. köt.) 90–91.

205. PRO FO 371/9911. C4067/824/21. Memorandum on the Károlyi Case és AD EZ Hongrie. Vol. 61. 183–184. Note de la Baume. vö. Hajdu: i. m. (1978) 389–390.

206. L. Nagy: i. m. 127–128.

207. Berend T. – Ránki: i. m. 155.

208. Matolcsy Mátyás: A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás. Bp., 1938. 116–119.

209. Nemzetgyűlési Napló, 1924. jún. 26. (XXV. köt.) 157., 1926. jún. (XIV. köt.) 38. és Felsőházi Napló, 1928. jún. 22. (II. köt.) 420. Vö. Szabolcs: i. m. 92–105. és Hajdu Tibor: Az értelmiségi "túltermelés" és társadalmi hatásai. In. A két világháború közötti Magyarországról. Szerk. Lackó Miklós. Bp., 1984. 60–61.

210. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek. 1923. jan. 26. és Bethlen I. 343.

211. Sz. Ormos: i. m. 17. és 81–82.

212. Berend T. – Ránki: i. m. 171–197. és uők: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. 2. kiad. Bp., 1976. 318–325.

213. Pesti Napló, 1929. márc. 20. Bethlen miniszterelnök a kormány pénzügyi politikájáról. Vö. Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése 1890–1914. In. Magyarország története 1890–1918. Főszerk. Hanák Péter. Bp., 1978. 1. köt. 286.

214. Uo.

215. OL K. 513. A 33-as bizottság 1931. aug. 13-i jkv.-e. 81 old. Vö. Szabolcs: i. m. 90, 112–113.

216. Reményi: i. m. 215–223.

217. Bethlen I. 291.

218. Uo. 306.

219. Berend T. – Ránki: i. m. (1966) 168–170. és Andrew C. Janos: The Politics of Backwardness in Hungary 1825–1945. Princeton. 1981. 219–220.

220. Berend T. – Szuhay: i. m. 223.

221. Az alsó értékekre: Matolcsy Mátyás – Varga István: Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25 – 1934/35. Bp., 1936. 92., a felső értékekre: Paul Bairoch: Europe's Gross National Product: 1880–1975. In. The Journal of European Economic History. Vol. 5. Nr. 2. Fall 1976. 297.

222. Pete Péter: Magyarország gyáripari munkásainak bérviszonyai. 1921–1942. Kézirat. 23.

223. Kovrig Béla: Magyar társadalompolitika 1920–1945. New York, 1954. 150. Vö. Gunst Péter: A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Bp., 1987. 37–88.

224. L. Nagy: i. m. 131

225. 8 Órai Újság, 1924. máj. 13. Bethlen István gróf a szanálási akcióról és a belpolitikai programról; Magyarország, 1924. jún. 6. A miniszterelnök az újjáépítésre való együttműködésre hívta fel... és Bethlen II. 23–28.

226. L. Nagy: i. m. 147.

227. OL K. 468. BII. 1. csomó. Belpolitika 1922.

228. L. Nagy: i. m. 130–134.

229. Nemzetgyűlési Napló, 1924. jan. 30. (XX. köt.) 83–87., Iratok II. 213–227., BITI 156–159., valamint Népszava, 1924. nov. 22. Némaság a felelet és uo. 1924. nov. 23. Megszólalt gróf Bethlen István.

230. Nemzetgyűlési Napló, 1924. nov. 28. (XXVII. köt.) 480–523.

231. Iratok III. 63–68. és L. Nagy: i. m. 134–142.

232. Pesti Napló, 1925. jan. 13. Bethlen miniszterelnök az Egységes Pártban és 8 Órai Újság, 1925. máj. 19. Bethlen István gróf az igazi hazafiságról.

233. Magyar Törvénytár, 1925. Szerk. Térfy Gyula. Bp., 1926. 139–157.

234. A frankhamisítás legfontosabb dokumentumait közli: Iratok III. 442–596. és BITI 193–228.

235. PRO FO 371/11364. C615/1926. Clerk 1926. jan. 11-i jel. – A francia álláspontra részletesen: Romsics Ignác: Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás. In. Történelmi Szemle, 1983/1. 65–70. A külföldi sajtóvisszhangra: Iratok III. 468–470.

236. OL K. 468. BII. 18. csomó. B/20. tétel. A frankügy.

237. PRO FO 371/11366. C2998/1926. Clerk 1926. márc. 1-i jel.

238. Uo. FO 371/11367. C4249/1926. Dodd 1926. márc 27-i jel.

239. Romsics: i. m. (1983)

240. Világ, 1926. jan. 5. A nyomozás befejezéséig.

241. AD Internationale Y. Vol. 235. 157–158. Clichant 1926. jan. 27-i távirata.

242. PRO FO 371/11365. 1630/1926. Barclay 1926. febr. 8-i jel.

243. OL K. 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1926 – 2 – 154/155.

244. Hir György nyilatkozatait és vallomását közli: Iratok III. 568–572. és 576–583. – Hir szavahihetőségét az alábbiak miatt tartjuk igen kétségesnek:

1. 1925. novemberében, tehát még a frankügy előtt Hir kölcsönért, illetve pénzügyi támogatásért folyamodott a miniszterelnökséghez. Vallomása szerint 1926. "április 20-a felé" jött rá, hogy nem támogatják kérelmét. Első "leleplező" nyilatkozata közvetlenül ezután, április 21-én jelent meg.

2. Kizártnak tartjuk, hogy Bethlen *írásban* adott volna engedélyt a pénzhamisításra. Az állítólagos levél sohasem került elő.

3. Hir Györgyöt saját ügyvédje is "bajbajutott" és "terhelt elmeállapotú" embernek tartotta, akit "egyéb súlyos bűnperei és anyagi összeomlása" miatt már korábban ideggyógyintézetben akart elhelyezni. (Iratok III. 104.)

245. OL K. 429. KMI 2. csomó. Adatgyűjtemény. 1926. febr. 24-i MTI–közlemény; Pesti Napló, 1926. máj. 27. Szabadlábra helyezték a frankvádlottakat...; Bethlen I. 104–120. és BITI 201–210.

246. Iratok III. 568–572. és 576–583.

247. OL K. 468. BII. 18. csomó. B/20. Gróf Sigray Antal 1926. márc. 18-i kihallgatási jkv.-e.

248. PRO FO 371/11368. C7059/1926. Barclay 1926. jún. 16-i jel.

249. AD EZ Hongrie. Vol. 74. 102–103.

250. OL K. 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1926–11–396.

251. Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós és Szűcs László. 4. kiad. Bp., 1972. (továbbiakban: HMTI) 61–67.

252. Magyar Törvénytár, 1926. szerk. Térfy Gyula. Bp., 1927. 233–267. Vö. Takács Imre: A Horthy-rendszer felsőháza. In. Tanulmányok a Horthy-korszak államáról és jogáról. Bp., 1958. 61–67.

253. Országgyűlési Almanach 1927–1931. Szerk. Freissberger Gyula. Bp., 1927.

254. Pl. Iratok III. 128.

255. Uo. 128., 654–663. és Országgyűlési Almanach 127–1931., i. m. 253–254.

256. Báró Madarassy-Beck Gyula: Quo vadis Domine Bethlen? Bp., 1929. 14.

257. Képviselőházi Napló, 1931. május 21. (XXXVI. köt.) 418.

258. L. Nagy: i. m. 178–180.

259. Esti Kurír, 1926. jún. 15. Gömbös Gyula nem akar fasizmust.

260. Népszava, 1926. aug. 24. Bethlen és Gömbös inkei alkuja.

261. Bethlen II. 152., 161. és 167.

262. Vö. Márkus László: A Horthy-rendszer uralkodó elitjének jellegéről. In. Történelmi Szemle, 1965/4. 449–468.

263. A rendszer fasizmusként való bemutatására lásd pl. Andics Erzsébet: Fasizmus és reakció Magyarországon. Bp., 1945., az Iratok I–III. bevezetőit, Nemes: i. m. (1962) és uő: A fasizmus kérdéséhez. Bp. 1976. – A fasizmus-koncepcióval először a MTA Történettudományi Intézetének munkatársai szakítottak, az 1970-es évek elején. Lásd erre Hanák Péter – Lackó Miklós – Ránki György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. In. Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Szerk. Spira György. Bp., 1971. 53–86.

264. C. A. Macartney: October fifteenth. A History of modern Hungary 1929–1945. I–II. Edinburgh, 1956., különösen I. köt. 46–60. – Az újabb külföldi munkák közül Macartney értékeléséhez közel áll P. Milza–M. Benteli: Le fascisme au xxe siècle. Paris, 1973. 150–152. és Denis Silagi: Ungarn seit 1918. In. Handbuch der Europäischen Geschischte Hgg. Theodor Schieder. Stuttgart, 1979. 7/2. köt. 900. – William M. Batkay (i. m.) a rendszer autoriter vonásait, J. Erős inkább liberális jellegzetességeit hangsúlyozza. (S.J. Woolf: European Fascism. London, Edinburgh, 1968. 121–128.) Ernst Nolte pedig a "liberálisnak számító" Bethlen "rendi-autoriter" államáról ír (Die faschistischen Bewegungen. 7. kiad. München, 1979. 204–205.

265. Nemzeti Újság, 1924. febr. 1. Bethlen nagy beszéde a külpolitikáról.

266. Uo. 1925. máj. 8. Bethlen beszéde a békerevízióról, és ÖSA NPA Berichte aus Budapest, Kart. 18. Calice 1925. okt. 23-i jelentése.
267. AD EZ Hongrie. Vol. 51. 34.
268. Bethlen II. 123.
269. AD EZ Hongrie. vol. 61. 138–139.
270. PRO FO 371/10775. C15915/1925. – Megjegyezzük, hogy Chamberlain és Bethlen megbeszéléseinek magyar dokumentációjában, amely Bethlen közlései alapján készült, sem a revízióra, sem a királykérdésre nincs utalás. Az igazán kényes ügyekről tehát Bethlen saját munkatársait sem tájékoztatta. (OL K. 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1926 – 2 – 28.)
271. OL K. 64. Külügyminisztérium res. pol. ir. 1923. – 41 – 314.
272. BA R 43. I/156. 206–210.
273. AA Geheimaktan 1920–1936. Ungarn. Pol. Ungarn–Deutschland.Welczek 1925. márc. 6-i jelentése.
274. Uo. Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 2. Band 2. Köpke 1925. ápr. 4-i feljegyzése. Vö. Fejes Judit: Magyar–német kapcsolatok 1928–1932. Bp., 1981. 20–21.
275. Nemzetgyűlési Napló, 1924. okt. 7. (XXVI. köt.) 30–31.
276. Iratok III. 747–751.
277. Lásd erre részletesebb Juhász: i. m. 98.
278. Nemzetgyűlési Napló, 1928. okt. 7–8. (XXVI. köt.) 28–29., Pesti Napló, 1924. okt. 8. Bethlen lekötötte magát és uo. 1924. okt. 9. Bethlen hajlandó...
279. HMTI 124. és 144.
280. Pesti Napló, 1926. júl. 29. Gróf Bethlen István miniszterelnök elmondja új politikai célkitűzéseit.
281. HMTI 67.
282. Pesti Napló, 1927. márc. 4. Bethlen: Stresemann politikáját kell követnünk és Nemzeti Újság, 1927. ápr. 8. Bethlen érdekes nyilatkozatai.
283. AA Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 3. Beziehungen zu Russland. Band 1. Mackensen 1934. febr. 10–i jelentése. Vö. Iratok IV. 371.
284. PRO FO 371/10775. C 15915/1925. Vö. OL K. 64. 1926–2–26. és Akten zur deutschen auswärtigen Politik (továbbiakban: ADAP). SerieB., Band III. 75–76.
285. Iratok III. 775.
286. Uo. 779–782. Vö. Juhsz: i. m. 99–100.
287. Iratok III. 789.
288. Uo. 773–774. és IV. köt. 41.
289. Iratok IV. 50–54., 60–62. és DDI Settima serie. Vol. 5. 123. sz. irat.
290. Halmosy: i. m. 267–271.
291. Pesti Napló, 1927. máj. 5. Az olasz–magyar szerződés...
292. Bethlen II. 185.
293. Uo. 210–211.
294. The Daily Mail, 1927. jún. 21. Hungary's Place in the Sun. Vö. Viscount Rothermere: My Campaign for Hungary. London, 1939. és Lederer Lajos: Egy év a revíziós küzdelemben. Bp., 1928.
295. OL K. 63. Külügyminisztérium pol. ir 1931–31–39 (1650/1929).
296. DDI Settima serie. Vol. 6. 383. sz. irat.
297. Uo. és Iratok IV. 436.
298. Ottlik László: Új Hungária felé. In. Magyar Szemle, 1928. IV. 1–10. Vö. Némedi Dénes. A Magyar Szemle revíziós nacionalizmusának szerkezetéről In. Történelmi Szemle, 1972/1–2. 91–93.
299. AD EZ Hongrie. Vol. 53. 139–140.
300. Az Est, 1927. aug. 6. Beszélgetés a miniszterelnökkel.
301. AD EZ Hongrie. Vol. 51. De Vienne 1927. júl. 2-i jelentése, Uo. Vol. 53. 198. és PRO FO 371/12936. C3310/1928.
302. Uo. Vol. 52. 22–23.
303. PRO FO 371/12934. C8002/1928. okt. 24. Vö. Iratok IV. 245.
304. ADAP Serie B., Band VII. 170–171.
305. Uo. 159–60., 435–437., Iratok IV. 95–97. és Fejes: i. m. 22–25.
306. ADAP Serie B. Band VIII. 197–198.
307. DDI Settima serie. Vol. 5. 692. sz. irat.
308. Nemes Dezső: A Bethlen–kormány külpolitikája 1927–1931–ben. Bp., 1964. 88–89.
309. Iratok IV. 114.
310. AD Société des Nations. Vol. 1054. 27. és PRO FO 371/12934. C281/1928. jan. 12.
311. AD Société des Nations. Vol. 1054. 1–3.

312. PRO FO 371/12935. C973/1928. jan. 31. és AD EZ Hongrie. Vol. 52. 174–180.
313. DDI Settima serie. Vol. 5. 333. és Vol. 6. 73. sz. irat.
314. PRO FO 371/12935. C973/1928. jan. 31. és AD EZ Hongrie. Vol. 52. 174–180.
315. AD Société des Nations. Vol. 1054. 49–50.
316. Iratok IV. 162–163. és ADAP Serie B. Band VIII. 304.
317. Nemes: i. m. (1964) 96–99.
318. Iratok IV. 105., 173–178. és 184–185. vö. Nemes: i. m. (1964) 98–108.
319. Nemes: i. m. (1964) 247–248. és 263–264.
320. Iratok IV. 74.
321. Uo. 92–93. Vö. Felsőházi Napló, 1928. jún. 22. (II. köt.) 425–426.
322. DDI Settima serie. Vol. 6. 108. sz. irat.
323. Uo. 263. sz. irat.
324. Uo. 383. sz. irat és AD EZ Hongrie. Vol. 53. 99–100.
325. Iratok IV. 182., és 202.
326. Nemes: i. m. (1964) 263–264.
327. DDI Settime serie. Vol. 7. 451. sz. irat és Iratok IV. 279–280.
328. AD EZ Hongrie. Vol. 54. 113–116.
329. Uo. Vol. 57. 195.
330. Felsőházi Napló, 1929. dec. 10. (V. köt.) 16.
331. Iratok IV. 344. és Nemes: i. m. (1964) 266–277.
332. Bethlen II. 249–251. és 254–275.
333. Népszava, 1930. ápr. 13. Hága–Párizs–Róma.
334. Hugh and Cristopher Seton–Watson: The Making of a New Europe. London. 1981. 423. Vö. René Le Go: Les rélations hungaro–roumains. Temps, 1930. júl. 5.
335. Iratok IV. 386.
336. Deutsche Allgemeine Zeitung, 1930. jún. 18. Graf Bethlen über Ungarns Aussenpolitik.
337. Iratok IV. 440.
338. Nemzeti Újság, 1930. nov. 27. Bethlen beszámolt a magyar sajtónak.
339. AA Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 3. Band 1. Schön 1930. dec. 16-i jelentése.
340. ADAP Serie B. Band XVI. 416–418. Vö. Iratok IV. 475.
341. DDI Settima serie. Vol. 6. 528. sz. irat. Vö. Nemes: i. m. (1964) 127–131.
342. Nemzeti Újság, 1927. dec. 17. A miniszterelnök a külügyi bizottságban.
343. A Reggel, 1928. okt. 15. Bethlen Trianonról.
344. ADAP Serie B. Band X. 341–344. és Zentrales Staatsarchiv. Potsdam. 61 R. Pressearchiv. Nr. 491. Band 9234. 44.
345. Friedrich Rennhofer: Ignaz Seipel. Wien–Köln–Graz, 1978. 600–601. vö. Iratok IV. 248.
346. Frankfurter Zeitung, 1928. dec. 17. Ein Interview des Grafen Bethlen.
347. ÖSA NPA Liasse Ungarn. Kart. 480. I/III. 240–297. és Nemes: i. m. (1964) 326–327.
348. AA Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 11. Nr. 2. Band 5. Schön 1930. júl. 10-i jelentése.
349. Reggeli Újság, 1930. ápr. 14. Bethlen vasárnap este visszautazott Budapestre.
350. Magyarország, 1931. jan. 28. Reggeltől félkettőig Bethlen nyomában.
351. Juhász: i. m. 118.
352. Iratok IV. 61.
353. Uo. 235. és Juhász: i. m. 114.
354. Juhász: i. m.115–116.
355. Iratok IV. 434–441.
356. Pester Lloyd, 1928. jún. 14. Ein interessantes Bethlen–Interview.
357. DDI Settima serie. Vol. 6. 408. sz. irat.
358. Iratok IV. 240–242. és 270. Részletesebben lásd: Fejes: i. m. 26–54.
359. OL K. 429. KMI 2. csomó. Adatgyűjtemény. Berlini út 1928. nov. 18–27.
360. AD Europe Z. Hongrie. Vol. 53. 94–95. és Vol. 54. 16–19. és 124–127.
361. Iratok IV. 186–187. Vö. uo. 247.
362. Temps, 1928. okt. 19. La politique de la Hongrie.
363. AD EZ Hongrie. Vol. 5. 206–209. és Iratok IV. 286–287. – Megjegyezzük, hogy a tárgyalásokról készült magyar feljegyzés Bethlen németellenes megjegyzéseit nem tartalmazza.
364. AD EZ Hongrie. Vol. 54. 124–127.
365. Uo. 121. és Iratok IV. 287.
366. Temps, 1929. jún. 13. La Hongrie et la Petite Entente.
367. AA Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 2. Band 3. Zeichlin 1929. aug. 4-i feljegyzése Schön

jelentései alapján, valamint a belgrádi követ 1929. júl. 18-i jelentése. Továbbá uo. Büro des Reichsministers. 35 Ungarn. Band 2. Jahresübersicht 1929.

368. Uo. Politische Abteilung II. Ungarn. Pol. 2. Band 3. Curtius 1930. jan. 12-i feljegyzése.

369. ADAP Serie B. Band XIV. 235–238.

370. Lásd erre részletesebben Fejes: i. m. 66–71. és 98–100.

371. ADAP Serie B. Band XVI. 464–465.

372. BA R 43 I/157. 36–45. és Iratok IV. 450–456. Vö. Fejes: i. m. 82–93.

373. Pesti Napló, 1931. ápr. 16. Bethlen: A mostani határokat nem vagyunk hajlandók elfogadni és uo. 1931. máj. 10. Bethlen miniszterelnök nagy nyilatkozata.

374. Pesti Hírlap. 1930. nov. 18. Gróf Bethlen miniszterelnök a revízióról.

375. Például Bethlen II. 148. és Nemzeti Újság, 1926. nov. 25. Bethlen István gróf Szécsényben...

376. Nemzeti Újság, 1927. jún. 9. A nemzet még nem elég erős...

377. Bethlen I. 166–167.

378. Képviselőházi Napló, 1928. máj. 23. (XIII. köt.) 107.

379. Magyar Törvénytár, 1927. Szerk. Térffy Gyula Bp., 1928. 387–402. Vö. Laczkó István: A magyar munkás- és társadalombiztosítás története. Bp., 1968. 120–133.

380. Kovrig: i. m. 126–128.

381. Laczkó: i. m. 134–135.

382. Nemzeti Újság, 1926. nov. 25. Bethlen István gróf Szécsényben.

383. Magyar Statisztikai Évkönyv 1923/25. Bp., 1926. 99. és uaz. 1931. Bp., 1932. 38.

384. Ferber Katalin: Kényszerek és késztetések. Magyarország és az 1931-es nemzetközi pénzügyi válság. Kézirat. 12.

385. Gunst: i. m. 60., 156.

386. Nemzetgyűlési Napló, 1921. júl. 8. (XI. köt.) 424.

387. Magyarság, 1927. febr. 15. Bethlen István Veszprémben.

388. Laczkó: i. m. 136–137., Kovrig: i. m. 57. és L. Nagy: i. m. 213.

389. Magyar Statisztikai Évkönyv, 1931. Bp., 1932. 14.

391. Kovrig: i. m. 77–102.

392. Uo. 51.

393. Gróf Klebelsberg Kunó: Neonacionalizmus. Bp., 1928. Előszó, 3.

394. Bethlen II. 168.

395. OL K. 513. A 33-as bizottság jkv-ei. II. köt. 1931. aug. 17. 148.

396. Huszti József: Klebelsberg Kunó életműve. Bp., 1942. Vö. Tőkéczki László: A Bethlen-kormány közoktatáspolitikai koncepciója. Kézirat.

397. OSZK Levelestár. Gróf Bethlen István 1927. jún. 24-i levele Jancsó Benedekhez. Vö. Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. Szerk. Vargha Kálmán. Bp., 1977.

398. BITI 408–409.

399. Szekfű Gyula: Bethlen István gróf és a Magyar Szemle. In. Magyar Szemle, 1934. XXII. 287.

400. Bethlen II. 153–154., 167. és Nemzeti Újság, 1926. nov. 25. Bethlen István gróf Szécsényben.

401. Budapesti Hírlap, 1925. okt. 15. Bethlen a legközelebbi jövő feladatairól.

402. Bethlen II. 152. és Magyarság, 1927. okt. 20. A kormány reformálni akarja...

403. PRO FO 371/11 372. C2781/1926. Situation of Jewish Minority in Hungary és uo. 371/10778. C7931/1925. Jewish Minorities in Hungary.

404. BITI. 257.

405. Pesti Napló, 1925. dec. 16. Bethlen beszámolt a genfi határozatokról.

406. Pesti Hírlap, 1927. nov. 17. Bethlen miniszterelnök kijelentette és Magyarság, 1928. febr. 10. Bethlen István ismételten utasította az Egységes Pártot...

407. Magyar Törvénytár 1928. Szerk. Térfy Gyula. Bp., 1929. 331–332.

408. Kovács Alajos: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Bp., 1938. 73.

409. Bethlen II. 186. és Nemzeti Újság, 1927. ápr. 8. Bethlen gróf elbúcsúzott az olasz kormánytól.

410. DDI Settima serie. Vol. 5. 540. sz. irat és BITI 299.

411. Újság, 1928. jan. 20. Perényi Zsigmond báró és Budapesti Hírlap, 1928. ápr. 20. A párt remekművű díszalbumot adott át.

412. Pesti Napló, 1929. ápr. 19. A miniszterelnök beszéde.

413. AD EZ Hongrie. Vol. 57. 3–4. De Vienne 1927. máj. 4-i jel.

414. Pesti Napló, 1930. ápr. 17. Bethlen miniszterelnök a fasizmus eredményeiről és utánzásáról.

415. Magyar Törvénytár 1929. Szerk. Térfy Gyula. Bp., 1930. 333–404. vö. Csizmadia Andor: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp., 1976. 371–387.

416. Magyar Törvénytár 1930. Szerk. Térfy Gyula. Bp., 1931. 216–324. Vö. Csizmadia: i. m. 390–396.
417. Magyarország, 1929. febr. 1. Bethlen miniszterelnök nagy beszédében védi a javaslatot; Nemzeti Újság, 1929. máj. 26. Legyen nemzeti király... és Képviselőházi Napló, 1929. ápr. 11. (XIX. köt.) 73.
418. Képviselőházi Napló, 1929. ápr. 11. (XIX. köt.) 74.
419. Magyarság, 1928. okt. 17. Az új házszabály revízió és Magyarország, 1928. nov. 9. Trónokat nem lehet...
420. Magyarország, 1929. febr. 21. A sajtóankét az objektív kritika jegyében folyt le.
421. OL K. 429. KMI. 2. csomó. Adatgyűjtemény 1928, Magyar Országos Tudósító, 1928. szept. 6. és Magyarság, 1928. okt. 14. A fajvédők fenntartják külön pártszervezetüket.
422. L. Nagy: i. m. 204. és Pritz: i. m. 58–60.
423. Pesti Hírlap, 1929. okt. 16. Lord Rothermere nyilatkozata... Vö. L. Nagy: i. m. 184–186. és Nemes: i. m. (1964) 214–215.
424. OL P. 4. AGYH. 475. tét. Odeschalchi Károlyné 1929. nov. 30-i levele.
425. Az Est, 1929. júl. 7. Bethlen miniszterelnök tájékoztatta... és Nemes: i. m. (1964) 282–292.
426. PRO FO 371/13663. C63116/1929. júl. 16. és C5881/1929.
427. Képviselőházi Napló, 1928. máj. 23. (XIII. köt.) 112. és Esti Kurír, 1928. jún. 3. A miniszterelnök pohárköszöntője.
428. Magyarság, 1927. febr. 15. Bethlen István Veszprémben.
429. Magyarország, 1929. febr. 1. Bethlen: Az idők folyamán fokról-fokra végrehajtjuk a titkosságot; Az Est, 1929. okt. 1. Gróf Bethlen István Inkén nyilatkozott és AD EZ Hongrie. Vol. 41. 187–188. és 237–238.
430. Budapesti Hírlap, 1931. máj. 20. A választójog reformja és Bethlen II. 297.
431. OL P. 4. AGYH. 328. tét. Andrássy Gyula dátum nélküli levele Ottónak és uo. K. 429. KMI. 15. csomó. Naplófeljegyzések, 1928. okt. 11.
432. DDI Settima serie. Vol. 7. 226. és 252. sz. irat.
433. Magyarság, 1927. febr. 15. Bethlen István Veszprémben...; Nemzeti Újság, 1927. ápr. 8. Bethlen István elbúcsúzott az olasz kormánytól; uo. 1927. máj. 18. Mit mondott Bethlen a trónkérdésről és uo. 1928. nov. 23. A miniszterelnök nyilatkozott...
434. Budapesti Hírlap, 1929. máj. 19. A miniszterelnök nyilatkozata.
435. Pesti Napló, 1931. ápr. 14. Az államforma végleges rendezése. Vö. Bethlen II. 298. és Nemzeti Újság, 1929. máj. 26. Legyen nemzeti király.
436. Iratok IV. 58. és 231.
437. AD EZ Hongrie. Vol. 144. 133–135. és uo. Vol. 106. 68.
438. Uo. Vol. 41. 182–183. De Vienne 1929. jan. 4-i jel.
439. PRO FO 371/14396. C5369 és 8086. vö. Iratok IV. 478.
440. OL K. 468. BII. 16. csomó. B/14.
441. Béry László: Levél Bethlen Istvánról. In. Új Látóhatár, 1962/6. 585. és Varga László (Budapest) szóbeli közlése.
442. Újság, 1930. jan. 19. Bagyó János: Bethlen Margit grófnő szalonjában; Harsányi Zsolt: Négyszemközt gróf Bethlen Istvánnal. Pesti Hírlap, 1931. ápr. 5. és Kossuth Lajos (Balatonföldvár) szóbeli közlése.
443. OL K. 429. KMI. 2. csomó. Adatgyűjtemény. 1927. márc.– ápr. Olasz út. és Magyarország, 1928. febr. 10. Ángyán Béla megvált a miniszterelnökségi sajtóiroda vezetésétől.
444. Harsányi: id. cikk. Pesti Hírlap, 1931. ápr. 5.
445. Márkus László: A kormányzati erők a bethleni uralmi koncepció szolgálatában. In. Történelmi Szemle, 1971/3–4. 466. és BITI 321., 447.
446. Gogolák Lajos (Bécs) és Szabados Mihály (Budapest) szóbeli közlése.
447. Vass: i. m. 27.
448. Hory András: Bukaresttől Varsóig. Szerk. Pritz Pál. Bp., 1987. 168.
449. Pesti Napló, 1924. dec. 25. Egy órai beszélgetés Bethlen István miniszterelnökkel. Vö. Makkai Sándor: Holttenger. Bp., 1980. 162.; OL K. 429. KMI. 2. csomó. Adatgyűjtemény. 1927. Olasz út Bethlennel és Szegedy–Maszák Aladár (USA) szóbeli közlése.
450. PRO FO 371/11373. C12231/1926. nov. 22.; uo. 371/11361. C 416/1926. jan. 8. és AA Pol. Abt. II. Ungarn. Pol. 2. Band 2. 1923. ápr. 29. és uo. Geheimakten 1920–1936. Ungarn. Pol. 2. 1924. jan. 14.
451. Hory: i. m. 168. és Báró Madarassy-Beck: i. m. 5.
452. Emlékalbum Bethlen István gróf miniszterelnöksége tizedik évfordulójára 1921–1931. Szerk. Berecz Sándor. Bp., 1931. 90.
453. OL K. 468. BII. 17. csomó. B/20. és 40. 18. csomó C/5.
454. Bethlen I. 3.

455. Nemzetgyűlési Napló, 1925. nov. 4. (XXXV. köt.) 322.
456. PRO FO 371/9902. C1944/21/21. Hohler 1924. jan. 28-i jel. Vö. Pesti Napló, 1928. máj. 24. Egy politikai beszéd.
457. Világ, 1925. okt. 30. Bethlen István gróf miniszterelnök nem nyilatkozik...
458. Az Újság Vasárnapja, 1928. máj. 27. Bethlen István gróf tizennégyfokos dolgozószobája és mindennapi sétái.
459. Uo. és Pesti Napló, 1924. dec. 25. Egy órai beszélgetés Bethlen István miniszterelnökkel.
460. Bölöny József: Magyarország kormányai 1848–1975. Bp., 1978. 90–92. és 209–303.
461. Vö. A. C. Janos: i. m. 282.
462. OL K. 429. KMI. 3. csomó. Adatgyűjtemény. 1931. nov. 6. és Fenyő Miksa: Az elsodort ország. 2. kiad. Bp., 1986. 127.
463. Mikszáth Kálmán: Az én kortársaim. Bp., 1910. I. köt. 171.
464. Az Újság Vasárnapja. 1928. máj. 27. Bethlen István gróf tizennégyfokos dolgozószobája és mindennapi sétái.
465. Pesti Hírlap, 1928. jan. 18. A miniszterelnök a Nagy Emil-ügyről.
466. OL K. 429. KMI. 2. csomó. Adatgyűjtemény. 1921. és Budapesti Élet. 1928. ápr. 25.
467. v. f. [Vásárhelyi Ferenc]: Félóráig járta a csárdást Bethlen István. Az Est, 1929. febr. 5.
468. Harsányi Zsolt: id. cikk. Pesti Hírlap. 1931. ápr. 5.
469. OL K. 468. BII. 16. csomó. B/14.
470. Berecz: i. m. 74. és 94.
471. OL K. 429. KMI. 1. csomó. Adatgyűjtemény 1920–1922. 1922. ápr. 30. és Vásárhelyi Ferenc: Beszélgetés Bethlen István miniszterelnökkel. Az Est, 1926. nov. 30. Vö. Féja Géza: Lapszélre. Bp., 1982. 61–62.
472. Pesti Napló, 1930. júl. 8. Nem engedhetünk tért kalandoroknak és uo. 1931. jún. 16. A politikai múlt mérlege.
473. Berecz: i. m. 94.
474. Horthy Miklós: Emlékirataim. 2. kiad. Torontó, 1974. 170–186.
475. OL K. 429. 2. csomó. Adatgyűjtemény 1927. Olasz út Bethlennel; AA Pol. Abt. II. Ungarn. Pol. 2. Band 1. Schön 1930. okt. 21-i jel. és Bethlen II. 171.
476. Budapesti Hírlap. 1927. dec. 8. Beszélgetés Bethlen miniszterelnökkel Genfben.
477. OL K. 429. KMI. 2. csomó. Adatgyűjtemény 1927. Olasz út Bethlennel és uo. 3. csomó. Adatgyűjtemény. 1930. dec. 10–13.
478. Pesti Hírlap, 1925. febr. 5. Miért utazott a miniszterelnök Genfbe? és 8 Órai Újság. 1925. dec. 15. Bethlen István gróf nyilatkozott.
479. Bethlen Margit: Miért egészségtelen dolog frónak lenni? Pesti Hírlap, 1936. jún. 4.
480. OL K. 429. KMI. 3. csomó. Kozma Miklós 1930. dec. 22-i levele Mecsér Endrének.
481. Illés Endre: "... talpig nehéz hűségbe". Bp., 1987. 19–20.
482. OL K. 468. BII. 17. csomó. B/14. és az Est, 1931. febr. 15. Gróf Bethlen András házassága.
483. Dunai Ákos: Magyar főnemesek emigrációban. Youngstown, Ohio, 1983. 132.
484. OL K. 468. BII. 17. csomó. B/14.
485. Nemzetgyűlési Napló, 1925. jan. 21. (XXVIII. köt.) 198.
486. Szabolcs: i. m. 113.
487. OL K. 429. KMI. 4. csomó. Adatgyűjtemény. Berlini út. 1932. dec. 9–13. és 8 Órai Újság, 1983. dec. 11. Gróf Bethlen István családellenesnek bélyegezte...
488. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1925. jún. 19.; Magyarország, 1928. okt. 19. Bethlen Kállay Tiborral beszélgetett.
489. OL K. 429. KMI. 3. csomó. Adatgyűjtemény. 1931. aug. 19.
490. OL K. 468. BII. 16. csomó. B/14.; Szózat, 1921. máj. 21. Bethlen István gróf állampolgársága és Pánczél János (Mezősámsond) szóbeli közlése.
491. OL K. 468. BII. 16. csomó. B/14. és Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Bp., 1925. 268.
492. Bethlen inkei életét gazdatisztjeivel, lovászaival és a falu református lelkészével 1983 őszén készített interjúim alapján ismertetem. Szondi Pál (Balatonkeresztes), Végh Tivadar (Kutas), Torma Imre (Inke) és Páti József (Inke) szíves segítségéért itt is köszönetet mondok.
493. OL K. 468. BII. 17. csomó. B/14.
494. Új Somogy, 1927. aug. 4. Merénylet az Inkén nyaraló Bethlen ellen.
495. Pl. Újság. 1926. júl. 10. Látogatás Inkepusztán; Pesti Napló, 1926. júl. 29. Gróf Bethlen miniszterelnök elmondja: Az Est. 1927. aug. 6. Beszélgetés Bethlen miniszterelnökkel; Magyarország, 1927. aug. 6. Bethlen a hercegprímási szék betöltéséről; Az Est, 1928. aug. 26. Bethlen miniszterelnök fogadta Inkén; Az Est, 1929. okt. 1. Gróf Bethlen István Inkén nyilatkozott stb.

496. Képviselőházi Napló, 1929. nov. 22. (XXIII. köt.) 422.
497. AD EZ Hongrie. Vol. 41. 132–133. De Vienne 1928. febr. 3-i jel.
498. OL K. 429. KMI. 3. csomó. Adatgyűjtemény. 1929. jan. 17. és 1930. szept. 11.
499. Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. Főszerk. Ránki György. Bp., 1976. 597–606.
500. OL K. 513. A 33-as bizottság jkv.-ei I. köt. 1931. aug. 13.
501. Bethlen II. 216–217.
502. Pesti Napló, 1930. okt. 9. A helyzetet komolynak tartom.
503. Bethlen II. 310–311., 327.
504. Uo. 289–290., 318.
505. Fejes: i. m. 108–111. és 130–137.
506. PRO FO 371/14393. C 9064 és 1038.
507. AD EZ Hongrie. Vol. 132. De Vienne 1930. nov. 20-i jel.
508. P. Bairoch: i. m. 297.
509. Matolcsy: i. m. 30–33.
510. AD EZ Hongrie. Vol. 144. A. Sauvageot 1930. febr. 10-i levele.
511. BA R. 43. I/157. 18–19.; AA Büro des Reichsministers. Ungarn. 35. Band 2. Schön 1930. jan. 20-i jel.; PRO FO 371/14393. C1096. Annual Report 1929., valamint OL. K. 429. KMI. 3. csomó. Adatgyűjtemény 1929. és uo. 15. csomó. Naplófeljegyzések 1929. jan. 17.
512. 8 Órai Újság, 1928. márc. 1. Bethlen István gróf.
513. Esti Kurír, 1929. okt. 13. Bethlen és Balthazár tanácskozása. Vö. Nagy József: i. m. 254–255.
514. PRO FO 371/14392. C484., 1859., 1976., 2306., 2094. és 2666.
515. Pesti Napló, 1930. okt. 9. A helyzetet komolynak tartom.
516. Bethlen II. 234., 304., Budapesti Hírlap, 1928. márc. 24. A miniszterelnök kilátásba helyezte... és Magyarország, 1932. jún. 1. Gaál Gaszton: Debrecen II.
517. Felsőházi Napló, 1930. júl. 2. (V. köt.) 370–373. és Esti Kurír, 1930. júl. 5. Bethlen és Balthazár vitája.
518. Borsányi György: Válságos évek krónikája 1929–1933. Bp. 1986. 137–152. és Matolcsy: i. m. 29.
519. PRO FO 371/14392. C4713.
520. Uo. és FO 371/14393. C5420. Vö. Times, 1930. jún. 17. Count Bethlen és Borsányi: i. m. 135–137.
521. L. Nagy: i. m. 214–233.
522. Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Bp., 1966. 5–42.
523. BITI 371 és 378.
524. OL K. 429. KMI. 3. csomó. Adatgyűjtemény. 1930. febr. 15.
525. AD EZ Hongrie. Vol. 106. 3. De Vienne 1930. jan. 4-i jel.
526. Képviselőházi Napló, 1930. nov. 19. (XXXI. köt.) 366.
527. HMTI 135.
528. BA R. 43. I/157. 19. 1930. nov. 14.
529. OL K. 429. KMI. 3. csomó. Adatgyűjtemény 1929–1931. 1931. aug. 19. és Ráday Gyűjtemény Zsitvay Tibor emlékiratai. V. köt. 1182–1183.
530. Uo. V. köt. 1179
531. OL K. 429. KMI. 3. csomó. Adatgyűjtemény 1930. nov. 18. és Kozma 1930. dec. 22-i levele Mecsér Endrének.
532. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1931. febr. 20. és márc. 5. Közli: HMTI 82–94.
533. Márkus László: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp., 1968. 29–37.
534. Berecz: i. m. 4. és Edgar von Schmidt-Pauli: Graf Stefan Bethlen, Ein Abschnitt ungarischer Geschichte. Berlin, 1931.
535. Pesti Napló, 1931. ápr. 12. Gróf Bethlen István bástyasétány.
536. Budapesti Hírlap, 1931. ápr. 15. A kormányzó Bethlen Istvánhoz.
537. Nemzeti Figyelő, 1931. ápr. 15.
538. Magyarország, 1931. ápr. 5. Bethlen István gróf tíz esztendeje.
539. Esti Kurír, 1931. ápr. 5. Tíz kérdés Bethlen tízéves miniszterelnökségéről.
540. C. A. Macartney: i. m. I. köt. 92.
541. Gaál Gaszton: Debrecen II. Magyarország, 1932. jún. 1.
542. Márkus: i. m. (1968) 70–83.
543. Ferber Katalin: Lépéshátrányban. A magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete 1930/31-ben. In. Történelmi Szemle, 1987–88/2. 141.
544. Uo. 144–145.

545. OL K. 429. KMI. 3. csomó. Adatgyűjtemény 1929–1939. 1931. aug. 19. és Zsolt Béla: Bethlen. Újság, 1933. márc. 31.
546. Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. i. m. 610.
547. PRO FO 371/15244. C5360 és 5725.
548. Bethlen II. 322–323; 8 Órai Újság, 1931. ápr. 5. Bethlen István gróf a német-magyar vámunióról; Újság, 1931. ápr. 30. Bethlen miniszterelnök nyilatkozott; Le Temps, 1931. ápr. 23. Hongrie és uo. 1931. ápr. 24. L'Allemagne et l'Europe Centrale.
549. DDI Settima serie. Vol. 10. 170. és 206. sz. irat.
550. AD EZ Hongrie. Vol. 115. 188–196. De Vienne 1931. márc. 27-i távirata.
551. Uo. Vol. 132. 137–145. De Vienne 1931. júl. 16-i jel.
552. Uo. 149–207.
553. Uo. 145–147.
554. Márkus: i. m. (1968) 89–93.
555. OL K. 513. A 33-as bizottság jkv-ei I. köt.
556. Schweizerische Osteuropa-Bibliothek, Bern. Magyar belpolitika 1919–1944. Kézirat. (Lapszám nélk.)
557. OL K. 513. A 33-as bizottság jkv-ei II. köt. 137–167. (1931. aug. 17.)
558. C. A. Macartney: i. m. I. köt. 94
559. Lásd erre Le Temps, 1931. aug. 21. La démission du Comte Bethlen; AD EZ Hongrie. Vol. 116. 37–39.; Bertrand de Jouvenel: La décomposition de l'Europe libérale. Paris, 1941. I. köt. 390. és HMTI 110.
560. Nagy Vince: Októbertől-októberig. New York, 1962. 223–224.
561. OL K. 429. KMI. 3. csomó. Adatgyűjtemény 1929–1931. 1931. aug. 19.
562. Uo. és ADAP Serie B. Band XVIII. 408–409.
563. Ráday Gyűjtemény. Zsitvay Tibor Hagyatéka. Politika V. 1136. és 1153–1156.
564. Uo. 1160. és OL K. 429. KMI. 3. csomó. Adatgyűjtemény 1929–1931. 1931. aug. 19.
565. Uo. és HMTI 110–111.
566. Újság, 1941. aug. 17. Tíz éve, hogy Bethlen István gróf lemondott.
567. Bethlen II. 359.
568. AD EZ Hongrie. Vol. 107. 184. De Vienne 1931. aug. 23-i jel.
569. DDI Settima serie. vol. 10. 442. sz. irat.

V. A MAGYAR POLITIKA „GRAND OLD MAN"-JE (1931–1944)

1. Magyar Közélet, 1935. nov. 1. Péczy-Horváth Rezső: Idegenforgalmunk súlyos baklövése; Országos Levéltár (továbbiakban: OL) P. 1526. Madarász és Heinrich ügyvédek hagyatéka. 9. tét. 10031. Madarász Ernő 1937. nov. 26-i kérvénye: Pesti Napló, 1931. szept. 17. Gróf Bethlen István Budapesten.
2. Nemzeti Újság, 1931. okt. 8. Egyelőre nem hívják össze a Házat és Pesti Napló, 1931. okt. 9. Bethlen megmentette az egységes párt egységét.
3. Márkus László: A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Bp., 1968. 135. és 140.
4. Uo. 156–161. és L. Nagy Zsuzsa: Liberális pártmozgalmak 1931–1945. Bp., 1986. 17.
5. Népszava, 1931. okt. 9. A lillafüredi gróf és uo. 1931. nov. 26. Gróf Tolakodó Múlt.
6. Archives Diplomatiques, Paris Europe Z (továbbiakban: AD EZ) Hongrie. Vol. 108. De Vienne 1931. dec. 14-i jel.
7. Magyarország, 1932. márc. 11. Bethlen István grófné első magyarországi nyilatkozata.
8. Újság, 1931. okt. 8. Bethlen István gróf
9. Süddeutsche Zeitung, 1931. júl. 29. Ungarn vor der Monarchie?
10. OL K. 468. Bethlen István Iratai (továbbiakban: BII).
11. Magyarország, 1931. dec. 2. Bethlen Bécsben van...
12. Az Est, 1931. dec. 8. A román király és Bethlen István találkozása Temesvárott.
13. Pester Lloyd, 1931. dec. 9. Die Temesvárer Entreuve zwischen König Carol und Graf Stefan Bethlen; Der Tag, 1931. dec. 16. Bethlen und König Karol; Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (továbbiakban: AA). Pol. Abt. II. Ungarn. Pol. 3. Band 2. A temesvári német konzul 1931. dec. 9-i jel.; Österreicheisches Staatsarchiv, Neues Politisches Archiv, Wien (továbbiakban: ÖS NPA). Liasse Rumänien. Kart. 730. VIII/1. A bukaresti követ 1931. dec. 7-i jel. – Érdekes, hogy ezek a feltételezések, pontosabban ezek közül azok, amelyek Károly vagy Habsburg Antal magyar királlyá koronázására vonat-

koztak, 1945 után is felmerültek, illetve új életre keltek. Lásd erre Világosság (Kolozsvár), 1947. ápr. 3. Bethlen István a magyar trónra akarta ültetni II. Károly román királyt. (A cikkre Enyedi Sándor hívta fel figyelmemet, amiért itt is köszönetet mondok.)

14. OL K. 64. Külügyminisztérium pol. ir. 1931–27–847 és 860., valamint DDI Settima serie. Vol. 11, 117. sz. irat.

15. Lásd erre Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp., 1982. 95–97.

16. DDI Settima serie. Vol. 11. 166. és 173. sz. irat, valamint Akten zur deutschen auswärtigen Politik (továbbiakban: ADAP) Serie B. Band XIX. 420–421., 475–478. és 536–541. Vö. Márkus: i. m. 228–229.

17. Népszava, 1932. jan. 12. Bethlen is külföldre utazott.

18. Bethlen István gróf beszédei és írásai. II. köt. Bp., 1933. (továbbiakban: Bethlen II.) 40–45.

19. Nemzeti Újság, 1932. febr. 19. Bethlen két beszéde és Népszava, 1932. febr. 19. Bethlen és Erdélyi Aladár élesen összetűztek.

20. Magyarország, 1932. máj. 5. Tomboló vihar Bethlen körül a Házban.

21. Bethlen II. 360–372.

22. Budapesti Hírlap, 1932. máj. 25. Bethlen István nagyhatású beszéde...

23. Bethlen II. 372–377.

24. Public Record Office Foreign Office, London (továbbiakban: PRO FO). 371/15974. C4480/1308.

25. AD EZ Hongrie. Vol. 108. De Vienne 1932. júl. 16–i jel.

26. OL K. 429. Kozma Miklós Iratai (továbbiakban: KMI). 4. csomó. Adatgyűjtemény 1932. júl. 25.

27. Bethlen I. 11.

28. Uo. 12–13.

29. Uo. 16–17.

30. Népszava, 1932. dec. 11. Bethlen István gróf beszédei és írásai; A Reggel, 1932. nov. 28. Bethlen: tartozik, követel; Újság, 1933. jan. 27. Fenyő Miksa: Bethlen István beszédei.

31. Ravasz László: Bethlen István lírája. In. Magyar Szemle, 1933. jan. (XVII. köt.) 5–9.

32. Pesti Napló, 1932. nov. 27. Kép az önarcképről.

33. Mályusz Elemér: Bethlen István beszédei. In. Napkelet, 1933/I. 353–358.

34. Bethlen István: Magyarország kisebbségi politikája. In. Magyar Szemle, 1933. jún. (XVII. köt.) 1–15. Ugyanezt franciául comte Étienne Bethlen: La Hongrie et son problème des minorités. In. Nouvelle Revue de Hongrie, juin 1933. 1–12.

35. OL P. 416. Károlyi Gyula Hagyatéka. 210. fiók, 34. cs. 34. sz. Bethlen 1932. szept. 3-i levele Károlyihoz.

36. OL K. 429. KMI. 4. csomó. Adatgyűjtemény 1933. Zürichi út, 1933. szept. 18.

37. Az Est, 1932. okt. 2. Bethlen István őszintén elmondja...

38. Schweizerische Osteuropa-Bibliothek, Bern. Magyar belpolitika 1919–1944. Kézirat (Lapszám nélk.) és C. A. Macartney: October fifteenth. A history of modern Hungary 1929–1945. I–II. Edinburgh, 1956. I. köt. 103.

39. C. A. Macartney: i. m. I. köt. 103. és Kónya Sándor: Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Bp., 1968. 40–45.

40. OL K. 429. KMI. 4. csomó. Adatgyűjtemény. Berlini út, 1932. dec. 9–13.; Pesti Napló, 1933. jan. 13. Gyorsvonati beszélgetés gróf Bethlen Istvánnal.

41. Idézi Herczeg Ferenc: Napkelet előtt. (Művei X.) Bp., 1939. 70–71.

42. PRO FO 371/16683. C2608/2607/62 és 371/16691. C5740/2607/62.

43. Gróf Bethlen István: Magyarország az új Európában. In. Magyar Szemle, 1933. ápr. (XVII. köt.) 297–307.

44. Magyar Hírlap, 1933. márc. 17. Éles támadás Bethlen németországi szereplése miatt; Zsolt Béla: Hazai rejtelmek. Újság, 1933. márc. 21.; Népszava, 1933. márc. 8. Bethlen Berlinben.

45. AD EZ Hongrie. Vol. 118. 117. De Vienne 1933. márc. 13–i jel.

46. Az Est, 1933. ápr. 16. Beszélgetés Bethlen Istvánnal.

47. Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK). Levelestár. Bethlen 1933. jún. 22-i levele Herczeg Ferencnek.

48. Budapesti Hírlap, 1933. ápr. 16. Bethlen István gróf a szláv veszedelemről...

49. Népszava, 1933. márc. 21. Kánya külügyminisztert Bethlen váltotta föl Rómában.

50. Gróf Bethlen István: Milyen hatással lenne a közép-európai dolgokra Németország bekerítése? Pesti Hírlap, 1933. aug. 15. – Bethlen cikksorozatának megelőző részei a lap 1933. aug. 5-i, 6-i, 10-i, 12-i és 13-i számában jelentek meg.

51. Az ezeréves magyar királyság fennállása – igazságtalanság? In. Bethlen István angliai előadásai. Bp., év nélk. 3–33.

52. Uo. 28–30.
53. Hogyan bánt el a trianoni szerződés a Dunamedence kis népeivel? In. Bethlen István angliai előadásai, i. m. 34–59.
54. Az erdélyi kérdés. In. Bethlen István angliai előadásai, i. m. 63–91.
55. A trianoni szerződés revíziója és Európa békéje. In. Bethlen István angliai előadásai, i. m. 108.
56. Uo. 91.
57. Uo. 98., 113.
58. Magyarország, 1933. nov. 30. Bethlen heves vita során megvédte... és Pesti Napló, 1933. nov. 30. Gróf Bethlen István "erdélyi vitája" Londonban.
59. The Hungarian Question in the British Parliament. By Roland E. L. V. Williams, L. C. London, 1933. Vö. Gál István: A magyar kérdés az angol politikai irodalomban. Magyar Nemzet, 1939. nov. 26.
60. AD EZ Hongrie. Vol. 121. 44–46. Corbin, londoni követ 1933. nov. 30-i jel.
61. Pesti Hírlap, 1933. aug. 15. Trianon revíziójának legközelebbi útja Anglián keresztül vezet. Vö. Jean-Baptiste Duroselle: Politique étrangère de la France. La décadence 1932–1939. Paris, 1979. 70–75.
62. PRO FO 371/16786. 10499/10499/21.
63. Herczeg Ferenc: i. m. 163.
64. Pesti Hírlap, 1933. dec. 12. Sir Robert Gower...
65. AD EZ Hongrie. Vol. 121. 92–95. De Vienne 1934. jan. 13-i jel. Közli: Documents diplomatiques français 1932–1939. Ire Serie. Tome V. 463–466.
66. Uo. Vol. 122. 71–72. Note, 26. juin 1934.
67. 8 Órai Újság, 1933. dec. 1. A londoni siker lelkes visszhangja; uo. dec. 2. Bethlen és a magyar ügy lelkes ünneplése; Nemzeti Újság, 1933. dec. 2. Bethlen sikere...
68. PRO FO 371/18409. R202/202/21.
69. AD EZ Hongrie. Vol. 121. 13. De Vienne 1933. dec. 3-i jel.
70. Uo. 22–23. Corbin, londoni követ 1933. dec. 3-i jel.
71. Budapesti Hírlap, 1934. jan. 5. A revízió gondolatát összhangba kell hozni... és Az Est, 1934. jún. 5. Bethlen vészkiáltása...
72. Gróf Bethlen István: Magyarország helyzete az olasz és francia politika közeledésének küszöbén. Pesti Napló, 1934. szept. 8.
73. PRO FO 371/18406. R206/50/21.
74. OSZK Kézirattár. Fond 1/322. vö. Frank Tibor: A Hungarian Quarterly irodalompolitikája 1936–1944. In. Filológiai Közlöny, 1978/1. 55–65.
75. ÖSA NPA Personalien. Kart. 485. Bethlen Graf. 1934. jan. 27. és 29.; Le Temps, 1934. jan. 21. L'activité du Comte Bethlen.
76. AA Pol. Abt. II. Ungarn. Pol. 12. Band. 1. Schön 1933. okt. 25-i jel. Vö. A magyar sajtó története. Szerk. Márkus László. Bp., 1977. 164–165., 175–181.
77. OL P. 1526. Madarász és Heinrich ügyvédek hagyatéka. 9. tétel. 9–10. csomó.
78. Uo.
79. Nemzeti Újság, 1933. dec. 10. Beszélgetés a hazatérő gróf Bethlen Istvánnal.
80. Ránki György: Gazdaság és külpolitika. Bp., 1981. 241–257. és Pritz: i. m. 116–167.
81. Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gyáripara a II. világháború előtt és a háború időszakában 1933–1944. Bp., 1958. 25–27.
82. Pl. 8 Órai Újság, 1934. febr. 28. Gróf Bethlen István az olasz–osztrák–magyar gazdasági együttműködésről; Pesti Napló, 1934. máj. 20. Gróf Bethlen István: Magyarország helyzete a római egyezmény után; 8 Órai Újság, 1934. febr. 8. gróf Bethlen István: A magyar–orosz egyezmény sikere a kormánynak.
83. Gróf Bethlen István: Magyarország helyzete az olasz és francia politika közeledésének küszöbén. Pesti Napló, 1934. szept. 8.
84. Budapesti Hírlap, 1931. jan. 31. Debrecen, Hajdúböszörmény, Nyíregyháza. Vö. Kónya: i. m. 79.
85. 8 Órai Újság, 1935. márc. 19. Őrt fogok állani...
86. L. Nagy: i. m. 41–42.
87. Gróf Bethlen István: Hagyomány és forradalom a politikában. In. Magyar Szemle, 1934. febr. (XX. köt.) 105–118.
88. 8 Órai Újság, 1934. jan. 30. A debreceni beszámoló.
89. Uo.
90. Kónya: i. m. 74–75. és Magyarország a XX. században. Szerk. Balogh Sándor. 2. kiad. Bp., 1986. 177.
91. Népszava, 1934. jan. 30. A debreceni varázsló.
92. AD EZ Hongrie. Vol. 121. 92–95. De Vienne 1934. jan. 13-i jel.
93. C. A. Macartney: i. m. I. köt. 122–123.

94. Kónya: i. m. 115–120. és 137–140.
95. OL K. 468. BII. 18. csomó. C/4/c.
96. 8 Órai Újság, 1934. szept. 12. Gróf Bethlen István a választójogról és uo. 1934. dec. 25. Gróf Bethlen István a genfi tanulságokról...
97. Uo. 1934. máj. 20. Egyke, telepítés, hitbizományi reform.
98. Pesti Napló, 1934. okt. 16. Gróf Bethlen István a magyar személyi kultuszról; 8 Órai Újság, 1934. nov. 7. Gróf Bethlen István...
99. Kónya: i. m. 130–132.
100. Lackó Miklós: Válságok–választások. Bp., 1975. 52–60.
101. Ravasz László: Bethlen István. Budapesti Hírlap, 1934. okt. 6.; Horánszky Lajos: Bethlen István hivatása. 8 Órai Újság, 1934. okt. 6.; Pesti Napló, 1934. okt. 6. Bethlen István: magyar sors.
102. Ravasz László: Bethlen István erdélyisége; Gratz Gusztáv: Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája; Szász Zsombor: Bethlen István és az erdélyi magyarság; Steier Lajos: Bethlen István gróf és a tót kérdés; Kornfeld Móricz: Bethlen István gazdaságpolitikája; Mutschenbacher Emil: Bethlen István agrárpolitikája. In. Magyar Szemle, 1934. okt. (XXII. köt.) 105–183.
103. Népszava, 1934. dec. 25. Bethlen a választójogról.
104. Kónya: i. m. 128–129.
105. Uo. 134–136. és 141., valamint C. A. Macartney: i. m. I. köt. 124–125.
106. AA Pol. Abt. II. Ungarn. Pol. 7. Band 2. Schnurre 1935. márc. 7-i jel.
107. OL K. 429. KMI. 5. csomó. Adatgyűjtemény, 1935. jan. 30. Vö. Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945. Szerk. Perneki Mihly. Bp., 1983. 135.
108. Gróf Bethlen István: Új lehetőségek a Dunavölgyében. Pesti Napló, 1935. febr. 2.
109. Népszava, 1935. febr. 7. Bethlen és Eckhardt politikai párviadala.
110. C. A. Macartney: i. m. I. köt. 146–147. és Pritz: i. m. 194–195.
111. Pesti Napló, 1935. márc. 9. Gróf Bethlen István nyilatkozata.
112. Shvoy: i. m. 135.
113. Népszava, 1935. febr. 19. Eckhardt éles támadása, és uo. 1935. febr. 26. Bethlen valljon szint. Vö. C. A. Macartney: i. m. I. köt. 125–127. és Kónya: i. m. 143–153.
114. Az Est, 1935. márc. 6. Gróf Bethlen István nyilatkozata az új helyzetről és L. Nagy Zsuzsa: Beszélgetés ifjabb Bethlen Istvánnal. In. História, 1981/4. 9–10.
115. Újság, 1935. máj. 30. Bethlen István gróf éles beszéde a kakukkmadár-stílusról.
116. Pesti Hírlap, 1935. jún. 7. Gróf Bethlen István magyarázatot kért.
117. L. Nagy: id. cikk (1981) 10.
118. 8 Órai Újság, 1935. márc. 7. Gróf Bethlen István kilépő levele. Vö. C. A. Macartney. i. m. I. köt. 128.
119. 8 Órai Újság, 1935. febr. 21. Debrecen elégtételt ad Bethlen Istvánnak. Vö. Debrecen története 1919–1944. Szerk. Tokody Gyula. Debrecen, 1986. 254–256.
120. Magyarország, 1935. márc. 10. Bethlen nem lép fel Debrecenben.
121. 8 Órai Újság, 1935. márc. 12. Debrecen–Nagykanizsa.
122. 8 Órai Újság, 1935. márc. 19. Őrt fogok állani... és Pesti Napló, 1935. márc. 27. Gróf Bethlen István gazdasági, bel- és külpolitikai programja.
123. Uo. és Nádas Sándor: Látogatás Bethlen Istvánnál. Pesti futár, 1935. márc. 15. 3–13.
124. Kónya: i. m. 156. és 163–168.
125. Pethő Sándor: Bethlen István gróf. Magyarság, 1935. márc. 7. és Népszava, 1935. nov. 7. A javulás jelei.
126. Az Est, 1935. szept. 6. Gróf Bethlen István nyilatkozik.
127. Pesti Hírlap, 1935. nov. 6. A kormány ellen való összefogásra... és Pesti Napló, 1935. nov. 8. Bethlen István nagy beszédet mondott.
128. Kis Újság, 1935. júl. 24. Bethlen István gróf ősszel megalakítja politikai pártját és Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak. Analekta 3421. Bethlen Pál: Nemzetgyűléstől két kamarás országgyűlésig. 351.
129. Képviselőházi Napló, 1935. okt. 23. (III. köt.) 379–387. és Budapesti Hírlap, 1935. okt. 25. A Bethlen-féle Kolombusz-tojás.
130. Képviselőházi Napló, 1936. jan. 31. (V. köt.) 199–208.
131. Kerék Mihály: A magyar földkérdés. Bp., 1939. 265–293.
132. OL K. 510. Az Országgyűlés bizottságainak jkv.-ei 13. csomó. 1936. febr. 25. és Képviselőházi Napló, 1936. márc. 18. (VI. köt.) 356–365.
133. Uo. és L. Nagy: i. m. (1986) 53–54.
134. L. Nagy: i. m. (1986) 55–56.

135. Reggeli Újság, 1935. márc. 26. Zichy János gróf bejelentette.
136. Gróf Bethlen István: Új lehetőségek a Duna-völgyében. Pesti Napló, 1935. febr. 2.
137. OL K. 429. KMI. 7. csomó. Adatgyűjtemény 1936/I. 1936. jan. 23.
138. Kónya: i. m. 186–188.
139. 8 Órai Újság, 1935. jún. 25. Gróf Bethlen István...
140. OL K. 429. KMI. 6. csomó. Adatgyűjtemény 1935. IV. 1935. dec. 7.
141. L. Nagy: id. cikk (1981) 10.
142. C. A. Macartney: i. m. I. köt. 172–173. és Kónya: i. m. 191–192.
143. Magyarország története 1918–1919. 1919–1945. Főszerk. Ránki György. Bp., 1976. 913–920.
144. Képviselőházi Napló 1936. okt. 22. (X. köt.) 35–37.
145. C. A. Macartney: i. m. I. köt. 181.
146. 8 Órai Újság, 1937. márc. 17. Gróf Bethlen István nyilatkozik... Vö. Magyarország, 1937. ápr. 22. Bethlen és Eckhardt éles beszédei.
147. Pesti Napló, 1937. jún. 1. Bethlen nagy beszéde kanizsai választói előtt és 8 Órai Újság, 1938. jan. 1. Gróf Bethlen István.
148. Zsolt Béla: Bethlen zászlaja után. Újság, 1937. jún. 4.
149. Népszava, 1936. dec. 4. A választójogi pártközi konferencia második napja.
150. OL K. 510. Az Országgyűlés bizottságainak jkv.-ei. 14. csomó. 1937. nov. 8. és Pesti Hírlap, 1937. nov. 9. Gróf Bethlen István a felsőház teljes egyenjogúsítása mellett.
151. OL K. 510. Az Országgyűlés bizottságainak jkv.-ei. 14. csomó. 1938. febr. 9. Vö. Pesti Napló, 1938. febr. 10. gróf Bethlen István nagy beszéde és Gróf Bethlen István: A titkos választójog. Pesti Napló, 1937. dec. 25. (Az idézet innen.)
152. Népszava, 1936. dec. 4. A választójogi pártközi konferencia második napja.
153. Pesti Napló, 1938. febr. 19. Bethlen és Eckhardt beszéde...
154. Gróf Bethlen István: Határozott lépést! Pesti Napló 1936. dec. 25.
155. Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. 3. kiad. Bp., 1988. 161–169.
156. Gróf Bethlen István: Olaszország és a Duna-völgye. Pesti Napló, 1936. dec. 16.
157. Gróf Bethlen István: Válasz egy karácsonyi újságcikk romániai visszhangjára. Pesti Napló, 1937. márc. 28.
158. Gróf Bethlen István: Határozott lépést! Pesti Napló, 1936. dec. 25.
159. Pamfil Seiçarn: Contele Stefan Bethlen împăciuitor! Curentul, 1937. ápr. 4.
160. Keleti Újság, 1937. ápr. 3. Az új húsvéti cikk.
161. Uo. és Pesti Napló, 1937. febr. 17. Bethlen István karácsonyi cikke és a román közvélemény, valamint Az Est, 1937. jan. 24. Jorga tanár úr, a „nagy" román „történettudós".
162. Gróf Bethlen István: Válasz egy karácsonyi cikk romániai visszhangjára. Pesti Napló, 1937. márc. 28.
163. 8 Órai Újság, 1937. jan. 1. Bethlen István válaszol a revízióellenes német támadásokra.
164. Gróf Bethlen István: Szent István napján. Pesti Napló, 1937. aug. 20.
165. Juhász: i. m. 170–177.
166. Esti Kurír, 1937. ápr. 21. Bethlen a dömpingsajtóról; Pesti Napló, 1937. jún. 1. Bethlen nagy beszéde kanizsai választói előtt és Képviselőházi Napló, 1938. márc. 24. (XVI. köt.) 340–345.
167. Képviselőházi Napló, 1937. máj. 11. (XIII. köt.) 64–65. és Újság, 1938. ápr. 24. Bethlen István erőteljes kritikája a zsidójavaslatról.
168. Zsolt Béla: Bethlen, a demokrata. Újság, 1937. máj. 13. Vö. 8 Órai Újság, 1937. máj. 14. Bethlen és a zsidókérdés.
169. Shvoy: i. m. 166.
170. Gróf Bethlen István: Magyarország helyzete Ausztria csatlakozása után. Pesti Napló, 1938. ápr. 17. Vö. Pesti Hírlap, 1938. máj. 13. Gróf Bethlen István nyilatkozata.
171. C. A. Macartney: i. m. I. köt. 219–220. és Túróczi Károly: Az Imrédy-kormány belpolitikája. Bp., év nélk. 26.
172. Túróczi: i. m. 29–31.
173. Uo. 42.
174. Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp., 1970. 52–62.
175. Gróf Bethlen István: Szent István mint második honalapító. Pesti Napló, 1938. aug. 20.
176. 8 Órai Újság, 1942. máj. 9. Gróf Bethlen István Imrédy alkotmányellenes törekvéseiről. Vö. Sipos: i. m. 64.
177. Sipos: i. m. 65–72. és Túróczi: i. m. 166–174.
178. Shvoy: i. m. 184.

179. Pesti Napló, 1939. jan. 20. Bethlen, Eckhardt, Sztranyavszky beszédei és uo. 1939. jan. 11. Bethlen, Eckhardt, Bornemissza, Kelemen Kornél és Friedrich.
180. A Reggel, 1938. okt. 31. Gróf Bethlen István nagy nyilatkozatot adott.
181. Gróf Bethlen István: Az új esztendő küszöbén. Pesti Napló, 1939. jan. 1.
182. A Wilhelmstrasse és Magyarország. Szerk. Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Lóránt, Juhász Gyula. Bp., 1968. 342–343. és 352., valamint 8 Órai Újság, 1939. nov. 23. Fordítás vagy ferdítés.
183. Juhász: i. m. 204–206.
184. Horthy Miklós titkos iratai. Szerk. Szinai Miklós, Szücs László. 4. kiad. Bp., 1972. (továbbiakban: HMTI) 205–210.
185. OL. K. 510. Az Országgyűlés bizottságainak jkv.-ei. 17. csomó, 77., 105. és 116–120., valamint Pesti Napló, 1939. jan. 24. Gróf Bethlen István súlyos bírálatával...
186. L. Nagy: i. m. (1986) 98–101.
187. Turóczi: i. m. 192–193.
188. Bethlen István emlékirata 1944. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 1988. 135–136. és Teleki Pál titkárnőjének, Bethlen Erzsébetnek (Budapest) szóbeli közlése.
189. AA Pol. Abt. IV. Pol. 5. Ungarn. Band 4. (Innere) Budapester Informationen.
190. Pesti Napló, 1939. febr. 21. Gróf Bethlen István kül- és belpolitikai nyilatkozata.
191. Gróf Bethlen István: A választások eredménye és tanulságai. Pesti Napló, 1939. jún. 8.
192. 8 Órai Újság, 1939. máj. 10. Bethlen visszavonul.
193. Makkai János: Bethlen búcsúja. Új Magyarság, 1939. máj. 10.
194. 8 Órai Újság, 1939. máj. 10.; Magyar Nemzet, 1939. máj. 18. „Egyedül vagyunk" és Esti Kurír, 1939. máj. 16. Esterházy János – Bethlenről.
195. Népszava, 1939. máj. 10. Súlyos vádlevél.
196. 8 Órai Újság, 1939. máj. 12. Üvöltő dervisek.
197. Gróf Bethlen István: A választások eredménye és tanúlságai. Pesti Napló, 1939. jún. 8.
198. Uo.
199. Magyar Nemzet, 1939. nov. 23. Nem ez lesz az utolsó földbirtokpolitikai javaslat. Vö. Népszava, 1939. okt. 24. Megegyezés készül... és uo. 1939. nov. 23. Bethlenék Teleki birtokpolitikai javaslata ellen.
200. Bethlen István emlékirata 1944, i. m. 138. Vö. 8 Órai Újság, 1940. márc. 24. Gróf Bethlen István a sajtónovelláról.
201. AA Inland II. g. 466. Ungarn. Band 2. 1940. nov. 19. és Magyarság, 1940. febr. 2. Hírek. Vö. Vida István: Három Chorin-levél. In. Századok, 1977/2. 367–368.
202. Telcs Péter: Az új hajlékban. 8 Órai Újság, 1937. dec. 25. és Bethlen Margit: Költözködés. Pesti Hírlap, 1937. dec. 23.
203. A tervezetet közli: HMTI 273–283.
204. 8 Órai Újság, 1940. dec. 24. Gróf Bethlen István nyilatkozata.
205. Gróf Bethlen István: Az európai helyzet. Pesti Napló, 1939. ápr. 9.
206. Magyar Nemzet, 1939. ápr. 13. A Völkischer Beobachter éles válasza...
207. 8 Órai Újság, 1939. dec. 23. Gróf Bethlen István nyilatkozata.
208. Közli: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. IV. köt. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1962. 743–761.
209. AA Inland II. g. 465. Ungarn. Band 1. 1940. aug. 17.
210. Szekfű Gyula: Forradalom után. Hasonmás kiad. Sajtó alá rend. Glatz Ferenc. Bp., 1983. 51.
211. Rónai András: Államtudományi Intézet. Kézirat. 59–60.
212. Székely Szó (Marosvásárhely), 1944. aug. 8. A vármegye nem tudta megtalálni... és Pánczél János (Mezősámsond) közlése.
213. Fenyő Miksa: Bethlen István. In. Új Látóhatár, 1962/3. 264–265.
214. PRO FO 371/26603. C387/23/21.
215. Bethlen István emlékirata 1944, i. m. 101–102.
216. Saly Dezső: Szigorúan bizalmas! Bp., 1945. 279.; Horthy Miklós: Emlékirataim. Torontó, 1974. 215. és C. A. Macartney: i. m. I. köt. 445.
217. Juhász: i. m. 238.
218. Antal Ullein-Reviczky: Guerre allamande, paix russe. Neuchâtel, 1947. 69–70.
219. 8 Órai Újság, 1940. dec. 24. Gróf Bethlen István nyilatkozta.
220. PRO FO 371/26603. C387/123/21. Vö. Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1978. 23.
221. C. A. Macartney: i. m. I. köt. 469.
222. PRO FO 371/26603. C387/123/21. és Juhász: i. m. (1978) 24.
223. Gróf Bethlen István: Korunk uralkodó eszméi és báró Eötvös József. Gépirat. – A korabeli magyar

lapokban a 32 oldalas szövegnek csak erősen kivonatolt, rövidített összefoglalásai jelentek meg. Az autentikus kézirat lelőhelye: PRO FO 371/26603. C4271/123/21.

224. Magyar Nemzet, 1941. febr. 11. Gróf Bethlen István előadása.

225. AA Büro des Staatssekretärs. Ungarn. Band 3. Weizsäcker 1941. febr. 11-i felj.

226. Sunday Times, 1941. febr. 16. Voices raised aqainst Axis.

227. PRO FO 371/2603. C4271 és 5355/123/21., valamint OSZK Kézirattár. Fond 1/322. Balogh József és Bethlen 1941. február–márciusi levélváltásai.

228. Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941. Bp., 1964. 289–312.

229. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. V. köt. Szerk. Juhász Gyula. Bp., 1982. 1036–1037.

230. Bethlen István emlékirata 1944, i. m. 110. és 134.

231. Szondi Pál (Balatonkeresztúr) szerző számára készített 1983-as visszaemlékezése.

232. Bethlen István emlékirata 1944, i. m. 102–103. és 110–111.

233. Újság, 1941. júl. 13. Bethlen István nem hajlandó... Vö. Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944. Bp., 1983. 182–193.

234. Bethlen István emlékirata 1944, i. m. 140.

235. Barcza György: Budapest 1941. május – 1943. március. Közli: Urbán Károly, Vida István. In. Századok, 1987/2–3. 364.

236. OSZK Kézirattár. Fond 28/196. Bajcsy-Zsilinszky Endre Naplója, 1942. febr. 26.

237. Hans Georg Lehman: Der Reichsverweser-Stellvertreter. Mainz, 1975, 48–49. és C. A. Macartney: i. m. II. köt. 75.

238. HMTI 322–333. Vö. H. G. Lehman: i. m. 55. és 92.

239. Bundesarchiv, Koblenz. (továbbiakban: BA) NS 19 neu. 2067. 1943. dec. 28.

240. Nicolaus Kállay: Hungarian Premier. New York, 1954. 384.; C. A. Macartney: i. m. II. köt. 122–123. és Juhász: i. m. (1978) 15.

241. Andorka Rudolf: A madridi követségtől Mauthausenig. Szerk. Lőrincz Zsuzsa. Bp., 1978. 241. és 267–274.

242. Uo. és Saly: i. m. 581., 600–607.

243. Shvoy: i. m. 255–256. és Andorka: i. m. 297.

244. PRO FO 371/34496. C3254/385/21.

245. Barcza: i. m. 364. Vö. L. Nagy: i. m. (1986) 159. és Vida: id. cikk (1977) 373–374.

246. Shvoy: i. m. 262. és L. Nagy: i. m. (1986) 164.

247. Juhász: i. m. (1988) 292–293. és 301–302.

248. BA R.63. 337. 266–267.; AA Inland II. g. 470. Ungarn. Band 6. 1943. márc. 20. és PRO FO 371/34496. C3781/385/21.

249. Lásd erre részletesen Juhász: i. m. (1988) 302–303.

250. OL P. 1526. Madarász és Heinrich ügyvédek hagyatéka. 9. tétel, 11. csomó. 1939. októberi levelek.

251. Pesti Hírlap, 1942. dec. 31. Gróf Bethlen István lemondott a dohányzásról.

252. Illés Endre: "...talpig nehéz hűségbe." Bp., 1987. 20.

253. Dolmányos Péter: Bethlen – proletár-ellenes? Magyar Nemzet, 1941. febr. 20.

254. OSZK Kézirattár. Fond 28/196. Bajcsy-Zsilinszky Endre Naplója, 1942. febr. 26.

255. Andorka: i. m. 261–264.

256. AA Büro des Statssekretärs. Ungarn. Band 10. Veesenmayer 1943. dec. 10-i jel. Közli: A Wilhelmstrasse és Magyarország, i. m. 752.

257. Vita Sándor (Budapest) szerző számára készített 1982. nov. 10-i visszaemlékezése.

258. Andorka: i. m. 281.

259. AA Inland II. g. 470. Ungarn. Band 6. Kaltenbrunner 1943. okt. 26-i felj. Közli: ADAP Serie E. Band VII. 118–120.

260. Juhász: i. m. (1988) 352–362.

261. Andorka: i. m. 41. és C. A. Macartney: i. m. II. köt. 183.

262. Új Látóhatár, 1962/6. 582–583. (Kállay Miklós levele.)

263. Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak. Analekta 3421. Bethlen Pál: Nemzetgyűlésből két kamarás országgyűlés. 372. és Auer Pál: Fél évszázad. Washington, 1971. 237.

264. OL K. 468. BII. 18. csomó. C/11.

265. Ráday Gyűjtemény, Budapest. Bánffy Miklós Hagyatéka. Bánffy Miklós: Emlékirat-töredék. Közli Major Zoltán: Bánffy Miklós irathagyatéka. In. Ráday Gyűjtemény Évkönyve. III. Szerk. Benda Kálmán, Beliczay Angéla stb. Bp., 1984. 232–236. vö. László Bányai: Contributii privind misiunea Contelui Bánffy Miklós la Bucuresti în Junie 1943. In. Studii Revistà de Istorie. Tom 20. nr. 4. 1967. 709–724.

és Kerekes Lajos: Bánffy Miklós politikai küldetése Romániában 1943-ban. In. Történelmi Szemle, 1963/2. 259–261. – Bethlen kijelentése Vita Sándor (Budapest) szerző számára készített 1982. nov. 10-i visszaemlékezéséből.

266. Countess of Listowel (Márffy-Mantuano Judit): Crusader in the Secret War. London, 1952. 151–152.

267. Vojtech Mastny: The Beneš–Stalin–Molotov Conversations in December 1943. In. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 20(1972). 367–402. A magyar vonatkozásokat közli: Gosztonyi Péter: Magyarország a második világháborúban. München, 1984. I. köt. 60-77.

268. AD Guerre. Alger. CFLN. Vol. 1419. 167.

269. Milotay István: Egy élet Magyarországért. XXVI. Út és Cél, 1956. 7. sz. 9–10.

270. Saly: i. m. 451–452.

271. Közli Juhász: i. m. (1978) 118–134. – Az idézett mondat a 133. old.-on.

272. Saly: i. m. 682–683.

273. OSZK Kézirattár. Fond 28/37. Bajcsy-Zsilinszky Endre Hagyatéka. Pro memoria a Demokratikus Szövetség megalakításáról.

274. HMTI 356–360.

275. OSZK Kézirattár. Fond 28/37. Bajcsy-Zsilinszky Endre Hagyatéka. Határozati javaslat a Független Kisgazdapártnak a Demokratikus Polgári Szövetséghez való csatlakozás kérdésében. Vö. Pintér István: Magyar antifasizmus és ellenállás. Bp., 1975. 255–257. és L. Nagy: i. m. (1986). 172–174.

276. BA NS 19 neu. 2134. 1944. márc. 14.

277. Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Sárospatak. Analekta 3421. Bethlen Pál: Nemzetgyűlésből két kamarás országgyűlés. 372.; Saly: i. m. 681. és ADAP Serie E. Band VII. 445.

278. Juhász: i. m. (1988) 386. és 389.

279. Szondi Pál (Balatonkeresztúr) szerző számára készített 1983-as visszaemlékezése.

280. Kállay: i. m. 411–412. és C. A. Macartney: i. m. II. köt. 231.

281. Ráday Gyűjtemény. Szentiványi Domokos: Csonkamagyarország külpolitikája. Kézirat. 860.

282. Bolza Ilona: A bujdosó gróf Bethlen István (1944). In. Bethlen István emlékirata 1944, i. m. 74–75. és Bethlen Pál: Bethlen István életének utolsó szakasza. In. Új Látóhatár, 1964/2. 155.

283. AA Inland II. g. 472. Ungarn. Band 8. 1944. júl. 12.

284. Uo. 473. Ungarn. Band 9. 1944. szept. 8.

285. Völkischer Beobachter, 1944. máj. 12. So trieben Ungarns Legitimisten Verrat.

286. PRO FO 371/39260. C4881/15/21.; uo. 371/39262. C5403/15/21.; uo. 371/39263. C7596/15621. uo. 371/39265. C11389/15/21.

287. Bolza: i. m. 76. és 79.

288. Uo. 77.

289. HMTI 457–465.

290. Bethlen Pál: id. cikk (1964) 160.

291. HMTI 465. és Juhász: i. m. (1988) 411.

292. Lakatos Géza: Ahogy én láttam. München, 1981. 91–92.

293. Bethlen István emlékirata 1944, i. m. 94–149.

294. Uo. 144–145.

295. Vas Zoltán: Viszontagságos életem. Bp., 1980. 645.

296. Lakatos: i. m. 97.

297. OL K. 27. Minisztertanácsi jkv.-ek 1944. szept. 8.

298. Uo. 1944. aug. 25.

299. A Szovjetunió Honvédelmi Minisztériumának Központi Levéltára, Moszkva. (továbbiakban: SZHMKL) Fond 46. A. d. 234. op. 9533. – A jegyzőkönyv másolatát Andrej Puskás bocsátotta rendelkezésemre, amiért itt is köszönetet mondok.

300. Lakatos: i. m. 117–118.

301. Titkos Történelmi Adatok. Az 1944. okt. 15-i események. Sopronkőhidai kihallgatások. Év. hely nélk. (Egyesült Államok). vö. Gustav Henney: Ungarns Schiksal zwischen Ost und West. Mainz, 1975. 78–79.

302. Korom Mihály: Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet 1944–1945. Bp., 1981. 73–74.

303. Titkos Történelmi Adatok, i. m.

304. SZHMKL Fond 46. A. d. 234. op. 9533.

305. Vígh Károly: Ugrás a sötétbe. Bp., 1979. 48–71.

306. Új Magyar Központi Levéltár. Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának ir. XIX-j-1-a. II-14.

307. Korom: i. m. 65.
308. Pintér: i. m. 352–356. és Korom Mihály: Horthy kísérlete a háborúból való kiugrása. II. In. Századok, 1974/5–6. 1070–1071.
309. Bolza: i. m. 92. és özv. Bíró Gyuláné (Marcali) 1983. szeptemberi visszaemlékezése.
310. Uo.
311. Bolza: i. m. 93.
312. Bethlen Pál: id. cikk (1964) 164.
313. Korom: i. m. (1981) 252.
314. Vas Zoltán: i. m. 741. és 743.
315. SZHMKL Fond 46. A. d. 234. op. 9533.
316. Vas Zoltán: i. m. 742. és Bethlen Pál: id. cikk (1964) .
317. Szondi Pál (Balatonkeresztúr) 1983. szeptemberi visszaemlékezése.
318. Bethlen Pál: id. cikk (1964) 165.
319. Korom: i. m. (1981) 320.
320. Bethlen Pál: id. cikk (1964) 165.
321. Uo. 165–166.

EPILÓGUS: A SZOVJETUNIÓBAN

1. Dunai Ákos: Magyar főnemesek az emigrációban. Youngstown, Ohio, 1983. 136-137.
2. PRO FO 371/59053. R6648/3408/21. Roberts 1946. ápr. 25-i jel.
3. Szabó Éva – Szűcs László: Erdély és a Felvidék sorsa 1946-ban. I. Gerő Ernő ismeretlen feljegyzései. In. Új Fórum, 1989/2. sz. 45.
4. Bethlen Ferenc (New York) közlése Nagy Ferenc Bethlen Pálhoz intézett levele alapján.
5. Countess of Listowel (Márffy-Mantuano Judit): Crusader in the Secret War. London, 1951. 175.
6. Stephen D. Kertész: Diplomacy in a Whirlpool. Notre Dame, Indiana. 1953. 124. és 175–176. Sztálin szavait idézi: Szabó-Szűcs: id. cikk 44. – Sztálin kijelentését – Szekfű közlése alapján – a moszkvai angol követ is jelentette. Lásd erre PRO FO 371/59053. R6648/3408/21.
7. Yehuda Lahav: A szovjet Erdély-politika 1940–1946. In. Múltunk, 1989/3–4. 143–146.
8. Bethlen Ferenc (New York) 1989-es közlése.
9. Bethlen Pál: Bethlen István életének utolsó szakasza. In. Új Látóhatár, 196462. 1966.
10. Pánczél János (Mezősámsond) 1984-es közlése.
11. Bethlen Erzsébet (Budapest) 1982-es közlése.
12. Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopegyija. 3. köt. 3. kiad. Moszkva, 1970. 827.
13. PRO FO 371/72375. R3422/53/21. 1948. márc. 9.
14. Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerk. Kenyeres Ágnes. Bp., 1967. I. köt. 206.
15. Hungária, 1951. júl. 13. Mya: Így élte át a most felszámolt magyar arisztokrácia a „felszabadítást".
16. Nicolaus Kállay: Hungarian Premier. New York. 1954. 17.

Névmutató

Abády Bálint 27
Abdel Krim 220
Ady Endre 28, 44
Albrecht főherceg 116, 137, 287
Alfonz, XII. 11
Alfonz, XIII. 216
Mohamed Ali 13
Ambrózy Lajos, báró 16
Amette, L. A. 102
Andorka Rudolf 288, 289
Andrássy Gyula, gróf 14, 39, 40, 41, 42, 48, 48, 49, 50, 51, 64, 67, 68, 70, 75, 79, 82, 85, 86, 87, 90, 97, 99, 103, 104, 105, 108, 116, 117, 118, 123, 127, 129, 133, 134, 134, 141, 142, 148, 157, 171, 173, 206, 263,
Andrássy Sándor, gróf 215
Ant (Ont) 7
Antalffy Endre 74
Antonescu, Mihail 292
Apáczai Csere János 8
Apafi Mihály 7
Apáthy István 37, 56, 57, 58, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 97
Apponyi Albert, gróf 16, 25, 29, 31, 32, 34, 35, 39, 51, 56, 57, 62, 67, 68, 75, 76, 79, 82, 98, 99, 100, 101, 102, 105, 106, 108, 118, 129, 134, 146, 162, 173, 206, 211, 254
Apponyi György, gróf 262, 289
Ángyán Béla 82, 208, 234, 237
Ashmead-Bartlett, Ellis 82
Asquith 102
Atatürk, Kemál 140, 182, 190, 191, 195
Athelstan-Johnson, Wilfrid 111
Bádoky, gróf 63
Bajcsy-Zsilinszky Endre 114, 245, 287, 289, 296
Balogh István 305
Balogh Jenő 17, 285
Balogh József 252, 288
Baloghy Ernő 40
Balthazár Dezső 225
Bánffy Dezső, báró 34
Bánffy Miklós, gróf 16, 17, 18, 27, 42, 72, 75, 77, 96, 101, 119, 127, 128, 129, 133, 134, 135, 139, 212, 213, 292, 293
Bangha Béla 79, 115, 200
Barabás Béla 39
Baranyai Lipót 285, 289
Barclay, sir Colville 210
Barcza György 288
Bárczy István 98, 99, 173
Bárdossy László 286, 287, 288, 290, 300
Baritiu 46
Baross János 41
Bartha Miklós 17, 37
Barthou, Jean Louis 254, 250
Bartók György 23
Básta György 7
Batthyány Tivadar, gróf 80, 82, 85, 86, 87, 122
Bauer, Otto 86
Becske Kálmán 111
Bedő Sándor 66
Bedőházy János 26
Beksics Gusztáv 17, 37, 38
Béldi Rozália 9
Bem József 9
Benedek János 107
Beneš, Eduard 111, 128, 138, 162, 169, 170, 182, 184, 216, 293
Beniczky Ödön 82, 93, 103, 132
Beöthy Zsolt 14
Berczik Árpád 46
Berinkey Dénes 79, 81
Berky Gyula 285
Bernát István 54, 79
Bernd 14
Berthelot, Philippe 84, 139, 193
Bethlen András, gróf 24, 44, 23, 217, 306, 308
Bethlen Balázs, gróf 7
Bethlen Dániel, gróf 22
Bethlen Farkas 7
Bethlen Gábor 7, 24, 218, 242, 306
Bethlen Gergely 7
Bethlen Géza, gróf 21, 23
Bethlen Ilona, grófnő 9, 11, 21
Bethlen István, ifj. gróf 24, 218, 306
Bethlen János, gróf 7, 8, 9, 21
Bethlen Klementina, grófnő 9, 11, 21
Bethlen Margit, grófnő 23, 24, 71, 79, 81, 214, 217, 218, 220, 221, 238
Bethlen Miklós, gróf 8, 9, 15, 129,
Bethlen Pál, gróf 23
Bíró Balázs 56, 57, 74
Bíró Pál 148, 233
Bocskai István 7
Bodnár Zsigmond 255
Bodó Sándor 73, 74
Böhm Vilmos 93, 94
Bolza család 297
Bolza Antal, gróf 303
Bolza Ilona, grófnő 300
Borghese, Livio, herceg 92, 93
Bornemisza Géza 295
Bornemisza Gyula, báró 16, 87
Böszörmény Zoltán 266
Bottlik József 117
Bratianu, Ion C. 54, 55, 92, 96
Briand, Aristide 170, 184, 193
Bródy András 275
Bruckenthal Sámuel, báró 8
Brüning, Heinrich 194
Bruszilov, Alekszej Alekszejevics 59
Buchinger Manó 205

Bud János 285
Budaváry László 146
Buday Dezső 156
Bulissza Károly 90
Buresch, Karl 239
Burg klikk 291
Burián István, gróf 82
Buza Barna 36
Cadogan, Alexander George Montagu 127, 150, 154
Cecil of Chelwood, Edgar Algernon Robert 102
Chamberlain, sir Joseph Austen 137, 171, 176, 178, 184, 186, 187
Charpy, Antoine 90
Chorin Ferenc 76, 79, 215, 249, 253, 285, 289, 295, 279
Churchill, sir Winston 244, 249, 292
Cicero, Marcus Tullius 12
Clemenceau, Georges Benjamin 84, 88, 91, 96, 101, 102, 220
Clerk, sir George Russel 97, 98, 99, 108
Cnobloch 79, 138
Concha Győző 17
Contarini, Salvatore 137, 161, 176
Cs. Lázár László 53
Csáky Imre, gróf 91, 95, 104, 105, 106
Csáky Károly, gróf 97
Csatay Lajos 301, 302
Csekonics Iván, gróf 90, 96
Csernoch János 102
Csetri János 74
Cuninghame, sir Thomas 76, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 93,
Cuno, Wilchelm 140
Curzon, of Kedleston, George Nathanial 102
Curtius, Julius 194
Czettler Jenő 108
Cziráky Miklós, gróf 11
Dálnoki Miklós Béla 297, 305
Dálnoki Veress Lajos 297, 299
Damoklesz 224
Darányi Ignác 16, 29, 30, 32, 36, 38, 44, 45, 46, 47, 53, 76, 208
Darányi Kálmán 208, 266, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 287
Daruváry Géza 213
Deák Ferenc 14, 32, 78, 263, 270
Deák Lajos 28
Dechanel, Paul E. 102
Demoszthenész 12
Dessewffy Aurél, gróf 41
Désy Sándor 25
Désy Zoltán 18, 25, 26, 31, 32, 39, 43, 51, 56, 57, 58
Diamandi, Constantin 95, 96
Drasche-Lázár Alfréd 15, 16
Dréhr Imre 227
Dvortsák Győző 90
Éber Ernő 37, 38
Eckhardt Sándor 200
Eckhardt Tibor 133, 142, 155, 208, 257, 259, 260, 262, 265, 268, 276, 282, 283, 290
Egan Ede 28
Elena hercegnő 238
Emich Gusztáv 111
Eötvös József, báró 70, 284
Erdélyi Aladár 240
Erdélyi János 92, 95, 96
Ereky Károly 98, 112
Ernst Sándor 87, 95, 213
Erősdi Sándor 42, 43
Eskütt Lajos 142, 147, 168
287, 301,
Esterházy Miklós, herceg 22,
Esterházy Móric, gróf 51, 60, 63, 64, 66, 251, 287, 289, 291, 301
Eszterházy Pál, gróf 11
Esztergár Lajos 303
Fabinyi Tihamér 244
Fáy Gyula 145
Fejérváry Gézy, báró 32, 40
Fenyvesi Soma 38
Fenyő Miksa 127, 289
Ferdinánd román király 91, 95
Ferenc Ferdinánd 54
Ferenc József 11, 13, 14, 32, 60
Festetics, Sándor, gróf 11
Festetics Tasziló, gróf 215
Foch, Ferdinánd 139
Fogler Béla 135, 208, 209
Földes Béla 17
Földesi Mihály 107
Forgách János, gróf 16
Fouchet, Maurice 105, 110
Gautsch, von Frankenthurn Paul 15
Franchet d'Esperey, Louis Marie François 85,88
Friedrich István 94, 95, 96, 97, 98, 107, 109, 111, 112, 113, 115, 146, 157, 160, 161, 173, 197, 230, 278
Friedjung 220
Frigyes Lipót, herceg 18
Fürstenberg-Stammheim, Eugen, herceg 110, 118, 129
Gaál Gaszton 166, 225, 257
Gagyi Dénes 96
Gál Sándor 31, 32, 39, 57, 60, 68, 73, 97
Garami Ernő 83, 94, 95, 98, 99, 121, 162, 170, 172, 205, 226
Garázda nemzetség 7
Ortega y Gasset, José 220
Gát Zoltán 305
Gerlóczy Gábor 304, 305
Gerő Ernő 306
Ghyczy Jenő 291
Gieswein Sándor 68, 99, 122, 146
Glatz Oszkár 79
Góbi Imre 14
Goethe, Johann Wolfgang 12, 220
Goldberger Etel 218
Gömbös Gyula 60, 80, 82, 84, 92, 108, 114, 116, 118, 126, 127, 131, 133, 140, 141, 142, 144,

145, 147, 148, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 162, 167, 174, 204, 206, 209, 213, 214, 221, 227, 228, 229, 230, 235, 243, 244, 246, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 271, 273, 274
Görgey József 80, 114, 217, 221
Gorton, George 93
Grandi, Dino 179
Grandpierre Emil 97
Gratz Gusztáv 82, 83, 134, 135, 258, 289
Groza, Petru 10, 307
Györki Imre 168, 203
Gyulai Pál 9, 10, 18
Győrffy Gyula 68, 73
György V. 216
Habsburg 8, 137, 207
Habsburgok 13, 95
Habsburg-család 172, 285
Habsburg-dinasztia 155
Habsburg-ház 14, 123, 136, 239
Habsburg Antal 238, 239
Hadik János, gróf 99
Hajdu Tibor 48
Haller György, gróf 21
Haller István 98, 109, 117, 157, 161
Hallier tábornok 83, 87, 104
Halmos Károly 103
Harkányi János, báró 97
Harsányi Zsolt 217
Hédervári Lehel 82
Hegedűs Lóránt 63, 124, 151, 285
Hussarek, Heinlein Max von 15, 190
Heinrich Ferenc 78, 79, 97, 99, 123, 148, 215
Héjjas Iván 133, 155, 157
Henderson, Arthur 226
Hennyey Gusztáv 302
Herczeg Ferenc 39, 76, 200, 215, 217, 220, 285
Hérodotosz 12
Hír György 171
Hirst Ernő 18
Hitler, Adolf 140, 245, 246, 249, 250, 273, 275, 281, 283, 285, 296, 298, 300, 304
Hlatky Endre 209
Hohenlohe Kraft Keresztély, herceg 219
Hohenlohe Stefánia, hercegnő 181
Hohenzollern-ház 239
Hohler, sir Thomas Beamont 127, 149, 153, 159, 162, 163
Hoitsy Pál 37, 62, 147
Homérosz 12
Hóra (Horea) 9
Horatius 12
Horthy Miklós 80, 87, 94, 98, 99, 103, 104, 105, 108, 109, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 126, 132, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 140, 146, 153, 157, 158, 159, 163, 167, 170, 172, 173, 175, 178, 184, 203, 206, 207, 213, 215, 218, 227, 228, 229, 230, 232, 234, 235, 236, 238, 239, 241, 243, 244, 258, 260, 261, 266, 268, 272, 273, 275, 276, 278, 283, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 292, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303,
Horthy István 218, 265, 287,
Horthy Paulette 116
Horváth Emil, báró 96, 208
Horváth Mihály 14
Hory András 207, 209
Hoyos Miksa, gróf 233
Hunor 274
Hunyadi Sándor 217
Huszár Károly 97, 98, 99, 103, 104, 108, 117, 148
Újszászy István 308
Iklódy-Szabó János 78
Illyés Gyula 94, 120
Imrédy Béla 244, 259, 266, 273, 274, 275, 276, 278, 287
Irányi Dániel 102
Jancsó Benedek 17, 38, 46, 73, 75, 97, 100, 200
Jankovich Arisztid 169, 170
Jászi Oszkár 18, 56, 69, 70, 72, 73, 74, 150, 162, 172
József főherceg 94, 60, 95, 116, 137, 215, 285
Jurcsek Béla 302
Justh Gyula 39, 40, 41, 48, 49, 50, 171
Kaas Albert, báró 67, 79, 97
Kahr, Gustav Ritter von 129
Kállay Béni 15, 16
Kállay Miklós 237, 244, 258, 261, 263, 288, 290, 291, 292, 296, 297, 300, 304, 307, 308
Kállay Tamás 237, 253
Kállay Tibor 152, 204, 205, 226, 261
Kállay Ubul 15, 26, 40, 49, 57, 68, 288
Kánya Kálmán 183, 289, 291, 291, 298
Karinthy Frigyes 217
Károly, I. román király 34
Károly, II. román király 188, 238, 239
Károly, IV. 60, 66, 67, 68, 70, 112, 113, 116, 117, 118, 123, 124, 127, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 142, 206
Károlyi Gyula, gróf 67, 86, 87, 89, 92, 228, 235, 236-238, 240, 243-244, 278, 287, 291
Károlyi László, gróf 215
Károlyi Mihály, gróf 14-16, 18, 22, 39, 41, 43, 48-49, 56, 61, 63, 65, 69, 70, 71, 72, 75-78, 80, 81, 93, 150, 162, 163, 170, 172, 202, 226, 241, 256, 304
Károlyi Sándor, gróf 15, 16, 17, 26, 27, 32, 47
Kassay Farkas Béla 208, 209
Kemény Árpád, báró 56, 66
Kemény Dénes, báró 8
Kemény G. Gábor 53
Kemény János fejedelem 7
Kemény János, báró 11
Kemény József, báró 11
Kemény Kálmán, báró 31
Kemény László, báró 38
Kemény Zsigmond, báró 8
Kende István 79
Kendeffy Ádám 8
Kendeffy Gábor 238
Kenéz Béla 56, 57, 108

Keresztes-Fischer Ferenc 243, 259, 260, 261, 274, 289, 291, 292, 295, 296
Kertész János 79
Khuen-Héderváry 76, 216
Khuen-Héderváry Károly, gróf 23, 29, 30, 43, 48, 76, 237
Khuen-Hederváry Sándor, gróf 213, 216, 228, 289, 298
Kisfaludy Károly 284
Klebelsberg Kunó, gróf 60, 76, 78, 79, 102, 108, 109, 115, 117, 199, 201, 212, 213, 232
Klein Antal 251
Kollerich Gyuláné 218
Köpke, Gerhardt 177, 194
Korányi Frigyes, báró 192, 213, 243
Kornfeld Móric, báró 258, 279, 295
Kornis Gyula 285
Kossuth Ferenc 30, 32, 39, 40, 41, 48, 49, 50, 51
Kossuth Lajos 8, 9, 14, 32, 77, 211
Kosztolányi Dezső 217
Kozma Miklós 80, 81, 114, 118, 133, 142, 159, 164, 209, 216, 217, 222, 225, 227, 228, 235, 259
Kristóffy József 40, 41
Kun Béla 86, 88, 193, 278
Kunfalvi Rezső 75, 77
Kürthy Lajos, báró 116
Kuun gróf 11
Laehne Hugó 75
Lakatos Géza 299, 300, 301, 302
Lampson, W 153
Lánczy Leó 76
László Gyula 28
Laval, Pierre 260
Lázár István, gróf 31
Lázár Károly 297
Lehár Antal, báró 93
Lessing, Theodor 12
Lánder Béla 72, 150, 170
Lingauer Albin 93
Lipót I. 8
Livius 12
Lloyd George, David 93, 103, 220
Lobit, Paul de 84, 85, 86, 88, 90
Lovászy Márton 76, 78, 79, 93, 95, 97, 99, 122
Ludendorff, Erich 140
Lukács Béla 307
Lukács László 43, 48, 50, 51, 58, 82, 116, 237
Macartney, Carlyle Aylmer 175, 248, 285
MacDonald, James Ramsay 162, 163, 226, 244, 245, 246, 248, 249, 279
Machiavelli, Niccolo de Bernardo 213, 220
Maclein 102
Madarassy-Beck Gyula, báró 173, 226
Madarász Ernő 253
Magor 274
Makkai Sándor 20, 63, 209
Mályusz Elemér 243
Mangold Lajos 14
Maniu, Iuliu 187, 188, 292, 293
Márai Sándor 258
Márffy-Mantuano Judit 306
Mária Terézia 11
Marton Béla 258, 265, 266
Máthé József 28
Matolcsy Mátyás 163
Mayer János 213
Mayr, Michael 130
McCormick 23
Méhely Lajos 204
Meskó Pál 47, 54, 117
Mezey Gyula 54
Mezőssy Béla 64
Mikes Ármin, gróf 11, 21
Miklós Andor 252
Miklós, román herceg 238
Mikó Imre 9
Mikszáth Kálmán 26, 214
Millerand, Alexandre 102, 103, 105, 139
Milotay István 251
Mironescu, Georghe 187
Mocsonyi Antal 238
Mocsonyi Lívia 23
Moldován Gergely 17, 34
Molnár Ferenc 252
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics 307
Molter Károly 74
Mosoiu tábornok 75
Müller, Hermann 194
Murgács Kálmán 107
Mussolini, Benito 140, 153, 154, 161, 176, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 202, 203, 207, 217, 239, 244, 245, 246, 248, 260, 268, 279, 291
Mutschenbacher Emil 258
Náday István 302
Nádosy Imre 169, 171
Nagy Emil 220
Nagy Ferenc 306
Nagy Vince 122, 178, 234
Nagyatádi Szabó István 99, 108, 109, 119, 122, 126, 133, 142, 144, 145, 147, 158, 159, 160, 169, 213, 214, 226
Nicholson, Harold 220
Ninčić, Momčilo 139
Nyárádi Miklós 308
Nyírő József 290
O'Malley, sir Owen St. Clair 283, 284, 285
Ocskay László 162
Orlowski gróf 102
Ostenburg-Moravek Gyula 132
Osztroluczky Miklós 54
Ottlik György 252
Ottlik László 182
Ottó főherceg 136, 137, 206, 239, 288
Ovidius 12
P. Ábrahám Dezső 122
Paléologue, Maurice 103, 104, 105, 139
Pallavicini Alfonz, őrgróf 87
Pallavicini György, őrgróf 51, 79, 84, 86, 82, 90, 92, 93, 99, 108, 233, 251, 289
Pánczél János 281

Pap Antal 129
Pap Géza 53
Pašić, Nikola 139
Pásint Ödön 209
Pavlik Ferenc 48
Peidl Gyula 93, 162
Pekár Gyula 217
Perczel Béla 290
Perényi Zsigmond, báró 17, 79, 97, 99, 102, 131, 147
Pesthy Pál 229, 244
Petelei István 20
Peyer Károly 93, 98, 99, 143, 161, 167, 168, 230
Pichon, Stephen Jean-Marie 84
Pikler Gyula 17
Pilsudski, Józef 90, 187, 190
Pius, XI. 216
Platón 12
Poincaré, Raymond 193
Polónyi Géza 97
Popovici, Aurel C. 17
Popovics Sándor 68
Praznovszky Iván 101
Prohászka Ottokár 63
Prónay György, báró 208, 237, 289
Prónay Pál 118, 132, 133, 142
Pulszky Ferenc 77
Puskin, Georgij Makszimovics 307
Rába György 171
Ráday Gedeon, gróf 17, 79, 82, 87, 97, 109, 119, 212, 244, 261
Rákosi Jenő 37, 62
Rákosi Mátyás 304
Rakovszky István 99, 108, 117, 132, 135, 136
Rakovszky Iván 79, 172, 213, 244, 291, 298, 299
Rassay Károly 122, 146, 162, 163, 168, 174, 188, 205, 222, 226, 230, 233, 251, 262, 264, 265, 268, 276, 285, 287, 289, 291, 294, 295, 304
Rathenau, Walter 220
Ravasz László 74, 242, 285
Reményi-Schneller Lajos 302
Remenyik Sándor 290
Renner, Karl 86, 95, 100, 115, 130
Rhédey gróf 21
Robien 116
Rohonczy Lőrinc 219, 220
Rohonczy Lőrincné 220
Rónai András 281
Roosevelt, Franklin Delano 284
Rosenberg, Alfred 270
Rothermere, Harold Sidney Harmsworth, Lord 181, 182, 183, 192, 204, 205, 206
Rothschildok 11
Rothschild-ház 224, 231, 233
Rubido-Zichy Iván, báró 16
Rubinek Gyula 39, 98, 108, 109, 115, 117
Rubinek István 145
Rudolf herceg 11
Rupert Rezső 114, 146, 162
Sándor János 30
Sándor Kálmán 31
Sándor László 73, 87
Sándor Pál 43, 44, 114, 118, 174, 227, 230
Sauvageot, Aurelien 225
Schiller, Friedrich Johann Christoph 12
Schmidt-Pauli, Edgar von 229
Schober, Johannes 131, 189, 190
Schön, Hans von 193, 194
Schönborn Károly, gróf 82
Schrecker Károly 294
Schubert, Carl von 183, 191
Scitovszky Béla 213
Scitovszky Tibor 17, 213
Sebess Dénes 5, 15, 20, 21, 25, 26, 30, 73, 97, 208, 258
Seeckt, Hans von 60, 140, 217
Segrè, Roberto 77
Seipel, Ignaz 189
Semsey Andor, gróf 103, 104
Semsey László, gróf 51
Sennyei Pál, gróf 15
Serédi Jusztinián 288
Seton-Watson, Hugh 162, 188, 220, 248
Shakespeare, William 12
Shvoy Kálmán 272
Sigray Antal, gróf 82, 86, 108, 171, 233, 262, 276, 278, 289
Simó Géza 74
Simon, John 245, 246
Simonyi-Semadam Sándor 68, 104, 108, 117
Smuts, John Christian 83
Solymossy Lajos, báró 79
Somssich József, gróf 99, 102
Spengler, Oswald 220
Steed, Wickham 248
Steidle, Richard 189
Steier Lajos 90
Stinnes, Hugo 140
Stresemann, Gustav 140, 177, 183, 191, 194
Surányi Miklós 5, 217, 258
Szabó Dezső 5
Szádeczky Lajos 74
Szálasi Ferenc 266, 273, 278, 300, 303
Szapáry gróf 11
Széchenyi István, gróf 5, 8, 14, 240, 242
Széchenyi Andor Pál, gróf 221, 303
Széchenyi Andor Pálné, szül. Szegedi Mária báró-nő 220, 221, 253, 303
Szegedy-Maszák Aladár 209
Szekfű Gyula 5, 200, 201, 281, 298, 306, 307
Székely Mózes 7
Széll József 65
Széll Kálmán 25, 26, 29, 33, 48, 209
Szemere Béla 204
Szende Pál 76
Szent István 62, 112, 182, 241, 271, 273, 286, 291,
Szentkirályi 11
Szmrecsányi György 77, 82, 86, 87, 92, 93
Szombathelyi Ferenc 296
Szondi Pál 286, 304, 305
Szophoklész 12

Sztálin, Joszif Visszarionovics 292, 293, 306, 307
Szterényi József, báró 68, 76, 129
Sztójay Döme 285, 298, 298, 300, 301
Sztranyavszky Sándor 258
Szudy Elemér 209, 252
Szun Jat-szen 220
Szőts János 74
Tacitus 12
Tardieu, André 241, 245
Tasnádi Kovács József 107, 108, 112
Taylor, Alonso 76
Teleki Domokos, gróf 8, 9, 10, 18, 30
Teleki Domokosné, szül. Teleki Klementina grófnő 10, 13, 21
Teleki Géza, gróf 307
Teleki Ilona, grófnő 9, 10, 16
Teleki Margit, grófnő 23
Teleki Mihály, gróf 7, 8, 10
Teleki Mihály, gróf 308
Teleki Pál, gróf 18, 19, 24, 51, 68, 75, 76, 77, 79, 82, 83, 87, 90, 91, 93, 95, 96, 99, 108, 109, 110, 111, 113, 113-118, 124-127, 129-130, 169, 134, 142, 143, 161, 169-171, 201, 266, 274, 276, 278-282, 285-286, 307
Teleki Sámuel, gróf 31
Teleki Sándor, gróf 297
Telekiek 7, 11, 22
Teleszky Béla 18
Teleszky János 59, 235
Mehemed Tewfik 11
Thallóczy Lajos 15
Thököly Imre 7, 8
Thorma Miklós 57, 65
Tildy Zoltán 289
Timon Ákos 17
Tiso, Jozef 275
Tisza István, gróf 14, 17, 24, 29, 30, 31, 32, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 49, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 79, 114, 116, 123, 125, 141, 149, 167, 168, 176, 200, 208, 222, 235, 237, 238, 239, 241, 242, 263, 268
Tisza Kálmán 26, 32, 34
Tisza Lajos, gróf 10, 30
Titulescu, Nicolae 187
Tokaji László 52, 53, 54
Tolbuhin, Fjodor Ivanovics 305
Toldalaghy László, gróf 43
Toldalaghyak 22
Töreky Géza 288, 298
Tormay Cecile 79, 80
Tost Gyula 297
Tóth János 39, 109
Toynbee, Arnold J. 285
Trenkwald lengyel katonatiszt 303
Turnowszky Sándor 74
Tusar, Vlastimil 92
Ugron Gábor 9, 26, 31, 42, 43, 56, 57, 59, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 75, 81, 174, 261, 285
Ulászló, II. 7
Ullman Adolf 76
Urmánczy Nándor 31, 73, 131
Vadász Lipót 97, 149
Vajda-Voevod, Alexandru 187
Vámbéry Rusztem 162, 205, 226
Varjassy Lajos 86
Vas Zoltán 301, 304, 305
Vass József 68, 116, 135, 199, 212, 213, 221, 222, 231
Vattay Antal 302
Vázsonyi Vilmos 67, 68, 98, 118, 122, 146, 174
Vázsonyi János 289, 295
Veesenmayer, Emund 291, 297, 298
Verdi, Giuseppe 215
Vergilius 12
Vészi József 208
Vienne, Louis de 183, 192, 227, 232, 236, 250, 251
Viktor Emánuel, III. 216
Vincze Sándor 72, 74
Viola (Feigelstock) Miksa 218
Vita Sánor 291
Vix, Fernand 76, 80, 81, 83, 84, 85, 91, 92
Vlad, Aurél 18
Vörös János 299, 301
Vorosilov, Kliment Jefremovics 307
Walko Lajos 189, 212, 213, 222, 228, 243, 261, 289
Wass Béla, gróf 18
Webb házaspár 199
Weiss család 156, 279
Weiss Fülöp 212
Weiss Manfréd 295
Wekerle Sándor 38, 39, 40, 42, 45, 66, 68, 69, 75, 76, 79
Welczek német követ 210
Weltner Jakab 93
Werth Henrik 300
Wesselényi Miklós, báró (1750-1809) 7
Wesselényi Miklós, báró (1796-1850) 8
Wesselényi Béla, báró 18
Wesselényi Zsuzsanna, bárónő 9
Windischgraetz Lajos 51, 82, 169, 171
Wirth, Joseph 140
Wittman Ernő 43,
Wlassics Gyula, báró 285
Wolff Károly 96, 148, 157, 158, 167, 202, 260
Xenophón 12
Zakariás János 66
Zaleski, August 187
Zichy testvérek 82, 87,
Zichy Aladár, gróf 81
Zichy János, gróf 68, 78, 202, 206, 262, 265
Zichy Vladimír, gróf 303
Zilahy Lajos 217, 252
Zrínyi Miklós, gróf 242
Zselénszky Róbert, gróf 29
Zsigmond 7
Zsitvay Tibor 235, 243, 278
Zsolt Béla 245, 267, 272

Ára: 320 Ft

A sorozatban megjelent:

Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467-1706.
I.II. kötet Szerk.: Benda Kálmán (1989)

Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl
Szerk.: Diószegi László–R. Süle Andrea (1990)

Hetven év A romániai magyarság története 1919-1989
Szerk.: Diószegi László–R. Süle Andrea (1990)

Tőkés István: A romániai magyar református egyház élete 1944-1989 (1990)

A beregszászi magyar gimnázium története 1864-1989 (1991)
Szerk.: Benda István–Dr. Orosz László

Népi kultúra és nemzettudat
Szerk.: Hofer Tamás (1991)

Előkészületben:

Diószegi István: Üllő és kalapács. A nemzetiségi politika Európában a XIX. században

Enyedi Sándor: Öt év a kétszázból. A kolozsvári Magyar Színház 1944-1949 között